Ziya Nur Aksun

OSMANLI TARİHİ

Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Târihi

Beşinci Cilt

Ötüken Neşriyat A.Ş.

YAYIN NU: 290
KÜLTÜR SERİSİ: 89

ISBN 975 - 437 - 145 - 8

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.
İstiklâl Caddesi No: 99 Kat: 3 Ankara Han
80060 Beyoğlu - İSTANBUL
Tel: (0212) 251 03 50
Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Düzeni: Nur-Olcay Okan
Dizgi: Dizgievi
Baskı: Eldim Ofset
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İSTANBUL 1994

İÇİNDEKİLER

SULTAN EL-GÂZİ ABDÜLHAMÎD HÂN-I SÂNİ

(1876-1909 M./1293-1327 H.)
(Devamı)

SULTAN EL-GÂZİ MEHMED HÂN-I HÂMİS
(SULTAN MEHMED REŞAD)
(1909-1918 M./1327-1336 H.)

Beşinci Cildin Sonu

SULTAN EL-GÂZİ ABDÜLHAMÎD HÂN-I SÂNİ

(1876-1909 M./1293-1327 H.)

(DEVAMI)

Bomba Hâdisesi

Sultan Hamîd'in saltanatı çeşitli iç ve dış gâilelerle devam etmektedir. Devletinin bekaasını temin için çırpınan Sultan, garb hükûmetleri arasındaki menfaat ihtilâflarından alabildiğine istifâde etmekte ve mülkî tamâmiyeti muhâfazaya çalışmaktadır. Balkan kavimleri arasındaki dehşetli ayrılıklar ve mücâdeleler, şarkta Ermeni devleti kurmak için sarfedilen gayretler için için devam etmekte, Osmanlı mülkünün en mühim iki parçası olan Rumeli ve Anadolu'yu taksîm gibi korkunç bir hedefe yönelmiş bulunmaktadır. Ayrıca o zamana kadar görülmedik derecede kesîf bir Jön-Türk faaliyeti Londra, Paris, Cenevre ve Mısır'da türlü gazeteler, mecmualar ve kitaplar neşrederek, hıyânete kadar varan bir körlükle muhâlefete girişmiş bulunmaktadır.

Mehmed Salâhaddin *Bildiklerim* nâmındaki eserinde, bu Jön-Türkler'in "âmâl ve hayâl-i hamlarının menâsib-i devletin pek fevkinde olduğunu, nezâret ve sadâret makaamlarını bile iktidar ve ehliyetleri derecesinden dûn addettiklerini, mütâlaa eyledikleri hayâlî kitap ve romanların hayâlâtıyle sermest-i gurur olan fikirsiz ve vicdansız serserilerden ibâret bulunduklarını, şarkta menâfi-i siyasiye ve iktisadiyeye çalışan devletlerce tahrik ve teşvik edildiklerini" yazmaktadır.

Anadolu'nun doğusunda bir Ermeni devleti kurulmasını isteyen Taşnak ve Hınçak komiteleri, Makedonya'nın istiklâlini düşünen veyâ buranın

taksîmini arzulayan Bulgar, Sırp, Rum komitaları ile, güyâ Abdülhamîd istibdâdının yıkılmasını ve Kaanun-ı Esâsî'nin mer'iyete konulmasını gâye edinen Jön-Türk fesad cemiyetleri âdeta müşterek hareket etmektedirler. İşin garibi bütün bu fesad cemiyetleri, 1902 senesinde Paris'te "Ahrar-ı Osmaniye Kongresi" nâmı altında umûmî bir toplantı yaparak "Mahallî idâreler ismiyle millî muhtariyetler tesis etmek, Abdülhamîd idâresinin yıkılması için Türkiye'de isyan ve karışıklık çıkarma, hattâ düvel-i muazzamanın fiilî müdâhalesini isteme" gibi gâyet mel'ûnâne kararlar almışlardır. Bu fecî hıyânet, yarım yamalak bir hamiyet-i milliye sâhibi bâzı Jön-Türkleri dahi tedirgin etmiş; aralarındaki şahsî ve fikrî ihtilâflar da tam bir anlaşma husûlüne imkân vermemiştir. Bununla berâber, bütün bu ihtilâl cemiyetleri, zâhirde "Müstebid" ve "Kızıl Sultan" adını taktıkları Abdülhamîd Hân'ı yıkmak için bir "gayret-i câhilâne ve hâinâne" ile çalışmışlar; hakîkatte ise Devlet-i Aliyye'yi parçalamak, Türk'ün ve müslümanın Asya, Avrupa ve Afrika'daki hükümranlığına son vermek isteyen ecnebîlerin emellerine hizmet etmişlerdir.

Ermeni komitacılarınca, bugünkü şark vilâyetlerimizden 19 kadarını içine alan müstakil bir Ermenistan'ın tek mâni'i Sultan Hamîd'dir. Osmanlı Rumelisini parçalamak isteyen Rum, Bulgar, Sırp ve Makedonyalı komitaların emellerine sed çeken yegâne adam, Bosfor'da oturan "İhtiyar Politikacı"dır. İnanç, îmân ve yaşayış noktasından milletinden alâkasını kesmiş, mâcerâcı, şöhret ve menfaat budalası bir alay tatlı su Türk'ü ve müslümanından ibâret olan Jön-Türk aydınlarınca da "hürriyetin tek hâili" Yıldız'daki "Müstebid"dir. Türk'ün îmânından, devlet telâkkîsinden, millî şuûrundan, yaşama tarzı ve zevkinden tamâmen uzaklaşmış ve bu "sözde Türk" yâhut "Jön-Türk" ile Ermeni, Bulgar, Rum, hattâ "Arz-ı Mev'ûd"u sayıklayan Yahudî, Sultan Hamîd'i yıkmak için âdeta müşterek hareket etmektedirler.

Kıbrıs ve Mısır'a konan İngiltere, Arab eyâletlerinde, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde nufûz tesis etmek istemekte; Fransa, Haçlı seferlerinden çıkardığı târihî bir hakka istinâden Suriye kıt'asına gözünü dikmiş bulunmaktadır. Avusturya-Macaristan ile Rusya da açgözlülüklerine devam etmektedirler. Bu iki devlet o sırada, Makedonya'da mâlî ıslahat yapılması husûsunda da anlaşmışlar ve Bâbıâli'ye bu hususta müşterek bir nota da vermişlerdir. Türkiye hudutları içinde anarşi ve kargaşa çıkarmağa mâtuf bütün komita faaliyetleri işte bu sebeplerle Avrupa devletleri tarafından tahrik ve teşvîk edilmekte, yâni beslenmektedir.

Türk'ün ve müslümanın hükümranlık hukukuna halel getirmemek, tamâmiyet-i mülkiyeyi muhâfaza etmek için çırpınan Sultan Hamîd, Avrupa hükûmetlerinin bunu sarsmayı hedefleyen ıslahat taleplerini, aralarındaki siyasî ayrılıklardan istifâde ederek, aslâ tatbîk etmemekte, millî ve şahsiyetli

bir hâricî siyâset tâkip etmektedir. Bâzı münevverlerin, âdeta devleti parçalamaya mâtuf, hamiyetsizce muhâlefetlerine karşı, geniş halk kitleleri, onu efsânevî bir şahsiyet olarak görmektedirler. Hele memâlik-i Osmaniye hudutları hâricindeki mânevî tebeası, yâni Afrika, Hind ve Orta Asya müslümanları, Abdülhamîd Han'a büyük bir hürmetle bağlıdırlar*.

İşte bu minvâl ile Sultan Hamîd'in 29. saltanat yılı geçip gitmektedir; 21 Temmuz 1905/18 Cumâdelûlâ 1323 târihine rastlıyan "güzel ve küşâyişli bir

* İslâm âleminin bir çok yerlerini dolaşarak *Seyâhat-ı Kübrâ* nâmında Petrograd'da bir eser bastırmış olan Eğridirli Süleyman Şükrî Bey, buna şehâdet etmektedir. Âdeta beş parasız yola çıkan ve Posta Telgraf Nâzırı'na kızarak kapağı Avrupa'ya atan zât, bilâhare Mısır, Hind ve Orta Asya'da yalnız "nâm-ı hilâfet-penâhî"ye istinâden ve onun memuru zannedildiği için pek büyük bir hürmetle karşılanmış; ziyâfetten ziyâfete, toplantıdan toplantıya dâvet edilmiş; hediyelere garkedilmiştir. Bilhassa Hindistan'da kendisine, gözyaşartıcı bir misâfirperverlik gösterilmiştir. O sırada Rusya hâkimiyetinde bulunan Bakû'ya gitmiş; buranın petrol krallarından addedilen ve hayırsever bir zât olan Hacı Zeynelâbidîn Takiyof ile de görüşmüştür. Çok zengin ve münevver bir adam olan Takiyof kendisine, "samîmî muhabbet ve ciddî hitâb ile":

"-Osmanlılar! Sultan Abdülhamîd Han hazretlerinin kadrini biliniz. Kavî düşmanların muhâcemât-ı mütevâliyesiyle şarkta-garbda inhitâta yüz tutan satvet-i İslâmiyeyi hârikulâde fetânet ve kudreti ile ihyâya âzim o hâmi-i mukaddesin şu sırada vücûdu, bir mevhibe-i Sübhâniye olduğunu takdîrde tegâfül ve küfrân-ı ni'met ediyorsunuz. Bu zât-ı kudsiyet-sıfat âlem-i İslâmiyeyi maraz-ı mevtten kurtarmağa azmettikçe, İslâmlardan muâvenet yerine muhâlefet görüyor. Avrupa'ya firar eden terbiyesizler de bu hâmî-i dîni rahat bırakmayıp fikrini işgâl ediyorlar. Hamiyeti, küskünlüğüne mânî olmasa idi, çoktan zevâle yüz tutmuş idiniz. Bu mukaddes zâtı Allah aşkına hâlinde rahat bırakınız ki, selâmet-i fikr ile iş görsün de İslâmiyet biraz nefes alsın. Sultanü'l-muazzam, bugün 1,5 milyon muntazam ve mükemmel askere mâliktir. İran'da, Fas'da bu himmet ne gezer. Şu şevket ve şerefe şükretmeliyiz." demiştir.

Süleyman Şükrî Bey verdiği cevapta "Zât-ı akdes-i Hilâfet-penâhî'nin fermân-ı hikmetnişânını harfiyyen icrâ uğrunda can fedâyı cana minnet bilen ümem-i Osmâniye mümkin midir ki o büyük pâdişahın kadrini takdîr etmesin. Avrupa ve Afrika'da neşriyât-ı bedhâhâne ile uğraşan südsüz herifler, eti görür birleşir, kemiği görür hırlaşır it gürûhundan ibârettir. İslâmiyet ve ümmetten min küllî'l-vücûh bâid olan o dinsiz fürûğmâyelerin ar'arei kilâbânelerini ne zât-ı akdes-i hazret-i Hilâfet-penâhî ehemmiyet verir, ne de millet isgaa eder." mütâlaasında bulunmuştur.

Şu nakiller, Osmanlı mülkü hâricindeki müslüman münevverlerinin dahi, Abdülhamîd Han'a duydukları büyük bağlılığı dile getirmekte, ona muhâlefetin ne kadar kerîh addedildiğini ortaya koymaktadır. İşin garip olan tarafı, kendilerine münevver denilen bir kısım Türk'ün Sultan Hamîd'i "baş belâsı bir müstebid" olarak görmelerine karşı, hasbetenlillâh dostumuz olan dış Türk ve müslüman dünyasının onu "Mukaddes Koruyucu", "Vücûdu ilâhî bir nimet olan büyük sultan" tâbirleriyle tavsîf etmesidir. Bunun da sebebini, bir alay inkılâblar netîcesinde halk ile aydın arasındaki müşterek değer bağlarının kopmasına, daha doğru bir tâbirle, münevverin millete yabancılaşmasına dayamak lâzımdır.

cum'a günü, Pâdişah dârât ve haşmetle edâ-yı salât-ı cum'a için Hamîdiye Câmii'ne gelmiş ve girmiştir." Cuma günleri Hamîdiye Câmii üç sıra askerle ihâta olunmaktadır. Yıldız'dan Beşiktaş'a inen yokuşun solundaki meydanın önü bir saf piyâdeden sonra, Ertuğrul ve Mızraklı Süvâri alayları tarafından işgâl edilmektedir. Arabalı ve yaya seyirciler, bu süvârî saflarının arkasında mevki almaktadırlar. Câmi'in bu cihete bakan avlusu, yolun inhinâsına göre alçaklı yüksekli bir sed ile çevrilmiş olup, bunun parmaklıkları önünde de Beşiktaş Karakolu polis ve jandarma efrâdınm safları vardır. Pâdişah'm câmiden avdeti haberi verilmiştir. Arabası, binek taşı önüne getirilmiş; bendegân da oraya dizilmiş ve asker safları nizâm vaziyeti almıştır. Henüz Pâdişah görünmemiştir. Bu esnâda seyirciler mevkiinden, kulak zarlarını patlatacak kadar müdhîş ve şedîd bir tarraka kopmuştur. Bilâhare kalın ve siyah bir duman sütûnu semâya doğru yükselmiş; sed üzerindeki polis ve jandarma neferâtı ile binek taşında bulunanların bâzıları bir anda yere düşüvermişlerdir. İnfilâkın tesiri ile câmi-i şerîfin ve sarayın bâzı dâirelerinin camları ince, fakat dehşet verici bir sadâ ile rîze rîze olmuştur. Bir kaç sâniye sonra semâdan kol, bacak ve kafa gibi uzuvlar yere dökülmeye başlamıştır. Pâdişah tarrakadan on sâniye sonra merdivenlerden inerek, binek taşında durmuş, hazır bulunanlardan cihet-i infilâk ve sâireyi sormuş, bâzı tâlimât vermiştir.

Başkâtip Tahsin Paşa "Pâdişah hiç bir korku ve telâş eseri göstermedi, yalnız benden 'Ne var?' diye sordu." demektedir. Pâdişah'ın gür ve kalın sadâ ile "Korkmayın, korkmayın." diye telâşı önlediği rivâyet edilmektedir. Hâdise şâhidlerinden olan Âyişe Sultan hâtıratında "Çok müdhiş bir patlama işitildiğini, kendi arabalarının da şiddetle yerinden sıçradığını, binek taşında duran yâverândan Kenan Paşa'nın başından aşağı tahtalar düştüğünü, babası aklına geldiği için ağlamaya başladığını, o anda merdivenin tahmînen üçüncü basamağında duran Pâdişah'ı gördüğünü, Sultan'ın gür sadâsıyle ve ellerini açarak 'Korkmayınız! Korkmayınız!' diye iki defa bağırdığını; 'Herkes yerinde dursun!' diyerek ağır adımlarla inmeğe başladığını" kaydetmekte ve şu tafsilâtı vermektedir:

> *"Babam 'Telâş edilmesin; izdihamdan kimse incinmesin.' diyerek arabasına bindi, dizginleri eline aldı, faytonu her zamankinden daha ağır kullanarak yokuştan çıkmaya başladı. Avusturya-Macaristan sefîri Bakon von Calice, misâfirhâne-i hümâyûnun penceresinden başını sarkıtmış 'Vive le Sultan! Vive!' diye bağırıyordu. O gün bir çok Viyanalı, selâmlığı seyre gelmişler, sedde bulunuyorlardı. Onlar da şiddetle el çırparak 'Vive, vive!=Yaşa, yaşa!' diye bağırıyorlardı. Babam böylece*

sâlimen Mâbeyn-i Hümâyûn'a girmişti; fakat aşağıdaki manzara çok acıklı idi. Karşımdaki parmaklıklar yıkılmıştı. Jandarmalardan bir kaçı yerde yatıyordu... (Pâdişah'ın süferâ ile görüştükten sonra haremi teşrîf edeceği bildirildi.) Babam gelinceye kadar hepimiz orada bekledik. Gelince sıra ile elini öperek 'Geçmiş olsun efendimiz.' dedik. Teşekkür ettikten sonra 'Hamdolsun bunu da atlattık; lûtf-ı Hakla kurtulduk.' dedi. Sonra bana dönerek ilâve etti: 'Kızım! Sultanlardan, sizden başka kimse bugün alaya çıkmamış; Nasıl gördünüz bakalım, anlatınız.' Gördüklerimi anlattım. 'Efendimiz, sizi görünce aklım başıma geldi; metânetinize hayrân oldum.' dedim. Şu cevâbı verdi: 'Ben mütevekkilim. Kalbimde yalnız Allah korkusu vardır. Başka bir şeyden korku duymam. Bir hâdise olmadan evvel onu önlemek için telâş ederim. Ama tehlikenin içinde bulunduğumu hissedersem, îcâbında ateşe atılmaktan bile çekinmem. Allah bizi korudu. Asker evlâdlarımdan ve ahâliden zâyiât olup olmadığını tahkîk ettiriyorum.' Sonra elini paltosunun cebine soktu. Bir takım demir ve taş parçaları çıkarıp bize gösterdi. 'Bakınız bunlar ceplerime girdi.' dedi... Babam ölenlerin âilelerine yardım edilmesi ve yaralıların Hamîdiye Etfâl Hastahanesi'nde tedâvî edilmeleri için emir verdi. Gazetelerde ertesi gün nutk-ı hümâyûn neşredildi ki, aynen şöyle idi:

'Kendimce en büyük emel, memleket ve milletin rahat ve saâdet-i hâlidir. Bu uğurda rûz-u şeb nasıl çalıştığım ve gayret gösterdiğim ma'lûmdur. Gayret ve hüsnüniyetimin min-tarafillâh mükâfâtı şu hâdiseden hıfz-u Hudâ ile emîn olmaklığımdır. Anın için Cenâb-ı Hakka şükr-ü hamd ederim. Müteessir olduğum bir şey varsa asker evlâdlarımdan ve ahâliden bâzılarının telef ve mecrûh olmalarıdır. Buna pek ziyâde ve ilelebed teessüf ederim. Tebeamın hakkımda gösterdikleri hissiyâta an-samîmü'l-kalb beyân-ı memnûniyet ve âfât-ı semâviye ve arzîyeden masûniyetlerini duâ eylerim."

Tahsin Paşa ise *Yıldız Hâtıraları*'nda "Bomba Hâdisesi" hakkında pek uzun izâhat vermektedir. Bu açıklamalara göre "Sultan, Arab Zuhaf Alayı efrâdından birinin havaya bir el silâh boşaltmasına çok üzülmüştür. Saraya geldikten sonra 'Askerin ruhu kumanda ile harekettir; bu nizam ve intizama halel gelirse maksat kaybolur; onun için mezkûr nefer hakkında, mükemmel tahkîkat yapılmasını isterim." demiştir... Hâdiseyi tahkîk ve fâillerini ortaya çıkararak cezâlarını tertîb etmek üzere, İstînaf Müdde-i Umûmîsi Necmeddin Molla Beyefendi ile Necib Melhame Paşa'nın dâhil bulunduğu bir komisyon kurulmuş ve Yıldız civarında bir dâire-i mahsûsada çalışmaya başlamıştır. Beşiktaş zâbıtası, o gün verdiği raporda, hâdisede 3'ü asker olmak üzere 26

kişinin telef, 58 kişinin ağır ve hafif olmak üzere mecrûh olduğunu, bir çok arabanın enkaz hâline geldiğini, 20 kadar hayvanın helâk olduğunu, yaralıların Gümüşsuyu ve Hamîdiye Etfâl hastahânelerine sevkolunduğunu bildirmiştir. Hâdiseden iki gün geçmesine rağmen, mütecâsirlerden kimsenin bulunamaması Hünkâr'ın canını sıkmıştır. O sırada Baş Müdde-i Umûmî Cemal Bey, üzerinde 11123 rakamı ve Viyana "Nesseldorf" markası bulunan bir anahtarla, lâstikli bir araba terkerleği parçasını hâdise mahallinde bulmuştur. Bundan sonra hâdise bir çorap söküğü gibi aydınlanmaya başlamıştır. Hâdise mahallinde enkazları bulunan 17 arabadan 16'sının sahipleri taayyün etmiş; yalnız birisinin sâhibi, numarası, kaydı bulunamamıştır. Tekerlekleri 4 köşe lâstikli olan bu arabanın Viyana'da Nesseldorf firmasınca îmâl edildiği anlaşıldığından, bir taraftan ora sefâretine yazılmış, diğer taraftan da Rüsûmât Emâneti'nden tahkîki yapılmıştır. Faytonun iki kap derûnunda olarak 9-10 Mayıs 1321'de Silviyoriçi nâmına vürûd etmiş olduğu halde bu ismin çizilerek simsar M. Lafranka nâmı ile ve bunun adamı Mateo vâsıtasıyle gümrükten çekildiği anlaşılmıştır. Viyana sefâretinden gelen cevapta, arabanın firmadan Marya Zayiç nâmında bir kadın ve uzunca boylu bir şahıs ile birlikte alındığı, yalnız seyisin oturacağı yerin 40-50 santimetre genişletilmesi istendiği, müdürün bunun kaba ve sakîl görüneceği yolundaki ihtarına rağmen kadının ısrarı üzerine istenilen tâdilâtın yapıldığı ve Viyana'dan Joseph J.Leinkaf isimli komisyoncu mârifetiyle, Triyeste tarîkiyle sevkolunduğu bildirilmiştir. Diğer taraftan Mateo bulunmuş, arabayı arkadaşı Mihal ile birlikte gümrükten çıkardıkları ve Silivriçi denilen mal sâhibinin de beygirleri ve arabacıyı getirerek malını alıp gittiğini söylemiştir. Buradan bir netîceye ulaşılamamıştır.

"Arabanın lâstik tekerlekli oluşu ve emsâlinin az bulunuşu sebebiyle arabalık müşterileri arasında yapılan tahkîkat, bâzı isimlere kadar dayanmıştır. Bu arada Belçikalı Edvard Jorris'le karısı Anna Jorris'in de arabaya bindikleri ve dolaştıkları ortaya çıkmış ve atların da komik-i şehir Kel Hasan Efendi'den satın alındığı anlaşılmıştır.

Nihâyet Cezâyir sokağında Muradoviç apartmanında mukîm, Singer Kumpanyası'nın Beyoğlu idârehânesinde müstahdem, anarşist temâyüllü Jorris derdest olunarak taht-ı isticvâba alınmıştır. Jorris şâhidlerin şehâdeti karşısında hakîkati ketm-ü inkâra imkân kalmadığını takdîr ederek, şifâhî ve yazılı bâzı itiraflarda bulunmuştur: Kendisinin anarşist efkâra mâil olduğunu, fikir ve emel arkadaşlarından Arnavutköylü Viram Şabuh Kendiryan ile çok zaman buluşup; sohbet ettiğini, bunun vâsıtasıyle Samuel Foyin ve kızı Robina ile görüştüğünü, bunların baba-kız olmayıp mühim Ermeni anarşistleri olduğunu, Sofya yakınlarında yaptıkları bomba tecrübesinde öldüklerini,

bundan sonra fesad cemiyeti riyâsetinin Liparipis'e geçtiğini, nihâyet Viyana'dan araba getirildiğini, vak'a gününe kadar hep birlikte Yenipazar'da kâin Muradoviç apartmanında kaldıklarını, sûikastın Kafkas Ermeni İhtilâl Cemiyeti ile Hınçak Jenev komitasının eseri olduğunu söylemiştir. Ayrıca 'Maşin enfernol' tedârik ettiklerini, arabada sûret-i mahsûsada yaptırılan mahalle 80 kilo melinit ile mitray denilen bâzı çelik ve demir parçaları ilâve edildiğini, tâyin olunan saat ve dakîkada Ripis ile kızı Robina'nın hareket ettiklerini, saatli bombayı bunların ateşlediklerini, hiç birisinin hakîki isim ve şöhretini bilmediğini" anlatmıştır.

Ermeni komitacılarının maksadı geniştir. Sultan Hamîd'i bertaraf ettikten sonra hâsıl olacak kargaşadan istifâde ile Bâbıâli'yi, Galata Köprüsü'nü, ecnebî sefârethâneleri, Osmanlı Bankası'nı, kulüp ve tünel gibi resmî-husûsî, yerli-yabancı müesseseleri berhava ederek, memlekette âsayişin kalmadığını göstermek ve Avrupa devletlerinin fiilî müdâhalesini temin etmek istemektedirler.

Suikast çok ciddî müşâhedeler ve uzun müzâkerelerden sonra kararlaştırılmıştır. 1312 Teşrîn-i Evvel'inde İstanbul'a üç Ermeni komitacısı gelmiştir. Bunlar Bakû Ermenîlerinden ve Troşuk Cemiyeti idâre-i merkeziye rüesâsından Samuel Koyin (Foyin), nâm-ı diğer Hiristofar Mikaelyan, Konstantin Kabulyan yâhut diğer ismi ile Safo ve Robina Koyin adıyla anılan bir karıdır. Bunlar bir çok defa gâyet muntazam giyinmiş, kibar kılıklı birer ecnebî gibi, yabancılara mahsûs mahalden selâmlık resmini seyretmişlerdir. Bu tedkîkleri onları şu netîceye ulaştırmıştır: Sultan Hamîd, binek taşından arabaya bindikten bir dakika 42 sâniye sonra câmiin dış kapısı önüne vâsıl olur. Binâenaleyh saatle işleyen bir bombanın makinası Sultan Hamîd'in binek taşından arabaya bindiği dakîkada harekete getirilip bir dakîka 42 sâniye sonra saatin ibresi infilâk noktasında ateş verince, Pâdişah patlamanın hizâsına gelmiş bulunacak ve bütün mâiyeti ile berhava olacaktır. Komitacılar bundan sonra husûsî surette imâl edilen arabayı ve 148 kilo meliniti ithâle muvaffak olmuşlardır. Bu melinitin bir kısmı sonradan Avusturya Hastahânesi kapıcısı olan bir Ermenî'nin odasında ve Serkil Doryan'ın bodrum ve kovuklarında bulunmuştur.

Ermeni komitacılarının bu ince hesapları bir hıfz-ı ilâhî netîcesi husûl bulamamıştır. Buna da sebep, Pâdişah'ın namaz kıldığı mahalden kapıya giderken, selâma muntazır bulunan Şeyhülislâm Cemâleddîn Efendi ile mûtâddan biraz fazla süren bir konuşmaya koyulmasıdır. Bundan dolayı bomba patladığı zaman Sultan arabaya binmek üzere merdivenlere teveccüh etmiştir. Cemâleddîn Efendi ile biraz fazla konuşması Hünkâr'ı muhakkak bir

kazâdan kurtarmıştır. İşte bu sebeple Hünkâr'ın Cemâleddîn Efendi'ye, sonradan ayrı bir kıymet verdiği dahi rivâyet edilmiştir.

Tahsin Paşa "Sultan Hamîd o anda ne duydu bilmezsem de zâhiren pek cesâret gösterdiği kaabil-i inkâr değildir." demekte, "O aralık hükümdarı sinirlendiren yegâne hâdisenin, Arab taburundan birinin şaşkınlıkla havaya bir el silâh atması olduğunu, hattâ bunun Hâkan'ı infilâkten daha fazla meşgûl ettiğinin iddia olunabileceğini" yazmaktadır. Aynı müellif, bir gece, idâma mahkûm edilen Jorris'in affını yalvaran Brüksel mahreçli bir telgraf geldiğini yazmakta ve "Bu telgraftan sonra Sultan Hamîd'in oynadığı rol şâyân-ı hayrettir. Hayâtına sûikasd etmiş.. Jorris idâm olunmadı, bilâkis affedildi. Saraya getirildi, Pâdişah ile bi'l-vâsıta görüştü; Ermeni komitaları aleyhinde çalışmak, onların ahvâl ve harekâtı hakkında Hünkâr'a ma'lûmât vermek üzere para mukaabilinde hükümdarın hizmetine girdi; 500 altın harcırâh ihsân edilerek Avrupa'ya gönderildi ve haylî hizmet etti." demektedir. Sultan'ın bu hareketi adâlet noktasından garip görülebilirse de, afta pek derin bir büyüklük de müşâhede edilmektedir. Jorris Belçikalı bir adamdır ve Ermeni meselesiyle fiilen bir alâkası yoktur. Bombanın atılmasına da karışmamıştır. Fikrî temâyülü itibâriyle anarşisttir. Sultan için ise hayâtına kasdetmiş bir adamın tecziyesi hiç ehemmiyetli değildir. Onun için baş mesele, devletinin bekaa ve devâmı ile millet ve memleketine hizmettir. Ermeni ihtilâlcileri arasına karışmış olan Jorris'ten istihbarât işlerinde faydalanabileceğini anladığı için, şartlı olarak affına gitmiştir. Yâni devletin istifâdesi için, şahsî hakkından ferâgat etmiştir. Şu hâdise Abdülhamîd Hân'ın, tıpkı ecdâd-ı izâmı gibi pek yüksek bir devlet şuûru ile dolu olduğunu da göstermektedir.

Tahsin Paşa, hâtıralarında "Bomba Hâdisesi"ne tekaddüm eden aylarda, bir çok yerlerden sûikasd ihbarları geldiğini yazmakta ve bunları nakletmektedir. Bu izâhata göre, o sırada Mısır'da bulunan eski ser-hafiye Ahmed Celâleddin Paşa, 17 Mayıs 1321 târihiyle Kaahire'den gönderdiği bir telgrafla "Jön-Türk ve Ermeni komitalarının birleşmesi netîcesi olarak Cenova'da, son verilen karar mûcibince, nefs-i hümâyûnlarına sûikasd için tertîbât alındığını" bildirmiştir. Alman sosyalistlerinden Henri Adolf, 5.11.1904 târihli ihbârında "Her ne kadar Sultan Hamîd Han hazretleri sosyalist umdelerine karşı menfî hareket buyurmakta ise de Alman menâfiinin kendi şahsı ile alâkalı bulunması.. hasebiyle Jön-Türk, Ermeni ve Bulgar komitalarının nefs-i şâhâne aleyhine icrâsını tasavvur ettikleri sûikasdın, çok geçmeden ikaaına intizar îcâb eylediğini bildirmeyi kendime vazîfe bildiğimi arz ederim." demiştir.

Hâdiseden iki ay kadar evvel Rus ve Fransız sefâretlerine mensup Hacı Piyer Efendi, Nâfia Nâzırı Zihni Paşa'ya mürâcaatla "Jön-Türk komitasının

pek yakında fiiliyâta geçerek İstanbul'da bir vak'a çıkarmak istediklerini" sefâretlerden sızan haberlere istinâden ihbâr etmiştir.

Bu ihbarlar Jön-Türk ihtilâl fırkalarının, Ermeni komitacılarıyle müşterek hareket ettiklerini ihsâs etmektedir. Fakat hâdisede bunların dahli ortaya çıkmamış yâhut çıkmışsa da açıklanmamıştır. Yalnız 1902 senesindeki birleşme kararının Ermeni komitacılarını cür'etlendirdiğini iddia etmek mümkündür.

Tahsin Paşa 26 Mart 1321'de Bulgaristan komiserliğinin Bâbıâli'ye bir tahrîrât yazarak "Topal nâmıyla mâruf bir Ermeni'nin Filibe'ye iki kızı ile birlikte geldiklerini, orada komita erkânıyle görüşerek Sofya'ya geçtiklerini, Cenova'dan gelen bir kaç Ermeni ile birleşip Baliefendi köyü civarında dinamitli bomba tecrübeleri yaptıklarını, bu deneme esnâsında iki müfsidin de telef olup, kızların bir semt-i meçhûle gittiklerini, bunların Troşuk komitası reîslerinden olduğunu, birinin Belçikalı bir mühendis bulunup, nev-icâd bir madde-i infilâkiyenin mürettip ve âmili olan fabrika tarafından gönderildiğini, Jenev erbâb-ı mefsedeti ile Troşuk komitasının cenâze alayında tezâhüratta bulunmaları üzerine, Bulgar hükûmetinin memleketi terketmelerini emrettiğini" kaydetmektedir. Bu iki cenâze Rus Ermeni İhtilâl Komitası reîslerinden olan ve Yıldız'a karşı "Cehennem makinası"nı tavsiye eden Samuel Koyın ile Arnavutköylü Viram Şabuh Kendiryan'dır.

Yine aynı müellif *Pro Armenia* gazetesinin 15 Şubat ve 1 Mart 1904 târihli nüshasında "Prikyar" imzalı bir yazıda "Hünkâr'ın şahsını itlaf ve imhâ ve ba'dehu her tarafta îkaa edecekleri nâire-i ihtilâl ve iğtişâş ile Avrupa devletlerinin Türkiye'ye müdâhalesini dâvete çalışacaklarının" yazıldığını kaydetmektedir. Bu Prikyar'ın, Beyoğlu'nda Lusodoviç mektebinde muallim olduğu, bilâhare tard olunduğu yapılan tahkîkatla anlaşılmıştır. 17 Hazîran 1905 târihinde, yâni hâdiseden 25 gün kadar evvel, Zaptiye Nâzırı Şefîk Paşa'ya T-Y-K imzalı ve Paris menşe'li bir telgraf gelmiş ve bunda da "Ermeni ihtilâl komitasının yakından maksadını istihsâle muvaffak olacağı" bildirilmiştir.

Bütün bu ihbarlar, Yıldız istihbaratının, yâni Sultan'ın Hafiye teşkilâtının oldukça iyi bir şekilde çalıştığını ortaya koymaktadır.

Pâdişah'a yapılan bu suikasd, müslüman ve Türk halk kitleleri arasında derin bir nefretle karşılanmış; kendisini Cenâb-ı Hakk'ın muhâfaza buyurduğu hakkındaki kanaat kuvvetlenmiş; Abdülhamîd sevgisi biraz daha fazlalaşmıştır. Bu şenî suikasdden hıfz-ı Hudâ ile kurtulması üzerine yabancı hükümdarlar, dâhildeki idâreciler ve cemaat reîslerinden geçmiş olsun telgrafları geldiği gibi, dış İslâm dünyasının muhtelif yerlerinden de bağlılık ifâde

eden ve âfiyet dileyen mektuplar gönderilmiştir. Musul taraflarının meşhûr şâiri Şeyh Rızâ ise:

"Pâdişah zıll-ı Hudâdır, ona neyler dinamit;
Cümlenin hâmîsi Hak'dır hüve yuhyî ve yûmît."

beytini hâvi bir telgrafla halk telâkkîsine tercüman olmuştur.

Buna rağmen milletten ve onun kıymet hükümlerinden alâkasını kesmiş; bir kısım Türk münevveri ise bunun tamâmen aksine bir yol tâkip etmiştir. Sultan Hamîd idâresinin hâricî baskılara zarûrî bir korunma siyâseti olduğunu, ictimâî bünyenin ortaya koyduğu mecbûriyetlerle mevcudiyeti muhâfaza için takınılmış millî bir tavır bulunduğunu asla idrâk edemiyen bâzı münevverler ise, vatanı parçalamak isteyen Ermeni komitacılarının bu suikasdını alkışlayacak kadar şuûrsuzluk göstermişlerdir. Tevfik Fikret "Bir Lahza-i Taahhur" isimli manzûme-i kerîhesinde:

"Ey şanlı avcı, dâmını beyhûde kurmadın;
Attın, fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadın."

yollu, millî şuurdan uzak, âdî ve pespâye mısralar döktürmüştür. Bugünkü Anadolu'nun 19 vilâyeti üzerinde müstakil bir Ermenistan kurmak için hareket eden, kendi kavminin huzûr ve sükûnunu dahi katletmek akılsızlığında bulunan Ermenî komitacılar "şanlı avcı" olarak vasıflandırılmış; ne kadar hatâsı bulunursa bulunsun, millî ve mülkî tamâmiyeti muhâfaza için çalışan, Türk ve İslâm müfekkiresinin lâzım-ı gayr-i müfârıkı hâline gelmiş 33 pâdişahın neslinden gelen bir Osmanoğlu hükümdarı telef edilmesi gereken bir av olarak vasıflandırılmıştır. Millî noktadan gâyet sakîm ve hâinâne olan ve günümüze kadar da uzayan bu telâkkî, Tevfik Fikret'in Ermeni anadan olması gibi sebeplerden doğmamakta; bir inkılâplar ülkesi hâline gelen ve ecnebî müdâhalelerine açık bulunan memleketimizde, buna tebaiyetin her kapıyı açan sihirli bir anahtar hüviyetine girmesinden husûl bulmuş görünmektedir. Öyle ki, millî fikre tebaiyet, insana, yukarı mevkilere çıkmak için bir merdiven bile vermemekte, halbuki bunun aksi davranış; mûtenâ bir asansörle adamı en yüksek makaamlara çıkarıvermektedir. Onun içindir ki, millî ve mânevî telâkkîlere bağlılık, bâzı münevverler ve züppeler arasında gerilik, iptidâîlik, avanaklık gibi tâbirlerle ayıplanmaktadır. Kaanûnî, hukukî, müessesevî sahada ecnebî telkînleriyle yapılan değişiklikler ve millî kökten uzak bir maârif, böyle bir telâkkîye revaç vermekte ve okumuş gençler milletine yabancı hâle gelmektedirler. Millî îmân ve inanıştan uzak, millî duygu ve telâkkîlere sırt çevirmiş kimseler, gittikçe kalabalıklaşmakta, kos-

koca devletin istinad ettiği unsur-ı aslî olan müslüman topluluklarla bunlar arasında, çok derin bir ayrılık husûl bulmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin belini büken, millî birliği haleldar eden, devleti ve milleti korkunç bâdirelere sürükleyen başlıca sebeplerden biri de, işte bu halk ve aydın tezâdıdır. Bu gün bile Türkiye'yi sarsılmış bir millet hâline getiren, millî îmâna dönmeyi gerilik sayan bu hasta ve marîz aydın tipidir. İşte bu marazî tip, kendi cemiyetini, mensup bulunduğu milleti muhâfazaya uğraşan bir hükümdarı yermekte, devletini ve ülkesini parçalamak dâvâsında olan âdî bir Ermeni cânisini ise "şanlı" bir kimse olarak tebcîl etmektedir. Yâni kendi bekaa sebebine düşman olmakta, ölüm vâsıtasını ise alkışlamakta, kendi kendine ihânet etmektedir. Maalesef bu Tevfik Fikret zihniyeti günümüze kadar uzayıp gelecek, millî bekaamız için öldürücü zehirler; ilâç olarak görülecektir.

Eserleri bir çok muhâl şeylerle dolu olan, siyasî telkînlere göre kalem oynatmakta bir beîs görmeyen *Abdülhamîd ve Devr-i Saltanatı* nâmındaki eserin ise üçüncü cildini yazan Ahmed Refik, bu bomba hâdisesini şu kerîh satırlarla yüceltecektir:

> *"Nihâyet hakîkat tamâmiyle meydana çıkarıldı: Osmanlı milletini Abdülhamîd'in zulmünden kurtarmak için bu hareket-i kahramânânenin Ermeni vatandaşlarımız tarafından icrâ olunduğu anlaşıldı."*

Bir Ermeni komitacısını dahi güldürecek bu sefîl ifâdeler, maalesef o günkü Türk münevverinin hıyânete kadar varan gafletine işâret etmektedir. Aynı muharrir, memleketin parçalanması karşısında uyanacak ve Sultan Hamîd'in ölümü esnâsında da:

> *"Maamâfih herkes Abdülhamîd devrini arıyor ve takdîr ediyordu. 10 Temmuz isyanının ilk günlerinde Abdülhamîd devrinin zulümlerinden şikâyet edenler, bu istibdad zamanlarını bir gün gelip de saâdet devri telâkkî edeceklerini bir türlü düşünememişlerdi. Vatan perîşândı. Osmanlı hânedanının iki yüz senede kanlar dökerek, meşakkatler çekerek fethettikleri muazzam beldeleri, İttihad türedileri on sene içinde câhilâne bir siyâset yüzünden düşman ayakları altında çiğnetmişlerdi.... Bu âmiyâne siyâset yüzünden nâmuslar heder olmuş; ırzlar pâyimâl edilmişti... Sultan Hamîd'in irtihâl eylediği gün halkın rûhen isyanı zımnen tezâhür etmiş gibiydi. Cenâzenin geçeceği yollar, binlerce ahâli ile dolu idi. Abdülhamîd'in cenâzesi tekbîr ve tehlîllerle götürülürken şehîd anaları, dul zevceleri, evlâdlarını türedilerin cehâletine*

*kurban veren babalar müteessirâne ağlıyorlar, bir çok kadınlar gözlerinden yaşlar dökerek ellerini semâya kaldırmışlar 'Başını kaldır da bak. Bizi kimlere bırakıyorsun.' diye bağırıyorlardı. Bu feryâd pek haklıydı. Bir zamanlar Sultan Abdülhamîd'in müstebidâne idâresini mu'tedilâne tenkîd edenler bile cenâze namâzı kılınacağı zaman '**Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâkî/ Durup el bağlıyalar karşına yârân sâf sâf**' beytini tekrardan nefislerini men edememişlerdi."* şeklinde kalem oynatacak ve gafletten ayıldığını gösterecektir.

Fakat bu marazî münevverlerin ayılması için milyonlarca kilometre karelik arazinin verilmesi, 4,5 milyon insanın hâk-i helâke serilmesi icap edecektir. Bundan sonra ayılmışsın kaç para.. ba'de harâbü'l-Basra. Bütün bunlara rağmen ayılmayan "Kalbleri, kulakları ve gözleri mühürlü" herifler de bulunacak ve Türk'ün istikbâli inkılâpçılık kumarları, oyun metâ'ları hâline getirilip gidecektir.

Makedonya Islahatı Talebiyle Vukû Bulan Ecnebî Müdâhaleleri ve Anlaşmaya Varılması

Her taraftan devamlı şekilde tâciz ve tazyîk edilen Sultan Abdülhamîd, diplomatik sahada son derece mâhir bir hükümdardır. O sırada Makedonya meselesiyle çok yakından alâkadar olan ve bu memlekette nufûz mücâdelesi yapan Rusya ile Avusturya, aralarında anlaşmışlar ve Bâbıâli'ye müşterek bir nota vermişlerdir. Bu notada Makedonya'daki ıslahatın kâfi olmadığı, mâliyenin de ıslahı lâzım geldiği ileri sürülerek, Osmanlı Bankası'nın iştirak edeceği muhtelit bir kontrol sistemi kurulmasını teklîf etmişlerdir (17 Ocak 1905/11 Zilka'de 1322). Bâbıâli, dâhilî işlerine müdâhale olarak vasıflandırdığı bu teklîfi reddetmiştir.

Avusturya ve Rusya'nın tek başına hareketini doğru görmeyen İngiltere, bu redde ses çıkarmamış; fakat arkasına Berlin Muâhedesi'nin diğer imzâcı devletlerini de katarak yeni bir teklîfte bulunmuştur. Böylece Tanzîmat'tan beri başlayan, Paris, Londra ve Berlin Ahidnâmeleri'nce de tasdîk edilen devletlerin müşterek müdâhale hakkı yeniden işletilme yoluna girmiştir. Bunun üzerine 6 devlet Bâbıâli'ye müşterek bir nota tevdî etmişler ve Elviye-i Selâse Müfettiş-i Umûmîliği nezdinde Avusturya ve Rusya'nın son teklîf ettikleri mümessillere diğer dört devletin de mâlî temsilciler tâyini suretiyle, Makedonya mâlî işlerinin ıslahını talep etmişlerdir (8 Mayıs 1905/3 Rebîülevvel 1323).

Bâbıâli bu talebe cevap vermemiş ve siyasî vaziyetin vuzûha kavuşmasını beklemiştir. Bir müddet sonra devletler, mâlî mümessillerin tâyin edildiğini bildirerek bir emr-i vâki yapmak istemişlerdir. Bâbıâli ise verdiği cevapta, teklîflerin dâhilî işlere müdâhale mâhiyetinde olduğunu, bu sebeple haksız talebi kabul edemiyeceğini bildirmiştir (29 Ağustos 1905/27 Cumâdelûlâ 1323). Buna rağmen düvel-i ecnebîye sefîrleri İstanbul'da toplanarak, Pâdişah tarafından topluca kabul edilmeleri talebinde bulunmuşlardır. Hâriciye Nâzırı Tevfik Paşa, bunun imkân ve emsâli bulunmadığını, meselenin Devlet-i Aliyye'nin dâhilî umûruna taalluk ettiğini, nihâyet Bâbıâli ile müzâkerelerde bulunabileceklerini bildirmiştir. Sultan Hamîd, aralarındaki ihtilâfları unutarak, müşterek hareket eden devletlerin şu tazyikinden endîşelenmiş; dostu olan Kayzer'in, ıslahat teklîfini Türk mâliyesi için de isâbetli görmesinden üzülmüş ve hükümranlık haklarının çiğnendiğinden bahsederek, mukaavemette ısrar etmiştir. Bunun üzerine ve İngiltere'nin teşvîkiyle, Almanya müstesnâ olmak üzere diğer beş devletin ikişer zırhlısından mürekkep bir filo, Midilli adasına asker çıkarıp, Gümrük ve Posta-Telgraf dâirelerini işgâl etmiştir (26 Kasım 1905/28 Ramazan 1323). On gün kadar sonra da Limni gümrüğüne el koymuşlardır.

Bütün Avrupa devletlerinin ittifakına karşı tek başına kaldığını gören Sultan, daha fazla mukaavemeti mümkin görmiyerek, Almanya'nın tavassutuyla müzâkerelere yanaşmıştır. Devletler hukukuna bi'l-külliye aykırı olan bu müdâhalenin Tanzîmât devrindeki ahidlerin bir netîcesi olduğu ve meşrû bulunduğu, ecnebîlerce iddia edilmiştir. Yapılan müzâkereler, devlet mümessillerinin mâlî müşâvir addedilmesi, aralarında bir Osmanlı'nın da bulunması, komisyonun iki yılla mahdut olması, bunların hazırlıyacağı bütçelerin Pâdişah'ca tasdîk edilmesi şartlarının kabûlüyle netîcelenmiş; yâni Sultan'ın hükümranlık haklarına az çok riâyet gösterilmiştir.

Bundan sonra Vilâyât-ı Selâse'de mâlî ıslahatın tatbîkine başlanılmış; bütçede 80 bin liradan fazla bir açık olduğu görülmüştür. Bunun üzerine Bâbıâli, vilâyetin hazîne işlerinin tanzîmi için Osmanlı Bankası'yle birlikte müşterek bir proje hazırlamış; gümrük resminin % 3 ilâvesiyle % 11'e çıkarılması talebinde bulunmuştur. Devlet bilhassa Tanzîmât'tan beri adlî, idarî, mâlî ve siyasî noktadan, istiklâlini ve tekâmülünü ihlâl eden takyîdler altında bulunduğu için; gümrük resminin artırılmasını da tek başına yapamamaktadır. Onun için gümrük resminin artırılması da devletler arası bir müzâkere mevzuudur. Makedonya'da ıslahat için lüzumlu paranın olmadığı ileri sürülerek gümrük resminin artırılmasında ısrar edilmiştir. Kapitülasyonları tamâmen atmak gâyesinde bulunan Sultan, Makedonya bütçe açığından istifâde ederek, gümrük resminin artırılması talebiyle ortaya çıkmış; siyasî

sahadaki mağlûbiyetini bir başka yoldan gidermek ve kendisine karşı birleşen Avrupa devletlerine de iyi bir cevap vermek istemiştir. Bu husustaki müzâkereler uzun müddet devam etmiş; İngiltere'nin İzmir-Aydın demiryolu imtiyazı uzatılmış; Burdur ve Eğridir'e iki şûbe hattı yapması müsâadesi verilmiş; diğer bâzıları da memnun edilerek gümrük resmi % 11'e çıkarılmıştır (25 Nisan 1907/12 Rebîülevvel 1325).

O devre göre muvaffakıyet addedilen bu artırma bile, Makedonya bütçesindeki açığı kapatma mûcib sebebiyle yapılabilmiştir. Sultan Hamîd, Makedonya için vukua gelen ecnebî müdâhalesini hazmedememiş; bunun baş mürettibi olarak gördüğü İngiltere'ye Mısır'da karşılık vermiştir. John Haslip "Aradan bir kaç ay geçmeden, Türk ajanları tarafından yapılan bir tahrik netîcesinde, İskenderiye'de Avrupalılar'a karşı bir ayaklanma oldu; az sonra da Türk kuvvetleri bir Mısır şehrini işgâl ettiler. Bu suretle Türkiye, İngiltere'nin Makedonya'da vâki müdâhalesine karşı Mısır'da, İngiltere'den intikam almak istiyordu." demektedir.

Böylece beynelmilel siyasî edebiyatta "Akabe Buhranı" denilen vak'a başlamıştır.

Arabistan'ın ve Arab Eyâletlerinin Coğrafî, Tabiî ve Beşerî Vaziyeti ve Osmanlı Cemiyeti İçin Ehemmiyeti, Garblılar'ın Bu Bölgedeki Menfaat Mücâdelesi; Osmanlı-İngiliz Çekişmesi, Basra ve Akabe Hâdiseleri; Yahudiler'in Filistin Üzerindeki Emelleri ve Bâzı Mülâhazalar

Devlet-i Aliyye'de Arabistan'ın ve Arablar'ın dâima mümtaz bir mevkii olmuştur. Dînlerine son derece derin bir hürmetle bağlı olan Türkler için, Peygamber-i zîşânlarının mensup bulunduğu kavmi sevmek lüzûmlu addedilmiş; resmî vesîkalarda dahi "Kavm-i Necîb-i Arab" tâbiri dâima kullanılagelmiştir. Arablar'ın başlattığı İslâm fütûhâtınm çok hızlı, fakat kısa süren bir inkişaftan sonra duraklaması, âdeta bâdiyenişîn Urban dinamizminin tükenmesi, müslüman mütefekkirlerinde bir inkisar vücûda getirirken, yeni bir zuhûr vukû bulmuştur. İslâmiyeti mânen ve ahlâken benimsemiş; şecî', gayyur, çelik bir disiplinle me'lûf Oğuzlar'ın güneye inişleri, müslümanların batı karşısında digergûn olmağa yüz tutan tâliini birden değiştirmiş; âdeta Sahâbeler devrinin inkişâfı, imân ve heyecânı yeniden canlanmıştır. Çeşitli

ayrılıklar ve sapmalar ile tutulmağa yüz tutan İslâm güneşi, Türk kılıncı ve azmi ile yeniden parıldamış ve şâşaâ-pâş olmaya başlamıştır.

Arz-ı Mukaddes'in istilâsına yürüyen azîm haçlı orduları, âdeta bir sahâbe imânıyle, gâye-i Ahmedî'yi tahakkuka çalışan Türkler'in gayret ve metâneti önünde erimiş; Anadolu baştan başa fethedilmiştir. Cengiz istilâsında kısa bir müddet duraklıyan ve tevâîf-i mülûk tarzında devletlere ayrılan İslâm dünyası, Osmanoğulları'nın reîsliğinde yeniden toparlanmış; târihen en uzun ve en büyük görünen hamlesine başlamıştı. Bu hamle bir iki yüz sene içinde Avrupa ortalarından Afrika içerlerine, Fas'tan Hind Okyanusu'na kadar çok geniş bir sahayı nufûzuna almış ve üç asır müddetle dünyanın en büyük kudreti olarak devam etmişti. Selîm-i Kadîm (I. Selîm)'den itibâren "Hilâfet" unvân-ı mefhareti de Âl-i Abbâs'dan Âl-i Osman'a intikal etmiş; hemen bütün dünya müslümanları, İstanbul'da "erîke-pîrâ-yı taht-ı saltanat" olan "Hâkan-ı Berreyn ve'l-Bahreyn"leri, "Emîrü'l-Mü'minîn" ve "Halîfe-i Müslimîn" olarak görmüşler; Nebî-i zîşânlarının "vâris-i makaamı" addetmişlerdir.

Osmanlı sultanları, Dîn-ü Mübîn'e olan hudutsuz bağlılıkları ve hürmetleri sebebiyle, Mekke-i Mükerreme ve Medîne-i Münevvere gibi iki mukaddes şehrin hâkimi değil, hizmetkârı ve koruyucusu olduklarını ilân etmişler; bu maksatla "Hâdimü'l-Haremeyn-i Şerîfeyn" ünvanını tâc-ı hâkaanî edinmişlerdir. Hemen hemen Selîm-i Kadîm'den beri hilâfet vazîfe ve mes'ûliyetini unutan tek bir Osmanlı hükümdarı gelmemiştir. Uzun ve azametli Osmanlı asırları içinde, Arabistan ülkesi, her türlü tehlikeden masûn kalmış ve Arablar da rahat, huzûr ve adâlet içinde, tâbiî oldukları büyük devletin tebeasına bahşettiği geniş imkânlardan istifâde etmişlerdir.

Arabistan, tabiî mevkii, iklîmi ve buna uygun yerleşme noktaları ile husûsiyetler arzeden bir ülkedir. Uzakdoğu'ya giden deniz ve kara ticâret yolları bu ülkeden geçmektedir. İran'dan Basra Körfezi, Hindistan'dan Hind Denizi, Afrika'dan Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile ayrılmış, balta şeklinde, cesîm bir yarımadadır. Fransa'nın iki misli büyüklüğünde olan bu yarımadanın kuzeydeki tabiî hududunu Bâdiyetü'ş-Şam teşkîl etmektedir. Bu ülkeyi Cebel-i Serrat silsilesi muhtelif fâsılalarla ikiye taksîm etmektedir. Bu arazî üzerinde yerlilerin Harre namını verdiği 28 kadar krater mevcuttur ki, bunlardan Hayber yakınında bulunanının Hazret-i Ömer zamânında lâv saçtığı târihen sâbittir. Kuzeyde, halkın Ennufûd dediği, kırmızı ve beyaz kumlarla örtülü geniş sâhalar bulunmaktadır. Necid ile Tehâme arasındaki dağlık mıntıka Hicaz nâmını almaktadır. Doğuda Basra Körfezi'ne kadar olan sahada Yemâme, Bahreyn ve Ammân bulunmakta, güneyde ise Yemen, Hadramut ve Mihre mıntıkaları yer almaktadır. Necid'in güneyinden başlayan Büyük

Dehna Çölü, ülkenin dörtte birini kaplamakta, kırmızı renkte iri taneli kumlardan müteşekkil bulunmakta ve kızgın yaz güneşi altında, tıpkı bir kan ve ateş denizi manzarasına bürünmektedir. Bu çölün etrafı ekilebilir arazi ile çevrilidir.

İslâm'ın iki mukaddes beldesinin bulunduğu Mekke ve Medîne'yi de muhtevî olan Hicaz, Arab yarımadasının en mühim kısmıdır. Hemen hiç bir şey yetişmeyen Mekke ve civârına mukaabil, Tâif ve Yesrib tarafları bir parça mahsûldardır. İslâmın zuhûru sırasında Benî Sakîf kabîlesiyle meskûn bulunan Tâif nar, incir, şeftali gibi ağaçlarla dolu güzel bahçeleriyle meşhûrdur. Vehhâbî fâciasında Osman el-Muzâyıkî'nin ihânetine uğrayan Tâif, pek kanlı mâceralar geçirmiş; güzelliğinden çok şey kaybetmiş; bâzı kabirlerle birlikte Abdullah bin Abbas'ın türbesine dahi tecâvüz edilmiştir. Hicaz'ın iskeleleri ise Yenbaü'l-Bahr ile Cidde'dir. Çerâkize-i Mısriyye'den Melik Eşref Kansugavri'nin binâ ettiği bir surla çevrilmiş olan Cidde, Hicaz'ın anahtarı mesâbesindedir. 1750 senelerinde oraya gönderilen Osman Ağa'nın inşâ ettirdiği bir surla çevrili olan Yenbaü'l-Bahr ise Medîne'nin iskelesidir. Hicaz'ın kuzeyinde Asya ile Afrika'yı birleştiren Sinâ yarımadası bulunmaktadır. Burada Akabe Körfezi'nden Lût Gölü'ne kadar Vâdiü'l-Akabe uzanmaktadır. Bunun sağındaki Vâdî-i Mûsâ'da Nebâtîler'in pâyitahtı bulunan meşhûr Petra harâbeleri görülmekte, kayalar içinde oyulmuş bir çok sanatkârâne lâhidlere tesâdüf edilmektedir. Hicaz'ın kıyı ile dağlık mıntıkası arasındaki sahaya Tehâme denilmekte ve bunun altında Asir beldesi bulunmaktadır.

Daha güneyde, eski coğrafyacıların Saîde, yâhut "Mes'ûd Arabistan" dediği Yemen ülkesi uzanmakta ve hey'et-i umûmîyesiyle dağlık bir yayla teşkîl etmektedir. Eyâletin merkezi olan San'â, denizden 2130 metre yüksekliktedir. Yemen'in "Cibâl" denilen dağlık mıntıkası çöl iklîminden büsbütün başkadır. Buralarda kahve, hurma ile her türlü sebze ve meyve ağaçları da yetişmektedir. Buradaki ahâlinin bir kısmı, ehl-i sünnete en yakın bir mezheb olan Zeydiye'ye müntesibdirler. İmâm Zeyd bin Zeynelâbidîn, Hazret-i Hüseyin'in torunu olup, Peygamber-i zîşân'ın nesl-i pâkine mensup bulunmaktadır. Zeydiye, İmâm-ı Ali'yi bütün ashâb-ı kirâma takdîm ve tafdîlle berâber, efdâl var iken mefdûlün hilâfetini tecvîz ve böylece Ebûbekir ile Ömer'in, yâni Şeyheyn Hazerâtı'nın halîfeliğini tasdîk etmektedirler.

Yemen'in güneyindeki Aden, Mehmed Ali'nin bâdiresi esnâsında, İngilizler'ce mahallî bir şeyhten kirâlanmış ve Hind yolu üzerindeki bu mahal gemiler için mahrûkat üssü hâline getirilmiştir. İngilizler buraya ayak bastığı zaman, eski umrândan bakıye bir çok harâbelerle karşılaşmışlardır. Ticâret yollarının değişmesinden hâsıl olan büyük zarar, Aden'e de dokunmuş; sekiz

köşeli minâreleriyle büyük ve çok harâb bir câmi, şehri çeviren geniş sur harâbeleri, bir çok kabirler ve türbeler metrûk ve hazîn âbideler hâlinde, bir zamanlar cihânı kaplamış olan İslâm medeniyetinin şevket devrini hatırlatan hüzün verici bir tablo çizmiştir. Yemen'in Kızıldeniz'deki iskelesi olan Hüdeyde büyük bir ticâret şehridir. Kahve ağaçlarıyle kaplı bir dağ eteğinde bulunan Muhâ da eski bir ticâret merkezidir. İngiliz hâkimiyetinde bulunan Perim adası Bâbülmendep Boğazı'na hâkimdir. 1902'de buradan geçmiş olan, Süleyman Şükrî nâmındaki Osmanlı seyyâhı, bu adanın karşısındaki "Şeyh Saîd cebelinde 12 adet istihkâmât-ı cesîme bulunduğunu ve Hicaz denizinin Bahr-i Muhît-i Hindî'ye merbut kapısını â'dâya karşı sedd-ü bend ettiğini" yazmaktadır.

Yemen'in doğusunda bulunan Hadramût bölgesi de münbit tepeler ve sulu vâdilerle kaplıdır. Daha doğudaki Mihre ise koşu hecinlerinin merkezi olarak meşhûrdur. Bu sebeple hecin develerine Mehârî nâmı verilmektedir. Ammân mıntıkası Cebel-i Ahdâr denilen granit bir dağla çevrilidir ve deniz kıyısında uzanan dar bir sahadır. Buranın Hindistanınki gibi mûtedil bir iklîmi vardır ve palmiye ağaçlarıyle dolu olan kasabaları sâhil mıntıkasını süslemektedir. Amman 1508 senesinde Portekiz tarafından istilâ edilmişse de, 1658'de Havâric mezhebinin İbâdiye fırkasına mensup bir emîrin gayretiyle istiklal kazanmıştır. Bunun sebebi, târihin en büyük imhâ muhârebelerinden biri olan Vâdîü's-seyl'de Portekiz'in bitmesi, biraz sonra İspanya tarafından işgâli ve merkezden yardım göremiyen müstevlînin mahallî kıyâma dayanamıyacak halde bulunuşudur. Amman'ın merkezi Maskat şehridir. Buranın kuzey-batısında Bahreyn mıntıkası bulunmaktadır. Ebû'l-Fidâ'ya göre El-Ahsâ ile Basra Körfezi arasında bulunduğu için "Bahreyn" adını alan bu mıntıkanın eski merkezi Hacar harâb olduğundan El-Ahsa idâre merkezi yapılmıştır. Aval ve Arad isimli Bahreyn adaları inci avcılığı sebebiyle büyük bir ehemmiyet kazanmış; yakın zamanlarda da zengin bir petrol bölgesi olmuştur. Necid kıt'ası yarımadanın merkez yaylasını teşkîl etmektedir. Merdiven basamakları şeklinde, beyazımsı bir manzarada uzanan sıra sıra yaylalardan teşekkül etmekte ve vâhaları da bütün sene yeşilliğini muhâfaza etmektedir. Necid, Necd-i Ârız ve Necd-i Hicâz diye ikiye ayrılmıştır. Burası eskiden Hâlid bin Velid sülâlesinden olan bir hânedanın elinde iken, Suud bin Abdulazîz el-Vehhâbî, hükûmeti gasbetmiştir. Suudîler'in merkezi Riyâd'dır. Müseylemetü'l-Kezzâb ve Karâmıtâ'nın çıktıkları Der'iyye kasabası, ilk zamanlar Vehhabîlerin de merkezi olmuştur.

Bütün bu bölgeleri nefsinde toplayan Arabistan iklîmi, devamlı bir kuraklığın hâkimiyetinde bulunmaktadır. Bu hâl, Asya'nın merkez yaylasından Senegal'e kadar devamlı şekilde esen kuru bir hava cereyânından doğmakta-

dır. Bu rüzgârlar Asya karaları üzerinde, nemini gittikçe kaybederek Arabistan'a vâsıl olmakta, daha da kuruyarak denizlere ulaşmaktadır. Arabistan iklîmi ve coğrafyasının arzettiği bu husûsiyet, üzerinde yaşıyan insanları da derinden tesiri altına almış, ictimâî bünyelerine ve telâkkîlerine ayırdedici damgasını vurmuştur. Nisbeten münbit olan kıyıların büyük ve geniş çöllerle birbirinden ayrılışı, husûsî ictimaî tipler ortaya çıkarmıştır. Ottan mahrum bulunan geniş ve çöllük arâzî, atı lüks bir metâ' hâline getirmiş, onun yerine son derece kanaatkâr, susuzluğa mütehammil, hassas bir hayvan olan deve geçmiştir. Buna mukaabil at, nesli dâima muhâfaza ve tekâmül eden, hattâ şeceresi tutulan çok kıymetli bir hayvan sayılmıştır.

Kıyılardaki münbit şehirleri birbirinden ayıran geniş çöller, Bedevî denilen göçebe tipine de bâzı husûsiyetler kazandırmıştır. Bedevî yalnız çobanlık ve çok mahdut vâhalara münhasır olan küçük ekicilikle geçinememiş; nakliyecilik, küçük imâlât ve ticâretle de uğraşmak mecbûriyetinde kalmıştır. Halı, hasır, yastık, tulum, çuval imâlâtı gibi küçük sanâyi ile uğraşmış; bunları şehirlere götürerek satmış; kıyıları ve şehirleri birbirine bağlıyan nakliyecilikle meşgûl olmuştur.

Bu vaziyet kabîlevî husûsiyetleri çok inkişâf ettirmiş; çölün tehlikeleri ise bu ictimaî birliği kuvvetlendirmiştir. Bu sebeple ticâret, küçük sanâyi ve büyük kervan nakliyeciliği, umûmî ve hâkim meslekler hâline gelmiş; kabîleler arasındaki menfaat çekişmesi, ticâret ve nakliye rekaabeti, hazerîler ile şehrîler arasındaki yaşayış farkı, hayâtı ciddî bir mücâdele hâline sokmuştur. Bu mücâdele, kabîle fertleri arasında, çeviklik, cür'etkârlık, bahâdırlık gibi harbci vasıfları inkişâf ettirmiş; rakîb aşîretler arasındaki çekişmeler, çeşitli ahidleşme ve anlaşmaları zarûrî kılmıştır. Böylece, iptidaî olmakla berâber çok komplike ve terkîbî bir cemiyet tipi doğmuştur. Bütün bunlar, kabîle reîsleri ile şehirlerdeki zengin tüccarlardan ve mânevî liderlerden mürekkep eşrâfın siyasî ve idârî kaabiliyetlerini de inkişâf ettirmiştir.

Bu husûsiyetler, İslâm'ın tevhîdi emreden ve fütûhâta sevkeden ilk heyecan seneleri içinde çok faydalı netîceler vermiştir. Kabîle tesânüdünün sarsılmaz bağlarıyle kenetlenen ve İslâm'ın çok yüce gâyesini gerçekleştirmeğe gayret eden Arap orduları, birinci Hicret asrının başlarında, karşı konulmaz bir kuvvet olarak görünmüşlerdir. Fütûhatın durması, Arap kabîlelerinin nazarlarını içe çevirmiştir. Çöllerde ise hayat güç ve zordur. Kabîleler arasında bitmek tükenmek bilmez rekaabet ve üstünlük çekişmeleri yeniden başlamıştır. Âdeta çöl Arabı, uğrunda döğüştüğü büyük gâyeyi unutmuş ve bâdiyesi (çadır)ndeki müzmin çekişmelere dalmıştır.

Bütün beşeriyeti kuşatan büyük inancın bayraktarlığını alan Osmanlılar

İslâm sancağını Viyana önlerine, Rusya ve Polonya içerlerine götürürken, bâdiyenişîn olan Araplar, bundan sanki tamâmen habersiz olarak, kabîle çekişmeleri ile meşgûldürler. Araplar'ın târihî kaderi üzerinde hem müsbet, hem de menfî olmak üzere büyük rol oynayan kabîle teşkîlâtı, muhîtin şartlarına ve hayâtî esaslara istinâd ettiğinden inhilâl kabul etmez bir vasfa bürünmüştür. İslâm'dan evvel Arabistan ahâlisi eşrâf ve avâm olarak ikiye ayrılmış; "Şuyûb", "İkyâl-ü Ezvâ" birincisini, mütebâkî halk da diğerini teşkîl etmişti. İslâm'dan sonra ise birinci sınıf yerine "Şürefâ" ve "Sâdât" geçmiştir. Onuncu Hicret asrına kadar "Ebnâ-i Sıbteyn" yâni Hazret-i Peygamber'in iki torununun ahfâdı, sâir halktan "es-Seyyidi'ş-Şerîf" ünvânıyle ayrılmaktaydılar. Fakat, Hicrî 931 senesinde, Şerîf Berekât'a halef olan ve Mısır'da Yavuz Sultan Selîm Hân ile de görüşen Şerîf Ebû Nümeyy zamanında "Eşrâf-ı Haseniyye" ve "Sâdât-ı Hüseyniyye" ünvanlarıyle yâd edilmeye başlanmışlardır. Eşrâf-ı Haseniyye'den bâzıları Mekke'de, bir kısmı Vâdî-i Fâtıma ile Vâdî-i Leymûn'da, bâzıları Cebel-i Arafât arkasındaki Haseniyye'de, bir kısmı da Medîne ile Yenbâî'lerde ikaamet etmektedirler. Medîne'nin iskeleleri olan Yenbaü'l-bahr ve Yanbaü'l-nahl'de oturan Eşrâf-ı Hüseyniyye Dev-i Heccâr ve Ayâyeşe ismiyle ikiye ayrılmıştır. Fas Sultanlarının ecdâdı, bu ikincinin bir fırkasına mensuptur. Hüseyniyye ise hemen aynı yerlerde ikaamet etmektedir. Bunlardan Yenbaü'l-bahr'de oturanlar Zerâi'ye ismiyle anılmaktadır. Sâdât-ı Hüseyniyye'den Güney Arabistan'da üç şûbe mevcuttur. Yemen'deki şûbeler Sâdât-ı Meravia ve Sâdât-ı Mehâdile'dir. Hadramût'taki ise Sâdât-ı Alevîye ismiyle anılmaktadır. Ayrıca bir fırka da El-Ahsâ'da oturmaktadır.

Osmanlı idâresinde sâdât ve şürefânın ehemmiyetli bir mevkii vardır. Peygamberimizin nesl-i pâkine mensup olanların defteri, sâdâtın büyüklerinden intihâb edilen Nakîbü'l-Eşrâf'larca tutulur, hakları ve imtiyazları muhâfaza edilirdi. "Haremeyn-i Şerîfeyn'in hâdimi" ünvanıyle anılan Osmanlı Sultanları Hilâfet vazîfelerine büyük ehemmiyet verirler, her sene tâyin edilen Surre Emîni vâsıtasıyle, Kâbe örtüsü, şürefâya atıyyeler ve hediyeler; Haremeyn ahâlîsine ve fukarâsına paralar gönderilirdi. Ayrıca Mısır'dan, külliyetli miktarda hubûbât yollanırdı. Bu sebeple resmî bir merâsim yapılır ve hediyeler emîrü'l-hacc'ın idâresinde yola çıkartılırdı. Hicaz Arablarına yapılan yardımlar bununla da kalmazdı. Çok geniş olan Osmanlı ülkelerinin hemen her yerinde çok zengin çiftlikler, değirmenler, mer'alar ve bunların vâridâtı Haremeyn'e vakfedilmişti. Bu evkaafın tâ Osman Gâzi zamanından başlıyan, yâni devletin bânîsine kadar uzayan bir mâzisi vardı ki, çok mühim bir noktadır. Yâni Gâzi Hazretleri, küçük bir beyliğin başındayken, İslâm'a ve onun Nebî'sine olan hudutsuz bağlılığını ortaya koymuş; bir bakı-

ma muhlis hâkimiyet hayâli oralara kadar uzanmıştır. Ondan sonra gelen Osmanlı pâdişahları, hâsılatı Haremeyn'e âit bir çok vakıflar te'sîs etmişlerdi. Mekke ve Medîne'deki mukaddes binâları yeni baştan yaptırmışlar, büyük medreseler, imâretler, misâfirhâneler, kütüphâneler, su yolları binâ ettirmişlerdi. Bunların idâresi için te'sîs edilen cesîm vakıfların idâresi ise kızlarağasına havâle edilmişti. Bu vakıfların hâsılatından sâdâta da maaşlar tahsîs edilmiştir.

Sâdât'tan sonra Arab kabîlelerinin "Şuyûb" denilen irsî reîsleri ehemmiyetli bir mevki işgâl ederlerdi. Arap aşîretleri en ziyâde Kuzey Arabistan'da dolaşmaktaydılar. Arab kabîlelerinin en büyüğü Anezeler'dir. Bir çok şûbelere ve batınlara ayrılan Anezeler Bâdiyetü'ş-Şâm ve Necid taraflarında bulunmakta ve miktarları yarım milyona varmaktadır. Evlâd-ı Ali, El-Hasene, Celâs ve Beşşir nâmlarıyle dört büyük şûbeye ayrılmıştır. Bunlardan Evlâd-ı Ali kabîlesi ile onların batınları, hac yolları üzerinde dolaşmaktadırlar. Osmanlı devrinde hacıların emniyetini teminle vazîfeli olan bu kabîle şeyhlerine surre-i hümâyûnla husûsî atıyyeler ve hil'atler gönderilmiştir.

Kızıldeniz'in doğu sâhilinde, Akabe ile İzlem'den Süveyş'e kadar uzanan Sînâ çöllerinde Huveytât kabîlesi dolaşmakta ve kurak geçen bâzı senelerde de Aneze mıntıkasına girmektedirler.

Evlâd-ı Mâlik ve Evlâd-ı Musâ nâmıyle iki büyük şûbeye ayrılan Cüheyne kabîlesi, Yenbaî'lerde göçebe halde dolaşmakta, bâzısı da gemicilik, balıkçılık ve ziraatle meşgûl olmaktadır. Vaktiyle Benî Abes ismini taşıyan Heytem kabîlesi, Medîne havâlîlerinde bulunmaktadır. Rivâyetlere göre Urban arasında kararlaştırılan ahdi bozdukları için, kendileri bilâhare "hakîr ve zelîl" mânâsına gelen "Heytem" ismiyle anılmışlar ve Arablar arasında çingene nazarıyle görülmüşlerdir.

Medîne civarında oturan kabîlelerden biri de Nuhâvile'lerdir. Haremeyn ahâlisi bunların Yezîd bin Muâviye tarafından Medîne'nin zabtına gönderilmiş askerin cebren istifraş ettiği kadınlardan doğduklarını iddia ederek "Nuhâvile" ismini vermişlerdir. Bunların mut'a nikâhını tecvîz ile birbirlerinin karı ve kızlarını mübâdele ettikleri, i'tikad husûsunda çok zayıf bulundukları iddia edilmekte, bu sebeple Medîneliler'ce mülhid sayıldıkları söylenmektedir.

Hicâz mıntıkasındaki kabîlelerin en büyüklerinden ve nufûzlularından biri de Harb âşîretidir. Bu aşîret, Benî Salîm ve Benî Mesruh adıyle iki büyük şûbeye ayrılmış olup; 100 bin kişiden ziyâdedir. Osmanlı devrinde hacıların nakli ve hac yollarının muhâfazası bu kabîlenin uhdesine tevdî edildiğinden, kendilerine husûsî hediyeler ve zahîre gönderilmekteydi. 30 bin

müsellâh efrâda mâlik olan bu kabîle harbciliği ile de meşhûr bulunmaktadır. Harb kabîlesi ile Mutayr ve Aneze aşîretleri arasında çok eski bir nifak mevcut olduğundan, ekseriyâ birbirleriyle mücâdele ederlerdi.

Adetleri 50 bini geçen Mutayr kabîlesi, Urban arasında gaddarlık, çapulculuk, hunrîzlik gibi berbad sıfatlarla iştihâr etmektedir. Beviş Meymûne ve Benî Abdurrahman nâmıyle iki şûbeye ayrılan bu kabîle Medîne şarkında seyyâr bulunmaktadır.

Mekke ve Medîne arasında bir kaç binlik Benû Selîm kabîlesi ile yirmi binden ziyâde nufûsa sâhip olan Uteybe aşîreti vardır. Mekke ile Tâif arasında, on binlik Huzeyl kabîlesi, bunun güneyinde Sakîf, Advan ve Benî Saad aşîretleri bulunmaktadır.

Tâif'in doğusunda İbne'l-Hâris, Mekke ile Cidde arasında Benî Lihyân, güneyinde Benî Cehâdile ve Benî Reydân kabîleleri bulunur.

İbnü'r-Reşîd âilesinin yâhut Reşîdîler'in idâresinde bulunan Şammâr aşîreti Medîne'nin kuzeyinden Elcezîre'ye kadar gâyet geniş bir sahaya yayılmış çok kalabalık bir topluluktur. Bunların merkezleri Cebel-i Şammâr'da kâin Hâil beldesidir. Reşîdîler'le Necid'deki Suudîler arasındaki mücâdele uzun zaman sürmüştür. Necid'deki en mühim kabîleler Ucmân, Kahtân ve Devâsir kabîleleridir. Ucmanlar Riyâd ve Remle arasında dolaşmaktadırlar. 30 bin miktarını bulan Kahtânlar ve 15 binlik Devâsirler, Riyâd'ın kuzey ve güneyinde bulunurlar.

Bütün bu kabîleler arasında en ehemmiyetli husûs, kendi mensup bulunduğu ictimaî teşekkülün üstünlüğü ve rakîbleri olan kabîlelerin üstünde bir mevkie sâhip olmaktır. Onlar için ne vatan, ne dîn, kabîle asabiyetinden daha yüksek bir mevkie geçememektedir. Düşmanlarımız bu husûsiyetlerden çok istifâde etmişler, bâzı Arab şeyhlerinin para ve üstünlük hırsını alabildiğine kullanmışlardır.

Güney Arabistan ahâlisi ekseriyetle şehirlerde yaşadıklarından, buradaki kabîleler azdır ve mevcutları da fazla değildir. Yemen, Osmanlı Devleti'nin merkeze en uzak eyâletlerinden biridir. Uzun süren hâkimiyetimiz esnâsında, zaman zaman, bizi bir haylî uğraştırmıştır. Hacı Râşid Paşa'nın *Târîh-i Yemen ve San'â*'sında bu hususta geniş tafsîlât verilmiştir. Tanzîmât'tan sonra tatbîkine girişilen ve mahallî şartlara uymayan bir merkeziyet politikası, Arabistan idâresini ve bu arada Yemen işlerini de bir haylî karıştırmıştır. Fakat Süveyş Kanalı'nın açılması merkezî devlet politikasına revaç verilmesini zarûrî kılmış ve Cezîretü'l-Arab'ın ehemmiyetini bir kat daha artırmıştır. Bu sebeple, eyâleti kuvvetli bağlarla merkeze rabtetmek teşebbüslerine girişilmiş; bu da tabiî bir reaksiyonla karşılaşmıştır. Osmanlı devrinde Hicaz kütlesi emâret'le idâre edildiği gibi, Yemen Eyâleti de imâmet'le tedvîr

edilmekteydi. Buraya tâyin edilen memurların, fes giymeleri değil, sarık sarmaları mecbûrî idi.

Arab yarımadasının kuzeyinde Suriye, Lübnan, Filistin ve Irak ülkeleri uzanmaktadır. Buralarda Suriye, Beyrut, Bağdad, Basra, Musul vilâyet; Cebel-i Lübnân, Kudüs-i Şerîf mutasarrıflık; Zor da sancaklık'tı. Bağdâd'da şîa ve sünnî nüfûsu karışık olarak yaşamakta idi. Şîa'nın bir kısmı Câferiyye yâhut İmâmiyye mezhebine mensub idi. Ayrıca gulât-ı Şîa'dan bir çok fırkalar da bulunuyordu. Lübnan'da Dürzîler, Kuzey Sûriye'de Nusayrîler, Lâzkiye ve İskenderun'da Yezîdîler küçük cemâatler hâlinde yaşamaktaydı. Suriye, Lübnan ve Kudüs'teki hıristiyanlar ise mezheb itibâriyle çok karışık bir manzara gösteriyorlardı. Mârûnîler, Melkitler yâhut Rum Ortodokslar şehir ve köy cemaatleri teşkîl etmekteydiler. Ayrıca ticârî merkezlerde küçük Yahudî toplulukları da vardı. Bu son derece karışık topluluklar, Osmanlı Devleti'nin dîn ve vicdan serbestîsine olan hudutsuz riâyeti sebebiyle çok rahat bir hayat sürmekteydiler.

Bütün batılı devletlerin bu bölgelerde ticârî ve iktisadî menfaatleri vardı ve siyâseten de bâzı mıntıkalarda hâkimiyet kurmak arzusundaydılar. 1876'da Mısır'ın iflâsı, Fransız-İngiliz Condominium'unu meydana çıkarmış; bir müddet sonra da İngiltere'nin muvakkaten işgâli vukua gelmişti. 1899'da Fransızlar, Mısır Sûdânı üzerinde de İngiliz hâkimiyetini tanımışlardı. Habeşistan üzerinde de İngiltere ve Fransa arasında ihtilâf başgöstermiş; 1894 senesinde ise Londra, İtalya'yı da bölgeye sokmuştu. 1898'de İngiltere, Maskat Sultanı'ndan bir kömür deposu te'sîsi müsâadesini almış; bunu Fransa'nın aynı yoldaki teşebbüsü tâkip etmişti. Bu mesele bile iki devlet arasında ihtilâf doğurmuştu. Silâh ticâreti ve bu husustaki rekaabet de anlaşmazlıklara sebep olmuştu. İngiltere, Fransız silâh ticâretinin Hindistan'daki isyanları tahrîk ettiğini iddia etmiş; Fransa ise, Fas'ta da aynı şeyin yapıldığını söylemişti. Fakat Fransa, nazarlarını Kuzey Afrika üzerine teksîf etmiş; İngiltere de Osmanlı Devleti'nin Arab eyâletlerinde, deniz ticâreti için ehemmiyetli noktaları tutmaya çalışmıştır. 1870'da Bahreyn hâkimi ile bir anlaşma yapmış; 1899'da ise Kuveyt ve Muhammere şeyhleri ile uyuşmuştur. Maskat'ta, Kûveyt'te, Bahreyn'de, Bender-Abbâs'ta, Bender-Buşîr'de İngiliz menfaatlerini koruyacak ajanlar ve onların nufûzunu kuvvetlendiren biri filo bulundurmuştur.

Osmanlı devleti buna karşı Basra'da küçük bir filo te'sîs ederek, siyasî hâkimiyetini devam ettirmeğe kalkmış; fakat Kûveyt Emîri Mübârekü's-Sabâh, İngiliz himâyesini kabul ettiğini açıklamıştır. Büyük bir ihtilâfa girmekten çekinen Abdülhamîd, başka bir politika gütmeye başlamış; İngilizler'e yatan Suudîler'e ve Sabâhîler'e karşı, kendisine tâbi Reşîdîler'i ve sâir

urbânı kullanmaya başlamış; yâni mücâdeleyi vâsıtalı olarak icrâya kalkmıştır.

İngiliz-Osmanlı çekişmesinin sahnelerinden biri, işte bu Basra Körfezi mıntıkasıdır. Süveyş Kanalı ve Mısır'a sâhip olan İngiltere, gözünü Hind yolu üzerindeki Arab yarımadasına dikmiş bulunmakta, içerideki kabîle şeyhleriyle de anlaşarak, Osmanlı hâkimiyetini sarsmaya gayret etmektedir. Aynı zamanda hâkimiyetindeki Mısır'da Arab milliyetçiliğini tatbîke koyulmakta, hattâ Pichon'a göre "Bu hareketi bizzat ilhâm ve ihdâs etmiş" bulunmaktadır. Aynı kaynağa göre "Millî komita mensupları İngiliz makaamları nezdinde, gâyet müsâid bir kabule nâil olmaktadırlar." Fakat bu siyâset, Abdülhamîd Hân'ın Hilâfet ve İslâm İttihadı propagandası karşısında, ancak parayla bulunan çocuklar arasında müessir olabilmiştir. İngiltere daha sonra Osmanlı'ya karşı uyandırdığı milliyetçiliğin kendisine tevcîh edildiğini görecektir.

İngilizler yalnız bununla da kalmamış; politikasında da Ceneviz ve Venedik vârisliğine kalkışan İtalya'yı arkalarında sürüklemeğe başlamışlardır. İtalya'nın Eritre'de hâkimiyet kurmağa kalkışmasına ses çıkarmamış; hattâ bâzı taleplerine de göz yummuştur. Tahsin Paşa'nın yazdığına göre, "Sultan Abdülhamîd, pek sinsi hareket eden İtalyanlar'ın emellerini, istihbârâtından aldığı haberlere istinâden, üç noktada teksîf etmiştir." Buna göre "İtalyanlar'ın, 1) Trablusgarb ve Bingazi; 2) Massaw, Zıl ve Sevâkin sâhili, 3) İzmir, İskenderun ve Antalya taraflarında emelleri bulunduğu anlaşılmıştır." Bunun üzerine Hünkâr, en hassas bölge olan Trablusgarb'da, Kuloğulları'ndan millî, mahallî bir askerî teşkîlât kurulmasını emretmiş; böylece 1200 kişilik bir süvâri alayı ile 5000 kişilik bir piyâde livâsı teşkîl edilmiştir. Ayrıca İtalya'nın Osmanlı ülkesinde ticârî ve kültürel müesseseler kurma gayretine mâni'ler çıkarmağa başlamıştır. Bu defa İtalya, Papalık'la teşrîk-i mesâî etmeğe kalkmış; onun arzûlarını da ön plâna çıkararak, Şark Katolikliğinin hâmîsi pozuna bürünmek yolunu tutmuştur.

Bu sırada Rusya, Orta Asya'daki fütûhâtını sürdürmekte, Boğazlar ve Ermenistan üzerindeki emellerinde ısrar etmekte, hattâ Arab eyâletlerine bile göz dikmiş bulunmaktadır. İskenderun ve Basra Körfezi'ne çıkmak ise, eskiden beri devam eden başlıca Rus emellerinden biridir. Hattâ Rusya, şimendifer rekaabetinden istifâde ile, İskenderun'dan Bağdad'a bir hat döşemeyi bile düşünmüş; fakat bu büyük proje, üç şehirden başka bir merkezden geçemiyeceği için, rantabl addedilmemiş ve vazgeçilmiştir. Tahsin Paşa, 1896-97 senelerinde, Rus erkân-ı harbiye zâbitlerinden Doltşin'in, husûsî bir heyetle Bağdad, Basra ve Hicaz taraflarına gittiğini, 163 sahîfelik bir rapor yazdıklarını, bilâhare bundan istifâde ile Petersburg Umûr-ı Şarkiye Hey'et-i Mahsûsası tarafından bir kitap vücûda getirildiğini yazmaktadır. Aynı müel-

lif, "Rus âmâline hizmet eden Drenburg müftîsinin Hicâz'a gidip, Rusya lehine propaganda yaptığını, Prof. Kamarowsky'nin *Şark Meselesi,* Rus Şûrâ-yı Devlet âzasından Tschiriwansky'nin de *İslâmiyet Âlemi* nâmiyle kitaplar yazdıklarını, Ruslar'ın her gün bir vesîle bularak Arabistan'dan istifâdeye koştuklarını" anlatmaktadır.

Diğer taraftan Almanya "Drang nach Osten" siyâsetinin bir îcâbı olarak, Türk hükûmetinin arkasından ve ona destek olarak gitmekte, bu suretle büyük imkânlara sâhip olacağına kaani bulunmaktadır. Böylece Avrupa'daki nufûz ve hâkimiyet çekişmesi için şarktaki zenginliklere tesâhüp edilmek istenmektedir. Almanya için, Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nin takviyesi de siyasî bakımdan ehemmiyetli bir noktadır.

Bütün bu devletler için Türkiye'de yapılmasına başlanılan demiryolları şebekesi de ehemmiyetli bir ticarî ve siyasî çekişme mevzuudur. Almanlar'a ihâle edilen İstanbul-Bağdad hattı, İngilizler'i ürkütmektedir. Bunun Basra'ya uzanmasına mâni olmak istemektedirler. Bu sırada Sultan, Hicâz demiryolu şebekesine başlamış; bunu Medîneye'ye kadar uzatma yoluna girmiştir. Bu hat, Yemen'e kadar uzatılmak istenmekte ve bu uzak eyâletin idârî, askerî, ticarî noktadan merkeze sıkıca raptedileceği hesaplanmaktadır. İngiltere ise bundan şiddetle gocunmakta ve bu teknik projelerin altında büyük siyasî ve iktisadî tasavvurların yattığına kaani bulunmakta; Arab yarımadası üzerindeki emellerinin imkânsızlaşacağından endîşelenmektedir. Bunda da haksız değildir.

Bütün bu ecnebî emelleri, batılı devletlerin 19'uncu asrın son üç çeyreğinde tatbîk ettikleri siyaseti gün gibi açığa çıkarmıştır. Cedîdcilik, tanzîmât, ıslahat, meşrûtiyet hareketleri âdeta, topraklarımız üzerindeki ecnebî müdâhalelerini pek ziyâde artırmış; bizi toparlanmaya ve kuvvetlenmeye sevkedeceği yerde, dağılmaya ve zayıflatmaya itmiştir. Dışarıda hazırlanıp içeride tatbîke geçilen; bâzı devlet ricâlimizce, tamâmiyet-i mülkiyeyi muhâfaza için icrâsından başka çâre görülmeyen bu ıslahat teklîfleri, ecnebî devletlerin emellerine de ışık tutmuştur. Tahsin Paşa bu siyâseti şöyle anlatmaktadır:

> *"Memleketimizin her tarafında türlü tesvîlât ve tahrîkât ile Türkiye'yi rahat bırakmamak, bu kargaşalıklar arasında kendi efkâr ve âmâl-i harîsânelerini tatbîke imkân bulmak. Bu siyâset onlarca bir umde-i esâsiye idi. Memleketin hiç bir noktası, bu siyâsetin te'sîrinden hâli değildi. İstanbul'da bu siyâset câri, uzak vilâyetlerimizde gene bu siyâsetin te'sîri hâkim idi. Hele Arabistan'daki tahrîkât gözle görülecek derecede idi."*

İngiltere bir taraftan Arap milliyetçiliğini tahrîk, hattâ bizzat ihdâs eder-

ken kabîle tiplerinin hâkim bir ictimâî teşekkül olarak göründüğü Arabistan'da, kabîleler arasındaki çekişmelerden ve rekaabetlerden de istifâde ederek, bâzı reîsleri peylemiş; onlar vâsıtasıyle Osmanlı Sultanı'nı, hatır ve hayâle gelmez dolaplar ve hilelerle uğraştırmıştır. Müstakil birer melik tarzında yaşıyan Yemen İmâmı, Mısır Hıdivi, Necid ve Zafer Emîrleri, Kürd Şeyhi, Mekke Şerîfi, Lâhiç Sultanı, Basra Nakîbü'l-Eşrâfı, Cebel-i Durûz Reîsi, Trablusgarb Sunûsî Şeyhü'l-Meşâyihi, Barzan ve Maskat Şeyhleri ve sâir kabîle reîsleri zaman zaman İngiliz tahrîkiyle ihtilâflar çıkarmışlar; "Halîfe" sıfatıyle bütün İslâm âlemine sâhip görünen Abdülhamîd Hânı bir haylî uğraştırmışlardır.

İngiltere ile sâir ecnebî devletlerin kavim ve kabîle ayrılıklarını tahrîk ederek, İslâm câmiasındaki birliği sarsmağa çalışmaları, bir çok müslüman memleketlerin müstemleke hâline getirilişi, İslâm dünyasında çok şiddetli bir nefretle karşılanmış ve fiilî ayaklanmalarla sonuçlanmıştı. 1870'den sonra İslâm dünyasında batı baskı ve tazyikine karşı, yer yer şiddetli isyanlar vukua gelmişti. Cezâyir'de 1871'deki kabîleler isyanı büyümüş ve Kuzey Afrika'da bir çok zevât-ı azîze çıkarak, cihâd dâvetinde bulunmuşlardı. Mısır Sûdânı'nda Mehdî İhtilâli alabildiğine genişlemiş; şiddetle bastırılmasına rağmen için için devam etmişti. Afganistan'da karışıklıklar çıkmış; Hindistan yer yer çalkalanmış; Türkistan'da hem Çin'e, hem de Rusya'ya karşı zaman zaman vukû bulan kıyâmlar ve Basmacılık hareketleri, âdeta tabiî bir hâl almıştı. Kafkasya kıyâmı söndürülmüş olmakla berâber, bura kavimleri için örnek bir kahramanlık olarak kalblerde yatmaktaydı.

Bütün bu mahallî ve birbiriyle râbıtasız kıyâmlar, İslâm büyüklerini ve ulemâsını derinden düşündürmüş; Avrupa'nın muntazam kuvvetlerine karşı fevrî ve perâkende hareketlerin bir netîce veremiyeceği, bunun bütün müslümanlarca reîs tanınan bir başa istinâden, onun emir, irşâd ve yardımıyle yapılabileceği ortaya çıkmıştı. İşte bu sebeple İslâm dünyasında, garb baskı ve tazyikine karşı duyulan kin, aynı nisbette bir Hilâfet sevgisine doğru yükselmiş, İslâm îmân birliğinin güçlenmesi, müslüman dâiresinin genişletilmesi, Hazret-i Muhammed'e tâbi olanların Avrupa silâh, usûl ve tekniğiyle techîz edilmeleri zarûrî addedilmiştir.

Abdülhamîd Hân, İslâm efkâr-ı umûmiyesinde uyanan bu intibâhı, en iyi, en tehlikesiz, uzun, fakat devamlı ve müessir bir tarzda kanalize etmeyi başarmış; batının emperyalist ve kolonyalist siyâsetine karşı anti-emperyalist ve anti-kolonyalist bir hilâfet politikasıyle mukaabele etmiştir. Bunun için İslâm kardeşliğini temin eden ilâhî prensiplere dayanmış; bunlara istinâden kurulan müesseseleri sağlamlaştırmağa başlamıştır. Bütün İslâm âlemindeki câmiler, medreseler, tekkeler, tarîkatlar ve hac gibi kaynaştırıcı müesseseler,

Hazret-i Peygamber ile sahâbelerinin habl-i metîne müşâbih kardeşliğine yönelmişlerdir. Théodor Morrison "Hiç bir müslüman yoktur ki, İslâm medeniyetinin ölmüş bulunduğuna yâhut gayr-i kaabil-i teceddüt ve inkişâf olduğuna inansın." demekte ve "Hakîkat şudur ki, İslâmiyet sâdece bir dînî akîde değildir; İslâmiyet tam bir ictimaî nizâmdır. Kendisine mahsûs bir felsefeye, kültüre ve san'ata mâlik, bir medeniyettir. Bu medeniyet, rakîbi olan hıristiyan medeniyetine karşı vâki olan uzun mücâdelesi netîcesinde, kendi kendisinden haberdar, hüviyetini müdrik, birleşmiş ve kaynaşmış bir vücut hâlindedir." kanaatini serdetmektedir. Hünkâr'ın revâc verdiği İslâm ittihadı siyâseti, batı emperyalizmine karşı, evleviyetle tahaffuzî bir politikadır. Bilhassa İngilizler'in Osmanlı câmiasındaki müslüman milletleri, kavmî ve kabîlevî ayrılıklara sevketmesi karşısında müessir bir rol oynamış ve tesirlerini günümüzde dahi hissettirmekte bulunmuştur. İslâm âleminin en uzak köşelerindeki câmilerde hatîbler, Halîfe'nin ismini zikretmişler; Türkiye'nin kaderiyle alâkalı olduklarını ifâde etmişlerdir.

Wambery'nin nakline göre, bir Hind müslümanı "Londra hükûmet mehâfilinden hıristiyan taassubunu hâkim kılmaya mâtuf sesler yükseliyor; Petersburg salîbi Ayasofya kubbesine dikmekten bahsediyor; bunlar bugün böylesini söylüyorlar; yarın bu sözleri Kudüs-i Şerîf ile Câmi-i Ömer hakkında da söyleyeceklerdir. Ey kardaşlar! Bu hususta fikir birliği hâsıl ediniz, hep hazret-i Halîfe'nin sancağı altına cem'olup dînimizin selâmeti için canını fedâ etmek her mü'minin vazîfesidir." diye yazmıştır. Diğer bir Hind müslüman reîsi ise "Milyonlarca müslüman tebeanın tehevvürü alevlenmeden İngiltere hükûmetinin Türk düşmanlığı siyâsetinden vazgeçmesini" istemektedir.

Bu ifâdeler, Sultan'ın hilâfet siyâsetinde ne derece muvaffak olduğunu göstermekte, İngiltere'nin Arab kabîle reîslerine para vererek, Arab milliyetçiliğini tahrîk ederek yaptığı, birliği sarsma teşebbüslerinin muvaffakıyetsizliğini ortaya koymaktadır. Bunun için dâhilde rejim değişikliği ve Jön-Türk hükûmetinin saçmalıkları ile İngiliz ordularının fiilî kuvveti ve gâlibiyeti lâzım gelecek; bununla berâber, maddeten yıkılan birlik, mânen yaşamakta devâm edecek; hasreti çekilen bir gâye hâlini alacaktır.

Arabistan üzerindeki İngiliz-Osmanlı çekişmesinin en ehemmiyetlilerinden biri Basra Körfezi'nde, diğeri de Akabe havâlisinde vukû bulmuştur. Almanlar'a ihâle edilen Bağdad hattının müntehâsı, Basra Körfezinde bulunan Kûveyt limanı olacaktır. Burada Sabâhî âilesine mensup Mübârekü's-Sabâh adlı bir şeyh vardır. Bu adam İngilizler tarafından himâye edilmektedir. Şu vaziyete göre, Alman sermâyesi ile yapılmış bir hattın son noktası, İngiliz kontrolu altında kalacak demektir. Almanlar bu noktaya çok ehemmi-

yet vermektedirler. Kayzer, Kûveyt'in Mübârekü's-Sabâh'tan, yâni İngiliz nufûzundan kurtarılması için Sultan'ı iknaa gayret etmektedir. İngiliz nufûzunun Arab yarımadasındaki inkişâfına mâni olmak isteyen Sultan, Kayzer'in kendi aralarında kararlaşmış, husûsî şifreli mektubunu alınca, mahdût ve vâsıtalı bir çıkışı münâsip görmüştür. Bunun sebebi, İngiliz hâriciyesini kuşkulandırmamak ve büyük bir mesele ihdâs etmemektir. Sultan bu mahdut siyasî çıkış için, kendisine çok bağlı ve Hâil'de oturan Şammâr Emîri İbnü'r-Reşîd'e, husûsî şifre ile Kûveyt üzerine yürümesini emretmiştir. İbnü'r-Reşîd aldığı emir üzerine, emrindeki bedevî kuvvetiyle Kûveyt'e yürümüştür.

Bu sırada Cebel-i Şammâr Emîri ile Vehhâbî Emîri Abdülazîz İbni Suûd arasında çekişme vardır ve ikincisi mağlûb olarak, Sabahîler'e sığınmıştır. Sabâhîler ve Suudîler, İngiliz nufûzuna dayanmaktadır. İbnü'r-Reşîd az zamanda Kûveyt'e yaklaşmıştır. Fakat bu hareket İngiltere'de fenâ bir tesir hâsıl etmiş ve hükûmete bağlı Londra matbuatı, Türkiye aleyhine şiddetli neşriyâta başlamıştır. Bu halden telâşa düşen Kayzer, bizzat Sultan'a mürâcaat ederek, hareketin durdurulmasını ricâ etmiştir. Bunun üzerine çekilen ikinci bir telgrafla, İbnü'r-Reşîd'in Hâil'e dönmesi teblîğ edilmiştir.

Tahsin Paşa hâtıratında Irak, Yemen, Arabistan gibi uzak memleketler ahâlisini, merkezde tatbîk edilen kaanunlarla idâre etmenin mümkün olmadığını gören Sultan'ın, bunları mahallî ve an'anevî husûsiyetlerine uygun tarzda yönettiğini; İbnü'r-Reşîd'e pek cemîlekâr muâmele ettiğini, kendisinin bir adamını dâima İstanbul'da misâfir ettiği gibi, muhârebe için husûsî şifre dahi kullandığını yazmakta ve:

> *"İbnü'r-Reşîd, zât-ı şâhâneye arz-ı ta'zîmât için 1322 târihinde Hâil'den İstanbul'a bir hey'et-i mahsûsa göndermişti. Bunlar Şammâr kabâîlinin mu'teber meşâyihinden intihâb olunmuşlardı. İstanbul'da çok mültefitâne bir hüsn-i kabûl gördüler. Üçüncü günü Sultan Hamîd, hey'eti kabul etti. Kendileriyle kabâîl âdeti vechile musâfaha etti, bir tercüman vâsıtasıyle görüştü. Kendilerine sırmalı ve ipekli hil'atlar ihdâ ve iksâ olundu; nişan verildi, nakten atiyyeler dağıtıldı, her birine müzeyyen kitâb cüzdanı içinde birer Mushaf-ı Şerîf hediye edildi... Hep birlikte ikindi nâmazı kılındı. Gerek gördükleri ikrâm ve iltifâttan ve gerek Pâdişah ve Halîfe'nin yanıbaşında namâz kılmaktan çok mütehassis oldular. Diğer taraftan Necid cihetinde İbnü's-Suûd vardı. İbnü's-Suûd'la İbnü'r-Reşîd arasında mahallî ihtilâflar eksik olmazdı. Ancak İbnü's-Suûd'un kuvveti ve nufûzu da şâyân-ı ihmâl olmadığından Sultan Hamîd, bu hey'eti kabul etmeden evvel İbnü's-Suûd'a da, gâyet kıymetli*

ve ziynetli yeşil bir hil'at ile birinci rütbeden Mecîdî nişanı göndermiş; bunları bizzat tevdîe Necid mutasarrıfını me'mur etmiştir. İbnü's-Suûd bundan son derece mütehassis olarak, bir arîza-i teşekkürîye tanzîm ve yine mutasarrıf vâsıtasıyle zât-ı şâhâneye takdîm eylemişti...

Sultan Hamîd iki tarafı idâre siyâseti sâyesinde, Reşîdî ve Suûdî ihtilâfını mahdut bir sahada bıraktırmaya muvaffak olmuştu."

demektedir.

Böylece, İngilizler'ce kullanılmak istenen adamları da tatyîb ederek, mesele çıkarmamaya çalışmıştır.

Ayrıca Sultan; Türkiye'nin menfaatine uygun olmayan Alman arzularını da, münâsip şekilde sebepler bularak, yerine getirmemiştir. Tahsin Paşa "Donanmaya büyük ehemmiyet veren Alman İmparatoru'nun, müstakbel bir harbde, gemilerinin kömürsüz kalmamaları için depo olarak kullanılacak bâzı adalar aradığını, bu arada Hudeyde civarındaki boş bir adayı zât-ı şâhâneden istediğini, bunun üzerine Sultan'ın Yemen Vâlisi Fevzi Paşa'ya hemen telgraf çektirerek, adaya asker çıkartıldığını, bâzı te'sîsât yaptırtıldığını, bilâhare de Alman sefîrine Hudeyde civarında böyle hâlî bir yer bulunmadığı, mevcut olan bir adanın da askerî mevki olduğunun Hâriciye Nâzırı vâsıtasıyle teblîğ ettirildiğini" yazmaktadır.

Arab yarımadası üzerindeki ikinci büyük Osmanlı-İngiliz çekişmesi Akabe'de patlak vermiştir. Sultan, memleketinin üzerinde dolaşan tehlikeleri gâyet iyi bilmekte ve ciddî tedbîrlere tevessül etmektedir. Müşir Şâkir, Derviş ve Muhtar Paşalar ile mütehassıslardan edindiği kanaate binâen, Arab eyâletlerini, bilhassa Haremeyn'i merkeze bağlamak için, Hicaz hattını başlatmış ve inşâsını hızla ilerletmiştir. Ciddî bir gayret ve devamlı tâkip ile yürütülen şimendifer çalışmaları, Arabistan üzerinde emeller besliyen İngilizler'i tedirgin etmekte ve endîşelendirmektedir. Şimendifer hattı, bilhassa askerî noktadan her hangi bir İngiliz tehdîdini tesirsiz kılacak, Londra'nın ayartmaları ve kışkırtmalarıyle isyana yeltenecek kabîleleri ânında tenkîle yarayacaktır. Mısır ile Basra arasını nufûzuna alma arzusunu güden İngiltere, Hicaz hattı ile Mısır'ın hukukuna tecâvüz edildiği gibi gülünç iddialarda bulunmaktadır.

İngilizler'den gocunan ve bir mesele çıkartmamaya çalışan Sultan Hamîd, Suriye hudûdunun tehlikeye sokulmak istendiğini anlıyarak ciddî bir endîşeye düşmüştür. Sultanı bu kanaate sevkeden çok ciddî sebepler vardır. İngilizler'in Cebel-i Lübnan'a müntehî sâhillere yelkenlilerle silâh çıkardıkları ve bunları Urbân'a tevzî ettikleri, husûsî vâsıtalarla Yıldız'a bildirilmiştir.

Bunun üzerine münâsip noktalar tarassut altına aldırılmış ve yelkenlilerle gönderilen silâhların bir kısmı yakalanmıştır. Nitekim Nebî Yusuf sâhilinde 800 tüfenk, 8 sandık rovelver, 4 sandık dinamitin "Vasiliki" vapuruyla çıkarıldığı anlaşılmıştır. Yine bir yelken gemisiyle 150 mavzer, 3500 tüfenk, 50 bin fişenk, 10 sandık dinamit, 18 sandık rovelver, 250 torba barutun Sayda sâhilinde Sarrafiye'ye çıkarıldığı haber alınmış ve yolda yakalanmıştır. Bu silâhların yeni sistem İngiliz mâmûlâtından olduğu görülmüştür.

Ayrıca demiryolunun yaptırılmaması için, husûsî ajanların Arab kabîleleri arasında propaganda yaptıkları, "Bu hatlar sizin kârınıza kesat getirerek, develerle icrâ ettiğiniz kervan seferleriniz ve kazançlarınız kalmıyacak." yollu tahrikler de haber alınmıştır. Nitekim bol paralar ve silâhlar verilerek, bir kısım bedevîler, inşaat aleyhine sevkolunmuştur. Bu hâdiselerden günü gününe haberdar olan ve Suriye hududunun ciddî bir tehlikeye mâruz bulunduğuna kaani olan Sultan Hamîd, mukaabil tedbîrlere tevessül etmiştir. Tahrikler Sînâ yarımadası ile Osmanlı hududu arasında mekik dokuyan, bâdiyenişîn kabîleler vâsıtasıyle yapıldığından, hem buna mâni olmak, hem de Hicaz demiryolu için çok lüzumlu bir mahrec olan Akabe limanını ele geçirerek, Suriye hududunu takviye etmek tedbîrine gidilmiştir.

Sultan'ı ânî müdâhaleye zorlayan sebepler, daha büyük bir mesele zuhûruna fırsat vermemek ve İngilizler bilfiil ortaya çıkmadan işi bastırmak şeklinde hülâsa edilebilir. Bunu, Makedonya'daki İngiliz oyununa karşı, Mısır'da verilen mukaabil bir cevap olarak gören muharrirler de vardır.

İşte bu sebeplerle yâverân-ı hazret-i şehriyârîden Miralay Rüşdî Bey, Akabe'ye gönderilmiştir. Bilâhare mirlivâlığa terfî ettirilen bu zât, gözü pek, ciddî ve cesur, aynı zamanda idâreli bir askerdir. Rüşdî Bey, maiyetine aldığı iki tabur asker ve bir top ile Akabe'ye gelmiş ve şehre yerleşmiştir. Osmanlı askerinin gelişi halk üzerinde derin bir te'sîr hâsıl etmiştir. Rüşdî Bey, İngilizler'ce üzerine sevkedilen iki Urbân müfrezesini, top dahi kullanarak, firara mecbur etmiştir. İngiliz câsuslarından iki Arab şeyhi, bir gün Paşa'nın çadırına gelerek, Pâdişah'a sadâkatlerini beyân ile, sûret-i hakdan görünerek, Rüşdî Bey'den lâf kapmağa çalışmışlardır. Bunların maksadını anlıyan yâver, gâyet sert ve kat'î bir ifâde ile, harekâtının pek ciddî olduğunu, Pâdişah hazretlerinden son derece açık ve kat'î emirler aldığını, maiyetindeki askerin azlığına bakarak tâlihlerini denemek istiyenlere fenâ âkıbetler hazırladığını, maamâfih iki-üç aya kadar, hazırlanan muntazam bir fırkanın geleceğini ve esâsen devlete sâdık, her türlü fedâkârlığı îfâya müheyyâ 25 bin kabîle fedâîsinin ilk emir üzerine harekâta âmâde bulunduğunu söylemiştir.

Rüşdî Bey, bir müddet sonra aldığı emir üzerine Mısır'a âit Tâbe mev-

kiini de işgâl etmiştir (15 Şubat 1906/20 Zilhicce 1323). Tahsin Paşa "Tesâdüfât-ı garîbedendir ki, bu Tâbe meselesi, Fas hâdisesinin had devresinde ve Elcezîre Konferansı'nın in'ikadı zamanında vukua gelmiştir. İngiltere hükûmeti bundan büyük endîşe ve telâşa düşmüştü. İngilizler, Sultan'ın bu kadar cür'et ve cesâret göstereceğini, âdî, mevzii hâdiseleri bahâne ederek hod-be-hod Mısır arâzisine asker idhâline başlamasını tefsîr ve tâbir edemiyorlardı. En çok şüpheleri Almanya'dandı... Halbuki Tâbe'nin işgâlinden Alman hükûmetinin haberi bile yoktu." demektedir.

Sultan'ın Tâbe'yi işgâl ettirmesi, yapılacak pazarlıkta Akabe'yi Türkiye'de bırakmak gibi bir maksada mâtuf olarak gösterilmiş; hudut taşlarının Türkler'ce sökülmesi de bunun pazarlığı için atılmış bir adım addedilmiştir. Tâbe'nin işgâli, İngiltere'de çok geniş bir reaksiyon uyandırmış; Hind yolunun tehlikeye girdiği söylenmiş; Mısır'ın tehdît edildiği ifâde edilmiştir. İngiltere sefîri Sir O'Connor Hâriciye Nâzırı Tevfik Paşa'ya 3 Mayıs 1906'da bir nota vermiş; Süveyş Kanalı ile Mısır'ın siyasî mevkiinin haleldâr edildiği, arâzîsinin tenkîsine nazar-ı lâkaydî ile bakamıyacaklarını bildirmiştir.

On gün müddetli bu notanın akabinde, İngiliz donanmasının hareket haberleri Yıldız'a gelmeğe başlamıştır. "Diana" isimli bir zırhlı Akabe'ye gönderilmiş; Amiral Lord Charles Bresford kumandasındaki Akdeniz donanması Malta'dan hareket etmiş; aynı sırada Prence de Buttenberg bir kruvazör filosuyla Adalar Denizi'ne yönelmiş; Atlas donanması, Cebelitârık'ta toplanıp hazırlıklarını ikmâl için emir almıştır.

İngiltere'nin şu küçük hâdisedeki telâşı, çok büyük olmuştur. Fakat pek sebepsiz sayılamaz. Tâbe mevkiinin işgâli, Osmanlı-İngiliz siyasî münâsebetlerini pek gergin hâle getirmiş; Mısır meselesini yeniden tâzelemiş; İskenderiye ve Kaahire'de Emîrü'l-Mü'minîn ve Halîfe-i Müslimîn lehine büyük nümâyişler yapılmış; İngiliz aleyhdarlığı alabildiğine yayılmıştır. Öyle ki, 5000 kişilik İngiliz kuvvetinin bu yaygın infiâl karşısında lâ-şey mesâbesinde kaldığı görülmüş; Mısır'ın elden çıkacağı endîşesine bile düşülmüştür.

Şu hâdise, Sultan'ın İslâm kitleleri üzerindeki derin nufûz ve sevgisini göstermiş; İngilizler'le mücâdele edebilecek kuvvet ve kudrette bulunduğunu bir kere daha ortaya koymuştur.

Notaya Osmanlı hükûmetince bir cevap verilmiş; "hâl-i hâzırın muhâfazasını te'mîn, lüzûmlu vâsıtalara bi'l-ittifak tevessül eylemek üzere mahallinde bulunan kumandan ve erkân-ı harb zâbitiyle i'tilâf etmeleri zımnında me'mûrîn-i Mısriyyeye evâmîr-i kat'iye îtâsı için, Hıdiv hazretlerine teblîgât-ı lâzıme icrâ kılındığı" bildirilmiştir. Bu nota, Osmanlı hükûmetinin Mısır'daki İngiliz işgâlini resmen kabul etmediğinin, oradaki ihtilâfın, ancak

Sultan'ın yüksek hâkimiyetinde bulunan Hıdiv'in memurlarıyle halledilebileceğinin, yâni, meselede İngiltere'nin bir alâkası bulunmadığının açık ifâdesini teşkîl etmiştir. Bunun üzerine mesele hal yoluna girmiş; Mısır'daki İngiliz işgâlini tasvîb etmeyen ve buranın kendi ülkesi olduğunu kabul eden Sultan, hudut tâyini müzâkeresinin İngilizler'le değil, Mısırlılar'la yapılmasında hassâsiyet göstermiş ve bu da zâten muvakkat işgâlci olduğunu tekrarlıyan İngiltere tarafından kabul edilmiştir.

Bundan sonra Osmanlı ve Mısır memurları anlaşarak, 18 maddelik bir protokol imzâlamışlardır. Buna göre, Tâbe terkedilmiş ve hudut, Akabe bizde kalmak üzere, Akdeniz'deki Harâbe tepesine kadar uzanan düz bir hat hâlinde tesbit edilmiştir (1 Ekim 1906).

Tahsin Paşa, İngilizler'in, Sultan'ın Mısır'a karşı bir hamle yaptığı, orayı muvakkat işgâlden kurtarmak için fiilî harekete giriştiği zehâbına kapıldıklarını yazmakta, Hünkâr'ın bu yolda olmadığını husûsî şifre ile Kayzer'e bildirdiğini, onun da meseleyi Londra'ya hissettirdiğini, buhranın böylece hitâma erdiğini kaydetmektedir. Aynı müellif, "Bu husûsî muhâberâtın, daha o târihte patlamak istidâdı gösteren Harb-i Umûmî'yi 1914'e kadar geciktirdiğini, binâenaleyh bu anlaşmanın cihan sulhüne bir hizmette bulunduğunun iddia edilebileceğini" de ilâve etmektedir.

Arab eyâletleri üzerindeki ecnebî emelleri sonra daha ziyâdeleşmiş, yalnız ticâret yollarının kavşak noktası olması itibâriyle değil, zengin petrol yatakları dolayısiyle de iştah kabartıcı bir bölge hüviyetine bürünmüştür. Ortadoğu'nun bugünkü kaderinde, büyük devletlerin bu petrol kaynaklarına sâhip olma hırsı büyük rol oynamış; bugünkü acıklı manzarasının başlıca sebeplerinden birini teşkîl etmiştir.

Yabancı devletlerin Osmanlı Arab eyâletleri üzerindeki emellerinden bahsederken, Yahudîler'in "Arz-ı Mev'ûd" adını taktıkları Filistin topraklarındaki arzularına da işâret etmek lâzımdır. 1870'den sonra Avrupa'da yeni bir anti-semitizm cereyanı başlamış; bilhassa 1881'de Rusya'da patlıyan fiilî Yahudî aleyhdarlığı, İsrail Oğulları arasında çeşitli reaksiyonlar doğurmuştur. Avrupa hıristiyanları arasındaki anti-semitizmin köklü ve târihî bir mâzisi vardır. Garb Yahûdîleri her nevi para ticâreti, ithâlât ve ihrâcâtla meşgûl olmaktadır. Bunlar zengin olmakla birlikte büyük şehirlerde "Getto" denilen mahallelerde yaşamakta ve pek hakîr görülmektedirler. Hıristiyanların, bilhassa Katolik olanlarında çok köklü bir Yahudî düşmanlığı mevcuttur. Rus devleti ise, gizli, fakat tam bir Yahudî aleyhdarlığı yapmaktadır. Büyük ticâret şehirlerinde yaşıyan ve zengin bir cemaat olan Yahudîler, içinde bulundukları cemiyet hakaareti ve baskısı karşısında, nizâm aleyhdârı her çeşit

gizli cemiyet, dernek, faaliyet ve harekete katılmakta, hattâ bunun fikir ve teorisini dahi yapmaktadırlar. İnsanlar arasında kardeşliği, ırk ve dîn tefrikini reddeden cemiyetlerin baş üyesi onlardır ve bu çeşit teşkîlâtları himâye etmekte ve desteklemektedirler. Beynelmilel mâhiyette gizli bir cemiyet olan ve ağırlıklı olarak İsrâiliyât hurâfeleri ve şekilleri ile dolu bulunan Farmasonluk, işte bu sebeple Yahudî emellerine hizmet eden bir teşkîlât hâline gelmiştir. Avrupa'daki müesses nizâma muhâlif, sosyalizm, komünizm, anarşizm gibi mesleklerin destekçisi ve teşvikçisi, hattâ âzası Yahudîler'den terekküp etmektedir. Büyük ticâret merkezlerinde, efkâr-ı umûmîye üzerinde ciddî tesire sâhip bir çok günlük gazeteleri de Yahudî sermâyesi zaptetmeğe başlamış; böylece çok tehlikeli bir silâh olan basını da ele geçirerek kendi lehine kullanmaya girişmiştir. Dünyanın büyük ticâret merkezlerinde karargâh kuran Yahudî, zenginliği ve sâhip olduğu gazetelerle, siyâset sahnesinde de tesirini hissettirmeğe başlamıştır. Bulundukları cemiyetler içinde horlanmış olan İsrail Oğulları, şu sebeple, daha büyük bir düşmanlığı üzerlerine çekmektedirler. Bu, kendilerinde mevcut dînî ve cibillî husûsiyetlerinden gelmektedir.

Mûsevîlik, İsrail Oğulları'nın ırkî ve millî bir dîni hâlindedir. Hazarlar'ın mûsevîliği şâzdır (kaaide dışıdır; istisnâdır) ve bu hükmü değiştirecek vasıfta değildir. Mûsevîliğe adam kazanmak hiç bir Yahudî rabbîsi ve hahamının başvurmadığı bir husustur. İslâmiyet ve hıristiyanlıktaki yayılma arzûsu, mûsevîlik için kapalıdır. Avram Galanti gibi dinler târihi mütehassıslarınca Türkçe olan "Töre"den ismini aldığı iddia edilen *"Tevrat"*, Yahudî'nin benliğini devam ettiren bir ahkâm kitâbıdır. Yahudî bu vasıflarıyle asimile edilmesi imkânsız, dîn değiştirse bile cibilliyetini değiştirmeyen bir garip tiptir. 19. Asrın sonlarında bâzı Yahudîler, Avrupa'daki baskı netîcesinde, *Tevrat*'a göre Hazret-i Dâvud'un sarayını yaptırdığı bir tepeciğin adından mülhem olarak Sionisme (=Siyonizm) hareketini başlatmışlardır. Böylece "Vatanım rûy-i zemîn, milletim nev'-i beşer" diyen Yahudî, Arz-ı Mev'ûd'a yerleşerek devlet kurma emeline düşmüştür. 1896 yılında Viyana'da neşredilmekte olan ve sahipleri de Yahudî bulunan *Neue Freie Press* muharriri Theodor Herzl nâmında bir Yahudî, *Juden Staat* (Yahudî Devleti) isimli bir kitap neşretmiştir. Kitabın alt başlığı "Juden Frage" denilen Yahudî meselesinin, güyâ halline ışık tutacağını ifhâm etmektedir. Herzl, Rotschild gibi büyük Yahudî bankerlerinin Güney Amerika'da bir İsrail kolonisi teşkîli fikrine karşı çıkmış ve *Tevrat*'ta vaad edilen topraklar üzerinde bir devlet kurma faaliyetine girişmiştir.

Bütün dünya Yahudîleri indinde Türkiye, Avrupa'da zulüm gören İsrail kavmini, Mûsâ evlâdından olan bir şâirin ifâdesiyle, tarihte ilk defa "Siz

muhâcirsiniz, safâ geldiniz." diye karşıladığından büyük bir sempatiye sâhiptir. Yahudiler indinde Türkiye bir "dârü'l-em'an"dır. Nitekim Avram Galanti'nin yazdığına göre, II. Bâyezîd devrinde İspanya'dan kaçan bir Yahudî şâiri:

"Gidin Benî İsrail, ben size yardım ediyorum;
Orada şarkta gâlib bir memleket vardır;
Oranın semâsı lâtîf, toprağı münbit;
Orayı idâre edenin kalbinde ismim vardır.

Orada herkesin, mütevâzı'ın, zayıfın aydınlıkta yeri vardır;
Orada iyi ve doğru olan dâima gâlib gelir;
Saraya doğru gidiniz, kulübeye doğru gidiniz;
Eğer Allah nâmına ise kabul olunacaksınız.

İşte işte şark parlıyor;
İşte liman; uzakta görünen İstanbul gülgûn renktedir;
Kudretli şehre doğru İsrâil yürüyor;
Ve şükrân neşîdeleri tanîn-endâz oluyor.

Ve dün lânetler altında kalan kimseler;
Sefîl ve çıplak olarak İstanbul'a girdiler;
İlk defa olarak işitilebildi: 'Siz muhâcirsiniz, safâ geldiniz.."

mısralarıyle o andaki hislerini anlatmaktadır. Bu şiir, Osmanlı ülkesi ve devletinin büyüklüğüne, milletimizin yüce hasletlerine, zayıflara merhametine en kuvvetli delîllerden biridir. Türkiye asırlarca yalnız Yahudîler için değil, Katolik zulmünden kaçan Protestanlar, Alman baskısından firar eden Macarlar, Rus tazyikinden el'aman diyen Lehler, Ukraynalılar ve bütün Kafkasyalılar için de bir dârü'l-em'andır. Bunlar da tıpkı Yahudîler gibi, bir "Tanrı misâfiri" olarak kabul edilmişlerdir. Türkiye'de bir Yahudî düşmanlığı olmamıştır.

Hilâl-Salîp mücâdelesinde Türkiye, Yahudîler'i ve Protestanlar'ı kütlevî istihbarat işinde kullanmıştır. Osmanlı Devleti'nde Yahudî ve sâir ekalliyetler, yüklü bir servet sâhibi olduğu halde, siyâset sahnesinde aslâ müessir olamamışlardır. Bunda ayrı bir dîne sâhip olmalarından ziyâde, devletin yapısı ve çok üstün teşekkülü rol oynamıştır. Son zamanlardaki tesirleri de iktisadî

güçleri itibariyle değil, yabancı devletlere yaslanmaları yüzünden vukû bulmuştur.

İşte bu sebepler Herzl'i Sultan'la görüşmeye itmiştir. Herzl, Pâdişah'ın istihbarâtında çalışan ve Polonyalı bir Yahudî gazeteci olan Newlinsky vâsıtasıyle Pâdişah'la görüşmek ve bütün Osmanlı borçlarına mukaabil küçük toprak teklîflerinde bulunmak istemiştir. İstanbul'a gelen Herzl'e Sultan şu cevâbı yollamıştır:

> *"Böyle bir meselede ikinci bir adım daha atmasın. Ben bir karış dahi olsa toprak satamam, zîrâ bu vatan bana değil, milletime âiddir. milletim bu toprakları kanlarını dökerek kazanmışlar ve yine kanlarıyle mahsûldar kılmışlardır. O, bizden ayrılıp uzaklaşmadan tekrar kanlarımızla örteriz. Benim Suriye ve Filistin alaylarımın efrâdı, birer birer Plevne'de şehîd düşmüşlerdir; bir tanesi dahi geri dönmemek üzere hepsi muhârebe meydanında kalmışlardır. Devlet-i Aliyye bana âit değildir; Türk Milleti'nindir; ben onun hiç bir parçasını veremem. Bırakalım Yahudîler milyarlarını saklasınlar. Benim devletim parçalandığı zaman onlar Filistin'i hiç karşılıksız ele geçirebilirler. Fakat yalnız bizim cesedlerimiz taksîm edilebilir. Ben canlı beden üzerinde ameliyat yapılmasına müsaade edemem."*

Herzl'in yazdığına göre, Newlinsky Sultan'a Jön-Türkler'i devlet hizmetine almasını da söylemiş, Pâdişah istihzâ ile "Bir kaanûn-ı esâsî, sonra? Polonya Constitutionu sizin baba yurdunuzu parçalanmaktan kurtaramamıştır." cevâbını vermiştir. Herzl "Sultan'ın bu doğru ve büyük sözleri beni sarstı, bir zaman bütün ümitlerimi kırdı; bu, sonu ölüm ve parçalanmaya giden fatalizmde trajik bir güzellik var." hükmünü vermekten kendini alamamıştır.

Herzl, İstanbul'a bu birinci gelişinden bir netîce koparamamıştır. Sultan, istihbarât şebekesine onu tâkip ettirmiş; kudreti, müessiriyeti hakkında kat'î mâlûmât almıştır. Siyasî meseleleri dâima karıştıran, mücâdele ettiği hâricî mahfilleri şaşırtan, hedefine pek ivicâclı yollardan giden bu büyük politik zekâ, şu hâdisede de aynı şekilde davranmıştır. Türk Sultanı'na duydukları hürmet dolayısiyle, dindaşları üzerinde müessir olabilmek için ondan bir nişan istiyen Herzl'e bilâhare bunu vermiş; âdeta bu Yahudî'yi bizzat ehemmiyetli bir adam yapmıştır. Kudüs üzerinde emeller besliyen bütün garb devletlerine karşı, meseleye bir de Yahudî faktörünü sokmuş; problemi pek karışık bir hâle büründürmüştür.

T. Herzl, İstanbul'a bir kaç defa daha gelmiş; Yahudîler'e Filistin'de top-

rak verilmesi karşılığında bütün Osmanlı borçlarını tediye etmek, Türkiye'nin kalkınması için çok geniş kredi vermek, sâhip oldukları gazetelerle Türk haklarını ve Sultan'ı müdâfaa etmek, gibi taleplerde bulunmuştur. Ayrıca Sultan'a, Avrupa'da zulüm gören Yahudîler'in vaziyetini anlatmış; bunların Türkiye'ye girmesine müsâade edilmesini talep etmiştir. Pâdişah, tıpkı ecdâdı gibi davranmış ve devletinin değişmez prensibini dile getirerek, "Zulüm gören Avrupa Yahudîlerine memleketinin açık olduğunu, fakat bunların bir yerde toplanmalarının mânâsı olmadığını, hele tamâmen Filistin'de yerleşmelerinin kabûl edilemiyeceğini" bildirmiştir. Filistin'de bir miktar Yahudî zâten mevcuttur, Sultan bir parça da buraya yerleşmelerine müsâade etmiştir. Bâzı taleplere evet der gibi görünmüş; Herzl'den Ermenî komitacıları ve Jön-Türk tahrîbkârlığı aleyhine bâzı isteklerde bulunmuş; Avrupa matbuatında Türkiye'nin müdâfaası için yazılar konulmasını talep etmiştir. Bilâhare Herzl *Die Welt* (= Dünya) haftalık dergisini tesis etmiş ve Sultan'a bu gazeteyi Osmanlı menfaatlerini müdâfaa için neşrettiğini bildirmiştir. Burada Osmanlı tamâmiyet-i mülkiyesinin devâmının lüzûmu hakkında makaaleler yayınlanmıştır. Yâni Hünkâr, Herzl vâsıtasıyle Yahudî erkânını, mümkün olduğu kadar Türkiye'nin bekaası dâvâsında kullanmıştır.

Sultan Hamîd, hayâtî olmayan hiç bir siyasî mevzûda, kat'î tavır takınmıyacak kadar politiktir. Onun devletinin toprakları üzerinde düşünülen projelere ve ihtimallere göre, kısa ve uzun vâdeli tedbîrleri vardır. Bu tedbîrler, aynı menfaatler üzerinde, rakîb talep sâhiplerini çatıştırmak, yeni arzû sâhipleri çıkarmak, bunların çekişmeleri esnâsında muvâzene unsuru olarak kalmak, unsur-ı aslîyi birlik ve berâberlik hâlinde tutmak şeklinde hülâsa edilebilir; fakat tam mânâsıyle ihâtâ edilemez ve anlatılamaz. Çok cevvâl ve yüksek seviyede bir zekâya mâlik olan Sultan, politika sahnesinde misli ve mânendi az bulunur bir ihtimaller hesapçısıdır. Bugünkü Yakın-Şark'ta cereyân eden mücâdelede, bu ihtimâlî tedbîrlerin müessir olduğu, dikkatli bir müşâhidin nazarından kaçmıyacak bir açıklıktadır. Hamîdien siyâsetin köklü ve kendi kendine işleyen tedbîrleri, bilâhare İngiliz emperyalizmini tedirgin etmiş; kör Arap nasyonalizmini muvaffakıyetsizliğe uğratmış; Yahudî hayâlperestliğini kara bulutlarla sarsmış; Ortadoğu sahnesinde mücâdele eden çeşitli kuvvetlere ve onların piyonlarına mânialar çıkarmıştır.

Bugünkü Ortadoğu haritası, İlk Çağ'ın site devletleri haritasına benzemektedir. Ne iktisadî, ne maddî kaynakları itibâriyle kendi kendine yetmiyen eski eyâletlerimiz, petrol kuyuları ve sâir sebeplerle birer devlet hâline getirilmiştir. Bu harita, târihin gösterdiği açık tecrübelere istinâden, devamlı bir harita olmamıştır. Buradaki insanların, kavimlerin ihtiyacı Roma, Bizans,

Emevî, Abbasî, Selçuk ve Osmanlı asırlarındaki gibi bir bütün olmaktır. Buradaki Yahudî devletinin istikbâli de, haçlı orduları vâsıtasıyle kurulan Kudüs Krallığı'nın âkıbetine müşâbih olsa gerektir. Bu krallık, başta Fransa olmak üzere, bütün bir hıristiyan Avrupa tarafından desteklenmiş olmasına rağmen, yaşıyamamıştır. Dünyadaki Yahudî cemaati, ne derece zengin olursa olsun, büyük siyasî güçler üzerinde ne kadar müessir bulunursa bulunsun, netîce aynıdır. Etrafını çeviren 100 milyon civarında insanın fecî nefret halkası arasında, mevcûdiyetini idâme ettirmesi mümkün değildir. Çekişme dışında kalmış üçüncü bir kuvvetin Ortadoğu'yu şâmil yüksek hâkimiyeti altında, silâhtan tecrîd edilmiş Yahudî cemaatinin rahat ve huzûr içinde yaşaması, yâni federe yâhud konfedere devlet hâline girmesi en mâkul çâre olarak görünmektedir. Ortadoğu'daki Yahudî probleminin çözülmesi ve bölgenin rahata kavuşması ancak böyle mümkündür.

Osmanlı câmiasının dağılması, yalnız Ortadoğu'daki milletleri değil, bu devlete tâbi bütün insanları derin bir huzursuzluk ve felâket içine atmış bulunmaktadır. Dünyanın güçlü devletlerinin, bu ihtilâfın devamında çeşitli menfaatleri vardır ve bunlar rağmına vücûda gelecek bir birleşme şimdilik mümkün addedilemez. Buradaki devletlerin başında bulunan idâreciler ve münevverler, halklarının ihtiyaçlarından çok uzak olan, fantazik cereyanlara kapılmışlardır ve bâzı büyük güçlerin kuklası hâlindedirler. Bu hususta onlarda bir intibâh müşâhede edilmemektedir. Ortadoğu'daki münevverler, inkılâpçılık yâhut devrimcilik, sosyalizm, hürriyet, özgürlükçülük vs. gibi dipsiz, ucu bucağı belli olmayan boş doktrinlerin sihirkâr tesirine kaani olan, kitlevî ve sârî bir zihnî marazın tesirinde bulunmaktadırlar. Bu hâl, mensup bulundukları halklarıyle kendilerinin arasını açmakta, pek lüzumsuz ve mânâsız bir çekişmeye sebep olmakta, kurtuluş için elzem vâsıtalar olan muâsır ilim ve tekniğin lüzûmu dahi kavranamamaktadır. Her çeşit ilmî disiplinden mahrum olan sözde münevver klikler, cemiyetlerinin kaynaştırıcı değerlerine sırt çevirmekte, kapıldıkları doktrinlerin sermest edici deryâsında kulaç atıp durmakta, idâresinde müessir bulundukları toplulukları felâkete sürüklemektedirler.

Avrupa ve Mısır'daki Jön-Türk Faâliyetine Umûmî Bir Bakış; Dışarıda Neşriyat Yapanların Fikirleri, Şahsiyetleri ve Ciddî Bir Hamiyet-i Milliye Duygusundan Uzak Davranışları; Birinci ve İkinci Jön-Türk Kongreleri; Buralarda Alınan ve Devlete Düpedüz İhânet Teşkîl Eden Fecî Kararlar; İttihat ve Terakkî'nin Kuruluşu ve Makedonya Ordusundaki Kaynama; Muhtelif Cinâyetler ve Çete Gezintileri; Rumeli'deki İsyanın Türkiye ve Dünyâ İçin Netîceleri

Abdülhamîd devri, yalnız Türkiye üzerindeki yabancı emel ve arzuların artmasıyle değil, âdeta buna paralel olarak yürüyen Jön-Türk neşriyat ve faaliyetinin fazlalaşmasıyle de dikkatleri üzerine çekmektedir. O zamana kadar görülmedik derecede teksîfî bir Jön-Türk faaliyeti, Avrupa'da ve Mısır'da gazeteler ve kitaplar neşrederek, cemiyetler kurarak, Türkiye'yi parçalamayı hedefleyen Ermenî, Sırp, Bulgar, Rum tedhîş komitalarıyla kongreler akdederek, neye ve kime hizmet ettiği bilinmez bir körlükle devam edip gitmektedir. Türkiye'nin 19. Asır'dan beri, halk rağmına husûl bulan bir inkılâplar ve ihtilâller ülkesi hâline gelmesi, yabancı menfaatlerinin çarpıştığı bir mücâdele sahnesi olması, kuvvetli hâricî güçlere istinâd eden kliklerin veyâ şahısların dâhilî politikada müessir görünmesi, yeni yetişen gençler üzerinde garip tesirler husûle getirmektedir. Bâzılarının siyasî ihtiraslarını kamçılamakta, ancak bu görüşlere dayanılarak, her çeşit mevki ve imkâna kavuşulabileceğine kaani olunmaktadır. Bu sebeple, millî değerler, yeni tip münevver arasında, kıymeti olmayan bir metâ' olarak görülmekte, hattâ nazar-ı nefretle karşılanmaktadır.

Bâzıları ise ecnebî müdâhalelerini haysiyet kırıcı addetmekte, bunun işbaşındakilerin cehâleti ve menfaatperestliği yüzünden vukû bulduğuna inanmakta, bütün hastalıkların hürriyetsizlikten meydana geldiğine kaani bulunmakta, tatbîk edilmiyen Kaanun-ı Esâsî mer'iyete konursa ve câmiaya dâhil halkların mümessillerinden müteşekkil parlamento ictimâ'a dâvet edilirse, her meselenin halledileceği gibi bir zehâba kapılmaktadır.

Millî köke ve kıymetlere istinad ettirilemiyen maârif, ictimâî ve siyasî realiteleri kavramakta kifâyetsiz nesiller yetiştirmekte ve bunlar arasında en olmıyacak fikir kırıntıları haylî tâlipler bulabilmektedir. Bu vasat içinde

"devrim" yâhut "ihtilâl" mikrobu zaman zaman nükseden, ictimaî ve siyasî bünyeyi sarsan rahatsızlıklara sebep olmakta, nesillerden nesillere akıp gitmektedir. Ayrıca Abdülazîz zamânında bir müddet devam etmiş Jön-Türk faaliyet ve neşriyâtı da âdeta ictimaî taklîd insiyâkının ve hastalığının bir devamı gibi, yeniden nüksetmiştir. Bu Jön-Türk fikrî ve fiilî muhâlefetinin, 19. asrın millî telâkkilere istinâdı devlet için bekaa şartı olarak gören, Abdülazîz ve Abdülhamîd gibi iki büyük sultanına karşı sürdürülmesi de, dikkatle üzerinde durulması lâzım gelen bir husustur.

Sultan Hamîd devrinde dışarıdaki iki Jön-Türk gazetesi, Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmak istiyen "Kleanti-İskalyeri=Azîz Bey Komitası" müntesiplerinden Ali Şefkatî tarafından Napoli'de çıkarılmış olan *İstikbal*'dir. İşin garîbi, sefâlete düşen bu Jön-Türk'ün para talebini, yine "Müstebid" denilen Sultan Hamîd karşılamış ve ona Mısır Hıdivi vâsıtasıyle, her ay harçlık göndertmiştir. Ali Şefkatî, Koçi Bey Lâyihası zemîninde islahat yapılmasını istemiş; Mizancı Murad'ın Ali Kemal'den naklen yazdığına göre, Ahmed Rızâ'nın meşhûr üç lâyihasını da onun yazıları teşkîl etmiştir. Bu Jön-Türk, 1896'da Paris'te vefat etmiş; cenâzesi de, yine Sultan'ın tensîbi ve sefâret imâmı mârifetiyle defnedilmiştir. Pâdişah'ın bu davranışı, yalnız Ali Şefkatî'ye karşı değildir. Kendisine muhâlefet etmiş olanların bir çoklarına da aynı şekilde muâmele etmiştir. Bunun sebebi, kendisinin de mensup bulunduğu hânedânın çok yüksek olan devlet reîsliği an'anesidir.

Bundan sonraki Jön-Türk neşriyatının en ehemmiyetlilerinden biri, Ahmed Rızâ tarafından Paris'te çıkarılan *Meşveret* gazetesidir. Bu gazete, Fransızca ve Türkçe olarak neşredilmiştir. Ahmed Rızâ, "İngiliz Ali Bey" nâmıyle mâruf birinin oğludur. Bursa'da maârif müdürü iken, 1889 senesinde Paris'te açılan sergiyi görmek maksadıyle oraya gitmiş ve beş sene kadar âvâre dolaşmıştır. O esnâda Paris'te 15 kadar Türk talebesi vardır. A. Bedevî'nin Jön-Türkler'den Mâhir Saîd'den naklettiğine göre, bunların bir kaçıyle ilgilenen Fransız hocalarından biri, Türkiye aleyhinde gazetelerde çıkan yazılardan bahsederek, "Memleketinizle alâkadar olun, ıslaha çalışın." tavsiyesinde bulunmuş; bundan müteessir olan Hakkı Hâlid ve Vedat Beyler, âzâde bir hayat yaşıyan Ahmed Rızâ'ya giderek, meşrûtiyet taraftarı bir gazete çıkarmasını ricâ etmişlerdir. Bilâhare Darbhâne Müdîri olan Hakkı Hâlid ile neoklasik eserleriyle meşhûr mîmâr Vedat Bey'in zoruyla çepirograf takımı satın alınmış ve Ahmed Rızâ âdeta zorla ve bedavadan bir gazete sâhibi yapılmıştır. Böylece Paris'e gelişinden altı sene sonra *Meşveret,* bir Jön-Türk organı olarak intişar etmiş ve Ahmed Rızâ da, belki tahayyül dahi etmediği bir şöhrete ulaşmıştır.

Paris'te iken aralarında bâzı ihtilâflar da geçen Mizancı Murad Bey, onu şöyle tavsîf etmektedir:

"Serîü'l-intikal değildir; nutku tutuktur. Câhilâne ve menfaatperestâne tavr-u harekâtı hasebiyle erbâb-ı gayreti çekindirmiştir... Rızâ Bey'de bir nevi frenk taassubu keşfetmiş idim. Meşveret'*in başındaki 'İntizam ve Terakki' ve 'Sainte Augusten ayının 12'si' gibi garîbeler, Ahmed Rızâ'nın positivisme fikrinden geliyordu. Rızâ Bey, müstehziyâne 'Muhammedin Cennetinden bir sadâ' diye* Mizâh'*ın hissiyât-ı milliyeyi okşıyan mündericâtıyle alay ediyordu... Hodbinlik kendisinde ziyâdesiyle mevcuttur. Avampesendâne harekâtıyle bu hodbinliği dâima beslemek ister. Türklük ve Osmanlılık ve müslümanlık itibâriyle gayret ve hamiyet gibi haslet-i mahsûsası yoktur. Muhabbet-i vataniye denilebilecek hissi, Paris'te istediği gibi bir mevki kazanıp, imrâr-ı hayât edebilme arzusuna münhasırdır ve onun mezhebi 'Ben' zamîrinde ictimâ eder. Ahmed Rızâ aklen pek mahduddur. Mükemmel sûretle hiç bir ilmi tahsîl etmeğe, hattâ bunca zaman uğraştığı halde Fransızca zararsız surette yazmağa bile muvaffak olamamıştır. Ahmed Rızâ, vatan fikrinden mahrum bir kozmopolittir. Bu hâline vâlidesinin Alman olması ile sinn-i rüşde vusûlü sırasında pederinin menfâda, yâhud kendisinin Fransa'da Ziraat Mektebi'nde bulunmasından hangisinin sebep olduğu mâlûm değildir...*

Bir ara Bursa mektebi müdîrliğinde bulunmuş; fakat Bursa'nın Grinion ve Bursalılar'ın Fransız olmadıklarını unutmuş; mezheb mes'elesinde lâûbâliliğini ifşâ etmiş; tabiî olan hücûm ve tevbîhlere hedef olmuştur. Pâris'te Quartier Latin'de kendisi her nasılsa, positiviste'lerin şimdiki reîsi Laffite'e intisap etmiş; bilumum dînlerin baş düşmanı bulunan mezkûr tarîk-ı felsefe, Laffite'in dersleri, lâkırdıları ve mensûbînin konferansları sâyesinde, az çok kafasına girmeğe muvaffak olduğu için, zâten esâsı pek zaîf olan fikr-i diyânet ve milliyet kendisinde külliyen zâil olmuştur... Jeune turc'lerin mürevvic-i efkârı sayılan gazetenin bâlâsını da positivisme'in esrârıyle tezyîn etmiştir... 'İttihat ve Terakkî' yerine 'Nizâm ve Terakkî' ibâresini imlâ eylemiş; ay isimleri ile sene hesâbını da onlara uydurmuştur... Kendisinin esâsen fikr-i temyîzinde zaaf vardır... İnkılâbdan sonra ise perde değişti... Yalnız Osmanlı olmakla iktifâ etmedi. Menfûru olup, her vesîleden bi'l-istifâde tahkîr ettiği İslâmiyet'i bile bayrağına ilâve etmek derecesine vardı... Ale'l-umûm Avrupalılar gibi kendisi dahi vaktiyle, devletin bekaa bulabileceğini ümîd etmiyor idi. Hürriyetperverliği bir nevi 'San'at' ve medâr-ı maîşet makaamında olup, yüreği devlet ve milletin nîk-u bed'inden aslâ müte-

essir olmaz; ancak 'san'atını' icrâ etmesine fırsat ve vesîleden fazla olamaz idi. İnkılâp harîkının Selânik'ten, Manastır'dan patlaması ve o sırada kadîmden beri kafadarı bulunan Nâzım Efendi'nin bi'l-münâsebe oraca mesmu'ü'l-kelâm bulunması sâyesinde, İttihatçılar nezdinde kahraman mevkiini te'min etmiş bulunuyor."

Aynı müellif onun "meslek-i isbâtiye mensûbîni" yâni "positiviste"ler gibi, Yunan gayreti güttüğünü, Ermenî meselesine bile göz kırptığını yazmakta ve "Tedâbirimiz kâr etmedi; Rızâ Bey inadında ısrar etti; yekdiğerini tâkiben hissiyât-ı milliyemizi cârih büyük tecâvüzler ihtiyâr etti... 1314 (1897) Türk-Yunan muhârebesi esnâsında, iki tarafa karşı vazîfesiz, seyirci sıfatında bile kalamadı; Yunan gayretini mu'lin bir makale dahi yazdı." demektedir.

Murad, o sırada "Sâî" imzâsıyle *Mîzân* ve *Meşveret*'e makaaleler yazan; aynı zamanda cemiyetin müessislerinden bulunan ve "Nihâyet derecede hamiyetli, vukuflu ve ciddî bir zât" diye târif ettiği Şerefeddîn Mağmûmî'nin buna çok kızdığını ve reîs sıfatıyle kendisine "Bu kir, bütün komiteye şâmildir; on asır geçse bile lânetler yağdırılmasını mûcib siyah bir lekedir... İster sehven, ister inaden olsun, bu hal hıyânettir; kaanûn-ı hamiyetde bir cinâyettir. Türkçe *Meşveret*'te Girit ussâtına 'Hak ve adâlet dâvâcıları' dendi idi; Fransızca'sında da Yunanîler müdâfaa edilip, hepsine tüğ dikildi." diye çok tenkîdkâr mektuplar aldığını kaydetmektedir.

Bütün bunlar Jön-Türkler organı *Meşveret*'in, Türk-Yunan harbinde Yunanlılar'ı, Girit isyanında da bir çok müslüman kesen Rum asîlerini tutacak kadar şuursuzluk gösterdiğini ortaya koymaktadır. Rızâ Nur, Tıbbiye'de okurken, Şerefeddin Mağmûmî'nin bir nebâtât kitabı yazmış olduğunu, uzun zaman mektebde bunun okunduğunu söylemekte; "Bu adam şu eseri ile çok hizmet etmiştir; onu sonra Kaahire'de tanıdım; zekî, doğru, dik sözlü, sözünü esirgemez, pozitif düşünür, hakkı sever, münevver, vatanperver bir zâttı. Dâima okur ve yazardı; *Kaamûs-ı Tıb* ve daha bir çok eserler yazmıştır. İttihatçılar'ı hiç sevmezdi; bu yüzden memlekete de gelmedi; nihâyet Mısır'da öldü; milletin, hizmetinden istifâde edeceği bir adamdı; hebâ olup gitti; sebebi de Ahmed Rızâ ve Dr. Nâzım'dı. Onu hizmete yanaştırmadılar." demektedir. Bütün bu medihlere rağmen Mağmûmî, Pâdişah hakkında "Bir şahs-ı leîmin evhâmı uğruna devlet ve milletin kaybolduğunu" iddia edecek kadar millî edebden, siyasî basîret ve muvâzeneden mahrûm bir adamdır.

Rızâ Nur, Ahmed Rızâ hakkında da ehemmiyetli malûmât vermekte ve bu husustaki hükümleri, Mizancı'nın kanaatlerine uymaktadır. Ahmed Rızâ'nın doğru dürüst Fransızca konuşamadığını, Paris'te iken Türkler'i bir

defa kabul edip, odasına peynir, ekmek koyarak yediğini, böylece kıt kanaat yaşadığını göstermek istediğini yazmakta, Meclis Reîsi iken Saîd Paşa'nın düşürülüşünde ekseriyet yok iken var dediğini söylemekte ve "Ahmed Rızâ mevki hırsı ile böyle nice denaatler yapmıştır. Hele bu, sâde, onun varlığını imhâ ve kendisini mel'ûn yapmak için kâfidir; zâten ahmak ve câhil bir adamdır." demektedir.

Ahmed Rızâ, Meclis'e meb'ûs olarak girdiği zaman, positiviste olduğunu beyân ile "Vallâhi" diye yemin etmek de istememiş; fakat nihâyet ettirilmiştir. Rivâyete göre, vefâtından sonra evinde, positivisme'in bânîsi Auguste Comte'un bir tek eseri bulunmuş; onun da ancak mukaddimesinin açılmış olduğu, diğer tarafının hiç okunmadığı anlaşılmıştır. Onun isbâtiyeciliğinin (=pozitivistliğinin) mâhiyeti de böylece ispatlanmıştır.

İnkılâp olduktan sonra Pâdişah'a hürmetkâr bir mektup yazmış; bâzı taleplerde bulunmuştur. Tahsin Paşa'ya göre Sultan, onu "Neşriyatından anlaşıldığına göre mûtedil, sâde fikirli, müsâlemetperver bir adam" olarak tavsîf etmiştir. Paşa bunu kaydederek "Hünkâr bundan ne şekilde istifâde etmek istedi, bilemem." demektedir. Tal'ât Paşa'dan nakledilen bir rivâyete göre, Sultan "Ahmed Rızâ ve sâirleriyle İttihat ve Terakkî'yi bölmek istemiş; hattâ bunda muvaffak bile olmuş; fakat çabuk davranılıp hal' edilmiştir."

İşte Ahmed Rızâ, sonraki ahvâliyle de bu vasıfta bir adamdı. Çıkardığı *Meşveret* gazetesi, birkaç talebenin kurduğu, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin de nâşir-i efkârı olmayı kabul etmiştir. Yâni Ahmed Rızâ, hiç yoktan ve istemediği halde, bir gazete sâhibi olduğu gibi; mâhiyeti meçhûl bir cemiyetin de mümessili oluvermiştir. Bir kaç talebe tarafından kurulan cemiyet de, dışarıda bir gazeteye sâhip olmuştur. Böylece aslı var, faslı yok bir cemiyet ile küçük bir gazete, büyük bir varlık gibi görünmüş; bir takım küskün ve kırgınlar nazarında, gizlilikten de kuvvet alan bir güce sâhip zannedilmiştir. İnkılâptan sonra "Cevrî" nâmiyle *İnkılâp Niçin ve Nasıl Oldu?* adıyle Mısır'da basılan bir risâleye göre:

> *"İstibdat aleyhinde fiiliyâta başlamak üzere vücûda gelen ilk teşebbüs, Mekteb-i Tıbbiye-i Askerîye'de vucûd bulmuştur. Muhtelif memleketlerde doğmuş beş talebe, beş samîmî arkadaş, 1304/1887 senesinden beri hükûmetin su'-i muâmelâtını, halkın istibdât altında inlediğini görmüşler; hissetmişler; fenâlığın Pâdişah'ta mı, yoksa mukarriblerinde mi olduğu husûsunu bir sene tahkîk ve muhâkeme etmişler; nihâyet, nezzâr ve mukarrebînin seyyiattan hissedâr olmalarıyle berâber, onları intihâb eden Pâdişah'ın, her halde mes'ûl-i hakîkî olduğuna şüpheleri kalmamış; bunlara karşı hareket etmek üzere bir cem'iyet-i hafiyye teşkîline karar vermişler: Konyalı Hikmet Emîn, Diyârbekirli İshak*

Sukutî, Ohrili İbrahim Edhem (Temo), Arapgirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmed Reşîd adını taşıyan bu beş kafadar; 1305 Mayısının 21'inci günü, gurûbdan takrîben bir saat sonra, Mekteb-i Tıbbiye'nin hamamı önündeki odun yığınları üzerinde ictimâ ederek, vatanın istikbâlinin parlak bir yarını olduğunu tebşîr eden bir mehtâb altında, bir kaç sene sonra İttihat ve Terakkî adını alan, İttihad-ı Osmânî Cemiyeti'nin temelini atmışlardır." Dünyadan habersiz bu beş çocuk *"Tedrîcen dâire-i muârefelerinde bulunanları irşâd etmek, devletin tâkip ettiği tarîk-ı inkırâzı anlatmak (!); mes'ûl-i hakîkîyi teşhîr etmek, vatan ve milleti, içinde bulunduğu mevkî-i hatern âkten kurtarmak husûsunda hiç bir fedâkârlıktan kaçınmamak, ihvânı ele vermemek üzere yemîn etmişlerdir."*

Diğer bir rivâyete göre, aralarında Bakûlü Hüseyin-zâde Ali de vardır* ve kitâbet vazîfesini (sekreterliği) Şerefeddin Mağmûmî yapmaktadır. Yâni bu beş haylaz, 35 milyon nüfûsu, bir milyona yakın askeri, 4,5 milyon km^2 arâzisi, üç yüz milyon müslümanın mânevî lideri olan devlet reîsi ile koskoca bir hükûmetin yapamadığına kaani oldukları işi üzerlerine almışlar; Askerî Tıbbiye hamamının odun yığınları üzerinde vatan kurtarıcılık oyunu oynamağa kalkışmışlardır. İşin garîbi şu iyiyi kötüyü farketmez şa'b-ı emredlerin oyunu, -kendi ifâdelerine göre- ilk anda tutar görünmüştür.

---

* İttihat ve Terakkî'nin ilk kurucularından Abdullah Cevdet (1869-1931) ile Hüseyin-zâde Ali (1864-1942) husûsî fikirleriyle temâyüz etmiş adamlardandır. Abdullah Cevdet Arapgirli olup, Tıbbiye'de tahsîl etmiş; evvelden dîndar iken Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'ini okuyunca, fikrini değiştirmiş; Ermenî hâdiselerinde sokaklara yafta (=afiş) yapıştıran cemiyet âzasından bulunduğu için Trablusgarb'a sürgüne gönderilmiş; oradan Fransa'ya kaçarak Jön-Türklük yapmaya başlamıştır. Cenevre'de bir ara Sukutî ve Tunalı Hilmi ile *Osmanlı* gazetesini çıkarmış; Mizancı Murad'la birlikte Jön-Türklük'ten vazgeçip Viyana sefâret tabîbliği vazîfesini kabul etmiştir. Theodor Herzl'in yazdığına göre, bir ara onunla da münâsebet kurmuş ve mâbeyne gönderdiği mektupları tercüme etmiştir. Abdullah Cevdet, Herzl'e, kendisini, Yahudî dâvâsına taraftar bir Jön-Türk olarak takdîm etmiş ve bir hayli para alarak, dalavereli işlere de karışmıştır. Cevdet 1904'te İctihad Matbaası'nı kurmuş ve bâzı tercümeler neşretmeğe başlamıştır. 1905'te matbaayı Kaahire'ye nakletmiş, Gustave Le Bon'dan bâzı tercümeler yapmış ve Dozy'nin *İslâm Târihi*'ni neşretmiştir. Bu arada meşhûr heccâv Eşref *Deccâl*'ini onun matbaasında bastırmış; Celâleddin Paşa'ya yazdığı bir mektupta, matbaadakileri "Tosunu öküz olmuş bir takım eşşoğlu eşşek" diye tavsîf ettiği gibi Cevdet'i de "Arapgirliler umûmiyetle edepsiz ise de, Cevdet'in Arapgirliliği olmayıp Divrik dikmesi olduğunda bence şüphe bırakmamıştır." diye târif etmiştir. 1911'de neşriyâtını İstanbul'a nakletmiş ve İctihad Evi'ni kurmuştur.

Bu arada tercüme faaliyetine devam etmiş, Voltaire'in *Râhip Meslier* adıyle neşrettiği *Le Bon Sens*'i *"Akl-ı Selîm"* adıyle tercüme etmiş ve basmıştır.

"İki sene sonra yüz'ü tecâvüz etmişler; âzadan İbrahim Edhem'in teklîfi üzerine, Edirnekapısı hâricinde, Arnavud Aloş Ağa'nın isticârında bulunan (pîrleri) Midhat Paşa'nın bağında, 9 kişilik bir ictimâ yapmışlar; bir nizâmnâme-i dâhilî kaleme alınması, iânenin muntazam cem'i, âzanın deftere kaydı, numara verilmesi" gibi işleri kararlaştırmış-

---

A. Cevdet, cumhûra muhâlefetten zevk alan, gösteriş budalası ve zıpır bir adam olarak görünmektedir. Memlekete dönüşte Sirkeci Garı'na şapka ile çıktığı gibi, Lâtin harflerinin kabûlüne tarafdar olmuş ve bunu *İctihad*'da neşrettiği 24 maddelik pestenkârânî bir programda da dile getirmiştir. Sonradan yapılan cebrî kültür değişikliği tatbîkatında, biraz da bu program esas tutulmuştur.

Cevdet, hiç bir değeri olmayan şiirler de yazmış; hattâ Shakespeare'den, Hayyâm ve Mevlâna'dan manzûm çeviri denemelerinde bulunmuştur. Süleyman Nazîf bu sebeple kendisi için "Şekspir'i katletti." sözünü söylemiştir.

Cevdet'in sâhip olduğu fikirler Le Bon'dan kazanılmış şeylerdir. Bu Fransız mütefekkiri dinsiz olmakla berâber, mânevî müessesenin büyük tesirine kaanidir. Cevdet'e ise, mütefekkirin yalnız birinci sıfatı intikal etmiştir. *Arab Medeniyeti* diye bir eser yazan Le Bon, Türkler'in medeniyete kaabiliyetsiz bir kavim olduğu kanaatindedir. Cevdet'e bu görüş de geçmiş ve yine onun *Kavimlerin Ruhu*'ndaki melezleşme teorisini benimsiyerek, tıpkı Amerikan ve Yeni Zelanda yerlileri gibi çökmekte olan bir ırk olarak gördüğü Türk ırkının, üstün bir ırk ile karışması lüzûmuna kaail olmuştur. Bu sapık telâkkî, rûhî ve mânevî muvâzenesini yitirmiş bir adamın görüşleridir. 19. Asrın sonlarında Türkiye'de bir nüfus azalması vardır ve bu, zâten çok köklü bir Türk düşmanlığıyle dolu olan Avrupalı siyasîleri ön fikirlerle mâlûl bir kanaate götürmüş ve Türkleri, tıpkı Amerikan yerlileri gibi medeniyete intibaksızlık yüzünden kendi kendine çökmeğe mahkûm bir ırk olarak görmelerine sebep olmuştur. Halbuki vukuat bunun tamâmen yanlış olduğunu göstermiş ve bütün Türk dünyasındaki nüfus dinamizmi günümüzde hızla artmıştır. Aynı düşünceden hareket edilirse, bugünkü Rus depopulation'u hakkında da aynı hükme vâsıl olmak gerekecektir ki, bunu kimse düşünmemektedir. O sıradaki Türk depopulation'unu, Avrupa baskı ve tazyikiyle girişilen ve Türk'ün ictimâî ve iktisadî seviyesini düşüren gayr-ı millî nizamlamaların tesirlerine, bir seri uzun harblere ve büyük bir imparatorluk bünyesinin yükünü omuzlamalarına rabtetmek biraz daha mâkul görülebilir. A. Cevdet bunları düşünecek bir fikrî yapıda değildir, onun için orijinal olmak mühimdir. Hilmi Ziyâ onu Londra'da gezdiren ve büyük binaları tanıtmaya çalışan babasına, birdenbire "Şimdi ne düşünüyorum biliyor musun? Elimde bir bomba olsa da şu koca şehiri havaya uçursam." dediğini nakletmekte ve "umûmî kanaate aykırı düşünceden hoşlanan, orijinal olma merakı ile paradoksa kadar giden" bir adam olduğu hükmünü vermektedir. Onun bu zıpırca hareketleri, dîndar zümrelerin düşmanlığını çekmiş ve kendisinin "Adüvvullah Cevdet" diye anılmasına sebep olmuştur. İşte bu tarafları, ölümünde cenâze namazının kılınıp kılınmaması husûsusunda bir münâkaşaya da sebep olmuştur.

İttihat Terakkî'nin ilk ândaki kurucularından biri olan Bakûlü Hüseyin-zâde Ali, husûsî fikirleri ile üzerinde durulması gerekli bir sîmâdır. Hüseyin-zâde, Petersburg Üniversitesi Fizik ve Matematik kısmını ikmâl ettikten sonra İstanbul'a gelmiş ve Askerî Tıbbiye'ye devam etmiştir. Bu mektebin hamamı önündeki odun yığınları üzerinde kurulan cemiyetin fik-

lardır. Çok korkulduğu için 2 âza, bir mürşidden ibâret şûbeler (hücre=sellûl) tarzında genişlemeyi kararlaştırmışlardır.

"Dört sene sonra Mekteb-i Tıbbiye'nin bir çok talebesi cemiyete dâhil olmuş; hâriçteki mevcutla birlikte yekûn 900 âzayı bulmuştur. Cemiyet Zeki Paşa'nın Mekteb Nâzırlığı'nda bir tehlike geçirmiş, ihbâr üzerine bazı âza

---

ren faâl ve mütemâyiz unsurlarından biri olmuştur. 1900'de Tıbbiye Mektebi'nde Emrâz-ı Cildiye ve Zühreviye müderris muâvini olmuş; fakat bilâhare memleketine gitmiştir. 1905 mağlûbiyeti üzerine Rusya'da siyasî faaliyet hızlanmış; Hüseyin-zâde'de bir Azerî heyetiyle birlikte Petersburg'a gitmiş; bu arada *Hayat* isimli günlük Türkçe bir gazetenin imtiyazını almıştır. Hüseyin-zâde bu gazetede yazdığı yazılarda, bilhassa Türk kültür problemleri üzerinde durmuştur. Türk ve İslâm kavimlerinin tekâmülü için "Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Avrupalılaşmak" adıyla üçlü bir düstura göre hareket edilmesi lüzûmunu belirtmiştir. Bilâhare Gökalp, buna istinâden *"Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak"* adlı makaalelerinden ibâret kitabını neşretmiştir. Hüseyin-zâde'nin değerini anlamış ve onu herkese yâhut her beğendiği siyâsiye vermekte tereddüt göstermediği "Yalvaç" tâbiriyle anmağa başlamıştır.

Hüseyin-zâde buradaki eski arkadaşları işbaşına geçince, İstanbul'a dönmüş Merkez-i Umûmî âzalığına getirilmiştir. Bu arada siyasî ve kültürel faaliyetlere iştirak etmiş; aynı zamanda Tıbbiye'deki hocalık vazîfesini de devam ettirmiştir. Mesleğe âit kitaplarda, büyük bir Tıb lûgatı üzerinde çalışmalar yapmıştır. Resme de meraklı olan bu zât, 1933'te Üniversite Reformunda tekaüd edilmiş ve 1942'de Üsküdar'daki evinde ölmüştür.

Hüseyin-zâde *Hayat*'taki yazılarında bir çok kimsenin Türklükle iftihar ettiği halde, Türkler'in kimlerden ibâret olduğunu bilmiyenlerin çokluk teşkîl ettiğini, Özbekler'in, Kırgızlar'ın, Başkırtlar'ın Türklüklerini bilmiyenlerin mevcûdiyetini, bunun çok mühim bir mesele olduğunu" söylemiştir. Diğer bir yazısında dîn ve lisan üzerinde durmuş, "Türkler'in millî karakterlerinin İslâm'a muvâfık olduğu gibi, dillerinin de Farsça ve Arapça'dan kelimeler almağa elverişli olduğunu, böyle bir inkişâf gösteren lisan-ı Osmanî'nin, en âlî efkârı ve en rakîk ihtisâsı ifâdede Arapça ve Farsça'dan daha kabiliyetli bir hâle geldiğini, bu şekliyle Avrupa dilleriyle rekaabet edebilecek vaziyette olduğunu" ileri sürmüştür. 1905 yılında Âzerbaycan'da fonetik esasa göre yapılan bir alfabeyi tenkîd etmiş; bu tarzın Türk lisanının en esaslı kaaidesi olan telâffuz âhengine aykırı olduğunu, Türk lehçe ve şîvelerini birbirinden tamâmen uzaklaştıracağını, müşterek kültürü tahrîbe gideceğini söylemiştir. İstanbul Türkü'nün "buna, şuna" diye yazdığını, Âzerî'nin "mene, sene", Kazanlı'nın "minge, singe", Orta Anadolulu'nun "bangâ, sangâ" diye okuduğunu, yazının bir şifre olduğunu, kendi gramer kaaidelerine göre kat'î bir şekli bulunduğunu, bu şeklin lehçelere göre değişemiyeceğini, aksi hâlin millî kültürü tahrîb edeceğini ileri sürmüştür. Lisanın phonétique değil, éthymologique, yâni ilm-i iştikak esaslarına göre yazılması icap ettiğini, bunun değiştirilmesinin tehlikeli olduğunu ve öylece kabûlü lâzım bir zarûret bulunduğunu anlatmıştır.

Hüseyin-zâde'nin bu çok yerinde îzahları, bilâhare hiç nazara alınmamış; cebrî ve nereden estiği bilinmez bir takım harf, lisan ve kültür değişiklikleriyle bütün Türk dünyasının edebî, fikrî ve ilmî dil birliği tam mânâsıyle haleldar olmuştur. Bugün dahi bütün Türk âleminin en mühim kültür problemi budur. Fakat ne yazık ki üzerinde yazı yazılmadığı gibi, imâl-i fikr eden adam dahi bulunmamaktadır. Hüseyin-zâde'nin 1905'te eski harflerimizin

taht-ı istintaka alınmış ve mahkûm olmuşsa da, hükûmet-i müstebide, mektep çocuklarındaki fikr-i hürriyetin ciddî olmasına inanmadığı için, bunları afvetmiştir. Cemiyet 1310'dan itibâren yeni bir faaliyete girmiş; evvelâ Ahmed Verdanî (Arap); sonra da Nâzım (Dr.) ve Ali Zühdî'yi Avrupa'ya göndermiş; bunlar Ahmed Rızâ ile konuşmuşlar ve onu cemiyete dâhil etmişlerdir. Ahmed Rızâ'nın teklîfi ile cemiyetin ünvanı 'Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti' şeklini almıştır."

Cevrî nâm muharririn bu iddiasına karşı, Ahmed Rızâ Bey'in ölümünden sonra neşredilen hâtıralarında farklı bir ifâde kullanılmaktadır. Ahmed Rızâ "İttihad ve Terakkî Cemiyeti, ben Paris'te iken teessüs etti. Evvelâ ismi-

---

fonetik esasa istinâden yazılmasını tenkîd eden şu fikirleri, bugünkü Lâtin harfleri için de evleviyetle vâriddir. Bâzı kelimelerin son harfleri cümle içinde değiştiği gibi, yapılan eklere göre kelimenin bünyesi bile tegayyüre (başkalaşıma) uğramaktadır. Bugün eski harflerle "dal ve re" ile gösterilen -dır'ın "dır, dir, dür, dur, tır, tir, tur, tür" gibi sekiz türlü kullanıldığını, "ka=kaf ve ke=kef" harflerinin şekil değiştirip "ğ" veya "ye", kelime sonlarındaki "d"lerin "t"ye kalbolduğunu, eklerin ilâvesiyle kelime bünyesinin esas şeklini kaybettiğini, husûsî mektuplardaki yazının Kastamonili, Konyalı, Kayserili, Karadenizli, Diyârbekirli ilh. telâffuzuna göre değiştiğini söylemek, problemin ne kadar büyük ve köklü olduğunu ifâde eder sanırız.

Türk âleminde ise alfabe değişikliği pek fecî bir rol oynamakta ve Türk kültürünü paramparça etmektedir. Rusya'da bir zaman göstermelik Türk cumhuriyetlerinin her birinin alfabesi ayrı iken bugün Kril alfabesinde karar kılınmış; Irak, İran ve Afganistan'daki Türkler umûmiyetle Arab alfabesini tercîh etmiş; Balkan Türklüğü iki alfabeli bir topluluk olmuştur. Bugün bütün dünya Türklüğü, kendi fikirlerini ve edebiyatlarını zapt için Lâtin, Arab, Kril olmak üzere başlıca üç alfabeli bir kavim haline gelmiş; haberleşme ve neşriyat vâsıtalarının pek geliştiği şu devirde, kültürleri birbirinden gittikçe uzaklaşmak yoluna girmiştir. Böylece bir takım fikrî mürşidler vâsıtasıyle ve neşriyat yoluyla Türk lehçelerini İstanbul şîvesine yaklaştırma ve kültürel birliği vücûda getirme çabaları, Çarlığın yerine geçen sosyalist hükûmetçe pek fecî şekilde tahrib edilmiş demektir. Türk dünyasının bugünkü en büyük ve hayâtî kültür problemi budur ve meselenin nasıl halledilebileceği meçhûldür. Bilhassa bu alfabelerle yapılan kitap ve gazete yayınının serbestçe tab'ı ve tedâvülünün temini tek.ve yegâne hâl çâresi olarak görülmektedir. Harf, lisan ve kültür üzerinde cebrî tasarruflar, yasaklamalar ve değişiklikler, millî kültürü pek fecî şekilde kısırlaştırmaktan başka hiç bir şeye yaramazlar. Hüseyin-zâde 1916'da Berlin'de toplanan bir kongrede Türk kavimlerinin haklarını müdâfaa eden bir teblîğ okumuş; 1917'de Stokholm'deki Sosyalist Kongresi'ne katılmış; burada da sosyalistlerin Türk düşmanlığı peşin hükmünde bulunduklarını ifâde ile bu kanaatte olanları tenkîd etmiştir. Jön-Türk mücâdelesinde fiilî bir hareketi olmamış; daha ziyâde fikrî ve ilmî bir faaliyet göstermiştir.

Hüseyin-zâde, Abdullah Cevdet'in materyalist telâkkîsinde rol oynamakla berâber, kendisi onun gibi davranmamış; yazılarında da millî kültür üzerinde ısrarla durmuş; Türk kavimleri arasında bir birlik husûle gelmesine de pek ziyâde ehemmiyet vermiştir. Onun bütün endîşesini bu teşkîl etmiş görünmektedir. Bu itibarla kültürel çalışmalarında geniş ve şumüllü görüşlü, terkîbî telâkkîye sahip bir idealist olarak görünmüştür.

ni, İstanbul'da, İttihad-ı İslâm koymuşlardı. Ben değiştirdim. Bizde muhtelif cinsten milletler bulunduğu ve bunun cümlesinin hukûkuna hürmet edileceği cihetle ya İttihad-ı Osmanî demek veyâhut maksadın daha şumûllü olduğunu göstermek için İttihad ve Terakkî demek münâsip olacağını bildirdim. Öylece kabul edildi." iddiasını ileri sürmektedir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, cemiyetin ilk adı üzerinde ihtilâf olmakla berâber önce İstanbul'da kurulduğu hakkında ittifak vardır.

Cevrî nâm muharrir sabâvat-âver ifâdelerine devam ederek, İstanbul'daki Ermeni kıyâmını "Ermenî kıtâli" şeklinde görmekte, bu sırada cemiyetin duvarlara gizlice beyânnâmeler asarak "Kıtâli yapanların Türkler değil, hükûmet-i Hamîdîye avânesi olduğunu, bu suretle Türkiye'de ıslahat yapılmasını istiyen Avrupa'ya karşı, milletin barbar ve ıslahata gayr-ı lâyık olduğunun gösterilmek istendiğini, Türk, Ermenî, Kürd, Arab ve Arnavud'un birleşerek istirdât-ı hukuk ve hürriyet için çalışmasının tavsiye edildiğini" söylemektedir. Şu ifâdeler, vatan kurtarma oyununda, Tıb talebesi olan çocukların, ilâçlarla zehirleri karıştıracak kadar câhil, yahut bâzı maksatlara âlet olduklarını göstermektedir. Hiç bir yabancı devlet Türkiye'de bizim hayrımıza bir ıslahat istememektedir. Berlin Muâhedesi'ne giren ve şark vilâyetlerinde tatbîki taahhüd edilen ıslahatın yapılması demek, Şarkî Anadolu'nun bizden kopması, Arab eyâletleriyle İstanbul'un irtibâtının haleldâr olması demektir. Buna mâni olan hükûmet, ister müstebid olsun, ister tiranlık yapsın; devlet ve milletin bekaası zâviyesinden doğru yoldadır. Böyle bir ıslahatın lehinde olan kimseler de, ister hürriyetçi, ister insaniyetçi olsunlar, dalâlet ve hıyânet içindedirler.

İşte bu sebepledir ki, hükûmet, gençler arasındaki bu vatan kurtarıcılık oyununun haddi aştığını görmüş ve bu yaramazlardan Dr. Abdullah Cevdet ile, sonradan iltihak eden 70 kadarını mahkûm edip sürgüne yollamıştır. İşte meşhûr "Şeref vapuru yolcuları" bunlardır.

Fakat bu Karbonaricilik oynıyan teşekkülde bir şey var zannedildiğinden, bâzı iltihaklar da vukû bulmuştur. Rivâyetlere göre, Bâb-ı Seraskerî Muhâsebât Dâiresi mümeyyizlerinden Hacı Ahmed Efendi, Nümûne-i Terakkî Mektebi müdîri Nâdir Bey, Serasker yâverlerinden kaymakam Şefik Bey, Düyûn-ı Umûmîye komiseri Mizancı Murad Bey, sonradan İşkodra vâlisi olan Kâzım Paşa, Şeyh Nâilî Efendi gibi bâzı yaşlı ve aklı başında olması lâzım gelen adamlar da bu çocuk oyuncağı teşekküle, bir şey var zannıyle katılmışlardır. Yine rivâyetlere göre cemiyet Harbiye'ye de el atmış; burada, sanki birer matahmış gibi "Süleyman" ve "Hüseyin Avni Paşa" komitaları mânidâr nâmlarıyle şûbeler kurmuştur.

Bütün bu rivâyetleri kayd-ı ihtiyatî ile telâkkî etmek lâzımdır. çünkü bir ara cemiyet reîsliğine getirilen Mizancı Murad Bey, "Kendisinin ancak Paris'te dâhil olduğunu, âzasının hiç bir zaman 30'dan yukarı çıkmadığını, işin blöfçülükten ibâret olduğunu" yazmaktadır. Bu müşâhede doğru kabul edilmek lâzımdır. Nitekim cemiyetin ilk müessislerinden İbrahim Temo da 1896'da arkadaşlarına yazdığı bir mektupta bunu dile getirmekte ve "Vâkıa şimdiye kadar âlemi aldattık, fakat kendimizi hiç bir zaman iğfâl edemedik." diyerek, cemiyet denen şeyin blöfçülükten ibâret olduğuna işâret etmektedir. Fakat hareket muvaffak olduğu için, bilâhare bir çok kimse, isminden başka bir şey bulunmıyan teşekküle, vaktiyle kendilerinin de intisâb ettiğini söylemekte, siyasî ve maddî fayda görmüşler; hakîkatı bilen cemiyet mensupları ise, işin efkâr-ı umûmiye nazarında hafife alınmasından çekindikleri için bu iddialara ses çıkarmamayı menfaatlerine uygun bulmuşlardır. Murad, bilâhare İttihatçılar'la takıştığı için, hakîkati söylemekten çekinmemekte, imsâkte değil, izhârda fayda mülâhaza etmektedir.

İstanbul'da bir kaç talebe arasında cemiyetçilik oyunu oynanırken, Londra'da *Hürriyet* adıyle anılan bir "feryâdnâme", Selîm Fâris isimli bir Jön tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. Mizancı Murad'ın yazdığına göre, "Bu gibi feryâdnâmelerin, şimdiki gibi ahvâl içinde küllî tesiri olur; feryâdçı âkil ve vâkıf ve hamiyetli olursa, tesiri matlûba muvâfık olur; olmazsa, bil'akis iyiliğinden ziyâde fenâlığı dokunur. Selîm Fâris için dîn, vatan, hamiyet, nâmus, hep menfaat-i şahsiyesinden ibârettir." Bu sebeple şu gazete Mizancı üzerinde fenâ tesir bırakmış; Rusya'daki Nihilisme (=Meslek-i hiçîye) gibi, halk rağmına bir şiddet mezhebine vücûd vereceğine, bunun ise, meşrûtî idâreye mâni olacağına kaani olmuştur.

Mizancı o sıralarda Sultan'a, mülkün ıslahı için bâzı lâyihalar vermiş ve huzûra kabul olunmak istemiştir. Pâdişah kendisini kemâl-i nezâket ve letâfetle kabul buyurmuş; mihmân-nüvâzî göstermiştir. Mizancı, Pâdişah'ın ahvâl ve tavırlarından "cidden memnûn ve müftehir oldum" diyerek, "Öyle ya, biz Osmanlılar ve müslümanlar, Pâdişahımızı ve Halîfemizi başka akvâm ve milel gibi sevmeyiz. Onun şân-u şerefi bizim maddî mânevî menâfi-i şahsiyemizi cârih surette zâhir olsa bile, mükedder olmayız; memnûn oluruz; Pâdişah bizim için canımız, ruhumuz, bütün milletin timsâl-i mücessemidir." kanaatini serdetmektedir. Pâdişah önce söze başlamış ve "Cenâb-ı Allah'ın huzûruna çıkacağım vakit, temiz yüze mâlik olarak çıkmaktan büyük emelim yoktur. Kader hasebiyle hânedân-ı Osmâniye mensûbum. Bir gün gelip devlet ve hilâfetin umûru benim hüsn-i idâreme tevdî olunacaktır düşüncesi, öteden beri beni az rahatsız etmemiştir. Öyle bir yük altına girince, mes'ûliyetten kurtulmak ve hüsn-i muvaffakıyete nâil olmak emeliyle efendi-

liğim zamânında umûr-ı siyâsiye ile pek çok iştigâl ederdim." diyerek, "Kaanûn-ı Esâsî'ye bu suretle tarafdar olduğunu, o kaanunun bâzılarının zehâbı hilâfına olarak, Midhat Paşa'nın eseri olmaktan ziyâde kendisinin iltizamıyle husûle geldiğini, Kaanûn-ı Esâsî'nin sâlnâmelerin başına dercinde kendisinin ısrar ettiklerini, söz ayağa düşüp, fazla gâile çıkaracağı korkusu olmasa, bugün dahi tereddütsüz Meclis-i Meb'ûsân'ı cem' etmeğe hazır olduğunu" söylemiştir. Sultan bu hususta uzun boylu konuşmuş; Midhat Paşa'nın "terbiyesiz muâmelelerinden", sonraki sadrâzamların hatâlarından, samîmâne bahsetmiştir. Mizancı "Ben tamâmiyle inandım; Midhat Paşa'nın tecâvüzkârâne bâzı muâmeleleri hakkında vaktiyle bir çok şeyler işitmiş idim... Mes'ûliyet,her yerde olduğundan fazla olarak bizde hükümdara değil, vükelâsına atfolunur; Âlî ve Fuad Paşaları şâyân-ı ihtiram ricâl-i devletten bilenlerden değilim; bil'akis esas meslekleri bile muâhezâtımı dâî olagelmiştir." demekte, kendi telâkkîlerini Pâdişah'a anlattığını, meşrûtiyetin mahzurdan sâlim olarak temini için, fazla âzadan mürekkep bir kabîne gibi teklîflerde bulunduğunu, buna hüsn-i kabul âsârı gösterdiğini ifâde etmekte, şahsına iltifat ettiğini ve "Muktedir adamlar taharrî etmekten usanmadım; dâima bu vazîfenin arkasını tâkip etmekte musırrım; hattâ bugün sizin lâyihanızı okuyunca, aradığım adamlardan birine rastgeldiğimden dolayı Cenâb-ı Hakk'a şükrettim." dediğini kaydetmektedir.

Murad Bey bundan sonra, teklîflerinin kabûlü husûsunda saraydan bir sadâ çıkmadığını, bunun kendisini inkisara sevkettiğini yazmaktadır.

Yazılarından anlaşıldığı üzere, her halde en azından bir nezârete tâliptir. Fakat bu husûl bulmamış ve Murad Bey de, çocukların kurduğu gizli cemiyetin bir şey olduğunu, arkasında bir kuvvet bulunduğunu zannederek, Avrupa yolunu tutmuş ve Jön-Türkler'e iltihak etmiştir. Herhangi bir arzusu husûl bulmayınca Avrupa'ya firar, Abdülhamîd devrinde bir modadır ve bâzı netîceler elde edilmesinde de faydalı olmaktadır*. Murad Bey, Paris'te Ah-

* Nitekim Ali Saîd Bey *Saray Hâtıraları*'nda Avrupa'ya firarlar hakkında çok şâyân-ı dikkat îzâhat vermekte ve Murad Bey'in kaçışını Maliye Nezâreti talebinin yerine getirilmediğine bağlamakta ve bu hususa isim vermeden temâs etmektedir: "Avrupa'ya firarlar zâhirde görüldüğü ve işidildiği gibi olmayıp mûcib-i i'câb ve isti'câb ve pâdişah için müz'ic bir surette işgâl ve iştigâli bâdî idi. Bu dahi gâyet meraklı safahâtı şâmildir: Erbâb-ı seyâhatten bir kısmının mahzâ cerr-i menâfi için bu kârı ihtiyâr eyledikleri cümlece mâlûmdur. Bu gibiler bir vapur parası tedârikine muktedir olup da mahall-i maksûda ve sâha-i cû'-u ihtiyâca vâsıl oldular mı, oranın Osmanlı sefârethânesine mürâcaat ve cânib-i saray-ı hümâyûna da bir tehdidnâme itâre eyleyip buna (hâl-i iktidarından fazlaca) bir miktar maaşla Dersaâdet veyâ vilâyatta ikdâr olunmaz ise, erbâb-ı hürriyet ve hamiyete kendisi de iştirak, pâdişah ve saray aleyhinde enva'-ı neşriyata inhimaka mecbûr bulunduğunu bildirir. Tâli'i yâver olup da mürâcaat ve mektubu eyâdî-i serîaya geçer ise, aşağı ve yukarı bir pazarlıktan sonra,

med Rızâ ile konuşmuş; Londra'ya yaptığı kısa bir seyâhatten sonra Mısır'a giderek, Kaahire'de *Mizan* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. *Mizan*'da "İngiltere'nin aleyhinde ittihaz olunan meslek-i şâhânenin vahameti ismâ ile bu kadar ileriye varılmaması lüzûmu ifhâm" edilmiştir. Mizancı bizzat ifâde

---

liyâkati kadar bir maaşla yine İstanbul'a aldırılır. Gözü açıksa, yolunu öğrenmiş olduğu saraya intisâb ile, Yıldız'a doğru uçurtmalar da uçururlar idi. Tâli' müsâid olmayıp, pazar ve ahz-ü îtâ taahhura uğrarsa, o fakîrin esvâk-ı frengistanda açlık ve yoksulluk içinde ne sûret-i elîmede deverân ve seyrânını düşünmeli. Bunların bir kısmı da, uzun uzadıya Avrupa'ya seyâhate parasızlığı hasebiyle lüzûm görmeyip, kısa yoldan işini bitirir idi. Şöyle idi: Tedârik ettiği bir şapkayı başına geçirir ve Marsilya veya Triyeste'ye azimet edecek vapurlardan birine, o tarîkin yolcusu imiş gibi gireceği esnâda 'evvelce sipâriş ettiği bir arkadaş tarafından' vukû bulan ihtâra mebnî polisce derdest olunup, keşân-ber-keşân bâb-ı zabtiyeye götürülür iken liman idâresi tarafından 'orası âlem-i bâlâya hizmet eder' müdâhalesi ile polisin elinden alınır. Keyfiyet Sultan Hamîd'e lede'l-arz, Yıldız'a ihzârı emrolunur ve bendegân devâirinden birine misâfir edilirdi. Derhal bir hey'et-i isticvâbiye teşekkül eyleyip, sebeb-i firar ve kasda karîn diğer bir karar olup olmadığı araştırılır. Esnâ-yı isticvâbda misâfir olduğu yerde â'lâ sigaralar, nefis taamlarla müteşebbis-i seyâhat i'zâz ve ikrâm edilirdi. Nihâyet fakr ile bir iş bulmak için Avrupa'ya gider iken derdest olunduğunu, müstelzim-i merhamet olacak surette ifhâma ibrâz-ı muvaffakıyet eylerse, gümrükte veyâ şurada burada hâline münâsib bir memuriyet verilir ve 200'den 10 liraya kadar mazhar-ı atâyâ dahi alarak serbest bırakılırdı. Mizâc-ı derûn ve bîrûnu bilmiyerek vücûduna celb-i ehemmiyet zımnında, izhar-ı huşûnet ve ruunet ederse, işte o vakit Yemen, Fizan, Trablus makarr-ı me'nûs-ı müstakbeli olur; bu da esnâ-yı isticvabda yer içer ammâ bilâhare burnundan gelirdi. Bunlar küçük erbâb-ı menfaate müteallik bir nümûne olup asıl uzemâ-yı ashâb-ı ihtirasın talepleri bizi i'câb edecektir! Husûsât-ı mâliyeye dâir yazdığı, fakat (ol bâbdaki) behr ve ihtisası olmadığı anlaşılan ve mesleğince teşkîl-i tezad eyleyen hod-pesendân-ı zamâneden biri, endâm-ı dil-ârâmına pek yakıştırdığı sevb-ı pür-zer-i ziver nezâret-i Mâliye ister. Vaziyet-i hâzıra da buna mâni olmağla, tabiî emeli tervîc edilmez. Adem-i tervicden infiâl ile bu hil'at-i fâhireyi telebbüs edemedimse kisve-i sâire-i âlem olan libâs-ı hamiyete bürünüp soluğu Avrupa'da alır, orada derhal litoğraf basmasıyle bir gazete te'sîs edip, mi'zân-ı iz'âna sığmaz bühtân, hâtıralara gelmedik ekâzib-i rivâyât-ı masnû'a ve her ne olsa bir hükümdara değil, lâyık-ı levm olan esâfil hakkında dahi, lisân-ı de'bin hiç bir zaman cevaz vermiyeceği, gâyet galîz şetm-ü zem ile mâli ve hattâ şekl-ü şemâil için çirkin bâzı taarruzları muhtevî olan bu gazeteler, ecnebî postaları vâsıtasıyle Dersaâdet'e sevkedilir. Muâvin-i fesâde mârifetiyle fârik-i sefîd-ü siyâh olmayan mektep çocuklarına gizlice tevzî olunurdu. (Çünkü ashâb-ı ukûla bunlar ne te'sîr eder?) Çocuklar (bulduk bal olacak çiçeği) kabîlinden (gizli gizli, seve seve okurlardı). Bendegân-ı belâhatkârâne de gönderildi. Bu gazetelerin bir nüshası da, onları Sultan Hamîd'e takdîme mütecâsir olanlara, o zâtlar mal bulmuş mağribî gibi götürüp dest-i pâdişâhiye sunarlar idi. Bunun üzerine zâbıtaya şiddetli emirler verilirdi; içli dışlı taharrîler yapılsın, bulunan nüshalar derhâl imhâ edilsin, şuruh-ı vâride derhal tıkansın, karîni cürm-i meşhûd hâlinde yakalanırsa İstanbul'dan uzaklaştırılsın. Artık kim ne derse desin, elde değil; bu paçavralar dahi bâis-i telâş ve irtiaş olmaktan hâli değil idi. Vâkıa bizlere sahâif-i cerâiddeki münâkaşa-yı kalemiye-i edîbâne bile bâdi-i helecân ve hiddet iken, o zât lâkayd kalamazdı. Bu zât-ı sütûde-şîm, bu suretle bir çok biçârelerin sebeb-i nefiy ve tecziyesi olduktan sonra günün birinde az bir meblâğ ve orta bir memuriyetle avdete râzı olup, İstanbul'a gelivermişti."

ettiğine göre, *garip bir İngiliz tarafdarıdır.* "*Mücâhede-i Milliye'sinde, Cro-*mer'le pek yakın alâkası bulunduğunu, onun kendisini teşvîk ettiğini, hattâ evlâd-ü iyâli hakkında gazetelerde görülen bâzı yalan yanlış neşriyâtın Kraliçe Victoria'nın rikkatine dokunarak, icâbında himâye olunmak üzere sefârete talîmat verilmesini mûcib olduğunu, ahvâl-i sıhhiyesinin bozulmasına müteessir olanların başında bu İngiliz vâlisinin geldiğini" iftiharla yazmaktadır.

Burada bâzı dolaplar da çevirmeğe kalkmıştır. İfâdesine göre "Neşriyâtı havas-u avâmca te'sîr-i matlûbu hâsıl etmiş; kendisi Mısır Fevkalâde Komiseri Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'yı dahi bendetmiştir. Berâber Şam'a doğru hareket edilince, burada mevcut 5'inci Ordu kendilerine iltihak edecek, Erzurum ve Bağdat da buna katılacak, bir damla kan dökülmeden matlûb hâsıl edilecektir. Bir tehlike, Rusya'nın donanmasını sokması ihtimâlidir; bu müşkil mesele hakkında da en kavî hükûmet (yâni İngiltere) tarafından te'minât-ı resmiye almış; böyle kaçırılmaz bir fırsat için, evvel emirde Ermenîler'le i'tilâf lâzım imiş; bunun için Rızâ Bey'i Londra'ya gitmeye sevketmiş; fakat Rızâ Bey davranamamış."; velhâsıl mış mışla bu şâhâne plân (!) husûl bulamamıştır.

Şu ifâdeler, Jön-Türkler'in en aklı başında olması lâzım gelen birisinin, güyâ bir târihçinin ve müverrihin ağzından çıkmakta ve bu hâinâne düşünceleri adam, vatanperverlik addedebilmektedir. Devleti sarsmak, vatanı sonu belli olmayan korkunç tehlikelere atmak, milletin kaderiyle düşüncesizce oynamak, ülkesinden beldeler koparmış bir düşmanla işbirliği yapmak, herif için su içmek gibi tabiî görünmektedir. Bu, Jön-Türkler'in en aklı başında olanının tasavvurlarıdır; gerisini itidâli kaybetmeden varın da kıyâs eyleyin! Bu çocukça, hâince, gâyet hayalperestâne tasavvur, güyâ "Ahmed Rızâ'nın davranmaması" yüzünden suya düşmüştür. Şu hülyâlarla meşgûl Mizancı'nın, mizânı nasıl kaçırdığı açıkça görülmektedir. Hele şu "Gâzi" ünvanını almış müşir Ahmed Muhtar'a ne demeli? Bu adam da şu mevzûda, Cromer'le anlaşacak, esasları tesbît edecek, hattâ istenileni yapacağını bildirecek kadar ileri gitmiştir. Devletin en yüksek müşirinin hıyânet vâdîlerinde kulaç atan davranışı ve zihniyeti, başlıbaşına bir felâkettir. Maalesef bu adam, Sultan'ın hal'inde de rütbesiyle, ünvanıyle aslâ bağdaşamıyacak kadar kerîh ve meş'ûm bir rol oynamıştır. Ahmed Rızâ'nın "işi ağırdan alması" ise müsâlemetkâr bir adam oluşuna bağlanabilir. Mütâreke senelerinde ise devletin tamâmiyet-i mülkiyesinin bozulmaması için pek çok hâricî teşebbüslerde bulunmuştur. Bunlar her halde lehine kaydedilecek noktalardır.

Murad Bey, Mısır'da neşrettiği *Mizan*'ında, "Osmanlı İttihad ve Terakkî Cemiyeti"nin fikirlerine ve emellerine esas olmak üzere, bir program da dercetmiş ve bunda "Vatanımız, saltanat ve hilâfet itibâriyle, şekl-i esâsîsinde

hiç bir tebeddüle uğrayamaz; Saltanat ve Hilâfet'in hânedân-ı Âl-i Osman'ın riyâseti tahtında bulunması şarttır; bu iki esas, kat'î ve lâyetegayyerdir. Gerek devletten hilâfeti ayırmak fikrinde bulunanlar, gerek Osmanlı hânedânını hükûmetten mahrum etmek istiyenler, şimdiki zulüm ve istibdât erbâbından daha büyük vatan düşmanı addedilecektir. Fakat, usûl-i verâset-i hâzıra tâdili dâîdir ve hükûmetin pederden evlâda intikâli lâzımdır. Usûl-i idâre-i devlet, meşveret ve meşrûtiyete müstenid olacak ve idâre-i şahsiye ve keyfiye icrâsı ihtimâlinden kurtarılacaktır. Matbuat hürriyeti, meşrûtiyet usûlünü ikmâl eden esbâb-ı esâsiyeden sayılacaktır. Bilcümle Osmanlılar hukuk ve vezâifte kat'iyen müsâvîdirler. Bi'l-cümle imtiyâzât muvakkattır. İtâsı, mutlak menâfi-i umûmiye-i memlekete müstenid olacaktır. Pâdişah'ın umûr-ı devlet ile iştigâline vâsıta sadrâzam'dır. Rütbe, makam ve memuriyete münhasırdır. Lisan-ı resmîden bey, efendi, paşa gibi, yâhut izzetli, saadetlü, devletlü gibi lakablar kaldırılacaktır." yollu bir takım teferruat ve zâidât ile de memlû prensip maddeler sıralamıştır. Bunlar, o zaman Mısır'da bulunan ve Jön-Türkler'den olan, bâzı kimselerin hoşuna gitmemiş; bir doktor, cemiyetin "Osmanlılığa ve müslümanlığa muhâlif olduğunu", bir eczâcı da "Esrâr-ı cemiyet hakkında ihtiyatlı bulunmalısınız." gibi "îhâmlı bir cizvitlik" göstermişlerdir.

Murad Bey, Mısır'da ümîdini yitirmiş ve hastalanmış; hem tedâvî, hem de yaptığı mücâdelenin cemiyet indinde semeresini devşirmek için Paris'e gitmiş; Ahmed Rızâ'nın hodbinliğinden hoşlanmıyan gençler, kendisini reîs olarak komitanın başına geçirmek istemişler ve o da bunu kabul etmiştir. O zamana kadar cemiyetin oldukça ciddî ve gizli bir teşkîlât olduğunu zanneden Murad Bey, zannında ne kadar yanıldığını açıkça görmüş ve şaşkınlığını şu cümlelerle anlatmıştır:

> *"Cemiyet denilen şeyin bütün mânâsıyle çocuk oyuncağından başkaca bir şey olmadığını gördüm. Dr. İbrahim Edhem Bey (Temo), Tıbbiye'de bir kaç arkadaşıyle berâber, bir nevi teâvün cemiyeti teşkîl etmiş; yekdiğerini bilmek, emniyet etmek, teâtî-i efkâr ve ma'lûmât eylemek, memnû kütüb ve evrakı bulup okumak ve sâire gibi, mektebin dört dıvarı arasına münhasır işlerle, altı sene kadar meşgûl olmuş; âzası otuza bile bâliğ olamamış. Ermenî gürültüleri üzerine, politika nümâyişlerine lüzum hissederek, tevsîine karar verilmiş; hâriçten bir kaç adam idhâl edilmiş. İşte o sırada riyâset teklîfi ile bana mürâcaat edilmiş. Ahmed Rızâ Bey'in mektubundan sonra Paris şûbe riyâseti kendisine teklîf ve tarafından kabul olunmuş, İstanbul sokaklarına birkaç yafta yapıştırılmış ki, biri, Hâmid Bey ma'rifetiyle bana getirilip tashîh*

edilmişti. Hükûmetin tâkîbâtı şiddet kesbedince, ibtidâ sükûnete varmış; sonra yakayı ele vermiş. Kısmen müttehim veyâ maznun olarak, kısmen dahi ihtiyâten, her tarafa dağılmış. O günlerde ise ne hey'et, ne meclis-i idâre, ne de emir ve karar verecek bir sıfat kalmış. İstanbul'da bir kaç genç doktor, nâm-ı müstear ile, Paris ve Mısır ile muhâbere ediyor. Âdeta blöfçülük icrâ olunuyor. Paris'te Ahmed Rızâ, Mısır'da İbrahim İsmail şûbe reîsleri addolunuyor. Bâzı vilâyetlerde blöfe ehemmiyet verilmiş; gizlice şûbeler teessüs etmiş; iâneler toplanmış. İşbu iânelerle hârice ilticâ edenlerin maîşetleri te'mîn olunmuş. Gökten düşmüşe döndüm. Bugün hakîkate vâkıf olmuş olan ben, vâkıa onu kimseye ifşâ etmiyeceğim..."

Murad Bey, hakîkatı anladıktan sonra, derin bir ümitsizliğe düşmüştür. O sırada ser-hafiye-i şehriyârî Ahmed Celâleddîn Paşa'nın, sarayca Avrupa'ya gönderildiği haberini almış; aralarında ahbâblık olan bu mert, temiz ve karakterli adamın, kendisini dâvet için yollandığını anlamıştır. Paşa'yla husûsî bir konuşma yapmışlar ve bâzı hususlarda anlaşmışlardır. Hâdise Yunan zaferinin akabinde cereyan etmiş; yâni Sultan Hamîd'in nufûzunun en kudretli olduğu âna rastlamıştır. Pâdişah, zaferin zekâtı olarak, zâten pek lüzumsuz olan Jön-Türk muhâlefetini izâleye tevessül etmiştir. Murad, Ahmed Celâleddin Paşa'yla, aslında bir pazarlığa da girişmemiş; Sultan'a karşı şart koşmaktan teeddüp edeceğini, yalnız siyasî mahkûmların affı ile bâzı Jön-Türkler'in mevki, para, okuma imkânı gibi taleplerinin yerine getirilmesini dilemiştir. Murad:

"Hakîkat-ı halde dâhil ve hâric itibâriyle cemiyete artık mahvolmuş nazarıyle bakmak lâzımdı. Aslında çocuk oyuncağından gayrı bir şey olmayan bu nümâyişin, ciddî bir nümâyiş gibi efkâr-ı umûmîyede tecessüm etmesine vukuat-ı dâhiliye sebep oldu." hükmünü vermektedir.

Murad, affedilmeden ve hâl-i mahkûmiyette olarak, İstanbul'a gidip, Pâdişah'ın huzûruna çıkmağa karar verdiğini, bunu Contraxville'deki otelde bulunan *Figaro* ve *Taine* gazetesi muharrirleriyle bir Rus edîbinin duyduğunu ve işi tehlikeli gördüklerini, bunun üzerine "Pâdişahımızın ahlâkı hakkındaki malûmâtınız dahi şark umûrunun sâir hafâyâsı hakkındaki mâlûmâtınız gibi noksandır... 600 seneden beri pâdişahlarımız olan Hanedân-ı Âl-i Osmanî'nin erkânı, ahlâk ve hissiyât-ı zâtîyeleri itibariyle pek mükemmel ve âlî adamlardır. Ulviyet ibrâzına vesîle bulunca anı dirîğ etmek ellerinden gelmez. Ulüvv-i himmet haslet-i asliyelerinde mühim bir mevki işgâl eder. Bunun için zannolunduğu kadar, benim için bir muhâtara olmasa gerektir."

cevâbını verdiğini yazmaktadır. Onların tavassut teklîflerini de "Velev bir âsî bendesi ile Halîfe arasına en mümtaz ecnebîlerin bile girmesine mahal ve münâsebet olamıyacağı" cümlesiyle karşıladığını anlatmaktadır.

Murad Bey bundan sonra tek başına trene atlayıp İstanbul'a gelmiş ve doğruca Yıldız'a dayanmıştır. Pâdişah evinde istirahat etmesini, bir müddet sonra huzûra kabul edeceğini söylemiştir. Murad nihâyet huzûra kabul olunmuş; kendisine fevkâlâde bir nezâket gösterilmiş; "Ben mâziye kat'iyen perde çektim." diyen Pâdişah, Jön-Türkler'in faaliyeti hakkında hiç bir suâl sormamış; bu hususta en ufak bir îmâda dahi bulunmamıştır. Bu hâl, Pâdişah'ın necâbet-i ahlâkîyesinin yüksekliğine işâret eden şehâdetlerden biridir. Şu hareket, Jön-Türk târihinde kayda değer bir dönüm noktası teşkîl etmiş ve Çürüksulu Ahmed Bey Belgrad, kaymakam Şefik Bey Bükreş ataşemiliterliklerine, Dr. Abdullah Cevdet Viyana, Dr. İshak Sukutî Roma sefâret tabîbliklerine, Ali Kemal Brüksel, Tunalı Hilmi Madrid, Rauf Ahmed Atina sefâret memurluklarına tâyin edilmişlerdir. Şerefeddin Mağmûmî ile diğer bâzıları tahsîllerine devamı tercîh etmişler ve bir çok sürgünler de memleketlerine dönmüşlerdir. Murad Bey Şûrâ-yı Devlet'te bir dâire reîsliğine tâyin edilmiş ve meşrûtiyetin tekrar ilânına kadar bu vazîfede kalmıştır. Sonra yeniden *Mizan* gazetesini çıkarmağa başlamıştır. Tahsin Paşa'nın yazdığına göre, Pâdişah bunun için kendisine 500 lira göndermiştir.

Bilâhare İttihatçılar'a karşı şiddetli bir muhâlefete girişmiş; 31 Mart harekâtında muhâkeme edilerek, Rodos'a uzaklaştırılmıştır. Burada *Târîh-i Ebu'l-Fâruk* nâmıyle 12 cilt olması tasavvur edilen eserinin 7 cildini yazmış ve bunlar neşredilmiştir. Ayrıca hâtıralarını ve makaalelerini muhtevî kitapları da neşredilmiştir. Murad Bey, tenkîdî târih yazıyorum diyerek, Osman Gâzi'den itibâren bütün Osmanlı hükümdarlarını pek garîb isnadlar, gâyet indî mütâlaalar, bîvâye hükümlerle gözden düşürmeğe yeltenmiştir. Arada sırada, ictimaî ve siyasî zaruretleri hiç mütâlaa etmeden, eski zamanların hâkim telâkkîsini nazara almadan, târihî ricâli ve vak'aları, tamâmen subjektif tarzda "vicdan muhâsebesi"ne çekmeğe kalkışmıştır. O devirdeki Rus kaynaklarının tesiriyle "Tekâmülperver sosyalist" olduğunu söyleyen bu zât, kendi sâhip olduğu şahsî temâyülüne binâen, târihî vak'aların iyiliği veyâ fenâlığı hakkında garîbin de garîbi addedilecek mütâlaalar ileri sürmüştür. Âdetâ Osmanlı târihine pek boş ve mânâsız bir protestonâme denilebilecek olan bu menfî ve kaba telâkkîler, bir inkılâplar ülkesi hâline gelmiş olan memleketimizde nazarları üzerine çekmiş ve umulmıyacak dercede tesirli olmuştur. Biraz da bu menfî avrı, müellifin devlete ve hükûmete karşı pek kırgın bulunduğu, yâni Rodos'ta sürgün olduğu sırada yazmış olmasına bağlamak lâzımdır.

Murad Bey, geçirdiği çileli hayata dayanamıyarak, 1915 senesinde ölmüştür. Murad Bey ile bâzı Jönler'in, beğenmedikleri Sultan Hamîd idâresinden vazîfe alarak çekilmeleri, dışarıdaki Jön-Türk faaliyetini ve zâten "mel'abe-i sıbyân"dan ibâret cemiyetçilik faaliyetini derinden sarsmış; fakat tamâmen söndürememiştir. Ahmed Rızâ ile bir kaç kişi, geçim ve şöhretleri de bu yoldan olduğu için, *Meşveret*'i çıkarmağa devam etmişlerdir. Hal böyle iken, 1899/1317 senesinde, Sultan Hamîd'in hemşîresi Seniha Sultan'ın zevci bulunan Dâmâd Mahmud Paşa, iki oğlunu alarak Avrupa'ya firar etmiştir. Midhat Paşa-zâde Ali Haydar da aynı yolu tutmuştur. Dâmâd Mahmud Paşa, Sultan Mahmud kapdân-ı deryâlarından Dâmâd Halil Paşa'nın oğludur. Halîl Paşa, Koca Hüsrev Paşa'nın kölelerinden ve yetiştirmelerinden olup, 1830'da Petersburg sefâretinden Türkiye'ye dönmüş ve Englhardt'a göre "Avrupa'yı taklîd etmenin eşedd-i lüzûmunu" ileri sürmüş, bir değişiklik hastasıdır. Dâmâd Mahmud Paşa, işte böyle bir adamın oğludur ve çocukça fikirleri ile meşhûrdur.

Ayşe Sultan *Babam Sultan Hamîd* nâmındaki eserinde, biraz şâirliği de bulunan Paşa'nın zevci Seniha Sultan'ı "Garip bir kadındı, açık ve serbest idi." cümleriyle tavsîf etmektedir. Adliye Nâzırlığı'ndan azli Dâmâd Mahmud Paşa'ya çok dokunmuş ve bunu tâkip eden menkûbiyetine de pek müteessir olmuştur. A. Bedevî'nin yazdığına göre, oğullarına mûsikî muallimi olan ve her halde bir İngiliz ajanı bulunan Çeza Heke nâm birisi, talebelerine, Maymon isimli bir İngiliz'in kendileriyle görüşmek istediğini söylemiştir. Maymon güyâ, Bağdat şimendifer imtiyazını, bir İngiliz sermâyedar grubu nâmına koparmak isteyen bir adamdır. Paşa'ya bunu teklîf etmiş; tabiî yüklü bir vaadde de bulunmuştur. Bu hususta Pâdişah'a yaptığı teklîfi reddedilen Paşa, Jön-Türklük yapmağa ve talebini bu yolla kabul ettirmeğe itilmiştir. Bundan sonra İsviçreli Mösyö Charlier vâsıtasiyle, bir firar plânı hazırlanmıştır. Paşa ve oğulları, bu adam vâsıtasiyle, Fenerbahçe'deki Belvü Oteli'nde, romörkörle Boğaz gezintisine dâvet edilmiş ve dönüşte de Ahırkapı açıklarında harekete hazır bulunan "Georgie" vapuruna bindirilerek, Avrupa'ya postalanmışlardır. Sultan Mecîd'in kerîmelerinden ve Abdülhamîd Han'ın hemşirelerinden Seniha Sultan'ın zevci bulunan Paşa'nın siyasî ve dünyevî tamâ'ı sebebiyle bu yola itildiği rivâyet edilmiştir.

Marsilya'ya çıkan Paşa, buradan Sultan'a, sabâvetâne efkârla dolu beyannâmeler göndermiş ve bunlarla tasavvurlarına kavuşabileceğini zannetmiştir. İlk telgraflarında Sultan'ı "Bir kaç bin sene evvelki tiran"lara benzetmiş; "nâmuslu ve fazîletli adamların kendisinden kaçtığını" söylemiş; "milleti tamâmen yıkmak" yolunda olduğundan, "bütün hakların ve insanlık hislerinin üzerine basarak geçtiğinden" bahsetmiş ve "Yirmi dört milyon Osman-

lı sizin egoistliğinizin kurbanıdır; siz memleketin yıkılmasına sebep olan yegâne fâilsiniz; döktüğünüz kanlar, söndürdüğünüz ocaklar, herkese dehşet veriyor; binlerce benî beşer ve hıristiyandan çok müslüman mahvoldular." gibi, vukuat karşısında gülünç ithamlarda bulunmuştur. Bu mânâsız ve safsatalarla dolu ithamlardan sonra "Tebeanız istibdâdınızdan kurtulmak için firar ediyor; vatan boşalıyor, bunun netîcesi olarak îrâd daralıyor." yollu yâveler söylemiş ve sanki Osmanlı tebeasını umûmî bir muhâcerete kalkışmış gibi göstermeğe gayret etmiştir. Halbuki kaçanlar, kendisi gibi servet-ü sâmân ve mevki talepkârlarından ibârettir ve parmakla gösterilecek kadar azdır. Kan dökmekten, sert hareket etmekten tab'an nefret eden ve zulümden şiddetle çekinen Sultan'ın bunlarla itham edilmesi de kaderin bir cilvesi olarak görünmektedir. Köle-zâde, aynı mektubunda "Vatanın zengin olduğunu, şimdiki nüfusun yirmi mislini beslemeğe muktedir bulunduğunu, fakat bir hırsız çetesinin üzerine çökmüş ve yolunu kapamış olduğunu" iddia ederek, "Sizin hareketleriniz sebebiyle bütün bu güzel topraklar bakımsız kalmıştır; yalnız mükâfât olarak dağıttığınız, muhtelif bankalara kendi adınıza koyduğunuz milyonlarla, Osmanlı hükûmeti bugün büyük bir donanmaya sâhip olabilirdi, her şeye rağmen Girit bizim için kaybolmıyacaktı." gibi hükümler serdetmiştir.

Sultan'ın nasıl bir inşâatçı olduğunu görmezden gelmiş; Girit'in neden gittiğini hiç anlamamış; kapdân-ı deryâ oğlu olduğu halde, bir donanmanın yaşatılmasının neye bağlı olduğunu aslâ kavrıyamamıştır. Dâmâd Paşa, ithamları ne kadar fazlalaştırırsa, taleplerine o kadar çabuk kavuşacağını, temsilcisi bulunduğu dış gücün arzularını yerine getireceğini sanmış; bu sebeple işi akıl ötesi isnadlara kadar vardırmıştır. Bu yüzdendir ki, Osmanlı sefâretlerine gönderilen bir tâmimde, uzun müddetten beri şuûrunun bozuk olduğundan bahsedilmiştir.

Ali Saîd Bey, Paşa'nın firârına, isim vermeden temas etmekte ve "Talebkârân-ı servet-ü sâmândan biri, imparatorlar hatırı için, güçlükle imtiyâzı îtâ edilen, Bağdad hatt-ı kebîri imtiyazının kendisine bahşolunmasını niyâz edip, mukaabeleten sükût görmekle, soluğu Avrupa'da aldılar. Bu iri lokmanın hırs-u âzı, seyyâhı, bu türlü teşebbüste bulunmağa sevkediyordu. Gönderilen tehdidnâmeler, müntec-i fâide olmayınca, Pâdişah'ın gocunduğu cihetlere insilâke karar verildi. İnkısâm-ı Osmâniyeye sâî olanlarla teşrîk-i mesâî, tamam bam tele basmak olacaktı. Bu da icrâ olundu. Mutâlebât-ı mütenevvia ashâbından mürekkep kongreler akdediliyor; her sınıfın revâc-ı merâmına yol vermiyen Sultan Rouge'un ortadan kaldırılması mevzûbahs oluyordu. Pâdişah'ın korktuğu da bu idi, yoksa seyahati, mahrec-i me'mûriyet eden zevât, hâiz-i nisâb-ı ehemmiyet değil idi." demektedir. Nitekim de böyle ol-

muştur. Pâdişah, yeğenleri bulunan iki sultan-zâdeyi de alıp götüren ve bunları dış kuvvetlerin maşası olarak kullanma yoluna giren Dâmâd Paşa'nın, memlekete dönmesi için, sefîrler mârifetiyle bâzı teşebbüslerde bulunmuştur. Brüksel sefîri Kara Todori Efendi yaptığı teşebbüs üzerine Paşa'dan "Benim kadr-ü kıymetim şimdiye kadar Yıldız Sarayı'nda anlaşılamamıştır; böyle bî-vukuf bir hükûmetin havzasına avdetim ihtimâli yoktur." gibi gâyet mütekebbirâne ve yüksek perdeden bir cevap almıştır. Bu ifâde bile Paşa'nın, enâniyet ve nefsâniyet deryâsında ne denlü kulaç atmakta olduğunu göstermektedir. Ahmed Celâleddin Paşa vâsıtasıyle yapılan dönme teklîfine ise "Abdülhamîd'in hiç bir sözüne emniyet câiz olmaz; Peygamber'in halîfesiyim iddia-yı vahîsinde bulunduğu halde, ömründe ağzından kasden bir doğru söz çıkmamıştır." diye gâyet edebsizce bir cevap vermiş; Sultan'ın "Mâhiye, Mâliye'den 15 bin lira almakla iktifâ etmesini, Millet Meclisi'ni toplamasını, bunu kabul etmediği takdîrde, pâdişahlıktan istifâ edip, Avrupa'ya çekilmesini, ancak bunlar icrâ edildikten sonra gelebileceğini" söylemiştir. Böylece köle-zâde, vapura atlayıp memlekete dönmesini pek büyük bir hareket olarak görmekte olduğunu ifâde etmiş; enâniyetinin, aklî muvâzenesini dahi bozacak dereceye ulaştığını göstermiştir.

Paşa'nın dönüşe icbâr edilebilmesi için bâzı tedbîrler alınmış; mallarını ve parasını kullanamaması temin edilmiştir. Buna karşı Paşa, "Abdülhamîd-i Sânî'ye" başlığıyla gâyet bî-edebâne bir karşılık yazmış ve "Ben de şer'-i şerîfin, sizin gibi bir halîfe-i gayr-i meşrû hakkında emrettiği muâmeleyi icrâdan bir an fâriğ olmıyacağımı bildiririm." demiştir. Bilâhare ise, ser-hafiye-i hazret-i şehriyârî Ahmed Celâleddin Paşa'ya, sanki bu yaptıkları çocuk oyuncağı imiş gibi, çok garip bir teklîfte bulunmuş ve "Zât-ı şâhâne beni 15 gün için, intihâb edeceğim bir hey'etle başvekâlete tâyin etsin, onbeş gün sonra da isterse azletsin." demiştir. Yâni Sultan'a karşı bütün ithamları ve hakaaretleri, "memleketi batırdığı, binlerce benî beşeri mahvettiği" isnadlarını bizzat kendisi bir balon gibi söndürmüş; o "gayr-ı meşrû", "zâlim" ve "eblehâne saltanat süren" Pâdişah'ın, başvekâletine tâlip olmuştur. Ser-hafiye, mütebessimâne "Sadâret demiyerek başvekâlet istemeniz, mânidar bir taleb olmakla berâber, tekrar ediyorum ki, âilenizin reîsi bulunan zât-ı hazret-i pâdişahî kayıt altına giremez." cevâbını vermiş; Paşa da "Demek oluyor ki, biz buraya geldiğimiz gibi dönüp gideceğiz; öyle istiyorsunuz, arzu ediyorsunuz, değil mi?" suâlini sormuştur. Ser-hafiye "Çıktığınızdan mukaddem, nasıl rahat idiyseniz, öylece rahat oturmak isterseniz, çâresi geldiğiniz gibi avdet etmektir." demiştir.

Ahmed Celâleddin Paşa verdiği raporunda, Dâmâd Paşa'nın "İngiltere velîahdi Prence de Galle ile Lord Rosbery'nin tavsiyesine tevfîkan Londra'ya

gideceğini, müzâkerelere orada devam edebileceğini" yazmaktadır. Dâmâd Paşa şu sözleriyle kendisinin, İngilizler'in yardımına mazhar olduğunu, yâni onlar tarafından kullanıldığını da işâret etmiş demektir. Ser-hafiye Londra'ya da gitmiş ve burada uzun konuşmalar cereyan etmiştir. Pâdişah'a gönderdiği bir raporda "Dâmâd Paşa'nın Avrupa'dan bıkmış olduğunu bir zâta söylediğini, kendisine kalsa şimdiye kadar çoktan avdet etmiş olacağını; fakat mahdûmu Prens Sabahaddin Efendi'nin buna mâni olduğunu" yazmaktadır. Diğer bâzı rivâyetlerde de "Paşa'nın, oğullarının tesiri altında kaldığı, bilhassa Sabahaddin'in pederini oynattığı ve felâketine sebep olduğu" ifâde edilmiştir.

Paşa ve oğulları bundan sonra Mısır'a geçmişler ve Dâmâd, buradan da Pâdişah'a hezeyânlarla dolu mektuplar yazmıştır. Bunlarda "Bu kadar tuğyân-ı şâhâneden sonra nasıl oluyor da Halîfelik iddiasına cür'et buyruluyor; bundan hicâb edilmiyor mu, acaba hangi hareketiniz meşrûdur, yalnız mizâc-ı sefîhâneye hoş gelen âyîn-i câhilâneyi kabul, ma'lûmât-ı âlimâneyi red buyuruyorsunuz?" yollu, pestenkârâne gevezeliklere tevessül etmiş ve kendi beyanlarının âlimâne telâkkîler olduğunu iddia edecek kadar fikrî bir zavallılık içinde bulunduğunu göstermiştir. Bu edepsizlikler ve şaklabanlıklar haddi aşmış; hem İngilizlerle, hem de Sultan'la hoş geçinmek gibi iki taraflı bir oyun içinde bulunan Hıdiv Abbas Hilmi Paşa bile, yardımı keseceğini bildirmiştir.

Dâmâd ile sultan-zâdelerin maddî vaziyetleri fenâlaşmış; fakat bu defa da, yabancı bir banka kanalıyla kendilerine para gitmiştir. Bununla tekrar Avrupa'ya gitmişler ve gâyet kerîh dolaplara girişmişlerdir. Eski Jön-Türkler'den olan Ali Kemal onları Paris'te tâkip etmiş ve Ser-hafiye'ye mâlûmât vermeğe başlamıştır. Yazdığı mektuplardan birinde "Netîce şudur ki, ahvâl gâyetü'l-gâye fenâdır; evvelâ misâfir ve mahdumlarıyle *Meşveret* sâhibinin arasında bir vifâk-ı tam husûle geldi; sâniyen Londra'nın en büyük Ermenî ihtilâl komitaları da onlara iltihak ettiler; şimdi mahdumları Londra'ya dâvet ettiriyorlar; konferanslar yaptıracaklar; İngilizler'in Mısır'daki idârelerini medhettirmek, Saltanat ve Hilâfet aleyhinde dolaplar çevirmek istiyorlar." diye yazmıştır.

Nitekim dolap çevrilmeğe başlanmış ve I. Jeunes Turc Kongresi denilen ictimâ hazırlıklarına başlanmıştır. Bu kongreye Türk, Arab, Kürd, Arnavut gibi müslüman unsurlardan başka, Rum, Ermenî komiteleri mümessilleri de katılmıştır. 70 kadar âzadan terekküp eden bu kongrede, bilâhare romanlarıyle meşhûr Abdülhak Şinasi ile Türkiye Gizli Komünist Partisi'nin kurucusu olan Dr. Şefik Hüsnü (Deymer) de, en genç âzalar olarak bulunmuşlardır. Midhat Paşa-zâde Ali Haydar Bey, 4 Şubat 1902'den itibâren üç muhtelif

yerde toplanan bu kongrede "Derviş Hima Bey gibi, İtalya nüfûzu altında Arnavutluk istiklâline çalışan kimselerin bulunduğunu, altı vilâyetimize Ermenistan şekli verilerek, Türkiye idâresinden çıkarılıp, ayrı bir hükûmet ifrâğına çalışan Ermeniler'in mevki aldığını, adem-i merkeziyet fikrinin kongre hazırlıkları esnâsında fazlaca ileri sürüldüğünü" yazmakta, kendisinin bu sebeplerle iştirak etmediğini söylemektedir.

Bu gürültülü kongrede, Berlin Muâhedesi'nin Makedonya ve Şarkî Anadolu'ya âit hükümlerinin, yâni muhtar idâreler kurulmasının, diğer vilâyetlerde de teşmîline çalışılacağı ve bunun mahallî idarelerin genişletilmesiyle temin edileceği, şu maksada ulaşmak için yalnız iştiraklerinin şart olduğu, hattâ ecnebî müdâhalesini dâvet suretiyle ıslahat icrâsına girişilmesi lüzûmu münâkaşa edilmiş ve karar altına alınmıştır. Midhat Paşa'nın eski adamlarından olan ve gâyet şâibeli bir kimse bulunan İsmail Kemal, mühim bir askerî kuvveti temsîlen kongreye iştirak ettiğini söyliyerek, inkılâbın askerle yapılması lüzûmunu belirtmiştir. Sabahaddin Bay "Biz memleketimizde bir ihtilâl yapmak maksadıyle toplanmış bulunuyoruz." diyerek bu fikri desteklemiştir. Ermenîler'den gelen "ecnebî müdâhalesini dâvet" fikrine de tasvibkâr davranmış; daha evvel ecnebî hükûmetlerle anlaşılarak, müdâhalenin şekli ve hudûdunun açıklığa kavuşturulması lüzûmunu belirtmiştir.

Hiç bir kudrete sâhip olmayan kendisi gibi kimselerin, büyük devletlerin müdâhalesini muayyen bir hadle tahdît etmesinin imkânı bulunmadığını, onlar tarafından vatanları aleyhinde kullanılmalarının bir emr-i zarûrî olduğunu idrâk etmez görünmüştür.

Sabahaddin'in yakın arkadaşlarından bulunan ve kongrede de büyük rol oynayan İsmail Kemal, bir devlete değil, her devlete satılan, beş kocalı bir karı hüviyetindedir. Avusturya ve İtalya devletlerinden tahsîsât aldığı gibi, Yunan Kralı'ndan da, İstanbul sefîri Mavrokordato mârifetiyle 10 bin drahmi maaş almaktadır. İsmail Kemal, buna mukaabil, Avusturya, İtalya ve Yunanistan'a Arnavutluk'ta birer nufûz mıntıkası temin etme taahhüdünde bulunmuştur. Yâni düpedüz vatanını satılığa çıkaran bir adamdır. Bu herif, hem ecnebî müdâhalesi tarafdarı, hem de adem-i merkeziyet destekçisidir ve kongrenin ekseriyeti de bu temâyüldedir. Buna mukaabil dîn ve vatan duygularından âzâde olduğu söylenen Ahmed Rızâ ise, Dr. Nâzım, Hoca Kadrî, Yusuf Akçura ve Ferid gibi bir kaç kişiyle bu iki fikre de muhâlefet etmiştir. Bunlar, düpedüz vatan hıyânetine kadar varan şu kararları tasvîb etmemişler ve kongreden ayrılmışlardır. Aslında bu ayrılık, Ahmed Rızâ grubunun vatanperverâne telâkkîlerinden ve fikrî ictihatlarından kaynaklanmamakta, basit bir sen-ben meselesine ve reîslik hırslarına dayanmaktadır. Açıkça ifâde etmemekle berâber, yabancı güçler tarafından meşrûtî rejimin kurulma-

sına onlar da taraftardırlar. Merkeziyet mevzûunda ise iki tarafın telâkkîsi de boştur ve realitelere dayanmıyan kuru bir gürültüden ibârettir. Her iki taraf da câmiadaki çeşitli kavimlerin ve mezheblerin tab'ına uygun, denenmiş ve pek güzel netîceler vermiş an'anevî Osmanlı idâresinden âdeta bî-haber olarak, yaygara koparmaktadırlar. Velhâsıl bu Birinci Jön-Türk Kongresi "ahrâr-ı Osmâniye" arasında hiç bir birlik olmadığını da ortaya koymuştur.

Bundan sonra "merkeziyet" ve "adem-i müdâhale" tarafdarı bulunan İttihat ve Terakkî grubu, yolunda devam etmiş ve neşriyatını *Meşveret, Şûrâ-yı Ümmet, Sancak, Osmanlı* gibi gazetelerle sürdürmüştür.

Diğer taraftan "müdâhaleci" ve "adem-i merkeziyetçi" fikre temâyül eden, bir alay gayr-ı Türk ve gayr-ı müslimden ibâret mürekkep gürûh ise, başlarında Sultan-zâde Sabahaddin Bey bulunduğu halde, "Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurmuşlardır. Bunların arasında hiç bir ittihat yoktur; müslümanları da hıristiyanları da kavmî ihtilâf ve maksatlar gütmekte, esas gâyelerinde tamâmen ayrılmaktadırlar.

Kongre'den bir müddet sonra Jön-Türklüğe heveslenen, kendisini ve âilesini bednâm eden Dâmâd Mahmud, uzun bir hastalıktan sonra ve henüz 48 yaşında bulunduğu halde, Brüksel'de ölmüştür (17 Ocak 1902). Oğlu Sabahaddin, pederinin toprağa verilmesinin akabinde, bir takım çirkin komplolara karışmış ve Sultan Hamîd'in hal'i için teşebbüslere girişmiştir. İsmâil Kemâl, Sabahaddin ve birâderi Lutfullah Londra'ya gitmişler ve bâzı kimselerle görüşmüşlerdir. Sultan'ın hal'i için Sir Ernest Cassel isimli bir İngiliz bankerinden 10 bin altın borç almışlardır. Sabahaddin bankere "Verdiğiniz şu para, insaniyete en büyük hizmeti edecek, Abdülhamîd gibi bir zâlimin elinden milleti kurtaracak ve sizi Osmanlılar, ilâ-nihâye şükrân ile yâd edecek, nâmınıza heykel dikeceklerdir." gibi pek zavallıca nutuklar döktürmüştür. Londra'da ticâretle uğraşan bunlar, her halde insâniyet nâmına ve Osmanlılar'ın bir zâlimden kurtulmaları için, yâhut heykelinin dikilmesi maksadıyle para vermemiştir. Esâsen böyle bir iş için para vermek bankerlikle de kaabil-i te'lîf değildir ve adamın gizli servise mensup olduğu muhakkaktır. Sabahaddin ve arkadaşlarının tasavvuru da pek çocukçadır. Güyâ Trablusgarb Topçu Kumandanı olan Arnavut asıllı Receb Paşa'yı peylemişlerdir. Paşa, bir fırka askeri, manevra bahânesiyle, Trablus'tan üç gün uzakta bir sâhile götürecek, burada komplocular tarafından hazırlanan vapurlara bindirecek ve doğru İstanbul'a harket edilecektir. Asker Boğaz'dan geçerken anbarlarda gizlenecek; vapurlar Ahırkapı önüne yanaşacak, karaya çıkan erâta, İsmail Kemâl şaklabanı "Yıldız'da oturan Abdülhamîd'i yıkmazsanız, Ayasofya ve Sultanahmed câmilerine haç dikilecek." yollu bir nutuk îrâd edecektir. Böylece hal'i vukû bulacaktır. Bu tasavvuru mümkün görmek için adamın ya

sabî, ya makûl düşünemiyecek derecede hırslı, yâhud da pek hayâlperest olması lâzımdır ki, Sabahaddin'de şu sıfatların hepsi ziyâdesiyle mevcuttur.

Fakat, içlerinde en hinoğlu hini İsmail Kemal'dir ve kendi çıkarına bakmaktadır. Sultan-zâde'yi "Vapuru Yunanistan'da bulmak lâzımdır." deyip, Atina'ya götürmüş, meseleyi Yunan hükûmetine hissettirmiştir. Telâşa kapılan Yunan başvekili, Atina'yı terketmelerini ricâ etmiş; İsmail Kemal 10 bin drahmi yol masrafı istemiş ve almıştır. Bundan sonra Sabahaddin'i Napoli'ye sürüklemiş; oradan da para sızdırmıştır. Vaziyeti anlaşılınca da "Askeri Arnavutluğa sevkedip, Arnavut istiklâline çalışmak daha doğrudur, Abdülhamîd de tehdît edilmiş olur." diyerek, meseleyi yeni bir müzâyede mevzûu hâline getirmek istemiştir. Hattâ Receb Paşa meselesini dahi, bâzı rivâyetlere istinâden İsmail Kemal'in düzdüğünü söylemek kaabildir. Misli ve mânendi az bulunur bir siyâset dolandırıcısı ve kalpazanı bulunan İsmail Kemal, her telde oynıyarak menfaat sağlamağa devam etmiş ve şu iş için, âdeta, para sızdırmadığı adam kalmamıştır. Bu teşebbüs tabiî tamâmen boş çıkmış; Receb Paşa böyle bir teklîfi reddetmiştir. Şu hâdise, Prens Sabahaddin'in pek saf-derûn, siyâset sahnesinde çok zavallı olduğunu, kimin tarafından ne için kullanıldığını bile anlıyamadığım göstermektedir*.

Prens, bundan sonra Paris'te küçük bir odada, etrafındaki bir kaç arkadaşıyle *Terakkî* nâmındaki gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. "Osmanlı İttihad ve Terakkî Fırkası" nâmıyle çocuk oyunundan öte geçmiyen cemiyetin nâşir-i efkârı olan *Meşveret* ve *Şûrâ-yı Ümmet* gazeteleri de, Paris şûbe reîsi (!) olan Ahmed Rızâ tarafından çıkarılmaktadır. Bu iki neşriyâtın etrafında toplanan gruplar arasında şiddetli bir ayrılık vardır. Bu zıtlaşmanın menşei fikrî olmaktan ziyâde şahsîdir ve sen-ben dâvâsından ibârettir. Bu adamlar ciddî fikir ve karakter sâhipleri değillerdir. Birbirleriyle itilâf kabul etmez ayrılıklar çıkarmakta ve derin bir çekişme halinde bulunmaktadırlar. İçlerindeki bu ihtilâfa rağmen, çıkardıkları varakpâreler, memlekette bir tesir husûle getirmekte ve onlara özenen kimselerin çıkmasına sebep olmaktadır. Bu özenti yüzünden Avrupa'daki Jön-Türklere arada bir iltihaklar vâki olmakta, bâzıları da hayâl kırıklığına uğrayıp dönmektedir*.

---

* Bunlardan biri de, bilâhare büyük bir seyâhatnâme yazmış; doğunun ve batının bir çok yerlerini dolaşmış olan Karçın-zâde Süleyman Şükrî'dir. Onun bu seyâhatnâmesi Petrograd'da Abdürreşid İbrahim Efendi'nin matbaasında basılmıştır. Eğridirli Seyyah, matbaa sâhibi ile her halde epeyce konuşmuş; onda da seyâhat arzusu uyandırmıştır. Bilâhare Kazanlı bir Türk olan Abdürreşid İbrahim de Çar hükûmetinin yaptığı bir tâkibâttan kaçmış ve bütün İslâm dünyâsını dolaşarak *Âlem-i İslâm* nâmıyle iki ciltlik bir seyâhatnâme neşretmiştir. İşte bu seyâhatnâmenin yazılmasına da sebep olduğu anlaşılan Süleyman Şükrî Bey, eserinde, o sırada Paris'te bulunan Jön-Türkler hakkında oldukça geniş malûmât vermekte, firârîleri pek fazla terzîl etmekte, âdeta sövüp saymaktadır. "Her türlü teshilâtı tamâmiyle

Bunlardan biri de Dr. Bahaeddin Şâkir'dir. Bu adam, saray tüfenkçilerinden birinin haremini tedâvî ederken, vazîfesini sûiistimâl etmiş ve kadına tasalluta kalkışmış; bu sebeple Erzincan'a tâyin edilmiş; burada sıkıldığı için, soluğu Avrupa'da almış; hamiyetçilik ve vatan kurtarıcılık oyununa kalkış-

---

ihsân buyuran Hak subhânehu ve teâlâ hazretlerinin lütuf ve keremine şükürler olsun ki, savâb zannettiğim hatâyı, eşekten ahmak, iblîsten alçak, İslâmiyet ve insaniyetten bi'l-külliye uzak furû'-mâye firârîlerin ne mal olduklarını anlamakta güçlük çekmedim. Evvelce tanıdığım bu itleri, fâzıl, kâmil, edîb, necîb, millete muhib, devlete hâdim eâlîden zann ile meclislerine büyük bir hâhişle can attığım zaman bir alay lâyüflihûndan ibâret olduklarını görünce gök başıma yıkıldı zannettim." diye uğradığı hayâl kırıklığını anlatmakta, Ahmed Rızâ, Dr. Abdullah Cevdet, Edhem Ruhî, Hoca Kadrî, Şekîb, Rauf vs.leri ile konuştuğunu söylemekte ve bunları pek bî-edebâne sıfatlarla tavsîf etmektedir. Ahmed Rızâ'yı "Terbiyesi de cinsi gibi İslâmiyet'ten bi'l-külliye uzak; dinsizliği ef'aliyle, hiç bir dîne mensup değilim deyü mefsedet-nâmesine dercettiği akvâliyle, ikrârıyle müsbit; sakalını fir'avn gibi uzatmış; başını yüksek şapka ile örtmüş; lahm-i hınzîrin lezzetini medh, diyâneti tahkîrden başka bir şey bilmez; külâh yapmak isteyen leîmlerin yazıp teslîm ettikleri hâinâne satırları imzâsı altında neşretmek habâseti ile müftehir, bedhâhanın pehpehine, dîn düşmanlarının mümâşâtına meftûn; Yezîd'den insafsız, şeytândan daha ziyâde hodbîn heriflerdendir." gibi pek fazla mübâlağalı ve hattâ istihcâni ifâdelerle târif etmektedir.

Dr. Abdullah Cevdet'i "Harput'tan hımâr olduğu halde Dersaâdet'e gelip sâye-i merâhim-vâye-i hazret-i hilâfetpenâhîde Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye'ye dâhil olarak biraz ders görmüştür. Terbiyesi uğrunda bunca mesârifi göze alan devlet ve millete yarıyacağı, insan olacağı sırada, vatan ve insaniyetten kaçıp yine aslına ric'at etmiştir." diye anlatan Karçın-zâde, onun Dâmâd Mahmud Paşa mahdumlarının muâveneti ve şunun bunun tashîhi ile *Osmanlı* gazetesini çıkardığını, fakat Sultan-zâdelerin kendi idârelerinden âciz kalınca yardımı kestiklerini, bunun üzerine "kesmek bilmediği pis tırnaklarıyle yırtına yırtına uyuzluğa uğradığını" kaydetmektedir.

Jön-Türkler'den Edhem Ruhî'yi "Mekteb-i Tıbbiye'de bir sene bile ders görmeksizin firar etmiş, aslı faslı meçhûl, hoppa olduğu kadar câhil ve bî-vukuf, ezher cihet görgüsüz, nerede çalgı orada kalgı, kimin heybesinde ekmek görürse çiftçi köpeği gibi onun arkasına düşer gutebînlerden Doktorun peşine takılmış sıpalardandır." cümleleriyle anlatmaktadır.

Zulüm ve Adl, Ahlâk ve Terbiye gibi bâzı kitapları da bulunan Jön-Türkler'den Hoca Kadrî'yi ise şöyle tavsîf etmektedir: "Takrîben 60 yaşlarında olup Bosnalıdır. Bu tımarhâne kaçkını zevzeğin laklakazenliğine bakıp da adam zanneden ümerâ-yı Mısriyeden bâzı hayvanlar, gebermiyecek kadar bir ekmek parası, daha açığı ağzına bir kemik attıkları cihetle, dârü'l-firâineden bayrağı omuzladığı gibi Paris'e atlamıştır. Lâşe yemiş it gibi duhân-ı ufûnet feşânından dâima akan müstekreh salya, göğsüne aka aka pejmürde libâsı küflenip renk bağlamıştır. Siyah çuhadan kendi eliyle diktiği soytarı külâhı başında olduğu halde çingâneler gibi mezbeleliğe oturup, mücerred kıyâfetini seyredenlere, dîn ve devlet aleyhine zebândırazlık yapmayı ve envâ'-ı fezâyihi fazîlet zanneden bu ahmak, her yanda, her dakîka yavan yavan ü'mekle, karga gibi ötmekle vakit geçirir; bedhâhânı güldürür; dûr-endîş ecânibin hayret ve istihzâlarını, esdaka-i devletin gayz ve gazâbını celbeder bed-tıynet bunaklardandır."

İntibah nâmındaki Jön-Türk gazetesini çıkaran Şekîb hakkında da "İsm-i menhûsu seb-

mıştır. Meslekdaşı Nâzım'la berâber, Ahmed Rızâ kliğinin vazgeçilmez bir rüknü hüviyetine giren bu doktor, Jön Türk faaliyet ve neşriyâtının müessir olabilmesi için, birleşmenin lüzûmuna kaani olmuştur. İşte bu sebeple Prens Sabahaddin grubuyla konuşmuş ve müşterek bir toplantı yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan toplantıda, Prens'e, bir ıslahat ve çalışma programı hazırlaması teklîf edilmiştir. Prens, istenileni yapmış; ber-mutâd "adem-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsî" esaslarını ihtivâ eden program, büyük münâkaşalar koparmıştır. Prens grubunca adem-i merkeziyetin, Kaanun-i Esâsî'nin 108. maddesindeki "tevsi-i me'zûniyet" tâbirinden başka bir mânâyı şâmil olmadığı söylenmiş; bununla Avrupalılar'ın, Türkler'den ziyâde ehemmiyet verdikleri hıristiyan unsurların temâyüllerinin de nazara alındığı iddia edilmiştir.

Dr. Nâzım, "On senedir mücâdele ettiği halde ilk defa Kaanûn-ı Esâsî'yi okuduğunu" itiraf ederek, arkadaşlarıyle istişâre için mehil istemiştir. Demek

---

keden Memdûh'un yardımıyle *İntibah* nâm mefsedet-nâmeyi litografya olarak çıkaran Beyrutlu Şekîb hakkında tafsîlâta hâcet yoktur; Şekîb ismini her kim işidir ise 'Ha şu ma'hûd çocuk.' cevâbını verir." demektedir. Aynı zât Rauf hakkında da "Atina sefâret-i seniyesi kâtiplerinden olduğunu ve Paris'e me'zûnen geldiği halde müfsidlere karışarak kâfir ni'metliğini isbat ettiğini" söylemektedir.

Müellif, her halde Hânedân'a bağlılığı yüzünden olacak, Sabahaddin ve Lutfullah Bey-ler'e pek fazla çatmamakta, "büyük bir âile içinde yetişmiş necîb ve mahcûb nev-residegân idüklerini" bu lâyüflihûn gürûhunun tabasbusâtına aldandıklarını yazmaktadır. "Bu fürûh-ı dâllede utanacak yüz olmadığını, aç kalmış it gibi şurada burada dolaşmayı itiyâd edinen bu gürûh-ı süfliyenin kerîh kerîh çıkardıkları sadâ-yı menhûseden hükûmet-i seniyenin mâkusen müstefid olduğunu" söyliyerek, bir gün Kirkor'un kahvesinde kendilerine pek şiddetle çattığını ve "İşide işide beşeriyetten çıktığım bî-edebâne laklakiyâtı kesiniz, efkârınızı hem-meşreb olduğunuz dînsiz ve erâzile dinletiniz, çok lâf istemem. İspirto ile sulanmış kanınızın, lahm-i hınzîr ile perverde olduğu için kurtlanmış vücûdunuzun, îmansızlıkla kararmış kalbinizin, hâin zihninize ilkaa ettiği evhâmât-ı şeytan-pesendâneleri mefsedet-nâmenizde gören ehl-i İslâm, eşekliğinize çokdan kaail ve lânethândır. Dîn, terbiye, ahlâk, etvar hususlarında külliyen bîgâne ve ecnebî olduğunuz bir ümmete, kendinizi ne yüzle mensup bilip, güyâ menfaatlerini aramağa kalkışmak gibi, menâfi-i şahsiye istihsâline yelteniyorsunuz. Be dangalaklar, sizi kim vekîl etti? Şerîat-i mutahhara-i Ahmedîye ile tezyîn-i zât-u sıfat eden muvahhidînden cem'iyet-i mel'ânetinize hâşâ mülâkî olan, size acaba selâm veren var mı?" dediğini, Kraliçe Victoria'nın ölümü dolayısiyle İngiliz sefâretine taziyeye gitmelerini tenkîd ettiğini, bir alay şetmiyâtla anlatmaktadır. "Bunlar ol kadar leîm, ahlâksız heriflerdir ki, bir taraftan dîn-ü devlet aleyhinde söylemedik söz bırakmıyorlar; bir taraftan da sefâret-i seniyeye sokularak, birbirlerinin aleyhine jurnal ve havâdis vermek gibi mürâîlikler ile para çarpmak istiyorlar. Vilâyât-ı şahânede mevcut menfîlerin ekserîsi hâriçte bulunan bu şakîleri insan zannederek, akça ve havâdis gönderen, ara sıra muhâbereleşen kuş başlılardır. La'netullahi ale'l-münâfıkîn." demektedir.

Karçınzâde'nin bir hayli istihcâniyât, şetmiyât ve küfriyâtla da tezyîn ettiği satırları, Jön-Türkler'in Paris'teki hayatlarına oldukça ışık tutmakta, onların millî telâkkîlere bağlı bir Osmanlı tarafından nasıl görüldüğünü anlatmaktadır.

ki, bir taraf adem-i merkeziyeti, Türkiye'nin ihtiyâcı için değil, Avrupa'ya hoş görünmek için arzuladıklarını, diğer taraftan da mer'iyetini yegâne kurtuluş çâresi olarak gördükleri Kaanûn-ı Esâsî'nin mâhiyetinden bile habersiz bulunduklarını ifâde etmişlerdir. Şu müzâkereler, Avrupa'daki Jön-Türk hareketinin nasıl bir kör döğüşü içinde bulunduğunu da bütün sefâletiyle gözler önüne sermiştir.

Tabiî ki, Sabahaddin ve Ahmed Rızâ grupları arasında bir anlaşma olamamış; ayrılık daha ziyâde artmış; Paris'in bir sokağındaki üç kişi, diğer sokağındaki aynı miktar adama, çıkardıkları defter yapraklarıyle karşılıklı hücumlara girişmişlerdir. Aslında bu gruplar arasında da uyuşma yoktur ve herkes kendi başına bir yol tutmakta, mücâdeleyi müzâyedeciliğe, dilenciliğe, hattâ şantaja kadar kaydırmaktadır.

Güyâ İttihat cemiyetine mensup bulunan ve Cenevre'de Jön-Türklük taslayan Fahri Bey, bir arkadaşının "Benim nazarımda, yahut işin doğrusu herkes nazarında, ortada muayyen ve mazbut bir cemiyet yoktur; binâenaleyh, bir cemiyete mensup muyum, değil miyim, ben de bilmiyorum." tarzındaki suâline "Evet, yok." diye cevap vermekte ve "Bir cemiyete mensûbiyet kuruntusuyla kendilerini oyaladıklarını" kaydetmektedir. Bu ifâdeler, hâriçteki Jön-Türk faaliyetinin hiç bir şey olmadığını açıkça göstermektedir. Paris, Cenevre, Londra ve Kaahire gibi yerlerde, umûmiyetle şahsî menfaat gâyesiyle bâzı varakpâreler çıkarılmakta ve bunlar, büyük bir cemiyetin organı gibi görünmektedir.

Bâzan ortaya, cemiyetin durgunluğundan ümîdi kesen, hızlı ve ateşli herifler çıkmakta, kuru sıkı bir söz cayırtısından, şiddetli bir kaç tedhiş tasavvurundan sonra dağılmaktadırlar. Temo ve Sukutî gibi eskilerin karıştığı "Osmanlı İhtilâl Fırkası" da böyle bir saman alevidir. Cenevre'de Hilmi ve Şefik adlı iki herif ile bir kaç Ermenî komitacı, bomba ve dinamitlerle suikasd ve sabotaj hareketine kalkışmışlar; fakat hiç bir teşebbüse girişmeden, her halde ancak yüz kişinin haberdar olabildiği bir beyannâme neşriyle iktifâ edebilmişlerdir. Muhakkak ki, cinnetle malûl bir kafadan çıkan bu beyannâmede "Osmanlılar! Biliniz ki, kudurmuş bir köpeği öldürmek farzdır.." cümlesiyle maksada girilmekte, bir gün evvel birleşmiş üç haylazın akıllarına esmiş fırkacılığı sanki pek eskiymiş gibi "Bu güne kadar kan dökmekten sakınmış olan Osmanlı İhtilâl Fırkası, artık zâlimlere haddini silâhla bildirmeğe ve mazlumların intikaamını almağa iyice (!) karar verdi." denilmekte ve "Zâbıta gürûhu, hattâ asker takımı yolumuzu kesmeğe kalkışırsa, aramızı ancak ölüm ayırabilecektir; evet, öleceğiz, öldüreceğiz, keseceğiz, biçeceğiz, yakacağız, yıkacağız... Hiç kimseden pervâmız yok; o canavar Pâdişah'ın Yıldız'ını söndürecek ve külünü semâya doğru savuracak dinamitler bile elde, belde hazır-

dır, ya ihtilâl, ya ölüm." yâveleri ve palavraları atılmaktadır. Bunların ne dinamit atmakta, ne de martaval ve palavra savurmada üstâd olmadıkları açıktır. Maksatları, sert bir çıkışla para koparmak ve müzâyedecilik yapmaktır. Müzâyedecilik, Jön-Türklerin kerîh âdetlerinden biridir ve para çarpmak için başvurdukları bir usûldür. Çarptıkları paraların menbâını, bâzen en büyük düşmanları olan Sultan, bâzan Mısır Hıdivi, bâzan yabancı devlet sefâretleri ve gizli servisleri ile komitalar teşkîl etmektedir.

Jön-Türkler, çıkardıkları gazeteleri de müzâyede mevzuu yapmaktadırlar. Hattâ memlekette kendilerine taraftar olanlarda bile "parasız kalan yahud ziyâdece paraya ihtiyacı olanın gazete çıkardığı, beş on mangır alarak bir kenara çekildiği" kanaati kökleşmiştir. Birbirlerine yazdıkları mektuplarda dahi Ahmed Rızâ, Sukutî, Murad ve Abdullah Cevdet'in müzâyedecilik yaptıkları, para aldıkları, zaman zaman satıldıkları şikâyet mevzuu yapılmıştır. Nitekim, İttihat ve Terakkî'nin Paris Şubesince âzalarından birine gönderilen mektupta "*İctihad*'ın defaatle saraya satıldığı, A. Cevdet'in sefîl, âdî ve rezil olduğunun herkesçe bilindiği" ifâde edilmiştir. Yine, Avram Galanti'nin *Küçük Türk Tetebbular* gibi garip bir isim taşıyan kitabı ile S. Nüzhet'in Jön-Türk gazeteleri hakkındaki makalesinde 118 kadar varakpâre sayılmakta, tesbit edilebilenlerin bundan ibâret olduğu söylenmektedir. Gazete adedinin bu kadar fazla oluşunun sebebi, bir kaç nüsha çıkarıp satışa hazırlık yapmak ve pazarlığa oturup para sızdırmak maksadına mâtuf görünmektedir. Aynı isimli gazeteler muhtelif aralıklarla defalarca çıkarıldığı gibi, bir adamın birbiri ardı sıra 5-6 gazete dahi çıkardığı görülmektedir. Bunlardan Derviş Hima'nın çıkardığı *Arnavutluk,* Bedirhanpaşa-zâde Abdurrahman'ın çıkardığı *Kürdistan* gibileri açıkça bölücülük ve iftirakçılık yapmaktadır. A. Galanti Kaahire'de neşredilmekte olan *Kaanun-ı Esâsî* gazetesi sâhibi Rodoslu Cemâl Efendi'nin vâris bırakmadan vefât ettiğini, bunun üzerine Mısır kadısının idârehâneyi mühürlediğini, oradaki evrakta pek çok isim ele geçirebileceği endîşesiyle titreyip, İngiliz Fevkalâde Komiseri Cromer'e müracaat ettiklerini, onun da matbaayı açtırarak evrakı aldırdığını yazmaktadır. Bunun sebebinin bâzı mahfillerce, İngiltere'nin hürriyete olan aşkı ile îzâh edildiğini, halbuki hiç de böyle olmadığını söyleyen Galanti, "Müdâhale Mısır'da pek ziyâde sevilen Abdülhamîd'i, Mısırlılar'a karşı nüfûzsuz, kudretsiz ve ehemmiyetsiz göstermeğe mâtuf idi; o zaman Türkiye'nin Mısır üzerindeki hukuk-ı hükümrânîsinden biri, bütün Mısır memleketi mehâkim-i şer'iye reîsi olan Mısır Kadısı'nın irâde-i seniye ile nasb ve tâyin meselesi idi... Lâkin İngiltere'nin bu hareketi, bir aksül'amelin tevlîdine ve Mısırlılar'ın daha büyük bir kuvvetle Türkiye'ye bağlanmalarına yaradı." demektedir.

Görülüyor ki, İngiltere'nin Abdülhamîd'in nufûzunu azaltmak maksa-

dıyle yaptığı her hareket, aksi netîce doğurmakta ve Mısır'daki Jön-Türk muhâlefeti de halkça tasvîb edilmemekte; bir tesiri olmadığı gibi, yabancı oyunu addedilmektedir. Bu şâyân-ı dikkat şehâdet, Jön-Türklük taslıyan ve bu yolda 10 kadar gazete çıkarmış bulunan bir Yahudî tarafından yapılmakta, kendilerinin halkça tutulmadığını göstermekte, Abdülhamîd ve Hilâfet sevgisinin Mısırlılarda umûmî olduğuna işâret etmktedir. Nitekim babası gibi koyu bir İngiliz taraftarı olan ve onlarca kullanılan, hattâ büyük bir heves ve heyecânla girdiği İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nden, Londra hükûmeti aleyhine bir mektup yazılma tasavvuruna tahammül edemeyip istifâ eden Ali Haydar'ın, Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'dan naklen söylediği sözler de buna şehâdet etmektedir:

> *"Hacca giden bir adam, yol parası için Âbidin Sarayı'na gelerek, ihsânını aldıktan sonra, huzûruma çıkmak için ısrar ettiğinden, müsâadede bulundum; ayaklarıma kapandıktan sonra, ellerini duâ için kaldırarak 'Halîfe'nin vekîlini gördüm; benim haccım oldu.' dedi... İşte Ali Haydar Bey, bunlar bizi böyle görürler; bu sebeple, sizin Halîfe'ye karşı hareketinizi münâsip görmüyorum."*

Bundan anlaşılmaktadır ki, Mısır halkı Osmanlı sultanları ve halîfelerine karşı pek ciddî ve samîmî bir bağlılıkla doludur ve bu bağlılık, İngiliz oyuncağı olan bir Hıdiv'i bile, zaman zaman pişmanlığa ve teessüre sevketmektedir.

İttihat Terakkî'nin A. Bedevî tarafından neşredilen bâzı gizli mektuplarında "İlm-i ruh ulemâsınca 'inbecile' nâmı verilen bî-bahtlar sınıfına idhâl edilebilecek zavallı bir hasta" olarak tavsîf edilen, ferzend-i Midhat'ın ise, İngiltere hükûmetini tenkîd eden bir mektuba tahammül edemeyip, kendi devletine yapılan en alçakça hücûmları tasvîb etmesi, mâlûl bulunduğu aklî sakatlığının yâhut nefsânî menfaatinin netîcesi olsa gerektir. Hemen bütün Jön-Türkler gibi bu da iflâh kabul etmez bir İngiliz taraftarıdır ve ancak onlarla bir iş yapılabileceğine kaanidir. Balkanlar'daki Slav nufûzuna karşı bir Türk-Yunan ittihadı düşünen, Yunan başvekillerinden Deli Yani, bir gün kendisine "Bilirim, siz İngiltere ile berâber yürümek taraftarısınız; hepiniz Sultan Hamîd'in Alman dostluğu siyâsetini tenkîd ediyorsunuz. Pekiyi amma, eğer İngiltere eski siyâsetinden dönmüş ve menfaatini Rusya ile birleştirmek ve sizi Rusya'ya fedâ etmekte görüyorsa, elimizden ne gelir? İşte Sultan Hamîd, bu tehlikeden kaçmak içindir ki, ister istemez Almanya siyâsetine yöneliyor." demiş; fakat dinletememiştir.

O zamanki Türk münevverinde maalesef İngiltere taraftarlığı pek revaç-

tadır. Herkes bu menfaatperest devletten bir şeyler beklemekte, onun hürriyet getireceğini zannetmektedir. Nitekim koyu bir nasyonalist olan Rızâ Nur, dayak cezâsına aleyhdarlık eden Askerî Tıbbiyeliler'in "Bu istibdat nedir; haydin mektepten çıkalım, halkı isyan ettirelim, mektebin üstüne İngiliz bayrağı çekelim." gibi sözlerle galeyâna geldiklerini yazmakta, "Zihniyetimiz ne yanlıştı; ne câhildik; İngiliz hürriyet hâmîsi, zâlimleri kahreder, milletlere hürriyet verir zannederdik; İngiliz bayrağı çekersek, İngiliz gelip Abdülhamîd'i indirir, Türkler'e hürriyet verir fikrinde idik." diyerek bu pek tıflâne telâkkîye işâret etmektedir.

Bu zehâb, bilhassa millî ve dinî telâkkîlerle alay edecek derecede halktan kopmuş, modernlik ve değişiklik hastalığına yakalanmış münevverlerde yaygındır. Nitekim Jön-Türk ihtilâli muvaffak olduğu zaman, İngiltere Hâriciye Nâzırı Sir Eduard Grey, İstanbul'daki sefâretine "Genç Türkler'in acele etmemeleri, teennîli hareket etmeleri lâzımdır." diyerek, "Jön-Türkleri teşvîk için elinizden geleni yapınız." yollu tâlimât göndermiş; yâni onlara açıkça tesâhüp etme tavsiyesinde bulunmuştur ki, çok şâyân-ı dikkattir.

Bütün bu satırlardan anlaşılmaktadır ki, Jönler, ne olduğunu bilmeden hürriyet taraftarı, niçin ve ne maksada mâtuf olduğunu derketmeden "Müstebid" adını taktıkları Abdülhamîd aleyhtarıdırlar. Kimin tarafından kullanılmaktadırlar, bunu bilmedikleri gibi, Abdülhamîd'e karşı aleyhdarlık nerede biter, devleti sarsıntıya uğratacak faaliyetler nerede başlar, aslâ haberdar değillerdir. Onların anladıkları gibi bir Abdülhamîd mevcut olmadığı gibi, herkesi ezen bir istibdat da yoktur. En hafif tâbiriyle, Abdülhamîd'in gitmesi ve Kaanûn-ı Esâsî'nin mer'iyete konması ile memleketin güllük gülistanlık olacağı gibi, gâyet çocukça bir görüşe kapılmışlar; işi istibdada aleyhdarlık ediyoruz diye yabancılara tarafdarlığa, millet ve devlet düşmanlığına kadar kaydırmışlardır. Bu adamlar hürriyetçilik yapıyoruz diyerek, koskoca devleti ayakta tutan an'anevî temellere, maddî ve ruhî direklere gâyet körce saldırmışlar; âdeta Devlet-i Aliyye'nin mânevî yıkıcıları hüviyetine bürünmüşlerdir.

Bütün bunlar kâfî değilmiş gibi, Cenevre'deki Taşnaksutyan tedhiş komitasının hem Sabahaddin, hem de Ahmed Rızâ grubuna yaptığı, müşterek hareket teklîfi de müsbet karşılanmış ve 1907 senesi Aralık ayında umûmî bir Jön-Türk Kongresi toplanmıştır. Türk, Ermenî, Yahudî ve çeşitli kavimler mümessillerinden toplanan bu ikinci Jön-Türk Kongresi'nde, Ahmed Rızâ, "Hukuk-ı Hilâfet ve Saltanatın kongre tarafından kabûlünün resmen ilânını" istemiş; bu teklîf Ermenî murahhaslarının itirazlarına sebep olmuştur. Bir ihtilâl kongresinde Hükümdar hukukundan bahsetmenin mânâsız olduğunu" söylemişler; Ahmed Rızâ da kongre reîsliğinden istifâ etmiştir.

Onun yerine Fazlı Bey riyâsete getirilmiş; bu adam, Ahmed Rızâ'ya "Niçin bu teklîfe lüzum hissettiğini" sormuş ve ondan da "Biz 93 Kaanûn-ı Esâsîsi tarafdarıyız, onda Hilâfet ve Saltanat hukuku mahfûzdur, binâenaleyh Ermenî vatandaşlarımızın bunun aleyhinde olmadıklarını söylemeleri lâzımdır, ancak ondan sonra teşrîk-i mesâî etmek mâkûl olur." cevâbını vermiştir. Bu cevap, positiviste olan Ahmed Rızâ'nın bile, millî bütünlük üzerinde şüphelere düştüğünü göstermektedir. Bunun üzerine Ermenîler, "Türk vatandaşlarımızın kendileri için mukaddes telâkkî ettikleri saltanat ve hilâfet meseleleri bizi alâkadar etmediği gibi, aleyhinde de değiliz." demek mecbûriyetinde kalmışlardır. Şu cevap bile Ermenî şımarıklığını, bunların devlet, vatan ve millet gibi mefhumlar üzerinde de hiç bir endîşe duymadıklarını açıkça ortaya koymuş; dünyadan haberi olmayan bu tedhîş hastalarıyle birleşmenin tam bir hıyânet teşkîl ettiğini göstermiştir.

Kendi kavimlerinin menfaatlerini bile müdrik olmayan bu avantürye komitacılar, tam bir kara câhildir. Theodor Herzl, hâtıratında, bunların meşhurlarından Nazarbek'le konuştuğunu yazmakta ve "Siyasî kanaatleri gâyet karışık, Avrupa devletleri arasındaki münâsebetler hakkındaki görüşleri ise çocukça: 'Avusturya Karadeniz'de müstahkem mevkiler inşâ ediyor.' diyor. Görünüşe göre Ermenistan'da öldürülen zavallılar, bu adamın sözüne uyarak hareket ediyorlar, kendisi ise Londra'da rahat bir hayat yaşıyor... Kendisine bütün bu karışıklıklardan faydalananın kim olduğunu sordum; Rusya mı, İngiltere mi? Umurunda olmadığı cevâbını verdi; kendisi sâdece Türkler'e karşı isyânı düşünürmüş." demektedir.

Şu müşâhede, Türkiye'deki rahatlıktan âdeta ızdırap duyan Ermenîler'in, dünyadan haberi olmayan komitacı kargaların peşine takıldıklarını göstermekte, kendilerini nasıl bir âkıbetin beklediğini de anlatmaktadır.

İş, Ermenîler için böyle olduğu gibi, Türkler için de aynıdır. Nitekim, kendisine tâbi bütün milletler için bir nimet olan Osmanlı Devleti'ni, âdeta, yabancı nâm ve hesâbına yıkmak için toplanan İkinci Jön-Türk Kongresi'nin beyannâmesi ve kararları, bunu açıkça göstermektedir. Bu hususta neşredilen beyannâmede, Osmanlı hükûmet-i hâzırasının Türk, Ermenî, Rum, Bulgar, Arab, Dürzî, Kürd gibi milliyetleri birbirinin üzerine saldığı ifâde edilerek, "Kırmızı Sultan"a hücûm edilmekte, fikirlerde hürriyet sevdâsı husûle gelir diye maârife sed çektiği, matbuatı esâret altına aldığı, "Hâricî politikada hürriyetperver devletlerin rağbet ve muhabbetini nefrete munkalib ettiği", yâni İngiltere'yi küstürdüğü ileri sürülmekte, buna karşı, "İdâre-i hâzıranın esâsen tebdîli, usûl-i meşveret ve meşrûtiyetin te'sîsi" lâzım geldiği bildirilmekte, bu "maksad-ı âlî (!)" için mücâdele vâsıtaları sayılmaktadır. Bütün Osmanlı vatandaşlarına tavsiye edilen bu mücâdele yolları:

"1- Hükûmetin ef'âl ve harekâtına karşı silâhla mukaavemet;

2- Siyasî ve iktisadî tâtîl-i işgâlât (grev) ile silâhsız mukaavemet (polis ve hükûmet memurlarının işlerini bırakmaları);

3- Hükûmete vergi vermemek,

4- Ordular dâhilinde telkînât: Asker, ne evlâd-ı vatana, ne de erbâb-ı kıyâma karşı yürümemeğe dâvet olunacak;

5- Kıyâm-ı umûmî;

6- Hâdisâtın gösterdiği lüzûma göre sâir vesâit-i icraat."

olarak sayılmakta ve "Yaşasın şimdiye kadar müteferrik bir halde bulunan milletlerin ittihadı! Yaşasın kuvâ-yı ictimâiyenin ictimâı!" herzesiyle de hatm-i kelâm edilmektedir. Sakafı altında rahatça yaşadıkları Devlet-i Aliyye'yi yıkmaktan, mensub bulundukları halkların felâketini hazırlamaktan başka netîce vermiyecek olan bu hacâlet ve hıyânet vesîkasının altında şu cemiyetlerin imzâsı bulunmaktadır:

> *"Osmanlı Terakkî ve İttihad Cemiyeti, vâsıta-i neşriyâtı:* Şûrâ-yı Ümmet *ve* Meşveret; *Ermenî İhtilâl Hey'et-i Müttefikası (Taşnaksutyon), vâsıta-i neşriyâtı:* Duruşak; *Mısır Cem'iyet-i İsrâiliyesi, vâsıta-i neşriyesi:* Lavara; "Hilâfet" *Hey'et-i Tahrîrîyesi, Türkçe ve Arabça vâsıta-i neşriyât, merkezi Londra;* Armenya *gazetesi hey'et-i idâresi, vâsıta-i neşriyat (Marsilya'da); Razmik hey'et-i idâresi, ihtilâl nâşiri (Balkan memleketlerinde); Hayrenik hey'et-i idâresi, ihtilâl nâşiri (Amerika); Ahd-i Osmanî Cemiyeti (Mısır); Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet, Meşrutiyet Cemiyeti, nâşir-i efkârı* Terakkî."

Buradan da anlaşılmaktadır ki, bugün bâzı akılsızlar tarafından vatanperver addedilen Jön-Türkler, Türk vatanını parçalamak ve onun parçaları üzerinde Ermenî, Yahudî, Arnavut, Arab devletleri kurmak isteyen hıyânet teşekkülleriyle teşrîk-i mesâî etmişler; Abdülhamîd idâresine son vermek istiyoruz diyerek, işi devlet yıkıcılığına kadar kaydırmışlardır. Bu İkinci Jön-Türk Kongresi'nin kararları da yapıcı hiç bir fikir taşımamakta; tamâmen yıkıcı bir mâhiyet arzetmektedir.

Devlet ve ülke bütünlüğünü tamâmen ihlâl edecek vasıfta olan bu kararların, memleket içinde bâzı hâdiseler olmasa, yine de müessir olabilmesine imkân yoktur. Esâsen meşrûtiyetin ikinci defa ilânında, dışarıdaki bu Jön-Türk faaliyetinin tesiri hemen hiç mesâbesinde kalmış ve hakîkî rolü, Osmanlı ülkesinin ve Avrupa'nın en hassas mıntıkası addedilen Makedonya'daki komitalar oynamıştır. Makedonya, Berlin Muâhedesi'ni hazırlayan yaban-

cı güçler tarafından, tam bir çekişme sahası ve çıban başı hâline getirilmiş; husûsî bir statüye tâbi tutulmuş; Osmanlı Devleti'ne burada ıslahat yapması taahhüt ettirilmiştir. Bu ıslahatın yabancı devletlerin kontrolünde icrâsı da şart koşulmuştur. Esâsen yabancıların anladığı mânâda "ıslahat" demek, bunun tatbîk edileceği vilâyetin, Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasını temin edecek kararların bizzat Bâbıâli tarafından alınması demektir. Osmanlı hükûmetleri tabiî ki, buna yanaşmamıştır. Berlin Muâhedesi'nin hükümleri mûcibince Makedonya, hemen hemen Avrupadaki her devletin karıştığı ve alâkadar olduğu bir saha hâline gelmiştir. Bu sebeplerle Makedonya'nın idarî ve siyasî bünyesi, diğer Osmanlı vilâyetlerinden farklıdır. Hükûmet merkezinin buradaki tesiri ve otoritesi de mahduttur. Bu ise Makedonya'yı teşkîl eden Manastır, Kosova ve Selânik vilâyetlerini, her türlü gizli komita faaliyetlerinin ve menfî propagandaların yapılabildiği bir saha hâline getirmektedir. Ayrıca Makedonya, Üçüncü Ordu-yı Hümâyûn mıntıkasıdır ve ehemmiyetine binâen, Harbiye'den çıkan yeni ve genç zâbitler buraya gönderilmektedir. Yine beynelmilel statü dolayısiyle, eyâlette, Bulgar, Sırp ve Yunan devletleri çeteler dolaştırmakta; çeşitli unsurlar üzerinde müessir olabilmek, pay koparabilmek, büyük devletlerin nazarını kendi dâvâlarına çekebilmek için kesîf bir propaganda yapmakta ve kanlı bir komitacılık icrâ etmektedirler. Üçüncü Ordunun genç zâbitlerinin kafası, bu çetelerin faaliyetleri ve propagandalarıyle dolmuştur. A. Mendelstam'ın tâbiriyle, âdeta bu Üçüncü Ordu, tamâmen çetecileşmiştir.

Diğer taraftan, devletin mâlî imkânları ve altına girdiği büyük borçlar yüzünden, ordu zâbitânı ve memurlar zamanında maaş alamamakta, terfî edememekte ve aylıklar, bâzan üç ay, tedâhülde kalmaktadır. Genç zâbitânın tâyinâtı bol ise de, zamanında maaş alamaması çok ciddî bir gayrımemnunluk husûle getirmektedir. Bütün kaynakların ittifakıyle, bu maddî ve iktisadî memnuniyetsizlik, hürriyet talebi prapagandasından çok daha müessir bulunmakta ve İstanbul'a karşı muhâlefetin en mühim sebebini teşkîl etmektedir. Nitekim Niyâzî, *Hâtırat*'ında "Maîşetleri temin edilmeyen ve gençlikte dûçâr-ı dıyk-u sefâlet olan zâbitlerin muhasses cüz'î maaşlarını dahi alamadıklarını" ve terfîlerin zamânında yapılmadığını, bunun büyük bir gayrımemnunluğa vücut verdiğini kaydetmektedir.

Tahsin Paşa ise "Alman sefîri Baron Marschal, her şeyden evvel ta'yînâtın muntazam verilmesi lüzûmunu, İmparator nâmına Sultan Hamîd'e söylemiş ve bu maksatla Bâbıâli'ye müteaddit irâdeler teblîğ olunmuştu. Alman sefîrinin Rumeli meselesini bir asker maaş ve ta'yînâtı mâhiyetinde görmesi, Almanlar'ın oradaki istihbârat birimlerinden aldıkları malûmâta müstenid olması tabiî idi. Esâsen Rumeli'deki harekâta ordunun iltihâkı, maaşların uzun

müddet verilmiyerek, zâbitân ve efrâdın zaruret içinde kalmalarından tevellüd ettiği mâlûmdur." demekte ve aynı mühim sebebe işaret etmektedir.

Mehmed Selâhaddin de *Bildiklerim* nâmındaki eserinde, "Rumeli cihetinde bulunan ümerâ ve zâbitân-ı askeriye zamaniyle terfî ve terakkî edemedikleri ve muntazaman maaş alamadıkları ve İstanbul'a me'zûniyet îtâ edilmediği ve zâdegân sınıfından olan bir takım paşa-zâde refîklerinin erkân-ı ümerâ rütbelerine irtika ettikleri pâyitaht-ı saltanat-ı seniyede bulunan Ordu-yı Hümâyûn'un kendi hallerine nazaran mükemmel ve muntazam bulunduğu cihetle hükûmetten fevkal'âde dilgîr ve kumandan-ı âzam olan Pâdişah'a gâyet muğber olduklarını" yazmakta ve yine aynı sebebe işâret etmektedir.

Bu gayr-ı memnunluktan istifâde etmek istiyen bir takım adamlar türemiştir. Yabancı devletlerin bir nufûz âleti olarak kullandıkları, beynelmilel cemiyetlere dâhil olan ve onlar tarafından da tahrîk edilen bu herifler, bâzı teşebbüslere girişmişlerdir. Bilâhare İttihatçılar'ın "Kâbe-i Hürriyet" diye vasıflandırdıkları Selânik, o sırada hem Üçüncü Ordu merkezidir; hem de çeşitli ekalliyetlerin ve bir alay yabancının bulunduğu, kozmopolit bir ticâret limanıdır. Şehir'de İtalya, Fransa, İskoçya meşrıklerine bağlı muhtelif mason locaları vardır. Çeşitli devletlere bağlı bu mason locaları, o devletlerin dış memleketlerdeki ticarî ve siyasî nufûzlarını pekiştirmeğe çalışan gizli cemiyetler hâlindedir. Dînler ve ırklar üstü bir insanî kardeşlik maskesi altında, mensup bulundukları büyük devletlerin emellerine hizmet edecek adamlar seçmekte ve bunları kullanmaktadır. Bu localara intisab etmiş, yâhut ettirilmiş bir takım da Selânik'te faaliyete başlamış ve Karbonari tarzında "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" nâmıyle, gizli bir teşekkül kurmuşlardır. Bu cemiyetin sonradan "Merkez-i Umumî" adını alan "Hey'et-i Âliye"sinde Askerî Rüşdiye Müdîri Bursalı Tâhir, Posta-Telgraf Başkâtibi Tal'at, Maârif Muhâsebecisi Midhat Şükrü, Yüzbaşı Ömer Nâci ve İsmail Hakkı, müşîriyet yâverlerinden Kâzım Nâmi, Mülâzim İsmail Canpolad, gençlerden Rahmî, Fransızca muallimi Nâki, Edîb Servet gibi adamlar vardır*. Bunlar, meslek-

* Bunlardan Midhat Şükrü, o devirdeki hâtıralarını soran bir muharrire, aynen şunları anlatmaktadır: "Ah gençlik, ne büyük bir kuvvetmiş meğerse, damarlarımızda kan yerine alev aktığı günler, Selânik'te bütün arkadaşlar hep bir aradayız. Sık sık toplantılar yapıyoruz. En büyük zevkimiz, saray idâresine rahatça atıp tutmak... Bu atıp tutmalar, Pâdişah'a uzaktan yumruk sallamalar, bereket versin ki, evimizin dört duvarını aşmıyor... Bu arada Tal'ât peşimi bırakmıyor... Kendisini Edirne'de Posta-Telgraf idâresinde küçük bir memur iken tanımıştım... Tal'at'la hemen her gün buluşuyor, gizli gizli dertleşiyoruz. Başlıca toplantı yerimiz; İskele karşısındaki Yanya birahanesi. O târihlerde Mustafa Kemal de bu birahâneye sık sık gelirdi... Coştuğu zaman ağzından çıkanı kulağı işitmezdi... Bir akşam saati Tal'at yine Yanya'da 'A be arkadaşlar, bu böyle olmaz, kimimiz orada, kimimiz burada, darmadağın

leri itibâriyle, şehrin ortaya yakın tabakasındandırlar. Mevkileri itibâriyle idârî hiyerarşide bir yer tutamıyacak kadar pest birer makaama sahip iseler de, çeşitli kimselerle temâs edebilecek ve zâbitler üzerinde propaganda yapabilecek vazîfelerdedirler. A. Bedevî'nin yazdığına göre, azlıklarını hissettirmemek için, kendilerine 110'dan itibâren numara vermişler ve âzalarını da "li-ebeveyn kardeş", "li-eb kardeş" diye ikiye taksîm etmişlerdir. Birinciler mason cemiyetine dâhil olan, diğerleri de olmayan âzalardan terekküp etmektedir.

Buradan anlaşılmaktadır ki, masonluk, bu gizli cemiyet üzerinde çok müessirdir ve esas âzasını da bunlar teşkîl etmektedir. Nitekim Tahsin Paşa, hadiselere takaddüm eden günlerde Görice'den gelen üç zâtın Sultan'a bir arîza takdîm ettiklerini, bunda "İçlerinde Türkler'in de bulunduğu muhtelif

bir haldeyiz, bir türlü bir araya gelemiyoruz.' dedi. 'Bir yer göster de toplanalım.' dedik. Tal'ât, Beşçınar bahçesini teklîf etti... (Toplandık)... O, akşam, çınarların geniş gölgesi altında, Selânik'in tâze Olimpos biralarını yudumlıyarak kuracağımız cemiyetin nizâmnâmesini hazırladık... Cemiyete dâhil olanlar yalnız rehber'le iki arkadaşı tanıyacaklardı. Âza kaydedilecekler, gözleri bağlı olarak, iki maskeli refakatinde tahlîf odasına alınacaklardı. Bu odada, üzeri çuha kaplı bir masa bulunacak, üzerine Kur'ân-ı Kerîm ve tabanca konulacaktı. Yemîn eden âza cemiyet sırrını açıklarsa, beynine sıkılacak tabancayı şimdiden karşısında görmüş oluyordu. Tahlîf merâsimi bizim evde yapılırdı... Tal'at bir ara seyyar posta memurluğu yaptı. Bu onun tam arayıp da bulamadığı bir iş idi... Posta çantalarıyle hududa kadar rahatça gider, dilediği kimselerle temâs edip, telkînler yapar ve muzır varakpâreleri dağıtırdı.. Onun küçüklüğünü bilen bir ihtiyâr, yaramazlığını takdîr edenlere 'Şimdi beni beğenmiyorsunuz ama, sadrâzam olayım da size gösteririm.' dediğini anlatmıştı... İşler istediğimiz istikaameti almıştı. Ajanlarımız Rumeli'nin her tarafında arı kovanı gibi çalışıyorlardı. Manastır ve Resne'de Niyâzî, Üsküp'te Necip Draga, Ohri'de Eyüb Sabri... Tikveş'te Enver... Bir müddet sonra vâlileri ve müşirleri de birer birer tarafımıza çekmeye başladık. Manastır vâlisi Hıfzı Paşa, Selânik ordu kumandanı Hacı Hayri Paşa, cemiyetimizin hizmetine değilse bile emrine girmekte gecikmediler. Derken siyasî cinâyetler birbirini tâkip etmeye başladı... O sıralarda saraydan gelen bir emirde Tal'at'ın memuriyetinden azledilerek tahte'l-hıfz Anadolu'da bir yere sürülmesi bildiriliyordu. Tal'ât, bunu haber alınca Rumeli Umûmî Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya koştu: 'Beni azledebilirsiniz; fakat bir yere sürmeye kalkarsanız iş değişir. Çünki Selânik'ten ayrılmamak kararındayım. İsterseniz zorla göndermeyi tecrübe ediniz.' dedi. H. Hilmi Paşa İttihat Terakkî'nin gizli faaliyetlerine göz yummak mecburiyetinde kalarak Abdülhamîd'i oyalıyordu. Arası çok geçmeden Rumeli'nin başlıca merkezlerinden saraya çekilen tehdit telgrafları, Pâdişah'ın son mukaavemetini de kırdı ve meşrûtiyet velvele ile ilân edildi."

Bu ifâdeler, fazla bir îzâha hâcet bırakmıyacak kadar açıktır ve komitacıların zavallılığını, fikrî basitliklerini, rûhî sakatlıklarını, iptidâîliklerini, düşünce sefâletlerini göstermektedir. Üç kıt'aya yayılmış bir saltanat-ı muazzamayı on sene içinde yele veren ve âdî bir Balkan hükûmeti hâline getiren, işte bu sakîm zihniyettir. Dünyâdan habersiz, kime ve ne maksada hizmet ettiğini müdrik olmayan, devlet şuûrundan bilkülliye yoksun ve yıkma gâyesi etrafında birleşmiş olan komitacılar; bilâhare hükûmetçilik ve devletçilik oyununa da kalkmışlar; nâzik bir devre geçiren 7 asırlık bir devletin hayâtına hâtime çekmişlerdir.

milletlere mensup ihtilâl komitalarının birleştiklerini, Manastır'ı merkez ittihaz edeceklerini, Selânik'te mason cemiyetine mensup ve mâruf bir takım kimselerin bunlara yardım etmekte olduklarını ve masonluğun gâyet gizli ve fakat son derece kuvvetli teşkîlâtından ihtilâlcilerin çok istifâde ettiklerini, komitanın İstanbul'a da kol atarak burada teşkîlâta başladığını" haber verdiklerini yazmaktadır. Bu şehâdet, İttihat Terakkî üzerinde, farmason cemiyetinin ne derece müessir olduğunu göstermektedir.

Bu yardımlarla cemiyet, dâiresini genişletmeye çalışmış ve bilhassa genç zâbitlerle memurları avlıyarak bir kuvvet hâline gelmeğe gayret etmiştir. Bu hususta farmason teşkîlâtından çok büyük yardım görmüş; komita tarzında teşkilâtlanmış; Carbonari'ler gibi hücreler hâlinde çalışmıştır. Yemîn, yâni tahlîf usûlleri de gâyet gariptir. Yapılan merâsimde, âzanın maske kullanması, hattâ bütün vücûdunu örten kırmızı bir cübbe giymesi, tâliblerin gözleri bağlı olarak yemîn mahalline getirilmesi, bir elini Kur'ân-ı Kerîm, bir elini tabanca üzerine koyarak ikrârda bulunması istenmektedir. Bu çeşit bir gizliliğin, genç ve gayr-i memnun zâbitler üzerinde gâyet sihirkâr bir tesir uyandırması, kanı kaynıyan delikanlıları, mâhiyeti meçhûl bir vatan kurtarıcılık oyununa itmesi tabiîdir. Nitekim böyle olmuş ve gizli cemiyetin âzaları çoğalmağa başlamıştır. İşin acı tarafı, hiç bir fikrî muhtevâya sâhip olmayan bu genç zâbitlerin, Makedonya çeteciliğini her derde devâ saymaları; yâni tabanca patlatıp, 5-10 adam öldürülürse, memleketin kurtulacağı kanaatine saplanmalarıdır.

O sırada Ahmed Rızâ'nın kafadarı Dr. Nâzım, İzmir'de, Yâkub Hoca sahte ünvanıyle bâzı dalavereler çevirmektedir. Esâsen Selânik'li olan ve Midhat Şükrü'nün akrabâsı bulunan Nâzım, buradaki kaynaşmadan haberdar olmuş; çok garîbdir ki, Yunan çeteleri mârifetiyle ve Atina tarîkıyle Selânik'e girmiş ve yine onlar vâsıtasıyle bir köyde saklanmıştır. Bu adam, "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"ni teşkîl eden grupla temâsa geçmiş; yapılan müzâkereler netîcesinde, yeni bir ismin tutturulmasının güç olacağı kanaati hâkim olmuş; böylece, Selânik'teki masonik komita ile Paris Şûbesi "Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti" nâmı altında birleşmiştir.

Selânik grubunun, bilâhare çok müessir olmasına rağmen, meşrûtiyetin ilânında fazla bir tesiri olmamıştır. Esas işi, Manastır merkezi yapmıştır. İttihat ve Terakkî nâmıyle birleşen Selânik, İzmir, Edirne ve Manastır grupları, aslında ayrı bir komitalar ve çeteler ittihadına benzemektedir. Aralarında rekaabet bulunduğu gibi, müşterek bir fikirleri de yoktur ve yalnız yıkmak için birleşmiş, gayr-i mütecânis bir topluluktur. Esas idâreciler kimdir; nerelerden nasıl emir almaktadırlar, bilinmediği gibi, Farmason localarıyle bağlılık dereceleri nedir, yabancı devletlerin bu vâsıta ile nufûzları nerede bitmekte

yâhut nereye kadar uzanmaktadır sualleri de meşkûk kalmaktadır. Bu bilinmezlik, bilhassa cemiyetin gizli faaliyet gösterdiği zamanlarda, daha da artmaktadır. Dâhilî vasat ne kadar karışık olursa olsun, hâdiseler ne kadar müsâit bulunursa bulunsun, bir kaç rüşdiye hocasının, bir posta kâtibinin ve muhâsebecisinin, 3-5 mülâzim ve kolağasının, yabancı güçlerin tesiri olmadan, Makedonya gibi çeşitli ellerin oyunlar çevirdiği bir mıntıkada, müessir olabilmesine aslâ imkân yoktur. Sonradan belirmiş olan şahsiyetleriyle, bir hiçten ibâret olan ve koskoca devleti felâketten felâkete sürükleyen bu gürûhun, yabancı güçlerin istediği tellerde bir kukla gibi oynatıldığı muhakkaktır. Nitekim Sultan Hamîd, Tahsin Paşa'nın yazdığına göre "Bütün bu hareketlerde hâricin, bilhassa İngilizler'in parmağı olduğuna ve Makedonya'daki kaynamanın büyük bir Avrupa meselesi hâlini alacağına", yâni devleti sarsacağına kaanidir. Onun için çok teennîli hareket etmiş ve bu davranışıyle, büyük sarsıntıyı bir kaç sene geciktirebilmiştir.

Yine aynı müellif, hâtıratına, Von der Goltz'un bir mektubunu dercetmektedir ki, çok şâyân-ı dikkattir. Von der Goltz burada, Türkiye'de tüccar olarak bulunan meşhûr İngiliz ajanı William Withol'ün, hâdiseden evvel kendisine aynen şunu söylediğini kaydetmektedir:

> *"Yakın bir hâdise karşısında bulunduğumuza hiç şüphe yoktur; memleketi tanıyan bütün dostlar bu fikirde müttehittirler; fakat bu hâdisenin hâriçten mi, yoksa dâhilden mi geleceği meselesinde fikirler birbirinden ayrılmaktadır."*

Bu sözler, Sultan Hamîd'in kanaatini çok daha kuvvetlendirmektedir. Hem İttihatçı, hem de mason olan Hüseyin Kâzım Bey ise kitabına nasılsa yazdığı intak-ı hak kabîlinden bir cümlede "Dünyanın başka memleketlerinde ve bizim hatır ve hayalimize gelmeyen esbâb ve sevâik altında ihtirâ edilen meşrûtiyet..." oyunundan bahsetmektedir. Nitekim bu oyun, gâyet garip bir zamanda başlamış ve âdeta Sultan'ın, iktisadî güçlüklerin üstesinden geldiği bir âna rastlamıştır. John Haslip de bu hususu "Masrafı Pâdişah tarafından verilerek bastırılan binlerce nüsha Kur'ân-ı Kerîm müslüman âlemine dağıtılıyor, Bağdat demiryolu Toroslar'ın sarp dağlarını delip geçiyor, Mezopotamya'da yeni petrol kuyuları açılıyordu; artık Abdülhamîd, Asya bölgesinde yaşıyan tebeasının maddî ve mânevî saadetini temin edecek her türlü meseleyi halletmek üzereydi ki, İmparatorluğun Avrupa hudutlarında bir isyanın patlak verdiği haber alındı." cümleleriyle dile getirmektedir.

Hareketin başlangıç sebebi güyâ İngiltere Kralı ve Rusya Çarı'nın Reval'de yaptıkları mülâkattır. Aslında bu mülâkat, Avrupa'daki iktisadî ve

siyasî kutuplaşma ile ilgilidir. Almanya'nın bahrî ve berrî kuvvetlerinin inkişâfı, Cermen sanâyiinin dünya piyasalarını tutması, Fransa, İngiltere ve Rusya'yı tedirgin etmektedir. Balkanlar'daki Avusturya-Rusya çekişmesi, Viyana'yı Berlin İttifakı'na doğru itmiştir. Açık denizlere çıkan Alman donanması ve ticâret filolalarının hızla çoğalması, İngiltere'yi tedirgin etmektedir. Fransa-İngiltere, Fransa-Rusya yakınlaşması Londra-Petersburg hükûmetlerinin anlaşmasına kadar varmıştır. İşte bu sebeple VII. Edoard ile Çar Nicolas Reval'de buluşmuşlar ve anlaşmışlardır (10 Haziran 1908).

Bu mülâkat, Alman dostluğunu, Türkiye aleyhinde bir politika güden İngiltere'ye karşı kullanmakla birlikte, bîtaraf bir yol tutan Sultan Hamîd'den ziyâde, Kayzer'i hedef alan bir anlaşmadır. Yâni, Türkiye'den ziyâde Almanya aleyhine bir teşebbüstür. Meselenin ehemmiyetine binâen bir açıklama yapılmamış ve Makedonya ıslahatının görüşüldüğü yayılmıştır. Şu işten İngiltere, bir taşla iki kuş vurmuş bir avcı kadar kârlı çıkmıştır. Jön-Türk gazetelerinde, Reval'de, Türkiye'nin taksîmine karar verildiği yazdırılmış; dâhilde de, ancak, meşrûtiyet ilân edilir ve Kaanûn-ı Esâsî mer'iyete girerse memleketin kurtulabileceği propagandası yaptırılmıştır.

Bunun üzerine, dünyadan haberi olmayan bir başkâtip ve muhâsebeci ile beş on mülâzim ve kolağası, vatan kurtarıcılık numaralarına başlamışlardır. Bu maksatla, bilhassa İngiltere ve sâir düvel-i muazzama konsolosluklarına İttihat Terakkî Cemiyeti Manastır Merkezi tarafından bir lâyiha takdîm edilmiştir. Bunda:

> *"Makedonya'daki fenâlıkların başlıca sebebinin Makedonya'nın kendisinde olmadığı, Osmanlı hükûmetini teşkîl eden bi'l-cümle vilâyâtın fenâlıklarının sebeb-i yegânesinin usûl-i hükûmet-i hâzıranın istibdâd-ı zâlimânesinden ibâret olduğu"* ifâde edilmekte ve *"Eğer Makedonya'nın hâli Avrupa'yı bu derece endîşenâk ediyorsa, yapılacak şey meydandadır. İçlerinde, Makedonya'da sâkin bulunanlar da dâhil olmak üzere, bilumûm Osmanlı akvâmını bahtiyar edecek vechile, istibdâd-ı hâzırı yıkmak, hürriyete ve aydınlığa çıkmak için bize bi't-te'sîr yardım ediniz."* denilmektedir.

Makedonya'nın, Sultanların fethinden çok zaman evvel, müslümanların gelip yerleştiği bir yer olduğu gibi garîbin garibi iddialar ileri sürülerek, müslüman hakk-ı târihinden bahsedilmekte ve "İdâre-i müstebidânenin ifrâtâtına bir an evvel nihâyet verilmesi için, İstanbul'a tazyikat icrâsı" talep edilmektedir.

İngiltere'nin İstanbul sefîri Barclay'ın, hükûmetine gönderdiği gizli bir yazıda da "Manastır konsolosuna cemiyeti temsîlen bir yüzbaşının geldiği,

meşrûtî hükûmet kurulması için müzâheret talebinde bulunduğu, mümessili olduğu teşkîlâtın Kraliyet ile eskiden beri sürdürülen dostluk politikasına dönülmesine tarafdar olduklarını tekrar tekrar belirttiği, bu konuşmanın başka bir devlet temsilcisiyle yapılmıyacağını açıkladığı" ifâde edilmektedir.

Bunlardan açıkça anlaşılmaktadır ki, İttihat ve Terakkî nâmındaki çete, düvel-i muazzama mümessillerinden ve bilhassa İngiltere'den, hükûmeti yıkmak için "bi't-te'sîr yardım" ve "İstanbul'a tazyikat icrâsı"nı istiyecek kadar hamiyet-i milliyeden uzaktır. *Hâtırat-ı Niyazî*'de neşredilen bu lâyihadaki ecnebî müdâhalesi talepleri, zerre kadar düşünmeden ve hiç bir âr ve hayâ duyulmadan herkesin gözü önüne serildiğine göre, İttihat mensubları ya bunun ne olduğunu anlıyamıyacak kadar saf-derûn, yâhut da hıyânetin vatanperverlik olduğunu sanacak kadar saptırılmış adamlardır. Bu adamların, rejim değişikliği maksadıyle ecnebî müdâhalesi istemekte yalnız olmadıkları, bunun hemen bütün Jön-Türklük yapan heriflerce arzulandığı, hattâ bâzı ricâlin de bu kanaatte oldukları mâlumdur.

Şu vaziyet bizi çok daha fecî bir manzara ile karşı karşıya bırakmakta, halk rağmına vücut bulan inkılâpların, cebren yapılmağa çalışılan kültür değişikliklerinin ve millî telâkkîden uzaklaşmanın bekaamızı dahi tehdît eden bir sosyal hastalık hâlinde seyrettiğini ortaya koymaktadır. İşte bu sebepledir ki, millete ve devlete en fazla bağlı olması gereken, âmirine itâatı şart olan zâbit, bunlara tabanca çekip suikasd yapacak hâle getirilmiştir. İttihat ve Terakkî'nin Selânik ve Manastır gruplarının hareketi, bu çeşit bir kaç suikasd vak'ası ile, zâbitlerin teşkîl ettiği bir iki çete tenezzühünden ibârettir.

Bunlardan ilki, cemiyetin faaliyetine karşı tedhîşlere girişen Selânik Merkez Kumandanı Nâzım Bey'in bir kurşunla yaralanmasıdır. Bunu güyâ, bilâhare "Kahraman-ı Hürriyet" diye anılan Kolağası Enver Bey icrâ etmiştir. Enver, Nâzım Bey'in kayınbirâderidir. Bu genç erkân-ı harb binbaşısının eniştesini vurması, havsalanın alacağı bir iş değildir. Onun, Manastır grubundaki dişli ve atak zâbitlere karşı, Selânik komitasınca kahraman yapılmak istendiği, bu maksatla meydana atıldığı söylenebilir. Çok güzel bir yüze sâhip olan, bu yakışıklı fakat aklı nâkıs erkân-ı harb binbaşısının siyasî kaderi, Selânik grubununkiyle müşterek bir seyir tâkip etmiş; onlarla berâber parlamış; onlarla berâber sönmüş görünmektedir. Yâni Enver'in, eniştesi Nâzım Bey'i vurduğu hakkındaki rivâyeti meşkûk görmek lâzımdır. Bundan sonraki asıl suikasdlar, Manastır grubu tarafından yapılmıştır. Pâdişah'a ve devletine sadık olduğu anlaşılan Topçu Alay Müftîsi Mustafa Efendi şehîd edilmiştir. "Fil Halil" nâmıyle anılan Menteşe'nin hâtıralarına göre, bu gayretli imam, komita çalışmalarına karışmış ve elde ettiği mâlûmâtı İstanbul'a bildirmek üzere hareket ederken vurulmuştur. Niyazî'nin dağa çıkmasını çabuklaştıran sebeplerden birinin bu olduğu nakledilmektedir.

Manastır Polis Müfettişi Sâmi Bey de aynı maksatla öldürülmüştür. Manastır grubunun yaptığı en büyük suikasd, karışıklıklar üzerine fevkalâde selâhiyetlerle gelen, birinci ferîk Şemsî Paşa'nın öldürülmesidir. Şemsî Paşa, Pâdişahına ve devletine son derece sâdık, Arnavutluk'taki hizmetleri ve memuriyetleri sebebiyle halkça pek ziyâde sevilen, işbilir, cerbezeli, mahallî beyler üzerinde nufûzu kuvvetli bir adamdır. Şemsî Paşa'nın gönderilmesi, İttihat çetesini pek ziyâde ürkütmüştür. Niyazî bile hâtıratında, nasıl bir korku geçirdiğini saklamamaktadır. Şemsî Paşa, Manastır Postahanesi'nden sarayla muhâbere edip, muhâfız Arnavutlarıyle çıkarken Âtıf nâmında bir mülâzim tarafından kurşunla şehîd edilmiştir. Paşa, vurulduktan sonra, kemâl-i metânetle, telgrafhâne kapısındaki sandıklar üzerine oturmuş; yanındaki adamına yaslanarak Kelime-i Şehâdet getirmiş ve teslîm-i rûh etmiştir (7 Temmuz 1908/7 Cumâdelâhir 1326)*.

---

* Bu Şemsî Paşa, siyasî inkılâplarla berâber nesilleri tükenen, dîn-ü devlete ve pâdişahına fart-ı sadâkatle bağlı, eski Osmanlı vüzerâsının ruh ve telâkkîsinde bir asker olarak görünmektedir. Oğlu Müfid Şemsî'ye göre, Paşa "Mutaassıp denecek derecede dindar, ulü'l-emre itaatı ferman buyuran âyet-i kerîmeye harfiyyen bağlı, müstakîm, hamiyetli, metîn, faal ve şecî" bir adamdır. Aynı kaynak "Pederinin vatan ve millet muhabbetini pâdişah muhabbetiyle birleştirenlerin başında bulunduğunu, bütün İttihatçılar'ın işte bu sebeple ona 'Câhil' dediklerini, halbuki onun eski Osmanlı kumandanlarının muhârebelerini okuduğu gibi, Transval ve Aksâ-yı Şark muhârebâtı ile sâir siyasî hâdiseleri yabancı gazetelerden tâkip ettirdiğini, son derece maârif-perver olduğunu, Karadağ ile yapılan muhâberâtın Türkçe cereyânını istiyecek kadar millî hasîselere bağlı olduğunu, Mahmud Şevket Paşa gibi hükümdarını hal'e âlet olmadığını, Pâdişah'ı uğruna fedâ-yı hayat eylediğini, halkın an'ânât ve i'tikadâtına hürmetkâr olduğu için âsayişi temin husûsunda büyük muvaffakıyet gösterdiğini" yazmaktadır.

Şemsî Paşa alaydan yetişme bir kumandandır; fakat çok dirâyetli ve sâdık bir askerdir. Bu tip paşalardaki pâdişah muhabbeti ve devlet şuuru, mektepli arkadaşlarından çok daha ziyâdedir. Bunu, yeni mâarifin millî telakkî ve îmâna tam oturtulamamış olmasında aramak lâzımdır. Manastır'a gitmeden Paşa ile oğlu arasında bir konuşma geçmiştir ki, dikkate şâyândır. Oğlan, meşrûtiyet ve hürriyet taleplerini doğru görmekte, Paşa ise çocuğuna hakîkati anlatmaya çabalamaktadır. Oğlan "Zât-ı şâhâne büyük bir pâdişah olabilirdi, vehmi mâni oluyor." diyor; Paşa "Gece gündüz çalışıyor; kabahat başkalarının." cevâbını veriyor. Oğlan "Vehmi sâikiyle onları yanına toplıyan odur." diyor, Paşa "Yanına kimi alsa fenâ çıkıyor, yeniler eskileri aratıyor; her milletten adam yetiştirdi; Pâdişah'a sâdık, vatanını sever az adam bulunuyor; Pâdişah acınacak haldedir." cevâbını veriyor. Oğlan "Başkalarının çalışmasına meydan vermiyor, hep kendisi idâre etmek istiyor." diyor; Paşa "Eğer kendisi idâre etmeseydi, memleket bu kadar da idâre edilmiyecekti, şimdiye kadar mahvolup gidecekti." hükmünü öne sürüyor. Oğlan "Kaanûn-ı Esâsî'nin iâdesine mâni olduğu için memlekete zarar veriyor." diyor; Paşa "Bir defa tecrübe etti ya, onlar memleket işlerine bakacaklarına, Pâdişah'la uğraşmaya başladılar." cevâbını yapıştırıyor. "Prizren'den, Priştine'den gelenlerle memleketin idâre edilemiyeceğini, o vakit en evvel kendisinin hizmet edemiyeceğini" söylüyor. Oğlan "Fakat bütün memleket Meclis-i Meb'ûsân istiyor." diyor; Paşa "İsti-

Şemsî Paşa'nın, şehîd edilmemiş olsa, isyanı ve karışıklığı tamâmen tenkîl edeceği bütün kaynakların şehâdetiyle sâbittir. Niyazî bile, "Şemsî Paşa gibi siyâsiyâtta hiyel ve şuûru müsellem, bî-insaf, harîs-i şöhret-ü şân bir kumandanla uğraşmanın kolay iş olmadığını, hattâ tam bir felâket bulunduğunu" ifâde ile hareketinin muvaffakıyetsizlikle sonuçlanacağını itirâf etmektedir.

---

yenler memleketi tanımıyanlar, bir de Pâdişah'a düşman olanlar ve menfaatinden başka bir şey düşünmiyenlerdir." diyerek, "İstenilen Meclis-i Meb'ûsan değil oğlum, Pâdişah'a düşmanlıktan ibâret." hükmünü veriyor.

Görülüyor ki, devlete ve pâdişahına sâdık, bu paşa ile oğlu arasında bile ihtilâf vardır ve oğlan, meşrûtiyeti bir devâ-yı kül olarak kabul edenlere kapılmıştır. Bu yaygın, fakat yanlış zehâb, hâdiselerin gerçekleri karşısında sönmüş; fakat koskoca devlet de gitmiştir. Oğlan, hâdisâtın seyri karşısında başka telâkkîlere varmış ve J.J. Rousseau'nun "Hükûmet-i avam küçük hükûmetlere, hükûmet-i havas vüs'atları vasat bulunan hükûmetlere, hükûmet-i kraliye arâzîsi vâsi hükûmetlere ensebdir." hükmünde karar kılmıştır. Kâtip Çelebî'nin 1640'larda söylediğine, Amerika'yı yeniden keşfedercesine, fakat pek kanlı felâketlerden sonra ve 20. asrın ilk çeyreğinde vâsıl olabilmiştir! "Muayyen kıt'alarda milyonlarca müctemî anâsıra mâlik bulunan Devlet-i Osmaniye'yi âfitâb-ı saltanat etrâfında bir mecmua-i kevâkib hâline, bir hükûmât-ı müttehide şekline tedrîcen ifrâğ edilmek îcâb ederdi, aksi halde meşrûtiyet bîmânâ idi ve halen de bu zarûret dâim ve bâkîdir." hükmünü serdetmiştir.

Paşa, yine oğlunun ifâdesine göre, hasta olduğu halde dahi askerî harekâta bilfiil iştirak edecek, hattâ "Teneşir tahtası üzerinde olsam yine vazîfemi göreceğim." diyecek kadar vazîfeşinastır. "Bir me'mûriyete hîn-i azimetinde, rûhâniyet-i celîle-i cenâb-ı Seyyîde'l-Mürselîn'den istiâne mutâdıdır. En şedîd müsâdemâtda birinci ateş hattına kadar bî-mehâbâ ilerliyecek derecede cesurdur. Gâyet metîn, kararlarında sür'atli ve son derece nişancıdır." Bu hasletlerini nakleden Müfid Şemsî "Pâdişaha sadâkat, devr-i i'tilâmızın en mühim sâiki, en hakîkî kâfili idi." demekte ve "Diyânet, istikaamet, vazîfe uğrunda istihkar-ı mevt gibi fezâil-i an'anevîyemizin timsâl-i mücessemi ıtlâkına sezâvâr olan Şemsî Paşa dahi rûz-ı ümmid-i felâhımızın şâm-ı hazîninde, rûh-ı millîmize kadar her şeyimizi, akîdesiz, mefkûresiz yakan, yıkan bir zihniyet-i şeb-i deycûrînin şafak-ı hunîninde ufûl etti." hükmünü serdetmektedir. Pederinin kaatilini "Sınıf arkadaşları arasında tenbelliği ile tanınmış mütearrız bir laîn, mânânın bütün şümûlüyle iğrenç bir câni, Tal'at, Cemâl ve Enverlerin muhibb-i samîmîsi, şerîk-i gârât ve şekaavetleri İttihat ve Terakkî'nin reîs-i cellâdânı" diye tavsîf etmekte, onun cinâyeti, hürriyet ve vatan için işlemediğini, çünki komita, hürriyetperverleri menfâlarda çürütürken, erbâb-ı hamiyeti hapishanelerde inletirken, vatan harâbezâra döndürülürken, mâsumlar katledilirken, cebine paraları indirmekle meşgûl olduğunu" yazmaktadır. "Koca Trablusgarb, koca Rumeli, Adalar ile berâber kaydedilirken, görülmemiş istibdâd-ı eclâfın kanlı pençesi insaniyeti titretirken, o hamiyetli (!) zâbitin kendisine fedâî-i hürriyet ünvânını verdiren çetenin devam-ı menfaatini temin edip alkışladığını" kaydetmektedir. İttihat Terakkî'nin Kaanun-i Esâsî'nin sarahatine rağmen bu kaatili zorla meb'ûs seçtirdiğini, hattâ fevkalâde hıdemât-ı vatâniye tertîbinden maaş bağladığını, daha da ileri giderek makaam-ı saltanatın ulviyetine, hânedân-ı saltanatın necâbetine muvâfık olmıyacak bir şekilde taraf-ı seniyeden cânîye imtiyaz nişânı bile verdirildiğini" kaydetmektedir. Bu nişan işinin "gülünç olduğunu çetenin derkedemediğini" söyliyen Müfid Şemsî, pek daha acı bir

Bu Mülâzim Âtıf, Paşa'nın muhâfızları tarafından yakalanmışsa da öldürülememiş ve ele geçirilememiştir. Bir ara Niyazî ile görüşmüş ve ona "Niyazî! Size bütün samîmîyet-i ruhumla hitâb ediyorum, siz bir Türk olmadığınız halde Osmanlılık nâmına ilk defa olarak 150 kişi ile bütün cihâna ilân-ı harb ettiniz.." akvâl-i vahîyânesini söylemiştir. Şu sözler, genç zâbitlerin nasıl bir hayâl deryâsında kulaç attıklarını göstermekte, kendilerini cihana meydan okuyan adamlar olarak gördüklerini anlatmaktadır. Âmirini öldü-

---

hususu dile getirmekte ve "Cemiyet, kaatili, şarlatanlıkla, şantajcılıkla mücâhid-i hürriyet (!) göstermek ve bir şehîd-i zî-kemâli halk nazarında lekelemek için her vâsıtaya mürâcaat ediyordu. 'İstibdadın sındığı gün' diye telkîb ve ilân eylediği yevm-i şehâdeti, Manastır için bir ikinci ıyd-ı İttihad-u Terakkî addeyliyor; o meş'ûm günde, tıpkı 10 Temmuz'daki gibi, me'murîn-i mülkiye ve askerîye, elbise-i resmiyelerini iktisâ ediyorlar ve mahall-i şehâdette Telgrafhâne önünde toplanıyorlardı. Bizim de tebeasından bulunduğumuz devletin askerî muzıkası bu nümâyişe iştirak ediyordu. Orada bir takım kesân nutuk nâmı altında bir hayli hezeyân ediyorlardı. Bu yâveler *Tanîn* vâsıtasıyle bütün matbuat-ı Osmaniyeye millî ajans tarafından teblîğ ediliyordu. Devir İttihat ve Terakkî devri idi, her mel'anetin vücut bulduğu, her habâsetin icrâ-yı hükmeylediği bir devirdi... Bir kısım muharrirlerden bir şey bekliyemezdim; dinsizliği bile asrîleşmenin şerâit-i asliyesinden addeden bu nevi muharrirler İttihat taassubunun esîri olmuşlardı." demektedir.

Bu hâdise, son derece cüce ve dar kafalı adamların işbaşına geçtiğini, ancak Balkan devletlerinde görülebilecek bayağılık ve iptidaîliklere tevessül edildiğini göstermektedir. Koskoca devleti âdî bir Balkan hükûmeti hâline getiren, işte bu küçük ve pespâye zihniyettir. Dünyanın büyük imparatorluklarından birinden, 30. derecede bir hükûmet yapmayı, bir zafer gibi yutturan zihniyet de böyle bir idraksizlikten çıkmaktadır. On sene içinde koskoca bir câmiayı param parça eden de böyle bir kafadır. Müfid Şemsî, İttihat Terakkî'nin Arnavutluk'ta da zulüm yaptığını, "metânet-i ahlâk ve fezâil-i fıtrîyelerinden ürktüğü eşrafı prangalara vurduğunu, Üsküb hapishânelerinde sürüklettiğini, bir kısmını tahkîr ettirip, akraba ve taallukatını döğdürdüğünü, te'sîs-i hükûmet iddialarıyle kan döküp köyleri harâbeye çevirdiğini, ıslahat maksadıyle büyük i'tisâflar yaptığını, 10 Temmuz'a kadar Saltanat-ı Seniye-i Osmaniye'ye gâyetle merbût ve sâdık eşrafı irticâ ithâmıyle envâı hakaaretler ve ukûbetlere düçâr ettiğini, bu suretle o zamana kadar nâ-mevcut fikr-i istiklâli bir sür'at-i fevkalâde ile intişâr ettirdiğini" söylemekte ve "Böylece Osmanlılığa ihânet ettiler." demektedir. Dünyâdaki hâl-i hazır inkılâpların ya âlemşümûl maddiyâtla, ya millî gayretle yapıldığını, bizdeki 10 Temmuzun bunlardan hiç birine benzemediğini, matbuatın bir kısmının 600 senelik istibdattan şikâyet ettiğini, diğer taraftan hükûmete fuzûlî olarak müdâhale edildiğini, bâzı mektep muallimlerinin, hürriyetperverlik zannı ile yalnız üç pâdişahın iyi adamlar olduğu gibi türrehatta bulunduklarını, İttihatçıların elinde suret-i idâre-i devlet hakkında bir programları olmadığını, bütün fikirlerinin Selânik'in Yunyon birahanesinde teâtî edilmiş efkârdan, idâre-i sâbıkaya tevcîh olunmuş indî ve fer'î tenkîdlerden ibâret bulunduğunu yazmaktadır. Hikmet-i hükûmet maskesini bir çete zihniyetiyle tatbîk ettiklerini, Arnavutlar'ı bağlamak mümkün olamıyacağını görünce, Arnavutluk'tan kurtulmak için Rumeli'yi izâaya çalıştıklarını ve sad hezar hayf, gaflet-i milliyemizden istifâde ederek Balkan harbinin ilân ve icrâsında o fecî hıyânetleri yapabildiklerini, kiliselerin hukuk ve imtiyazlarını... inceliklerini reddettiklerini, mâsumları mücrimler yerine tecziye eden bir çeteler kaanunu çıkardıklarını yazmakta ve "Bunca mel'anetleri yapan o hükûmetin şekli ne idi? Bir hükûmet-i mutlaka değildi; bir

ren bu kaatil mülâzim, sonradan mükâfatlandırılmış; Kaanûn-i Esâsî'nin sarîh ahkâmına rağmen, meb'ûs seçtirilmiş; hattâ kendisine, hidemât-ı vataniye tertîbinden maaş bile bağlanmıştır. Şu vak'a, İttihat ve Terakkî denilen kanlı Balkan komitasının, devlet mefhumuyla çatışan çeteci zihniyetine ışık tutmaktadır.

Zâten çetecilik, İttihat Terakkî'nin ayırıcı ve mümeyyiz vasfıdır. Meşrûtiyet'in ilânına tekaddüm eden günlerde cemiyetin yaptığı en büyük iş, genç zâbitler tarafından teşkîl edilen bir kaç çete gezintisidir. Bu gezinti esnâsında büyük bir gürültü koparılmış; mahallî idâreciler ile İstanbul'a telgraflar yağdırılmış; meşrûtiyetin ilânı ve meclisin açılması istenilmiştir.

Ordu zâbitânı mârifetiyle teşkîl edilen bu çeteler, Resne nâhiyesi mevkî kumandanı kolağası Ahmed Niyazî ile Ohri redif taburu kumandanı Eyüb Sabri'nin ve erkân-ı harb kaymakamı Salâhaddin ile binbaşı Hasan Tosun Bey'in emrinde bulunmaktadır. Bunların içinde en mühimi Resneli Niyazî'nin çetesidir. Kendi yazdığına göre bu adam, bir cuma günü herkes namazda iken, kışlaya gelmiş; emrindeki itimad edemediği bâzı zâbitleri ve askeri, çete çatışması diyerek başka yere göndermiştir. Yanındaki çetecileri kışlaya sokmuş; "Silâh ve para sandıklarının feth-ü küşâdına başlamış; kasadan 55 bin kuruşu gasben almış ve yerine, bunu mütebâyin bir sened bırakmıştır." Ayrıca yine yazdığına göre, muhtelif zamanlarda bir o kadar devlet parasını da zimmetine geçirip, biriktirmiştir. Ona göre, devletten yapılan bu hırsızlık ve soygunculuk, millet için kullanılacağından meşrûdur. Böyle garib bir hak telâkkîsine sâhip olan bu adam, kışladan çalınan silâhlar, mermiler ve paralarla 150 kişiyi silâhlandırmıştır. Yanındaki adamlar, kaanun

---

hükûmet-i meşruta değildi. Sergerdelerin havaslıkla alâkası bulunmadığından ve Meclis-i Meb'ûsan dahi olmadığından eski ve yeni mânâları ile oligarşik bir hükûmet de değildi. Duma'lı Çarlık nev'inden de olmazdı. Çünki, nufûz-ı saltanat hiç, külliyen hiçti. Hülâsa İttihat ve Terakkî hükûmeti târihin o vakte kadar bildiği, tanıdığı eşkâl-i hükûmetin hiç birine benzemezdi. Bir ucûbe-i târih idi. Oklokratik bir hükûmet, sulta-i eclâf idi. Onun içindir ki, Rusya bolşevikleri gibi, bütün fezâilin düşmanı idi. Bu cümleden bulunan diyânet husûmeti sevkiyle mu'tekidât ve hissiyât-ı İslâmiye her gün rencide ediliyordu. Bu mütecebbirâne resmî dinsizlik, tahmînin fevkînde mühim netîceler tevlîd etti." demektedir. İttihatçılar'ın ne istediklerinden, ne de yaptıklarından haberdar kimseler olmadıklarını söylemekte ve "Vesâil-i halâs-ı vatanı aslâ taharrî etmeden rehâkârlık iddiasına çıkmışlar, mânâsını anlamadan bir meşrûtiyet mutâlebesine başlamışlar, târifini bilmeden ve târif etmeden millet kelimesini dillerine dolamışlar." demektedir.

Bu telâkkî ve mülâhazalar, her ne kadar pederi öldürülen bir kimsenin yanık ve sert ifâdelerini taşımaktaysa da koskoca devletin dizginlerini eline alan cemiyetin mâhiyeti ve icraatı hakkında vukuata tetâbuk eden değerlendirmelerle de dolu bulunmaktadır.

kaçakları ile suçlu firârîlerden mürekkeptir. Bunu bizzat kendisi şöyle anlatmaktadır:

> *"Fedâîlere Asomatlı Tevfîk, Yiyuçanlı Emin, Nevesilli Kortiş çeteleri de ilticâ etti; bu güne kadar hayvanât-ı vahşiye gibi dağlarda keşt-ü güzârla erbâb-ı nâmus ve insâniyete îsâl-i dest-i hasar eden malisiyalı daha bir çok mahkûmîn ve firarî tevbe-i nasûh ile ıslâh-ı nefs ettiler."*

Kaatil ve cânîlerden ibâret olduğunu bizzat kendisinin söylediği çetesi hakkında, Manastır vilâyetine çektiği telgrafta ise "Bizim içimizde kaatil, hırsız, mahkûm ve maznûn bir ferd-i âferîde yoktur, çetemiz selâmet-i vatan nâmına ölmeyi şeref-uzmâ bilen fedâkârândan mürekkeptir." yollu tefevvüatta bulunmaktadır.

Hürriyet ve meşrûtiyet ona göre, o kadar sihirkâr mefhumlardır ki, bu kaatiller ve firârîler sürüsünü bile doğru yola getirmiş ve yaptıklarına tevbe ettirmiştir. Bu cânîler ve kaanun kaçakları hürriyet fedâîsi olmuşlar; meşrûtiyet ve Kaanun-ı Esâsî istemeğe başlamışlardır. Bu Niyazî, gâyet basit ve mahdut fikirli, gösteriş budalası, cehâleti nisbetinde kendini beğenmiş; düpedüz zıpır bir adamdır. Ne söylediğinin, ne yaptığının farkındadır. Bâzı hinler tarafından gâyet iyi seçilmiş ve ileri sürülmüş bir piyondur. Başına topladığı çetenin, para için etrafını aldığı muhakkaktır. Kendisi ilk anda, onların her birine üçer lira ile ikişer gümüş mecidiye dağıttığını yazar. Yâni ilk hamlede tabur kasasından gasbettiği para suyunu çekmiştir. Bu sürüyü beslemek, tabiî ki, bir meseledir. Bunun için yine kendi tâbiriyle "Menâbi-i vâridât-ı hükûmete dahi el uzatır." Hattâ gittiği köylerden temin ettiği yemeğin masraflarını, vergilerine mahsup etmelerini söyler ve bu hususta, vilâyete hitâben, yapılan masrafı bildirir bir kâğıdı muhtarların eline tutuşturur. Başındaki külâhın üzerinde "Vatan fedâîsi" ibâresi işlenmiştir ve yazdığı mektupların altına "Resne Millî Taburu Kumandanı" diye imzâ atar. Bu zavallı adam nefsine pek büyük bir hürmetle doludur. "Çocukluğundan beri Resne ve Ohri havâlisini teshîr etmiş" olduğundan, "Hemşehrilerinin, Yunan harbindeki fedâkârlığıyla iftihar ettiklerinden", "Erkeklik, mertlik, ciddiyet ve hamiyeti"nden, "Ahâli-i İslâmiye üzerindeki nufûzundan", "Komitalara karşı te'sirinden", "Niyyât ve tasavvur-ı ulviyesinden", "Kuvvet ve cür'etinden" harâretle bahseder ve hattâ arada bir "Sermest-i gurûr ve ikbâl olarak" konuşmalar yaptığını söyler. "Hitâbetinin kuvvetinden" söz eder ve "Bir kaç lâfla, kırk yıllık kan dâvâsı güden düşmanları barıştırdığını, bunların yekdiğerini kucaklıyarak, şapur şupur öpmeğe başladıklarını" yazar. Arnavutluk'ta Türk hâkimiyetine isyan eden, Toska ihtilâl reîsi Çirçis'le elbirliği etti-

ğini kaydeder; Bulgar çetelerine karşı kazandığı muvaffakıyetlerden müteessir olduğunu söyler ve "Zirâ, hükûmetin istibdâdına karşı hürriyetleri, kavmiyetleri için silâha sarılan bir kavmin kuvvetini mahvediyordum." diyerek, kuş beyinliliğini gösterir.

Bu zıpır herifte zerre kadar devlet şuuru yoktur. Bizzat hâtıratında "Debre ve havâlisine giderek, ormanlık ve dağlık arâzîde hükûmeti aylar ve senelerce uğraştırabilirdim." diye yazar. Böylece devlete isyânı su içer gibi tabiî görmekle kalmaz, en büyük vatanperverlik dahi addeder. Şu ifâdeler, eski devirlerin, devleti en mukaddes varlık bilen ve onda eriyen, kaybolan asker ve zâbit tipinin yerine, ona hıyâneti hamiyet sayan gâyet sefîl ve pespâye bir tipin geçtiğini işâret eder.

Bu garip zavallının, bir de kendisi kadar meşhûr geyiği vardır. Bu hayvanın da, kendisi gibi, cemiyete, yâni İttihat ve Terakkî'ye hizmet ettiğine kaanidir. Bu kanaatini, bir kaç çete ile birlikte, Hıfzı Paşa konağından alıp dağa kaldırdıkları Müşir Osman Paşa'ya samîmâne anlatır. Paşa "Her şey yolunda, bir diyecek yok; yalnız bu geyiğe bir mânâ veremiyorum." diye alaylı bir suâl sorar. Niyazî de "Paşa hazretleri, rızâ-yı Bârî'ye harfiyen tevâfuk eden maksad-ı ulvî-i cemiyete hizmeti hayvanlar bile şeref biliyor; işte görülüyor ki, hayvanat-ı vahşiyeden olan şu geyik âdeta bize rehberlik ediyor; bu bir sevk-i tabiîdir." gibi allâmelik taslıyan cümleler döktürür. Tabiî ki, kendi tâbiriyle "Hayvanât-ı vahşiye gibi adamlardan mürekkep" çeteye, insanlar değil, yabanî mahlûklar rehberlik edecektir. Bu geyik, meşrûtiyetten sonra, sâhibi ile birlikte İstanbul'a gelmiş ise de, o hay-u huy içinde bir bodruma atılmış ve bu "Rehber-i Niyazî veya hürriyet" bakımsızlıktan mürd olmuştur. "Kahraman-ı Hürriyet" ünvanını alan Niyazî, Meşrutiyet'in ilânını müteâkip Selânik'e gelmiş; buradaki ordu mahfelinde karşılanmıştır. O sırada zâbit olan Çerkes Hasan Bey, Niyazî'nin kendi masalarına da gelerek "Hürriyetin koşaladık ninesini." diye mecâzî bir işâretle İstanbul'a baktığını, kırbacı ile çizmesine vurarak, bir iltifat duruşundan sonra ayrıldığını, olan bitenden pek habersiz olduğunu yazmaktadır.

Niyazî ile hempaları ve mensup bulundukları cemiyet, yalnız hürriyetin değil, 700 senelik bir devlet-i muazzamanın da, milyonlarca kilometre kare genişliğindeki vatanın da, bağlı bulundukları milletin de "ninesini koşalamış"lardır. Şu sözünden de anlaşılacağı üzere Niyazî, gâyet câhil, safderûn bir adamdır. Hâtıratında türlü kıyâfetlerle çekilmiş; boy boy resimleri vardır. Bunlardaki duruşu da şâyân-ı dikkattir. Ayaklarını açarak, göğsünü ileri, kafasını geri ve yukarı kaldırarak poz vermekte, objektife bir nazar-ı istihfafla bakmakta, yâni müteazzımâne bir edâ takınmaktadır.

Hâtıratından anlaşıldığına göre, çete hareketine kalkışan şu adam, mensup bulunduğu cemiyetin kimlerden müteşekkil olduğunu, kendisini kimlerin idâre ettiğini, ne maksadla kullanıldığını dahi bilmeden, câhilâne bir gayretle işe girişmiştir. Onun "Hürriyet Kahramanlığı" fazla sürmemiş; bir müddet sonra memleketi olan Resne'ye gitmiş; İşkodra'da vapura binerken -bir rivâyete göre İtalyan istihbarâtı, diğer rivâyete göre siyasî düşmanları tarafından- öldürülmüştür*.

"Ne şehîd oldu ne gâzi,
Bok yoluna gitti Niyazî."

sözü bu ölüm üzerine söylenmiş; tabiî ki, su testisi su yolunda kırılmıştır.

Hürriyet istemek için yapılan hareketler, âdeta köyden köye firar eden, türlü sıkıntılar ve köylü mukaavemetleri ile karşılaşan çete gezintilerinden ibâret kalmamıştır. Arnavutlar'ın zaman zaman yaptıkları toplu taleplerden de istifâdeye kalkışılmıştır. Salâhaddin Bey *Bildiklerim* nâmındaki eserinde:

"Cemiyet mensuplarının Pâdişah'a ve devlete sâdık Anadolu hattesinde bir iş göremediklerini, Rumeli'deki gayr-i memnûn zâbitândan istifâde ettiklerini, onlar vâsıtasıyle bâzı memur ve eşrafın da derneğe katıldığını, ordu-yı hümâyûnun maalesef cemiyete âlet edildiğini" kaydetmekte ve *"O sırada vâki olan Reval mülâkatını kendilerine bir sermâye ad ve ittihaz ile hakîkî vatanperverlik kisvesine bürünerek meydana atılıp, cemiyetin rüesâ ve âzâ-yı askeriyesi vâsıtasıyle ordu-yı hümâyûnu makaasıd-ı sakîme ve vâhimelerine âlet makaamında istihdâm ve isti'mâl ile nîk-ü bed'i temyîz ve tefrîkten âciz ahâlî-i mazlûmeyi de bin dürlü erâcif neşr-ü ilânıyle tahrîk ve teşvîk ederek, ordu-yı hümâyûn*

---

* Bana, ora meselelerini iyi bilen bir hoca tarafından nakledildiğine göre, hâdise, İttihatçı düşmanı ve Abdülhamîd tarafdârı olan ve çok yaygın bir hâle gelen Gega hareketiyle alâkalıdır. Onun, bu hareketin lideri mâhiyetinde bulunan Remzî Bey'den duyduğuna göre, o sırada İttihatçılar'ın, halkın elinden silâhlarını toplaması, nufûzlu Arnavut rüesâsını zelîl edip eziyet etmesi, idarî ıslahat diye zulümlere girişmesi, ülkenin makaam-ı saltanata en sâdık unsuru olan Gegalar arasında derin bir infiâl husûle getirmiş; "Babamızı isteriz." diyerek, Sultan Hamîd lehinde ve İttihatçılar aleyhinde çok yaygın bir hareket ve teşkîlât vücûda getirilmiştir. Arnavutlar'ın, şiddetle me'lûf kavmî husûsiyetleri sebebiyle, memleketteki bütün İttihatçı şeflerinin temizlenmesine karar verilmiş ve önce Niyazî, istiklâl istiyen Toska cemiyetine mensup Ortodoks bir Arnavut tarafından, parayla öldürtülmüştür. Bilâhare Balkan felâketi bastırdığından, Arnavutlar can derdine düşmüş ve Abdülhamîd lehindeki bu Gega hareketi de bir netîce hâsıl edememiştir.

ile berâber, Halîfe-i Müslimîn ve Kumandan-ı Âzam Pâdişahlarıyle hükûmet-i hâzıra-i Osmaniye'ye karşı kıyâm ettirdiler. Memleketimizin güyâ taksîm edilmekte olduğundan bahisle, bundan siyâneten Kaanun-ı Esâsî'nin ilân ve usûl-i meşrûtiyetin vaz'ı ve vatanın inkısamdan tahlîsi yolunda Selânik, Manastır ve sâir Rumeli merâkizinden cür'etkârâne telgrafnâmeler keşîde ettirerek Mâbeyn-i Hümâyûnu, Bâb-ı Âli'yi tazyîk ve hayrete düşürdüler. Vatanperverlik nikâbiyle İttihat ve Terakkî nâmı tahtında toplanan bu eşkıyâ ve eşirrâ, birbirini tâkip eden tehditnâmelerle İstanbul'u bir kaç gün daha tazyîk ettiler." demektedir.

Arnavutlar'ın pek alışık olduğu toplu mürâcaatlar ve halk nâmına yapılan taleplerden en mühimi Firzovik toplantısıdır. Şemsî Paşa'nın oğlu olan Müfid Şemsî'nin *Hâtıra-ı Niyazî*'ye yazdığı reddiyede anlattığına göre, Firzovik toplantısı, oralarda çok derin bir nufûza sâhip olan babasının kaatillerini istemek maksadıyle yapılmıştır. Müfid Şemsî:

"Pederimin haber-i şehâdeti sür'at-i berkiye ile Arnavutluk'ta intişâr etti; Kosova'da derin bir teheyyüce bâdi' oldu; kadirşinas Kosovalılar, Firzovik'te mehîb bir ictimâ akdettiler ve kaatilleri istediler. O vakitler İttihad ve Terakkî âzasından bulunan Necib Bey Draga ile Kosova Jandarma Kumandanı Miralay Gâlib Bey, Firzovik'e koştular. İttihatçılar o toplantıda pederim aleyhinde bir söz söyliyemediler. Necib Bey'in hamiyeti, pederim gibi bir hâdim-i memleketin aleyhinde bulunmağa mâni bulunmuş olduğu gibi, diğer İttihatçılar da, Arnavutlar'ın böyle bir söz kaàilini kurşunla karşılayacaklarına kaani bulunduklarından, buna cesâret edemediler. Draga-zâde Necib Bey, Arnavutlar'ın zâif damarını, yüreklerindeki en derin yarayı biliyordu: Ecnebî müdâhalâtı. İşte bu yarayı kanattı, o derdi depreştirdi, bütün sözlerini buna hasretti. Ecnebî zevâbit ve me'mûrîninin Rumeli'den çekip gitmeleri için meşrûtiyetin lüzûmunu, pederimden aslâ bahsetmeksizin, söyledi. Pâdişah'ın hayat ve saltanatına dokunulmıyacağını temin etmeyi de ihmâl etmedi. Birkaç gün sonra müctemi' Arnavutlar, herşeyi sonra düşünülecek şeylerden addediyor; yalnız ecnebîlerin Rumeli'den gitmelerini ve bunun için de meşrûtiyeti istiyorlardı." demektedir.

Bu iddia, Arnavutlar'ın an'anevî hasletleri ve tavırları bakımından doğru görünmektedir. Esâsen Firzovik toplantısının, İttihatçılar'ın vücut verdiği bir toplantı olmadığı, fakat bundan istifade edildiği, kaynakların şehâdetiyle sâbittir. Bu toplantıda saraya ve Bâbıâli'ye telgraflar çekilmiş; hattâ sadrâ-

zam Ferid Paşa dahi makina başına dâvet edilmiş; bir rivâyete göre, o da bu talebi destekler görünmüştür. Tahsin Paşa'nın yazdığına göre, Sultan Hamîd, Rumeli'deki en sağlam istinad kuvvetini teşkîl eden Arnavutlar'ın da sarsıldığını görmüş; buna çok üzülmüştür. Büyük bir Arnavut kabîlesi reîsi olan İsâ Polâtin'den, memlekette sadâkat dışı bir hâdise olmadığını müş'ir bir bağlılık telgrafı almışsa da, ehemmiyet vermemiştir. Sultan, 32 yıldan beri memleketi kan dökmeden, şiddetli bir cebir ve tazyike mürâcaat etmeden, yalnız siyasî tedbîrlerle idâre etmektedir. Kendisine en büyük bir muhâlefeti yapanları bile, tatyîble yola getirmekte, fiilî muhâlefete kalkışanları ya bir memuriyetle İstanbul'dan çıkarmakta, yahut da tahsîsâtla sürgüne göndermektedir. Pek köklü bir târih şuûruna ve ilâhî bir mes'ûliyet duygusuna sâhip olduğu için, uzun süren saltanatını, çok sert ve cezrî tedbîrlerle devam ettirmekten çekinmektedir. Hele kan dökülmesinden pek fazla hazer etmektedir. Şiddetin kat'î bir netîce doğurmıyacağına, çok çeşitli ellerin karıştığı Makedonya'nın belki ziyâına sebep olacağına, bunun vücut verdiği karşılıklı kin ve nefretlerin Avrupa muvâzenesini bozup İ'tilâf ve İttifak devletleri diye bloklaşan hükûmetlerin kapışmasına vesîle teşkîl edeceğine, şunun ise Osmanlı memâlikini bölüp parçalamaya yarıyacağına kaani bulunmakta ve bu ihtimâllerle titremektedir. Hâdiselerin yalnız meşrûtiyet taleplerinden ibâret bulunmadığına, arkada yabancı parmakların olduğuna da kaanidir. Sultan Hamîd'in elini kolunu bağlıyan sebepler bunlardır. Meselenin vuzûha kavuşması, alınacak tedbîrlerin daha muslihâne ittihazı için "suyun akıntısına" göre harekete karar vermiştir.

İşte Sultan'ı, Meclis'i tekrar toplantıya dâvet etmeye iten sebepler, muttasıf bulunduğu yüksek devlet ve millet endîşesinden doğmaktadır. Yoksa yukarıdan beri anlatıldığı üzere, normal bir vatanseverlikten ve ciddî bir devlet şuurundan yoksun, dış Jön-Türk faaliyetine ehemmiyet vermediği gibi; tehlikeli bir silâh olmasına rağmen, bir kaç cinâyet ve çete faaliyetine papuç bırakacak bir hükümdar da değildir. Fakat Pâdişah, şu kanaatinde haklı çıkamamış ve tuttuğu siyasî yolda da muvaffak olamamıştır.

Makedonya ordusundaki şâbb-ı emred (= henüz bıyıkları terlememiş) zâbitlerin müesses devlet nizâmından çıkmaları ve isyan vaziyetine geçmeleri, memleketi çok elîm bir karışıklığa atmış; merkezî otoriteyi sıfıra indirmiş; hürriyet nâmına korkunç bir karışıklık ve anarşi devrine vücut vermiştir. Türkiye bu karışıklıktan bir türlü kurtulamamış ve dışarıya karşı mevcûdiyetini muhâfazadan bile âciz görünmüştür. Abdülhamîd, yabancı emel ve arzularına karşı, millet ve devletinin bekaası uğrunda yaptığı mücâdelede, bunların propagandalarına kapılan ve kendisine de, devlete de itaatle mükellef bir kısım zâbitan tarafından darbelenmiştir. Bu darbenin ve

isyanın netîcesi, İttihatçılar'ın pek yücelttikleri "İnkılâb-ı Osmanî" olmuştur. Târihimizin son asırlarını dolduran "inkılâp-felâket" zinciri, yeniden menhûs meyvelerini vermeye başlamıştır. Bu defaki inkılâp, yalnız Türkiye'ye felâket getirmekle kalmamış; Balkan ve Avrupa muvâzenesini de derinden sarsmış; milletler arası çekişmeleri ve ihtirasları alabildiğine körükliyerek, Harb-i Umûmî ile sonuçlanmış ve beşeriyeti senelerce süren kan ve ateş deryâsına atmıştır.

Târihçi Seignobos, Makedonya'daki 3'üncü Ordu zâbitlerinin vücut verdiği isyânın netîcelerini şöyle dile getirmektedir:

"Avrupa'nın sulhü, Makedonya ordusunun Sultan'a karşı isyanı yüzünden muhtel oldu. Avusturya hükûmeti, bundan istifâde ederek Bosna'yı ilhak etti. Bulgaristan Prensi de hükümdarlığını ilân etti. Dâhilî mücâdelelerden zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu, kendisini müdâfaadan âciz göründü. İtalya Libya'yı zabt için ona harb ilân etti. Sonra küçük Balkan devletleri, hıristiyanlarla meskûn memleketleri (!) elde etmek maksadıyle hücûm ettiler ve Avrupadaki topraklarının hemen tamamını zaptettiler. Büyük devletler, onların büyümelerini tahdîd için işe karıştılar, Avrupa'nın felâketi ve Harb-i Umûmî bu buhranların husûle getirdiği sarsıntılardan çıktı."

Görülüyor ki, hürriyet ve meşrutiyet talebi ile ortaya atılan, akıldan ve normal muhâkemeden yoksun, azdan da az bir asker ve sivil grubun hareketi, zâten kıl üzerinde duran dünya sulhünü derinden sarsmış; kendilerini de, devleti ve milleti de kurtulması güç felâket uçurumlarına yuvarlamıştır. Bu adamların fecî körlüklerine mukaabil, büyük bir siyasî nufûz-ı nazara mâlik olan Sultan Hamîd, muhtemel felâketleri gâyet iyi görmektedir. Nitekim, meşrûtiyetin ilk günlerinde yanından uzaklaştırılması istenilen Şamlı İzzet Paşa'ya, müsâade emrini verirken şöyle söylediği rivâyet edilmiştir:

"Ben artık ihtiyarladım; fakat yaşadığım müddetçe harb-i dâhilîye sebebiyet verdiğim aslâ söylenmiyecektir; sen gençsin, dünyanın kapıları sana açıktır; eğer tekrar İstanbul'a gelirseniz, eski günlerin çok değişmiş olduğunu göreceksiniz. Türkiye artık sâdece küçük bir memleket olacak... Hürriyet bir mezheb mücâdelesi hâline gelecek. Zannetmem ki, milletim bugünkünden daha mes'ûd olsun."

Bu sözler, politikada pişmiş bir siyâset üstâdının, kehânete yakın, hakîmâne mütâlaalarıdır. Bunları gâyet açık olarak gören Sultan, memleketi felâketten kurtarabilmek için bir istinad bulamamış; başvurduğu tedbîrlerde

de muvaffak olamamıştır. Onun muvaffakıyetsizliği, milleti ve devletiyle berâber bütün bir âlemin, bugüne kadar uzayan serencâmını hazırlamıştır.

Avlonyalı Ferid Paşa'nın Azli ve Saîd Paşa'nın Sadâreti; İkinci Meşrûtiyet'in İlânı; Bunun İdârede ve Memlekette Husûle Getirdiği Anarşi; Yeni Kabînenin İstifâsı

Rumeli'deki kaynaşmanın devam etmesi ve hükûmetin aldığı tedbîrlerin netîce vermemesi, Sadrâzam Avlonyalı Ferid Paşa'nın azlini icâb ettirmiştir (23 Temmuz 1908/22 Cumâdelâhir 1326). Bunu, Sultan'ın tutmağa karar verdiği muslihâne yolun, ona uygun bir sadrâzamla geçilmesi lüzûmuna bağlamak lâzımdır. Tahsin Paşa'nın yazdığına göre, Hükümdar, Rumeli ihtilâllerinde İngiliz dahlinin müessir olduğuna kaanidir. Bu sebeple Alman siyâsetinin tarafdarı görünen Ferid Paşa'dan mühr-i hümâyûn alınırken, İngiliz politikasını destekliyen Kâmil ve Saîd Paşalar, saraya dâvet edilmişlerdir. Ferid Paşa, kendisinden mührü alan mâbeynci Rızâ Bey'e "Şevket-meâb efendimizin çok ekmeğini yedim, fakat hizmet edemedim." demiştir.

Saîd Paşa, hâtıratında, meşrûtiyetin ilânından bir kaç gün önce, kurenâdan Rızâ Bey'in konağa gelerek, hemen saraya gelmesi hakkındaki irâde-i seniyeyi teblîğ ettiğini yazmakta ve şöyle demektedir: "Bir tezkere ile i'tizârı tasavvur ettimse de vesîle-i mâzeret mefkûd olduğundan, bu tasavvuru terkedip, bir saat sonra saraya gittim. Kapıdan girer girmez, doğruca ikaametgâh-ı âliye mülâsık odaya îsâl olundum. Kâmil Paşa'yı da orada hazır buldum. Sebeb-i dâvet mâlûm olup olmadığını müşârünileyhden sordumsa da nefyen cevâb verdi. Nihâyet bir çeyrek sonra huzûra kabul olunduk. Zât-ı şâhâne, Kâmil Paşa'ya, çoktan beri kendisiyle görüşemediğini beyân ve i'tizâr-u iltifâtla memzûç bir suret-i kabul irâe ettikten sonra, kuudumuzu işâret ve bir kaç dakîka âfâkî olarak musâhabet etti. Ba'dehu Rumeli'deki harekâttan muhtasaran bahsile, bulundukları salona mülâsık olan hücrede bir kâtip efendi mevcud ve vak'anın evrakını bize kırâate me'mur olduğundan, oraya giderek, evvel emirde tafsîlâta kesb-i vukûf etmekliğimizi ve ba'dehu yine huzûra kabul olunacağımızı irâde eyledi. Binâenaleyh hücre-i uhrâya gittik. Es'ad Bey nâmında olduğu anlaşılan o kâtib efendinin okuduğu telgraflardan mezayâ-yı hâle (!) muttali' olduk. Hitâm-ı kıraat-i evrâkı müteâkiben bâ-emr-i âlî tekrar huzûra girdiğimizde taraf-ı şâhâneden 'Mes'elenin tafsîlâtı ma'lûm oldu mu?' zemîninde vukû bulan suâle cevâb-ı na'm verildi. O hâlde tekrar odaya gidip efkâr ve re'yimizi bâ-mazbata arzetmekliğimiz lüzûmu beyân olundu. Kâmil Paşa tarafından cevâb-ı mutavaat irâe olun-

duysa da ben (sabahdan beri çocukların hastalığı gâilesinden bî-tâb bulunduğumdan) beyân-ı ma'zeret eyledim. Binâenaleyh 'Ehemmiyet-i hâl, müzâkereyi temdîd edecek ve mazbata yapılması da zamana muhtâc olacaktır.' mukaddimesiyle 'Efendimiz netîceye intizâren uykusuz kalır, rahatsız olurlar, müsâade buyrulursa yarın gelelim, bunları yapalım.' dedimse de 'Rahatsız olmam; kararınızı bekliyeceğim.' buyruldu. İnada (!) inadla mukaabele iyi bir şey değil ise de... 'Hastalığımdan, yorgunluğumdan dolayı bu gece ziyâde iştigâle mütehammil değilim... Eğer tensîb buyrulursa ve Kâmil Paşa'nın da gelmesi kaabil olursa, bu iş hakkında mülâhazâtımızı yarın sabah bendehânelerinde bir arîza yazıp takdîm ederiz.' dedim. Zât-ı şâhâne ısrardan sarf-ı nazarla, ertesi gün Kâmil Paşa ile ictimaa müsâade etti. Müşârünileyh de o gün bizim eve geldiğinden, mütâlaamızı hâvi bir arîza yapılıp takdîm olundu. Bundan on bir gün sonra (23 Cumâdelâhire 1326 ve 9/22 Temmuz 1908/1324 Çarşamba) tekrar mâbeyne çağrıldım. Bu defa dahi Zât-ı Şâhânenin bulundukları salona mülâsık odada Kâmil Paşa'yı buldum. Bir kaç dakîka sonra münferiden huzûra çağrıldım. Hizmet-i sadâret teklîf olunmağla ârıza-i vücûdiyeme ve husûsan vükelâ-yı hâzıra ile müttehidü'l-efkâr bulunmadığıma binâen i'tizâr ettim. Birazdan yine görüşülmek üzere mâbeyne gidilip, Kâmil Paşa ile birlikte taam edilmesi irâde olunmağla, müşârünileyhle dışarı çıkıldı ve mâbeyn denilen dâire-i hâriciyeye gidildi. Burada Kâmil Paşa beni sadârete teşvîk ediyordu. Ben de aynıyle ve cidden onu teşvîk eyliyordum. Lâkin Paşa, yalnız Cevdet Paşa gibi Meclis-i Vükelâ'ya memuriyet arzusunda olduğunu suret-i kat'iyede söyledi. Kâmil Paşa'nın hidmet-i sadârete adem-i temâyülü ihtimâl ki ciddî idi. Yâhut hâl-i hazır bir inkılâp mukaddimesi istidâdını göstermekte olmasıyle o inkılâpların şiddeti ise hamle-i ûlâda re's-i idârede bulunanlara isâbet etmek mücer-rebâttan bulunmasıyle adem-i rağbeti birinci hecmeye hedef olmamak maksad-ı ihtiyatkârîsine müstenid idi. Her ne ise, ba'de't-taam huzûra kabul olundum. Evvel-be-evvel tebdîl-i sadârette sür'ate lüzum olduğu, i'lân-ı me'muriyetten sonra rüfekâyı istediğim gibi intihabda muhtar kalınacağı te'min buyrulmasıyle, o gün yedinci defa olarak sadârete tâyin olundum."

Saîd Paşa'nın sadârete tâyininde bâzı enteresan noktalar vardır. Tahsin Paşa, Sultan'ın kendisine "Saîd Paşa Kaanun-ı Esâsî'nin ilânına tarafdar değildir." diyerek, "Tâyininden evvel de aynı mütâlaayı tekrarladığını, yâni Rumeli'den gelen taleplere mümâşâat olunmaması ve Kaanun-ı Esâsî'nin ilân edilmemesi re'yinde olduğunu" söylediğini yazmaktadır. Yine Sultan'ın, Mâbeynci Es'ad Bey'in istimzâçkârâne beyânâtına cevâben "Suyun akıntısına gideceğim." dediğini, arada sırada vukuat-ı târihiyeden bahsederken "Devlet işlerinde buhranı geçiştirinceye kadar i'tidâl ile hareket hayırlı olur; her işin

bir vakt-i merhûnu vardır, o gelince iş yapılır." kanaatini serdettiğini, "Son günlerde sık sık Saîd Paşa'yla istişâre edip, vaziyete hâkim olma çarelerini düşündüğünü" yazmaktadır. Yine aynı müellif "Rusya'da Duma'nın teşekkülü, İran'da hükûmet usûlünün tebeddülü nazar-ı dikkati celbetmekten hâli kalmıyordu; Abdülhamîd bir aralık bunların tesiriyle Kaanun-ı Esâsî'nin iâde-i mer'iyeti meselesi üzerinde düşüncelere koyulmuştu; hattâ Avrupa kaanun-ı esâsîlerinden bir çoklarını getirtmiş; hepsini yanında toplatarak tercümelerini emretmişti." demekte, Sultan'ın bu işle çok meşgûl olduğunu yazmakta ve Saîd Paşa'nın tâyini esnâsında kendisine "Neme lâzım benim Ferid Paşa, Saîd Paşa; bunların biri gitmiş diğeri gelmiş; bunun hiç ehemmiyeti yok; bir hükümdar için lâzım olan şey, memleketin menfaatidir. Eğer bu menfaat Kaanun-ı Esâsî'nin ilânında ise o da yapılıyor; fakat iyi tatbîk olunur mu, Türk'ün menfaati mahfuz kalır mı, burasını kestiremiyorum." sözlerini söylediğini kaydetmektedir.

Şu nakiller Sultan'a hâkim olan endîşe ve telâkkîyi açıkça göstermektedir. Kendisi, bugün hâlen telâkkî olmakta devam eden görüşün aksine, ne müstebid, ne de istibdaddan zevk alan bir hükümdardır. Başlıca endîşesi devletin bekaası, millet ve memleketinin menfaatidir. Sultan Hamîd, Kaanun-ı Esâsî'nin mer'iyete girmesi ile millet, devlet ve memleket menfaatlerinin ihlâl edileceğine kaanidir. Onun bu görüşünde çok haklı olduğu, evvelki ve sonraki tatbîkatla tamâmen ortaya çıkmıştır. Fakat Rumeli'deki hassas mıntıkada, bilhassa genç zâbitler arasında revaç bulan ve fiilî bir kıyâm manzarası gösteren arzulara cebren karşı çıkarsa, işin büyüyeceğine, belki de Makedonya'nın kaybolacağına, devletin sarsıntıya uğrayacağına inanmaktadır. Devleti 32 sene, kan dökmekten suret-i kat'iyede ictinâb ederek, yalnız siyasî tedbîrlerle idâreye gayret etmiştir. Bunun aksi icraatla saltanatını devam ettirmekten geri durmaktadır. Sultan'ın hürriyet, meşrutiyet ve parlamentonun yeni dertler ve karışıklıklar getirmekten başka faydası olmadığı hakkındaki kanaati kat'îdir. Fakat bunu kurtuluş için yegâne çâre kabul eden propaganda, garazsız ve temiz münevverler üzerinde de tesir hâsıl etmiştir. Onlarca, bunun yanlışlığının ancak tatbîkatla anlaşılabileceğine kaani olan Sultan, yeni bir denemeye girişmekte fayda görmüştür. Sultan'a göre aksaklıklar hemen baş gösterecek, vatanperver olanlar tatbîkatın zararlı netîceleri karşısında uyanacaklar, kendisi ve makaam-ı saltanatın otoritesinin kuvvetlendirilmesinden başka çıkar yol görülemiyecektir. Devlet ricâlinden asker olanlar ve ezcümle Serasker Rızâ Paşa gibileri ihtilâlcilere karşı "Kaanunnâme-i Cezâ mûcibince muâmele" yâni şiddetle tecziye mütâlaasında bulunmuşlar; fakat Sultan bu re'yi, hâdiselerin nezâketiyle kaabil-i te'lif görmemiş; muslihâne hareketi ve serbestîyi tervîc eden bir devreyi lüzumlu addetmiştir.

Pâdişah, işte bu devreyi, kendisiyle aynı kanaatte olan, son derece ihtiyatlı ve çekingen bulunan Saîd Paşa ile geçirmek kararına varmıştır. Fakat tatbîkat, hükümdarın kanaatini haklı çıkarmakla berâber, onun arzularının ve irâdesinin dışında bir seyir tâkip etmiştir. Pâdişah, yeni sadrâzamı ertesi gün yine mâbeyne çağırmış, vükelânın orada toplanmasını ve bir karara varmalarını istemiştir. Saîd Paşa'ya göre "Kâtib-i sânî Ahmed İzzet Paşa bir çok evrakı hâmilen gelmiş, bizzat kıraat ve îtâ-yı izâhât vermesi emrolunduğundan, yüzelliye karîb kâğıd okumuştur. Âzânın ricâl-i askeriye kısmı tarafından ref'-i ihtilâlde vukua gelen teahhurât uzun uzadıya tenkîd olunmuş ve buna memur olan ümerâ ve zâbitanın vazîfelerini yapmadıkları söylenmiştir. Ricâl-i mülkiye ise ihtilâlin muharriklerini tefahhus yolunda tatvîl-i makaal" etmişlerdir. Paşa "Binâenâleyh müzâkereyi mecra-i tabiîsine ircâ için bâzı ihtârâta lüzum gördüm; ifâdâtım hemen harfiyen şundan ibâretti: 'Bu kadar teşebbüsât ve mükâtebâtın mevzû-ı münferidi Kaanun-ı Esâsî değil mi? Binâenaleyh mebâhis-i zâidenin terkiyle reyleri Kaanun-ı Esâsî bahsine tahsîs etmek lâzım gelmiyor mu? Islâh-ı idâreye çâre-i münferid de bu değil mi?' Bunun üzerine, her nedense meclise iki üç dakîka kadar bir sükût-ı mutlak ârız oldu. Bu hâli görünce dedim ki: 'Ma'lûm-ı âlînizdir ki, ma'raz-ı hâcetde sükût tasdîka masruftur. Binâenaleyh Kaanun-ı Esâsî'nin iâdesi hakkında huzûr-ı şâhâneye bir mazbata arzına kadar verildi, diyeceğim, muhâlif var mı?' Hüzzârdan bir iki zât 'Kaanun-ı Esâsî mefsûh değildir ki, iâde olunsun; vakt-ü hâl icâbınca muvakkaten te'hir olunmuştu.' demeleriyle 'Tâbirde hatâ etmişim; mazbatanız elbette ahsen ve enseb ve nefsü'l-emre muvâfık ibârâtla yazılır. Esasta mutâbık bulunuyoruz; mazbatayı yapalım mı?' dedim... Mazbatanın kaleme alınmasına başlanalı bir saate karîb zaman olmuş iken henüz bitmedi ve ikmâli için daha bir hayli zaman lâzım olduğu söylendi. Binâenaleyh heyete dedim ki: 'Rumeli'den gelen son telgrafta Kaanun-ı Esâsî'nin kabul cevâbı teahhur edecek olursa, velîahd-i saltanata akd-i bîat ve hutbeler anın nâmına kıraat olunacağı ihtâr olunuyordu. Acaba mes'ele teahhura mütehammil mi? Esbâb-ı mûcibesi ba'dehu tafsîlen yazılmak üzere, hemen muhtasar bir mazbata yapılarak arz olunsa ve etraflı olmasına lüzum gösterdiğiniz mazbata ba'dehu tanzîm olunsa münâsib olmaz mı?' İrâd ettiğim suâle cevâb-ı muvâfık alındığından, dikte ile dört satırdan ibâret bir karar tahrîr edilerek, imzâ kılındı." demektedir.

Hâtıraya konan kararda ne Kaanun-ı Esâsî'den, ne de onun mer'iyetinden bahis vardır. Yalnız "Rumeli vilâyât-ı sülüsesinde cereyân eden ef'âl-i ihtilâliyeye müteallik 77 kadar telgrafın yegân yegân okunduğu, esbâb-ı mûcibesi ayrıca bâ-mazbata derdest-i arz ise de, sür'at hâsıl olmak için bütün vilâyetlere telgrafnâmeler tastîrine irâde-i seniye-i hazret-i pâdişahî şeref-

sudûr buyrulduğu halde icâbı icrâ kılınacağı" ifâde edilmektedir. Bütün vilâyetlere ne için telgraf çekilecektir? Neyin icâbı icrâ kılınacaktır? Kararda bu husus belirtilmemiştir.

Paşa bu kararda zikredilen esbâb-ı mûcibeli mazbatayı da hâtıratına koymamıştır. Nakledilen şu ifâdelerinden anlaşılacağı üzere, Saîd Paşa, meşrûtiyetin ilânını tamâmen kendi reyine ve yukarıda beyân ettiği bir kaç sözüne istinâd ettirmektedir. Tabiî bu iddia, vukuatla ve kendisinin şahsî hareketleriyle tezat teşkîl etmekte, bir hayli tenkîde de uğramış bulunmaktadır. Nitekim Kâmil Paşa, verdiği cevapta, bu iddiayı çürütmüş ve aynen şöyle demiştir: "Rumeli'den gelen telgraflar mecliste okunur okunmaz ehemmiyet-i hâl nümâyân olarak kıyâmın vâsıl olduğu dereceye göre Kaanun-ı Esâsî'nin iâde-i mer'iyetinin bilâ-te'hîr ilânı mutlaku'l-lüzûm olduğuna heyetçe kanaat hâsıl olmuş ise de, o bâbda cereyân eden müzâkerât üzerine içimizden bunu Sultan Abdülhamîd'e teklîf edebilecek hiç bir yiğit tasavvur olunamadığından, yapılacak mazbatada iktizâ-yı maslahatı tasvîre, ta'bîr-i münâsib bulmakta mütehayyir olduğumuz hâlde, kurenâdan Rızâ Bey Ahmed İzzet Paşa ile berâber meclise gelip, taraf-ı şâhâneden getirmiş olduğu bir takım telgrafları dahi tevdî ile hey'ete hitâben 'Şevketli efendimiz, bu telgrafların da mütâlaasını fermân buyurdular; anlaşılan ahâli, Kaanun-ı Esâsî'nin ilânını arzu ediyorlarmış; ben bu Kaanun-ı Esâsî'nin ilânı aleyhinde değilim buyurdular.' demesiyle hey'et-i meclis geniş bir nefes alıp, Cenâb-ı Hakka şükr ile Hünkâr'a senâhân olarak, hemen mazbata tanzîmine müsâraat edilmiş idi. Şu halde Saîd Paşa hazretlerinin mizâcına herkesten ziyâde vâkıf bulunduğu Hâkan-ı Şâhıkın rızâsı ma'lûm olmadan tizkârından tevakkî olunan Kaanun-ı Esâsî ve velîahde akd-i bîat elfâzını Meclis-i Vükelâ'da mevzûbahs etmiş olmasına nasıl ihtimâl tasavvur olunabilir ki, rızâ-yı şâhâne meclise alenen teblîğ olunduktan sonra bile, dikte ile yazdırdığını beyân eylediği kararda, Kaanun-ı Esâsî sözünün dercinden ictinâb etmeği muvâfık-ı ihtiyât görmüştür?"

Kâmil Paşa, bu irâdenin husûlünde Siroz'dan çekilen ve 100 bin askerle İstanbul üzerine yürüneceğinden bahsedilen telgrafın da dahli olduğunu zikretmektedir. Siroz'dan uçurulan bu palavra balonuna Sultan'ın ehemmiyet vermesine imkân yoktur; Paşa buna değer atfetmişse, o başkadır. Esâsen meşrûtiyetin ilânının başında, Edirne'deki 2. Ordu-yı hümâyûnda vukua gelen umûmî bir erât protestosu işin tam tersi olduğunu, Sultan'ın neferler üzerinde çok derin ve sihirkâr bir tesiri bulunduğunu, Rumeli'den öyle 100 bin askerle İstanbul'a yürümenin hiç imkânı olmadığını göstermiştir. İttihatçılar'a, en kuvvetli zamanlarında bile hiç kıymet vermiyen ve onları, güyâ, ma-

kaam-ı saltanata karşı sadâretin nufûzunu kuvvetlendirmek için kullanmaya kalkan bir adamın kanaati de budur.

Kâmil Paşa verdiği cevapta, yukarıda bahsedilen vükelâ mazbatasını dercetmekte ve "Saîd Paşa hazretleri hâtıratında bir çok bî-lüzum evrakın suretlerini neşretmişken, mârâü'z-zikr mazbatayı kaale almaması güyâ Kaanun-ı Esâsî teklîfinin kabul ve ilânı sırf kendi himmetleriyle vukua geldiğine hakîkaten bî-haber bulunanları iknâ maksadına mebnîdir." demektedir.

23 Temmuz 1908 târihli bu mazbata da çok şâyân-ı dikkattir.

"Manastır, Kosova ve Selânik vilâyetlerinde, şu son günlerde zâbitânın ittihaz ettikleri harekât-ı serkeşânenin mâhiyetine dâir gönderilen telgrafların yegân yegân mütâlaa olunduğu, zâbitânın bâzı askerî depoların kapılarını şikest ederek bir çok eslihâ ve cebhâne ve taburlar sandıklarından mebâliğ-i mevcûdenin ahz ve gasb edildiğini, kendilerine muhâlefet edenleri eşedd-i ukûbat ve itlâf ile tehdîd ve nihâyet toplar endahtıyle ve nutuklar irâdıyle ilân-ı hürriyet sadedinde bir takım nümâyişlerde bulundukları ve dün gece Manastır'da bâzı kumandanların ve hattâ Müşir Osman Paşa'nın ikaamet ettiği mevâkii abluka ederek onu ahz-u tevkîf eyledikleri, işbu harekât-ı bâgîyânenin Kaanun-ı Esâsî'nin mer'iyet-i ahkâmıyle Meclis-i Meb'ûsân'ın ictimaa dâvet ettirilmesi esâsına müstenid olduğu, bu bâbda her günâ nesâyihi isgâ etmeyip, gittikçe tevsi-i dâire-i iğtişâş edecekleri anlaşılmış; gerçi kaanun-ı mezkûr mer'î olup, meclis-i mezkûrun bir müddet-i muvakkate için tâtîli ilcaat-ı hâliye ve mukteziyât-ı memleketten olmasıyle bir müddetten beri dâvet ve küşâd olunmamış ise de beyne'l-ahâlî sefk-i demânın vukuunu men' etmek ve düvel-i ecnebiyenin müdâhâlâtına sebebiyet vermemek vâcibât-ı umûrdan bulunduğundan, mezkûr meclisin küşâdı zarurî olmağla.. ol bâbda emr-ü fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i hilâfetpenâhî her ne veçhile şeref-sudûr buyrulursa isâbetin anda" olduğu bildirilmiştir.

Bu Hey'et-i Vükelâ mazbatası zâbitânın harekâtını bir kıyâm ve isyan olarak görmekte, yapılan gayr-ı kaanunî fiilleri saymakta, Kaanun-ı Esâsî'nin mer'î bulunduğunu dile getirmekte, yalnız meclisin, memleketin hayâtî zaruretleri icâbı bir müddetten beri toplanamadığını bildirmekte, ahâlî arasında kan dökülmemesinin ve ecnebî devletlerin müdâhalesine meydan verilmemesinin zarûrîliğini anlatmakta, Meclis'in toplanmasını da Pâdişah'a bırakmaktadır. Yâni burada, ne Rumeli'deki çeteciliğin kahramanlık olduğundan bahis vardır, ne de Sultan'ın yapılan tazyikata boyun eğdiğine dâir bir işâret

mevcuttur. Kaanun-i Esâsî'nin esâsen mer'î olduğundan bahsedilmekte, yalnız bir müddet çalışmaması millî bir zarûret olarak görülmüş olan meclisin toplanmaya dâveti Pâdişah'ın irâdesine bırakılmaktadır. Kâmil Paşa "Saîd Paşa'nın eski kaaideye imtisâlden vazgeçmemeyip, Meclis-i Vükelâ mazbatasıyle bi'l-isti'zân irâde-i seniye olmadıkça Meclis-i Meb'ûsân'ın ictimaa davet olunduğunu Dersaâdet evrak-ı havâdisinde resmen ilâna bile cesâret edemediğini" yazmakta ve bütün gazetelerde çıkan bu mazbata sûretini dercetmektedir. Bunda "Te'sîs-i celîl-i cenâb-ı hilâfet-penâhî olan Kaanun-ı Esâsî'de, sûret-i teşkîli beyân olunan Meclis-i Meb'ûsân'ın ictimaa dâvet olunması hakkında bi'l-isti'zân şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniye-i hazret-i pâdişâhî hükm-i celîli bi'l-cümle vilâyât-ı şâhâne ve elviye-i mülhakaya bâtelgraf teblîğ kılınmış ve keyfiyetin dersaâdet evrak-ı havâdisi ile dahi resmen ilânı iktizâ-yı maslahattan görülmüş" olduğu ifâde edilmiştir.

Kâmil Paşa Saîd Paşa'ya verdiği cevapta "Onüç senedir zât-ı şâhâneyi görmemiş, vukuat ve muâmelâtı yoluyla tâkibe vakit bulamamış olduğundan sadâret mes'ûliyetini deruhte edemiyeceğini" yazmakta ve *Hâtırat* hakkında şu haklı hükmü vermektedir:

> *"Ya Saîd Paşa'nın* Hâtırat *ünvanını hâiz mücelledât-ı cesîmesine ne diyelim ki, münâsebetsiz dedikodulardan, hâl ve zaman-ı hâzıra göre tasavvur olunmuş hikâyelerden sarf-ı nazarla baştan aşağı münderecâtında müşârünileyh her türlü hatâlardan bi't-teberrî kâffe-i hasenâtı nefsine hasr ve seyyiatı hükümdar ile eslâf ve ahlâfına ve rüfekasına azveylemek emelini iltizam ve tâkip etmiştir. Hele hakk-ı âcizânemdeki ma'rûzât ve tasvîrâtı sâhifeler dolduracak derecededir."*

Memduh Paşa ise *Esvât-ı Sudûr'*unda, müzâkere devam ederken "Ben dayanamadım. 'Te'hîr-i müzâkere mûcib-i muhâtara olacak, istenilen şey, Kaanun-ı Esâsî'nin tasdîk ve icrâsıdır.' dedim." diyerek, meseleyi ortaya atanın kendisi olduğunu söylemektedir. Yâni Saîd Paşa ile Memduh Paşa meseleyi ilk defa kendilerinin ortaya attıklarını söylemekte, Kâmil Paşa ise "Kaanun-ı Esâsî'nin mer'iyetini teklîf edebilecek içimizde bir yiğit mevcut değildi." diyerek, onu hiç kimsenin söylemediğini, ancak Pâdişah'ın bu yoldaki arzû-yı şâhânesi teblîğ edildikten sonra, mazbata tanziminde acele edildiğini yazmaktadır. Sahîh olan kavil de budur. Nitekim Tahsin Paşa Sultan'ın Meclis-i Vükelâ müzâkeresinin uzaması üzerine, Nâdir Ağa'yı gönderip, İzzet Paşa'yı çağırdığını, ondan bir karar veremedikleri haberini aldığını söylemekte ve:

> *"Hünkâr ayakta duruyordu; karşısında İzzet Paşa ve ben, sâkit*

bekliyorduk; Sultan Hamîd gözlerini sâbit bir noktaya rekzederek bir müddet düşündü. Ne düşünüyordu? Sonra İzzet Paşa'ya tevcîh-i hitâb ederek 'Kaanun-ı Esâsî'nin ilânı benim zamanımda olmuştur; bunun müessisi benim; bir müddet hasbe'l-lüzûm mer'iyeti tâtîl edilmişti; Hey'et-i Vükelâ'ya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilânı için mazbatanın yazılmasını irâde ettiğimi teblîğ ediniz.' dedi... Çok geçmeden mazbata geldi, okundu, Hünkâr masasının başına oturdu, kalemi aldı ve mûtâd olan târih vaz'ı suretiyle mazbatayı tasdîk ederek bana verdi; hemen sadârete teblîğ olunmasını irâde etti." demektedir.

Bu rivâyetten de anlaşıldığı üzere, Kaanun-ı Esâsî'nin mer'iyeti değil, Meclis-i Meb'ûsân'ı ictimaa dâvet hakkındaki karar, muslihâne bir yol tâkibinden başka çıkar yol görmeyen Pâdişah tarafından verilmiştir. Nitekim Semih Mümtaz da "Yıldız saray-ı hümâyûnunda toplanan Vükelâ Meclisi'nde konuşulurken sadrâzam Şapur Saîd Paşa, bir kaç gün evvel pâdişaha işi bastırırız demesine rağmen, o meclise bir türlü fikrini ve kararını söyliyememekle vakit zâyi' ettirmiş; aslâ meşrûtiyeti tervîc bâbında ağzını açmamıştır. Hâtıratında ileri sürdüğü iddiada da bir zuhûl vardır. Bilâkis, müteaddit sadâretlerinde hâdis olan meselelerde yaptığı gibi, maslahatı lâkırdıya boğmuş; elbette ki, Pâdişah'a, meşrutiyeti verelim dememiştir. Buna îmânım kadar îmânım vardır. O kadar ki, Ahmed İzzet Paşa Hünkâr'ın dikte edip kendisine yazdırdığı irâde-i seniye müsveddesini Sadrâzama verince, yanımda oturan Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa'ya doğru eğilerek 'Bu tehâlük neden?' dediği muhakkaktı. Kendisinin mecliste uzun bir nutukla meşrûtiyeti verelim demediği, bu bâbda şakk-ı şefeh etmediğini mevsuken biliyorum." demektedir. Bu rivâyet de, Saîd Paşa'nın uydurmalardan ibâret olan masallarını tamâmen çürütmekte ve *Hâtırat*'ının başvurulmağa değer ve güvenilir bir kıymeti bulunmadığını işâret etmektedir.

Saîd Paşa'nın 13 gün kadar süren bu kısa sadâreti, pek karışık hâdiselerle geçmiştir. Pâdişah'ın meşrûtiyeti yeniden ilân edivermesi, hem bunu istiyenlerde, hem de idâreci kadroda çok derin bir şaşkınlık husûle getirmiştir. Kendilerini Sultan Hamîd iktidarına karşı mukaavemete ve bunun için çete hareketine hazırlamış olan Selânik, Manastır ve Edirne komitalar birliğinden ibâret olan İttihat Terakkî'deki şaşkınlık büyük olmuştur. Bütün kuvvetini küçük rütbeli ordu zâbitânından alan ve bunların vücûda getirdiği çete grupları sâyesinde büyük bir kuvvet gibi görünen İttihat Terakkî, sivil kadrosu itibâriyle pek basit ve devlet idâresinde tecrübesiz adamlardan müteşekkildir. Cemiyetin nufûzu ancak Makedonya eyâletini teşkîl eden vilâyetlerdedir ve burada da ancak yüzler hânesini doldurabilecek bir âza adedine sahiptir.

Meşrutiyet'i istemişse de, verilince ne yapacağını düşünmemiştir. Onlara sonradan katılan Hüseyin Câhid, İttihatçı rüesâsını "Hayatlarında bir kere olsun bir meclis nasıl toplanır, neleri münâkaşa eder görmemişlerdi; ama Kaanun-ı Esâsî ve Meclis-i Meb'ûsân'a bir muskaya inanır gibi îmân etmişlerdi." cümleleriyle anlatmakta ve nasılsa hakîkati söylemektedir. Bu sebeple blöfçülükten ibâret bir metoda sâhip olan cemiyet şaşkındır. En büyük kuvvetini, 33 sene sürmüş bir idârenin uyandırdığı gayr-i memnunluktan, durgunluğun verdiği bıkkınlıktan almaktadır. Gizli olduğu için, kendisinde bir kuvvet vehmedilmekte, meşrûtiyetin ilânını da onun husûle getirdiği zannedilmektedir. Bütün gayr-i memnunlar ve değişiklik arzu edenler, cemiyet mensubu sanılmaktadır. Kuvvetsizliklerini bilen cemiyet reîsleri, bu mistik ve sırrî itibârı sarsmamak için, sâkit ve sâmit kalmaktan başka çıkar yol görmemektedirler.

Diğer taraftan, Pâdişah'ın "suyun akıntısına gitme" kararı, idâreci kadroyu da derin bir şaşkınlığa uğratmış ve idarî mekanizma âdeta tamâmen meflûç hâle gelmiştir. O sırada Dâhiliye Nezâreti mektupçuluğunda bulunan Ali Fuad Bey *Görüp İşittiklerim* isimli eserinde:

> *"İlân-ı meşrûtiyetle berâber gerek İstanbul'da, gerek taşrada akvâl ve efkâr değişmiş; vükelâ ve ekser me'mûrîn tebeddül etmiş, matbuât gemi azıya almış; ahâlînin mürâcaat tarzları büsbütün başka başka şekle girmişti. Nezârette zâten müsteşar bulunmadığı gibi, ekser me'mûrîn de birer birer çekilerek yâhut çektirilerek, ortada mektupçudan başka bir merci kalmamıştı... Vilâyetlerden her an ve dakîka öyle telgraflar alınırdı ki, derhal cevap verilmek muktezî ve bunlara cevap vermek için emir alacak makaam mefkud idi... İlân-ı meşrûtiyetin ilk günleri nutuklar ve nümâyişlerle geçti; üçüncü gün Mekâtib-i Askeriye ve Tıbbiye talebesi, önlerinde mızıka, Bâbıâli'ye gelerek arz odası önünde nutuklar îrâd ettiler. İçlerinde at üzerinde bulunan bir gencin 'Kaanun-ı Esâsî Midhat Paşa'nın kan-ı nâ-hakkı ile yazılmıştır.' diye başlıyan heyecanlı nutku, o sırada hâl-i in'ikadda bulunan Meclis-i Vükelâ'ca haylî telâşı mûcib olmuştur. Bunlar Sadrâzam Saîd Paşa'nın aşağıya inmesini istemişler; o da ser-yâver Cemal Paşa'yı göndermiş, 'Sadrâzam Paşa hastadır, inemezler.' deyince 'Hasta ise Kapı'ya nasıl geliyor?' diye şiddetle mukaabele görmüştür."* demektedir.

Aynı müellif, o sırada Dâhiliye Nâzırı olan Memduh Paşa'nın menfî ve mahbûs olan siyasî mücrimlerin aflarını arzettiğini ve bunun irâdeye iktiran ettiğini, siyasî mahpusları tahliye için hapishâneye giden Zabtiye Nâzırı'na, sahtekârlık maddesinden dolayı mahkûm olan *Ma'lûmât* gazetesi sâhibi Ba-

ba Tâhir'in, diğer âdî suç mahkûmlarını da başına toplıyarak 'Ya bizi de salıverirsiniz, ya bunları da bırakmayız.' diye arbede çıkarıp karşı geldiğini, o sırada memlekette silâh patlıyacak olursa vahîm netîceler doğurabileceği endîşesiyle, Vükelâ Meclisi'nin silâh kullanılması için müsaade vermediğini ve hepsinin tahliye edildiğini yazmaktadır. Yine o sırada, Trabzon'daki bir kısım ahâlinin, Vâli'nin vilâyetten derhal çıkarılması için emir verilmediği takdîrde cebren çıkaracakları yolunda telgraf çekildiğini, Nâzır'ın bunu da kabul ettiğini yazmakta ve "Bilâhare bu gibi vukuat sâir yerlerde de zuhûr ederek, memurlardan kimisini döverek, kimisini söverek ve kimisini de birer merkebe bindirerek memleket hâricine çıkarıyorlardı." demektedir.

Bu kısa nakilden de anlaşıldığı üzere, nâzırlar bütün inisiyatiflerini kaybettikleri gibi, vâliler de hiç bir şey yapamaz hâle gelmişlerdir. Muhtelif vilâyetlere sürülmüş olan bir takım eşirrâ ve muhâlifler, bütün inisiyatifi ele alıp, arkalarına topladıkları bir kısım hergeleler ve ayak takımı ile halk ve ahâlî nâmına harekete cür'et etmişlerdir. Pâdişah'ın çok yüksek memleket menfaatlerini düşünerek aldığı karar, eclâf ve eşirrâdan ibâret bir ekall-i kalil güruh tarafından aslâ derkedilememiş ve memleket, mazanna'-i su' erbâbının at oynattığı bir anarşi meydanı hâline gelmiştir. Hemen her gün Bâbıâli'de, Bâb-ı Meşîhat ve Yıldız Sarayı önünde nümâyişler olmaktadır. Bunlarda umûmiyetle Pâdişaha karşı coşkun bir tezâhürat gösterilmekte ve sevgi ibrâz edilmektedir. İttihat Terakkî Cemiyeti bile bu nümâyişlerden tedirgindir. Meşrûtiyet'in dördüncü günü, halka hitâben neşrettiği bir beyânnâmede "Artık herkes iş ve gücüyle meşgûl olsun." diyerek "Zerre kadar nâmus ve doğruluktan ayrılmayınız, heyecanlı, nâmâkul nümâyişler, maksadı yalnız bulandırır; kimse başkasının malına, canına, ırzına tecâvüz etmesin." ihtârını yapmış; "Cemiyetin îkazları hilâfına hareket edenlerin pek büyük bir mes'ûliyet yükleneceklerini" bildirmiştir.

Bundan on gün kadar sonra "Artık bütün bu nümâyişlere bir son verelim. Herkes işi ve gücüyle meşgûl olsun. Bu nümâyişler, bilumum tebeanın makaam-ı muallâ-yı hükümdârîye müteveccih bulunduğunu gösterdiğinden şâyân-ı şükrândır... Pâdişahımız efendimiz hazretleri, gerek tebea-yı sâdıkalarına, gerek İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin hüsnüniyet ve sadâkatine tamâmiyle mutmain bulunduklarını, lisan-ı mülûkâneleriyle beyân buyurmuşlardır." yollu bir beyannâme daha neşretmişlerdir.

Bu beyannâmeler, İttihat ve Terakkî'nin bütün zaafını ve endîşelerini ortaya koymaktadır. "Lisan-ı mülûkâne"den Cemiyet'in hüsnüniyetine inandığının sâdır oluşunu, halka karşı komitayı tezkiye edici bir delîl olarak kullanmak istemekte, ahâlinin Pâdişah'a bağlılık şeklindeki nümâyişlerinden endîşelendiği de, bunu şâyân-ı şükrân görerek ihsâs etmektedir. Yâni nümâ-

yişlerden İttihat ve Terakkî de tedirgindir ve kendisinin vücut verdiği hây-u hûyun sona ermesini istemektedir.

Fakat, bir ictimaî patlamaya sebep olanların, onu istedikleri mecrâda tutmaları kolay değildir ve İttihad-ü Terakkî de buna gayr-i kaadir bir teşekküldür. Cemiyet, merkezî, nizamlı ve memleket çapında müessir bir teşkîlâta sâhip değildir. Bütün kuvveti Makedonya eyâletlerinde toplanmış, hattâ ayrı *gruplar hâlinde kümelenmiş bir garip cemiyettir. Âzaları içinde tecrübeli ve* devlet adamı vasfını hâiz tek kimse yoktur. Bu sebeple iktidarı deruhte etmeyi şimdilik aklına bile getirmemekte, kendisini bir kuvvet sanıp, etrafına toplanacaklardan faydalanarak teşkîlâtlanmayı başlıca gâye edinmiş bulunmaktadır. Bâbıâli'nin nufûzunu genişletmek yahut sadârette istediği icraata koyulmak veyâ mes'ûliyetten kurtulmak istiyen bir kısım ricâlin garip ve mânâsız oyunları, ona bu fırsatı vermiş ve Cemiyet, büyükçe bir kuvvet hâline gelebilmiştir.

Saîd Paşa'nın sadâretinin mühim hâdiselerinden biri de Kaanûn-ı Esâsî ahkâmının tamâmen ve fiilen hıfzının Pâdişah nezdinde kararlaşmış olduğuna dâir bir hatt-ı hümâyunun çıkarılmasıdır. Saîd Paşa bu hususta:

> *"Şeyhülislâm (Cemâleddîn) Efendi Kaanun-ı Esâsî'nin muhâfaza olunacağına dâir Bâb-ı Fetvâ'da yemîn etmiş ve bunun Bâbıâli'den gazetelerle neşri lüzûmunu arîza-i husûsiye ile zât-ı şâhâneye yazmış olduğundan, Hünkâr, böyle yapılmasını söyledi ise de, bu yemîn, saltanata vekâleten vâki olmuş ise vekâleten yemîn câiz değildir, eğer yemîni Şeyhülislâm kadı sıfatıyle istimâ eylemiş ise, meclis-i dâvâda tarafeynin huzûru şarttır. Millet tarafından hazır olan cemm-i gafîr müddeî sıfatıyle bulunmuşlar ise, müdde-i aleyh, pâdişah olmak lâzım gelip, o ise hazır bulunmamıştır. Binâenaleyh tarafeyn teşekkül etmemiştir. Eğer Şeyhülislâm'ın ifâdesi yemîne şehâdet ise, zannederim ki, o da sahîh değildir. Zirâ nisâb-ı şehâdet mevcut olduğu meçhûl ve şuhûdu istimâ ile hükmedecek hâkim ise gayr-ı hâzırdır. Maamâfih maslahat mevadd-ı şer'iyedendir. Bâbıâli mes'ûliyeti deruhte edip, bunu ilân edemez. Bâbıâli'nin teklîf edeceği şey Kaanun-ı Esâsî'yi muhâfaza buyuracağınıza dâir bizzat düvel-i muazzama süferâsını ve süferâmız vâsıtasıyle o devletleri işhâd buyurmanızdır dedim. Bunun üzerine Hünkâr Bâb-ı Fetvâ'da nâm-ı şâhâneye olarak ahâliye karşı edilen yemînin Şeyhülislâm'ın ihtârı vechile gazetelerde resmen ilân olunması yâhut hatt-ı hümâyûn ile te'minât verilmesi maddelerinin Bâbıâli'ce müzâkeresini teklîf etti."* demektedir.

Cemâleddîn Efendi Mısır'da yazdığı *Hâtırât-ı Siyâsiye*'sinde meşrûtiye-

tin ilânının ertesi günü Bâb-ı Fetvâ'ya gittiğini, burada sunûf-ı ahâliden bir cemm-i gafîrin izhâr-ı şâdümâni ettiklerini gördüğünü, bunlara gösterilen âsâr-ı minnetdârîyi zât-ı hazret-i pâdişahîye arzedeceğini söylediğini, bu topluluğun yazılı bâzı taleplerde de bulunduğunu, bunları arz için ertesi gün huzûra çıktığını yazmaktadır. Pâdişah, ma'rûzâtını dinlemiş ve arîzanın mâhiyetini gördükten sonra "Maiyetimde bulunanlardan İzzet Paşa çok söyler bir kimse olduğundan sözlerine ehemmiyet vermem; yalnız Hicaz demiryolu işinde yararlığını gördüğüm için istihdâm ediyorum. Hattın resm-i küşâdında bulunmak üzere bu perşenbe günü Şam'a azîmeti mukarrer idi; daha evvel hareket etmesini tenbîh ederim. Ebu'l-hudâ Efendi ise sarayda bir vazîfe ile mükellef değildir, belki iki ayda bir kendisini görüyorum, diğerlerinin de hüküm ve ehemmiyeti yoktur." diyerek, karşısında söz söyleyenlerin maksatlı ve tahrîk edilmiş kimseler olduğunu beyân etmiştir. Kendisini heyecana ve nümâyişlerin tesirine kaptırmış olan Şeyhülislâm "Bu, kimsenin eser-i tevşîk ve ilkaası değildir, ancak ihsân buyurduğunuz hürriyetin hâsıl ettiği sürûr ilcâsıdır." gibi lâflar edip, "Güyâ daha doğrusu bugün yeniden cülûs buyurdunuz." cümlesini sarfetmiştir. Kendisini kitle hâlet-i rûhiyesine kaptırmış olan ve meşrûtiyetin devamı için teminât talebine aracılık eden Şeyhülislâm'ın heyecânını anlıyan Sultan, Kaanûn-ı Esâsî'nin bizzat kendi eseri olduğunu, memleketin yüksek menfaatleriyle tezat teşkîl etmese, Meclis'in tâtîline dahi gitmiyecek bulunduğunu anlatarak, "Siz şeyhülislâmsınız, işte huzûrunuzda kasem ediyorum; meşrûtiyeti hiç bir zaman ref' ve iptâle tasaddî etmeyip, devam-ı mer'iyetini bizzat iltizam ve saltanatta bulundukça muhâfazasına sa'y-ü ikdâm ile bu meslekten inhirâf etmiyeceğime vallâhi, billâhi, tallâhi." diye yemîn etmiş ve "Bu yemîni ma'a'l-kasem ahâliye teblîğ ediniz." demiştir. Ayrıca cuma günü namazdan sonra, usûlen yapılan sefîrler toplantısında da "Bütün Avrupa'ya te'minât-ı siyâsiye vereceğini" söylemiştir.

Pâdişah bu sırada, saray önünde toplanan ve kendisinin gürünmesi için sevinç gösterilerinde bulunan talebeye, salonun pencerelerini açtırarak, iltifat buyurmuş ve gençler de "Pâdişahım çok yaşa." duâsını tekrar ederek dağılmışlardır.

Şeyhülislâm iki gün sonra Bâb-ı Fetvâ'ya gitmiş, "Dâire-i Meşîhat'ın hâric ve dâhilini sunûf-ı ahâlî ve mu'teberân-ı ecânible mâlâmâl bulmuş; yeşil pûşide örtülmüş bir Mushaf-ı Şerîfi yed-i yümnâ-yı ta'zîme alarak, dâirenin medhal-i dâhilîsi önündeki mürtefî mahalden kasem-i hümâyûnu, lisân-ı pâdişahîden sudûr ettiği vechile hâzirûna teblîğ ve sıdk-ı ifâdesini te'yîden kendisi dahi Kitâbullah üzerine kasem ederek, icâb-ı hâl ve mevkie göre bâzı nesâyih ve vesâyâ ile irâhe-i kulûbe sa'y-i belîğ" etmiştir.

İşte Saîd Paşa'nın çıkarılmasını istediği hatt-ı hümâyûn bu yemînle alâkalıdır ve meşrûtiyete sâdık kalınacağına dâir bir taahhüttür. Saîd Paşa, tıpkı Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu ve Islahat Fermanı gibi bir şey düşünmüş ve yeni açılan devirde Reşid ve Âlî Paşalar gibi isim bırakmayı tasavvur etmiştir. Onun için Kaanun-ı Esâsî'deki eşhas hukukunu, hükûmet ve makaam-ı saltanat vazîfelerini, mahkeme selâhiyetlerini de gösterir 15 maddelik bir hatt-ı hümâyûn hazırlanmış ve sadâretinin 11. günü irâdeye iktiran ettirerek neşretmiştir (4 Receb 1326/2 Ağustos 1908).

Bu hatt-ı hümâyûnun Sadrâzam, Makaam-ı Meşîhat, Harbiye ve Bahriye nâzırlarının intihâbını Makaam-ı Saltanata âit gören 10. maddesi, bâzı gazeteler ve şahıslar tarafından garip bir gürültü ile tenkîd edilmiş ve Kaanun-ı Esâsî ahkâmına zıt olduğu yolunda neşriyâta sebep olmuştur. Esas desteğini, kara ve deniz kuvvetlerindeki küçük rütbeli zâbitânın teşkîl ettiği Cemiyet de bunu, kendisine bir darbe vurulmak istendiği şeklinde tefsîr etmiş ve muhâlefete başlamıştır. Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi:

> *"Hatt-ı hümâyûn Kaanun-ı Esâsî ahkâmını tavzîh ve takviye edecek surette pek güzel yazılmış ise de sadrâzam ve şeyhülislâm gibi harbiye ve bahriye nâzırlarının dahi taraf-ı şâhâneden intihâb ve tâyin olunacağına dâir bir fıkrayı muhtevî olduğunu anlayınca aklım başımdan gitti. Çünkü bu fıkra hem kaanun-ı mezkûrun sarâhatine, hem de kasemlerle tevsîk olunan maksad-ı âlîye mugâyir olduğundan, hatt-ı hümâyûnun hey'et-i mecmuasını hükümden ıskat ediyor idi. Sadrâzamın nezdine gittim. Saîd Paşa 'Şevket-meâb efendimiz kumandan-ı âzam oldukları cihetle harbiye ve bahriye nâzırlarının taraf-ı hümâyûnlarından intihâb ve tâyini hukuk-ı mukaddese-i şâhânelerindendir.' dedi. Müşârünileyhe cevâben 'Bu nâzırlar kumandaya me'mûr olmayıp, bulundukları dâirenin idâre me'muru ve birinci âmirleridir."* demiş ve nâzırların asker olması lâzım gelmediğini, fıkrayı tayyedip ilânının uygun olacağını ifâde etmiştir.

Saîd Paşa meşhûr garb hukukçularının sözlerini naklederek, iddiasını isbata kalkmış; Şeyhülislâm da mâbeyn başkitâbetinde bulunurken bunları düzeltmesi icâb edeceğini, şimdi bir hatt-ı hümâyûnla o maddenin tâdil edilemiyeceğini söyliyerek, istifâya yeltenmiştir.

Aslında Kaanun-ı Esâsî'nin pâdişahın selâhiyetlerinden bahseden 7'nci maddesi ile vükelâ-yı devlet'fen bahseden 27'nci maddesi bir arada mütâlaa edildiği takdîrde, ortada hukuka mugâyeret yoktur ve Saîd Paşa'nın görüşü isâbetlidir. Bahriye ve harbiye nâzırlarının mülkiyeden olabilmelerinin bu

bahisle pek alâkası yoktur ve aslında bir hatt-ı hümâyûnla mer'iyete giren Kaanun-ı Esâsî'nin yine bir hat'la tâdili de bahis mevzuu değildir. Böyle bir fıkra konması bile, yalnız harbiye ve bahriye nâzırlarının değil, meclis toplanamadığı için, bütün kabînenin sadrâzamla anlaşılarak pâdişahça tâyini mümkin olduğu gibi, onun tasdîki olmadan hükûmetin işe başlamasına da kaanunen mesâğ yoktur. Fakat ne var ki, otoritenin sarsıldığı o günlerde, bir kaç bin tirajlı üç gazetenin muhâlefeti ve bir kaç yüz adamın nümâyişi, efkâr-ı umûmiyenin temâyülü gibi görünmektedir.

Devlet ricâlinin bâzısı ise pek garip bir hassasiyet ve heyecanla doludur ve hissî bir mantıkla hareket etmektedir. Bunlara mutâvaatı, meşrûtiyetin lâzımı addetmektedir. Şeyhülislâm efendi de böyledir ve Pâdişah'a giderek istifâsını takdîm etmiştir. Gâyet hâl-âşina bir zât olan Pâdişah "Aman şeyhülislâm efendi, böyle günde beni nasıl yalnız bırakıyorsunuz, istifânızı kat'iyen kabul etmem, arîzanızı şakk-u imhâ ettim." diyerek boynunu takbîl ile izhâr-ı teveccüh buyurmuştur. Bu hareket Şeyhülislâmın "rikkat-i kalbini müeddî" olmuş ve Pâdişah'ın tashîh hakkındaki teminâtı üzerine, akşama kadar Çit Kasrı'nda beklemiştir. O sırada Sadrâzam'ın huzûr-ı hümâyûna takdîm edilen arîzası kendisine verilmiş ve mütâlaası sorulmuştur. Sadâret arzında Selânik'ten gelen Tal'ât ve Câvid Beylerle görüşüldüğü, onların Trablusgarb fırka-i askeriye kumandanı Receb Paşa'nın Harbiye Nâzırlığı'nda ısrar ettiklerini, halbuki bunun hukuk-ı mukaddese-i pâdişahîden bulunduğu, Şeyhülislâm'ın muhâlefeti sebebiyle beyne'l-vükelâ ihtilâf-ı ârâ ile hâsıl olduğu, Kaanun-ı Esâsî ahkâmı mûcibince kabînenin istifâ ettiği bildirilmiştir.

Saîd Paşa'nın hâtıratında ise, Meclis-i Vükelâ'da bu hususta yapılan müzâkere hakkında izâhat verilmekte, bir kaç nâzırın muhâlefette bulunduğu, Hâriciye Nâzırı Tevfîk Paşa'nın Almanya'da da Harbiye ve Bahriye Nâzırları'nın Başvekil tarafından intihâb edilmediğini söylediği, bunun üzerine istifâya karar verildiğini yazmaktadır. İstifânâmede vükelâ arasında ihtilâfın belirdiği, matbuatın da aynı şekilde müttehid bir lisan kullandığı anlatılarak "Hey'et-i Vükelâ âzası bir maddede adem-i iktidar görürler, yâhut bir husûsun mes'ûliyetini deruhde etmezler ise, istifânâmelerini takdîm etmek usûl-ı meşrûtiyetin en mühim esaslarından bulunduğundan, metbû'-ı meşrûumuz efendimiz hazretlerinin zât-ı akdes-i şâhâne ve menâfi-i muazzeze-i mülûkânelerine.. arz-ı istifâ ettiklerini" bildirmişlerdir. İstifânâme, başta Sadrâzam olmak üzere, Dâhiliye, Hâriciye, Adliye Nâzırlarının ve Şûrâ-yı Devlet Reîsi'nin imzâsını taşımaktadır. İstifânâmede Selânik'ten gelen Cemiyet meb'ûslarıyle görüşüldüğü zikredilmekte "Hey'et-i mezkûrenin zât-ı akdes-i hazret-i pâdişahîlerinin nefs-i hümâyûnlarına ve hukuk-ı saltanat-ı seni-

yelerine sadakat-ı tâmmede bulunmanın Cemiyetin esas mesleği bulunduğunu, hattâ bunun bir kaç sene evvel kaleme alınan Nizâmnâme-i Dâhilîsinde dahi kaaide-i esâsiye olmak üzere" belirtildiği nakledilmektedir.

Buradan anlaşıldığı üzere, İttihat reîsleri, Pâdişah'a sadâkatlerini belirtmeğe husûsî bir ehemmiyet atfetmişlerdir. Ali Fuad Bey, Hacı Âkif Paşa'nın bu konuşma hakkında kendisine "O bizim eski bildiğimiz Saîd Paşa değil, melâmiyûndan gibi bir adam olmuş; kendileriyle görüşmek üzere Selânik'ten bir kaç adam istemiştik, dün geldiler, görüştük; Saîd Paşa bunlara öyle şeyler söyledi ki, ben utandım; sizin Cemiyet tarafından gönderildiğinize dâir elinizde vesîka var mı diye soruyor." sözlerini söylediğini yazmaktadır.

Memduh Paşa ise *Kuvvet-i İkbâl ve Alâmet-i Zevâl*'de:

> *"İttihat Cemiyeti'nin Selânik vâlisinden istenilen serâmedleri İstanbul'a gelip Bâbıâli'de görüştüklerinde 'Yetmiş yaşını devirmiş zevâtı vükelâlığa getirmişsiniz; meşrûtiyet ve faaliyet hengâmında bu olamaz; değiştirilmesi icâbeder.' itirâzını dermeyân etmeleriyle Saîd Paşa 'Benim için fikrinizi ifâde ediniz.' deyince, 'O ciheti siz mülâhaza buyurursunuz.' cevâbını aldığından, konağına avdetinde, istifâ arîzasını saraya takdîm etti."* demektedir.

Bu rivâyeti tamâmen doğru addetmek mümkün değildir: Çünki Cemiyet zâten kuvvetsizdir, şimdilik beklemeyi ve teşkîlâtını tamamlamayı en sâlim yol görmektedir. Matbuatın umûmî kanaatini kendi görüşü imiş gibi göstermeyi bile siyasî bir zarûret saymaktadır.

Diğer taraftan, hâtıratında anlattığı üzere Saîd Paşa, tekrar sadârete getirileceğini kuvvetle ümîd etmektedir. Pâdişah'a takdîm ettiği istifâ mektubunda kullandığı lisan da bunu göstermektedir. Memduh Paşa, Saîd Paşa'nın "Kargaşalığın ziyâdeleşmesi ve ahvâlin buhrânından korku içinde kaldığını, bir taraftan sarayı kollayıp diğer yandan da Cemiyeti ele almak tasavvuru üzerine ikiye ayrılmış bir yol tuttuğundan, Cemiyet kendisine infiâl hâsıl eyledi." demektedir. Bu nakli, son hükmü hâriç olmak üzere, doğru kabul etmek mümkindir. Saîd Paşa'ın böyle bir yol tutmak istediği muhakkaktır ve bunu halefi Kâmil Paşa da deniyecektir. Tanzîmattan beri makaam-ı saltanata karşı ecnebî sefâretleri istinâd noktası kabul eden vezîrlerin yolunda olan bu adamlar, şimdi de mâhiyeti ve kuvveti meçhûl olan Cemiyeti istinadgâh olarak kullanma oyununa girişmişlerdir. Fakat kısa süren bu oyun, ne kendilerine, ne de devlete, zarardan başka bir şey getirmemiştir.

Nitekim, Saîd Paşa *Hâtırat*'ında "ihtilâfın masdar-ı sahîhinin" şu veya bu olmadığı, "müvellid-i muhâlefetin makaam-ı saltanat" olduğunu, "taraf-ı

saltanattan bir hükûmet-i mutlaka-i mûtedileye değil, hükûmet-i şedîde-i müstebideye yakışık alacak surette müdâhalât ve iz'âcâta tesâdüf ettiğini" söylemekte ve "Müdâhaleye karşı geldim. Fakat tamâmen mümânâat için bir nokta-i istinâdiye lâzım olup, o vakit mahall-i istinad yok idi. Yâhud müdâhalât-ı vâkıayı umûma ilân lâzım gelirdi ki, bu tarîkı ihtiyâr etmek, bir emr-i hatîri, ta'bîr-i âharla maksad-ı zuhûruyla berâber imhâya ve belki de sefk-i dimâya sebep olurdu. Binâenaleyh tedbîr-i zarûrî istifâdan ibâret kaldı." demektedir.

Makaam-ı saltanat hakkındaki ithâm gâyet boş, mânâsız, hiç bir mesnedi olmayan edepsizce bir iddiadır. Kendisi gibi işine gelince habbeyi kubbe yapan, gelmeyince kubbeyi habbeleştiren bir adamın, elde mevcûd ve bir isnâda medâr bir şey bulsa, bunu tereddütsüz kullanıp, bir takım eclâftan ibâret olan yeni efendilerine hoş görünmek için, yeni ithâmlara girişmekten çekinmiyeceği muhakkaktır. Fakat o devri bilen herkes hayatta iken, vak'aları ancak bu kadar bükebilmiştir.

Saîd Paşa nedense, makaam-ı saltanatın müdâhalesinden şikâyet etmekte ise de, kendisini istifâya zorlıyan, devlet hiyerarşisinde hiç bir meşrû uzuv teşkîl etmiyen, gizliliğini ve gayr-ı meşrûluğunu da devam ettirmekte bulunan, ne idüğü belirsiz bir cemiyetin tayzikine hiç bir şey dememektedir. Kendisinin vazîfesine esas müdâhale, Cemiyet'ten gelmiştir. Buna ses çıkarmamasını, hâtıratının neşri sırasında Cemiyet'in devlet kudretini fiilen ele geçirişine raptetmek lâzımdır. Hadi o gayr-i meşrû eşirrâya ses çıkaramıyorsun, ama devlet reîsliği makaamında bulunan ve nân-ü ni'metiyle perverde olduğun, meşrûiyeti herkes tarafından tasdîk edilen efendini ithâmın mânâsı ne? Velhâsıl Paşa'nın şu âdi ithâmı, onun ahlâkan küçüklüğüne ve seciyesinin de düşüklüğüne işâret etmektedir.

Kâmil Paşa, verdiği cevapta, bu meseleye de temâs etmekte ve Saîd Paşa'nın "buhrân-ı asabiye dûçâr olarak, sarayca işlere müdâhaleden henüz vazgeçilemediği yolunda hasbihâllere dahi tenezzül ettiğini" söylemektedir.

Paşa'nın diğer bir hadd-i nâşinâslığı da, her şeyini medyûn bulunduğu efendisine, sadâretinde cuma selâmlığı dolayısiyle yaptığı çirkin isnâddır. Güya Pâdişah, meşrûtiyetin bu ilk ve son derece kalabalık cuma resminde "Ya tevahhuşu yâhut âhar bir mülâhazaya ittibâen ayağa kalkıp câmie kadar arabada kaaimen bulunmuş; o sırada Paşa'nın dikkat ettiği hâlâttan biri de zât-ı şâhânenin pek çok silâhı hâmil bulunması imiş." Paşa sıkılmadan, bu mânâsız ithâmı yapabilmektedir. Mâbeyn başkâtibi Ali Cevad Bey ise *Fezleke*'sinde, bu ilk cuma selâmlığı hakkında şu izâhatı vermektedir:

"Saray-ı hümâyûnun pişigâhı ve Hamîdiye Câmii'nin avlusu ve kubbesinin üstü bile insanla dolmuş ve selâmlık resmine me'mur asâkir ile ahâli karışmış bir halde idi. Şurası şâyân-ı hayrettir ki, adedi on binden noksan tahmîn olunmıyan halk güyâ teneffüs bile etmiyormuş gibi bir sükût-ı dindârâne ile otuz üç seneden beri yüzünü görmemiş oldukları hükümdarlarını bekliyorlardı. Zât-ı şâhâne kapının önünde hazır bulunan gerdûne-i hümâyûnlarına rükûb ile ke'l-evvel Sadrâzam Paşa ile şehzâde Burhâneddîn Efendi hazretlerini karşılarına alarak hareket ettiler. Vaktâ ki saltanat kapısı açıldı ve gerdûne-i hümâyûn göründü, o dakîkaya kadar hâmuş duran halk, Pâdişahlarını kendilerinin arasında görmelerinden zât-ı şâhâneleri de gerdûne-i hümâyûnlarında kıyâm ile hasretkeş-i dîdârı olan milletine selâm vererek böyle kaaimen câmi-i şerîfe azîmet ve ayni hâl ile saray-ı hümâyûna avdet buyurdular."

Ali Cevad Bey, her hususu sâdıkane yazan ve târihe doğruyu tevdî etmek gayretini taşıyan bir zâttır. O, Pâdişah'ın silâhlı olduğunu söylemediği gibi, arabada ayakta durmasını da millete hürmetine ve o kadar meşakkate katlanıp yüzünü görmeğe gelen kalabalığın arzûsuna uymağa vermektedir. Saîd Paşa gibi müfsidâne bir telâkkiye sapmamaktadır. Paşa'nın bu çarpık ithâmını, Sultan Hamîd'in kerîmeleri Âyişe Sultan da reddetmekte, "Pederinin pür-silâh olduğunu iddia için ceplerini muâyene etmiş olmak icâb eder." demektedir. Saîd Paşa, âdeti olduğu veçhile, bu defaki sadâretini böyle mânâsız ithamlarla kapamıştır.

Kâmil Paşa'nın Üçüncü Sadâreti ve İlk İcraatı; Memleketteki Anarşi Havasının Devam Edişi

Saîd Paşa kabînesinin istifâsı üzerine, yeni hey'et-i vekîleyi teşkîle Kâmil Paşa memur buyrulmuştur (5 Ağustos 1908/7 Receb 1326). Ali Cevad Bey "Ol vakit makaam-ı sadârette bulunan Saîd Paşa'dan istifâsının kabûlünü tâcil zımnında yekdiğerini meteâkib telgrafnâmeler geldiğini, bunları huzûr-ı şâhâneye takdîm ettiğini, müşârünileyhin istifâsının kabûlü ile Kâmil Paşa'nın mâbeyn-i hümâyûna celbedilerek sadârete tâyin buyrulduğunu, arzettiği vükelâ listesinde Harbiye Nezâretinde Trablusgarb vâli vekîli Receb Paşa'nın adı da bulunduğunu, Sultan'ın onun sadâkatinden emin olmadığı cihetle yerine bir başkasının getirilmesini istediğini" yazmaktadır. Aynı müellife göre Pâdişah, Harbiye ve Bahriye Nâzırlarının intihâb ve tâyininin Kaanûn-ı Esâsî ahkâmınca zât-ı şâhânelerine âit olduğunu söylemiş; Kâmil Paşa bu hususta teşrîî bir tefsîre gidilmesi icâp ettiğini, fakat meclislerin top-

lanmamış bulunduğu cihetle bunun mümkin olamadığını ileri sürmüş; Sultan da talebi yerine getirmiştir.

Cemâleddin Efendi ise, bu kabule kendisinin sebep olduğunu söylemekte ve şu dikkate şâyân izâhatı vermektedir:

"Sadâret Kâmil Paşa'ya tevfîz buyrulduğundan, birlikte Hey'et-i Vükelâ'nın teşkîli ferman buyrulduğunu (kurenâdan) Emîn Bey teblîğ etmekle, mâbeyn dâiresinde bulunan sadr-ı müşârünileyhin nezdine azîmet ve kendilerine müzâherete me'mur olduğumu ifâde ettiğimde, hazırlamış olduğu listeyi irâe etti... Bu tertîbi muvâfık bulup, ancak Harbiye Nezâreti'ne müşir Rızâ Paşa'nın intihâb olunduğunu gördüğümde, kıdem ve ehliyetiyle berâber, âmmece mazhar-ı emniyet olan Receb Paşa'nın tâyini daha münâsib olacağını ihtâr ettim. Zât-ı şâhâne, müşârünileyhin reîs-i cumhûr yapılacağı endîşesiyle nezâret-i mezkûreye tâyinini tensîb buyurmadıklarından, diğer odada hazır bulunan Tal'at ve Câvid Beylerin ihtârı üzerine, Rızâ Paşa'yı yazdığını söyledi. Sadr-ı müşârünileyh taam etmek üzere diğer odaya çıkarak yalnız kaldığımda ser-kurenâ Nûri Paşa'yı celb ile 'Paşa! Siz dîndâr ve nâmuslu bir askersiniz. Devletin selâmeti nuhbe-i âmâliniz olduğunu bilirim. Efkâr-ı umûmiyece (!) Receb Paşa'nın Harbiye Nezâreti'ne tâyini arzu olunuyor. Şevket-meâb efendimiz ise reîs-i cumhûr nasbı ihtimâliyle ihtirâz buyuruyorlar imiş. Kaanun-ı Esâsî nâtık olduğu üzere devletimizin dîn-i resmîsi İslâm'dır. Nasb-ı imâm ise, şer'an ümmet üzerine vâcibdir. Cumhuriyetle idâre olunan memleketlerde olduğu vechile, bizde hiç bir zaman suret-i tevkîyette cumhur reîsi tâyinine imkân yoktur. Buna Şerîat-ı Ahmediye ve ekseriyet-i azîmeyi teşkîl eden tebea-yı müslime müsâade edemez. Hüdânekerde bu cihete gidilecek olursa maazallah bu devlet münkariz olur. Şevket meâb efendimizin ayaklarını öperim; bu yoldaki ilkaat-ı vehmiyeye ehemmiyet vermesinler; Receb Paşa, diyânet ve nâmus ile müştehir ve mesleğinde muktedir bir müşirdir; Harbiye Nezâreti'ne tâyin ile efkâr-ı umûmiyeyi tatmîn buyursunlar, bundan tevellüd edecek her mes'ûliyeti maa'l-acz deruhte ederim, böylece arz buyurun.' dedim. Müşârünileyh Nuri Paşa huzûr-ı şâhâneye gitti ve avdette müsâade buyrulduğunu tebşîr etti. Zât-ı hazret-i pâdişâhî müteâkiben başkâtib Cevad Beyi ve sadr-ı cedîde göndererek müsâade-i hümâyûnlarını te'yîd buyurmalarıyle Recep Paşa Harbiye Nezâreti'ne bi'l-intihâb vükelânın esâmisini muhtevi defter, taraf-ı sadâretten sûret-i resmiyede atabe-i mülûkâneye arz olunarak ol bâbda şeref tastîr buyrulan hatt-ı hümâyûnu müstashaben mûtad üzere

Bâbıâli'ye gidildi ve kıraat-ı hatt-ı hümâyûn ile bir gün evvel efkâr-ı umûmiyece hâsıl olan galeyân teskîn edildi."

Bu adamların, bir kaç bin nüsha satan üç gazetenin arzusuyla, üç beş yüz kişilik bir kalabalığın talebini efkâr-ı umûmiye gibi görmeleri, üzerinde durulacak garîbelerdendir. Burada bahsedilen Receb Paşa, daha evvelki bahislerde de anlatıldığı üzere, Jön Türk taraftarı bir adam addedilmektedir. Halbuki böyle bir kimse olduğu şüphelidir. Saflığı ve merdliği sebebiyle, maiyetindeki bâzı zâbitlere kabaca davranmış; bunlar vâsıtasıyle yapılan propaganda da Jön-Türk çevrelerinde müessir olduğu için, onların adamı zannedilmiştir. Nitekim Ali Cevad Bey, onun huzûra kabûlünü anlatmakta ve şöyle demektedir:

"Receb Paşa Dersaâdet'e muvâsalat edince, mâbeyn-i hümâyûna gelerek huzûr-ı şâhâneye kabul buyruldu. Mülâkat haylice uzadı. Müşârünileyh huzûrdan çıktığı vakit müteaccib ve başındaki fesin vaziyeti gayr-i muntazam bulunmakta olmasına nazaran ayak öpmüş olduğuna hükmettim. Müteâkiben zât-ı şâhâne beni çağırarak mütebessimâne ve memnûnâne buyurdular ki: 'Receb Paşa ile uzunca görüştüm; kendisi Arnavut'tur. Ben de biraz Arnavutça bilirim. Bana sâdık kalacağına besa verdi. Kendisiyle musâfaha ettik. Sâf yürekli bir adam. Allah hayra muvaffak etsin."

"Yevm-i mezkûrun ertesi günü, âhiren rütbesi hasbe't-tensikat miralaylığa tenzîl edilen Pertev Paşa, kemâl-i telâş ile nezdime gelerek, Harbiye Nâzırı Receb Paşa'nın dâire-i askeriyede füc'eten vefât ettiğini ifâde eyledi. Hemen arzeyledim. Zât-ı hümâyûnları fevkalâde müteaccib ve müteessir olarak, bir müddet teennîden sonra 'Başkâtib, Receb Paşa'yı benim düşmanlarım zehirlediler. Bunda hiç şüphe etme. Çünki bu adam şimdiye kadar benim aleyhimde idi ve buraya getirilişi de hüsniniyete mübtenî değil idi. Ancak ben kendisiyle görüştüm. Birbirimize söz verdik. Bana sâdık kalacağına yemîn etti. Besa verdi. Binâenaleyh benim hakkımda tebdîl-i fikr-ü niyet eyledi. Bu hâl benim düşmanlarımın işine gelmedi. Bîçâre adamı ortadan kaldırdılar. Hakîkaten çok teessüf ettim. Şimdi telgrafla teessürümüzü Sadrâzama yaz.' buyurdular."

Pâdişah'ın, kendisine muhâlif bulunan bir adamı dahi bir konuşmayla tamâmen bendedebilmesi, onun ne derece tesirkâr ve teshîrkâr bir şahsiyete sâhip olduğunun açık misâlini vermekte ve hükümdarlık vasıflarının büyüklüğüne işâret etmektedir. Receb Paşa'nın ölümü hakkındaki tefsîri de çok şâyân-ı dikkattir ve âni teessür sâikiyle söylenmemişse, İttihatçılar'ın işledik-

leri ilk cinâyet olarak tavsîf edilebilir. Bu tefsîrin hakîkate mutâbık olması mümkindir; fakat bu hususta başka bir rivâyet yoktur. Ali Fuad Bey "Receb Paşa İstanbul'a vürûdunda bir gün nezâret makaamını ve bir gün de Meclis-i Vükelâ'da Harbiye Nâzırı mevkiini işgâl eylemişti. Hakkı Bey (bilâhare sadrâzam), nezâret odasında otururken, buna, müşârünileyhin 'Merhaba' diye eli ile göğsünü vurarak Meclis-i Vükelâ salonuna dâhil olduğunu ve âdeta kürre-i kamerden inmiş gibi ahvâl-i âlemden bîhaber bulunduğunu anlatırken, odanın kapısı açılıp, ferîk Osman Nizamî Paşa içeri girerek, telâşla kulağına bir şeyler fısıldadıktan sonra çıkıp gitti. Hakkı Bey eser-i telâş gösterdi ve bana hitâben 'Harbiye Nâzırı Receb Paşa nezâret sandalyasında otururken, üzerine bir fenâlık gelip şimdi vefât etmiş; gideyim Sadrâzam'a haber vereyim.' dedi." demektedir.

İşte Kâmil Paşa kabînesinin, üzerinde en fazla münâkaşa kopan âzalarından birinin âkıbeti böyle olmuş ve nezâret sandalyasına oturduğu günün akabinde meşkûk bir ölümle rıhlet-i âhiret eylemişti. Yeni Sadrâzam, selefinin tâyini sırasında "13 senedir Pâdişah'ı görmediğini, vukuât ve muâmelâtı yoluyla tâkibe de vakit bulamamış olduğunu", beyânla "Bi't-tabi sadâret mes'ûliyetini yüklenemezdim." demişken, 13 gün sonra bu vazîfeyi kabul etmiştir. Yâni seneleri günlere sığdırmış; 13 sene devlet işlerinden uzak kalışı, 13 günde telâfi edebilmiştir (!). Bilâhare Meclis-i Meb'ûsân'da okutturduğu beyânnâmede, bunu "Dâhilen ve hâricen vatanımızı işgâl ve ihâta etmekte bulunan müşkilât-ı azime içinde idâre-i umûrdan istinkâfı muvâfık-ı şîme-i hamiyet görmemiş olduğuna" bağlamıştır.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Kâmil Paşa kabînesini bütün gücüyle desteklediğini, neşrettiği bir beyânnâme ile açıklamıştır. Nitekim, Devlet-i Aliyye'yi, Kaanun-ı Esâsî'ye muvâfık olarak idâre edeceğini, mâlî mevzuatı düzeltip, denk bir bütçe hazırlıyacağını, bütün nezâretlerde ıslahata girişeceğini, memurlar arasında tensîkat yapacağını ve orduyu tanzîm edeceğini taahhüt etmiştir. Askerî ıslahat içerisine, Tanzîmat'tan beri bir kaç defa söylendiği halde tatbîk edilemiyen, gayrımüslim vatandaşların orduya alınacağı maddesi de idhal edilmiş ve tatbika kalkışılmıştır. Bu taahhüt, hem müslim, hem de gayrımüslimler arasında memnûniyetsizlik husûle getirmiştir.

Diğer mühim bir memnûniyetsizlik sebebini de, masrafı azaltmak için başvurulan memur tensîkatı doğurmuştur. Kâmil Paşa iktidarı garip bir muvâzene iktidarıdır. Paşa, İttihatçılara ehemmiyet vermemektedir. İsmâil Kemal'e göre "İttihatçılar'ın iktidarı mutlak surette ele geçiremiyeceklerine kaanidir ve onları Pâdişah'a karşı bir silâh olarak kullanmaktadır." İttihat ve Terakkî ise gâyet zayıf bir bünyeye sâhiptir ve bütün ülkede teşkîlâtını kuvvetlendirdikten sonra, dizginleri ele almayı düşünmektedir. Pâdişah ise,

memleketin içine düştüğü kargaşanın, millî bir intibah husûle getireceğini ve bunun kendi otoritesini kuvvetlendirici bir rol oynıyacağını ummakta, müsâid zamanı ve fırsatları beklemektedir. Bu sebeple Makaam-ı Saltanat, Bâbıâli ve Cemiyet üçlüsü arasında her zaman bozulmaya müheyyâ, gâyet garip bir denge hüküm sürmektedir. Aklî ve fikrî basitlikle mâlûl olan ve gayret-i vâhilânelerinden başka mümeyyiz bir vasıfları da bulunmıyan Cemiyet reîslerinin şuursuzlukları, belki mâzur görülebilir; fakat Kâmil Paşa gibi yaşlı ve tecrübeli olması lâzım gelen bir idârecinin, devlet otoritesinin fecî şekilde sarsıldığı bir zamanda, saraya karşı kuvvet denemelerine girişmesi pek büyük bir hatâ olarak vasıflandırılmalıdır.

Hüseyin Câhid bile bu kargaşayı *Meşrûtiyet Hâtıraları ve Tal'at Paşa* nâmındaki eserinde:

> *"Memleketin her tarafı çılgın bir sarsıntı içinde hürriyet terennüm ediyor; hükûmet nufûzu her yerde yıkılıyor, koca imparatorluk baştan başa anarşi içinde kalıyordu. Saray şaşırmış, taşra hükûmeti şaşırmış, zâbıta şaşırmış ve halk şaşırmıştı. Ağızlarda bir parola dolaşıyordu: Hürriyet gelmiş! Bâzı taraftarlar da soruyorlardı: Bu hürriyet nedir? Nereden gelmiş? Onu, ecnebî ülkelerden birinden gelmiş bir râhibe diye târif edenler görülüyordu... İstanbul, zincirlerinden kurtulmuş (!) bir halkın heyecân ve sarhoşluğuyla sarsılıyordu. Her ağızdan bir lâkırdı çıkıyor, herkes hürriyet ve meşrûtiyeti bildiği gibi anlıyordu; otorite yoktu; bâzı sivil ve asker gençler inkılâbın zâbıta kuvvetini temsîl eder bir tavırla İstanbul'da büyük bir otorite elde etmişlerdi; sokaklarda at üstünde dolaşıyorlardı. Meşrûtiyet resmen ilân edilmişti, (ama) meşrûtiyet rejiminin icâpları ne olmak lâzım geleceğine dâir kimsede sarîh bir fikir görülmüyordu... İttihat ve Terakkî'nin çok kuvvetli olduğuna inanılıyordu; Yıldız'a yaranmakla mevki sâhibi olmak istiyenler nazarında şimdi sıklet merkezi değişmişti. İttihat ve Terakkî'ye mensup olmakta, onların şeflerinin gözüne girmekte kâr vardı; onun için İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne yazılmak üzere her tarafa sürü sürü mürâcaatlar vukua geliyordu... Hükûmet nufûzu birdenbire ortadan kalkınca onun boş kalan yerini taraf taraf türeyen otoriteler dolduruyordu. Bunların hepsi İttihat ve Terakkî'nin ismi arkasına sığınıyorlardı... Halbuki İttihat ve Terakkî'nin bu geniş imparatorlukta pek mahdut şûbeleri vardı; bunlar da bir inkılâp vukuunda idâreyi ve hükûmeti ellerine alarak vaziyete hâkim olmak için bir hazırlık yapmamışlardı; böyle bir şeyi ne akıllarından geçirebilirler, ne de geçirseler, başa çıkabilirlerdi... (Vilâyetlerde) kim müteşebbis, cür'etkâr ve kurnaz ise o başa geçiyor,*

yanına bir kaç kişi topluyor, İttihat ve Terakkî şûbesinin reîsliğine geçmiş görünüyor ve bulunduğu şehir ve kasabada saltanat sürmeye başlıyordu. Cemiyet mensupları resmî hükûmet işleri hakkında hiç bir fikir ve tecrübeleri olmadığı için, birdenbire hükûmet teşkîl etseler ne yapacaklarını, idâre mekanizmasını nasıl yürüteceklerini bilmezlerdi..."

gibi cümlelerle anlatmakta, istemeden itirâf-ı zünûb etmekte, tarafdarlarınca "Pîr-i Siyâset" diye anılan Kâmil Paşa'yı "Dünyâdan bî-haber, âciz, titrek, yatalak ve bitkin ihtiyar" diye tavsîf etmektedir. Yâni Kâmil Paşa, kullanmak istediği İttihatçıları bile memnûn edememiştir.

Koyu ve iflâh kabul etmez bir İttihatçı olan Hüseyin Câhid, bâzı vesîlelerle basitlik ve fikrî hiçliklerine de nasılsa temâs ettiği İttihatçılar hakkında, *Tal'at Paşa* isimli kitabında "1908 Temmuzunda İttihat ve Terakkî Cemiyeti bir yüzbaşıyı yâhut bir binbaşıyı serasker, bir posta başkâtibi Tal'at Efendi'yi sadrâzam ilân edemezdi, buna şartlar ve halk imkân vermezdi." demekte, "Bugün bu işleri gâyet tabiî addediyorsak, onu meşrûtiyet devrindeki tecrübeye, tatbîkata ve itiyâda borçluyuz." gibi bir lâf etmektedir. 1943'te yazılan bu cümleler, o günün siyâsî şeflerine ince bir ta'rîzi taşısa bile, baştan-başa hezeyândır. Dünyâda mevcut hangi devlet sistemi, mülkî kademede bile mevkii olmayan bir adamı, muayyen derecelerden geçmeden en yüksek makaama çıkarır? Hangi ordu nizâmı, askerî hiyerarşinin en aşağısındaki insanın hiç bir kaabiliyet göstermeden başkumandan olmasını tasvîb eder? Bunu kabul eden devletler ve orduların felâketten felâkete sürükleneceği su götürmez bir gerçektir. Nitekim Posta başkâtibi Tal'at'ın sadrâzam, binbaşı Enver'in başkumandan yapılması da başka bir netîce vermemiştir. Bunları tabiî gören cemiyetler ise, herhalde dünyâda mekân işgâl edemiyecek derecede marîz ve hasta topluluklardır. İttihatçılar'ın en okumuşlarından biri olan Câhid'in kafası da işte bu derece müptezel sebzevât-ı fikriye imâl etmektedir. Osmanlı târihi, cemiyetin en aşağı kademesi olan kölelikten yetişme sadrâzamlar ve serdarlarla doludur. Fakat bunlar, zekâlarını ve kaabiliyetlerini idârî, siyâsî ve askerî hâdiselerin mehenginde değerlendirerek, derece derece yükselmiş; muvaffakıyetlerini ve gayretlerini rütbelendirmiş adamlardır. Bir Kabakçı'nın sadrâzam olması, bir Patrona'nın serasker nasbedilmesi görülüp işitilen şeylerden olmadığı gibi, bu makaamlara göz diken veyâ bu çeşit bir tasavvuru aklının köşesinden geçiren "cebâbire" de çıkmamıştır. Bu fezâhat da ancak İttihatçılar'la husûl bulmuş ve bir asırdan beri devam eden, millî ve kültürel tahribden başka bir şey doğurmıyan inkılâpçılık hastalığının zarûrî netîcesi olarak görünmüştür.

Yeni meşrûtiyet devrinin akılsızlığı bundan da ibâret değildir; çeşitli

müslüman kavimleri bir arada tutan, kaynaştırıcı en büyük millî müessese de ta'rizlere hedef ittihaz edilmektedir. Nitekim Ali Cevad Bey, gazeteleri gâyet iyi tedkîk eden Pâdişah'ın, kendisine karşı yalan yanlış iftiralardan ve bî-edebâne yazılardan şikâyet ederek taht-ı saltanatta bekaasının istenmediği kanaatine vardığını ifâde etmekte ve "Vâkıa o vakitki varakpârelerin altı asırdan beri âlem-i İslâmiyet ve nasraniyetin takdîs ve ta'zîm etmekte olduğu makaam-ı akdes-i hilâfet-i İslâmiye ve taht-ı muallâ-yı saltanat-ı seniye-i Osmâniye hakkındaki tuğyânı, ne İslâmlığın ne de Türklüğün şeâir ve evsâfıyle kaabil-i te'lîf olamıyacak bir hâle gelmişti." demektedir. Pâdişah'ın bu şikâyetine karşı, zavallı başkâtibin verdiği cevap pek hissîdir ve onun da hürriyet ve meşrûtiyet palavralarının tesirinde kaldığını göstermektedir.

Pâdişah yine gazetelerin "Makaam-ı hilâfet ve saltanatın kudsiyet ve ulviyeti nokta-i nazarından hakîkaten bî-edebâne" olan neşriyatı üzerine Ali Cevad Bey'e aynen şöyle söylemiştir:

> *"Başkâtip Bey! Bu gazetelerin makaam-ı saltanat ve hilâfete tecâvüz etmelerine bakılırsa, fîmâba'd ne pâdişahlığın, ne de hilâfetin ehemmiyeti kalmıyacaktır. Zannedersem ben hâtemü'l-mülûk olacağım."*

Bu sözler dahi, Hâkan'ın siyasî nufuz-ı nazarını göstermiş ve maalesef kendileri, târihen son sultan addedilmişlerdir. Kendisinden sonraki iki pâdişah ancak hükmen ve zâhiren sultandır; hakîkatte "Sulta-i Eclâf" denilmeğe lâyık İttihatçı çetesi, devlet kudretine bilfiil zilyed olmuşlardır. Bu fiilî vaziyet, Türkiye için başlıbaşına büyük bir felâket doğurmuştur.

Türkiye'nin içine düştüğü bu pek acâib karışıklık devam etmekte, Arab, Arnavut ve Çerkes klüpleri kurulmakta, zâbitler tarafından Harbiye Meydanı'nda tiyatro oynanmaktadır. Harbiye Nâzırı tiyatroya Pâdişah'ı da dâvet etmiştir. Ali Cevad Bey:

> *"Keyfiyeti hâk-i pây-i şâhâneye arzeyledim; buyurdular ki: 'Ben de tiyatroyu pek severim; lâkin bu vatan oyunu, halkı ihtilâle dâvet için tertîb edilmiş bir oyundur. Şimdi halkın efkârını teskîn ve âsayişi muhâfaza etmek lâzım gelirken, hâlâ halkın ezhânını tehyice çalışıyorlar. Bir de zâbitlerimiz, askerlerimiz hep oyuncu olmuş; hele bu hiç câiz değildir. Asker tiyatro oyuncusu olur mu? Askerlik şerefi nerede kalır? Zâbitlerimizin tiyatroda oyunculuk ettiklerini neferler görürlerse böyle zâbitâna Türkler hiç hürmet eder mi? Bir de bu klüpler nedir? Arab Klübü, Arnavut Klübü, Rum Klübü. Velhâsıl her millet kendisine*

bir klüp yapmış. Bunlar fenâ şeyler. Bu devlet bir çok muhtelif kavimlerden terekküp etmiştir. Bunları birleştirmeğe çalışmalıdır. Bu gidişe bakılırsa, her kavim ayrı ayrı yaşamağa hazırlanıyor. Bu işler kolay zannolunmasın, pek müşkildir. Beni bir şeye karıştırmıyorlar. Ben de karışmak istemem. Ammâ işler bozulursa, sonra bir daha yerine gelmez. Sadrâzam Paşa'ya söyle, zâbitlerin, askerlerin tiyatroda oyunculuk etmelerini ve bu klüpleri men' etsin. Ben bunları müslümanlık ve Türklük nâmına olarak söylüyorum. Sadrâzama ben kendim de söyliyeceğim.'

"Bu sözleri söylediği vakit hutût-ı vechiye-i hümâyûnlarında âsâr-ı haşmet rünûmâ olmakta idi. Elhak Sultan Abdülhamîd-i Sânî efendimiz hazretleri umûr-ı siyâsiyede nufûz-ı nazar-ı âlîye mâlik, sâhib-i rey ve zekâ bir pâdişah-ı fetânet-intimâ idi." demektedir.

Bu sözler, tecrübeli hükümdarın, husûl bulan ictimaî karışıklıklardan, millet ve devlet hesâbına ne kadar endîşelendiğini, ne derece yüksek bir Türklük ve İslâmlık şuûruna sâhip olduğunu açıkça göstermektedir. Fakat bu karışıklıklar için müessir tedbîrler alma imkânına sâhip değildir; beklemeyi ve hâdiselerin inkişâfıyle çıkacak fırsatları değerlendirmeyi daha doğru bulmaktadır.

"İnkılâb-ı Osmânî"nin İlk Fecî Meyveleri: Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhâkı; Bulgaristan'ın İstiklâlini İlân Etmesi; Girid'in Yunanistan'a İlhak Kararı

Osmanlı ülkelerini çok ciddî bir karışıklığın kaplayışı, devlet otoritesinin meflûç hâle gelişi, idâre hakkında hiç bir fikri olmayan İttihatçılar'ın hükûmete bi'l-fiil müdâhaleye kalkışmaları, bir takım dış ihtirasların tahakkukuna da zemîn hazırlamıştır. Meşrûtiyet'in ilânı, Makedonya'da çarpışan çeşitli kuvvetleri de ânî ve tehlikeli bir bekleyiş devrine sokmuş; Bulgar, Yunan ve Sırp çete reîsleri dağlardan inerek Selânik'e ve Manastır'a gelmişler; İttihatçı çetelerin başları olan zâbitlerle kucaklaşmışlardır. Bulgar ve Yunan ihtilâl komitaları taktik değiştirerek, meşrutî klüpler hâline dönüşmüşler; tahrik ve propagandalarını daha açık ve serbest olarak devam ettirmişlerdir. Bu sebeple Makedonya'da zâhirî bir sükûn görünür olmuş; işin garîbi yol kesicilik ve soygunculuk yapan çete reîsleri, İttihatçı aklıevveller tarafından müşâvir olarak kullanılmaya bile başlanmıştır.

İttihatçılar, Abdülhamîd'in her hareketine olduğu gibi, "Ayır-Buyur" politikasına da reaksiyon göstermek hamâkatine düşmüşler; çok köklü ve asırlık ihtilâflarla dolu olan Bulgar, Sırp ve Yunan komitacılarını "Hürriyet, Müsâvat, Uhuvvet" gibi dipsiz ve boş mefhumlar etrafında birleştirip kardeş yapalım derken, sakat davranışlarıyle, hepsini hâkim devlete karşı müşterek düşman hâline getirmişlerdir. "Ya hürriyet, ya ölüm." gibi beylik sloganlarını dahi "ORIM" denilen Makedonya Dâhilî İhtilâl Teşkilâtı'ndan alan bu İttihat Terakkî komitasının, kendi devletlerine ve onun meselelerine bakış tarzı da, ne gariptir ki, Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinkinden pek farklı olmamıştır. Şakîler arasındaki dağ kaanunlarının devlet idâresinde de yürüyeceğini sanmışlar ve herkesin muayyen maksatlar için girdiği bekleyiş devrini bile kendi zaferleri addetmişlerdir.

Bu zâhirî sükûn üzerine Avrupa devletleri, Makedonya üstündeki kontrollerini kaldırmışlardır (3 Ekim 1908/7 Ramazan 1326).

İttihatçılar bunu yeni ve büyük bir muvaffakıyet gibi göstermeğe çalışırken, birbiri arkasından vukû bulan emrivâkiler kendilerini de, memleketi de şaşkına çevirmiş; işin başka hesaplarla yapıldığını ortaya koymuştur. O sırada Osmanlı ülkelerinde, yeni toplanacak meclis için intihâbât faaliyeti başlamıştır. İttihatçılar bütün gayretlerini seçim kazanmaya hasretmişler ve 93 Meclisi için yapılan hatayı tekrarlamakta da tereddüt göstermemişlerdir. Osmanlı devletinin "Eyâlât-ı Mümtaze" denilen, ayrı meclisleri ve ayrı statüleri bulunan yerlerinden de meb'ûs celbetmeğe kalkışmışlardır. Bosna-Hersek, Rumeli-i Şarkî ve Girit bunlardan başlıcalarıdır. Bu husus, mezkûr vilâyetlerde alâkalı devletlerin harekete geçmesi netîcesine yol açmış ve Türkiye'nin içine düştüğü dâhilî karışıklık da işlerini kolaylaştırmıştır. Böylece hemen hemen aynı anda Bosna-Hersek Avusturya tarafından ilhâk edilmiş; Türkiye yüksek hâkimiyetinde bulunan Bulgaristan Prensi ve Rumeli-i Şarkî Vâlisi olan Ferdinand istiklâlini ilân etmiş; Girit Meclis-i Umûmîsi, adanın Yunanistan'a iltihakı kararını almıştır (5-6 Ekim 1908/9-10 Ramazan 1326).

Bu suretle Bulgaristan'ın istiklâline karşı, gayr-i Slav olan Avusturya ve Yunanistan, Balkan muvâzenesinde kendilerine daha kuvvetli bir mevki elde eder görünmüşlerdir. Fakat daha önce kararlaştırıldığı anlaşılan bu iltihak ve ilhaklar, zâten kıl üzerinde duran Balkan ve Avrupa muvâzenesini ihlâl edici bir manzara göstermiştir. İttihat Terakkî denilen Makedonya çetesinin, hürriyet nâmıyle memlekette vücûda getirdiği fecî karışıklığın ve bî-akıl siyâsetin ilk büyük felâketi, Türkiye tâbiiyetinde bulunan üç büyük eyâletin bir çırpıda devlet bünyesinden ayrılması olmuştur.

İttihatçı şefler, Câvid'in telkîniyle, yeni bir şamataya başlamış; artık so-

kaklara dökülüp, "Yaşasın" yâhut "Kahrolsun" diye bağırmaya alıştırılmış kalabalığa, yeni numaralar telkîn etmiştir. Böylece Avusturya'dan ithâl edilen fese boykot yapılmış ve bunlar merâsimle yırtılarak kalpak giyilmeğe başlanmıştır. Bu suretle Avusturya'ya zarar verilmek istenmişse de, kalpak kumaşlarının da Viyana menşeli olduğu görülmüştür. Velhâsıl şu işte dahi ciddiyetten çok uzak bir tavır takınılmıştır.

Kendisine "Cemiyet-i Mukaddese" nâmını veren İttihat Terakkî'nin; Kel Hasan Efendi'nin "Komik-i Şehîr" ünvânına benziyen lakablarla anılan "hatîb-i şehîr"leri, şurda burda heyecanlı nutuklar çekerek, fes giyilmemesini temin maksadıyle etraflarındaki kalabalığa yemînler ettirmişler ve yeni bir eğlence vesîlesi ihdâs etmişlerdir.

Avusturya ile çıkan ihtilâf, netîcede pazarlık mevzuu yapılmış ve Bosna-Hersek'teki arâzî-i emîrîyeye mukaabil 2,5 milyon Osmanlı altını alınarak kapatılmıştır (26 Şubat 1909/5 Safer 1327). Bu hususta Kâmil Paşa "Bu meselede dahi cebren istirdâd-ı hukuk Devlet-i Aliyye'ye âit olarak bir kere muhârebe bed' edince nerelere kadar tevessü' edeceği meçhûl ve te'mîn-i muvaffakıyet meşkûk bulunmağla berâber sulh ve müsâlemet-i umûmîyenin devâmmı iltizam eden devletlerin nesâyih-i hâlisânesi de lâzımü'l-isgâ vesâyâdan olmasına mebnî, çâr-nâ-çâr sulhen tesviye-i ihtilâf tarafına gidilmiştir." demekte ve Avusturya hükûmetince Yeni Pazar Sancağı'nın askerden tahliyesi hakkındaki taahhüde zamîmeten 2,5 milyon lira koparıldığını, gümrük resimlerinin tezyîdi, kapitülasyonların lağvı, ecnebî postaların ref'i gibi hususların da zikredildiğini, bunlar gerçi kabul edilmemişse de meselenin mübâhase vesîlesi yapıldığını anlatmakta ve kendisini müdâfaa etmektedir.

Bulgaristan'ın istiklâline de zâhiren, pâdişahın doğum günü münâsebetiyle ecnebî sefîrlere verilen ziyâfete Bulgar kapu kethudâsının dâvet edilmemesi sebep olmuştur. Kethuda Geşof Efendi, daha evvel bu çeşit ziyâfetlere dâvet edildiğini, işin teâmül hâline geldiğini, Sadrâzam Kâmil Paşa'ya bildirmiş; ondan ise 'Evet, siz dâvet edilmiyeceksiniz, Bulgaristan Türkiye'ye tâbi bir emârettir; ziyâfet ecnebî devletler sefîrlerine veriliyor, idâre tarzı değişmiştir; eski dâvetler saraydan yapılırdı, şimdi Bâbiâli yapıyor." diyerek, kendisini sevdiğini, hakkını da teslîm ettiğini bildirmiştir. Kethüdâ dâvet edilmediği takdirde memleketine dönmeğe mecbur olduğunu bildirmişse de, Sadrâzam aldırmamıştır. Bunun üzerine Geşof Efendi, memleketine dönmüş ve akabinde Prens Ferdinand, Makedonya'daki Bulgarları da içine alan "Bulgarlar Çarı" gibi mütecâviz bir ünvanla krallığını ve istiklâlini ilân etmiştir. Böylece Doğu Rumeli de Osmanlı Devleti'nden bi'l-fiil ayrılmıştır. Geşof

bilâhare kendisiyle konuşan bir gazeteciye "Ziyâfet hâdisesi olmasaydı, Bulgar istiklâli iki veyâ beş, belki de on sene gecikebilirdi." demiştir.

Ali Fuad Bey'in yazdığına göre, Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'nin tahrîkiyle husûsî bir vükelâ toplantısı yapılmış; Sadrâzam mesele hakkında izâhât vermiş; "Bir cebinden Sırbistan'a yapılan ittifak teklîfine dâir müsbet, diğer cebinden Romanya'nın yanaşmadığı hakkında menfî, öbür cebinden Yunanistan'ın mütehayyir" bulunduğunu gösteren kâğıdlar çıkarmıştır. Sonra Harbiye Nâzırı Ali Rızâ Paşa'ya "Harb etmeye istitâat-ı askeriyenin müsâid olup olmadığını sormuş"; ondan da "Askerimizin ayağına giydirecek çarığımız bile yok." cevâbını alınca, "Ne yapalım seraskerimiz (esbâk Rızâ Paşa) kendi binâ-yı servetini yapmaktan başka bir şey düşünmemiş." demiştir. Vükelâ ile yapılan müzâkerede, meselenin siyasî yoldan tesviyesine karar verilmiş ve bu hususta bir komisyon kurulmuştur. Tabiî harbedilmeme kararının askerin ayağında çarık bulunmamasıyle izâhı tamâmen mânâsızdır. Ordunun techizât ile mühimmâtı iyidir. Fakat küçük zâbitândan bâzıları İttihatçı olduğu için, askerî hiyerarşi tamâmen bozulmuş, emir ve kumanda mekanizması işlemez hâle gelmiştir. O günleri gören bir asker "O vaktin en yüksek askerî rütbesi mülâzım ve yüzbaşıdan başlıyordu; binbaşı, kaymakam, miralay sonra geliyordu ve onu paşalar tâkip ediyordu; paşaların vaktiyle mülâzim ve yüzbaşı teveccühü kazanmış 'baba adam' diye tavsîf edilenleri ve iki yüzlüleri müstesnâ, çoğunun âkıbeti karanlıktı ve bu küçük zâbit hareketinin alacağı şekle bağlı görünüyordu; disiplin tam bir iflâs hâlinde idi. Küçük zâbitlerden mürekkep heyetler, huzurlarına mancinikle çıkılamıyan paşalara sadâkat yemîni yaptırıyorlardı." demekte ve askerî nizâmın ne denlü karışıklık içinde bulunduğunu anlatmaktadır. Çarıksız bir askerle zafer kazanılabilir; fakat emr-ü kumandadan çıkmış, başıbozuk bir kalabalıkla, ayakta dahi durulamaz. İttihat ve Terakkî zimamdarlarının devlet ve millete ettiği hıyânetlerin muhakkak ki en büyüğü, ordudaki emr-ü kumanda zincirinin berhava edilmesi ve cemiyetimizin en büyük müessesesi olan bu mukaddes ocağın, küçük bir kliğin emel ve menfaatlerine âlet edilmesidir. Koskoca bir devletten, küçücük bir Balkan hükûmeti hâline gelişimizin başlıca sebebini de bu teşkîl etmiştir. İşte Kâmil Paşa kabînesinini fiilen ve askerî zâviyeden bir şey yapamamasının asıl sebebi budur.

Kâmil Paşa Bulgar istiklâli mevzuunda ise şöyle demektedir:

> *"Bulgaristan kemâl-i germi ile muhârebeye hazırlanmakta ve hududa peyderpey asker ve mühimmât-ı harbiye tâbiye eylemekte olarak, bizim istirdad-ı hukuk husûsunda olan mecbûriyet ve hiddetimize mukaabil, Bulgarlar dahi istiklâllerini para ile satın almak değil, kanlarıy-*

le kazanmak iddiasında bulunmalarıyle bu efkâr-ı mutezâde meyânında şimdilik îzâhı münâsip olmayan bâzı ahvâl-i mâkûse, sulh ve müsâlemet-i umûmiyeyi iltizam eden devletlerin nesâyih-i vâkıası inzimam ile bizi konferans akdi husûsunu tâkibden ve bilâhare ihtiyar-ı muhârebeden tevakkiye imâle eylemiş ve nihâyetü'l-emr, ta'vizât-ı nakdiyenin ta'yîn-i mikdarı için cereyân eden muhâberât netîcesinde, Bulgaristan'ın kıllet-i iktidâr-ı mâlîsi vesîlesiyle ve kendi hesaplarına göre bizce ber-vech-i tensîb talep olunan beş milyon İngiliz lirasına mukaabil 82 milyon franktan ziyâde bir şey vermemek azminde Bulgarlar'ın taannüd ve tedârikât-ı harbiyeye devam edegeldikleri görülüp, mâhazâ Bâbıâli'ce dahi her ihtimâle karşı istikmâl-i esbâb-ı mukaabeleye sarf-ı mesâî-i mümkine ile izhâr olunan sebât ve mukaavemet, meyânede muhârebe vukuunu intâc etmesin içün, Rusya devleti mikdâr-ı matlûbun farkı kendi tarafından tesviye olunmak üzere, beş milyon İngiliz lirası demek olan 125 milyon (altın) frankın îtâsını taahhüd eylediğinden ol vechile işe hitâm verilmiş idi."

Kâmil Paşa'nın bu ifâdede "Şimdilik izâhı münâsib olmayan ahvâl-i mâkûse" tâbirinden maksadı, her halde Ali Fuad Bey'in naklettiği "çarık meselesi" olmasa gerektir. Bu ifâde her halde, İstanbul'daki 4 avcı taburunu ve bâzı birlikleri Rumeli'ye gönderemiyen bir Sadrâzam'ın inkisârını anlatmakta ve merkezde kendilerini emniyette görmedikleri için, kendilerine mensup küçük zâbitâna hükûmet emrini dinletemiyen İttihatçılar'dan şikâyeti mutazammın bulunmaktadır.

Yine Kâmil Paşa:

"Eğer Ağustos'ta Rumeli'de müheyyâ bir kuvvetli ordumuz bulunsa idi, ne Bulgaristan ilân-ı istiklâl edebilir, ne Avusturya Bosna-Hersek'i kendi memâlikine ilhâka karar verir idi."

demekle, mevcut ordunun harb yapabilecek vaziyette olmadığına işâret etmektedir.

Biraz da kendisini temize çıkarmak maksadıyle söylenen şu mütâlaada, ordunun başıbozukluğu ve küçük zâbitlerin siyâset batağına saplanması gibi sebepler de derpiş edilmişse, büyük hakîkat payı vardır.

Bulgaristan'ın arâzî-i emîrîyeye karşılık vereceği tazminâtın bir kısmı ise, 93 Muhârebesi'nden kalan Rus alacaklarından indirilmiş ve devletin eline fazla bir şey geçmemiştir. Ali Fuad Bey'in yazdığına göre müzâkereyi yapan Osmanlı komisyonunda evkaf muâmelâtına vâkıf zevât bulunmamış;

Bulgaristan'daki evkaf-ı İslâmiyeden hak talep etmek mümkünken bu da yapılmamış ve eski emâretimizdeki "hukuk-ı vakfiye mahvolup gitmiş"tir. Bilâhare Petersburg'da yapılan tazmînat müzâkerelerinde de "Bulgaristan'daki evkaf-ı İslâmiye kaale alınmamış" ve emâretin istiklâli emr-i vâkii o hây-u huy içinde devletçe tasdîk edilmiştir (19 Nisan 1909/28 Rebîülevvel 1327).

Girid'in Yunanistan'a iltihakı da, Yunan fevkalâde komiserinin idâresinde bulunan adadan İngiliz, Fransız, İtalya ve Rusya devletlerinin askerlerini çekip tahliyeye başlamaları üzerine vukû bulmuştur. Diğerleri gibi, bunda da, husûsî statüye sâhip olan adadan, Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'na meb'ûs celbedilmek istenmesi bahâne edilmiştir. Esas sebep, Bulgaristan'ın istiklâl ilân etmesiyle Slavlar lehine bozulduğu görülen Balkan muvâzenesinin batı lehine kaydırılmak istenmesidir. İşte bu sebepledir ki, Rusya'dan kuvvet alarak ve Petersburg temâyüllü bir kabîne getirilerek icrâ edilen Bulgar istiklâlinden bir gün sonra, Girit Meclis-i Umûmîsi de Atina hükûmetinin teşvîki, Paris ve Londra'nın tasvîbi ile Yunanistan'a iltihak kararı vermiştir. Bu kararı Bâbıâli, alâkalı devletler nezdinde protesto etmiş; Yunan mallarına boykot ilân edilmiş ve mesele uzayıp gitmiştir. İttihat Terakkî'nin yaygaracı sokak hatîbleri ve nümâyişçi figüranları bir takım mitingler tertîb etmişler; büyük infiâle kapılan ahâlinin hiddetini meydanlarda geçiştirmeğe çalışmışlardır. "Girit bizim canımız, fedâ olsun kanımız." yollu feryadlar yükseltilmiş; küçük çocukların takkelerine "Ya Girit, ya ölüm." gibi ibâreler yazılmış ve bunlar sokak sokak dolaştırılmıştır. Bu boş ve mânâsız şamata ve yaygaralardan müsbet bir şey temin etmenin tabiî ki imkânı yoktur. Halkın hükûmete ve İttihatçılara karşı duyacağı infilâlin başka bir mecrâya dökülmesi ve meselenin geniş kitlelere yayılması temin edilmek istenmiştir. Fakat bu da meselede mümkün olan yâhut ehven-i şer addedilebilecek bulunan hal tarzının ortaya konamaması gibi bir zarara sebebiyet vermiştir. Bu sebeple Türk-Yunan ihtilâfı gittikçe müzminleşen bir mesele hâline gelmiş; Atina hükûmetine karşı Sırbistan ve Bulgaristan'a yaklaşma gibi yollara sapılmış; fakat İttihatçılar'ın pek gâfil dâhilî ve hâricî siyâsetleri sebebiyle şu niyet de husûl bulamamış ve ileride, Türkiye'ye karşı bir Balkan ittihadının vukuunu bile temin etmiştir.

Halbuki o sırada Balkanlar'daki Slav yayılması sebebiyle Atina hükûmeti tedirgindir. Paris ve Londra'nın da teşvîkiyle Yunan ricâli Türkiye ile çok sıkı bir anlaşma yapmak istemektedir. Hattâ Ali Haydar "O sıralarda başvekil olan Mavro Mihali daha ileri giderek, Avusturya-Macaristan arasındaki dualist şekilden daha sıkı bir birlik vücûda getirerek, panislavizm emeline sed çekmek için bundan başka çâre olmadığını ileri sürüyordu; Yunan diplomatlarının bu kanaatleri, gerek kendi menfaatleri, gerek bizim menfaa-

timiz bakımından ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınacak bir meseleydi." demekte, meşrûtiyetin ilânından sonra yaptığımız büyük hatalardan birinin Yunanlılar'la anlaşamamaklığımız olduğunu, eğer bunu yapmış olsaydık, Balkan Harbi'nin ve onun netîcesi olan diğer felâketlerin önüne geçmenin mümkün olabileceğini söylemektedir. Yine aynı müellif, "Fakat, Balkan Harbi'nden evvel 'Girit bizim canımız.' nakaratını tutturmuş olan ifratkârlık cereyanları karşısında, bu hakîkati İttihat ve Terakkî'ye anlatma imkânı olmamıştı." demektedir.

Yunan politikacılarının Türkiye ile bir "conféderation" yâhut "féderation" yapma temâyülü ileriki senelerde de devam etmiş; hattâ günümüzde dahi zaman zaman izhâr ettikleri bir husus bulunmuştur. Bunun, o zaman husûle getirilebilmiş olsa, bir çok büyük felâketlerin, hattâ Rumeli'nin kaybının bile önünü alabileceği iddiası, hâdiselerin seyri bakımından tabiî ve mümkün görünmektedir.

İşte bu suretle imtiyazlı vilâyetler olarak devlete bağlı bulunan Bosna-Hersek'le Girit ve Türkiye yüksek hâkimiyetinde bulunan Bulgar Emâreti ile Rumeli-i Şarkî bir çırpıda ülkemizden ayrılmıştır. Balkan ve Avrupa muvâzenesini de ihlâl eden bu ilhaklar, yeni ve büyük felâketlerin ilk işâretleri olmuş; "İnkılâb-ı Osmânî" denilen sarhoşluğun acı meyvalarını teşkîl etmiştir. Böylece son bir asırlık târihimizin seyrinden çıkan "Her inkılâbın arkasından bir felâket gelir." iddiası, yeniden teeyyüd etmiştir.

Meclis-i Meb'ûsân'ın Toplanması ve Bu Mevzûda Bâzı Mülâhazalar

Karmakarışık hâdiseler ve nümâyişlerle geçen günlerdeki mühim vak'alardan biri de Meclis-i Meb'ûsân'ın toplanmasıdır. İttihat Terakkî, iki dereceli olarak, 32 sene evvelki usûle uygun şekilde yapılan seçimlerde, her çâreye başvurarak kazanmak gâyesini tâkip etmiş ve bunda da muvaffak olmuştur. Esâsen karşısında, henüz yeni kurulmuş Fırka-i Ahrâr'dan başka bir siyasî teşekkül de yoktur. Prens Sabahaddin'in* Bebek'teki bahçesinde verdiği bir konferanstan sonra, hazır bulunan Ahmed Samim ve Nûreddin Ferruh Beyler, kendisine bir muvâzene ve murâkabe fırkası kurmak istediklerini bildirmişler ve reîsliği deruhde etmesini teklîf etmişlerdir. Prens, reîslik teklîfini kabul etmemiş; fakat yakını bulunan Ahmed Fazlı, Mâhir Saîd ve Celâleddin Ârif Beylerle müzâkerelerini temin etmiştir. Bu müzâkerelerin netîcesinde 14 Eylül 1908'de "Fırka-ı Ahrâr" nâmıyle anılan teşekkül kurul-

* Prens Sabahaddin'in fikirleri ve şahsiyeti hakkında 6. cildin sonunda verdiğimiz Ek'e bakınız.

muştur. İlk umûmî intihâba yalnız İstanbul'da iştirak eden fırka, hiç bir meb'ûsluk kazanamamış; fakat Mâhir Saîd Bey, gösterdiği şahsî gayretle, memleketi olan Engüri'den meb'ûs seçilmiştir.

İntihâb, küçük ordu zâbitlerine istinâd eden İttihat ve Terakkî'nin, korkutmaya kadar varan tazyîki altında cereyân etmiştir. Halk, intihâblarda müntehib-i sânîlere rey vermiş; mülkî ve askerî makaamları da ele geçirmiş olan İttihatçılar ise, bunlara baskı yaparak, istediklerini meb'ûs seçtirmişlerdir. Böylece Meclis-i Meb'ûsân, kaahir bir İttihatçı ekseriyetiyle dolmuş ve Cemiyet, bundan istifâde ederek, Bâbıâli'nin ve makaam-ı saltanatın nufûzunu kısıtlamak gibi bir yola sapmıştır. İşte bu sebeple, Cemiyet-Bâbıâli ve Saltanat üçlüsü arasında kurulmuş olan denge, İttihatçılar'ın Meclis-i Meb'ûsân ekseriyetini ele geçirmeleri yüzünden, onların lehine bozulmaya başlamıştır.

Meclis-i Meb'ûsân, Osmanlı cemiyetinin mâhiyeti icâbı, muhtelif unsurların mümessillerinden terekküp etmiştir. 288 meb'ûsun 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Sırp ve Bulgar, 4'ü de Yahudî'dir. Şu vaziyet, devletin en yüksek ve mukaddes makaamlarını körce zaafa uğratmak yolunu tutan İttihatçılar'ın kerîh davrışlarıyle fecî netîceler verecektir. Sultan Hamîd'i tedirgin eden nokta da budur. Nitekim Tahsîn Paşa'ya:

> *"Bir hükümdar için lâzım olan şey memleketin menfaatidir; eğer bu menfaat Kaanun-ı Esâsî'nin ilânında ise o da yapılıyor; fakat iyi tatbîk olunur mu, Türk'ün menfaati mahfûz kalır mı, burasını kestiremiyorum. Muhtelıf âmâl-ü efkâr besliyen unsurların içtimâ ettikleri yerlerde, fırka münâzaalarından, memlekete dâima zarar gelir; bizim ilk Meclis'te bunun acı tecribeleri olmuştur."*

diyerek, kanaatini açıklamış; bu husustaki korku, tereddüt ve endîşelerini bildirmiştir.

Fakat Rıza Nur'un:

> *"Cemiyet erkânı kâmilen câhildir. Bu câhil zavallılar, meşrûtiyet her derde devâdır, artık her yeri alırız zannediyorlardı. Meselâ Tal'at, ancak rüşdiye tahsili görmüş, Selânik'te bir posta memuruydu. Çoğu aklı bir karış tepesinde câhil ve çocuk yaşta mülâzimlerdi. Câvid, Câhid gibi bir derece okumuş münevverler var idiyse de, bunlar cemiyette hem tâli insanlardı, hem de henüz hiç kimsede devlet ve idâre bilgisi, hattâ mefhumu yoktu. Herkes tecribesizdi. Pratikten yetişme yoktu.*

Olsaydı bile hükmü olmayacaktı; çünki moda kabadayılıktı; çünki meşrûtiyet kabadayılık ile başlamıştı; çünki bu mülâzimler mektepte kabadayılıktan yetişme idiler."

diye tavsîf ettiği İttihat erkânı, o sıralarda bu tehlikeyi hatırlarına bile getirmemişlerdir. Bilâhare Tal'at bu gafleti "Jön-Türkler Araplar, Arnavutlar, Yunanlılar, Türkler ve sâire gibi memleketteki bütün milletleri birleştirebileceklerini zannediyorlardı; fakat ihtilâli tâkip eden hâdiseler, maalesef bambaşka bir çehre gösterdi." cümleleriyle dile getirmiştir.

İttihatçılar'ın üç büyük rüknünden biri olan Cemal Paşa ise "Biz Osmanlılık esâsâtından bahsederken, Bulgar ihtilâlcileri Makedonya'nın muhtariyeti fikrinden bir zerresini bile fedâ etmek istemiyorlardı; maahaza ihtilâl komitaları arasında en ziyâde anlaşabildiğimiz gene bunlardı." gibi cümlelerle hem gafletlerini, hem de bunda ısrar etmek hamâkatinde bulunduklarını itirâf etmektedir. Yâni Sultan Hamîd'in millî mevzûlar üzerindeki büyük hassâsiyet ve teyakkuzundan, İttihatçı şefleri nasîbedar değildir ve bu nasipsizlik kendilerini mezara kadar kovalamıştır.

Meclis intihâbında, İstanbul'daki seçimlere Cemiyet'çe müdâhale edildiğini yazan H. Câhid, "Eğer müdâhale olmasaydı tek bir Türk meb'ûsunun çıkacağından bile şüphe ettiğini" söylemektedir. Cemiyetin Türk meb'ûsu seçtirmek husûsunda bir gayreti varsa ve müdâhale buna hasredilmişse, bunu şâyân-ı şükrân görmek icâb eder. Fakat, o zaman kendisine şu suâli sormak vâcib olur: Eğer Türk olarak, İstanbul'da dahi meb'ûs çıkaramıyacak kadar kuvvetsiz isen, Ermenî, Rum, Sırp ve Bulgar komitacılarıyle anlaşarak ve ordudaki genç subayları kandırarak, ne diye hürriyet, meşrûtiyet ve Meclis-i Meb'ûsân talebiyle hükûmetine isyân edersin ve sonra da devlet şuûrundan tamâmen uzak bir gafletle millî ve müşterek müesseseleri tahrîbe yeltenmek gibi haltlara karışırsın? Tabiî, şahsî menfaatlerini ve şöhretini, inandığı basma-kalıp mefhumlarda gören bu adamların, hatâ ettiklerini itiraf etmeleri pek güçtür ve onlardan beklenemiyecek derecede yüksek bir büyüklüktür. İttihatçılar "anâsır" meselesini halledeceğiz diye aldıkları tedbîrlerle, onu alabildiğine körükledikleri gibi, müslüman kavimlerin müşterek îmân ve müesseselerine karşı gösterdikleri lâubâliliklerle de ayrılıkları şiddetlendirmekten başka bir şey yapamamışlardır. Maalesef Meclis-i Meb'ûsân da bu çeşit anâsır ihtilâflarının mücâdele sahnesi olmuştur.

İşte bu Meclis'in açılışı için büyük bir merâsim yapılmış; Ayasofya arkasında bulunan ve 1934'te yanan binâda toplantıya başlamıştır (17 Aralık 1908/23 Zilkade 1326). Pâdişah dört atlı gerdûne-i saltanata râkib olarak, karşısında Sadrâzam Kâmil Paşa ve şehzâdesi Burhaneddin Efendi olduğu hâlde, Beyoğlu, Unkapanı, Vefâ, Bâyezîd ve Divanyolu tarîkiyle Meclis-i

Meb'ûsân dâiresine azimet etmiş, esâsen Sadrâzam tarafından yazılan, Pâdişahça da bir kaç ilâve yapılan nutuk, mâbeyn başkâtibi tarafından kıraat edilmiş ve "Memleketimizin Kaanun-ı Esâsî ile idâresi hakkındaki azmim kat'î ve lâyetegayyerdir." cümlesi, pek şiddetli tezâhürât ve alkışlara sebep olmuştur. Nutku ayakta dinleyen Pâdişah, meb'ûsân efendilere bir kaç kelime-i tayyibede bulunmuş ve "Meclisimizin huzûrumda küşâdından ve sizi cümleten burada gördüğümden dolayı fevkalâde memnûn oldum; devâmını ve hüsn-i muvaffakıyetini Cenâb-ı Allah'dan niyâz ederim, Cenâb-ı Hak muvaffak-ı bi'l-hayır buyursun." demiştir.

Pâdişah nutkunda, Kaanun-ı Esâsî'yi kendisinin vaz' ettiğini, tatbîkatta görülen müşkilât sebebiyle ve ricâl-i devlet tarafından gösterilen lüzum üzerine Meclis-i Meb'ûsân'ın muvakkaten ve vakt-i merhûnuna kadar tâtîl edildiğini, bu arada memâlik-i şâhânenin her tarafında mektepler te'sîs ile maârifin terakkîsine ihtimâm olunduğunu ve böylece bugünkü açılışın zemîninin hazırlandığını söylemiş; Bulgaristan'ın istiklâlini ilân etmesini ve Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgâlini pek ziyâde teessüfü mûcib fevkalâde hâdiselerden olarak gördüğünü bildirmiş ve "Hukuk-ı devletin muhâfazası hey'et-i vükelâmızın himmetine mevdû olmakla bu bâbda her halde Meclis-i Umûmî'nin muâvenet ve müzâhereti arzu olunur." demiştir. Yâni Meclis'in şu fevkalâde hâdiseler karşısında hükûmete yardımcı olmasını ve müşterek hareket etmesini samîmâne istemiş; bu husustaki tereddütünü de ifâde etmiştir.

Merâsimi anlatan Ali Cevad Bey "Yıldız Sarayı ile Meclis-i Meb'ûsân dâiresine kadar güzergâh-ı hümâyûnda saf-beste-i ta'zim olan askerle berâber 3-4 yüz bine bâliğ olan ahâlî tarafından ibrâz olunan meâsir-i ihtiramkârî ve ta'zîmâttan zât-ı şâhâneleri pek ziyâde mahzûz oldular; yevm-i mezkûrda İstanbul halkının ve hattâ saray takımının beht-ü şetâret ve şevk-u cinnet ile memzûc olan ahvâli hakîkaten târiften muarrâ bir hâl-i garâbet-intimâ idi." demektedir. Ahâlinin pâdişahlarına gösterdiği büyük sevgi ve tezâhürât, halk kitlelerindeki Abdülhamîd muhabbetinin ne kadar köklü olduğunu bir kere daha ortaya koymuş ve ona muhâlefet eden İttihatçılar'ı şaşırtmıştır. J. Haslip bunu şöyle anlatmıştır:

> *"Ne Fâtih, ne Muhteşem Süleyman, Abdülhamîd'in yol boyunca mazhar olduğu muazzam tezâhürâta muhâtab olamamışlardı. Âdeta o, kendisine saldıran kuvvetlere karşı amansız bir hücûma çıkmış silâhşörün heybet ve azametiyle İstanbul caddelerinden hışımla geçiyordu. Saltanat locasına girince, Meclis hey'etini vakûr bir şekilde selâmladı. Nutkun okunması bitince bir Mekke meb'ûsu kürsiye gelerek duâ etmeye başladı. Pâdişah hemen tahttan ayağa kalkarak ellerini açıp duâya*

iştirak etti. Salondaki muhtelif dinlere mensup Yahudî, Farmason, Hıristiyan ve hattâ hiç bir îmâna sâhip olmıyan meb'ûslar da İslâm Halîfesi'ni taklîden duâya başladılar."

Bu merâsim İstanbul hakkındaki ve Osmanlı cemiyetindeki pâdişah sevgisini bütün açıklığıyla ortaya koymuş; ona yapılan vâsıtalı hücûmlara da çok büyük ve belîğ bir cevap teşkîl etmiştir. İttihatçı reîsleri bundan pek fazla kuşkulanmış; ellerindeki cerîde-i kerîhelerle daha şiddetli hücûma geçmeye kalkmışlar; âdeta halkı ve erâtı, kendilerine karşı nefretle doldurmağa başlamışlardır. Câhid denilen demagog "Osmanlı milletinin de azminin kat'î ve lâyetegayyer" olduğunu yazarak, Pâdişah'a güyâ cevap vermiş ve tabiî edepsizliğini göstermiştir. Bu gibi haller halk müfekkiresinde kendisine ve adına konuştuğu cemiyete karşı düşmanlık ve nefreti artırmaktan başka bir şeye yaramamıştır.

Meşrutiyet'in İlânından Sonra Vukua Gelen Hâdiseler ve Bu Hususta Bâzı Mülâhazalar

Meşrûtiyet'in ilânıyle birlikte, Osmanlı cemiyetinde vukua gelen karışıklıklar bâzı müessif hâdiselerle devam edip gitmektedir. İttihat ve Terakkî'nin vücut verdiği cereyân, Türkiye için zarûrî bir tahaffuz (mevcudu koruma) siyâseti güden Yıldız idâresine karşı, hürriyet ve meşrûtiyet gibi dipsiz kelimelerle icrâ edilen bîvâye bir reaksiyondur. Bu reaksiyon devlet nizâmını te'minle mükellef bulunan bâzı genç zâbitanla vukû bulmuş ve ordu âlet olarak kullanılmıştır. Devlet nizâmı içinde en büyük kuvvet olan ordu, bu İttihatçı küçük zâbitân eliyle sistemin dâhilinden çıkmıştır. Fakat ne o nizâmı bi'l-fiil ele geçirmiş; ne de sisteme bir başka şekilde dâhil olmuştur. Bu acâib vaziyet, bütün devlet makinasını meflûç hâle sokmuş; memlekette husûle gelen karışıklığın ve idarî başıboşluğun başlıca sebebini teşkîl etmiştir.

Devlet kudretini bi'l-fiil ele geçirememiştir; çünkü bu hususta kuvvetsiz ve kifâyetsizdir. Aynı zamanda halkta ve erât arasındaki pâdişah sevgisi çok köklüdür ve makaam-ı saltanata karşı bî-edebâne hareket, şiddetli bir aksülamelle karşılaşmaktadır. Bilâ-istisnâ hemen hepsi monarşist yâni saltanatçı olan Jön-Türkler'in ve İttihatçılar'ın, Sultan Hamîd'e karşı duydukları şahsî aleyhdarlık dahi böyle çetin bir kayaya çarpmaktadır. Meşrûtiyetin ilk günlerinde, Edirne'deki İkinci Ordu neferleri arasında vukû bulan hareket, bunun açık ve bâriz misâllerinden biridir. Memduh Paşa'nın *Hal'ler ve İclâslar*'da yazdığına göre:

"Sultan Hamîd vefât etmiş, yok tahtından indirilmiş havâdisi Edirne'de yayılınca, İkinci Ordu'nun neferâtı 'Babamıza ne oldu? İstanbul'a gidip öğreneceğiz.' dâiyesinde bulunmuşlar, zâbitleri 'Aslı olmayan lâkırdıya inanmayınız.' demişler ve teskîne çalışmışlarsa da 'Bölüklerdeki kardaşlarımız İstanbul'a gitsin, babamızı görmekle bizi tatmîn eylesin.' teklîfinde direnmişler; 300 mikdar asker, hâlis bir incizâbın bürhânı olarak, Yıldız Sarayı pîşigâhında dîdâr-ı pâdişahîyi müşâhede etmişler ve duâhân olarak Edirne'ye dönmüşlerdir."

Tahsin Paşa bu hususta Pâdişah'ın "Edirne'den asker mürâcaat ediyor, onu anlayınız." diye emir verdiğini, bunun üzerine makina başına gittiğini, maksatlarını sorduğunu, cevâben telgrafhânenin içi ve dışının askerle dolmuş bulunduğu, Hünkâr'ın tehlikede olduğunu işittiklerinden trenlere binip gelmeğe hazırlandıkları ve bunda ısrar ettikleri haberini aldığını" yazmaktadır. Paşa meseleyi Pâdişaha arzetmiş, Sultan bir kısım askerin murahhasen gelmelerini emretmiş ve bunları kabûl etmiştir.

Bu iki kaynak da meseleyi açık olarak yazamamakta ve askerin gösterdiği umûmî hareketin sebebini söylemekten çekinmektedir. O sırada Edirne Harbiyesinde talebe olan Miralay Şerif Bey'in bana anlattığına göre, muhtelif kıt'aların hazır bulunduğu bir merâsimde, İttihatçı zâbitlerden binbaşı Şâhin Bey nâmında biri "Pâdişahım çok yaşa." yazılı bezi kılıncıyle parçalamış ve hâdise bunun üzerine başlamıştır. Asker safları birden karışmış; bâzı çavuşlar, binbaşının arkasından koşmuşsa da yetişememişler ve bu zâbit; arkadaşları tarafından kaçırılmıştır. Askerin başında bulunan mektepli ve alaylı zâbitler ise hemen savuşmuş ve erât başsız kalmıştır. Harbiye talebesi, mektebe koşarak silâhlanmağa teşebbüs etmiş; fakat sınıf zâbitleri tarafından nasîhatler edilerek vazgeçirilmiş ve tahrîkin önüne geçilmiştir. Şerif Bey:

"Çok babayiğit adamlardı ve pek ziyâde disiplinli idiler; başlarında çavuşları olduğu halde Edirne caddelerinden, merâsim adımlarıyle istasyona gittiler; orada silâh çatıp telgrafla Pâdişah'a sadâkatlerini arzettiler ve zât-ı şâhânenin tehlikede olduğunu zannederek, trenlerle İstanbul'a gitmeğe kalktılar. Bunda çok ısrar ettikleri için, aralarından bâzıları Yıldız'a celbedildi. Pâdişah'la görüştüler. Sultan onları tatyîble berâber, askerliğin itaat etmek olduğunu, zâbitlerinin kendi mümessili bulunduğunu söylemiş ve nasîhat etmiş."

diye nakl-i vâkıa etmiştir*.

---

*Şerif Bey, o sırada erât ve halkın Pâdişah'ı çok derin bir hürmet ve muhabbetle sevdiklerini söylemiştir. Kendisine "Sultan Hareket Ordusu'na karşı gelebilir miydi?" diye sordum. "Karşı gelebilir miydi ne demek?" dedi ve elleriyle kat'iyet ifâde eden jestler yaparak "İkinci Or-

Şu göz yaşartıcı hareket, Türk askerinin pâdişahlarına duyduğu hudutsuz sevgi ve bağlılığın pek hâlis bir nümûnesi olmakla berâber. devlet ve ordu disiplini zâviyesinden fecî bir manzaradır. Bu mübârek askerin başında bulunan bâzı zâbitler, onunla aynı duyguda değildir. Genç zâbit, askerî ruhla da alâkası bulunmıyan, garîb bir hürriyet sarhoşluğuyla Pâdişah'ına karşı gelmekte, bunun, devletine aleyhtarlıktan, vatan ve millete zarar eriştirmekten başka bir netîce vermiyeceğini anlamaz görünmektedir. Buna benzer erât ve zâbit çekişmeleri, bâzı yerlerde de vukû bulmuş; ezcümle, Kosova'nın Köprülü kazâsında bir çarpışma bile zuhûr etmiştir. Şu müessif hâdiselerin sebebini, artık bâriz bir şekil almış olan, ictimâî zaafımızda yâni münevver ve halk tezâdında görmek lâzımdır. Maalesef, ordu disiplinini tamâmen ihlâl eden bu gibi hâdiseler, devam edip gitmiş ve herkes hürriyet denilen kelimenin nefsî ve şahsî emellerini husûle getirecek zemîni hazırladığı gibi bir zehâba kapılmıştır.

Bâzı bahriye zâbitleri, toplu halde nâzır tâyini hakkındaki düşüncelerini bir beyânname ile ilân ettikleri gibi, bir kısım kara zâbitânı da Harbiye Nâzırı'nın, mıntıkalarında hoş karşılanmadığını ifâde eden yazılar neşretmişlerdir. Rızâ Nur'a göre bunların içinde Yüzbaşı İsmet (İnönü) ve Kâzım (Karabekir) da vardır. Askerlikle aslâ te'lîfi kaabil olmayan bu haller, ordunun harb gücünü pek ziyâde azalttığı gibi, bütünlüğünü de bozmuş ve memleketi tam bir hercümercin içine atmıştır. Ordu mensuplarının siyâsetle meşgûl olmalarını, siyasî cemiyetlere intisaplarını, umûmî toplantılarda nutuk vermelerini men' eden bir nezâret emri çıkmışsa da, dinleyen olmamıştır. Zâbitân, Meclis koridorlarında ve siyasî cemiyetlerde yine arz-ı endâm etmekte devam etmiştir.

Cuma selâmlıklarında alaya iştirak etmiyen, bayram münâsebetiyle Pâdişah nâmına ikrâm edilen çayı reddedecek derecede şımartılan ve bu serkeşlikleri İttihatçılar'ca hoş görülen Harbiye talebesi, bir müddet sonra da ecnebî lisan okumıyacaklarını bildirmişlerdir. Bunların mümessilleri tevkif edilince de mektep nâzırı aleyhine ayaklanmışlar ve ancak hâriçten asker ge-

---

du-yı Hümâyûna bir selâm-ı şâhâne kâfi idi." cevâbını verdi. Sonra da kendi hassa alayı ile daha bir kısım birliklerin, Hareket Ordusu geçerken, manevra bahânesiyle Edirne şehri dışına çıkarıldığını anlattı. İstanbul'daki Birinci Ordu erâtının ve yukarı rütbeli zâbitlerin Pâdişah'a sâdık olduklarını, zâten derme çatma efrâddan mürekkep olan Hareket Ordusu'nun da kısm-ı âzamının Pâdişah'ı kurtarmak için gittikleri zannında bulunduklarını, Harbiye Nâzırı Edhem Paşa'nın yalnız isminin, işin mayna olmasını intâc edeceğini söyledi. Bu defa "Pek iyi ne diye yapmadı?" suâlini sordum. "Bilemem." dedi. Sonra da "Belki bir hâricî müdâhaleden çekinmiştir; belki kan dökülmesinden ictinâb etmiştir." diyerek "Hem onlar, işi şahsî ve nefsî addederlerse, nizâmı ihlâlden çekinirler ve kadere râzı olurlar." mütâlaasını serdetti.

tirilerek zorla imâleye sevkedilebilmişlerdir (26 Ocak 1908). İçlerinden 60'ı mektepten tardedilmiş ve 100'ünün de kaydı silinmiştir. Ayrıca idâdî mekteplerindeki talebelerin cemiyet kurarak siyâsetle meşgûl oldukları, memlekette hürriyet devri başladığını söyliyerek, imtihansız sınıf geçmek istedikleri ileri sürülmüş ve bunu men'e dâir bir Maârif Nezâreti tebliği neşredilmiştir (29 Ocak 1908).

Bu curcunaya, medrese talebesi de iştirak etmiş ve onlar da Bâyezid Câmii'nde toplanarak, yeni kararlaştırılan kur'a imtihanlarının geri bırakılmasını istemişlerdir (27 Şubat 1908). Daha evvel de Şeyhülislâm'ı istemedikleri hakkında toplu bir arîza tanzîm etmişler; Ayasofya, Süleymâniye ve Bâyezid câmileri duvarlarına efendi aleyhinde beyânnâmeler asmışlardır. İstanbul tramvay işçileri bir takım haklar istiyerek tâtîl-i işgâle (=grev) kalkışmışlar; Anadolu ve Rumeli şimendifer kumpanyalarında da aynı hal görülmüştür (15 Ekim 1908). Bu arada askerî üniformaların ve polis kıyâfetlerinin değiştirilmesi gibi gâyet kısır bir kafanın mahsûlü olduğu anlaşılan işlerle de uğraşılmış; güyâ istibdâda âlet olmuş olan kılıklar, başka bir şekle tahvîl edilmiştir. Bu kılık değişikliğine rağmen, matbuatça ve fiilen pek ziyâde hakaaret gören zâbıta, en âdî vak'alarda dahi çekingen davranmış; hattâ vazîfe görmekten bile kaçınmıştır.

Daha ilk günlerde "sanadîd-i istibdâd (=İstibdadın ileri gelenleri, önderleri) diye adlandırılan eski devir paşaları ve nufûzluları aleyhinde, ayak takımından mürekkep heriflere nümâyişler yaptırılmış ve bunlar türlü hakaaretlerle, Harbiye Nezâreti'nde taht-ı tevkîfe alınarak, ta'zîbâta uğratılmış; hattâ hazîne nâmına para sızdırılmak gibi garîbin garîbi alçaklıklara bile teşebbüs edilmiştir. Bunlar Hasan Râmi, serasker-i esbâk Rızâ, eski Dâhiliye Nâzırı Memduh, şehremin-i sâbık Reşid, Tophâne Nâzırı Zeki Paşalar ile kurenâdan Ragıb, Ebü'l-hudâ-zâde Hasan, ser-ibrikdâr Kâmil Beyler gibi zevâttır. Bunlar bir ay kadar tevkîf ve ta'zîb edilmişler, sonra da Büyükada'da oturmak kaydıyle, yâni gözaltında bulundurulmak şartıyle serbest bırakılmışlardır (4 Eylül 1908).

Bu arada başka çeşit bâzı nümâyişler de vukû bulmuş ve Halıcılar Câmii müezzini olan Kör Ali nâmında, mecâzibden bir adam zuhûr ederek başına bâzı kimseler toplamış; Ali Fuad Bey'e göre "ortalığı velveleye" vermiştir. Bu adam etrafına topladığı kalabalıkla Yıldız'a dayanmış ve Pâdişah'ı görmek istediğini bildirmiştir. Mâbeynci Nûri Paşa Pâdişah'a, toplantıda bini mütecâviz sarıklı adam bulunduğunu söylemiş; başkâtip Cevad Bey ise kalabalığın başında Ali isminde bir meczûb hocanın bulunduğunu bildirmiştir. Pâdişah başkâtibine pencereyi açtırmış; "Ali Efendi öne gelerek savt-ı bülend ile 'Pâdişahım çoban isterim. Çobansız sürü olmaz. Şerîat emrediyor.

Meyhâneler kapanmalı, İslâm kadınları açık saçık sokaklarda gezmemeli, resim çıkartılmamalı, tiyatrolar kapanmalı, korkma, tecelliyât var, evliyâ perde altında tecellî ediyor.' demiş; bunun üzerine zât-ı şâhâne de 'İcab eden emir verilir, mukteza-yı şer'îat icrâ olunur, müsterih olun hoca efendi.' cevâbını vermiş ve dâire-i hümâyûna avdet ederken, başkâtibine, mütebessimâne bir edâ ile bakarak, ma'ruzâtının muvâfık-ı hakîkat olduğunu ifhâm etmiştir." Gâyet rûh-âşinâ bir zât olan Pâdişah'ın, ecdâdınca da hoş tutulmak an'anâttan bulunan meczûb-ı ilâhiye, lüzûmlu ve teskîn edici cevâbı verdiği görülmektedir. Fakat bunlardan pek nasipsiz olan ve devlet icraatına da tasalluta başlıyan İttihat çetesi, zabtiye mârifetiyle şu meczûb hocayı tevkîf ettirmiş (29 Ekim 1908) ve bilâhare muhâkemece idâmına bile tevessül ettirmiştir. Hiç bir arka maksat taşımıyan, zavallı bir meczûbun tevkîfi, zararına mebnî mâkûl görülebilirse de, idâmına tevessül etmek, İttihatçılar'ın zaafını, an'aneden ve halk ruhundan habersizliklerini göstermiştir. Şu hâdise, şifâhî rivâyetlere göre, İttihatçılar'ın halk nazarında pek fenâ bir hüküm yemelerine sebep olmuştur.

* * *

Meşrûtiyetin ilânı sırasında Saîd Paşa kabînesinde Dâhiliye Nâzırı olan Memduh Paşa, başından geçenleri *Tasvîr-i Hâl Tenvîr-i İstikbâl* nâmındaki risâle anlatmaktadır. Dibâcede, Meşrûtiyetin ilânının 13'üncü günü "İstanbul'da bir cemiyet-i muharrike tedhîş-i ezhân ve teşvîş-i memleket kasdıyle hamal camal aksâmından ücretle tutulmuş esâfili, vükelâ-yı devletin konaklarına saldırıp tasallut ettiriyor ve hükûmet ise zaaf-ı idâre ile seyre bakıyordu; erbâb-ı şemâtetin teklîf ve icbârı ve isimleri mâlûm iki polis neferinin mütearrızlara uyarak vâki olan ısrârı üzerine, Bâb-ı Zaptiye'ye gidildi ve müşir, vezîr, dört zât dahi hakaaretle oraya getirildi; gece ise Dâire-i Harbiye'ye azimet olundu; 30 gün bu dâirede meks edilerek ba'dehu ma-âile Büyükada'da ikaamete mecbur tutuldu." demekte ve 1325 senesi ortalarında "Müşir ve vezîr ve sudûr ve ferîkan ve ricâl-i ulemâdan bir çok zevâtın karar-ı idârî ta'bîr-i müphemiyle bilâ muhâkeme zulmen ve tağriben İstanbul'dan bi'l-kuvve-i gâlibenin esîri olarak çıkarıldıklarını", üç buçuk yıl Sakız'da sürgün kaldığını, dört yıl evvel ahkâm-ı kavânîn hâricinde yükselip pervâz edenlerin mevkilerince "bâl-rıhte" ve "pest-ü ib'ad kılınanların ise muâvedette serbest" kaldıklarını, bu kitâbı daha evvel bâzı matbaalara göndermiş ise de basmaktan çekindiklerini yazmaktadır.

Sultan Hamîd'in, yakınlarını âsîlere teslîm eden III. Selîm gibi hareket ettiğini, Serasker Rızâ ve Müşir Zeki Paşaların Rumeli'ye mektepli zâbit göndermede ısrar ettiğini, Üçüncü Ordu'da isyan olunca, Pâdişah'ın hiddet ve infiâl sebebiyle, Karadağ ve Rusya muhârebelerinde can pazarlığına girmiş

olan Rızâ Paşa'yı azlettiğini ve Seraskerliği Harbiye Nezâreti'ne tahvîl ettiğini söylemektedir.

Serbestî berâtını alan muharrirlerin, zihinleri tehyîc eden makaaleler yazdıklarını, vaktiyle sahîfe sahîfe tabasbusât döktürenlerin sâbık idâreye hücûm ettiklerini, artık söz seyyâle-i berkîyesinin şerâreler saçtığını, kulûb-ı nasda tehevvürât peydâ olduğunu, nâsih-i enâm olması lâzım gelen matbuâtın hiddet ve tehevvür tohunıları serptiğini, ilk şiddetin ordulardan tarraka-efken olduğunu, İttihat Cemiyeti'nce tertiplenmiş olan "İhtilâl nizâmnâmesi"nin Ermeni arbede-perdezânının ve Farmason Cemiyeti'nin arzularına da muvâfık olduğunu, şu üç unsurun teşebbüste müttefik addolunabileceğini kaydetmektedir.

Gazetelerde eski devir hakkındaki tenkîd ve takbîhleri okuyan İstanbul sâkinlerinden bâzılarının Bahçekapı'daki Selânik Bonmarşesi'ne giderek "Hürriyet, müsâvât, adâlet" yazılı hamâillerle, ufak şekilde yapılmış kurdeleleri, İttihat Cemiyeti'ne mensup olduklarına işâret olmak hülyâsıyle satın aldıklarını, boyunlarına ve göğüslerine takarak kendilerince "İttihat Cemiyeti'nin serbazları olduklarını" söylemekte, "bir takım ahâlinin ellerine bayraklar vererek, sokaklara doldular, huy-u hây-ı evbâşâne çoğaldı, yüzlerce baldırı çıplak, bâzılarının yedlerinde bayrak, Bâbıâli'ye daldı; isnâdât-ı girde-bâdâne savrulan hükûmet, resimli resimsiz gazetelerle bâziçe edilince söz ayağa düştü; halkın yaygarasından meclis-i mahsûs odasında vükelâ, müzâkere-i maslahat edemiyecek bir hâle geldi." demektedir.

Saîd Paşa kabînesinin işbaşına geldiği anda, saman altından su yürüten ellerin bir takım oyunlar çevirdiklerini, gâyelerinin vükelâyı değiştirmek olduğunu, bir kısım kimselerin nâzırlara tecâvüz ve hakaaret ettiklerini, bunların *Servet-i Fünûn* sâhibi Ahmed İhsan'ın matbaasındaki tahrik cemiyeti tarafından kışkırtıldığını yazmakta, "Mâru'u'z-zikr matbaadan bayrak işâreti verildi, muharrikîn cânibinden ücretle tutulmuş ve orada topluca bulundurulmuş esâfilden ma'dûd bâzı bî-iz'ân nâdan, devlet ve millet bedhâhları tefevvühâtıyle vükelâ-yı sâire pişvâ olarak arabalara girildiği sırada çirkâb-ı hezeyân serpti." demektedir. Bu gibi hâdiseler üzerine kendisiyle berâber bâzı kabîne âzalarının da istifâ ettiğini, Saîd Paşa'nın da İttihat Cemiyeti'nden gördüğü tavırlar sebebiyle bi'l-mecbûriye istifâ arîzasını yolladığını yazmaktadır.

Memdûh Paşa bir kaç gün sonra Zabtiye Nezâreti'ne götürülmüş ve orada Zekî, Reşid, Tahsin, Hasan Râmi Paşalarla taht-ı tevkîfe alınmıştır. Mekteb-i Sultânî'de vaktiyle mubassırlık eden kırca sakallı Sâdık Efendi nâmında biri, İttihat Cemiyeti'nin İstanbul Şûbesi reîsi olduğunu, eski sadrâzam Saîd

Paşa'nın da tevkîf edileceğini söylemiştir. Memduh Paşa "Bu rivâyete vehleten bî-asıldır denilemiyeceğini", o günlerde her şeyin mümkün olduğunu ifâde ederek "Çünkü beldede velvele ihdâsı için taşradan yaygaracılar getirilmişti, kimlerin hırpalanması maksûd ise o haşerâtı ikaametgâhlara saldırdılar." demektedir.

Memduh Paşa, mevkûfken, Cemiyet reîslerinden Rahmî ve Tal'at Efendilerle Binbaşı Halil Bey'in Harbiye'ye geldiklerini, onlara "Askerî kaanunların göğüslerinde taşıdıkları kaanun ibâresi muharrer levhadan gayrı, bu memlekette kaanun görmüyorum." dediğini ve mâruz kaldığı hakaaretlerden şikâyet ettiğini yazmaktadır. Cemiyetçiler, şu çirkin işlerden hiç malûmâtları olmadığını, Sâdık Efendi diye bir şûbe reîsini de tanımadıklarını söylemişlerdir. Şu ifâdeler, maksatlı bir yalan değilse, İttihat Terakkî'nin ne denlü başıboş ve disiplinsiz bir cemiyet olduğunu anlatmaktadır.

Memduh Paşa "Serasker-i sâbık Rızâ Paşa Harbiye'de iken İttihad Cemiyeti'nden Rahmî Efendi yanına gelerek, 'Osmanlı Bankası'nda 110 bin lira mevcûdunuz olduğu tahkîk kılındı, hazîne-i mâliye darlığı olduğundan bunu fedâ ediniz.' ihtarında bulunur; bir müddet geçince Ahmed İhsan Efendi gelip, Rızâ Paşa'ya hitâben 'Mühr-i zâtınızı teslîm ediniz.' teklîf-i acîbini ileri sürer. Ber-hayât bir serasker ma'zûlünden hâtemini talep cây-ı cür'ettir. Rızâ Paşa 100 bin lirayı fedâ ve 10 bini daha başkaca îtâ ederek ve Tophâne Müşir-i sâbıkı Zeki Paşa, 5 bin lira ve taht-ı tasarrufunda 40-50 bin liralık kıymet tutar emlâkini vererek, tevkîften rehâyâb oldular. Hasan Râmi Paşa, ya bi'l-vâsıta şifâhen tehdîd ve tazyîk ve kâh emel-âver teşvîk netîcesinde 84 bin lirasını terkeylemiştir. Meğer bir gece sâhilhânesine gidecekler gitmiş; zevcesi Almanyalıdır; göz dağı verilmiş; kasa derûnunda mahfuz çekler çekilmiş; paraların Credit Lyone Bankası'nda bulunduğu anlaşıldıkta, Râmi Paşa'ya mürâcaat edilip bankadan mebâliğ-i mezkûre ahzolunmuştur." demektedir. Görülüyor ki, senelerce devlete hizmet etmiş bulunan şu adamlar, "sanâdîd-i istibdâd" diye anıldıkları gibi, tahkîr de edilmişler ve hazîne müzâyakası sebebiyle düpedüz soyulmuşlardır. Alınan paralardan bir kısmı devlete gitmişse de bir kısmı da erbâbının eline geçmiştir. Böylece İttihat Terakki komitası, Makedonya dağlarındaki soyguncu eşkıyâ çetelerinin kaanununu Osmanlı Devleti gibi azim ve nâzik bir hey'ete tatbîke kalkışmak şenâetinde bulunmuştur.

Memduh Paşa, kendisinin bir şeyi bulunmadığı anlaşıldığından fazla sıkıştırılmadığını söylemekte; senelerce hizmet ve vezâret rütbesini iktisâb etmiş devlet emekdarlarının "Sarayburnu akındısına fersûde eşyâ dökercesine, bir kaç polis taslît ile bilâ muhâkeme ve hüküm Zabtiye kapısına keşân ber keşân celb ve cân-ü malden emniyeti selbetmek ve Harbiye Dâiresi'nin Bekir

Ağa Bölüğü'nde isli, paslı, teng-ü târ köşesine çekmek, Kaanun-ı Esâsî mikyâsı ile ölçülür mevâddan olamıyacağını akl-ı selîmi bulunanlar tasdîkte tereddüt edemez... (Hele) masûniyet-i mesâkine rağmen harîm-i dâr'a eli sopalı mürettep esâfil, kapı kırmak dıvardan aşmak suretiyle taarruzât-ı şedîde göstererek, konaklarda muhadderat üzerine yürümek, emniyet cân ve nâmus ve ırz ve mal derecâtından bakılınca, 70 sene mukaddem herkesi dilşâd eden Tanzîmât-ı Hayriye'nin ahkâm-ı sarîhasına (da) tevâfuk eyliyemez." demektedir.

Bütün bunlar meşrûtiyet, hürriyet, Kaanun-ı Esâsî tâbirlerinin peşinde koşan adamların, kudreti ellerine geçirir geçirmez ne derece fezâhatler irtikâb ettiklerini, dillerinden düşürmedikleri mefhûmlara, fiiliyâtta ne kadar yabancı olduklarını bütün çıplaklığıyle ortaya koymaktadır. Anlaşılmaktadır ki, Makedonya dağlarındaki Balkan çeteciliği ile komitacılığının usûlleri İstanbul'da tatbîk mevkiine konmuştur. Adam kaldırmak, onlardan para talep etmek, vermesi için işkence ve eziyet yapmak, çok yüksek devlet an'anelerine sâhip olan Dersaâdet'te umûr-ı âdiyeden olmuştur. Maalesef İttihat Terakkî, bu çete yahut komita veyâ bir nevi "şirket-i esrar" demek olan Camorra hüviyetinden bir türlü kurtulamamış, aslâ normal bir siyasî teşekkül olamamıştır. Merkez-i Umûmîsi bile gizlidir, ayrıca muhtelif fedaî komitaları vardır. Bunlar sokaklarda tabanca ile adam temizlemektedirler. Bu sebeple muhâlifler bu Merkez-i Umûmî'ye "gizli oda, karanlık oda, klik, kamerilla, ricâl-i gayb" gibi isimler vermişlerdir.

* * *

İyd-ı fıtır (=Şeker bayramı) münâsebetiyle yapılan merâsimde bâzı yersiz hâdiseler cereyân etmiştir (27 Ekim 1908). Ali Cevad Bey'in yazdığına göre "Esnâ-yı muâyedede sancak öperek îfâ-yı tebrikât edilmesi deydene-i dîrin-i saltanat-ı seniyeden olduğu halde, bunun meşrûtiyete mugâyeretinden bahisle temennâ ile iktifâ olunması sözleri deverân" etmiştir. İşte bu sebeplerle muâyede esnâsında "Sadrâzam Kâmil Paşa, taht-ı hilâfet ve saltanat hakkındaki hürmet ve riâyet-i lâzımeyi ibrâz eylemek ve diğerlerine nümûne-i imtisâl olmak maksad ve ümîdiyle, takbîl-i pây-i hümâyûna müsâraat eylemiş"tir. Ali Cevad Bey "Taht-ı saltanatın önünden, îfâ-yı resm-i tebrîk edildikten sonra bir kaç adım geriye çekilerek avdet edilmesi merâsim-i teşrîfâtiye ve terbiye-i milliyemiz iktizâsından olduğu halde, akrân ve emsâlinin nâil olamadıkları rütbe ve nişâna nâil olmuş operatör Cemil ile Çerkes müşir Zekî'nin gâyet muhtasar bir temennâ eyledikten sonra, pek fenâ bir tavr-ı hareketle, efendilerini ve cihanın ta'zîm ve takdîs ettiği taht-ı saltanatı tahkîr kasdıyle, hemen arkalarını dönerek avdet etmek gibi nümâyişleri ve terbiyesizlikleri huzzârı hayrette bıraktı." demekte bunun yeni

sâhiplere yaranmak maksadından dolayı böyle olduğunu ifhâm etmektedir. Şu İttihatçılar'ın Pâdişah'ın mânevî nufûzunu dahi azaltmak yolundaki budalalıklarını anlamanın imkânı yoktur. 600 seneden beri kendisini kabul ettirmiş bir hânedandan gelen ve İslâm dünyâsında maddî ve mânevî reîs olarak tanınan, devletin tebeası olan çeşitli müslüman kavimleri birleştiren en büyük ve yegâne makaamın otoritesini sarsmak kadar ahmaklık olamaz. Bu eblehlik, devleti sarsmaktan ve parçalanmasını sür'atlendirmekten başka bir maksada da hizmet edemez. Fakat devlet reîsi otoritesinin tahdîdini veyâ azaltılması temâyülünü, Tanzîmat'tan beri vuku bulan bütün siyasî değişikliklerde müşâhede ediyoruz. Tamâmen millî ve mânevî an'anelere istinad eden, çok yüksek hukuk, ahlâk ve âdet kaaidelerine dayanan saray nufûzunun sarsılması yolundaki gayretler, bunları hiçe sayan ve ayak takımının sultasından ibâret bulunan bir alay zorbanın hâkimiyetine vücût vermiş; tebea arasındaki kaynaştırıcı bağları sarsmış ve yıkılışa kadar sürüp gitmiştir.

Bunun yanlışlığını ve fecî netîcelerini o devirde gören adamlar pek çoktur. Nitekim Memduh Paşa Cemiyet'in, gayr-i kaanunî olarak yaptığı işlerin maksadının sarayın kuvvetini kesretmek ve iktidar izhâr etmek olduğunu, halbuki makaam-ı saltanata hürmet ve ta'zîm lâzım geldiğini söyliyerek şu mütâlaaları serdetmektedir:

> *"Kürsî-i vesi'-i hükümdârî kuvvet-i hilâfet zemîni üstüne kurulmuş idüğü düşünülünce o kürsînin ulviyetini unutmamak, teshîl-i cereyân-ı mehâm-ı devlet ve mesâlih-i âmmeyi temşiyet emrinde pek muktazîdir. Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ki, saltanat ve hilâfeti câmi bulunuyor, saîr hükümdârânın memâlikinde mütemekkin ahâli-i İslâmiye'ye dahi mânen kıble-i kulûb görünmesinden nâşi rûy-ı arzda mütevattın bütün müslümanlar makaam-ı mukaddes-i hilâfete hürmet ve halîfe-i hazret-i Peygamberî'ye lisân-ı sitâyiş ve şükrân ile muhabbet ederler. Şu tavr-ı i'tisâm 1300 sene imtidâdınca beyne'l-muvahhidîn müteselsilen devâm eylemiştir. Düvel-i mütemeddine meyânında diğer hükümdarların tebeaları mikdar-ı nüfûsundan ezyed ve evfer ahâliye icrâ-yı ahkâm eden İngiltere devlet-i fahîmesi 25 yıl akdem Afganistan hükûmet-i islâmiyesiyle arada ihtilâf zuhûr etmesi üzerine hilâfet-i kübrâ cânibinden müslümanlara nesâyih îfâsı zımnında Dersaâdet'ten me'mûr-ı mahsûs isâlini iltimâs eylemesiyle ecille-i sudûrdan Şîrvânî-zâde Ahmed Hulûsi Efendi merhûm oraya îzâm kılınmıştı. Çin hattesinde 8 sene evvel ihtilâl sernümâ olunca Çin'in (20 küsur) milyon raddesindeki İslâm ahâlisine kezâlik nasîhatta bulunmak üzere Hilâfet nâm-ı kudsiyet-ittisâmına olarak me'mûr irsâlini, Almanya İmparatoru muvâfık-ı hâl*

gördüğünü Devlet-i Aliyye'ye bildirmesiyle bâ-irâde-i seniye keyfiyet, meclis-i mahsûs-ı vükelâda tezekkür kılınarak, bir ferîk Paşa ve ulemâdan bâzı zâtlar o tarafa gitmek için Dersaâdet'ten rub-râh olmuşlar idi. Filipinler'de şûriş çekip, o mahalde bir kaç milyon ehl-i İslâm bulunduğunu mebnî, bunlara nush-u pend edilmek üzere cânib-i meâli-i menâkıb-ı Hilâfet'ten me'mûr sevkine Amerika cumhuriyeti hâhişkâr oldu. Devlet-i Osmaniye zâhir hâle nazaran zaaf içinde ise de kuvve-i mâneviyesi bâkî ve müstakar olduğundan ve Yesrib ve Butha ve Kudüs-i Şerîf ile Tûr-i Sinâ ve Necef-i Eşref ve rîk-i bâ-rîk'i lâ'l-reng deşt-i Kerbelâ devletimizin nufûzuna tâbi bulunduğundan milel-i memâlik-i düvel ibâdet ve ziyâretleri emrinde sâlifü'z-zikr mevaki-i mübârekeye halel ve zelel gelmemesini vicdânen ve cidden temennî ederler... Yirmi yıl evvel kaht-ı şedîd müstevlî olan Konya'ya vâli tâyin olunmuş idim. Gittim; muhtâcînin irâhe-i hâlleri için devren mülhakata azîmet sırasında köylüler arabamın etrafına toplandı. 'Kardaşlar müzâyakada mısınız?' suâline 'Pâdişah seni bize vâli gönderdi, şükürler olsun yemeklik ve tohumluk zahîremizi yetiştirdin, çoluk çocuğu sıkıntıdan korudun, çok sevindik.' cevâbını rikkat-i kalb ile verdiler. Kendilerinden ayrılacağım dakîkada 'Ancak Paşam, sen Peygamber halîfesi tarafından geldin, biz halîfeye kavuşamayız, sen vekîlisin, bâri uzat elini öpelim.' arzusunu ifâde ve tekrar etmişler idi. Taşra halkından makaam-ı Hilâfet'e, vâli-i vilâyete, me'mûrîn-i hükûmete samîmiyetle ibrâz olunan bu nevi hürmetler, diğer vilâyâtta dahi aynen müşâhede kılınmıştı. Şimdi ise âvâm-ı nâsı taşkınlık sardı... Meskûkât-ı Osmâniyeden Hindistan ahâli-i islâmiyesinin yedlerine erişen bir altın 'Halîfe'nin nâmı nakşolunmuş sikkedir.' diyerek ziyâret ve teberrüken hıfzına dikkat ettikleri tevâtürle sâbit mevâddandır."

Bu hususlara çok dikkat edilmesini söyleyen Memduh Paşa, İttihatçılar'ın "Anâsır-i Osmâniyede tezyîd-i iltihad ve temhîd-i dâd için nutuklar îrâd ve bir de Mason klübü küşâd" ettiklerini, bu yolun pek yanlış bulunduğunu, Fransız İhtilâli'nden örnek alanların, hiç olmazsa Mısır ahâlisinin kalblerine sokulmak istiyen, başına sarık ve sırtına kaftan geçirerek Câmiü'l-Ezher'e giden Napoléon'u taklîd etmelerini tavsiye etmektedir. Fakat bir alay çapaçul ve pek tecrübesiz, hattâ düşüncesiz heriften ibâret olan Cemiyet reîsleri, bu nasîhatleri dinliyecek vaziyette değildir. Hattâ yine Memduh Paşa'nın nakline göre "Rahmi 'Hükûmet yapacağını yapsın, fiiliyâta girişemiyecekse idâreyi bize bıraksın, İstanbul'u üç günde düzeltiriz." diyecek kadar akıldan ve zekâdan uzak bir adamdır. Bu adamların, boş bir nefse güven'lerinden, son dereceye varan cesâretlerinden başka hiç bir şeyleri yoktur.

Cehâlet ve hamâkattan gelen bu cesâret ise, devleti inhidâm uçurumuna yuvarlayan başlıca sebebi teşkîl etmiş ve bunun acı netîceleri bugün dahi tesirini hissettirmekte bulunmuştur.

Kâmil Paşa'nın sadâreti sırasında vukua gelen hâdiselerden biri de Taşkışla'da bulunan ve Cidde'ye sevkleri kararlaştırılan, beş senedir askerlik yapan iki piyâde taburu erlerinin, âdet hâline gelmiş bir usûlle silâh çatıp, terhîslerini istemeleridir. Devr-i Hamîdî'de netîce verir bir âdet hâline gelmiş bulunan şu basît itaatsizlik, bir takım İttihatçı zâbitan tarafından pek fazla büyütülmüş ve genişletilmiştir. İttihatçılar'ın "Nigehbân-ı hürriyet", "Nigehbân-ı meşrûtiyet" diye yâd ettikleri ve Cemiyet'e mensup zâbitler emrinde bulunan 4 Avcı taburu, o sırada Selânik'ten vapura bindirilip merâsimle Taşkışla'ya yerleştirilmiştir. Bu avcı taburları, İttihatçılar'ın İstanbul'da istinâd ettikleri ve kendilerine sâdık, en büyük kuvvettir. Anlaşılan bir çıngar çıkarmak ve bundan istifâde ile etrafa dehşet verip nufûzlarını kuvvetlendirmek gibi, ibtidâi bir çete zihniyetiyle hareket eden Cemiyet mensubu subaylar, meseleyi büyütmek istemişlerdir. İşte bu sebeple Avcı taburlarına emir verilmiş ve meydanda silâh çatmış bulunan 87 nefer üzerine ateş ettirilmiştir. Bunlardan üç çavuş şehîd ve bir çoğu da mecrûh olmuştur (31 Ekim 1908). Sonradan rütbesi miralaylığa tenzîl edilen Birinci Ordu-yı Hümâyûn kumandanı Mahmud Muhtar Paşa, üç çavuşun naaşlarını Yıldız civarındaki taburlara ibret için saray etrafında salbettirmeğe kalkmış; Pâdişah "Muvâfık-ı akl-ü hikmet olmayan böyle bir şeyin men'ini" istemiştir. Ali Cevad Bey, bu sebeple Sadrâzam, Harbiye Nâzırı ve Birinci Ordu Kumandanı'nın mâbeyne çağrıldığını yazmakta ve:

> *"Her ikisinden evvel gelen Paşa'nın, kendisinin verdiği kararı kimsenin tağyîr ve te'hîre selâhiyeti olmıyacağını kemâl-i şiddet ile beyân etmesi üzerine, 'Sadrâzam ve Harbiye Nâzırı Paşaların bu bâbda ne diyeceklerini bilmem, ancak adamlar, muhâlif-i kaanun hareket etmişler, siz de bunların hakkında nizâm-ı askerîyi îfa ettiniz. Askerlik vazîfesi burada tamam oldu. Bunların naaşlarını köpek ölüsü gibi sürütemezsiniz; bu naaşlar artık mübârektir, mukaddestir. Haklarında vazîfe-i dîniye îfâ edilecektir. Bundan başka, bu naaşları darağacında görecek olan neferât düşman askeri değil, onların ya hemşehrileridir ya akrabasıdır. Ders verelim der iken hiss-i intikam ve nefret uyandırırsınız. O vakit mesele, bütün bütün başka bir şekil alır.' dedim. Mahmud Paşa 'Her ne olursa olsun, ben bunları sürüye sürüye buraya getireceğim ve asacağım.' dedi. Bu esnâda Sadrâzam ve Harbiye Nâzırı geldi ve müzâkere için odaya gidildi. Mahmud Paşa, bu bâbda reyinde musır*

olup, aksi halde istifâ edeceğini kemâl-i tehevvürle ifâde eyledi. Harbiye Nâzırı Ali Rızâ Paşa buna hâcet olmadığını biraz telâşla beyan edince, Kâmil Paşa 'Bırak Paşa, varsın istifâ etsin, bırak.' dedikte, Mahmud Paşa hemen yerine oturdu ve naaşların selbinden sarf-ı nazar olundu."

demektedir. Böylece, pek mânâsız olan bu şiddet ve korkutma hareketi, fazla karışıklık meydana getirmeden geçiştirilebilmiş ise de, erât üzerinde pek fenâ tesir bırakmıştır. Bir müddet sonra husûle gelecek olan 31 Mart vak'asında, bu gibi lüzumsuz şiddet nümâyişlerinin de dahli olmuştur.

Kâmil Paşa'nın sadâreti esnâsında vukua gelen hâdiselerden biri de Sultan'ın eski yâverlerinden olan ferîk İsmail Mâhir Paşa'nın şehîd edilmesidir (2 Aralık 1908). Paşa, Rumeli'deki karışıklığı tahkîka memur olan bir heyetin reîsliğini yapmıştır ve her halde İttihatçılar hakkında pek çok şey bilmektedir. Kendisi aslen Arnavuttur ve oranın nufûzlu bir âilesine mensuptur. Paşa daha evvel tevkif edilmiş ise de bir müddet sonra bırakılmıştır. Ali Cevad Bey *Fezleke*'sinde, kendisine hiç bir emir verilmediği halde, bir gün Mâhir Paşa'dan, saraya gelmesinin ferman buyrulduğunu, fakat yalnız başına çıkmağa cesâret edemediği için memur gönderilmesini istiyen bir telgraf aldığını, kendisine böyle bir emir göndermediği için şüphelendiğini, yaptığı tahkîkatta ne Yıldız'dan, ne de diğer bir merkezden böyle bir telgraf çekilmediğinin anlaşıldığını yazmakta ve "Müteâkiben 'Geceki mesele için görüşmek üzere gelmeniz lâzımdır.' ibâresiyle Harbiye Nâzırı imzâlı bir tezkere alır ve uşağı ile berâber, Harbiye Nâzırı'nın konağına gitmek üzere hânesinden çıktığı esnâda bir asker (zâbit) tarafından rovelverle itlâf olunur." demektedir.

Hâdiseye bizzat şâhid olan ve o sırada zâbit olan Hasan Amca, "Paşa'yı vuranın pelerinli bir zâbit olduğunu, kendisini Rauf Eczâhanesine götürmüşler ise de ancak bir kaç dakîka yaşıyabildiğini, bir sedye tedârik ederek cenâzeyi eve taşıdıklarını 'Paşa baba.' diye çırpınan ve tepinen tombul küçük çocuğunun hayâlini yarım asır sonra bile hatırasından çıkaramadığını, târihin seyrinin tabanca kurşunuyla durdurulamıyacağını ve memleketin adam öldürmekle kurtarılamıyacağını" yazmakta ve "Bulgar çeteciliğini yüksek örnek ittihaz ettiğimiz o günün inkılâpçılarına bunları anlatmak boş ve beyhûde bir emek oluyordu... İsmail Mâhir Paşa'nın o gün işlediği bir günâh yoktu, tedkîkime nazaran bu adam, sâdece bir Arnavut asilzâdesi idi ve Şemsi Paşa'ın akrabâsı; bu itibarla korkulacak zararlı bir adam olarak seçilmişti. Cereyân eden vukuata nazaran bunun reaksiyoner bir karakteri olması lâzım geliyordu. Bu kadar." demektedir.

Şifâhî rivâyetlerde hâdiseye bâzı sebepler gösterilmiştir. Güyâ Paşa, Sultanahmet kahvelerinde zebandırazlık eden bir kaç mülâzıma hakaaret etmiş ve Pâdişah'a karşı dil uzatmalarına mâni olmuştur. Cinâyete kurban gitmesine işte bu hareketi sebep gösterilmiştir. Bu iddiaya göre, Paşa, pek sudan maksatla ortadan kaldırılmış demektir. Tabiî kabul etmenin imkânı yoktur. Ayrıca İsmail Mâhir Paşa, Sisam isyanını bastıran adamdır. Böyle bir şahsın cinâyete mâruz kalması da çok mânidârdır.

Bu nakillerden anlaşıldığı üzere Paşa, âdî bir Balkan çetesinden başka bir hüviyet taşımıyan İttihat Terakkî'nin fedâîleri tarafından şehîd edilmiştir. Bu pespâye cinâyet de halk efkârında infiâl husûle getirmiş ve İttihat Terakkî komitasına karşı muhâlefeti şiddetlendirmiştir.

Kâmil Paşa'nın sadâreti sırasında zikri icâb eden hâdiselerden biri de, Pâdişah tarafından, Yıldız Sarayı merâsim dâiresinde meb'ûslara bir ziyâfet verilmesidir (31 Aralık 1908). Sultan'ın bundan maksadı, meb'ûslarla tanışmak, onları bendetmek ve üzerlerine düşen vazîfenin ağırlığını münâsib bir lisanla anlatmaktır.

Ziyâfette Kâmil Paşa, bir kaç kabîne âzası ve hemen bütün meb'ûslar bulunmuşlardır. Taâmın nihâyetine doğru mâbeyn başkâtibi, Pâdişah'ın sol gerisinde durarak, hazırlanan nutk-ı hümâyûnu kıraat etmiştir. Bu nutukta Pâdişah "Bi'l-cümle millet-i Osmaniye'nin ve tebea-i şâhânenin vekilleriyle, yâni bütün milletiyle birlikte taâm ettiğini" ifâde etmiş ve "Şurası mâlûmunuz olsun ki, saltanatın, devletin ve memleketin nigehbân-ı hukuku evvel Allah, sonra millet ve Meclis-i Meb'ûsân-ı millettir; binâen-alâ-zâlik vazîfeniz hem mühim, hem mukaddestir." diyerek pek ağır olan mes'ûliyetlerini dile getirmiş, Kaanun-ı Esâsî'ye sadâkatlerini; Cenâb-ı Hakkın devlet, millet ve vatan-ı mukaddesimizin selâmetine yardımcı olmasını dilemiştir. Ali Cevad Bey o günkü ihtisâslarını şöyle anlatmaktadır:

"Nutkun her cümlesini meb'ûsân işittikçe alkışlar kopardılar; bununla da iktifâ etmediler, her cümle okundukça sürûr âdeta cinnete mübeddel olarak ellerini birbirine ve ayaklarını yerlere vurarak koca salonu raksa getirdiler. 'Çok yaşa Sultan Hamîd, var ol Pâdişahım! Bu hâli gördüğümüzden dolayı Allah'a hamdolsun, Allah senin yokluğunu göstermesin.' gibi duâlara, alkışlara nihâyet yoktu. Huzzâr vecde geldi, zât-ı şâhâne de hüngür hüngür ağlamağa başladı. Nutuk tamâm oldu. Meclis-i Meb'ûsân reîsi Ahmed Rızâ Bey de teşekkürü hâvî pek güzel bir cevâbî nutuk îrâd eyledi... Zât-ı şâhâneleri teneffüs odalarına çekildiler ve bana hitâben 'Bu geceki memnûniyetimi târif edemem, ömrümde bu kadar mahzûz olduğumu bilemiyorum.' buyurdular... Zât-ı hümâ-

yûnları meb'ûsîn efendiler ile görüşmek arzûsunu izhâr buyurmalarıyle salona dâhil oldular. Derhâl meb'ûsîn, kemâl-i tehâlükle Pâdişahın etrafına geldiler ve 'Sultan Hamîd, eksik olma, millet babası, hür milletin hür pâdişahı çok yaşa.' duâsını bülend-âvâz ile tilâvet etmekte oldukları sırada zât-ı şâhânenin ellerini, eteklerini öpmek, kendisiyle muhâtebe etmek için muhâceme ziyâdeleşti... Bu hâl tazyîk derecesine geldi. İstirahat salonuna avdet buyurmalarını ricâ eyledik; zât-ı şâhâneleri aslâ rahatsız olmadıklarını, bilâkis pek ziyâde memnûn ve mahzûz bulunduklarını ifâde ile, cemiyetin ortasına doğru gittiler. Herkesle görüşmek ve konuşmak arzûsunu ifâde ediyorlardı. Fakat gürültüden, hücûmdan her şey karışık ve gayr-ı muntazam bir halde cereyân ediyordu. Meb'ûsân'dan bir kaç efendi, zât-ı şâhânelerinin önüne gelerek, gâyet samîmî ve ciddî duâlar ettiler. Tekrar vâki istirhamımız üzerine zât-ı şâhâneleri odalarına avdet ettikleri zaman o derece müteessir ve müteheyyic olmuşlardı ki, odaya girdikleri zaman 'Millet canımı da istese, vallâhi her zaman veririm.' buyurdular... Hemen kapıyı açtım; el'an salonda bulunan meb'ûsâna hitâben 'Efendiler, Sultan Hamîd (hazretleri), millet canımı da istese, vallâhi her zaman veririm, diyor.' dedim. Zâten müteheyyic olan hâzırun bu sözden de pek ziyâde müteessir olarak gulgule kopardılar."

Şu ziyâfette meb'ûsların Sultan'a karşı gösterdikleri büyük sevgi ve tezâhürât çok şâyân-ı dikkattir. Bu meb'ûslar bir müddet sonra, kendisini tahttan indirirken de buna benzer bir tehâlük ve tezâhür göstereceklerdir. Kitle psikolojisinin tabîî bir netîcesi olan şu husus, toplulukların ne derece değişebilir ve kararsız olduğuna, esen rüzgârın tesirinde kaldığına ve hissî mantıkla hareket ettiğine güzel bir örnek teşkîl edecektir. Son derece mâkul olan ve hislerini gizlemeye dikkat eden Sultan'ın, yapılan tezâhürâttan ağlıyacak kadar memnûn ve mahzûz olması da aynı sebebe dayandırılmalıdır.

Kâmil Paşa'nın sadâreti esnâsında cereyân eden bütün bu müteferrik hâdiselerden çıkarılacak bâzı netîceler vardır. Meşrûtiyet ilânı, Osmanlı cemiyetini ve siyasî hayatını derinden sarsmıştır. İdarî devlet müesseseleri işlemez hâle gelmiştir. Genç zâbitândan mürekkep âzalara dayanan İttihat Cemiyeti, hükûmete müdâhalelerde bulunmaktadır. Makedonya'daki eşkıyâ çeteleri arasında revâc bulan "kavânin-i esrâr", koskoca bir hükûmette tatbîka kalkışılmaktadır. Cemiyette söz ve kudret ayağa düşmüştür. Vaktiyle minâre kadar yüksek gördükleri devlet mansıblarını ayaklarının altında gören, fakat zaafları sebebiyle ve halkın reaksiyonundan korkarak oralara oturamıyan komita mensupları da pusulayı şaşırmıştır. Devlet müesseselerinde ve orduda tam bir anarşi hüküm sürmektedir. Hürriyet, herkesin ve her zümrenin şahsî

ve husûsî arzularını tatmîne vesîle teşkîl edecek garip bir mefhum olarak görülmektedir. Çete hâlet-i rûhiyesiyle hareket eden Cemiyet, Pâdişah'ın maddî ve mânevî otoritesinin yıpratılmasına çalışmakta ve bunun Osmanlı câmiasını temellerine kadar sarsacağını görememektedir. Küçük ve tıfıl zâbitlere istinâd eden, bir posta kâtibi Tal'at, bir kolağası Enver, ne idüğü belirsiz ve ne sıfatı olduğu meçhûl bir Rahmi, 600 küsur senelik şanlı ve mübeccel bir nufûza sâhip olan Osmanoğlu hükümdariyle âdeta kudret yarışına çıkmıştır. Târihimizdeki kıyâmcılardan hiç biri, ne Patrona, ne Kabakçı, ne de sâir bir âsî, böyle bir hadd-i nâ-şinâslığa aslâ kalkışmamıştır.

Pâdişah otoritesinin tenkîsi sebebiyle, hürriyet ve meclis, Osmanlı cemiyeti için bir semm-i kaatil hâline gelmeye başlamış; "El-Aha'ü'l-Arabî" adıyle bir Arab cemiyeti, Arnavut Başkım Klübü, Çerkes Teâvün Cemiyeti gibi kavmî teşekküller kurulmuştur.

İşte bu sebepledir ki, Zabtiye Nâzırı Şefik Paşa'nın hürriyetin ilânından seneler evvel, Jön-Türk neşriyâtını okuduğu sebebiyle huzûruna getirilen Sırrı Bey'e "Bu câmia-yı küberâ-yı Osmâniye kelime-i vâhide üzerinde duruyor; meşrûtiyette her millet kendisini düşünecek, vallâhi bu devlet on seneye kalmaz, dağılır." kelâm-ı kerâmet-âverinin alâmetleri görülmeğe başlamıştır.

Halk ile münevver denilen zümre arasındaki duygu ve telâkkî tezâdı yeniden ve açıkça tezâhür etmiş; bunların Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet, dîn ve devlet husûsundaki inançlarının pek ayrı olduğu ortaya çıkmıştır. Bu ayrılık, asker ve zâbit münâferetinde de kendisini göstermiştir.

Şu müteferrik hâdiselerden çıkan manzara, Osmanlı cemiyetini ne gibi belâların beklediğini gösterecek kadar belîğ çizgiler taşımaktadır.

Kâmil Paşa'nın Ayrılması;
Buna Sebep Olan Vak'alar ve Bâzı Mülâhazalar

Kâmil Paşa'nın sadâreti çeşitli ve karışık hâdiseler arasında akıp gitmektedir. Hâr ve âteşîn bir İngiliz taraftarı olan ihtiyâr Sadrâzam, Pâdişah'ın nufûz ve otoritesine karşı İttihatçılar'ı kullanmak gibi gâyet hatalı bir yola girmiştir. Bu hareketini, Meclis ekseriyetini teşkîl eden İttihatçılar'ın fikrini almak gibi meşrûtî ve parlamenter sistemin bir icâbı olarak görmek de mümkün değildir. Çünkü İttihatçılar'la sıkı teşrîk-i mesâî ettiği devre, Meclis'in açılışından önceye rastlamaktadır. Parlamentonun toplanmasından ve kabînesinin itimâd reyi almasından sonra, bu davranışından vazgeçmeğe başlamıştır.

İttihatçılar'dan Rahmi Bey, İbnülemîn'e tahrîr ettirdiği hâtıratında:

"Bir çok ahvâl ilcâsıyle, Bâbıâli'de, Sadrâzam'la hemen her gün görüşüyorduk. Münâsebetimiz o derece ileri gitmişti ki, bâzan o bizi aratır ve dâvet ederdi. Abdülhamîd'in son günlerinde sarayında bulunan müteneffiz erkânından hangilerinin uzaklaştırılması (lâzım geldiği) hakkında, bizim bir liste yapmaklığımızı da istemişti (!). Yapıp verdiğimiz listeye, kendi de bir takım isimler ilâve ederek, Pâdişah'a takdîm etmişti."

demekte, bilâhare temaslarını birdenbire kestiğini, bunun da mahdûmu Saîd Paşa'nm sû-i istimâli sebebiyle Londra'ya gönderilmek istenmesinden çıktığını, Sadrâzam'ın artık İttihatçılar'a sönmez bir iğbirâr duyduğunu söylemektedir.

Rahmi Bey'in 1940'larda söylenen şu sözlerini pek tarafgirâne ve garazkârâne görmek mümkün değildir ve büyükçe bir hakîkat payı taşıdığını da kabûl etmek lâzımdır. Kâmil Paşa, Bâbıâli'nin yâhut kendinin, nufûzunu kuvvetlendirmek için, İttihatçılar'ı vâsıta olarak kullanmıştır. Meclis ekseriyetinin, İttihatçı nâmıyle seçilmiş meb'ûslardan toplanmış olmasına rağmen, bunların Merkez-i Umûmî'ye bağlı olmadıklarını, çeşitli fikrî ve kavmî gruplar teşkîl ettiklerini mülâhaza ederek, mevkiinin sarsılmıyacağını hesaplamıştır. Esâsen türlü hizipleşmeler içinde bulunan cemiyetin, müşterek ve disiplinli bir siyasî harekete girişemiyeceğine de kaani olmuştur. Kendisini düşürmek istiyen bâzı cemiyet mensuplarına karşı, diğerlerinin teminâtını alınca, mevkiini daha sağlam görmüş ve İttihatçılar'ın zaafına hükmetmiştir. Kabînesine Manyasî-zade Refik Bey gibi bir İttihatçıyı, Adliye Nâzırı olarak almış; cemiyetçe hoş karşılanan Hüseyin Hilmi Paşa'yı Dâhiliye Nezâreti'ne getirmiştir. Böylece İttihatçılar'ın müttehid bir hareketini önlemek istemiştir.

Bu tedbîrlere tevessül ettikten sonra, ordunun siyâsetle iştigâline karşı cephe alır görünmüş ve gevşeklik gösterdiğinden bahisle Harbiye Nâzırı Ali Rızâ Paşa'yı Mısır Komiserliği'ne tâyin etmiş; onun yerine Ferik Nâzım Paşa'yı getirmiştir. Bahriye Nâzırı Ârif Hikmet Paşa'nın istifâ ettiğini ifâde ederek, yerine Ferîk Hüsnü Paşa'yı tâyin etmiş ve bunları bir sadâret tezkeresi ile hükümdarın tasdîkine arzetmiştir. "Bu tezkerenin irâde-i seniyesinin şeref-sudûru" biraz gecikmiş ve Kâmil Paşa, mâbeyn-i hümâyûna gelerek, irâde-i seniyenin ihsân buyrulmasını istidâ etmiştir. Kabîne değişikliğinden tab'an hoşlanmıyan ve siyasî bir mesele çıkaracağından çekinen Pâdişah, bâzı sebepler ileri sürerek işi geçiştirmek istemiştir. Kâmil Paşa "Sevâik-i

mücbire vardır; bu me'mûriyetlerin yed-i emniyet ve i'timâdda bulundurulması lâzımdır; bu iş şahs-ı hümâyûna âittir." diye ısrar göstermiş ve yeni Harbiye Nâzırı'nın da huzûra kabul için beklediğini bildirmiştir. Başkâtip Ali Cevad Bey, Paşa'nın istidâsını Pâdişah'a arzeylemiş; Sultan "Kâmil Paşa'yı bilirim, bu adam diktatör olmak ister." demiş; maamâfih icâbının icrâsını ferman buyurmuştur.

Pâdişah'ın şu sözleri, Sadrâzam'ının oyunlarını gâyet iyi gördüğünü anlatmaktadır. Buradaki diktatörlükten maksat, Kâmil Paşa'nın sadâret nufûzunu fazlaca kuvvetlendirmek istediğini ifhâmdan ibârettir. Pâdişah'ın tasdikte tereddüt göstermesi ise, işin karışacağı ve dengenin bozulacağı endîşesinden doğmaktadır ki, tamâmen teeyyüd etmiştir. Kâmil Paşa'nın devletin yüksek menfaatleri icâbı, makaam-ı saltanatla müşterek hareket etmesi icâp ederken, bunu yapmaması, pek büyük bir hata olmuş; hizipçilik yüzünden dağılabilecek hâle gelen Cemiyet mensuplarını yeniden birleştirmiştir.

Bu esnâda şaşkına dönen Cemiyet, Kâmil Paşa'nın Avcı Taburları'nı Selânik'e iâde kararını aldığı propagandasını yapmış ve bu askeri, tarafına çekmek istemiştir. Bu rivâyet hükûmetçe tekzîb edilmişse de propagandayı durdurmamıştır. Nitekim cuma günü, selâmlık resm-i âlîsinde Avcı Taburları'nın bulunmaması Pâdişah'ın nazar-ı dikkatini celbetmiş; bunu Hassa ve 2. Fırka-i Hümâyûn kumandanlarından sordurmuş; "Kâmil Paşa'nın Harbiye ve Bahriye Nâzırlarını yolsuz olarak azlettiği için gelmedikleri rivâyet olunuyor." cevâbını almıştır. Buna karşı mâbeyn başkâtibince "Vezâîf-i askeriyenin en mukaddes ve en muazzezinin Pâdişah'a karşı olan vezâîf-i ihtirâmkârânenin icrâsı" olduğu söylenmiştir. Ali Cevad Bey, "Ancak şurası şâyân-ı dikkattir ki, bu arz-u isti'zân 10 Şubat 1909 günü vukû bulmuş idi; şehr-i mezkûrun 12'sinde zât-ı şâhânenin hal' edildiğine ve Yusuf İzzeddin Efendi'nin iclâsı niyetinde bulunulduğuna dâir, Selânik'te bir ilâve neşredilmiş idi." demekte, bunun Cemiyet'çe tekzîb edildiği gibi, o gece yanına gelen Binbaşı Enver ve Binbaşı Remzi Beylerce de bu şâyiâdan Cemiyetin berî ve ârî olduğu söylenerek, zât-ı hümâyûn-ı şâhâneye karşı sadâkat te'minâtı verildiğini yazmaktadır. Bu tekzîb ve te'minlere rağmen, şu ifâdeler, Cemiyet'in bâzı tasavvurları bulunduğunu ortaya koymakta, bilâhare tahaddüs eden 31 Mart karışıklığının parlamasında fiilî dahilleri bulunduğu iddialarını kuvvetlendirmektedir.

Harbiye ve Bahriye Nâzırlarının değiştirilmesi, yalnız İttihatçılar'ca değil, Meclis'in sâir âzasınca da hoş karşılanmamış ve Kaanun-ı Esâsî'yi ihlâl edici bir husus olarak görülmüştür. Ali Fuad Bey'e göre, daha evvel istifâ eden Ârif Hikmet Paşa da bilâhare bunu inkâr etmiştir. Kabînenin İttihatçılar'a mütemâyil âzaları da, Harbiye ve Bahriye Nezâretlerine yapılan tâyinler

üzerine istifâ etmişlerdir. Böylece Hüseyin Hilmi Paşa, Hasan Fehmi, Manyasî-zâde Refik ve Ziyâ Paşa ile Maârif Nâzır vekili Abdurrahmân Şeref istifâlarını vermişlerdir. Bu istifâlar, Kâmil Paşa'ya indirilen bir darbe olmuştur. Kıbrıslı, bilâhare *Evrak-ı Havâdis*'te neşrettiği makaalede, istifâ günü akşamına kadar, Hüseyin Hilmi Paşa ile aralarında hiç bir eser-i ihtilâf zuhûr etmediğini, gece ise Dâhiliye vekîlinin "ricâl-i gayb" ile müzâkere ettikten sonra, istifâsını gönderdiğini yazmıştır.

Ali Fuad Bey'e göre, Mâliye Nâzırı olan Ziya Paşa, bütçe hazırlığı sebebiyle "tâb-u tuvânı kalmadığı" için, istifâya daha evvel niyet etmiştir. Yine aynı müellife göre Harbiye ve Bahriye Nezâretlerine yapılan yeni tâyinler takarrür ettiği gün, bahriyeden iki zâbit Sadrâzam'la görüşmek istemiş; Kâmil Paşa, yeni Bahriye Nâzırı Hüsnü Paşa'ya "Şâyed aleyhinizde bir şey söylemek isterlerse siz bulunmayın, içeriki odada intizar edin." demiş; tâze Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa da "Belki bir bok yerler, ben de dayanamam atılırım." deyip birlikte çıkmıştır. İki zâbit, bahriye umûrunun intizamdan çıktığını ifâde ile tehdîdini ikaa kaadir bir nâzır tâyinini istemişlerdir. Sadrâzam, zâbitler gittikten sonra paşaları çağırmış ve talebi anlatmış; Nâzım Paşa sadâret mektupçusu Ali Fuad Bey'e "Ne dersin, Bahriye Nezâreti'ni ben isteyip de topunun analarını..." demiştir. Ali Fuad "Nâzım Paşa mevkiin resmiyet ve nezâketine bakmaksızın böyle lâubâiyâne sözler söylerdi." demektedir.

Nâzırların değiştirilişi üzerine matbuât şiddetli bir lisan kullanmağa başlamış, Hüseyin Câhid, vaziyeti, Sadrâzam'a yapılan bir hükûmet darbesi olarak vasıflandırmış; Meclis'in hukukuna ve Kaanun-ı Esâsî'nin ahkâmına tecâvüz edildiğini yazmıştır. Şu değişiklik, İttihatçılar'a muhâlif olan meb'ûslar üzerinde de fenâ bir tesir hâsıl etmiştir. Cemiyet, çıkan fırsattan istifâde etmekte tereddüt göstermemiş ve 13 Şubat'ta yapılan Meclis-i Meb'ûsân toplantısında, Kâmil Paşa'dan bu maddenin açıklanması istenmiş; Paşa, bâzı politik sebebler öne sürerek, Kaanun-ı Esâsî'nin 38. maddesine göre meselenin dört gün sonraya ta'lîkını istemiş ve bunun kendisinin hakkı olduğunu, aksi takdîrde dâhilen ve hâricen vukua gelecek vahâmetin mes'ûliyeti bâdilerine âit olmak üzere, istifâ edeceğini bildirmiştir. İşin kıvâma geldiğini ve meb'ûsların iyice tahrîk edildiğini nazara alan Cemiyet, bu talebin reddini istemiş ve Meclis bunu kabul etmiştir. Arkasından gıyâbî i'timâd reyine başvurulmuş ve Kâmil Paşa kabînesi büyük bir gürültü ile düşürülmüştür.

Tal'ât Paşa'nın Ali Fuad Bey'e bilâhare naklettiğine göre "Kendileri Kâmil Paşa'yı ıskat etmek istemedikleri halde, sarıklı meb'ûslar muvâfakat göstermemiş, fakat onlar da Şeyhülislâm'ı istemediklerinden, onunla birlikte

infisâlinde uyuşulmuştur." Hüseyin Câhid'in ifâdesine göre, düşürülme işinde, Beşiktaş açıklarına demirlemiş olan donanmada bulunan bâzı zâbitlerin Meclis'e gönderdikleri arzıhalde Kaanun-ı Esâsî'nin tehlikede olmadığı hakkında Sadrâzam'dan teminat istemelerinin de dahli olmuştur.

Böylece Kâmil Paşa, parlamento târihimizde ilk defa olarak, Meclis'in adem-i i'timâdıyle düşürülen sadrâzam olmuştur (13 Şubat 1909/22 Muharrem 1327).

O gece, Meclis-i Meb'ûsân reîsi Ahmed Rızâ ve vekîli Tal'ât Beyler saraya giderek vaziyeti arzetmişler; itimâd-ı şâhâneyi hâiz diğer bir zâtın sadrâzam tâyin buyrulmasını ifâde etmişlerdir. Pâdişah, bunun üzerine, mühr-i hümâyûnun Kâmil Paşa'dan alınması için kurenâdan birini yollamış; fakat Paşa, emâneti yarın bizzat tevdî edeceğini bildirmiştir. İbnülemîn'e göre, Paşa'nın maksadı, Pâdişah'la konuşup, yeniden sadârete tâyinini temin etmek ümîdidir. Fakat Pâdişah, Ali Cevad Bey'in rivâyetine göre "Azledilen sadrâzamlardan mühr-i hümâyûnun bi'l-vâsıta istirdâdı âdet olduğu gibi, azledilen bir adamın nezdinde mühr-i saltanatın kalması da münâsib değildir; bir de azlettiğim bir adamdan mührümü bizzat istirdat etmekliğim nezâkete mugâyirdir, bu olmaz, şimdi git mührü getir." demiş ve Rifat Bey'i tekrar göndererek, mührü aldırtmıştır.

Bu ifâdeler, Sultan'ın, Meclis'in adem-i itimâd verdiği sadrâzamı, yine kendi irâdesiyle azletmek istediğini göstermektedir. Kâmil Paşa'nın düşürülmesi, Kaanun-ı Esâsî'nin 38. maddesine muhâlif olduğu için, Pâdişah'ın azil yolunu ihtiyâr ettiğini kabul etmek, her halde hâdiselerin revîşine muvâfık bir tefsîr olsa gerektir. Nitekim Harbiye ve Bahriye Nâzırlarının tâyinini vâki mütâlaalarla Kaanun-ı Esâsî'ye zıt gören ve Kâmil Paşa'nın aleyhinde bulunan İttihatçılar'a karşı; bu defa da Kıbrıslı taraftarları, pek haklı olarak aynı iddiayı ileri sürmüşlerdir.

Kâmil Paşa kabînesinde Şeyhülislâm bulunan Cemâleddin Efendi *Hâtırat-ı Siyâsiye*'sinde, Cemiyet'in, daha evvel de Pâdişah'tan meşrûtiyetle kaabil-i te'lîf olmayan bir şekilde Sadrâzam'ın azlini istediklerini, onun kaanûnen hakkı olan te'hîr talebini kabul etmediklerini yazmakta ve:

> *"Hüsnü Paşa'nın Bahriye Nezâreti'ne tâyinini tenkîden genç bahriye zâbitanının bâzısına keşîde ettirilen telgrafnâmenin Meclis'te kıraatıyle hilâf-ı kaanun olarak Kâmil Paşa'ya gıyâben adem-i itimâd reyi verilmiş ve bu karar, o gece Meclis-i Meb'ûsân reîsiyle, Cemiyet'in âza-yı nâfizesinden bir zât vesâtetiyle zât-ı hazret-i pâdişahîye arzedilerek is'âfı emrinde gösterilen ısrar üzerine Kâmil Paşa, izâhât îtâsına*

meydan verilmeksizin istifâya mecbûr edilmiştir. İşte meşrûtiyetin muhyîsi diye tebcîl edilen İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin, mağlûb-ı ihtirâsât olarak, Kaanun-ı Esâsî'ye ilk darbeyi yine kendi eliyle vurması ve bunca sa'y-ü gayretle ikinci defa ilân edilen meşrûtiyetin, altı ay zarfında hayât-ı mâneviyesine hâtime çekilmesi, doğrusu şâyân-ı esef ve hayrettir. Ekseriyet fırkasının şu hareket-i müstâcelesini ve bâhusus zât-ı hazret-i pâdişâhîyi tazyîk ile hukuk-ı saltanata tecâvüzünü Kaanun-ı Esâsî'yle te'lîfe ve hiç bir sûretle te'vîle imkân olmadığı kazâyâyı bedîhîyedendir."

demektedir. Efendi'nin, kabînenin düşürülmesinin Kaanun-ı Esâsî ahkâmına mugâyir olduğu hakkındaki mütâlaası, yerden göğe kadar haklıdır. Ne var ki, artık meseleyi hukûkî ve kaanûnî haklılık değil, kuvvet tâyin etmektedir. Bu kuvveti de, İttihatçı küçük zâbitan vâsıtasıyle kullanılan ve siyâset batağına sokulan ordu teşkîl etmektedir. Fakat siyâsette, iki tarafı ustura kadar keskin olan ordu silâhını kullananlar, pek acemidirler ve bunun hem kendileri, hem de devlet ve millet için ne vahîm âkıbetler hazırlıyacağını idrâkten âcizdirler. Nitekim bir müddet sonra iş tersine dönmüştür. Zâbitlerin siyâset batağına saplanması, ordunun harb kaabiliyetini pek ziyâde zayıflatmış ve koskoca Osmanlı Devleti'ni felâketten felâkete sürüklemiştir. Selçuklu ve Osmanlı asırlarında takarrür etmiş olan millî nizâmımızdan çıkan ordu, o sistem içindeki yerine aslâ oturtulamamış; fiilî otorite, bir sergerde gürûhunun elinde dönüp durmuş; tabiî, millet müfekkiresindeki devlet denilen şeyden de bir eser kalmamıştır. Bu acı manzara, zaman zaman zuhûr eden elîm vak'alarla günümüze kadar uzayıp gelmiştir.

Kâmil Paşa'nın düşürülmesi, Makaam-ı Saltanat, Sadâret, Meclis ve Cemiyet arasındaki garip dengeyi bozmuş ve İttihatçılar'ın bir zaferi olarak görünmüştür. Vatansever bir zât olmakla berâber, kelimenin tam mânâsıyle zıpır bir adam olan ve itiraf mâhiyetindeki hâtıratı da bir alay sakatâtla dolu bulunan Rızâ Nur, Kâmil Paşa'yı ve düşürülüşünü şöyle anlatmaktadır:

"Kâmil Paşa büyük bir şöhrete mâlikti... İngiliz dostu olmakla (da) meşhurdu. Halkta bu sâyede, İngilizler'i Türkiye'ye hizmet ettirir kanaati vardı. Hey gaflet! Meselâ ben bu fikirle, safderûn bir çocuk gibi, İngiliz sefâarethânesine gitmiş; meşrûtiyete yardım dilemiştim. İlk günlerde bir kısım halk da İngiliz sefîrinin arabasını, atları çözüp, Sirkeci'den sefârethâneye kadar çekmişti. Bir devletin siyâseti böyle şeylerle döner mi dönmez mi, bilen bir kimse yoktu. Kâmil Paşa'nın İngilizler'le münâsebetinin ne olduğunu ve derecesini bilen de yoktu. Bir çok zaman sonra hâsıl edebildiğim fikre göre, İngiliz sefîrinin sersemce âleti ol-

maktan, onun tarafından aldatılmaktan başka bir şey yapamıyordu. Kâmil, İngilizler'le işi halledebileceğine güveniyordu. Cemiyet ayrı fikirdeydi. Kâmil Cemiyet'i dinlemedi. Cemiyet mecliste onun düşmesini hazırladı. Bir perşembeydi, Kâmil Paşa'yı gittim. 'Seni düşürüyorlar, cumartesi gideceksin; başka tedbîr mümkündür, yaparsan yerinde kalırsın.' dedim. Bu adamı görüyordum. İhtiyar; yokmuş denecek derecede seyrek bir aksakal. Gözü, yüzü şâyân-ı hayret bir surette en koyu bir Yahudi simâsı. Yanağında ve gözünde tik var, bir düzüye oynuyor. Sağ şehâdet parmağını kaldırdı, tikini yaptı, çenesini tıpkı acûze karılar tarzında oynattı, 'Korkma, bir şey olmaz.' dedi. Şaştım, ben görüyorum, herkes görüyor, bu koca tecrübeli siyasî görmüyor. Bir aralık 'Bu adam sakalı değirmende ağartmamış ya, elbet bir bildiği var, biz çocuğuz.' dedim. Dedim ama yine kanaat etmedim. Cumartesi günü Meclis onu çağırdı, gelmedi. Gâliba gelmemek tedbîri imiş! Gelmeyince gıyâbında adem-i itimâd verdiler, devrildi gitti... Sonra evine gittim. 'Bakınız.' dedim. Hiç lâf yok. Artık beni severdi. Arada haber yollar çağırırdı... Çok konuşmaz, söz söylediği nâdirdi. İnsan onu bu hâliyle bir kapalı kutu zanneder. 'İçinde acaba ne cevherler var.' der. Zamanla öğrendim, maatteessüf içi bomboştu. Boş bir küp. Hattâ onun gibi sesi de yok... Zavallı millet, böyleleriyle ne kadar idâre edilmiş; daha da edilecek..."

Şu mütâlaa ve tasvirlerde çok sert, şahsî ve indî hükümler de vardır. Hâtıratından anlaşıldığına göre, kolay adam beğenmiyen Doktor'un, ölçüleri pek subjektif, hattâ indî, bâzı husustaki fikirleri ise çocukçadır. Yalnız bütün mütâlaalarında derin bir samîmîyetle ve vatan aşkıyla dolu olduğu görülmektedir. Yazılarında ifâde ettiğine göre, tam bir felâket habercisidir, Kâmil Paşa'nın düşeceğini gördüğü gibi, Nâzım Paşa'nın vurulacağını da daha evvelden bilmiştir (!). Meselâ burda da Kâmil Paşa'ya "Cumartesi gideceksin, başka tedbîr mümkündür, yaparsan kalırsın." diyor; fakat tedbîrin ne olduğunu bildirmiyor. Hâtırâtının bâzı yerlerinde başka vesîlelerle söylediği tedbîrler ise, kaabil-i tatbîk olmadığı gibi, pek tıflâne ve pestenkârânedir; hattâ vehîmdir.

Kâmil Paşa, Doktor'un tasvîr ettiği gibi pek boş bir adam değildir. İttihatçılar'a karşı kozları olduğu gibi, Meclis'in anlaşamıyacağı hakkındaki hesapları da pek yabana atılamaz. Yaşlı Sadrâzam çeşitli hiziplere ayrılmış, İttihatçılar'a şiddetli bir darbe indirerek şaşırtmak, böylece kuvvetlerini yıpratmak istemiş ve atak bir hamle yapmıştır. Bu hamle meşrûtî rejimin ihlâlinden korkan efkâr-ı umûmîyece hazmedilememiş ve İttihatçılar'a fırsat ver-

miştir. Kâmil Paşa kendisini Kaanun-ı Esâsî'yi ihlâlle ithâm edenlerin, ona muhâlefet edemiyeceğini hesaplamıştır ki, normal olan da budur. Bu doğru hesap, kendisini netîceye ulaştırabilirdi. Fakat aksi olmuştur. Velhâsıl Kâmil Paşa gitmiş; fakat kendisini Kaanun-ı Esâsî'yi ihlâlle ithâm edenlere, bu suçun daniskasını yaptırarak ve onları ağır bir vebâlin altına sokarak çekilmiştir. Öyle ki, Kâmil Paşa düşürülmüş müdür, azle mi uğramıştır, istifâ mı etmiştir suâllerine bir tek cevap vermek mümkün değildir. Ve bunun üçünün birden vukuunu gösteren rivâyet ve vesîkalar vardır. Bu sebeple, bu karışık işte Sinoplu Doktor'un serâzât ithamlarını ve hükümlerini aynen kabul, pek hafiflik olur.

Diğer taraftan İttihatçılar, Kâmil Paşa'nın düşürülmesiyle ciddî bir tehlike atlattıklarını itiraf etmişler; hattâ Hüseyin Câhid "Meclis'in unutulmaz bir gün yaşadığını, büyük bir buhranla karşı karşıya kaldığını" anlatarak "Meb'ûsların çabuk ve kararlı davranmalarıyle memleketin kurtulduğunu" yazmıştır. Tabiî burda kurtulan memleket değil, kendileridir. Bütün bunlar, Kâmil Paşa'nın pek boşuna teşebbüse girişmediğini açıkça göstermektedir. Onun hatasını Makaam-ı Saltanat'la ve sâir millî ve mûtedil kuvvetlerle müşterek hareket edememiş olmasında ve davranışlarıyla nefret celbetmekte olan Cemiyet'i destekleyicilerinden tecrîd etmeden teşebbüse girişmesinde görmek lâzımdır.

Kâmil Paşa'nın düşürüldüğü bâzı kimselerce ise, bir baskın tarzında tefsîr edilmiştir. Meselâ *Bildiklerim* nâmındaki eserin müellifi olan ve koyu bir İttihatçı düşmanı bulunan M. Salahaddîn, meseleyi, İngiliz-Alman çekişmesinin netîcesi olarak görmekte ve o günkü vaziyet hakkında şu izâhâtı vermektedir:

> *"İbtidâ-yı inkılâbda dâhil-i cemiyet olan bir takım eşhâs-ı şerîre ve eşkıyâ-yı meşhûreyi başlarına toplıyarak, kabînenin tedâbir-i inzibatperverânesine taban tabana zıd ve âdâb-ı dîniye ve İslâmîye ve kavânîn-i mevzuaya külliyen muhâlif olan gasb-ı nukud ve nehb-i emvâl gibi hâlâta ictisarla vükelâ-yı sâbıka ve me'mûrîn-i devlet ve ağniyây-ı milletin hânelerine hücûm etmek ve bâzılarını enva-ı zulüm ve işkence ile sokaklarda sürüklemek ve nukud-ı mevcûdelerini cebren ahz-ü gasb eyliyerek, memleketi anarşi hâline koymağa ve türlü türlü bahânelerle iâne celb ve cem'ine ve kîselerini doldurmağa başlamışlar ve hükûmeti müşkil bir hâle getirmişlerdir. Kâmil Paşa hazretleri makaam-ı sadârette hayliden hayliye yorulmuşlardır. Çünki bir taraftan bunların irtikâb ettiği fezâyihin önünü almak ve bir taraftan da menâsıb ve me'mûriyet-i devlete dâhil olmıyacaklarını ma'al-kasem beyân ve temin eden Cemiyet-i İttihadiye rüesâ ve âzasının müsteşarlık*

ve vâlilik gibi memuriyetlerle mensuplarının hükûmete yerleştirilmesi ve evsaf-ı kaanuniyeyi hâiz olmıyan câhil ve değersiz bâzı eşhasın hey'et-i âyâna idhali gibi nâbecâ mürâcaatlerine bir nihâyet vermek ve inzibât-ı memleketi mihverinde deverân ettirmek çâresiyle pek çok meşgûl olmuştur... Kâmil Paşa.. nigehbân-ı meşrûtiyet olmaktan pek uzaklaşmış olan cemiyet âzası yüzünden memleketin göreceği mehâliki def' için nesâyih-i lâzıme ile ıslahları çâresine teşebbüs etmişler ise de, haşerât-ı merkumenin muâmelât-ı nâ-revâ ve harekât-ı müstebidânelerinden vazgeçirilmeleri mümkin olamıyacağını ve şahs-u nefislerinden başka dünyâda bir düşünceleri olmıyan ve memleket ve millete karşı bir hiss-i hürmet ve muhabbet beslemiyen ve her türlü fezâil-i insâniyeden mahrûm ve envâ-i cinâyet ve fenâlıkları icrâ ve ikaa müstaid ve münhemik ve vatan ve millete değil, âlem-i insâniyet için vücûdları semm-i mühlik olan ve vatanperverlik nikâb ve kisvesi tahtında menfaat-i şahsiyelerinin istihsâline çalışan bu rezîl ve hâinlerin vatan ve millet ile kat'iyen bir alâkaları olmadığını istidlâl buyurmuşlardır. Muazzez vatanımızı bu gibi eşhas-ı şerîre eline terk ve tevdî ederek çekilmenin memleketin tesrî-i inkısam ve izmihlâlini bâdi olacağını bi'l-mülâhaza, bunların diğer bir suret-i hasene ile tensik ve ıslahları çâresine tevessül buyurduklarından haberdar olan rüesâ-yı cemiyet bundan fevkalâde ürkerek, İstanbul'daki asâkir-i Osmâniye ile lâzım gelen tehdîdâtı îkaa edemiyeceklerini de bildiklerinden, ellerinde bir kuvve-i müsellâha bulundurulmasını his ve bir bahâne ile Rumeli'nde bulunan nigehbân-ı hürriyet dedikleri Avcı Taburlarını Selânik'ten celbettirerek, bu taburlarla mâbeyn-i hümâyûnu ve Bâbıâli'yi tazyîk ve tehdîd küstahlığına da cür'et ve Kâmil Paşa kabînesinin sukutu çâresinin taharrîsinden geri durmadılar. (Kabînede kendilerine temâyül eden âzayı istifâya zorladılar.)... Şarktaki menâfi-i siyâsilerine halel târî olacağından tevahhuş ve telâşa düşen İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin hâmî-i yegânesi Almanya İmparatoru.. sûret-i mahsusada memurlar izâmıyle kabînenin behemehal sukutu çâresine bakılması ve bu uğurda lâzım gelen fedâkârlıktan çekinilmemesi için, evâmir-i mukteziye i'tâ (ettiği) gibi, İstanbul'daki Deutsch Bank'ın ve Anadolu Şimendifer İdâresi'nin kasalarını İttihad ve Terakkî Cemiyeti'ne açarak, Türkler'in hakîkî dost ve muhibb-i kadîmi olan İngiltere devlet-i fahîmesinin nufûz ve poitikasının memâlik-i Osmâniyeye adem-i duhûlüne gayret edilmesi (emrini verdi)... İttihad ve Terakkî'nin o dinsiz ve imansız ve vatansız ve vicdansız üç beş kişiden ibâret olan müessisîn ve rüesâ-yı mühimmesini evvelce izhâr ettikleri plân mûcibince hareket ettirmeğe muvaffak oldular. Kâmil Paşa kabînesini Kaanun-ı Esâsî ahkâm-ı münîfesini ayaklar altında bırakarak istimâl ettirmeyip, sadr-ı müşârünileyhin üç gün sonra vereceği izâhâtına da intizâr etmeksizin, Meclis-i Meb'ûsânda gıyâben adem-i i'timâd beyân ettirdikten başka Sultan

Abdülhamîd Han Hazretlerini tazyîk ve ısrar ile Kâmil Paşa hazretlerinden âdet-i sâbıka veçhile o gice bilâ istifâ mühr-i hümâyûnu istirdad ile azle mecbûr etmiş ve bu sebeple ilk darbeyi Kaanun-ı Esâsî'ye kendileri vurmuşlardır. Cemiyet rüesâ-yı ma'lûmesinin bu nâ-kaabil-i afv olan hareketleri yüzünden devlet ve memleketimiz felâket ve inkısâma doğru birinci hatveyi atmıştır. Kâmil Paşa kabînesine adem-i itimâd beyân olunduğu gün Paşa-yı müşârünileyh hazretleri dâire-i meb'ûsâna azimet buyurmuş olsa idiler, Mebûsân kapı koridorlarına ve Ayasofya meydanına yerleştirilen İttihad ve Terakkî eşkıyâ ve fedâîleri tarafından katledileceklerdi. Bu cinâyetin icrâsı Almanya'nın Dersaâdet sefîri Baron Marschall von Bieherstein ve Almanyalı müşir Goltz Paşa'nın teşebbüsât ve tertibât-ı hafiyeleri netîcesi olarak İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nce karargîr idi."

O sırada Türkiye üzerinde bir İngiliz ve Alman rekaabetinin ve siyasî çekişmesinin mevcûdiyeti tabiîdir. Nitekim Osmanlı toprakları üzerinde diğer devletlerin menfaat ve rekaabetleri de vardır. Kâmil Paşa'nın düşürülüşünü İngiliz-Alman rekaabetiyle izâh belki bir görüştür. Fakat ne var ki, muharririn iddiaları o günkü vukuata uymamaktadır. O günlerde İttihatçılar, İngiltere'ye istinad etmek istemektedirler ve esâsen Sultan'a gösterdikleri reaksiyon da bu sebebe dayandırılmıştır. Kâmil Paşa'nın sadârete getirilişi de bu temâyül ve telâkkî ile alâkalıdır. Düşürülüşünde ise İttihatçılar'ın şahsî emniyetleri ve can kayguları büyük rol oynamış görünmektedir. İttihatçılar önceleri, belki de bu garip iddiaları öne süren muharrir kadar, İngiliz taraftarıdırlar. Fakat hâdiseler ve Londra hükûmetinin değişmiş olan siyasî emelleri sebebiyle Almanya'ya istinad zarûretini hissetmişlerdir. O sırada İttihatçılar'ın istinad ettiği genç subaylar arasında, yetiştirilmeleri icâbı, Alman sempatizanı olan ve onlara dayanmak istiyen adamlar vardır. Fakat bunlar çok müessir değillerdir. Ayrıca Alman sefâreti, İttihatçılara hâkim olan temâyülü gâyet iyi bildiği için, muharririn iddia ettiği gibi, açıkça bir nufûz mücâdelesine girişmiyecek kadar akıllı davranmakta ve çok mülâyimâne bir tavır takınmış bulunmaktadır. Meşrutiyet'in ilânındaki İttihatçı hareketini yalnız Abdülhamîd'e karşı değil, onun kendisine mütemâyil politikasına da muhâlefet olduğunu iyi bilen Almanya, Türkiye'de ciddî bir nufûz mücâdelesine girişmeyi doğru görmemektedir. İngiltere'nin tâkip ettiği siyâsetin, Türkiye'yi zarurî olarak kendi safına çekeceğini bilmektedir. Bu sebeple Kâmil Paşa'ya karşı İttihatçı hareketini desteklemişse, her halde bunu çok gizli yapmıştır.

Diğer taraftan İttihatçılar'ın o gün, Kâmil Paşa'yı katledecekleri isnâdı da hâdiselerin revîşi bakımından mümkün görünmemektedir. Çünkü İttihat Terakkî Meclis ekseriyetini elinde bulundurmakta ve ondan çıkacak kararın

kendi lehinde olduğunu bilmektedir. Meclis kapısında sadrâzam öldürürse işin ne renk alacağı, zâten ekall-i kalîl bir zümreden ibâret olan Cemiyet reîsleri tarafından herhalde bilinmez değildir. Fakat bunu düşünmüş ve teklîf etmiş, deli bozuk cemiyet mensupları belki olmuştur. Bu husus, Bulgar çeteciliğini yüksek bir nümûne olarak kabul eden İttihatçılar'dan beklenebilecek bir keyfiyettir. Fakat şahsiyetleri malûm olan cemiyet reîsleri, başka hâl çâreleri varken, işi bu derece deliliğe kaydırmıyacak kadar düşüncelidirler.

Velhâsıl Kâmil Paşa'nm düşürülmesi, pek çeşitli rivâyet ve sebeplerle îzâh edilmiş ve sonraki netîceleri bakımından da ehemmiyetli görülmüştür. Paşa'nın çekilişinin memleket hesâbına hayırlı olmadığı, fakat İttihatçılar'a, şimdilik rahat bir nefes aldırdığı ve bâzı tasavvurlarını icrâya vesîle teşkîl ettiği de muhakkaktır.

Sadârete Hüseyin Hilmi Paşa'nın Tâyini; Bu Zâtın Şahsiyeti; Memurîyetinin İlk Günlerindeki Vak'alar Hakkında Mütâlaalar

Kâmil Paşa'nın yerine sadâret makaamına Dâhiliye Nezâreti'ni de uhdesinde bulundurmak üzere, Hüseyin Hilmi Paşa getirilmiştir (14 Şubat 1909/23 Muharrem 1327).

Sadâretle birlikte meşîhatta da değişiklik yapılmış ve bu makaama Rumeli kazaskerliğinde bulunan Ziyâeddin Efendi tâyin buyrulmuştur. Cemâleddin Efendi'nin yazdığına göre, Pâdişah istifâsını kabul etmek istememiş; "Son dereceye varan istirhâmâtı üzerine meşîhata kimin tâyini münâsip olacağını tenezzülen istifsar buyurmuş", onun takdîm ettiği pusulada isimleri yazılı zevâttan Ziyâeddin Efendi'yi seçmiştir. Halbuki Ali Fuad Bey'in Tal'at'tan nakline göre, sarıklı meb'ûslar Cemâleddin Efendi'nin meşîhata getirilmemesi şartıyle, Kâmil Paşa kabînesine adem-i itimâd reyi vermişlerdir. Diğer taraftan Ali Cevad Bey'in yazdığına göre, Ziyâeddin Efendi "Sıhhatinin adem-i müsâadesi sebebiyle beyân-ı ma'zeret eylemişse de, bir saat sonra tebdîl-i fikir ederek mâbeyn-i hümâyûna gelmiş, mesned-i meşîhatı kabul ve istidâ eylemiştir." Yine Ali Cevad Bey'in nakline göre, işte bu sebeple sadâret alayının icrâsı gecikmiş; "Meşîhata mahsûs ferve-i beyzâ Cemâleddin Efendi'nin eşyâsıyle birlikte yalıya gönderilmiş olduğundan ve başka ferve-i beyzâ da bulunmadığından Ziyâeddin Efendi siyah lâta üzerine nişan ve kordon ta'lîk etmiş; dişleri ağrıdığından yüzüne boyalı yazma bir yemeni de sararak kıyâfetindeki garâbeti tezyîd etmiş ve o vakte göre hiç misli görülmeyen bu hâl, halk nazarında pek çirkin görülmüştür."

İşte sadâret alayına Şeyhülislâm bu garip kıyâfetle iştirak etmiş; alay önündeki muzıka "Ey vatan, ey ümm-i müşfik, şâd-ü handân ol bugün" marşını çalmış, kapıya gelinerek sadâret buyruldusu okunmuştur.

Sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa, tüccardan Kütahyalı-zâde Mustafa Efendi'nin oğlu olup, 1855/1272 târihinde Midilli adasının Sarlice kariyesinin Şiryâne köyünde doğmuştur. Beş-on hâneden ibâret olan köydeki hocadan biraz ders almış; bilâhare Midilli'ye giderek oradaki medreseye girmiş, Arapça sarf ve nahiv okumuştur. Sonra rüşdiyeden şahâdetnâme almış, biraz da husûsî muallimlerin dersine devam etmiştir. 1874/1291'de Midilli Tahrirat Kalemi'ne kaydolunmuş, bir kaç sene sonra müdîrliğe tâyin olunmuştur. O sıralarda Midilli'de bulunan Kemal Bey'in meclislerine devam etmiş ve sohbetlerinde bulunmuştur. Abdurrahman Şeref *Târih-i Osmanî Mecmuası*'nda, Paşa'ya dâir neşrettiği makaalede "Kemal Bey'in bütün âsârını okur ve yeni fikirlere meftûn olur idi; meftûniyetinin derecesini anlatmak için kendisine 'Kemal Bey'in çömezi' ismini takmışlardı." demektedir. İbnülemîn'in Rumbeyoğlu Fahreddin Bey'den nakline göre, Paşa, Nâmık Kemal'le münâsebetini "Kemal Bey, kirli beyaz bir entari giyerek işret eder, bir taraftan da bana ve Kıbrıslı Nef'î Efendi'ye dikte ederek yazdırırdı. Teveccühünü kazanmıştım." diye anlatmakta, dârüssaâde ağası Hacı Behram Ağa'nın maaşını kendisinin götürmesini istediğini, lûtfunu görürsün dediğini, kendisini Aydın mektupçusu yapanın bu ağa olduğunu söylemektedir. Paşa 1885/1302'de Suriye Vilâyet Mektupçuluğu'na, 1893'de Mersin, 1876'da Nablus Mutasarrıflıklarına, 1897'de Adana, bir sene sonra da Yemen Vâliliğine tâyin buyrulmuştur. Abdurrahman Şeref "Yemen umûru zât-ı şâhâneyi bî-huzûr eylemekte idi; bir kerede tedâbir-i leyyine-i siyasîye ile Yemen ahâlisini elde etmek sûretini düşündü ve vaktiyle medreseye devâmı.. ve hüsn-i sülûkiyle teârüf etmiş olan Hüseyin Hilmi Efendi'yi Yemen hakkındaki tasavvuratını icrâya ehil addederek.. vâlilik tevcîh eyledi. Ahâli-i mahallîyenin celb-i kulûbu zımnında vâli efendiyi sarık ve cübbe ile San'â'ya gönderdi." demektedir.

Paşa 1903/1320 senesinde Makedonya mıntıkasına Müfettiş-i Umûmî tâyin edilmiştir. Abdurrahman Şeref bu tâyine "Alafranga bir zât olmaması, mehâfil-i ecnebiye ile sıkı fıkı ülfet etmemesi ve hissiyât-ı millîye" sâhibi olmasını sebep göstermektedir. Bu tâyin, o sırada Londra'da çıkan *Hilâfet* nâmındaki Jön-Türk gazetesi tarafından tenkîd edilmiş; "Yemen'den kabahat veyâ ihânetle azlolunduktan sonra, daha mühim bir memuriyete tâyin edilmesi garip görülmüş; Paşa'nın an-asıl Rum olmak hasebiyle bâzı meziyetlere mâlik olabileceği" de söylenmiştir. Paşa bu memuriyetinde altı sene kalmıştır.

Abdurrahman Şeref, İttihat Terakkî teşkîlâtı başladıktan sonra, Hilmi

Paşa'nın mevkiinin güçleştiğini söylemekte "Sultan Hamîd Han'ın bende-i hassü'l-hâsı olmakla berâber İttihat Terakkî cemiyet-i hafiyyesinin Kaanun-ı Esâsî ahkâmını iâdeden ibâret programını meşrû addetmemek elinden gelmezdi." demekte ve bir kaç ay istibdât ile meşrûtiyet arasında bocaladığını ifâde etmektedir. Şu cümleler, Paşa'nın iki yüzlü ve eyyamcı bir politika tuttuğunun bir başka şekilde beyânından ibârettir. Nitekim Ahmed Reşid Bey hâtıralarında "İzzet Hoca Paşa'nın müntesiplerinden iken İttihat Cemiyeti'ne de hulûl ettiğini, bu yeni intisâb sâyesinde Kâmil Paşa riyâsetindeki kabînede Dâhiliye Nezâreti'ne sokulduğunu" yazmaktadır.

Sadâret Şifre Kalemi hulefâsından olduğu halde İttihat muhâlifi bulunduğundan Mısır'a kaçan Salahaddin Bey *Bildiklerim* nâmındaki kitabında, onun hakkında şiddetli bir lisan kullanmaktadır:

> *"Kâmil Paşa kabînesinde Dâhiliye Nâzırı bulunan Hüseyin Hilmi Paşa, her ne sebebe mebnî ise bu hâin serserilere serfürû ve inkıyâddan kendini bir türlü alamamış ve mevki-i sadârete ik'adı va'dine inzimâm eden hırs-ı câh ile gözlerine âmâ târî olup hâl ve istikbâl-i devlet ve milleti ferâmuş ederek bu hazele ile ma'an kabînenin sukuutunu var kuvveti bâzûya verip çalıştığından, vatan ve milletimizin bu hâl-i felâket ve inkısâma mâruz kalmasına, müşârünileyhin bu vechile hareketi sebeb-i yegânedir... Kâmil Paşa hazretlerinin gayr-i meşrû sûrette sukuutu üzerine mesned-i sadâret Cemiyet tarafından mev'ûd olan Hüseyin Hilmi Paşa'ya tevcîh ettirilmiş ve müşârünileyh, kabîneyi İttihad-ü Terakkî rüesâ ve âzasından mürekkep olarak teşkîl eylemiş olduğundan, bu kabîne İttihad ve Terakkî cemiyet-i merkeziyesinin Bâbıâli'de bir merkezi olmuştur. Mel'abe-i sıbyân demek olan bu kabînenin az müddet içinde oynadığı oyunlar, lâ-yuad ve lâ-yuhsâ olup, en mühim olan ikisinin zikri, ifhâm-ı merâma kifâyet eder. Birincisi 31 Mart vak'asının ihzâr ve ihdâsıdır. İkincisi Sultan Abdülhamîd Han hazretlerinin gayr-i meşrû ve gayr-ı kaanunî hal'i kararıdır."*

Aynı müellif, "31 Mart oyununun aleyhe dönmesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın da istifâsını verip firar ettiğini, memleketin hükûmetsiz ve hâl-i isyanda kaldığını", ikinci defaki sadâretinde, "Kabînesini rüesâ-yı İttihad'ın en mühim erkânından teşkîl ettiğini, bu hey'etin Yıldız Sarayı yağması, binlerce mazlumînin katli, idâm ve nefyi, tağrîbi, envâ-i mezâlim ve i'tisâfât icrâsı, Sultan Abdülhamîd-i Sânî hazretlerinin bankalardaki nukud-ı mevcûdesinin zabtı, Dersâadet'te yangınlar ikaa ve ihdâsı, sâir günâ hâdisât-ı cinâiye ve şekavet-kârâne ika'ı" ile medhûl olarak geçtiğini, şu sebeple bu "cür'etkâr ve cinâyetkâr kabînesine 'Cânîler kabînesi' nâmı verilebileceğini"

yazmaktadır. İttihatçılar'a karşı büyük bir düşmanlıkla ileri sürülen şu ithamlar ne kadar tarafgirâne olursa olsun büyükçe bir hakîkat payı taşıdığı muhakkaktır ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın ne derece zayıf ve eyyâmgüder bir şahıs olduğunu ortaya koymaktadır.

Nitekim, yazdığı makaalede onu haddinden fazla medheden Abdurrahman Şeref "Hayatta büyük bir istinadgâh olan muntazam tahsîl-i tâliyi görmemiş ve yazdığı mertebede okumağa rağbet etmemiş, binâenaleyh mesâil-i muazzamayı hall-ü tedvîre nâkıs vesâit ile atılmıştı. Onun için pek iyi bir vâli olan Hüseyin Hilmi Paşa, vasat derecede bir sadrâzam olabilmişti. Müfredât-ı umûru dahi kendi elinden geçirmek ister, bâzı ufak tefek kâğıdları bizzat tesvîd eder olmağla, muârızları meyânında '(herif) sadrâzam olmuş amma hâlâ mektupçuluktan kurtulamamış.' diyenler var idi... Rey ve mütâlaalarında derin tetebbu izleri hissolunmaz idi." demektedir.

Onun maiyetinde çalışmış olan İbnülemîn, bu tenkîdleri daha ziyâde şiddetlendirmekte ve "Vasat derecede bir sadrâzam olabilmişse büyük muvaffakıyettir; mütâlaasında tetebbu izleri şöyle dursun mantık izleri bile hissolunmaz idi." demekte, onun kendi müdîri bulunduğu Eyâlât-ı Mümtaze Kalemi'nin bile işlerinden ve vazîfelerinden habersiz olduğunu yazmaktadır. Aynı müellif "Haddizâtında fenâ âdem olmadığı halde, pek asabî, pek acûl, Bâbıâli'nin muâmelât ve âdâtına bîgâne olduktan başka saati saatine uymazdı. Bir kaç günde bile yapılması müşkil olan büyük bir kaç dosya hülâsasının, hemen yazılıp kendisine verilmesini söyler; uzun araştırmaya mütevakkıf olan o yazıların, âdî bir tezkere yazar gibi derhal yazılması kaabil olamıyacağı, esbâb-ı mûcibe serdiyle beyân olundukta, cûş-u hurûş eder, bağıra bağıra söylenirdi. Maiyyetlerinde bulunanlar, dâire erkânını müteessir ederdi... (Bir gün uzun, can sıkıcı; hattâ "lâhavle-gûyân olduğumuz nasîhatlar arasında) 'Ben ne öğrenmiş isem taşrada öğrendim, Bâbıâli'nin işlerini de hepinizden iyi bilirim.' (demişti).... Maiyyetlerinde bulunduğumuz sadrâzamların hiç birinden böyle bir güftâr-ı nâ-hemvâr işitmediğimiz için hayretimiz haylî zaman devam etti." demektedir.

Ali Fuad Bey, onun hakkında, *Görüp İşittiklerim*'de şunları yazmaktadır:

> *"Hüseyin Hilmi Paşa erbâb-ı kalemden ve cerbeze-i lisâniye eshâbından olup hâfızası metîn ve gâyet çalışkan bir zâttı. Fakat hayat-ı memuriyeti taşrada geçip muâmelât-ı merkeziyeye kesb-i vukuf eylemeden makaam-ı sadârete irtika etmiş ve bu noksanını kendisi dahi müdrik bulunmuş olduğundan 'Ben sadrâzam olmak isterdim ammâ şimdi değil. Saîd ve Kâmil Paşalar gibi zâtlarla iki üç sene birlikte bulunduktan sonra.' derdi. Tab'ındaki isti'câl ve şiddet de muâmelâttaki*

noksanına inzimâm ederdi. Maamâfih, Meclis'in idâresinde iktidar gösterirdi. Hiç bir işte ağzını açmıyan Ziyâeddin Efendi'den hoşlanmayıp 'Cemâleddin Efendi'nin yerine şeyhülislâm bulamadık.' derdi."

Paşa'nın "erbâb-ı kalem"liği su götürür bir sıfat olduğu gibi, "cerbeze-i lisâniye"si de bağırıp çağırması ve asabiyetinden kinâye olsa gerektir. "Çalışkan"lığı ise, her halde sadrâzamken dahi mektupçuluğu bırakmamasından ve evrak müsveddeleri ile meşgûl bulunmasından ibârettir. Noksanını müdrik ise hakîkaten şâyân-ı takdîrdir. Kader onu arzûsu vechile Kâmil Paşa kabînesinde Dâhiliye Nâzırı olarak bulundurmuşsa da -İbnülemîn'in tâbiriyle- buna "(iki üç sene) değil (tab'ındaki isti'cal) yâhud hırs-ı ikbâl sâikasıyle iki üç ay zor tahammül etmiş ve Kıbrıslı'nın yerine geçmek için istifâya kalkışıp, emeline nâil olmuştur." Ağzını açmadığından şikâyet edilen Ziyâeddin Efendi ise, dehân-ı nâ-mübârekini bir açmış; fakat pîr açmış; verdiği pestenkârânî ve hukukan muallel hal' fetvâsıyle ulemâ indinde meş'ûm addedilen bir işi yapmış ve inde'l-müslimîn mat'ûn olmuştur.

Lütfi Simavî Bey *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim* nâmındaki eserinde, Hüseyin Hilmi Paşa'yı "Yazı ve teferruat ile lüzûmundan fazla iştigâl ederdi; Türkçe'de kalemi kuvvetli ise de tahsîli noksan idi; umûr-ı dâhiliyede sâhib-i tecribe olmakla berâber, kabîne reîsi olarak sefîne-i devleti idâre edecek evsâf ve iktidarı hâiz değil idi." diye tavsîf etmektedir.

İbnülemîn'in nakline göre, esbâk Dâhiliye Nâzırı dâmâd Şerif Paşa da "Ahmed Muhtar Paşa kabînesinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın refakatinde bulundum. Dirâyet ve zekâvet sâhibi idi. Umûr-ı dâhiliyede vukufu olduğu ve livâ ve vilâyetlerde ve Rumeli Müfettişliğinde istikaamet ile hizmet ettiği müsellemdir. Ancak, mevki-i sadâreti ihrâz için malûmâtı ve umûr-ı siyâsiyede mertebe-i ıttılâı kâfî bulunmadığından iki defa sadâretinde bir kuvvet gösteremedi. Sıfât-ı sâbite eshâbından değil idi, eyyâm hevâsına uyardı." demektedir.

Ahmed Reşid Bey ise *Canlı Târihler*'de "Hüseyin Hilmi Paşa, Nâmık Kemal Bey'in hânegîsi olup, muntazam bir tahsîl görmemiş olduğu halde, hem zekâsına, hem ilmine mağrur, ikbâle harîs ve nakîsalarını birer meziyet zannedecek kadar hod-perest idi. Kifâyetine taalluk eden itmi'nanı o kadar büyüktü ki, düşüncelerindeki yanlışlıklardan herhangi birine dâir sâde bir mütâlaa söylemeğe cür'et edene âdeta hasm-ı cân olurdu." demektedir.

Memduh Paşa ise *Esvâtu's-Sudûr*'unda alaylı bir lisanla "Hâkan-ı mahlû'un devrinde hem sarayı, hem de İttihat ve Terakkî Cemiyeti cânibinden sereyan eylemekte olan efkâr ve ârâyı hakîmâne idâre etmiş olması, bürhan-ı

ıyân-ı fetânet bulunduğu âzâde-i külfe-i ıtnâbdır." diyerek, devrin müsâadesi nisbetinde, iki yüzlü bir siyâset tâkip ettiğini anlatmaktadır.

Hâlid Ziya *Saray ve Ötesi* nâmındaki hâtıralarında, Paşa'nın şahsî husûsiyetleri hakkında malûmât vermekte ve:

> *"İnce cılız, kupkuru, bir deri bir kemikten ibâretti. Pek muannid bir fıtrat sâhibi idi. Soğuktan korkar, fakat obur bir şişman kadar yiyip içmekten yılmazdı. Kış, yaz kat kat fanilâlar içinde, türlü kalın yeleklerle ve geceleri kim bilir kaç hırka, kürk ve başında takyelerle, soğuğa karşı siper altına giren bu zaif vücûdun midesi, inad ve sebâtı kadar bitmez tükenmez bir kuvvet sermâyesine mâlikti. Bunu tek başına, kendisine mahsus sofrada hizmet eden enderun efendileri hayretle görürlerdi."*

demektedir.

"Debrî" mahlasıyle hicviyeler yazan Hüseyin Kâmi ise Hüseyin Hilmi Paşa için düzdüğü manzûmede;

"... (Dönme) âlemde odur; yoksa Selâniklilerin;
Cedd-i âlâları çoktan dönerek etti güzer.
.....
Ey cehâletle diyenler paşama zü'l-vecheyn;
Diplomatlıkta şereftir buna benzer şeyler.

Diplomatlık o demektir ki hayâ eylemeden;
Kendini uydura, devrân ona uymazsa eğer.
.....
Bir zaman abd-i muhakkar diye imzâ kor idi;
Yıldız'a lâyiha verdikçe hafiyyen ekser.

Sonra cemiyet-i merkûmeye çattıkta hemân;
Fevk-i imzâsına yazmış idi abd-i ahkar.
.....
Doğduğu günde hudâvend-i kaadir (anti hayâ);
Bir ilâca batırıp vechine çekmiş sünger.
.....
Kadrini bilmiyoruz biz onun ammâ gitse;
Burc-ı mâyi'de (=Sulukule'de) *yaparlardı ona tâk-ı zafer.*
.....

Ne zaman geçse eğer çıldırıyor iş başına;
Bil'akis düştüğü dem olmada zî-fazl-u hüner..."

beyitlerini yazmıştır.

Bütün bu nakledilenlerden anlaşıldığı üzere, Paşa sadârete getirilecek derecede ehil bir kimse değildir. Siyasî bir meslek sâhibi olmadığı gibi, kuvvetlinin istikaametine tâbi ve onun elinde tam oyuncak olacak bir tiptir. Sadâret vazîfesini îfâ edebilecek tecrübeye, kültüre, kıyâset ve fetânete mâlik bulunmamaktadır. Bununla berâber, şu hasletlerden bi'l-külliye mahrûm olan İttihat şefleriyle kıyâs edilemiyecek derecede idarî, siyasî ve tecrübî fâikiyeti vardır. Ne var ki, kuvvete göre istikaamet ve meslek değiştiren bir adam olduğu için, kendisinden çok dûn olan kimseler tarafından istenilen şekilde kullanılan ve oyuncak yapılabilen bir tiptir. Hiç bir siyasî hâdisede ağırlığını koyabilecek bir şahsiyet değildir.

Nitekim sadâretinin ilk günlerinde İttihat Terakkî Cemiyeti bâzı şımarıklıklara tevessül etmiştir. Muhâlefet ise, Kâmil Paşa'nın düşmesi üzerine, cemiyetin sultasının karargîr olacağı ve artacağı endîşesini göstermiştir. İngiliz matbuatı, Kâmil Paşa kabînesinin devrilmesinden dolayı, İttihat ve Terakkî aleyhinde neşriyâta başlamış; Hüseyin Hilmi Paşa, Londra hükûmetine hâricî politikanın değişmiyeceğini, bu hususta tâkip edeceği yolun selefinkinin bir devâmı olacağı teminâtını vermek mecbûriyetinde kalmıştır.

Matbuatın, Cemiyet'e karşı şiddetli hücûmları, İttihatçılar'ı ürkütmüş; kalem hürriyetinin tahdîdi için bir kaanun çıkarılmasına kalkışılmış; fakat pek büyük reaksiyonla karşılaşılmıştır. İttihat ve Terakkî kendisini emniyete almak için bâzı tedbîrlere mürâcaat etmiştir. Halk kitleleri ve erât üzerinde hâlâ çok büyük bir sempati ile sevilen ve hürmet edilen Pâdişah'tan çekindiği, her hangi bir ânda bütün kuvvetlerin onun etrafında toplanacağından endîşelendiği için, eski saray muhâfız kıt'alarından kalanları da değiştirmeğe kalkışmıştır. Fakat kavmî husûsiyetleri icâbı sarıklı zuhâf taburunun Arnavut ve Arap efrâdı, bu emre direnmişlerdir. Kıymetli bâzı eserleri olmakla berâber, davranışlarıyle pek muvâzenesiz bir kumandan olduğu anlaşılan Mahmud Muhtar Paşa, bir Nişancı ve bir de Avcı taburuyla, Arnavut ve Arap hassâ askerini muhâsaraya aldırmış; top ve mitralyöz getirterek İkinci Fırka Kumandanı Cevad Paşa'ya ateş emrini vermiştir. Ali Cevad Bey:

"Bu vaziyeti harem-i hümâyûn cihetinden görmüş olan kadınları fevkâlâde bir dehşet istilâ ederek, bağrışmaya başlamaları üzerine, Sadrâzam ve Harbiye Nâzırı saraya celbedilmiş, saray-ı hümâyûnun dâhili olan bir mahalde kan dökülmeye kalkılmasına mahal olmadığı

bildirilmiş ve sûret-i münâsibede tedbîr ittihazı ferman buyrulmuştur. Mümâileyh Muhtar Paşa'nın devâm etmekte olan harekât-ı gayr-ı mâkûlesi Sadrâzam Hilmi ve Harbiye Nâzırı Ali Rızâ Paşalar tarafından müsâade-i seniye üzerine, Arnavut ve Arap taburları Taşkışla'ya nakledilmiştir." (29 Mart 1909).

demektedir. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu olan Mahmud Muhtar'ın şu ikinci akılsız hareketi, düpedüz zıpırlık ve hergeleliktir. Disiplini temin edeyim derken memleketi anarşiye atmaktır; kaş yapayım derken göz çıkarmaktır. Bu Arnavut taburu, bilâhare Selânik'e, Arab taburu da Sûriye'ye uzaklaştırılmıştır. Ali Cevad Bey'e göre, bunların nakillerinin isti'zân edilmesi üzerine Pâdişah, şu çok mânidâr sözleri söylemiştir:

"Güyâ ben kendimi muhâfaza ettirmek veyahut bir iş görmek için, Arnavut ve Arap taburlarını burada bulunduruyormuşum zannediyorlar. Bu ne garazkârlık. Bu taburları maiyetimde bulundurmaktan maksadım, Arnavutluğun ve Arabistan'ın mâlûm olan ahvâline nazaran askerliği oralarda da teşvîk etmekten ibâret idi. Mevcûdu 300'e bâliğ olmayan böyle bir taburun sâyesinde mi pâdişahlık edeceğim? Eğer öyle ise, la'net olsun o pâdişahlığa. Lâkin bu taburların makhûren ve matrûden buradan gönderilmesi Arnavutluk'ça su'-i te'sir hâsıl eder. Bu adamların bir su'-i niyetleri yoktur. Kabahatleri Türk askeri gibi pek ziyâde intizam altına girmemeleridir. Bu da fıtratları iktizâsıdır. Şimdi bunları vurmak, öldürmek ve bu derece tahkîr etmek günahtır. Taburun istibdâl zamânı zâten takarrüb etmiş olduğundan, istibdâl tezkireleri verilsin."

Pâdişah'ın şu sözleri kendisinin devlet reîsliği bakımından ne derece yüksek hasletlere sâhip bulunduğunu, idâre ettiği kavimleri âhenk ve berâberlik içinde yaşatmak için nasıl çırpındığını, millet ve devlet endîşelerinin ne kadar bâlâter olduğunu göstermektedir. Fakat İttihat rüesâsı, bu türlü vasıflardan bi'l-külliye yoksundur ve Sultan'ın millet ve devlet husûsundaki endîşelerini anlıyabilecek idrâkten de mahrumdurlar. Onun davranışlarını bir zaaf ve oyun olarak görmektedirler.

Onların Balkan komitacılığının tedhîş metodlarını, koskoca bir devletin idâresinde tatbîka kalkışları, efkâr-ı umûmiyede büyük bir reaksiyon hâsıl etmiştir. Bu reaksiyon gittikçe artmakta; *Serbestî, Mizan, İkdâm* gibi gazeteler, Cemiyet'in tegallüb ve tahakkümü aleyhinde, şiddetli bir kampanyaya başlamış bulunmaktadırlar. Bu şiddetli muhâlefet, İttihat Terakkî'yi şaşkına çevirmiş ve tedhîşten ibâret çetecilik damarlarını depreştirmiştir. Rızâ Nur o günleri şöyle anlatmaktadır:

"Artık İttihatçıların yolsuzluklarına, Yahudîler'in meydan almasına pek kızıyordum. Meclis şöyle idi: Kimsede bir kuvvet ve rey yok; Câvid, Tal'ât, Karasu, Câhid gibi üç beş kişi emrediyor, eller kalkıyor. Açık bir mücâdeleye karar verdim. Bu tehlikeli bir işti. Düşündüm. Vazîfe hissi gâlip geldi. Bir makaale yazıp Yeni Gazete*'de neşrettim. Bu makaalemin ruhu, Meclis'in istibdad altında olduğunu, rey ve hürriyetine sâhip bulunmadığını göstermekti. Makaalede dedim ki: 'Bu meclis değil, âdî cansız bir makine. Manivelâsı da Tal'ât, Câvid, Câhid gibi bir kaç adamın elinde. Onlar işletirse işliyor, işletmezse işlemiyor. İpleri ileri isterlerse ileri, geri isterlerse tornistan... Bu adamlar bir şirket-i inhisariye te'sîs etmişler, böyle yapıyorlar, ilah.' Bu makaale bomba gibi patladı... O gün Meclis'e geldim. Tal'ât beni gördü. Suratı çamur gibiydi. Kızınca öyle olurdu. Kulağıma doğru eğilip 'Kefenini hazırla.' dedi. Bu tehdid müdhişti. Yaparlar mı yaparlar. Mukaddes Cemiyet boyuna adam öldürüp duruyor. Korkmadım değil, korktum... Ertesi gün, Mizancı Murad Bey Meclis'te ziyârete geldi. 'Makaaleniz çok güzeldir, bundan ve bilhassa cesâretinizden sizi tebrik ederim, hele şirket-i inhisâriye tâbirinize bayıldım.' dedi. İttihatçılar'ın ölüm tehdîdi yüzünden artık yıllarca, elim, emniyet tetiği açılmış cebimdeki tabanca kabzasında olduğu halde dolaştım; bir yaya kaldırımında ancak 50 metre kadar gider, birden öteki kaldırıma geçerdim; her on adımda bir arkama bakardım, bir adamı iki defa arkamızda görürsem diğer kaldırıma geçer, yâhut geri dönüp geldiğim istikaamete yürürdüm. Bu bende bir sevk-i tabiî olmuştu. Bu yaşanacak hayat değil, fakat yaşadık. Bu sayede beni vuracaklara pek az fırsat veriyordum. Bir iki günde İttihatçıların arkama koydukları hafiyeyi keşfederdim... Bir müddet sonra 'Görüyorum ki işler fenâ gidiyor.' serlevhalı bir makaale daha yazdım.* İkdam *bunu baş makaale olarak neşretti. Bu makaale ötekinden müdhiş akis çıkardı; sanki kıyâmet kopardı. Ertesi gün gazetelerden biri* Times *muhâbirinin bunu gazetesine yolladığı, telgraf parasının 360 İngiliz lirası tuttuğunu yazdı. Ali Kemal 'Nur'un alâ nûr" başlıklı bir medhiye neşretti... Prens Sabahaddin 'Majistral bir makaale, sizi tebrik ederim.' dedi... Selânikli Rahmi beni mecliste ölümle tehdit etti... Bu esnâda Serez'de mahkeme âzasından Sinoplu Cevad Bey İstanbul'a geldi. Bana dedi ki: 'Serez'de bir fedaî komitası var. Senin katline karar verdiler. Başları Maârif Müdürü Şükrü Bey (bilâhare Maârif Nâzırı oldu. İzmir suikasdı dâvâsında asıldı.) bunu alenen söylüyor.' Serez'de Maârif Müdürü Şükrü'nün riyâseti altında İttihat Cemiyeti'nin bir fedaî komitesi vardı.*

O vakte kadar Rumeli'de çok adam öldürmüşlerdi. İstanbul'da yalnız bir paşanın katli meselesi vardı. Bunlar ekseriyetle mülâzimlerdi: Mülâzim Halil (Enver'in amcası, sonra paşa), Mülâzim Edip (Sarı Efe, İzmir suikasdi ithamıyle maslup), Mülâzim Canbolat (kezâ), Mülâzim Abdülkadir (keza); Mülâzim Mustafa Fevzi (Bâbıâli baskınında Kâmil Paşa'nın yâverinin kurşunuyla vuruldu.), Mülâzim Kâzım (Özalp, paşa, Millet Meclisi reisliği yaptı.) gibileri belli başlıları idi. Tal'ât, Dr. Nâzım, Bahaeddin Şâkir, Enver ilâ. daha bir takımları bu katilleri düşünen, karar veren, tertip edenlerden idi... Gariptir ki bunların hepsi su testisi su yolunda kırılır cinsinden öldüler... Muhâlefet her gün artıyordu. Meb'ûslardan ve hâriçten her gün bir iki kişi İttihat ve Terakkî'den istifâ ettiklerini ilân ediyorlardı. Gazetelerde her gün bunlar vardı. Buna mukaabil İttihatçılar, Selânik ve Manastır'da Silâh, Top, Bomba *mümâsili adlar ile bir sürü gazete çıkardılar. Bunlar da bize olmaz küfürler yapıyorlardı. Ağızları pek pisti. Bunları mülâzimler çıkarıyorlardı. Bu gazeteler pek büyükten de atıyorlardı. Bir tanesi Sırp Kralı'na küfrediyor, Belgrad'ı gidip zaptedeceklerini yazıyor, yedi düvele, yetmiş iki buçuk millete meydan okuyor. Bu da devlete müşkilât oluyordu. İttihad reîsleri de bunlara söz geçiremiyorlardı. Bunlardan biri Silâhçı Tahsin idi ki, gazetesinin adı* Silâh *idi. Tam bir tulumbacıydı. Neler yazmadı. Sonra onu Tal'at, bir gece Makriköyü civarında kestirip çuvala koydurmuştur. Bunlar muhâlifleri kestikleri gibi, bâzan da kendi adamlarını keserlerdi... Artık matbuat, millet, herkes Cemiyet'in aleyhindeydi, bu vaziyet iki üç ay gibi kısa bir zamanda olmuş, mukaddes bir cemiyet yapılan İttihat ve Terakkî, artık çirkef olmuştu. İttihatçılar, mevkilerini pek fenâ görüp, Rumeli'den üç güzîde tabur getirdiler. Bunlar Avcı taburlarıdır. Bunlara imtiyaz verdikçe şımarttılar."*

Bu ifâdeler, efkâr-ı umûmiyenin muhâlefeti üzerine İttihat Terakkî'nin nasıl şaşkına döndüğünü ve en yüksek ricâlinin dahi, kendileri aleyhinde yazılar yazan bir adamı ölümle tehdit edecek derecede kendilerini kaybettiklerini göstermekte, o günlerin karışık hâlet-i rûhiyesine ışık tutmaktadır.

Meclis Reîs Vekili olan Tal'ât, sonradan nâzırlık yapan Câvid ve Şükrü, bilâhare İzmir vâlisi olan Rahmi gibi adamlar, düpedüz sergerde ve çetecidirler.

O sırada İttihad-ı Muhammedî nâmında bir cemiyet de kurulmuş ve Ayasofya'da kıraat ettirilen bir mevlüd ile siyasî faaliyete başlamıştır (3 Nisan 1909). Bu fırkanın nizâmnâmesinin birinci maddesi "Cemiyetin reîsi Hazret-i Muhammed Mustafa salla'llâhü aleyhi ve sellem'dir" demekte; ikin-

ci maddesinde "1327 sene-i hicriyesinde Dârü'l-Hilâfe'de teşekkül ettiği" bildirilmekte, üçüncü maddesinde ise "Memâlik-i hilâfette ve sâir bilâdda mütemekkin anâsır-ı muhtelife-i islâmiyenin tehzîb-i ahlâkına ve ictimaî terakki-yâtına bâis-i yegâne olan Kur'ân-ı Kerîm'in ve şerîat-i mutahharanın ilâ-yevmi'l-kıyâm te'mîn-ü devâmına sa'y-ü gayret eylemek, şer'-i şerîf ve Kaanun-ı Esâsî-i münîf ile müeyyed olan usûl-i meşvereti hırz-ı cân ile muhâfaza eylemek, *Mecelle* gibi kütüb-i fıkhiyyeden bi'l-istinbat bir Cezâ Kaanunu ve kavânîn-i sâire-i mukteziye vücûda getirmek" gibi ifâdelerle kuruluş maksadı anlatılmaktadır. Cemiyetin faaliyet sâhası yalnız memâlik-i Osmaniye hududlarının dâhili değil, müslümanların bulunduğu bütün yerlerdir. Kurucuları umûmiyetle ulemâdan ve meşâyihten kimselerdir. Bu cemiyet, ahâlinin çok dindar olması sebebiyle kısa zamanda genişlemiş ve fevkalâde büyümüştür. Cemiyet, mensuplarını başka fırkalara girmekten men' etmemektedir ve bunun aksini herhalde İslâmî telâkkîye zıt görmektedir. Fakat diğer fırkalarda bunun aksine hükümler bulunduğu için, şu maddenin tatbîkî bir kıymeti yoktur. Kurucularınca topluluktaki müşterek mânevî esaslar üzerine istinad edilerek, bir siyasî fırkadan ziyâde, her müslime açık kültürel bir cemiyet olarak tesis edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Fakat fırka, neşriyat organı olan gazete sebebiyle, siyasî muhâlefetin tâ göbeğine girmiştir.

Bu gazetenin adı da, cemiyetin gâyesiyle taban tabana zıt olan, ecnebî menşe'li ve ale'l-acâib mânâlı bir kelime olan *Volkan*'dır. Bunun sâhibi Dervîş Vahdetî nâmında "mutavassıtü'l-kaame, kısa sakallı, al yanaklı" ve Kıbrıslı bir adamdır. Ali Cevad Bey, Vahdetî'nin bir gün mâbeyne gelerek, çıkaracağı gazete için bir miktar atıyye talep ettiğini yazmakta "Mümâileyhi her ne kadar tanımaz isem de, kendisinin hayât-ı serseriyânesine dâir evvelce dâire-i kitâbetten yazılmış olan irâdât-ı seniye hasebiyle muttali' idim." demekte ve para talebinin ne mümkün, ne de hayırlı olamıyacağını söylediğini, onun da kendisini tasdîk ederek gittiğini yazmaktadır.

O günlerin mühim hâdiselerinden biri de, İttihatçılar aleyhinde şiddetli şekilde kalem oynatan *Serbestî* gazetesi başmuharriri Hasan Fehmi Bey'in katledilmesidir. Hasan Fehmi, yazılarında İttihatçılar aleyhinde tahrîk edici bir lisan kullanmaktadır. Ölümünden üç gün evvel çıkan makaalesindeki şu satırlar, onun tahrîkkâr uslûbuna ışık tutmaktadır:

> *"Millet bugün kan ağlarken, milletin damarlarında eskimiş kalmış olan bir kaç damla kanı da emmeğe uğraşan rüesâ-yı mâr-tıynet kat'iyyen merhametten, insaftan bir şey anlamıyorlar. Bu cemiyet (İttihat ve Terakkî) daha ne vakte kadar böyle mazarrat tohumları saçmakta de-*

vam edecektir? Zirâ cemiyetin fenâlığı açlıktan da, kıtlıktan da, koleradan da ziyâde tahrîbâtı mûcib oluyor."

Bu gibi yazılara çete zihniyetiyle dolu olan İttihatçılar'ın tahammül etmeleri güçtür. Nitekim 6 Nisan 1909 günü, Hasan Fehmi, yanında mülkiye kaymakamlarından Ertuğrul Şâkir ve Ergiri meb'ûsu Müfid Bey bulunduğu halde, Beyoğlu'ndan Köprü'ye gelmiştir. Bu esnâda arkadan bir tabanca atılmış ve zavallı cansız, yere serilmiştir. Diğer bir kurşun Şâkir Bey'i sol böğründen, tehlikesiz surette yaralamıştır. Bu zâtın ifâdesine göre "Kaatil, bir süvârî zâbitidir ve silâhını kendisine doğrulturken 'Al sana da Mevlân' " demiştir. Bundan anlaşıldığına göre kaatil zâbit, Şâkir Bey'i *Serbestî* gazetesi sâhibi Mevlân-zâde Rif'at'a benzetmiştir.

Bu hâdise, İttihatçılar aleyhindeki muhâlefeti âdeta ayaklandırmıştır. Dârülfünûn'da Ali Kemal dersini tâtîl etmiş ve Hasan Fehmi'ye atılan kurşunun kelâm hürriyetine ve hukuk-ı beşere tevcîh edilmiş olduğunu söylemiştir. Dârülfünûn talebesi toplu halde Bâbıâli'ye akmış ve Sadrâzam'a teessürlerini bildirerek, kaatilin bir an evvel yakalanmasını istemişlerdir. Ertesi gün *Serbestî* gazetesinin ilk sahifesi beyaz olarak çıkmıştır. Sahifesinin ortasında yalnız "Serbestî-i matbuatın ilk kurbanı, ömrünü menfâlarda geçirmiş olan evlâd-ı hürriyetten Hasan Fehmi Bey'in ruhuna fâtiha." diye bir cümle yer almıştır. Aynı gün muvâfık iki gazete müstesnâ, bütün matbuat İttihatçılar'a ateş püskürmüştür. Hasan Fehmi'ye muhteşem bir cenâze merâsimi yapılmıştır. Rızâ Nur "Alan müdhiş kalabalıktı; Murad Bey, ben, bâzı ileri gelen muhâlifler tabutun hemen arkasında idik. Bâbıâli'nin önünden geçerken Murad Bey, oradakilere 'Görüyor musunuz? Bu cenâze ve Rızâ Nur'un *İkdam*'daki makaalesi ihtilâl yapacak, İttihatçılar'ı devirecektir.' dedi. Sanki kerâmet sâhibiydi." demektedir.

Cenâzenin ertesinde *Serbestî*'de pek şiddetli bir makaale çıkmış ve bunda İttihatçılar'a "Siz bu ehliyetsizlik, bu kaabiliyetsizlikle makaamınızda bulundukça milletin hâlini ve istikbâlini de mahvedeceksiniz." diye çatıldıktan sonra "Sizin müvekkilleriniz açlıktan ölür, sefâletten mahvolurken siz hâlâ milletin paralarını ceplerine yerleştirmekten başka bir şey yapmıyan kabîneyi bütün kuvvetinizle müdâfaa ediyorsunuz." ithamıyle Meclis'teki cemiyetçi meb'ûslara da hücûm edilmiştir. Aynı makaalede "Vatan bu hâinlerin pençe-i istibdâdından kurtarılmalıdır." cinsinden yenilmez yutulmaz cümleler de yer almıştır. Fakat bundan çok daha ağır hücûmlar cemiyetçi matbuat tarafından yapıldığı gibi, Ahmed Rızâ, Tal'ât ve benzerleri "muhâliflerin hâin" olduklarını ifâde eden beyanlarda da bulunmuşlardır. Devlet hiyerarşisinde mevki alan bu adamların, matbuattaki muhâlif veyâ muvâfıklar gibi konuşmaması

icâb ederken, buna da dikkat edilmemektedir. Siyasî hayattaki bu kör döğüşünün, uzun müddet devam edemiyeceği, şu veya bu yandan gelen bir fevkalâde hâdise ile nihâyete ereceği herkesçe görülmektedir. Fakat muhâlifler ve muvâfıklar bunun kendi lehlerine husûlünü istemektedirler.

İşte hâdiseler böyle akarken, târihimizde "31 Mart Vak'ası" diye anılan hareket meydana gelmiş ve mesele bambaşka bir şekil almıştır.

31 Mart Vak'ası'nın Umûmî Sebepleri

Târihimizde "31 Mart Vak'ası" diye anılan ve sonraki netîceleri itibâriyle millî ve siyasî hayatımızda, hemen hemen kat'î bir dönüm noktası teşkîl eden hâdiselerin, umûmî sebepleri üzerinde durmak lâzımdır. Her halde, bu vak'anın husûl bulduğu ictimâî ve siyasî hâdiseler vasatını tedkîk etmeden, hakkında ileri sürülen fikirleri eksik görmek icâb eder.

Meşrûtiyetin ilânından itibâren cereyan eden vak'aları oldukça geniş anlattığımız için, bunun tekrârına hâcet yoktur. Fakat hâdiseye taalluku itibâriyle, bunlara kısaca temasta bulunmak lâzımdır: Meşrûtiyetin ilânıyle Osmanlı cemiyetinde, idâre ve hükûmet mekanizmasında, çok ciddî bir anarşi hüküm sürmeğe başlamıştır. Hükûmet memurları ve idâreciler, pek garip bir şaşkınlığa düşmüşler; normal vazîfelerini dahi îfâ edemez hâle gelmişlerdir. Gizli ve gayr-ı mes'ûl bir komitanın idâreye tahakküme kalkışması, devlet nizâmında zarurî olan hiyerarşiyi işlemez hâle getirmiş; emir veren makaam husûsunda tereddütler belirtmiştir. İşte bu sebeple idâre, âdeta tamâmen meflûç hâle gelmiştir.

Bu vaziyet, meşrûtî rejimden bir çok şeyler ümid edenleri dahi hayal kırıklığına uğratmıştır. Komitanın İstanbul'da tertip ettiği cinayetler "İzladi Balkanı ile Korsika ormanlarında câri olan" çete kaanun ve zihniyetinin, koskoca bir devletin pâyitahtında dahi denenmeğe kalkışıldığı şüphesini uyandırmış ve meşrûtiyete taraftar olanları bile İttihatçılar aleyhine döndürmüştür. Cemiyetin fedaî gruplarınca icrâ edilen bu cinâyetler, muhâliflere gönderilen tehditler, en namlı İttihat reîslerinin, kendilerine karşı olanlara bizzat yaptığı ihâfe-i mevt (=ölümle korkutma)ler, pek nâhoş bir hava uyandırmıştır. Muhâlifler bu cinâyetlerin sürüp gideceğine kaani olmuşlar ve dehşete düşmüşlerdir. Bu vaziyet, fırka kavgalarını büsbütün artırmış ve iki tarafı, pek fecî bir siyasî boğuşmaya sevketmiştir.

Bu sırada, memurlarla orduda yapılan tensîkat da, muhâlifler zümresinin genişlemesine sebep olmuştur. Ordudaki tensikat, bilhassa alaylı zâbitleri hedef tutarak icrâ edilmiş ve bu da, erât arasında haklarının yendiği tarzında

tefsîre uğramıştır. Ayrıca, Harbiye'den mezun olmayanın zâbit olamıyacağı hakkındaki beyanlar, erât arasında pek ciddî bir gayr-ı memnunluk husûle getirmiştir. Erât hareketi şeklinde inkişâf eden hâdisenin en mühim sebebini, herhalde alaylı zâbit mevzuundaki bu davranış teşkîl etmiş görünmektedir. İttihatçı ve genç zâbitlerin, erâtın gusûl işini tâlimden kaçmak tarzında muhâkeme etmeleri; buna müsâade etmemeleri ve dînî mevzularda lâubâli davranmaları da buna eklenmiştir.

Nitekim hemen bütün kaynaklar bu noktaya işâret etmektedirler. Murad Bey:

> *"Meşrutiyetle berâber büyük tâlimlere yol açıldı. Şu emr-i makbûl, neferâtı çok yoruyordu. Bu sebeple sabah yoklamalarında hamamcı yüzdesi yükseldi... Hamam tâlibleri bâzan tekdîren tâlime sevkolundu. On tâlibin sekizi tenbel ise bile, ikisi cidden hamamcı idi. Kuruların yanında yaşlar dahi yanıyordu. Yanıyordu ama iş âdâb-ı dînîyeye dokunuyordu. Mehmedciklerimizin ise topu iki adet mâlikâne-i fikrîsi vardır: Biri dîn, diğeri devlettir. Onlara dokunmağa gelmez... Onlara vâki olan cüz'î temastan Mehmedciklerin bütün varlığı lerzenâk olur... Mehmedcik tefekküre koyulunca, o güne kadar görmediği bir takım şeyleri görmeğe başlar. Meselâ, geçen gün abdesthânede bir parça kâğıt görmüş idi; filân zâbit şunu yapmış, bunu söylemiş idi. Bunları birer birer zihninde büyütmeğe başlar."* diyerek bu *"hamam ve abdesthâne muhâkemâtının"* meseledeki dahlini ortaya koymaktadır.

Rızâ Nur da "Asker ve millet çok dindardı. Genç zâbitler dinde ihmâl ediyorlardı. Bâzıları kışladaki abdesthânede, kâğıt ile temizlenirmiş; su iktizâ eden askere sabahleyin hamama izin vermezlermiş. Hâlbuki kıç su ile yıkanırdı; neferler gusûl etmeyince o günü ekmeğe elini bile süremez, aç kalır. Kezâ bâzı zâbitler nöbetçi oldukları zaman kışlada fuhuş yaparlarmış." diyerek aynı noktaya temas etmektedir.

Hâdise günlerinde çıkan *İkdam*'da, zâbitlerin askerlerine "Hocalarla kat'iyyen görüşmiyeceksiniz (!). Askerlikte diyânet meselesi aranmaz (!). Allah'tan başka kimse tanınmaz (!). Pâdişah ve efrâd-ı ahâli İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin elindedir(!)." gibi telkînlerde bulunduğu zikredilmiştir. Eğer bu telkînler doğru ise İttihatçılar'ın ne derece akıl züğürdü olduklarını göstermektedir.

Ayrıca meşrûtiyetle birlikte askerî hiyerarşi de bozulmuş, orduda en selâhiyetli ve yüksek mevkiyi İttihatçı olan mülâzimler teşkîl eder görünmüştür. Bu, asker arasında pek nâhoş bir intibâ bırakmıştır. Nitekim Murad Bey vak'anın oluşunda en mühim sebep olarak bunu zikretmekte ve:

"Temmuz inkılâbını vücûda getiren Cemiyet-i İttihadiye, vaktiyle nâmına çalıştığımız cemiyetin aynı değildir. Bulgaristan hududundaki asker içinde vücut bulmuş bir cemiyet-i cedîdedir. Hudut başında büyük müfrezeler bulunur, küçük zâbitlerin kumandasında olur. Cemiyetin ilk erkânı işte şu küçük rütbeli zâbitan-ı askeriyemiz idi. (Carbonari ve Farmasonluk esâsına dayanan cemiyetlerdeki) mürşid'lik mürid'lik sıfat ve âdâbı ise malûmdur. Kaymakama, miralaya, livâya, ferîke bir mülâzimin mürşidlik ettiği olurdu... yâni mürşid mülâzim, mürid livâ'yla senli benli konuşmağa başlardı. Şu âdâb-ı cedîde, ilân-ı meşrûtiyetten sonra klüplere, kışlalara kadar sirâyet etti, bu hâl Mehmetciklerin gözlerinden kaçmadı... Diğer taraftan Mehmedcik 'Uhuvvet'i, 'Müsâvât'ı 'Binbaşı ne ise ben de oyum.' suretinde şerhetmeğe başladı." demektedir.

Rızâ Nur da "Hamdi Çavuş'un kendi kendine 'İttihatçılar gâvurdur, bu da bizim kuvvetimizle oluyor.' dediğini" yazmakta ve "Evvelce bir pâdişah ve saray hükûmeti, meşrûtiyetten sonra ise bir mülâzim hükûmeti vardı, 31 Mart'la çavuş ve nefer hükûmeti kuruldu." diyerek bu noktaya temas etmektedir.

Askerî hiyerarşinin bozulması, Cemiyet'çe vücut verilen siyasî ve idârî müdâhalelerin hep ordu zâbitleri vâsıtasıyle yapılması ve bunda askerin kullanılması, nâhoş tesirler meydana getirmiştir. Erât arasında, kendilerine dayanılarak her türlü kepâzeliğin yapıldığı fikrini doğurmuştur. Muhâlifler de bu vaziyette ordudan destek almak zorunu duymuşlar ve bunun için teşebbüslere girişmişlerdir. Böylece ordu, siyasî mücâdelenin desteği ve mevzuu yapılmağa başlanmıştır.

Diğer taraftan İttihat Terakkî reîsleri ile dişlilerinin masonluğu hakkındaki rivâyetler, bunların an'anelere zıt davranışları, Makaam-ı Saltanat ve Hilâfete revâ görülen muâmeleler de halk müfekkiresinde derin bir hoşnudsuzluk vücûda getirmiştir. Girit'in ve Bosna-Hersek'in elden çıkışı, Bulgaristan'ın istiklâlini ilân edişi, pek nâhoş dedikoduların meydan almasına sebep olmuş; hattâ buraların "gâvura satıldığı" hakkında şâyialar çıkmıştır. İstanbul matbuatı, iki gazete hâriç, tamâmen muhâlif bir tavır takınmış ve kısa müddet içinde İttihat ve Terakkî aleyhinde geniş bir muhâlefet cephesi teşekkül etmiştir. Bu arada, belki iyi hislerle kurulan "İttihad-ı Muhammedî" Cemiyeti, *Volkan* gazetesinin sâhibi olan ve Derviş Vahdetî gibi garip bir isim taşıyan propagandacısı ile, şu karışık vasatın, acâyip ve göze batan bir çiçeğini teşkîl etmiştir. Fırka mücâdelesi çok kerîh bir şekil almış ve gittikçe şiddetlenmiştir.

İttihatçılar ve muhâlifleri, vaziyetin bu şekilde devam edemiyeceğine inandıkları için, siyasî otoriteyi kendi lehlerine çevirmenin hazırlıklarına girişmişlerdir. İşte 31 Mart vak'ası böyle bir siyasî ve ictimaî vasat içinde zuhûr etmiştir.

31 Mart Hâdisesi'nin Cereyan Tarzı, Gelişmesi ve Sönüşü Hususunda Mütâlaalar

Rûmî takvîm Martının 30'unu 31'ine bağlıyan gece, Taşkışla'da bulunan ve İttihatçılar'ın "nigehbân-ı hürriyet" diye vasıflandırdıkları Avcı Taburları'ndan 4'üncüsünün efradı, toplu bir harekete teşebbüs etmişler; kendilerine mâni olmak isteyen zâbitleri hapseden askerler, Taşkışla'daki diğer arkadaşlarıyle müsellehan yola çıkmışlar ve Ayasofya'daki Meclis-i Meb'ûsân binâsının önüne gelmişlerdir. Kısa bir zaman zarfında Kılıç Ali Kışlası neferleri, Yıldız'daki 5'inci, 6'ncı ve 7'nci alay erâtı da kendilerine iltihak etmişlerdir (31 Mart 1325/13 Nisan 1909/22 Rebîülevvel 1327, salı).

Hâdise epeyce geliştikten, yâni ilk kıyâmdan üç saat kadar sonra, Sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa işi saraya bildirmiş ve Zabtiye Nâzırı Sâmi'nin bir ihbârını da arzetmiştir. Bunda:

> *"Sabaha karşı Taşkışla taburlarının müsellâh fakat zâbitsiz olarak, kısmen Beşiktaş ve Yıldız cihetlerine hareket ettikleri gibi, bir kaç yüz nefer raddesindeki miktarının da Galata köprüsünden geçerek, Sultanahmed Meydanına geldikleri, meydana müntehî caddeleri tutarak ve 'Şerîat isteyen meydana toplansın, istemiyenler dışarıda kalsın.' diyerek, ahâliyi toplamakta bulundukları, suâl olundukda 'Biz şerîat isteriz, başka bir fenâ fikrimiz yoktur.' cevâbını verdikleri, gelen askerin yalnız Dördüncü Avcı Taburu efrâdından bulunduğu"* arzedilmiştir.

Pâdişah, bunun üzerine "Sultanahmed Meydanı'ndaki ictimâın sebebi nedir? Bir uygunsuzluk zuhûruna meydan verilmemek için ne gibi tedâbir ittihaz edilmiştir?" suâllerini sordurarak, meseleden endîşelendiğini, hemen tafsîlât verilmesini irâde etmiştir. Sadrâzam verdiği cevapta "Askerin bir ara havaya ateş ettiğini, aralarında malûm zevâttan (!) kimsenin görünmediğini, kendilerine nasîhat vermek için, Sultanahmed'deki ulemâyı, Zabtiye Nâzırı mârifetiyle gönderdiğini, dermeyân ettikleri taleplerin Harbiye Nâzırı ile Meb'ûsân reîsini istememekten ve İslâm kadınlarının Beyoğlu'na gitmemelerini arzulamaktan ibâret bulunduğunu, kendilerine diğer Avcı Taburları'yla bir istihkâm ve iki piyâde taburunun daha iltihak eylediğini" bildirmiştir.

Bir müddet sonra, Ayaspaşa'daki evinden Bâbıâli'ye giden Sadrâzam, buradan çektiği telgrafta "Şeyhülislâm'ın Sultanahmed Meydanına uğrayıp, nesâyih-i lâzımeyi icrâ ettiğini, toplanan askerin şerîatın icrâsını, bu hareketlerinden dolayı haklarında cezâ verilmemesini, zâbitlerinin değiştirilmesini" istedikleri bildirilmekte ve "İkaametgâh-ı âcizîden Bâbıâli'ye kadar yollarda mûcib-i endîşe bir hal görülmedi, polis ve asker devriyeleri dolaşmaktadır efendim." denilmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki, başsız görünen şu asker kıyâmında, İstanbul'un emniyeti için ciddî tedbîrler de alınmış; yalnız müslim tebeanın değil, ekalliyetlerle yabancıların da mal, can ve ırzına dokunulmaması husûsuna pek ehemmiyet verilmiştir. Âsayiş hususunda gösterilen bu titizlik hemen bütün kaynakların beyânlarıyle sâbittir. Başsız olan isyancı askerde müşâhede edilen şu titizlik, emr-ü kumanda altında bulunan Hareket Ordusu nâmındaki tenkîl kuvvetinde maalesef görülemiyecektir.

Şu izâhâttan anlaşıldığı üzre, Sadrâzam, meselede lüzumlu sür'ati gösterememiştir. *Abdülhamîd'in Hâtıra Defteri* nâmındaki kitapta, Pâdişah'ın "Vak'anın mes'ûliyetine iştirak etmemek için ben karışmadım; Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetinde azm-ü merâm olsa idi, iki saat zarfında kıyâm bastırılırdı. Çünki adamlarımın tahkîk ve te'mînlerine göre en evvel hareket eden, bir kaç askermiş." dediği rivâyet edilmektedir. Bu sözlerin Sadrâzam'ın cesâretsizliğine ve kararsızlığına taalluk edenini doğru kabul etmek lâzımdır; fakat vak'anın inkişâfından anlaşıldığına göre "azm-ü merâmı" olsa da işi bastırmanın kolay olmadığı açıktır. Bu hususta Sadrâzam'dan nakledilen sözler de muhteliftir. Abdurrahman Şeref'in Paşa'ya âit makaalesinde, vak'adan bir kaç gün evvel Sultan'ın kendisine "Bu şamatalı hây-ü huydan bir fenâlık zuhûru melhûzdur; fakat merak etme ben sana kıymam." dediği söylenmekte ve işe "Büyük ellerin karışmasına ihtimâl vererek, ehl-i kıyâma karşı istimâl-i cebr-ü şiddet" edemediği ileri sürülmekte, hâdisedeki ağır ihmâl ve kararsızlığı mâzur gösterilmek istenmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa kabînesinde âza olan Abdurrahman Şeref, üstü kapalı ifâdeleriyle Pâdişah'ı mes'ûl tutmak ister görünmektedir. Bir defa Sultan Hamîd gibi gâyet ihtiyatlı bir hükümdarın, İttihatçı oyuncağı hâlinde bulunan Sadrâzamına böyle saçma bir söz söylemesine imkân yoktur. Sâniyen, A. Şeref, Pâdişah'ın bu işte medhaldar olmadığını herkesten daha iyi bilecek bir mevkidedir. Fakat makaaleyi yazdığı sırada hâkim kuvveti İttihatçılar teşkîl etmektedir ve onların resmî beyanları da bu yoldadır. Onun için bu yolda kalem oynatmakta ve düpedüz uydurmaktadır.

Ali Fuad Bey ise "Tal'ât Paşa, Abdülhamîd'in 31 Mart vak'asında medhâli olmadığını bana bir çok defa söylemiştir." demekte ve bu çeşit ithamları tamâmen çürütmektedir. Kaldı ki, Murad Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ağır

ihmâlini, gazetelerde neşredilen "Âsîlerin başında Avcı Taburları'nı görünce ittihaz edilecek tedbîr kalmadığını anladım. İstifâ ettim." sözüne rabtetmekte ve hâdisenin İttihatçılar'ca tertip edildiğine delîl saymaktadır.

Velhâsıl, bu gibi sebepleri mülâhaza eden ve Şeyhülislâm'dan da askerin taleplerini öğrenen kabîne, saat 15 raddelerinde istifâya karar vermiş; Sadrâzam, Harbiye Nâzırı Ali Rızâ Paşa ile Maârif Nâzırı Abdurrahman Şeref Efendi'yi alarak mâbeyn-i hümâyûna gelmiş ve çekildiklerini bildirmiştir. Pâdişah, istifânın yazılı olarak îtâsını ferman buyurduğundan, bir mazbata tanzîm kılınmıştır. İstifâ mazbatasında, hâdise anlatıldıktan sonra:

> *"Bu misillü hâdiselerde ittihaz olunacak tedâbirin iki nevi olduğu, birincisinin kuvâ-yı kâfiye-i askeriye ile cemiyetin dağıtılması ve ikincisi de vesâil-i hakîmâne ve mülâyimâne ile gâilenin teskîni sûretlerinden ibâret görüldüğü, şu ahvâl muvâcehesinde cebir ve şiddet istimâlinin muvâfık-ı maslahat olamıyacağı, vükelânın bu yoldaki tedbîrlerinden istenilen netîcenin alınmadığı, bu günkü kabînenin mevki-i iktidarda bulundukça meselenin sûret-i hasenede tesviyesine imkân olamıyacağı tahakkuk eylediğinden, selâmet-i memleket nâmına istifâ edildiği"*

bildirilmiştir. Görülüyor ki, Hüseyin Hilmi Paşa kabînesi, âsîlerin cebren yola getirilmesini mümkün görmemekte, kendilerinin vazîfelerinde devâmını da selâmet-i memleket bakımından tehlikeli addetmektedir. Bu telâkkîyi, o günkü fevkalâde şartların tabiî bir netîcesi olarak görmek lâzımdır.

Esâsen Meclis Reîsi Ahmed Rızâ da Bâbıâli'ye gelmiş ve burada Sadrâzam'la görüştükten sonra, istifâsını vermiştir. Ahmed Rızâ'nın nakline göre, Sadrâzam kendisine "Bu herifler sizin başınızı istiyorlar, hemen istifâ ediniz." demiş; o da hiç bir tereddüt göstermeden, istenileni yapmıştır. Halbuki bu sırada Meclis-i Meb'ûsân toplantı hâlindedir. Tabiî, sayılı İttihatçı reîsleri bulunmamakla berâber, hemen hepsi bu fırka adına seçilmiş olan meb'ûslardan bir miktarı binâdadırlar. Bunların ilk gün 60-80 kadar, ikinci gün 90 ile 100 ve daha fazla olduğu rivâyet edilmiştir. Hattâ Ali Fuad Bey'in yazdığına göre asker, meb'ûs ve nâzırlardan bâzısını "Sizin işiniz Meclis-i Meb'ûsân'dadır." diye oraya sevketmektedir. Bu nokta şâyân-ı dikkat bir husûsu dile getirmekte ve isyancı askerin meşrûtî idâreye düşman olmadığını ispat etmektedir. Esâsen Meclis-i Meb'ûsân önünde toplanmaları da bunu te'yîd eden tabiî bir hareket addedilmelidir. Yâni askerin meşrûtî idâreyi kaldırmak, Meclis-i Meb'ûsân'ı dağıtmak ve bir mânâda mutlakıyet denilen usûlü ihdâs etmek gibi bir arzusu yoktur. Aksine, Meclis önünde toplanarak taleplerde bulunmuş ve âdeta meşrûtiyetçiliğini göstermiştir. Bu sebeple 31

Mart hareketini, siyasî ve sosyal mânâda bir irticâ hareketi olarak görmenin imkânı yoktur.

Bu esnâda ekseriyete dayanmamakla berâber, Meclis'te bulunan meb'ûslar Beyrut meb'ûsu İsmail Kemal'i reîsliğe getirmişlerdir.

Aynı sıralarda vukû bulan bir hâdise de Lazkiye meb'ûsu bulunan Emir Arslan Bey'in, askerler tarafından, Hüseyin Câhid'e benzetilerek öldürülmesidir. Emir Arslan Dürzî'dir ve temsîl ettiği topluluğun menfaatleri sebebiyle İngiliz taraftarıdır. Hattâ bir rivâyete göre, yanında Bettelheim diye İngiliz gizli servisine mensup bir adam da vardır. Şu ölüm, vak'anın İngilizler'ce hazırlandığını iddia edenlerin kanaatleriyle çatışan bir noktadır. Bu adam, ya Suriye'deki Dürzîler arasında bir karışıklık ihdâsını temin için, Hüseyin Câhid'dir diye öldürülmüş; ya şahsî husûmet sebebiyle telef edilmiş; yâhut da başka bir ajan grubu tarafından kim vurduya getirilmiştir. Her halde meseleyi karanlık görmek icâp eder.

Diğer şüpheli bir ölüm hâdisesi de Adliye Nâzırı Nâzım Paşa'nın katlidir. Ali Fuad'ın nakline göre "Adliye Nâzırı Nâzım Paşa ile Bahriye Nâzırı Topçu Rızâ Paşa'yı saraydan istemişler; biri sadârete, diğeri Harbiye Nezâreti'ne tâyin olunacakları ümidiyle bir arabaya binerek memnûnen gitmişler... Sirkeci'den Beşiktaş'a kayıkla geçmek isterken, arabacının hayvanlara hâkim olamaması yüzünden, köprüye gelmişler. Burada asker 'Sizin işiniz Meclis-i Meb'ûsân'dadır.' diyerek, arabayı bir cemm-i gafîrle Meclise sevketmiş. Meclis'in dış kapısından girerken, asker silâha davranmış; Rızâ Paşa da mukaabele için çizmesinin içinde bulunan rovelverini çıkarmak istemiş. O sırada atılan tüfenkle kendisi ayağından, Nâzım Paşa da kalbinden vurulmuş... O zaman Meclis-i Meb'ûsân Reîsi Ahmed Rızâ Bey'e benzetilerek vurulduğu rivâyet olunmuştu. Aralarında bir dereceye kadar müşâbehet bulunsa da, biri uzun diğeri kısa olduğundan bu rivâyet mecrûh görünür." Bu rivâyette dikkate şâyan husus, silâha davranan kimsenin değil de, onun arkadaşının öldürülmüş olmasıdır.

Ali Fuad Bey'in çürük gördüğü ve şüphe ettiği bu rivâyetten başka bir sebep daha ileri sürülmüştür. İttihatçılar'a muhâlefet eden ve 31 Mart hâdisesinin önce onlar tarafından başlatıldığını iddia eden Murad Bey, bu katil vak'ası hakkında şu rivâyeti serdetmektedir:

> *"Ayasofya Meydanı'nda Adliye Nâzırı ile Bahriye Nâzırı geçerken birisi güyâ 'Hasan Fehmi Bey'in kaatilini bulmak istemiyen Adliye Nâzırı geçiyor; kaatili kendisinden istemeli.' der. Korkusundan ne yapacağını şaşıran Nâzım Paşa, güyâ cebinden bir demet evrak çıkarıp 'Hasan Fehmi Bey merhûmun kaatilini taharrî ettirip buldurdum. İşte*

evrakı budur. Hemen mahkeme-i cinâyetçe icâbına bakılmak üzeredir..' demiş; bunun üzerine güyâ nefer kıyâfetini ihtiyâr eden zâbitlerden biri silâhını (tüfengini değil, rovelverini) *çevirip, tetiği çekmiş; sözlerinin ikmâline mahal bırakılmamış. Hattâ Bahriye Nâzırına ibtidâ ilişilmemiş; ilişmek de hâtıra gelmemiş iken, neden sonra aynı el ile kasden, ayağının kemiksiz tarafından cerhedilmiş imiş."*

Bu rivâyet "mış"lar ve "güyâ"larla nakledilmesine rağmen, akla uzak görünmemektedir. Hem Emir Arslan'ın, hem de Nâzım Paşa'nın hep benzetmelerle öldürülmeleri de şâyân-ı dikkat bir husustur ve senaryonun aynı kaynaktan hazırlandığını göstermektedir. Gerçi başıboş bir karışıklık anında böyle şeyleri tabiî görmek mümkündür. Fakat 31 Mart hâdisesi oldukça disiplinli cereyân etmiş; böyle vak'alarda vukuu umulan kerîhelerden binde biri husûle gelmemiştir. Bilhassa mala hemen hiç bir taarruz vukû bulmamıştır. Böyle cereyân eden bir hâdisede şu çeşit yanlışlıkları şüpheli görmemenin imkânı yoktur. Fakat ne var ki, şüpheleri müsbet bir esâsa raptetmek de mümkün değildir. Sonradan suçluları tahkîke memur dîvân-ı harblerde bu katil vak'alarının maznunları olarak, birinci için 4, ikincisi için 5 kişi asılmış ise de, meseleyi yine de müphem görmek icâb eder. Çünkü bu mahkemeler gâyet tarafgirâne ve gayr-ı nizâmî olarak icrâ-yı kazâ eylemiş; bir takım hükm-i karakuşîler vermiş; beş para etmez işlere idâm cezâsı verirken, esas suçlu ve müsebbibler hakkında hiç bir tahkîkatta bulunmamıştır.

O gün buna benzer bir kaç katil daha cereyân etmiştir. Bunlar, *İkdam* gazetesinin nakline göre, askere tecâvüze kalkışan veyâ mâni olmaya çalışan dört kadar zâbittir.

Sadrâzam, istifâsını Pâdişaha verdiği esnâda, İşkodra meb'ûsu Es'ad Paşa, Ergiri meb'ûsu Müfid ve Kastamoni meb'ûsu Yusuf Kemal Beyler de mâbeyne gelmişler; Sultan'ın Meclis'i teşrîfini istidâ eylemişlerdir. Ali Cevad Bey "Zât-ı şâhânenin bizzat azimet buyurmalarının mahzûrdan sâlim görülmediğini, emr-ü fermân-ı hümâyûn mantuk-ı âlîsi ve sâbık Hilmi Paşa'nın dahi rey-ü tensîbi vechile askerin talep ve istidâ eylemekde olduğu afv-ı umûmîyi ve nesâyih-i lâzimeyi hâvi olan irâde-i seniyeyi mutazammın bir tezkereyi Şeyhülislâm Efendi'ye hitâben yazdığını" söylemektedir. Bunun Meclis-i Meb'ûsân'a kendisince götürülmesi, orada Şeyhülislâm'la birlikte alenen kıraat edilmesi, askerle ahâlinin dağıtılmaları husûsunda cehd-ü gayret gösterilmesi emrini aldığını yazmakta,

> *"Meb'ûslar ve bir kaç yâverle birlikte hareket olundu; yollar asker ve ahâli ile mâlâmâl olduğu cihetle, güç hâl ile Soğukçeşme yokuşunun üst başına vâsıl olabildik; oradan araba ile Meb'ûsân Dâiresi'ne git-*

mek mümkün değil idi. Zirâ Ayasofya meydanı tüfenklerine süngüleri takılmış, hamayılvârî cebhâneleri boyunlarına asılmış binlerce asker ile dolmuş idi... Yanımda nişanlı bir borazan gözüme ilişti... 'Askere selâm borusu çal.' dedim. Boru çaldı. Bir çok boru sesleri bu selâm borusunu tâkip eyledi. Meb'ûslar ile birlikte, asker safları arasından Meclis-i Meb'ûsân Dâiresine dâhil olduk... Dâirenin merdivenleri ve salonları, hâsılı her tarafı müsellâh asker ile dolmuş idi. Şeyhülislâm Efendi'yi orada buldum. Müşârünileyh ile birlikte ictimâ salonuna dâhil olarak, nutuk irâdına mahsus kürsiye çıktık. Elimdeki tezkereyi ona îtâ eyledim. Mührünü fekkeyledikten sonra kıraat için bana verdi. Aldım, bülend-âvâz ile kıraat eyledim." demektedir.

Bu tezkerede kabînenin istifâ ettiği, yenisinin derdest-i teşekkül bulunduğu ifâde edilmekte ve "Bugünkü içtimâda bulunmuş olan asâkir-i şâhânenin ve birlikte bulunanların bu işten dolayı hiç bir veçhile mes'ûl ve muâteb olmıyarak haklarında afv-ı âlî-i hazret-i padişahî şâyân buyrulduğu gibi, devletimiz hamden lehû teâlâ devlet-i İslâmiye olup ilâ-yevmi'l-kıyâm bâkî ve âlî olan şerîatın bundan böyle de her tarafça ahkâm-ı celîlesine bir kat daha dikkat ve itinâ olunması te'kiden emr-ü fermân buyrulduğundan, halîfe-i muazzamamız, pâdişahımız, kumandan-ı âzamımız efendimiz hazretleri asâkir-i şâhânelerinin kemâl-i emn-ü rahatla kışlalarına ve ahâlinin de işlerine ve güçlerine avdet etmeleri husûsunun kendilerine tefhîmi ve cümlesinin selâm-ı saâdet-ittisâm-ı şâhâne ile taltîf buyruldukları" bildirilmektedir.

Bu esnâda asker Harbiye Nâzırı Ali Rızâ Paşa'yı istemediklerini bildirmişler, irâde-i seniyenin Ayasofya meydanındaki erâta da okunmasını ricâ etmişlerdir. Bunun üzerine kahvehanelerden iki sandalye getirilmiş, birinin üzerine Mâbeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey, diğerine de Şeyhülislâm Efendi çıkmıştır. Efendi "Fıtraten pek halîm ve samt-ü sükûta mâil bir zât olduğundan, epeyce müddet intizar olunmasına rağmen hiç bir şey söyleyememişlerdir." Ali Cevad Bey "Şöylece bir etrâfıma baktım; kendimi binlerce süngünün parıltısından ve askerin müteheyyicâne asvâtından mütehassıl dehşet ve azamet ile karışık bir manzara-i acîbe ve târifi nâ-kaabil bir hâlet-i rûhiye içinde gördüm. Gürültüyü teskîn için selâm borusu çaldırdım. Gulgulenin oldukça azalması üzerine irâdât-ı seniyeyi okuduktan sonra tekmîl sesimin kuvvetiyle askere hitâben dedim ki: 'Evlâtlarım, siz ne istiyorsunuz? Şerîat mı? Bu nasıl lâkırdı, Şerîat-ı Muhammediye hamdolsun bâkîdir ve dâimîdir. Şerîatımız şerîat-ı Muhammediye'dir. Pâdişahımız Halîfe-i Resûlullah'tır ve devletimiz de devlet-i İslâmiye'dir. Şerîat'e ne oldu ki, şerîat isteriz diyorsunuz? Yine tekrar ederim, bu nasıl lâkırdıdır? Şerîate kimse dokunmadı ve dokunamaz. Bir de kimden şerîat istiyorsunuz? Bize bu şerîati ihsân eden

Allah'tır. Zirâ Kur'an-ı Kerîm'de böyle buyrulmuştur. Bir takım câhilâne sözlerin aslı faslı yoktur. Bunlara kulak vermeyin, Pâdişahımız Halîfe-i Resûlullah Efendimiz hazretleri bilmiyerek vâki olan hatâlarınızı afveyledi, artık haydi kışlalarınıza gidin, rahat edin oğullarım.' dedim. 'Harbiye Nâzırı'nı ve Birinci Ordu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'yı istemeyiz.' diye bir gulgule koptu." demekte, bunun üzerine "Yine iskemle üzerine çıkarak, onların azledildiğini ma'al-kasem beyân ettiğini" söylemektedir.

Ali Cevad Bey'in şu konuşması da çok şâyân-ı dikkattir. Şerîat istediği için gâyet mutaassıp addedilen veyâ o çeşit kimselerce tahrik edildiği iddia edilen askerin karşısına geçmekte, bu dâvânın mânâsız olduğunu, bir takım câhilâne sözlerin aslı faslı olmadığını, bunlara kulak verilmemesi icap ettiğini söylemekte ve âdeta adamların damarlarına basmaktadır. Askerin buna tahammül ettiğine ve hatîbin şu veya bu tarzda bir reaksiyonla da karşılaşmadığına göre, Ayasofya meydanındaki topluluk, bâzılarının iddia ettiği gibi, taassuptan gözü dönmüş kimselerden mürekkep değildir ve bu çeşit adamların hâkimiyeti altında bulunmamaktadır. Yâni 'Şerîat isteriz' sözü, târihimizde buna mümâsil asker kıyâmlarında olduğu gibi sâdece, herkesçe kabûl edilen ve edilmesi de vâcib olan ve "Adâlet ve kaanun isteriz."den başka mânâ taşımıyan bir sözdür ve bâzı taleplere kalkan yapılmaktadır. Şu sebeple 31 Mart kıyâmını dînî bir irticâ olarak vasıflandırmak da mümkün görülmemektedir.

Ali Cevad Bey, Meclis koridoruna çıktığı zaman, lisânından Anadolulu olduğu anlaşılan arslan suratlı bir babayiğit askerin "Babalığa (Sultan'a) söyle bizim ırzımıza, dînimize sövüyorlar; vallâhi günahtır, bize acısın." dediğini, kendisinin "Oğlum insan büyüğünden, zâbitinden bâzı kere dayak da yer, bâ-husûs askerlikte ne zararı var?" dediğini, askerin kafasını öne uzatarak "Sana kurban olayım ağam, sen gözümün üstüne vur, zararı yok, bizi döğenler küçük küçük çocuklardır, hem de ağızları küfürle doludur. Dînimize, imânımıza küfrediyorlar, günâh değil mi?" cevâbını verdiğini yazmaktadır. Bu nakil, 31 Mart hâdisesinin sebeplerinden birini dile getirmekte, Harbiye'den yetişen bâzı zâbitlerin, erâtın hâlet-i rûhiyesine, millî ve dinî an'anelerine zıt davranışlarına işâret etmektedir. Tabiî bu, zâbitlerin kültür seviyesinin düşüklüğünden ve halkla aydın arasındaki münâferetin tehlikeli bir şekil almasından neş'et etmektedir.

Bu sırada asker adına, Meclis'e yapılan taleplerin de muhâlifler tarafından telkîn edildiğine dâir rivâyetler vardır. İttihatçı muhâliflerinden olan *Serbestî* gazetesi sâhibi Mevlânzâde Rif'at'ın *"İnkılâb-ı Osmânî'den Bir Yaprak yâhut 31 Mart 1325 Kıyâmı"* adıyla Kaahire'de basılmış eserine gö-

re, bu telkînleri yapan ve hâdiselerin "âmil-i aslîleri" olan Ahrâr Fırkası müntesibleridir. İtiraf mâhiyetinde olan bu esere göre, 31 Mart Hâdisesi, Ahrâr'ca hazırlanmış ve askerin arzuları da onların telkinlerine göre şekil almıştır. Bu rivâyeti hâdisenin seyri karşısında tamâmen doğru kabul etmek imkânsızdır. Çünkü hareket, ne muhâlefetin yaygaralarından çıkmış, ne de onların arzuları dâhilinde bir seyir tâkip etmiştir.

Bu esnâda mâbeyn başkâtibi Ali Cevad Bey Meclis'te bulunurken ve askerin istediği yeni Harbiye Nâzırı'nın ismini intizâr ederken, "Yine velvele-i azîme kopmuş; bir takım çavuşlar içeriye girerek Birinci Ordu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın Harbiye Nezâreti meydanından, Sultan Bâyezîd meydanında bulunan ahâlî ve asker üzerine yaylım ateş ettiğini ve burada bulunan askerin artık zaptı mümkin olmayıp kan gövdeyi götüreceğini, kabahatin kendilerinde olmadığını söylemişlerdir." Başkâtip "Muhtar Paşa'nın şu hareketinin tezyîd-i vehâmet edeceğinin muhakkak" olduğuna işâret etmekte, buna mâni olmak için İsmail Kemal'in, arkadaşlarının ısrarı üzerine, Yâver Paşa'nın vakit geçirmeksizin kumandayı deruhte etmesi lüzûmunu dâire-i askeriyeye bildirdiğini yazmaktadır. Muhtar Paşa bilâhare verdiği bir beyânatta "Sâdık kalan askerleri toplıyarak ictimâ edenleri bir kaç süvâri hücûmuyle dağıtmanın, isyanı başladığı sırada bastırmanın kendisi için çocuk oyuncağı kabîlinden olduğunu, şiddetli harekette bulunmasına kasdî olarak mümânâat edildiğini; ihtilâlcilere cesâret veren şeyin Pâdişah tarafından hoş görülmeleri bulunduğunu" söylemiştir.

Bu sözler vâkıalara mutâbık değildir ve nefsini temize çıkarmaktan öte bir mânâ da taşımamaktadır. Çünkü diğer kaynakların şehâdetine göre, Paşa, kalabalık üstüne ateş açılmasını istemiş; fakat bu emri havaya ateş açılmak sûretiyle dinlenilmemiştir. O zaman Harbiye'de dişli bir talebe olduğunu söyliyen ve Ahrâr'a taraftar olan Ahmed Bedevî'nin yazdığına göre, Muhtar Paşa, kendilerinden "İsyan edenlerin te'dîbini istemiş, onlar da prensip itibâriyle kabul etmişler; fakat nedense bu teşebbüs akîm kalmıştır." Bu rivâyet doğru olsa bile, birkaç yüz Harbiye talebesinin isyancılara karşı bir şey yapabilmesine imkân yoktur. Diğer taraftan, bu Harbiye talebesi de yine Ahmed Bedevî'ye göre, Ahrâr'dan yanadır; yâni muhâliflere temâyül etmektedir. Bu sebeple tenkîlde kullanılacak ve güvenilecek bir kuvvet de değildir.

Diğer taraftan isyancı askerin reîslerinden olduğu söylenen Arnavut Hamdi Yaşar Çavuş; Bölük Emîni Mehmed ve kamacı ustası Ârif de Harbiye talebesinden yardım talep etmiştir. Ahmed Bedevî'nin nakillerinden anlaşıldığına göre, Sabahaddinci olan Harbiye talebesi, muhâliflerle de sıkı temastadır; hattâ Hamdi Çavuş'u dahi iyi tanımaktadırlar. Yine Ahmed Bedevî "Hamdi Çavuş'un vaktiyle Niyazî Bey'le dağa çıkanlardan biri" olduğunu

yazmakta ve "Ne mu'tezâd ümidler, kolordu kumandanı âsî askerin te'dîbini Harbiye mektebinden bekliyor; âsî askerlerin serdarı Hamdi Çavuş da muvaffakıyeti Harbiye'nin müdâhalesinde arıyordu." demektedir. Şu rivâyet çok mühim ve enteresandır. Sokakta rastgeldiği zâbite "Alaylı mısın, mektepli misin?" diye sorduğu iddia edilen ve "Mektepliyim" cevâbını alınca silâhını çekip vurduğu söylenen askerin reîsinde, bir "mektepli" düşmanı bulunmadığım, aksi telâkkîlerin kuru bir bühtandan ibâret olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Öte yandan Ahmed Rızâ, hâtıratında, Muhtar Paşa'nın kendisi Bâbıâli'de iken "Emrederseniz mevcut askerle çıkayım, Bâbıâli'ye geleyim." diye telefon ettiğini yazmakta ve "Tabiî istemedim ve pek isâbet ettim." demektedir. Yâni Ahmed Rızâ da, Muhtar Paşa'nın hareketinden, mazarrattan başka bir netîce çıkmıyacağına kaanidir. Ali Cevad Bey de Muhtar Paşa'nın daha evvelki densizliklerine işâret etmekte ve onun tenkîle kalkışmasının korkunç gâileler çıkaracağına şu cümlelerle işâret etmektedir:

> *"Dersaâdet ve civarında mevcut olup, cümlesi yek-zebân ve müttehidü'l-kilem olarak kıyâm etmiş olan onbeş binden mütecâviz muallem ve mücehhez asker hakkında afv-ı umûmî ilân edilmeyip de Harbiye Nezâreti Dâiresinde bulunan ve alacakları emri ne dereceye kadar icrâ edebilecekleri ve itaat edip etmiyecekleri meşkûk bulunan bir kaç yüz acemi nefer ile, heyecan ve galeyânın son derecesine gelmiş olan bu askerin te'dîbine kıyâm edilmiş olsa idi, şehrin dâhili herc-ü merc olarak fecâyi-i azîme ve ahvâl-i elîmenin ve Yıldız telgrafhâne memurunun ihbârâtına göre, o gece Karadeniz Boğazı civarında yedi kıt'a Rus harb sefînesinin görünmüş olmasına nazaran, devlet ve milletin hayât ve memâtı meselesinin zuhûru dahi muhakkak ve tabiî idüğü cihetlerle bu bâbda Sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından vâki olan arz ve istizân vechile tedâbir ve nesâyih-i lâzıme icrâsıyle ve hüsn-i sûretle tesviye-i maslahat edilmesi hakkında şeref-sâdır olan irâde-i seniyenin isâbetini, binâenaleyh bâzıları tarafından o yevm-i ihtilâlde askerin vurulması lüzûmu hakkında âhiren dermeyân edilmiş olan i'tirâzât ve mütâlaatın butlânını, her akl-ı selîm tasdîk ve teslîm eder zannederim."*

Şu ifâdeler Muhtar Paşa'nın, esâsen yapamıyacağı derecede güç ve o nisbette de tehlikeli bir işe teşebbüs ettiğini göstermekte ve ihâtâlı bir adam olmadığına da işâret etmektedir. Bu Paşa, azledildikten sonra, Moda'da komşusu olan İngiliz ajanı W. Whittall'in evine sığınmış; burası âsî askerle kuşatıldığı halde, Sultan'ın emriyle muhâsara çözülmüş ve o da İngiliz sefâret vapuruna binerek soluğu Atina'da almıştır. Ali Haydar'ın hâtıratında

naklettiğine göre, Atina'ya kadar birlikte seyâhat etmişlerdir. Burada kaldıkları otelde, İstanbul'dan kaçan İttihatçılar'dan Babanzâde İsmail Hakkı ile münâkaşa etmiş ve "31 Mart'a İttihat Terakkî'nin basîretsiz hareketlerinin sebep olduğunu ileri sürmüştür." Bilâhare Selânik'ten yapılan dâvet üzerine oraya gitmiş ve İttihatçılar'ın teklîf ettiği vazîfeyi almıştır.

Bu nakillerden anlaşıldığı üzere, Muhtar Paşa'nın tenkîl teşebbüsü, tamâmen gayr-ı makûl bir harekettir ve husûlü de mümkün değildir. Esâsen bir kaç saat sonra azledilmiş ve yerine Nâzım Paşa getirilmiştir.

O esnâda Harbiye Nezâreti'ne yâverân-ı şehriyârîden Müşir Edhem Paşa'nın tâyin edildiği saray-ı hümâyûndan iş'ar edilmiş ve Meclis binâsında bulunan mâbeyn başkâtibi bu müjdeyi, toplanmış bulunan askere bildirmiştir. Ali Cevad Bey bu hususu "Asker evlâdlarım, beni dinleyiniz, Pâdişahımızdan şimdi telgraf geldi, yeni Harbiye Nâzırı'nın tâyin edildiği bildiriliyor. Bu zâtın kim olduğunu sorarsanız; dağlarda kırlarda gezmiş, karda, toprakta yatmış, ömrünün çok vaktini harb-ü darb meydanlarında geçirmiş; Yunan muhârebesinde gâzîler helvası yemiş, Müşir Edhem Paşa'dır." sözleriyle anlatmıştır. Başkâtip "Müşârünileyhin memuriyeti fevkal-had hüsn-i te'sîr hâsıl etti; alkışın nihâyetini beklemeğe mecbûr olarak bir iki dakîka tevakkuf ettim. Biraz sükûnet hâsıl olduktan sonra 'Evlâdlarım, omuzlarınızda tüfenk, belinizde cebhâne olduğu halde 20 saatten beri ayaktasınız, yoruldunuz; Allah'a hamdolsun, dînimize ve şerîatimize kimse dokunmadı ve dokunamaz; Osmanlı askerinin, Türk askerinin en büyük fazîleti, Allah'ın ve Halîfe'nin emrine itâatidir. Pâdişahımız sizin bilmiyerek işlediğiniz hatalarınızı afvetti. Artık kemâl-i sükûnet ve intizam ile kışlalarınıza avdet ve emr-i pâdişahîye ve zâbitânınıza itâat ve riâyet edin. Haydin evlâdlarım, siz kışlalarınıza, biz de saray-ı hümâyûna avdet eyleyelim.' dedim. Asker bu sözlerden ziyâdesiyle hoşlanarak beni pek ziyâde alkışladı ve hattâ binek taşından indiğim zaman elleri üstünde havaya kaldırdılar." demektedir.

İsmâil Hâmi Bey'in *31 Mart Vak'ası* nâmındaki kitabında yeni sadrâzam olan Tevfik Paşa'nın kâtib-i husûsîsi Ali Şevki'nin bir mektubu yer almaktadır ki, Edhem Paşa'nın askerler üzerindeki tesirini göstermektedir. Mektupta:

> *"Bu zâtın askerler arasında görünüvermesi, hep birden ayaklarına atılıp 'Baba' diye bağrışmalarına ve kendisine mutlak bir itaat vaad etmelerine kâfi gelmektedir."*

denilmekte ve Edhem Paşa'nın askerce ne derece sevilen bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Bu husus, mukaabeleye karar verilmiş olsa, Hareket Or-

dusu adı verilen derme çatma "alacalılar" alayının âkıbetini de kat'iyetle tâyin edecek olan ehemmiyetli bir müşâhededir.

İlk günkü vak'aların mühimlerinden biri de, askerin vücûda getirdiği hareketin aleyhlerine seyrettiğini gören İttihat rüesâsının gizlenmeleri ve Hüseyin Câhid ile Câvid'in de Rus sefâretine sığınmalarıdır. Câhid *Siyasî Hâtıraları*'nda "Ruslarla sıkı dostluk münâsebetleri te'sîsini, Boğazlar'dan ticâret gemileri geçmesinin lüzûmunu müdâfaa etmiş; Avrupalılar'a karşı onların tarafını tutmuş olduğu için" Rus sefâretince himâyesinin tabiî olduğunu söylemektedir. Rus sefâretine Câvid'le berâber girmişler ve vak'anın dördüncü günü elçiliğin istasyoner gemisine geçirilmişler ve diğer bir Moskof gemisiyle Odesa'ya çıkmışlar; oradan da yeni dümenler için, esas karargâhları olan Selânik'e yollanmışlardır.

Ahmed Rızâ, Tal'ât, Nâzım vs. gibi İttihatçılar da gizlenmişlerdir. Ahmed Rızâ akşama kadar Bâbıâli'de kalmış; karanlıktan istifâde ederek bir arkadaşının evine saklanmıştır. İşin dikkate değer bir tarafı, bunların yerleri basit bir araştırma ile bulunacak iken, hattâ Ahmed Rızâ, Bâbıâli'de otururken, meydan da muhâliflerine kalmış iken, onların bu fırsattan istifâdeye kalkışmamalarıdır. Bunu, hâdiselerin, kendilerini de şaşkına uğratacak tarzda gelişmesinden ziyâde, böyle bir tasavvurlarının bulunmamasına raptetmek daha doğru görünmektedir.

Diğer dikkate şâyân bir husûsiyet de, bir kaç gün öncesine kadar ferman fermâ bir kudret olarak görünen İttihat ve Terakkî'nin, koskoca bir balon gibi, âniden sönüşüdür. Bunu, Cemiyet'in ictimaî zâviyeden pek köksüz oluşuna bağlamak lâzımdır. Eğer ordudaki küçük zâbitân kliği olmasa ve bunlar vâsıtasıyle silâhlı kuvvetler âlet edilmese, Cemiyete ölmüş nazarıyle bile bakmak mümkündür.

İlk ihtilâl gününün gecesi, bütün İstanbul halkını endîşeye sevkeden bir hâdise de, kulak tırmalayıcı bir yaylım ateşinin, İstanbul'un her yerinde ciddî bir dehşet uyandırmasıdır. Herkes büyük bir çarpışma oluyor zannetmiştir. Nitekim Ali Cevad Bey "Silâh seslerinin gittikçe artması üzerine kendini kaybettiğini, 'Memleket harâb oluyor, kan dökülüyor, şimdi efendimiz dışarıya çıksın.' diye bağırmağa ve posta çıngırağını şiddetle çekmeğe başladığını" yazmakta "Nihâyet zât-ı şâhâne bizzat nöbet odasının kapısını açarak, kemâl-i sükûnet ile 'Ne var başkâtip?' buyurdular. 'Aman efendimiz, avdetimde asker kışlalarına avdet ediyor demiş idim, afv ve merhametinizi istirham ederim, yanılmışım, şu silâh seslerine nazaran gâliba ihtilâl başladı, kan dökülüyor.' dedim; zât-ı hümâyûnları telâş eseri göstermiyerek 'Tahkîk et.' buyurdular. 'Efendimiz helecân-ı kalbim var, harekete tâkatim yok, zahmet

buyurun, mâbeyn-i hümâyûnu teşrîf edin.' dediğim esnâda, izhâr-ı sürûr-ı şâdümânî için askerin havaya tüfenk atmakta oldukları haberi üzerine, zât-ı hümâyûnları odalarına çekildiler." demektedir. Başkâtibin bu kadar heyecan duymasına rağmen, pek vesveseli olduğu söylenen Pâdişah'ın sükûnet göstermesini, onun tab'ıyla alâkalı görmek lâzımdır. Pâdişah bir hâdise çıkmadan evvel vehim ve telâş göstermekte, fakat çıktıktan sonra da pek büyük bir soğukkanlılık ibrâz etmektedir. Başkâtibin bu soğukkanlılığı Pâdişah'ın daha evvel aldığı bir teminat jurnaline raptetmesine rağmen, meseleyi bununla alâkalı görmemek, hâdisenin aldığı istikaametin artık sönüşe mütemâyil olduğuna bağlamak lâzımdır.

Kıyâmın ikinci günü, Tevfîk Paşa'ya bir hatt-ı hümâyûn gönderilerek "Hey'et-i vükelânın müttefikan vuku-ı istifâsına mebnî, mesned-i sadâretin uhdesine ihâle ve tevcîh kılındığı" bildirilmiştir (14 Nisan 1909/23 Rebîülevvel 1327). Bu hatt-ı hümâyûnda "Ahkâm-ı celîle-i şer'-i şerîfe bir kat daha dikkat olunması ve Kaanun-ı Esâsî'nin muhâfazasıyle âsayişin idâmesi ve Devlet-i Aliyye ve memâlik-i şâhânemizin umran-ı terakkiyâtı" maddeleri bilhassa dikkati çekmektedir. Ali Cevad Bey'in nakline göre, Pâdişah, Saîd Paşa'nın sadâreti sırasında bahis mevzuu olan Harbiye ve Bahriye Nâzırlarının tâyininin hukuk-ı hükümrânîden olduğu husûsunu hat'ta yeniden dercetmek istemiş; fakat Tevfik Paşa'nın kabul etmemesi üzerine bundan vazgeçmiştir. Ali Fuad Bey'e "Sadrâzam Tevfîk Paşa, refâkatinde Şeyhülislâm bulunduğu ve başından kurşunlar geçmekte olduğu halde eser-i telâş göstermeksizin at üzerinde Bâbıâli'ye gelmiş" ve böylece sadâret alayı icrâ edilmiştir. Aynı müellif, bunun "Atla icrâ edilen alayların sonu olduğunu, ondan sonraki alayların 'Kaleş' denilen alay arabaları ile icrâ kılındığını" söylemektedir.

Yeni kabîneye eski hükûmetten Şeyhülislâm ve dört nâzır alınmıştır. Bu davranışla, eski hükûmete her hangi bir düşmanlık güdülmediği gösterilmiş, fırkalarla Meb'ûsân Meclisi arasında bir âhenk sağlanılmak istenmiştir. Böylece bu karışık günlerde sızıltıya meydan verilmemek gibi bir düşünceyle hareket edilmiştir.

Fakat, yüksek bir devlet şuûrundan bi'l-külliye habersiz olan, çıngar çıkarmayı en büyük meziyet addeden, her halde şahsî ve zümrevî ihtiraslarını her şeyden üstün tutan, işin garîbi bu çeşit düşünceleri en büyük vatanperverlik telâkkî eden Cemiyet şefleri, şu hüsnüniyet tezâhürünü dahi anlamaz görünmüşlerdir.

Yeni hükûmetin işbaşına geçmesinden evvel, Bâbıâli'ye gelen bir telgraf "Adana'da İslâm ve hıristiyan ahâli beyninde dehşetli mukaatelât zuhûrunu

haber vermiş"; memleketin içinde bulunduğu tehlikelerin büyüklüğünü göstermiştir (14 Nisan 1909/23 Rebîülevvel 1327).

İşte bu tehlikeleri gören Pâdişah, mâbeyn başkâtipliğinden bütün vâliler ve kumandanlara çektirdiği bir telgrafta:

"Dersaâdet'te bulunan bi'l-cümle asâkirin Avcı taburları ile berâber zuhûra getirdikleri bir galeyân-ı umûmî üzerine Hüseyin Hilmi Paşa riyâsetinde bulunan hey'et-i vükelânın müttefikan istifâ etmelerinden dolayı, mesned-i sadâretin Hâriciye nâzır-ı sâbıkı Tevfik Paşa hazretlerinin uhdesine tevcîh buyrulduğunu, müşârünileyhin riyâsetinde gâyet bî-taraf zevâttan mürekkep bir kabîne teşekkül ettiğini, ancak Kaanun-ı Esâsî'nin velev kısmen olsun tâtîl-i ahkâmı gibi bir teşebbüs vukû bulmadığı gibi, öyle bir şeyin ba'd-ez'in dahi vukuu ihtimâlinin büsbütün baîd olduğunu, Meclis-i Meb'ûsân'ın elyevm müctemi' ve mün'akid bulunduğunu" bildirmiş, *"yanlış neşriyât ve işâatın"* önüne geçmek istemiştir. Sadâret makaamından da buna mümâsil bir tâmim yapılmıştır.

Fakat bu tâmimler, pek başka ve garip maksatlar güden İttihatçı gürûhunun tahrikleri yüzünden, bilhassa Rumeli kıt'asında müessir olamamış, hattâ halka intikal dahi ettirilmemiştir.

İsyanın ikinci günü İstanbul'da vukua gelen mühim hâdiselerden biri de halktan bâzı kimselerin İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin nâşir-i efkârı olan *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Tanin* gazeteleri idârehânelerine hücûm ve tahrip etmeleridir. Kaynakların umûmiyetle nakline göre, bu tahribde askerin dahli yoktur. Hattâ oralara nöbetçiler koyarak daha fazla bir tahrîbin önüne geçilmek istenmiştir.

O günün kayda değer bir hâdisesi de İttihatçı muhâliflerinden olan ve gâyet şâibeli bir kimse bulunan İsmail Kemal'in Meclis Reîsliği vazîfesini fiilen deruhte etmesi sebebiyle Pâdişah'ı ziyâretidir. Kendi nakline göre, Pâdişah, meşrûtî rejime devam kararında olduğunu kat'iyetle ifâde etmiştir. Ali Cevad Bey'in nakline göre, Tevfik Paşa, İsmail Kemal'e Dâhiliye Nâzırlığı'nı teklîf etmiş; fakat Berat meb'ûsu, kabul etmemiştir. Her halde İsmail Kemal gözüne kestirdiği Meclis Reîsliğini daha münâsip gördüğü için, nâzırlık teklîfini reddetmiş olacaktır. Fakat İsmail Hâmi Bey'in neşrettiği Ali Şevki'nin mektubuna göre "Efkâr-ı umûmîyenin kendisini, bir mevki kapmak için ihtilâl çıkarmış olmakla ithâm etmesinden korktuğu için teklîfi kabûle yanaşmamıştır."

Yine Ali Cevad Bey'in nakline göre *"Mizan* gazetesi sâhibi Murad Bey, Bâbıâli'de Tevfik Paşa'nın nezdine gelerek, zihinleri yatıştırmak ve âsayişi

muhâfaza etmek için gazetesiyle mesâî sarfedeceğini söylemiş; bu bâbda diğer bir emirleri olup olmadığını sormuş; Sadrâzam da teşekkür etmiştir." Şu hâdise, İttihatçı muhâliflerinden olmakla berâber, Murad Bey'in hüsnüniyetine ve mülâyim tabîatına ışık tutmaktadır. *Mizan,* İstanbul'daki gazetelerin hepsi ile birlikte, asker hareketini tasvip etmektedir. O günkü gazetede "İnkılâb-ı sahîh; Teşekkürât-ı bî-pâyân" tâbirleri kullanılarak asker medhedilmektedir. *İkdam, Osmanlı, Volkan* ve *Serbestî* gibi gazetelerin hepsi askerin hareketini öğmekte, bâzı müteessif ölüm vak'aları için üzüntülerini beyân etmekte, can ve mal emniyeti husûsunda gösterilen titizliği şükranla karşılamaktadırlar. İttihat Cemiyeti'nin nâşir-i efkârı olan *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Tanin* gazeteleri ise, isyan boyunca çıkmamışlardır. Esâsen çıkmış olsalar bile, başka türlü bir davranışta bulunmalarına imkân yoktu ve tabiî ki onlar da, erât hareketini tasvibden başka bir yol tutamazlardı.

Aynı gün Pâdişah, daha evvelce Yıldız'dan Eyüp İplikhâne Kışlası'na nakledilmiş olan askerlerin eski yerlerine dönmeleri için emir vermiştir. Sultan'ın bu suretle kendisi için bir emniyet tedbîri aldığını söylemek tabiîdir.

İkinci gün İstanbul'da fazla bir şey cereyân etmemiş ve kıyâm sükûnet kazanmıştır. Bunda Pâdişah'ın, isyan erbâbının suçlarını affetmesi ve gâyet yatıştırıcı bir tavır takınması, büyük rol oynamış görünmektedir. İşte bu sebeple ve zâten halk tabakalarındaki çok köklü pâdişah sevgisi dolayısiyle, erâtın temâyülü, tamâmen Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet cânibine dönmüştür. Bu hal, İttihatçılar'ın muhâlifleri üzerinde de endîşe verici bir manzara olarak görünmüştür. Nitekim Vahdetî bile *Volkan*'ında "Halîfe-i İslâm Abdülhamîd Han Hazretlerine Açık Mektup" başlığıyla bir makaale neşretmiş ve burda; "Bugün meşrûtiyeti kaldırmak, Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'ni lâğvetmek yed-i kudret-i şâhânenizdedir." diyerek, onun "Hürriyet verilmez, alınır." diyenlere karşı, "İşte almak da vermek de elimdedir, görünüz." hitâbıyle meşrûtî rejimi muhâfaza etmesini âdeta yalvararak istemiştir. Bu husûs Ahrâr'a taraftar olan ve Kâmil Paşa'yı tutan Vahdetî'nin bile, asker hareketinin aldığı şekil karşısında duyduğu endîşeyi dile getirmektedir.

Hakîkaten o günlerde İstanbul'da Abdülhamîd Han'dan başka hiç bir resmî otorite kalmamış ve Makaam-ı Saltanat yegâne hâkim kudret olarak görünmüştür. Murad Bey bile "Sultan Hamîd'in yerinde cesûr, mütevekkil, cidden istibdâdın iâdesine tâlip bir hükümdar bulunmuş olsa idi, o gün öğleden evvel Ayasofya meydanına gelip askerin kumandasını eline almış bulunsa idi, arzusu hâlinde yalnız Millet Meclisi'ni değil, bütün İstanbul halkını bile süngüden geçirmeğe muktedir olurdu." gibi bir cümle ile hem Pâdişah'ın asker nezdindeki hudutsuz sevgisine işâret etmekte, hem de onun

meşrûtî rejimi ilgâ kasdında bulunmadığını dile getirmektedir. Bütün bunlar Sultan'ın, geniş halk kitleleri ile, onların bir parçası bulunan erât nezdinde ne derece büyük bir muhabbet ve hürmete mazhar olduğunu açıkça göstermektedir. Asker hareketinin Sultan Hamîd lehine olarak azim bir nümâyiş şeklinde inkişâfı, İttihatçı düşmanı olan muhâlifleri bile tedirgin etmiş ve onları meşrûtiyetin geleceği hakkında şüphelere sevketmiştir.

İstanbul'da bu hava eserken, İttihatçı karargâhı olan Selânik'te 31 Mart kıyâmını tel'în maksadıyle büyük bir miting tertîb edilmiş ve bir takım kişiler tarafından nutuklar atılmıştır. *Yeni Asır* varakpâresi muharrirlerinden Fazlı Necip ile Müderris Receb nâmında biri Türkçe; Ardül isimli bir Arnavut Arnavutça; Tomak adlı biri Bulgarca hitâbelerde bulunmuşlardır. Bu nutukları Karasu'nun Yahudîce, Nicola'nın Sırpça; Kurki Apano'nun Ulahça konuşmaları tâkip etmiştir. Çingene bohçasına benziyen kırma nutukların hepsi "Silâh başına, arş İstanbul'a!" tahrîkiyle bitmiştir. Manastır'da Ohri Millî Taburu Kumandanı Niyazi, çetesini hazırlamış; "Kahramân-ı Hürriyet" ünvânını pekiştirmeğe kalkışmıştır. Diğer hürriyet kahramanı Enver, Berlin'deki ataşelik vazîfesini terkederek "Kambersiz düğün olmaz, Enversiz cenk olmaz" cinsinden yeni bir şöhret avcılığı ile Selânik'e yollanmıştır. Serez'de redîfler toplanmış; ihtiyatlar silâh altına alınmıştır. Bulgar komitacılarından Sandaniki ve Paniçe nâmındaki şakîler, çeteleriyle "Çarigrad" diye hasretini çektikleri İstanbul'a muzafferen girmek için hazırlıklara başlamışlardır. Böylece Ahmed Refik'in tâbiriyle "İttihatçı Türkler'den, Arnavutlar'dan, Çingeneler'den, Bulgarlar'dan ve Rumlar'dan mürekkep bir alacalı alayı" teşkîl edilmeğe başlanmış ve buna gâyet mânâsız ve pestenkârâne bir isim verilmiştir: Hareket Ordusu.

Bu garip isimli ordunun büyük ekseriyeti, gayr-ı nizâmî birliklerden oluşmuş ve karmakarışık çetelerden teşekkül etmiştir. Yâni derme çatma bir derintidir. Ordu denmesine rağmen bir fırka mevcûdunda bile değildir ve en kalabalık olduğu zaman on bini aşmamıştır veyâ biraz geçmiştir. Bu ordunun sevkini, Sultan Hamîd'in nân-ü nimetiyle perverde olan Mahmud Şevket Paşa üzerine almış ve Ziyâ Şâkir'e göre, güyâ karısının bütün servetini bu yolda harcamıştır. W. Ramsey'den naklen yazıldığına göre ise, ordunun teşekkül masrafları Almanya ve Avusturya kanallarından karşılanmıştır. İşte Selânik'te hazırlanan bu tenkîl kuvveti, İstanbul'daki isyancılardan çok daha garip ve şâibeli bir ucûbedir.

Diğer taraftan pâyitahtta Harbiye Nâzırı Edhem Paşa, askerler arasındaki sevgisine dayanarak; onların dişli çavuş ve onbaşılarına nasîhatta bulunmuş, zâbitlerine itâat etmelerinin vâcib olduğunu, çıkarılmak istenen mek-

teplilik ve alaylılık tefrikinin devleti tehlikeye atacak kadar fecî olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Birinci Ordu Kumandanı Nâzım Paşa'yla birlikte bâzı kışlaları dolaşarak, askerliğin fazîletleri ve itaatin vücûbu üzerinde nasîhatler vermiştir. O sırada ordu içinde bir "alaylı" ve "mektepli" tefriki vücût bulmuştu. Osmanlı ordusunda, bugünkü dünyâ ordularında bile mevcut bir usûl vardı. Neferlikte kaabiliyet gösterenler için paşalığa kadar yol açıktı. Bu, askerin bir hakkı idi.

Osmanlı askeri, bir çok kayıplara rağmen, hâlâ Avrupa'nın yarısı kadar geniş olan vatan topraklarını müdâfaa ediyordu. Kâh Rumeli'nin dağlıklarında, kâh Balkanlar'ın sarp geçitlerinde çetelerle muhârebe ediyor; kâh Doğu Anadolu'da Ermenî komitacılarıyle uğraşıyor; kâh Yemen'de çarpışıyordu. Bu askerlik bâzan seneler sürüyordu. İstikbâlini gâyet tabiî askerlikte gören nefer, gösterdiği kaabiliyete göre yükseliyor, terfi ediyor, kumandan oluyordu. Önündeki bu geniş imkân, onu askerliğe daha çok bağlıyor, şevkini artırıyor, kahramanlığını tezyîd ediyordu. İşte şimdi elinden bu imkân alınmak isteniyordu. Meşrûtiyet'in ilânıyle birlikte, zâbitler arasında büyük tensîkata başlanılmış ve ordudan atılanların hemen hepsini alaylı zâbitân teşkîl etmişti. Bu tensikâtın bir kısmı haklı ise, mühim bir kısmı da haksız idi. Yalnız bununla kalınmıyor, Harbiye'den mezun olmayanların zâbit olmaması gibi bir kaanun dahi çıkartılmak isteniyordu. Askerin ve onlarla en yakın temasta bulunan alaylı zâbitlerin, fiilî bir nümâyişe kalkışmalarının başlıca sebebini, işte şu teşebbüs teşkîl etmekteydi. Halbuki meselenin böyle sert bir ameliyatla halline kalkışmanın reaksiyon doğuracağı tabiî idi.

Diğer taraftan alaylı zâbitler ile mektepliler arasında tam bir zihniyet farkı vardı. Birinciler halkın mânevî telâkkîlerine tamâmen bağlı, onunla hâll-ü hamur olmuş; Pâdişah'a sâdık ve ona mukaddes hislerle merbut bir kitle idiler. Halbuki diğerleri, onların bu millî ve mânevî telâkkîlerini cehâletle tavsîf etmekte, gâyet iptidâî görmekte, hattâ tezyîf etmekte idiler. Maalesef cemiyetimizi felâketten felâkete sürükliyen, "teceddüt târihimizi" kanlı manzaralarla dolduran ve milletimizin belini büken bu zihniyet farkı, o günkü orduda, tensîkat nâmıyle yapılan ameliyatla yeniden ortaya çıkmıştı. 31 Mart'ın her halde en mühim sebebi, orduda vücut bulan bu ikiliktir. Nitekim bunu, hâdisenin üçüncü günü, alaylı zâbitân tarafından 5000 küsur imzâ ile Meclis'e verilen arzuhalde açıkça görmekteyiz. 1. Ordu'dan 2000, 2. Ordu'dan 300, 3. Ordu'dan 700, 4. Ordu'dan 1300, 5. Ordu'dan 179, 6. Ordu'dan 802, 7. Ordu'dan 101 imzâ ile verilen arzuhalde, Harbiyeli bâzı silâh arkadaşlarının her ne fikre mübtenî ise, kendilerine nazar-ı hakaaretle baktıkları söylenmekte ve bâzı taleplerle son bulmaktadır.

Yapılan müzâkerede meb'ûslardan Vasfî Bey, Osmanlı ordusunda 20 bin alaylı, 8 bin de Harbiyeli zâbit bulunduğunu söylemiştir. Demek ki, mektepli zâbit, alaylıların üçte birinden biraz fazlasını teşkîl etmektedir. Şu nisbet ve rakam, meselenin ne kadar derin ve köklü bir muhtevâya sâhip olduğunu göstermekte, fevrî tasarrufların ne kadar geniş bir gayr-ı memnunluk uyandırdığına da işâret etmektedir. Tabiî Meclis, alaylılığın kusur addedilerek bu gibilerin kadro dışı edilmelerinin adâlet ve hakkaniyete uygun olmadığının Harbiye Nâzırı'na bildirilmesi yolundaki bir teklîfi kabul etmiştir. Böylece şu mühim mesele, şimdilik bir meclis kararıyla "Ne şiş yansın ne kebab" cinsinden bir karara bağlanmış ve alaylıların reaksiyonu teskîn edilme yoluna girmiştir.

Kıyâmın üçüncü günü vukû bulan mühim hâdiselerden biri de, "Âsâr-ı Tevfik" fırkateyni süvârî vekilliği yapan Binbaşı Ali Kabûlî Bey'in Yıldız Sarayı önünde öldürülmesidir. Ali Cevad Bey:

> *"Bir takım askerlerin Yıldız Kasrı önünde bağrışmakta olduğunu işiterek, teşrîf-i şâhâne vukuu tabiî olduğundan kasr-ı âlîye gittim. Zât-ı hümâyûnları da merdivenden çıkıyorlardı. Bana dediler ki 'Askerler bir binbaşıyı getirmişler. Yıldız'ı topa tutacak imiş.' Zât-ı şâhâneleri doğruca mûtâd vechile pencerenin önüne gittiler. Ben de pencereyi açtım ve karşılarında dîvân durdum. Meydan bir çok bahriyeli askerler ve ahâli ile dolmuş idi. Zât-ı şâhâneleri Şâkir Paşa'ya hitâben 'Ne istiyorlar?' dedi. Şâkir Paşa da gâliba anlamamış olmalı ki, pencerenin karşısında selâm duran biri tüfekli, diğeri tüfeksiz iki askeri öne getirdi. Zât-ı şâhâneleri ne istediklerini sordu. İstanbul'u topa tutacağından ve gâyet fenâ bir adam olduğundan bahisle, Binbaşı Ali Kabûlî Bey'i getirmiş olduklarından ve kendilerinin terfi-i rütbeden ve maaştan mahrûm bırakılmış idiklerinden bahsettiler. Zât-ı şâhâneleri Binbaşı'nın bu emri kimden almış olduğunu suâl buyurmaları üzerine, bir kaç asker birden bir şeyler söylediler. (Fakat) İntizamsızlık ve karışıklık görünmeğe başlaması üzerine, şu hâle netîce vermiş olmak üzere, dâire-i hümâyûnlarına avdet buyrulması lüzûmunu îmâen temennâ ettim. Görmediler. Yine temennâ ederek biraz hızlıca ses ile 'Efendim istirahat buyrun.' dedim. Ol vakit zât-ı hümâyûnları, pencereden başlarını çıkararak ve elini göğüslerine koyarak, askere hitâben 'O adamı bana teslîm edin. Ben tahkîk ederim.' dedi. Ve orada bulunan paşalara da Kabûlî Bey'in mahfûzan karakola götürülmesini fermân buyurarak pencerenin önünden çekildiler. Odalarına girerler iken 'Efendim yoruldunuz.' demekliğim üzerine, 'Ma'şâllah! Bizi topa tutacak diyorlar, sor-*

mayalım mı?' buyurdular... Zât-ı hümâyûnları ile berâber salonun yanında meydana nâzır odaya girdiğim esnâda, bir karışıklık tesâdüfen gözüme ilişti. 'Efendimiz gâliba bir şeyler oldu.' dedim. 'Gitsinler baksınlar, bir fenâlık olmasın.' dediler. Hemen salona fırladım (ve oradaki yâverlere Sultan'ın emrini tekrarladım.). Tekrar odaya girerek penceреden dışarıya baktığım sırada, askerin birinin elinde kanlı bir kasatura ile gitmekte olduğunu gördüm ve 'Aman efendim, gâliba Binbaşı'yı öldürmüşler; fakat çok fenâ oldu.' dedim. Zât-ı hümâyûnları da 'Artık bu asker değil, âsî olmuşlar.' buyurdular... Bu esnâda ser-yâver Şâkir Paşa göründü... Efendimiz Paşa'dan ne olduğunu suâl buyurdular; önüne baktı, yavaşça bir şeyler söyleyebildi... (Sonra da) İrâde-i seniye veçhile Ali Kabûlî'yi taht-ı muhâfazada olarak karakola götürürlerken, askerin bağteten hücûm ederek katleylediklerini söyledi. Bu hâl zât-ı şâhânelerinin hakîkaten ve cidden teessüfünü mûcib oldu ve müsebbib ve kaatillerini tel'în eyledi." demektedir.

Ali Kabûlî Bey, bâzı kaynakların iddia ettikleri gibi, hiç bir suçu olmadığı halde, "kara taassubun gadrine uğramış bir zavallı" değildir ve kendisine askerler tarafından yapılan ithâm da tamâmen doğru görünmektedir. Mevlânzâde Rif'at'ın ifâdesine göre, 31 Mart, Abdülhamîd'i hal' etmek ve İttihat Terakkî iktidârına nihâyet vermek maksadıyle, Sabahaddin Bey başta olmak üzere, Ahrâr Fırkası tarafından tertîb edilmiş ve donanma daha evvel elde edilmiştir*. O sırada Harbiye mektebindeki Sabahaddinci talebenin lideri vaziyetinde bulunan Ahmed Bedevî'nin *İnkılâp Târihimiz ve Jön Türkler* ve *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücâdelesi* isimlerindeki kitaplarında verdiği malûmâta göre:

---

* Son zamanlarda neşredilen E. Güresin'in *31 Mart İsyanı* nâmındaki kitabında Prens Sabahaddin'in işde medhaldar olduğu, miralay Gâlib Bey'in (general Gâlib Pasiner) hâtıralarından parçalar nakledilerek anlatılmaktadır. Bu miralay Gâlib Bey, İttihatçı'dır. Hareket ordusuyla İstanbul'a gelenlerdendir; bir müddet İstanbul Emniyet Müdürlüğü de yapmıştır. Sultan Reşad'ın 1327 senesindeki Rumeli seyâhatinde Üsküp'te bulunurken, Sabahaddin'in 31 Mart hâdiselerine ne dereceye kadar karıştığını Gâlib Bey'den sormuş; o da yeğeni hakkında ölçülü konuşmak zarûretini duyarak "Beyefendi orta noktada duruyordu; bütün fırkalara hoş görünüyor; netîceyi bekliyordu. Netîce belli olunca o da bir vaziyet alacaktı." cevâbını vermiştir. Bunun üzerine Sultan "Sabahaddin gâyet allâk ve karıştırıcıdır. Bakın benim başımdan geçen bir vak'ayı size anlatayım" diyerek, hal' hâdisesinden 15 gün evvel (yâni 31 Mart'tan bir gün önce) yanına geldiğini ve "İttihat Terakkî Cemiyeti gâyet mâhirâne ve esrârengiz bir takım oyunlar oynuyor; belki bir ihtilâl çıkaracak ve bir çok kan dökecekler. Bu ihtilâl sonucunda Abdülhamîd'i hal' ederek, sizin hakkınızda yapacakları muâmeleyi bilmezsem de, behemehal Yusuf İzzeddin Efendi'yi tahta geçirecekler. Bunun için arkadaşlarımla müzâkere ettim; nihâyet sizi tahta çıkarmak çârelerini düşündük. Henüz daha vakit

"Prens, Kuruçeşme karakol zâbiti mârifetiyle isyandan haberdar olmuştur. Askerlerin Sultan Abdülhamîd hakkında alâka izhâr ettikleri-

---

vardır. İhtilâl 10-15 günden evvel olmaz. İhtilâlin önlenmesine çâre bulmak mümkin değilse de, sizin hayâtınızı ve hukukunuzu muhâfaza etmek çâresini bulduk. Fakat biraz paraya ihtiyaç vardır. Bunun için müzâkereye geldim." haberini verdiğini anlatmıştır. Bu teklîfe karşı Sultan Reşad, ahlâkını ve vaziyetini bildiği Prens'in maksadını tamâmen anlamak için, ona karşı müsâid davranmış, yalnız para bulmanın müşkilâtından ve miktarın çokluğundan bahsetmiştir. Bunun üzerine Prens bir İngiliz bankerinden 50 bin lira borç alınabileceğini söylemiş ve Reşad Efendi'nin tasvibkâr görünmesi üzerine, İngiliz'den ziyâde Rum'a benziyen bir adam getirmiş. İstikraz mukaavelesi yapılmış. Bunun üzerine Reşad Efendi Sabahaddin'i çağırmış; "Bu parayı sonra nasıl ödeyeceğiz?" diye sormuş. "Milletin hazînesi tasfiye eder." cevâbını almış. "Millet bunu tanımaz, bu şahsî borçtur." deyince de, Sabahaddin mütebessimâne bir tavırla "Ya ben niçin bir ecnebî ve bâhusus bir İngiliz bankeri intihâb ettim, bunlar devletin boğazına basınca paraları çatır çatır alırlar. Hiç bırakırlar mı? Siz bu ciheti düşünmeyiniz, orası kolaydır." sözlerini savurmuş. Bunun üzerine Şehzâde Reşad Efendi'nin sabr-u sükûtu tükenmiş "Ya, demek sen şimdiden beni devlet ve millet aleyhine hıyânete sevkediyorsun öyle mi? Teessüf ederim." diyerek, teklîfleri tamâmiyle reddetmiş.

Sultan Reşad bunları naklettikten sonra Gâlib Bey'e "İşte Sabahaddin Bey'in hâli... Fi'l-hakîka bir kaç gün sonra 31 Mart vak'ası patladı. Bu vak'a bir iki gün için beni düşündürdü. Fakat meselenin rengi anlaşıldı. Daha ilk günü ihtilâlin İttihat ve Terakkî tarafından değil, bil'akis Sabahaddin tarafdarları tarafından tertiplenip yapıldığına muttali' olmuştum. Demek oluyor ki, Sabahaddin Bey, benden çarpacağı 50 bin lirayı, ihtimal ki, kısmen bu ihtilâl için sarfedecekti." demiştir.

Bu rivâyette bir târih tenâkuzu vardır. Sabahaddin'in önce hal'den 15 gün evvel geldiği söylenmektedir ki, bu târih 30 Mart'a tesâdüf etmektedir. Bu doğru ise, bankerle müzâkere isyan günü yapılmıştır. Halbuki bilâhare müzâkereden bir kaç gün sonra ihtilâlin patladığı söylenmektedir. Şu vaziyete göre, hal'den evvelki 15 günün takrîbi olarak söylendiğini ve hâdisenin vak'aya tekaddüm eden günlerde geçtiğini kabul lâzımdır. Pâdişah'ın bu vak'ayı Gâlib Bey'e 1911 senesi Hazîran ayının 11-13'ünde anlatmış olduğu anlaşılmaktadır. O sıralar İttihat Terakkî'nin devlet kudretine bi'l-fiil hâkim olduğu devirlerdir. Bu sebeple tab'an halîm ve selîm bir kimse olan Sultan'ın İttihat Terakkî hakkında konuşmaması tabiîdir. Maamâfih, Sultan'ın 31 Mart'ın mes'ûliyetini tahttan indirilmiş hâkana yükleyen resmî İttihat ve Terakkî görüşüne aykırı bir beyanda bulunduğunu söylemek mümkündür. Prens Sabahaddin ile Ahrâr Fırkası'nın 31 Mart'a karıştığı muhakkak olmakla berâber, bütün mes'ûliyeti ona ve muhâlefe yüklemek, hâdiselerin zuhûru ve revişi bakımından mümkün değildir. Vak'ayı vücûda getiren vasatın ve sebeplerin hazırlanışında her halde yegâne mes'ûl olarak İttihat ve Terakki'yi görmek, bu fırkanın sakat icraatı ve pek yanlış tasarruflarını hakîkî âmil addetmek lâzımdır. Diğer taraftan Prens'in "İttihatçıların bir takım esrârengiz oyunlar çevirdiği, bir ihtilâl çıkarıp kan dökeceği, Sultan Hamîd'i indireceği" hakkındaki sözlerini de, yalnız kendisinin hazırladığı harekete istinâden söylemediğini, bunda bir hakîkat payı bulunduğunu kabul etmek her halde doğru bir telâkkîdir. O günkü karışık gidişin devâm edemiyeceği herkesçe bilinmektedir. İttihatçılar bu gidişin kendi lehlerine çevrilmesi ve mutlak hâkimiyetlerine dönmesi için çalıştıkları gibi, muhâlefet de aynı maksatla gayret göstermektedir. Bu sebeple meseleyi tek taraflı görmemek lâzımdır.

Prens Sabahaddin Bey için eserin 6. cildi sonundaki Ek'e bakınız.

ni öğrenince hemen istimbota binerek, Heybeliada'da oturan 'Avnullah' korveti süvârisi Enver Bey'in ziyâretine gitmiştir. Bu görüşmede, Sultan Abdülhamîd'in hal'ini ileri sürmüştür. Enver Bey, haklı olarak, böyle bir işi yalnız başına başaramıyacağını itirâf ettiğinden, diğer harb gemileri süvârileriyle görüşmek üzere Sabahaddin'le birlikte, Ada önündeki torpidolardan birine binerek, Beşiktaş sâhillerinde demirlemiş bulunan 'Hamidiye' kruvazörüne gelmişlerdir. Sonradan paşa olan 'Hamidiye' süvârisi Vâsıf Bey'le görüşülmüş ve netîcede kumandan 'İsyan harekâtı meşrûtiyet aleyhine bir cereyân alırsa, diğer arkadaşlarıyle mutâbık kaldıktan sonra müştereken Yıldız'ı topa tutar ve yakarız.' demiştir. Bu ictimâya 'Âsar-ı Tevfik' süvârisi Ali Kabûlî Bey de iştirak etmiştir."

İsyanın seyri umdukları gibi çıkmamış; tamâmen Abdülhamîd lehine bir hareket şekline bürünmüş ve Sultan'ın otoritesi, eskisinden çok daha büyük bir kuvvet olarak görünmeye başlamıştır. İşte bu sebeple ve Rumeli'deki kaynaşmayı da durdurur zannıyla, hareket kararı verilmiştir. Yine A. Bedevî "Yek nazarda İttihad-ı Terakkî aleyhine hazırlanmış gibi görünen 31 Mart kıyâmının, meşrûtiyetin zıyâını bâdi bir şekil aldığını gören* Prens Sabahaddin Bey de, bâzı diğer mütefekkirler gibi, bir beyannâme neşrederek ule-

* Bu mevzûda Rızâ Nur'un hâtıratında da bâzı malûmâta rastlıyoruz. O sırada muhâlifleri iki şey düşündürmektedir: Neferlerin Abdülhamîd'e karşı duydukları büyük sevgi ve temâyül ile Rumeli'deki kaynama ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürüyüşü. Prens'e göre Abdülhamîd hal' edilirse veyâ Yıldız topa tutularak öldürülürse, Rumeli'deki kaynama duracak ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesi için de bir sebep kalmıyacaktır. Onunla temasta bulunan ve görüşen Rızâ Nur da buna yakın bir kanaate sâhiptir ve şöyle demektedir: "Bunlar şehre girerlerse harb olacak, sonra da idâmlar, her şey olacak, garez kazanı kaynıyacak, canlar yanacaktır. Halbuki bu vak'a ile (yâni 31 Mart hâdisesiyle) İttihatçılar'dan kurtulunmuştur. Böyle bir fırsat daha ele geçer mi? Burada, bunları bir daha ezip işi bitirmeli. Düşündüm. Ya Abdülhamîd? Dedim ki, aynı zamanda onu da hal' etmek mümkündür. Derhal Nâzım Paşa'yı buldum. Bu zâtla sevişirdik. İttihatçılar'ı hiç sevmezdi. O, bu işin recûlü idi. Asker pek seviyor, ne derse dinliyorlardı... Meseleyi ve fikrimi izâh ettim: 'İş işten geçiyor, sen şu askeri topla; 40 bin tâlimli askerin var. Şunları bir hamlede bitir. Sonra dön, Abdülhamîd'i de hal' et; işler düzelsin.' dedim. Baktım, dudakları morardı, bayağı titremeğe başladı. Gâyet âciz ve perîşan bir tavırla 'Ben bunu yapamam.' dedi." Doktorun bu parlak(!) buluşunun dâhilî ve hâricî vaziyet karşısında hiç bir tatbîk kaabiliyeti yoktur. "Abdülhamîd'den bir tehlike yoktu." diyen Rıza Nur'un, onu indirmeğe temâyül etmesi, herhalde Rumeli'deki kaynamayı yatıştırmak için olsa gerektir. Tabiî şu tedbîr dediği şey, ateşe benzin dökmekten başka bir mânâ taşımamaktadır. İttihatçı muhâliflerinin, onları teskîn için Abdülhamîd Han'ı hal' gibi bir dâvâya kalkışmalarını da her halde garâibden addetmek ve yanlış bir rü'yet olarak görmek lâzımdır. Sultan'a taabbüd edercesine bir bağlılık gösteren ve gayet muallem olan İstanbul askerinin, zâten mühim bir kısmı Sultan'ı kurtarmak yalanıyle kandırılmış derme çatma Hareket Ordusu'nu bir hamlede bertaraf etmesi tabiîdir. Bu husus,

mâyı intibâh ve teyakkuza dâvet eylemişti. Hattâ bu kadarla iktifâ etmiyerek, âsî askerlerin taşkınlıklarına mümâşât eden Yıldız Sarayı'nı tehdit için donanmayı elde etmeyi kurmuştu. Her türlü mehâlik ve ukûbeti göze alan Sabahaddin Bey'in süt birâderi Fazlı Bey, bir iki dostuyla limanda bulunan Hamîdiye kruvazörüne gidip, meşrûtiyetin siyâneti için Yıldız'ın top ateşi altına alınması zımnında zâbitanı iknâ etmişti." demekte, "Ali Kabûlî Bey'in Yıldız'ı topa tutmağa hazırlandığını" bildirmektedir.

İşte Ali Kabûlî Bey'in hareketi bu kararla alâkalıdır. Berâ-yı Ta'lîm Âsâr-ı Tevfik fırkateyni süvâriliğini yapan bu Giritli Binbaşı maiyetini toplamış ve onlara "Pâdişah millet ile kaaimdir, milleti mahvetmek istiyen, her kim olursa olsun, bu toplarla kahrına kıyâm eylemek boynumuza borçtur." demiş ve tahrîklerde bulunmuştur. Hattâ gemisinin toplarını Yıldız'a çevirtmiştir. Bunları gören ve işiten Karadenizli çavuşlar ve neferler "Bre pezevenk, bizi pâdişah kaatili mi yapacaksın?" diyerek ayaklanmışlar ve merkumla birlikte iki zâbiti daha yakalamışlardır. Bunları Bahriye dâiresine götürmüşler ve tecziyesini de talep etmişlerdir. Bahriye Şûrâsı, Kabûlî kapdanı serbest bırakınca, tekrar yakalamışlar ve bu defa Yıldız'a götürmüşlerdir. Sultan Hamîd'in karakola teslîm emrine rağmen bu binbaşı öldürülmüştür. Bu öldürülme vak'ası, gizli komplonun meydana çıkmaması için, onunla alâkalı kimseler tarafından yapılmış veya asker tahrik edilerek yaptırılmış da olabilir.

Nitekim, Kabûlî'nin başına gelenler öğrenilince, diğer dört geminin süvârîleri olan Vâsıf, Ârif, Cevad, Rauf ve kardeşi miralay Gâlib, limanda bulunan İngiliz sefâret gemisine sığınmışlardır.

Bütün bu nakiller Ali Kabûlî'nin "Kara taassubun zavallı bir mağduru" olmadığını, hakkında yapılan ithamların tamâmen doğru olduğunu, herhalde açıkça ortaya koymaktadır.

İsyanın üçüncü gününün ehemmiyetli ve kayda değer inkişâflarından biri de, bilhassa Rumeli kıt'asının muhtelif yerlerinden Makaam-ı Saltanata ve sadârete gelen protesto telgraflarıdır. Umûmiyetle İttihad Cemiyeti merkezlerinden gelen bu protestolar, Kaanun-ı Esâsî ve meşrûtiyetin mahvolduğuna dâir ibâreler taşımakta ve bâzan, gâyet pestenkârânî ve âdî tehditleri de ihtivâ etmektedir. Ali Fuad'ın yazdığına göre, "31 Mart vak'ası iptidâen zabtiye yüzbaşılarından Çerkes İsmail Canpolat imzâsıyle ve 'Meşrûtiyet mahvoldu.'

---

hemen bütün kaynakların kat'iyet derecesine varan şehâdetleriyle sâbit olmuş bir keyfiyettir. Fakat dâhilî ve hâricî şartlar muvâcehesinde bunun ne gibi netîceler doğuracağını kestirmek pek kolay değildir. Diğer taraftan Sultan da, bu tedbîre kat'î sûrette mürâcaat etmiyecek bir hâlet-i rûhiyededir.

ibâresiyle Selânik'e duyurulmuştur. Ali Cevad Bey, o sırada, İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin Selânik Merkez-i Umûmîsi'nden, meşrûtiyetin mahvolduğundan bahisle, gâyet mübâlağalı ve tehdîd-âmîz bir telgraf aldığını, bu rivâyetin asıl ve esası olmadığını beyân ederek mufassal bir cevap yazdığını" söylemekte ve "Bu telgrafnâmeyi müteâkip Rumeli'nin mevâki-i muhtelifesinden ve İttihat Cemiyeti klüplerinin cümlesinden müttehidü'l-lâfz ve'l-meâl telgraflar yağmağa başladı. Bunların mündericâtı, isyân-ı askerînin Kaanun-ı Esâsî'nin ilgâsı maksadıyle saray-ı hümâyûn tarafından yaptırılmış olduğunu ve tehdit ve teşnîi mutazammın idi. Bunlar zât-ı şâhânelerini bihakkın fevkalâde dilhûn ve son derece me'yûs eyledi. 'Rumeli'den kendilerinin getirmiş olduğu askerler kendi aleyhlerine kıyâm etmişler; adamları namazdan, niyâzdan mahrûm eylediler; tazyîk ettiler; isyan ettirdiler. Bizim ne kabahatimiz var, biz ne yapalım?' buyurdular. Bu telgrafların bâzısına cevap yazdım, diğerlerini icâbı icrâ kılınmak üzere Sadrâzam Paşa'ya gönderir idim." demektedir.

Şu nâkil, Sultan'ın 31 Mart hâdisesinin çıkışında askerin dînî telâkkîleriyle oynanmasının da rolü olduğuna inandığını ve bunun mes'ûliyetini de İttihatçılar'a râci gördüğünü anlatmaktadır.

Bu telgraflardan bir kısmı Sadrâzam Tevfik Paşa'nın dosyasından alınarak, İsmail Hâmi Bey tarafından neşredilmiştir. Bunlar arasında Makedonya'daki Bulgar Meşrûtiyet ve Demokrat Klüpleri, Bulgar Müttehid Millî Fırkası tarafından Pâdişah'a çekilenlerde "Hürriyetin istirdâdı uğrunda can ve kanlarını fedâ edecekleri, ahâlî ve ordu ile İstanbul'a hareketlerinin mukarrer olduğu, hükümdarı meşrûtiyet pâdişahı olarak tanımıyacakları" gibi yersiz ve cür'etkâr ifâdeler yer almaktadır. İttihat Terakkî'nin millî telâkkînin sembolü mâhiyetinde olan hükümdara hücûmunda Bulgarlar'la teşrîk-i mesâî etmesi her halde hazîn ve sefîl bir davranış olarak görülmelidir. İttihatçılar bu hususta yalnız Bulgar ve Rum komitalarıyla işbirliği yapmakla kalmamakta, Hınçak, Taşnak gibi Ermenî komitalarıyle de müştereken telgraflar çekmektedirler.

Bunlardan ayrı olarak Bulgar, Rum metropolitleri, Mûsevî hahamları, her çeşit ekallîyetin mûteberleri tarafından çekilen aynı meâlde telgraflar da vardır.

İttihat Terakkî Merkez-i Umûmîsi'nin telgrafında:

"Pâdişah! İftihar ediniz.. irticâ kemâl-i mahâretle tatbîk olundu; mülevves bir İstanbul halkının âmâl-i mel'ûnânelerine tebean otuz mil-

> *yon kuvvetinde bir milletin eyâdî-i kahriyeye geçirilmesi istenildi.. bütün ordu ve millet İstanbul'a yürüyor..."*

gibi âdî cümleler yer almakta, bütün bir pâyitaht halkı tel'în edilmektedir.

Umum ahâli ve asker nâmına İttihat Terakkî Vilâyet Merkezi tarafından yazılan telgrafta "İstanbul'da canavarlara lâyık bir hareket-i akûrâne ile vatanın zevât-ı muhteremesinin itlâf ve mecrûh kılındıkları haber alınmıştır... Mülevves ve gayr-i meşrû kabîneyi kat'îyen tanımayız.. ahkâm-ı meşrûtiyet tatmîn kılınmazsa me'yûs-ı vatan mâtem-i dîniyemizin intikam-ı dehşetâlûdunu almak.. üzere olanca asabiyet ve gayret-i milliyemizi rehber ittihaz ederek ordu ve milletle berâber hemen İstanbul'a hareket edeceğimizi, kanımızın son damlasını bile bu uğurda sarfeyleyeceğimizi, vicdanımızdan feverân eden sadâ-yı âhenîn ile arzeyleriz." denilmektedir. Bu gâyet müteheyyiç kelime salatasında da İstanbul'a yürümekten bahsolunmakta ve pâyitaht ahâlisine çatılmaktadır.

Yine Selânik İttihat ve Terakkî Merkez-i Umûmîsi tarafından Mâbeyn Başkitâbeti'ne çekilen 15 Nisan 1909 târihli telgrafta "Otuz milyon halk, İstanbul'un o nankör halkının bâziçe-i sefâhati olamaz." denilmektedir. Bu telgrafta "Sel gibi kan akıtılması istenmiyorsa" eski kabînenin işbaşına getirilmesi talep edilmektedir.

Bütün bunlar, İttihatçı merkezinin kanlı ve fecî tasavvurlarına ışık tutmakta ve onların mülevves tahayyüllerini dile getirmektedir. İttihatçılar'ın bir kısmının İstanbul'u "Sefîl Bizans" olarak gördükleri, bu şehre büyük ve körce bir düşmanlık duydukları mâlûm bir keyfiyettir. Mizancı Murad Bey bu İstanbul düşmanlığını şöyle anlatmaktadır:

> *"Kısm-ı âzamı taşrada memur olan İttihatçılar'ın muhâsebe memurlarına mürâcaat ile haklarını talep edince, onların mâlûm itizarlarla 'Paramız kalmadı, çünkü şöyle bir emir ile bütün mevcudu İstanbul çekti; daha şu kadarını bi't-tedârik göndermeğe mecbûruz, size şimdilik bir para veremeyiz.' derlerdi. İstanbul'ca çekilen bu paraların muhît-i tedâvülünü ihâta etmekten âciz dimağlarda şedîd cereyanlar hâsıl olurdu: 'Ah şu İstanbul! Her şey onun için; milletin bütün parasını o yutuyor; kimseye bir şey bırakmıyor.' Bu feryâdlar bütün ihtiyaçlara nakarat oluyordu. İstanbul'u, kokmuş sefîl Bizans'ı bu imtiyaz-ı mahsûsundan mahrum etmek, bizzat onun yerine kaaim olmak, 'Milletin parasından istıfâde' nöbeti ile vâdi-i refah ve suhûlete geçmek arzusu, ayrıca bir illet makaamında, bir çok taşra Osmanlılarına sirâyet etti... O derecede ki, Hareket Ordusu ile gelen 'erkân-ı münevvere'ler bile, meselâ*

'Bunlara ekmek ve su bile vermek câiz değildir, bunlar milletin paralarını yediler, bitirdiler.' yâhut 'Şimdiye kadar milletin parasını hep siz yiyordunuz, biraz da biz yiyelim.' vesâire vesâire gibi hürriyet kahramanlarının ağızlarına asla yakışmıyan cümleler işitiliyordu. İstanbul'a husûmetin bir türlü zâil olmadığı, Selânik'te, umûmen Rumeli'nde kemâl-i şiddetle mevcut olduğu, 31 Mart'tan aylarca müddet sonra bile gazetelerde görülmüş ve okunmuştur. 'İstanbul muhît-i sefîli' tehditleri ise târihe bile geçmiştir."

Murad Bey, "Cemiyet erkânının şu vahîm illetin sevkıyle devr-i sâbık ricâlinden paralar koparmak istediklerini, emsâli ancak engizisyon devrinde görülebilen çârelere teşebbüs ettiklerini, Serasker Rızâ, Hasan Râmi, Zeki ve Memduh Paşalar hakkında muâmelât-ı kaanun-şikenâne icrâ ettiklerini, hattâ Bahriyeli Ahmed Paşa'nın, yapılan zulümlere dayanamıyarak delirdiğini, Trablus'a nefyedilirken, Sirkeci limanında ve herkesin gözü önünde Şark vapurundan denize atladığını, onu çıkararak, suyu aka aka yeniden gemiye soktuklarını" anlatmaktadır. Ayrıca "Hükm-i Târih" başlıklı yazısında "Ordu nâmı altında cebren İstanbul'a, (Sefîl Bizans'a) girip fethedecek, 'Muhârib-i muzaffer' sıfatıyle ilk günlerde bildiği gibi kesecek, istediğini alacak, İstanbul'da yeniden muârız ve muâhızların zuhûruna imkân bırakmıyacak, icâbında bütün milleti pençe-i kahrına alacak" cümleleriyle, İttihatçılar'ın hâkimiyet ve para hırslarını tatmîn maksadını güttüklerini anlatmaktadır. Murad Bey'e göre, 31 Mart, İttihatçılar tarafından çıkarılmış ve bu gibi siyasî ve iktisadî hırsla bir oyun olarak sahneye konmuş ve tabiî ki netîce de alınmıştır. Bu iddia münâkaşa edilebilir olmakla berâber, İttihatçılar'ın İstanbul düşmanlığı ve Rumelilik gayreti maalesef kat'î ve kesin bir hakîkattir.

Prens Sabahaddin "Üçüncü İzâh"ında, Manastır'daki İttihatçı organı olan *Neyyir-i Hakîkat*'te, o sıralarda neşredilen bir makaaleden parçalar almaktadır ki, çok şâyân-ı dikkattir. Burada İstanbul düşmanlığı aklın alamıyacağı bir şiddetle dile getirilmektedir. Bu fecî'in fecîsi beyannâmede "İcâb ederse İstanbul'u tutuşturmak, bir harâbezâra çevirmek, bir baykuş yuvasına benzetmekten ehven ve elzem bir şey yok." denilerek, pâyitaht halkına hitâb edilmekte ve:

"Ey âvere-serân-ı istibdat, ey sefîl Bizanslılar! Sizin nâmusla, vatanperverlikle nâ-kaabil-i te'lîf olan bedhâhlığınız bulunduğunuz dâire-i mahdûde hâricine çıkamaz. Orada intişâr eden dört paçavranın saçtığı zehr-i fesâd buralarda hiç bir te'sîr hâsıl edemez. Buna, bu hakîkate bütün kalbinizle inanmalısınız. Zîrâ asırların tekazâ-yı bad-i siyâseti altında ezilen bu muhîtin, öyle bir mâzîsi vardır ki, Rumeli halkına

mânâ-yı hürriyeti, fezâil-i meşrûtiyeti bütün dekaayıkıyle ifâde etmiştir. İşte bunun için fecr-i tâb-i dâr-ı hürriyet buradan tulû etti ve yine bu muhitin 250 bin süngüsü müzâheretiyle yaşıyacaktır." yâveleri savrulmaktadır.

Prens bu hezeyânı alarak: *"Demek hürriyet (!) ve nâmus (!) uğrunda Osmanlı Devleti'nin pâyitahtını tutuşturacak, bir harâbezâra çevirecek, bir baykuş yuvasına benzetecek, bu 250 bin süngü olacak!.. Vatanımızın 150 senelik bir düşmanı olan Ruslar, son muhârebede, pâyitahtımızın kapılarına kadar dayandıkları halde, yine İstanbul'u tutuşturmadılar. Attilâ, Cengiz, Hülâgû, Timur gibi âfetlerin bile, kendi vatanlarının pâyitahtını tutuşturmak, bir baykuş yuvasına çevirmek istediklerini bilmiyoruz. Yalnız, edvâr-ı kadîmede vahşet ve mel'anetin vâhid-i kıyâsîsi sayılan meşhûr Neron, bir hummâ-yı cinnet ve cinâyet içinde bir gün Roma'yı ateşe vermiş, makarr-ı idâresi olan koca şehir, gözünün önünde cayır cayır yanarken, o, pür şevk-ü sürûr, terennüm eylemişti!* Neyyir-i Hakîkat'*iniz 20'nci asrın başında meşrûtiyetle idâre olunduğunu zanneden Türkiye'de, Allah'tan korkmıyarak, insanlardan sıkılmıyarak, 250 bin Neron'un mevcûdiyetini iddia ediyor... Bu hislerle mütehassis, bu fikirlerle mütefekkir bulunan sefîllere göstermek lâzım ki, Osmanlı ordusu kendilerine karakolluk etmekle değil, Osmanlılığın mukaddes hukûkunu mütecâvizlerine karşı müdâfaa vazîfeleriyle mükelleftir!... Askerimizi fırka kavgalarına karıştırmak, ordularımızı bir kaç politikacının âlet-i tegallübü edinmeğe kalkışmak, kendi ocağımızı kendi elimizle yıkmak, kendi vatanımızı kendi elimizle mahvetmek, evlâd ve ahfâdımızın en haklı lânetlerine ebediyyen müstehak olmaktır. Eski İtalya'yı baştanbaşa barbara çiğneten, cihangir Roma'yı kahreyleyen, askerin kâmilen politikacılığa dökülmesi olmuştu. Bu meş'ûm meslek, ezmine-i kadîmenin o nâ-mağlûb ordusunu, bir paçavraya çevirdi. Bedîhiyât-ı târihiyeden de ibret almıyacak ve görmiyecek miyiz ki, muhâlifleri,* Neyyir-i Hakîkat'*inizin tâbiri vechile 'Bilhassa İstanbul ahâlisini' 250 bin süngü ile tehdîde kalkışmak, yalnız hürriyeti değil, bekaa-yı milletimiz için elzem olan askerliğimizi bile mahva, Türkiye'yi düşmanlarına çiğnetmeğe yürümekten başka bir şey değil!"* demektedir.

Neyyir-i Hakîkat'in hezeyanlarına cevap teşkîl eden şu doğru sözlere, maalesef bunu söyliyen Prens de riâyet etmemiş ve orduyu kendi emellerine hizmet ettirmek için komplolara girişmiştir. Şu 31 Mart hâdisesinde onun da dahli vardır ve askeri siyâsete sevkedenlerin bir kısmını da o ve grubu teşkîl etmektedir. Bunu, İttihatçılar'a karşı bir muvâzene husûle getirmek, nefsini

ve muhâlefeti korumak gibi bir maksatla yapmış olduğunu kabul etsek bile, mâzur görmek mümkün değildir. Maalesef hem İttihatçılar, hem de muhâlifleri orduyla oynamışlardır. Fakat bunun esas günah ve vebâli herhalde İttihatçılar'a âittir.

Neyyir-i Hakikat'in nakledilen yazısında müşâhede edilen bir husus da Rumelicilik gayretidir. Nitekim bu câhilâne gayret, ihtilâlin dördüncü günü, İttihat Terakkî'nin Manastır Hey'et-i Merkeziye'sinden sadârete çekilen bir telgrafta açıkça ifâde edilmiştir. Burada:

> *"Cism-i vatanın reîs-i mütefekkiri olan Rumeli (!) yek-vucûddur; Edirne, Selânik, Kosova, İşkodra ve Yanya ile iki güne kadar bir karar-ı kat'î vermezseniz, hükûmet-i merkeziye ile olan irtibatımızı da kat'iyen keseceğiz (!) ve yürüyeceğiz."*

denilmektedir. Bu ibâreler, İttihat ve Terakkî komitesinin mühim merkezlerindeki idâre heyetlerini teşkîl edenlerin en basit vatan ve devlet idrâkinden yoksun olduğunu, hattâ akıldan müberrâ bulunduklarını göstermektedir. Görülüyor ki, Rumeli'nin Türkiye'den ayrılması bile düşünülmektedir. Bu heriflerde "Ayrılırsak nasıl yaşayabiliriz, Cemiyet değil, onun mensubu olanlar dahi sağ kalır mı?" diye bir mülâhaza bile yoktur. Bunları yazan idrâksizler ve vicdansızlar, bir kaç sene sonra, âlet ettikleri beyinsizlerle birlikte ve bir daha dönmemek üzere, aç ve bitkin muhâceret kitleleri halinde İstanbul'a yürümüşlerdir. "Sefîl Bizans" diye tezyîf ettikleri İstanbul, Âkif'in tâbiriyle "üç buçuk soysuz ve beyinsizin" günâhını çeken, Rumeli'nin gâzîler bakıyesi olan temiz ve şecî' halkına kapılarını açmıştır.

Telgraflardaki bu garip fikirler, İttihat ve Terakkî merkezlerindeki adamların ne kerîh bir zihniyete sâhip olduklarını göstermekte; bu idrâksiz zavallıların, Türkiye'yi düşman kuvvetler elinde, ne denlü oynatabileceğine ışık tutmaktadır. Bu kadar idrâksizlik karşısında akıl durmakta; müfekkire bile işlememektedir.

Yine İttihat Terakkî'nin Mudurnu merkezinden çekilen 7 Nisan 1325 târihli bir telgrafta "Zâten mal ve can ve vatanımızı meşrûtiyet-i idâre uğrunda fedâya müttehiden ahd-ü misâk ettiklerinden" bahsedilmektedir. Buna göre, vatan bile meşrûtiyete fedâ edilmektedir. Dalâletin bu derecesi de görülmüş, işitilmiş bir şey değildir. Bunları yazanların "Yâhu vatan olmadıktan sonra meşrûtî idâreyi ne yapacaksın? Nereye sokacaksın bre?" cinsinden bir şüphe şemmesi dahi taşımadıkları ve fecî bir körlükle, dalâlet deryâsında çırpındıkları açıktır. Meşrûtiyet uğrunda vatanı bile fedâya hazır olduklarını söyleyen bu akıl züğürdleri, bir kaç gün sonra, hürriyetin şemmesini bile ta-

şımıyan kendi cemiyetlerinin korkunç sultasına ses çıkarmamışlardır. Demek ki, maksat hürriyet ve meşrûtiyet değil, sefîl arzularını tatmînden ibârettir.

Yine 4 Nisan 1325 târihiyle ve "18. Fırka Kahramanları ve İpek Fedâîleri" imzâsıyle çekilen bir telgraf "Sadârette bulunan alçağa." diye başlamakta ve "İhtimal ki, orada bulunan bir takım kerhâneci evlâdları ilk telgrafımızı vermediler; onları alınız, okuyunuz... Okumadığınız takdîrde Allah'ın la'neti, ananızın donu başınıza geçsin. Okumayanlar, telgrafları vermeyenlerin kâffesi kerhâneden yetişmiş deyyûs-ı âzamdırlar... Sizi açlıktan öldürmek de elimizde, ateş, kurşun ve bıçakla icrâ-yı mücâzâtınız da yedimizdedir ey nâmussuzlar." diye bitmektedir. Kendilerini "kahraman" diye lâkaplandıran bu herifler, kullandıkları tulumbacı ağzından anlaşıldığına göre, esâfil-i nâsdan bir takım zavallılardır.

Bütün bu nakledilenlerden açıkça görülmektedir ki, İttihat ve Terakkî, cemiyetin en sefîl ve âdî adamlarını dahi nefsinde toplamaktadır ve ayak takımı, baş olma sevdâsına kapılmıştır. Bu sebeple Osmanlı câmiasını karanlık ve her hâlde kötü bir istikbâl beklemektedir. İttihat merkezlerinden çekilen şu telgraflardan bile bunu açıkça kestirmek mümkündür ve bu, maalesef çok yakın bir zamanda gerçek olmuştur.

Bu telgraflara mukaabil, İsmâil Hâmi Bey'in "Hakla Hakîkatin Duyulmamış Sesleri" başlığı altında neşrettiği tasvip mektupları da vardır. Bunlar umûmiyetle mutasarrıflıklardan, mümtaz sancaklardan, muhtelif patriklerden gelenlerdir ve az çok resmî bir hava taşımakta, usûlden bir tasvible iktifâ etmektedirler. Arap ve bilhassa Kürd aşîret reîslerinden gelenleri ise, tam bir sadâkatle doludur. Bunlardan Hamîdiye alay kumandanlıklarından gelenleri pek ziyâde tasvibkâr ve hürmetkârdır. Bilhassa "Bitlis vilâyeti umûm meşâyih ve ulemâ ve eşrâf-ı mütehayyiyân ve aşâir-ü kabâil nâmına meşâyihleri Esseyyid Abdulgaffâr Fethi" hazretlerinin telgrafları, hem pek hürmetkârâne ve hem de çok kerâmetkârâne bir edâ taşımaktadır. Fethi Efendi "Efkâr-ı istiklâlcûyâneleri derece-i bedâhatte olan İttihat ve Terakkî cemiyetlerinin ahvâl-i nâbecâları ileride efrâd-ı âilemizin (Osmanlı câmiasını kasdediyor) kanlar içerisinde yuvarlanmasına, vatanımızın ayaklar altında bulundurulmasına sebeb-i kavî olacağı havâlimizde te'vîl-ü tefsîrden âzâde bir keyfiyet olduğu nümâyândır." sözleriyle, milletin ve devletin istikbâlini bütün vuzûhuyle görmüş demektir.

Bu tasvib telgraflarında mühim bir nokta da, hepsinin, meşrûtiyete taraftar olmalarıdır. Fakat korkunç bir feryâd-ü figân seli içinde, bunların tesiri olmamıştır.

Rumeli'deki bu kaynamalara ve feverânlara mukaabil, İstanbul'daki

isyân artık tamâmen durmuş ve sükûnet devresine girmiştir. Bu karışıklık içinde bâzı hâricî hâdiseler ve emeller, Sultan ile birlikte hükûmeti de, bir hayli düşündürmektedir. Aradaki ihtilâfın devam etmekte bulunduğu Bulgaristan, fırsattan istifâde etmek yoluna girmiştir. "Hareket Ordusu" nâmı altındaki kuvvetin İstanbul'a yürümesi ve karışıklık çıkması hâlinde, Bulgarlar'ın durmıyacağı anlaşılmıştır. Bu sebeple hükûmet, Bulgaristan ile yapılmakta olan müzâkereleri çabuklaştırma kararı almış ve isyanın 8'inci günü, Hâriciye Nâzırı Rifat Paşa ile Krallık Ticâret Nâzırı Liyapçef arasında bir anlaşma yapılmıştır (19 Nisan 1909).

Diğer taraftan Adana'da vukua gelen Ermenî vak'ası, pâyitaht karışıklıkları, Hareket Ordusu denilen kuvvetin İstanbul'a yaklaşması, Türkiye'yi bir dâhilî harb içine atacak gibi görünmüştür. Hattâ Fransa, Rusya ve İngiltere donanmaları, aldıkları emirler üzerine, Osmanlı karasularına yaklaşmışlardır. Hemen bütün büyük devletlerin konsoloslukları, hıristiyanları muhâfaza gibi bir maksatla ve Adana hâdiselerinden dolayı Mersin önüne harp gemileri göndermişlerdir. Bunlar arasında Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan ve ilk defa olarak Amerika da vardır. Ayrıca Boğazlar'a da gemiler gönderilmiştir. Nitekim, *İkdâm*'ın 18 Nisan 1909 tarihli nüshasında, yâni ihtilâlin 6'ncı günü Fransız donanmasından iki kruvazörün Tulon'dan Pire'ye hareket emri aldığı, İngiltere'nin Malta'daki gemilerine hazır ol emri verdiği, iki İngiliz zırhlısının Beşike'ye geldiği, Rus Karadeniz donanmasının Boğaz'ın 10 mil açığında manevra yaptığı, düvel-i muazzamanın Osmanlı karasularına donanma yollamağa karar verdiği bildirilmektedir.

İsmail Hâmi'nin neşrettiği Halep, Basra vs. sâhil vâlilerinden gelen telgraflar da "İngiliz, Fransız, İtalyan" donanmalarının Osmanlı kıyılarında "mekik dokuduklarını" ifâde etmektedir.

Şu vaziyet karşısında hükûmet pek haklı olarak, ecnebî müdâhalesinden çekinmektedir. İşte bu sebeple Hareket Ordusu'yla temas kurdurmuş; bu kuvvetin İstanbul'a girmesinin mahzurları ifâde edilerek, ilerlememesi temin edilmek istenmiştir. Bu sebeple bâzı temaslar yapılmıştır. Nitekim İsmail Hâmi Bey'in neşrettiği, Hâriciye Nâzırı Rifat Paşa'nın Draç meb'ûsu Es'ad Paşa'ya yazılmış bir cevâbî telgrafında "Vatanımızı müdâhâlât-ı ecnebiyeye düçâr edip, belki nâ-kaabil-i iltiyâm yara açılmasına vatanperver ve hamiyetkâr muhâtablarınızın râzı olmıyacakları muhakkaktır; bunu dîn ve Osmanlılık nâmına ricâ ederiz." denilmektedir. Bu telgraf, hükûmetin, gelen haberler karşısında, bir yabancı müdâhaleden ne derece çekindiğini ortaya koymaktadır. Fakat, Hareket Ordusu nâmındaki teşekkülde, tabiî ki böyle bir şuûr yoktur.

İstanbul'daki kuvvetin ve erkân ile paşaların hareketsiz kalışının en mühim bir sebebi de, Abdülhamîd Han'ın kan dökülmesine ve cidâle kat'î surette karşı çıkmasıdır. Rivâyetlere göre, huzûruna çıkıp ayaklarına kapanan bir iki müşir ve ferîkin Hareket Ordusu'nu tenkîl etme taleplerini reddetmiş ve "Ben Halîfe-i İslâm'ım, müslümanı müslümana kırdıramam." diyerek rûy-ı kabûl göstermemiştir. Bunlardan birinin Edhem Paşa olduğu rivâyet edilmiştir. 1314 Harbi'nin bu muzaffer kumandanı, asker üzerinde pek büyük bir tesire sâhiptir. Yine rivâyetlere göre, Hareket Ordusu denilen, muntazam bir harb gücü olmayan ucûbe kuvveti dağıtmak için "Edhem'in yalnız ismi kâfidir." Nitekim bu vakur Müşir, yine şifâhî rivâyetlere göre, İttihatçılar'ın teşrîk-i mesâî tekliflerini, İstanbul'da verdikleri sözü tutmadıkları için, "Sizinle çalışılmaz." diye reddetmiş ve Mısır'a çekilmiştir. Fakat bu kıymetli Müşir'i, herhalde Sultan'ın hareketsizlik emri şaşkına çevirmiştir. Ali Şevki Bey'in mektubunda, Paşa'nın bu şaşkınlığı "vukuâta alelâde ve iyi haber alamıyan bir seyirci gibi şâhid olduğu, Mahmud Şevket'in plânından bîhaber bulunduğu" şeklinde anlatılmaktadır.

Hemen bütün kaynaklar, devletin en kuvvetli ve talimli bir harb makinesi sayılan Birinci Ordu'nun, bütün mevcûdiyetiyle Abdülhamîd Han'ın emrinde olduğunu, kaderini ona bağladığını, bu sebeple derme çatma bir kuvvet hüviyetinde bulunan Hareket Ordusu'nu bir çırpıda dağıtacağında müttefiktirler. Esâsen Ahmed Rızâ'nın hâtıratında beyân edildiğine göre, Mahmud Şevket Paşa kendisine:

> *"Ben maiyetimdeki askeri, meşrûtiyeti ve Pâdişah'ı kaldırmak istiyenleri te'dîb edeceğiz, Pâdişah'ın ve milletin hayâtı tehlikede diyerek buraya kadar getirdim, hal'in bizim taraftan vukû bulacağını duyarsa isyân eder, mahvoluruz."*

demiştir. Şu husus, Hareket Ordusu efrâdının da, bir kısım Bulgar, Rum çetecileri ve İttihatçılar hâriç, tıpkı İstanbul askeri gibi Pâdişah'a sâdık olduğunu göstermekte, işin tamâmen üçkâğıtçılığa getirildiğini ortaya koymaktadır. Bu rivâyet de, Hareket Ordusu'nun erât bakımından İttihatçılar'ın güvenecekleri bir kuvvet olmadığını göstermektedir. Hattâ bu sebeple, bir çok İttihatçı subaylar, nefer elbisesi giyerek, askerin arasında bulunmaktadırlar. Şu husus, askere güvenememelerinden doğmaktadır. Nitekim Mahmud Şevket'in, Ahmed Rızâ'ya söylediği sözler de, bu itimadsızlığı açıkça dile getirmektedir. Bu sebeple Pâdişah'ın tenkîl emri vermesi, Hareket Ordusu'nun hâlini digergûn etmeğe kâfi görünmektedir. Hattâ ustalıklı hareket edildiği takdîrde, fazla kan dökülmiyeceğini söylemek bile mümkündür.

Pâdişah kendisini hangi zümrelerin sevdiğini bilmektedir. Erât üzerindeki tesirinin, İstanbul askerinde ne ise, Rumeli neferleri üzerinde de o olduğuna kaanidir. Nitekim İsmail Hâmi'nin neşrettiği Ali Şevki Bey'in mektubunda bu husus "Pâdişah Rumeli askerinin sadâkat ve merbûtiyetinden emîn ve müsterîh görünüyordu. (Tevfik Paşa'ya) işte bu emniyetle 'Onların hepsi benim evlâdlarımdır ve hepsi müslümandır; hiç bir zaman bana fenâlık etmezler.' demişti." cümleleriyle dile getirilmektedir. Hâdiselerin akışında, Pâdişah'ın bu kanaatini kuvvetlendirici noktalar görmek mümkündür. Ali Cevad Bey, vak'anın beşinci günü yapılan cuma selâmlığına her sınıftan binlerce askerin geldiğini, namazdan sonra kasr-ı hümâyûn pîşigâhından "Pâdişahım çok yaşa." duâsını tekrar eden asker ve ahâlinin kısım kısım geçtiklerini, bunun akşama kadar böyle devam ettiğini yazmakta ve cumartesi günü ezâna yakın zamanda da Çatalca Topçu Taburu'nun geldiğini söylemektedir. Bu tabur, saray-ı hümâyûn önüne gelmiş, kendilerine yemek verilmiş; topçu sınıfına mensup 14 yaşındaki şehzâde Abdurrahîm Efendi, selâm-ı şâhâneyi askerlere teblîğ etmiş; onlar da rütbe, nişân ve atıyye talebini ihtivâ eden istidâlar vermişlerdir. Bu topçu taburunun gelişi, Hareket Ordusu'ndan bir müfrezenin girişi gibi görülmüş ve gösterilmiştir. Böylece İstanbul askeri için bir tehlikenin olmadığı ifhâm edilmek istenmiştir. Bu hâdiseyi, Sultan'ın asker nezdindeki sevgisini gösterir yeni bir örnek olarak mütâlaa etmek mümkündür. Çatalca Topçu askerinin, Hareket Ordusu tarafından, itimâd edilemediği için ve bir bahâne ile İstanbul'a gönderildiği de söylenmiştir.

Ali Cevad Bey, "Hareket Ordusu'nun gelişinin Dersaâdet'teki asâkir-i âsiyânenin tebdîl maksadına mübtenî olduğu, Sadrâzam Tevfîk, Harbiye Nâzırı ve Ordu kumandanı paşalar tarafından arz ve ifâde olunurdu." demekte, "Ancak bunun zecr ve te'dîb kasdı taşıdığı anlaşılınca, Sultan'ın askerin hüsn-i suretle ve tedrîcen mübâdelesi, sonra da muâmele-i kaanuniye icrâsı lâzım geldiği fikrinde bulunduğunu" söylemektedir. Aynı müellif "Zât-ı şâhâne bu hallere pek ziyâde teessüf eder ve kendilerinin dahli olmayan bu vak'a-i nâgehzuhûr karşısında vicdânen ve kalben müsterih görünür ve ancak âkıbet-i umûrun nereye müncer olacağı hususunda ziyâdesiyle mütehayyir idi." demektedir.

Buradan anlaşılmaktadır ki, hükûmet, mukaabele niyetinde değildir ve Sultan'ın görüşü de, işin hâdisesiz ve sızıltısız yatıştırılması merkezinde toplanmaktadır. Bu mütâlaayı o günün dâhilî ve hâricî şartları muvâcehesinde doğru ve isâbetli görmek lâzımdır. Fakat gâyet kozmopolit bir hüviyette bulunan Hareket Ordusu ile İttihat Terakkî Cemiyeti, mutlak surette, büyük değil, ufak bir hâdise istemekte, hattâ bunu ihdâs etmek arzusunda bulunmak-

tadır. Onun için bir taraftan Pâdişah'a teminât verilmekte, diğer taraftan hükûmetle anlaşma esasları tesbit edilmek istenmektedir. Hükûmet ise Hareket Ordusu'nun şehre girmesinin muhakkak surette fenâ netîceler doğuracağına kaani bulunduğu için, buna mâni olmak istemektedir. Fakat bu hususta fiilî bir harekette bulunmaktan ziyâde, iknâ yolunu tercih etmektedir.

Halbuki Hareket Ordusu'nda Balkan milletlerinden her çeşit insan vardır. Makedonyalı Bulgar ve Rum çeteleri, keçe külâhlı Arnavut sergerdeleri, hattâ Selânik Yahudî gönüllüleri karmakarışık kitleler teşkîl etmekte ve bunlar için de en câzip fikri, "sefîl Bizans" dedikleri İstanbul'un yağması teşkîl etmektedir. İttihatçılar ise, İstanbul'da muhakkak surette hâkim-i mutlak kesilmek istemekte, fırsattan istifâde ederek muhâliflerini temizlemek, yâhut zararsız hâle getirmek arzusunu göstermektedirler.

Hareket Ordusu'nun ilk kumandanı, Selânikli Rahmi'nin kayın pederi Hüseyin Hüsnü Paşa iken, bir müddet sonra Mahmud Şevket'in ortaya çıkıvermesi de müelliflerin dikkatini çekmiş bir husustur. Bu hususta üstü kapalı bir takım îmâlar yapılmıştır. Bâzılarına göre bu husus, Osmanlı ordusundaki Alman siyâsetine mütemâyil bir askerî kliğin tesiriyle vukû bulmuştur. Diğerlerine göre ise, ordu hiyerarşisinin zarûrî ve tabiî bir netîcesidir. Fakat Hüseyin Hüsnü Paşa İstanbul halkına neşrettiği 19 Nisan 1909 târihli beyânnâmede ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyâseti'ne gönderdiği telgrafnâmede "Hareket Ordusu Kumandanı" olarak imzâ atmıştır. Bilâhare "3. Ordu Kumandanı Mahmud Şevket" imzâsıyle gelen cevâbî bir telgrafta Hüseyin Hüsnü Paşa'dan, "gelen fırkanın kumandanı" olarak bahsedilmiştir. Esâsen bu ordu normal ve meşrû bir kuvvet olmadığı için, meseleyi askerî emr-ü kumanda zinciri zâviyesinden mütâlaa etmek de yersizdir. Mahmud Şevket'in, Sultan'a emniyet verir bir isim olduğu da düşünülmüş olabilir. Her halde Hareket Ordusu'nun kumandan değiştirmesini biraz garip görmek lâzımdır*.

---

* Bu hususta müellifler muhtelif ve değişik kanaatler ileri sürmüşlerdir. *Doğmayan Hürriyet* muharriri Hasan Amca "Meçhûlden Gelen Kumandan" başlığı altında, meseleye bir istifhâm koymakta ve Mahmud Şevket'in, Sultan'ca, yüzbaşılığından itibâren elinden tutularak yetiştirilen bir kimse' olduğu" söylenerek, "Bu nev-zuhûr adam kimdir? İttihat Terakkî hareketiyle ne münâsebeti vardır? Nereden geliyor, kim getiriyor?" suallerini sormakta ve cevap vermektedir. Müellif şöyle devam etmektedir: "Von der Goltz'un emrine verilen bir kaç genç subaydan biri yüzbaşı Mahmud Şevket Efendi'dir. Bu yüzbaşı Alman generalince ayrı bir teveccühe lâyık görülür ve bir müddet sonra eslihâ mütehassısı olarak takdîm edilir. Kısa bir müddet sonra Mahmud Şevket, Almanya'ya giden silâh satın alma komisyonunun başında görülür. İşte Mahmud Şevket, yüzbaşılığından ferîkliğine kadar, borç harç, devletin altınlarını, muhtelif satın alma sebepleriyle Alman varlığına akıtan eldir... Bu yüzbaşı 19 senede paşa olur ve 19'uncu senesinde birinci ferîkliğe yükselir; göğsü, eteklerine kadar Sul-

Diğer taraftan İstanbul'daki vaziyet tavazzuh etmiştir. Sultan'ın karışıklıktan çekindiği, kan dökülmesinden kat'î surette uzak durduğu anlaşılmaktadır. İttihat Terakkî muhâlifleri ise, neferlerin Sultan'a gösterdikleri hudutsuz sevgiden tereddüde düşmüşler ve onun nufûzunun büyümesi karşısında, meşrûtî rejimin devâmı bakımından endîşe duymuşlardır. Sabahaddin işte bu

---

tan Hamîd'in murassâ nişanlarıyle kuyumcu vitrinine döner.. Bu adam olsa olsa, Sultan Hamîd'in Hareket Ordusu üzerine sevkedeceği bir ordunun kumandanı olabilir. Pâdişah'a karşı hareket eden bir ordunun değil!.. Bu adamın, tıpkı Enver gibi, gizli bir kuvvetin arkalaması ile meydana gelmiş olduğu görünüyor... Burada İttihad ve Terakkî'nin hareketine müvâzi ve onunmuş gibi gizli bir elin kendi maksadına varmak için daha ustalıklı ve bilgili hareketi sezilir; bu hareket ancak Birinci Dünyâ Harbi'nde maskesini atar, hakîkî çehresiyle görünür. Hâdiseler dikkatle tâkip edilirse, bu hüviyetleri meşkûk adamları sevk ve idâre edenlerin, Osmanlı topluluğunun irâde ve kudret kaynaklarını daha isâbetle keşfetmiş oldukları teslîm edilir; ordu ve onun başkumandanı Pâdişah... onun için elemanlarını bu mevki ve kuvvetlerin başına tevcîh ederler... Mahmud Şevket, üç seneye yakın bir zaman Hareket Ordusu kumandanı ve Harbiye Nâzırı sıfatıyla tam bir askerî diktatör olarak memleketin başında kaldı. Bunu kim getirmiş olabilir? Tabiî ilk icraatı, sarayı tasfiye, 31 Mart hâdisesi fâillerini tecziye etmek oldu ve o sırada Almanya'da bulunan general Von der Goltz dâvet edildi. 14 Mayıs 1325'te bu husus, Kayzer'den ricâ edildi. Aynı günlerde Osmanlı zâbitlerinden bir grup Almanya'ya tahsîle gönderildi; bir alay Alman zâbiti de tâlim hey'eti olarak Türkiye'ye geldi. Paşa karışık ilk günlerde ve en müstâcel işler arasında İmparator'un dâvetlisi olarak, manevraları seyretmek maksadıyle Almanya'ya gitti... Ömrü boyunca kendi irâdesiyle hareket etmemiş bir insanın, koca imparatorluğu hükmüne tâbi bulunca, ilk işinin bir mesned aramak olacağı tabiîdir. Paşa'nın ilk hâmîsi Von der Goltz oldu... Paşa zuhûr eden fırsata göre ya övünüyor, ya da çatıyordu. Rum Patrikiyle mülâkatta adama 'Sizin kafanızı patlatacağız' der, onu istifâ mecbûriyetinde bırakır. Bir gazeteci ile mülâkât yapsa, mutlaka 'Ordu hazır, hem tamâmiyle hazır.' der, tehdit etmekten kendini alamaz... Verdiği beyânatlarda kendini hükûmetten ayrı göstermek ister; bunun da sebebi askerlerin siyâsetle uğraşmaması lüzûmu üzerinde serdettiği dâvâyı ayakta tutmak içindir... Bu paşa, böyle mantıktan uzak çok söz söyledi, çok adam astı; hem de 'İrticaa meyl-i mahsûsu var.' gibi mâhiyeti anlaşılmayan esbâb-ı mûcibelerle... 2. Ordu manevralarında askerin siyâsetle uğraşmamasını söylemiş, 'Ben de siyâsetle meşgûl oldum ama o hükûmet-i gayr-i meşrûaya karşı idi.' demişti... Onun, yüzbaşılıktan birinci ferikliğe kadar hizmet ettiği ve hizmetine mükâfât olarak göğsünü sepet dolusu nişânlarla süsleyen hükûmetti, bu gayr-i meşrû hükûmet dediği!.. En son İttihatçılar da bu korkunç adamdan kurtulmak istediler."

Kısaltarak aldığımız bu uzun izâhâttan anlaşıldığı üzere, Mahmud Şevket Paşa'nın Hareket Ordusu Kumandanlığı'na getirilmesinde Alman dahl-ü tesiri bulunduğu iddia edilmekte ve sonraki davranışlarından misâller verilerek, bu görüş kuvvetlendirilmek istenmektedir. Bu telâkkî yabana atılacak bir görüş değildir. Nitekim Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hâkim olması, politika çevrelerinde, İngiliz siyâsetinin mağlûbiyeti, Alman nüfûzunun galebesi ve zaferi olarak telâkkî edilmiştir. Paşa'nın Hareket Ordusu kumandanlığına getirilmesi, Pâdişah'ın itimâdını celbetmek için başvurulan bir taktik, Ordu'nun İttihat Terakkî'nin âleti olmadığını gösterir bir davranış olarak da vasıflandırılmıştır. Fakat bu görüşleri, hâdiselerin bilâhare verdiği netîceler bakımından hakîkî ve müessir âmiller olarak görmek mümkün olamamaktadır.

sebeple asker üzerinde en müessir zümre olan ulemâyı vazîfeye dâvet ederek, meşrûtiyetin bekaası için gayret göstermelerini dilemiştir.

Muhâliflerin bu husustaki endîşeleri o kadar ziyâdeleşmiştir ki, "İttihat Terakkî'yle anlaşmayı ehven-i şer" görecek kadar şaşkınlık göstermişlerdir. İşte bu sebeple İttihat Terakkî, Ahrâr fırkaları, Taşnaksutyan Ermeni Cemiyeti, Rum Cemiyet-i Siyâsîyesi, Fırka-i İbâd, Arnavut Başkım Merkez Klübü, Kürd Teâvün Klübü, Çerkes Teâvün Klübü, Bulgar Klübü, Mülkiye Me'zûnîn Klübü, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmâniye ile sâir klüp ve heyetler ve bilumum Osmanlı cerîdeleri mümessilleri "Hey'et-i Müttefika-i Osmaniye" nâmıyle birleşerek, meşrûtiyetin muhâfazası için elbirliği etmeğe karar vermişler; bu hususta müşterek bir beyânnâme neşretmişlerdir. İttihat Terakkî, bu toplantıyı kabul etmekle berâber bilâhare mümessil göndermemiştir. Muhâlifler böylece meşrûtî rejimi muhâfaza ettiklerine kaani olmuşlar ve bu hususta büyük gaflet göstermişlerdir.

Öte yandan "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye", neşrettiği bir beyânnâme ile, 31 Mart'a vücut veren askeri yatıştırmağa gayret etmiş; "İstibdâdın kütüb-i İslâmiyeyi külhânlarda yaktığını, meşrûtî rejimin şer'-i şerîf-i Ahmedî ahkâmına kat'iyyen muvâfık olduğunu, Meclis-i Meb'ûsân'ın meşrûtiyet-i meşruayı bütün efrâdıyle muhâfazaya azmettiğini" söyliyerek "askerden sükûnet ve âmirlerine itaat ricâ" etmiştir. Cemiyet-i İlmiye'nin şu beyânnâmesindeki "kütüb-i şer'iyenin külhanlarda yakıldığı" isnâdı bir müddet sonraki hal' fetvâsında da zikredilen garîb ve acîb bir bühtandır. Her halde kendilerini, dünyevî ve uhrevî mücâzâta uğratacak, yanlış bir görüş mahsûlüdür. Ulemâdan bir kısmının meşrûtiyet taraftarlığını, Tanzîmat'tan itibâren, ilmiye sınıfının azalmaya yüz tutan siyasî nufûzlarıyle alâkalı görmek, yeni rejimde bunu elde etmek ümidlerine raptetmek mümkündür. Her ne suretle olursa olsun, ilmiyeyi teşkîl eden şu adamların hak, adâlet ve devlet üçlüsünü bir arada mütâlaa eden gâyet şuûrlu ve büyük seleflerinin çizgisinden sapmış olduklarını söylemek lâzımdır. Tabiî bunu da ictimaî ve millî bünyeye oturtulamıyan bir alay siyasî inkılâplar memleketi oluşumuza ve devletin bilhassa maârif sahasında ayırıcı bir yol tutmuş bulunmasına bağlamak gerekmektedir.

Görülüyor ki, İstanbul'daki gruplar arasında bir birlik yoktur. İttihat ve Terakkî muhâlifleri tereddüt içindedirler. Hareket Ordusu'nun şehre girmesini istememekle berâber, onu cebren dağıtmanın Sultan'ın otoritesini pekiştirmeğe yarıyacağına kaanidirler. Bu sebeple, o yola gitmektense, İttihatçılar'la anlaşmanın, kendileri için daha uygun olduğuna inanmaktadırlar.

Diğer taraftan Sultan bîtaraf bir vaziyet almayı ve hâdiselerin üzerinde

kalmayı münâsip görmektedir. Ali Cevad Bey "Vak'anın bir fırka-i siyâsiye münâzaasmdan neş'et etmiş olduğu zât-ı şâhânelerince muhakkak olduğu halde, bu derece kesb-i ehemmiyet ve vüs'at etmiş olduğuna teessüf buyururlardı." demekte ve "Meslek-i bîtarafîde devam buyurmalarını bi'd-defeat hâk-i pây-i şâhânelerine arz eylediğini, fakat bilâhare işin şekil ve sûretinin ve menbâ ve menşeinin külliyen tebdîl edilmiş olduğunu ve şu hâlin memleket ve velî-i ni'metini varta-i helâke sürüklemekte idiğini görerek şaşırıp kaldığını" yazmaktadır. Bu husus mühim bir noktaya ışık tutmaktadır. Pâdişah hâdiselerde bîtaraf kalarak, devlet reîsliği vazîfesini yapmağa gayret etmiş ve bu hususa pek riâyet göstermiştir. Fakat bilâhare onun bu tavrı, tamâmen taraf tuttuğu şekline tahvîl edilerek hücûma geçilmiş ve tam bir sahtekârlık ve üçkâğıtçılık ibrâz edilmiştir. Çetecilik zihniyetiyle bu husus makbûl görünse bile muhakkak ki, devlet işlerinde tasvîb edilmesi mümkün olmayan bir davranıştır. Nitekim Hareket Ordusu'nun karargâhı hâlinde Ayastefanos'ta Yat Klübü binâsında, Meclis-i Umûmî-i Millî hâlinde toplanan Âyan ve Meb'ûsân âzaları, reîsleri vâsıtasıyle Sadrâzam'a çektikleri bir telgrafta "Zât-ı hazret-i pâdişâhînin Kaanun-ı Esâsî'ye sâdık kaldıkça nefs-i hümâyûnlarının ve hukuk-ı saltanat-ı seniyelerinin masûniyet ve mahfûziyeti" dolambaçlı bir ifâde ile de olsa, bilhassa tebârüz ettirilmiştir. 22 Nisan 1909 târihini taşıyan bu telgrafta "Meclis-i Âyan reîsi Saîd, reîs-i sânîsi Ahmed Muhtar, Meclis-i Meb'ûsân reîs-i sânîsi Tal'at" imzâları bulunmaktadır. Ali Cevad Bey, "Kaanun-ı Esâsî'ye sâdık kaldıkça" kelimesinin, Pâdişah'ın "azamet ve nâmus-ı mülûkânelerine dokunduğunu" ve bundan şikâyet ettiğini söylemektedir.

Ayrıca ertesi gün, Ayastefanos'ta bulunan 3. Ordu ve Hareket Ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'dan "atabe-i seniye-i şâhâneye" bir telgraf gelmiş ve bunda "Ordu-yı hümâyûnun Dersaâdet'e vusûlü münâsebetiyle bir takım bedhâhân ordunun zât-ı şâhânelerini hal' edeceği havâdisini neşrediyor; hâşâ ordu böyle bir şeyi aslâ kabul etmez. Bu bir bühtan-ı azîmedir." diye teminât verilmiştir.

Burada dikkati çeken bir nokta da lisanın değiştirilerek, meşrû ve tabiî bir hal almış olmasıdır. "Hareket Ordusu" gibi mânâsız bir tâbir kullanılmak istenmemiş; "Ordu-yı Hümâyûnun Dersaâdet'e vusûlünden" bahsedilmiş; iş normal yâhut emirle vukû bulan bir geliş gibi gösterilmiş; "zât-ı şâhânenin hal' edileceği şâyiâtı"nı çıkaranların bedhâhlar olduğu söylenerek "Hâşâ sümme hâşâ" ve "Bu bir bühtân-ı azîmedir." gibi mübâlâğalı hürmet ifâde eden tâbirlerle kat'î surette reddedilmiştir. "Ancak te'dîb-i ussât sırasında bir takım fesede kargaşalık çıkararak hayat-ı hümâyûnlarına irâs-ı mazarrat edecek olurlar ise, bundan dolayı ordunun hiç bir mes'ûliyet kabul etmiyeceğini

arzederim." denmiştir. Bu ifâdede yarım yamalak bir tehdit kokusu hissetmek gerçi mümkünse de bunu o günkü tereddüdüne ve karışık ahvâle hamletmek de kaabildir. Çünkü Mahmud Şevket hâtıratında, velîahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin bir suâli üzerine "Hal' meş'ûmdur; Sultan Hamîd'in hal'ine bile ben karışmadım; zirâ bundan nefret ederim." demiştir. Mahmud Şevket'in bu ifâdesinde biraz samîmiyet görmek mümkündür.

Ayrıca, Âyan ve Meb'ûsân'dan mürekkep Meclis-i Umûmî-i Millî dahi, neşrettiği bir beyânnâmede, Hareket Ordusu'nun beyânlarının muhteviyâtını tasvîb ettiğini bildirmiştir. İşte bu sebepledir ki, Sadrâzam Tevfik Paşa tarafından Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişinin ertesi günü "Bi'l-umûm vilâyât ve elviye-i müstakilleye" bir tâmim yapılmış ve burda da "Zât-ı hazret-i pâdişâhî hakkındaki şâyiât külliyen bî-asl-ü esastır. Hareket Ordusu'nun makaam-ı saltanat-ı Osmaniyeye karşı efkâr ve niyyât-ı hâlisânesi erkân-ı askeriye tarafından te'min olunmaktadır." denmiştir.

Bütün bu resmî, alenî ve husûsî teminât karşısında, Pâdişah tabiî ki memnûniyet duymuştur. Nitekim Ali Cevad Bey "Mahmud Şevket Paşa'nın bu telgrafnâmesi de, bidâyet-i inkılâbdan beri beyân olunan te'minât-ı husûsiyenin ordu nâmına şekl-i alenî ve resmîsi olarak telâkkî edildiğinden bi't-tabiî tatmîn ve tenşîdi mûcib oldu." demektedir. Aynı müellif, Meclis-i Meb'ûsân reîsinin husûsî bir teminâtını da zikretmekte ve "Ahmed Rızâ Bey de zât-ı şâhâneleri istifâ etmiş olsalar bile kendilerini millet zor ile taht-ı hümâyûnlarına ik'âd edeceğini beyân ve ifâde eylemiş olduğunu zât-ı şâhâne bizzat bu hakîre hikâye ve ferman buyurmuşlardı." demektedir. Bu görüş, Abdülhamîd Han'a karşı dışarıda senelerce muhâlefet etmiş bir adamın kanaatidir ve Pâdişahın halk nezdindeki büyük sempatisini dile getirmektedir. Ahmed Rızâ bu kanaatinde artık samîmîdir; fakat elinden bir şey gelmemekte ve o derecede kuvvetli ve nufûzlu bir şahsiyet de bulunmamaktadır.

Bütün bu resmî temînâtları veren müesseseler ve şahısların bilâhare ondan dönmelerini, onların karakter ve ahlâk zaaflarıyle alâkalı görmek lâzımdır. Yeminlerinden dâima hânis olmuş (=dönmüş) adamlar için bu tabiî bir keyfiyettir. Fakat onlarla birlikte temsîl ettikleri müesseseler de iki paralık edilmiş demektir. Yine aynı gün Mahmud Şevket Paşa tarafından "Makaam-ı Sadâret-i Uzmâ"ya gönderilen bir telgrafta "Vatanın te'min-i selâmet-i âtiyesinin hükûmetin takviye-i nufûzuna vâbeste olduğu, işbu maksatla 2'nci ve 3'üncü Orduların Dersaâdet'e kuvve-i seyyâre sevkettikleri, şîrâze-i intizamdan çıkmış olan hassâ ordusundan isti'mân edenlerin affedileceği" ifâde edilir, "Bâzı fesede ve erbâb-ı denaat tarafından kuvâ-yı mezkûrenin güyâ zât-ı hazret-i pâdişahîyi hal' maksadıyle geldiği işâe edilmiş ise de, bunu suret-i kat'iyede tekzîb eylerim." denmiştir. Burda da Pâdişah'a bildirilen hususlar

tekrar edilmiştir. Şu telgrafta ehemmiyetli bir nokta İstanbul'daki askerin aman dileyenlerinin affedileceği hakkındaki resmî beyândır. Maalesef buna da pek riâyet gösterilmemiştir. Teslîm olanlar bile, silâhları alınarak, sürülmüş; Rumeli yollarında "hidemât-ı şakke"de çalıştırılarak cezâlandı-rılmış ve gâyet fecî muâmelelere mâruz bırakılmışlardır.

Verilen bu teminâtlardan sonra hâdiseler hızla gelişmiştir. Nâzım Paşa ile Mahmud Şevket arasında şehre dâhil olma husûsunda yapılacak görüşme, Hareket Ordusu Kumandanı'nın tensîbiyle Ayastefanos'ta yapılmış; fakat Birinci Ordu Kumandanı âdeta orada tevkîf edilerek geri gönderilmemiştir. Diğer taraftan Hareket Ordusu hem bir kısım askerin cuma selâmlığında bulunmasından, hem de başta Pâdişah olmak üzere hemen bütün devlet ricâlinin mukaavemet edilmemesi husûsunda verdikleri emirler, ettirilen yemînler ve nasîhatlerden istifâde ederek, hâriç kışlaları ele geçirmeğe başlamıştır. Bu nasîhatlarda "Gelenler kardaşlarınızdır, yorgundurlar, ikrâm ediniz, rahat ettiriniz." denmiş, asker dahi gelenlerden birer kişiyi yataklarına almak ve her şeylerini kardeş payı yapmağa hazırlanmıştır. Fakat gelenler, rivâyetlere göre, sulhan işgâl ettikleri mevkilerde bile silâh atmak, bâzı askerleri mukaavemet etti diye öldürmek gibi gâyet kerîh davranışlarda bulunmuşlardır.

23-24 Nisan 1909/2-3 Rebîülâhir 1327 târihine rastlıyan cumayı cumartesiye bağlıyan gece, Hareket Ordusu muhtelif kollardan şehre dâhil olmaya başlamıştır. O gece Sadrâzam Tevfîk Paşa, Harbiye Nâzırı Edhem Paşa, Yıldız'ı muhâfazaya memur 2. Fırka Kumandanı Ferîk Memduh Paşalar, mâbeynde bulunmaktadırlar. Ali Şevki'nin yazdığına göre, Tevfik Paşa, evinden ayrılırken hanımına "Ben bu akşam eve dönebileceğimi zannetmiyorum, eğer ölecek olursam, çocuklarıma iyi bak." demiştir. Bu rivâyete göre Sadrâzam, işten pek endîşelidir. Ali Cevad Bey'in nakline göre "Hareket Ordusu pişdârları önce Kâğıdhâne ve Maslak taraflarında görülmüştür. Bir günâ ahvâl-i gayr-i marziye husûlüne mâni olunmak ve bu bâbda tedbîrler alınmak için Hassa kumandanı Nâzım Paşa'nın serîan avdeti, Harbiye Nâzırı tarafından Ayastefanos'a bildirilmiş ise de, ne 1. Ordu Kumandanı, ne de bir cevap gelmiştir. Pişdarların yaklaşması, 4 bine bâliğ olan ve sarayın yakınında bulunan İkinci Fırka-i Hümâyûn'un bittabi havf ve telâşlarını mûcip olmuştur. Bunların zâbitleri, askerlerin kemâl-i ehemmiyetle cephâne talep eylemekte olduklarını haber vermiştir. Bunun üzerine 'Zinhâr askere cebhâne verilmemesi' kat'iyen emrolunmuş ise de, bir çok asker Sadrâzam ve Harbiye Nâzırı'nın bulunduğu odaya girerek son derece telâş ve helecân ile 'Askeri vuracaklar, bizim ne günâhımız vardır? Cebhâne isteriz. Karı gibi ölmek istemeyiz, onlar askerse biz de askeriz.' demişlerdir. 'Gelen askere siz kurşun atmazsanız, onlar da size atmazlar. Onlar sizin ile barışmak için gelmişlerdir.

Pâdişahımızın emri böyledir.' gibi sözlerle nasîhat verilmekte iken, diğer bir cemm-i gafîr daha gelerek 'Bizi öldürmeye geliyorlar; bunlardan hâlâ merhamet mi bekliyorsunuz? Bunlar bizi tavuk gibi boğduracaklar. Onlar vermezlerse biz kendimiz alırız.' demişler; sonra hep birlikte odadan çıkıp gitmişlerdir. Biraz sonra askerin cephaneliği kırarak sandıkları taburlara tevzî etmekte oldukları haberi gelmiştir. Bu sırada 'Ne yapılırsa yapılıp, kan dökülmesine meydan verilmemesi' için irâdât-ı seniye tebliğ edilmiştir. Askerin cebhâneliği kırıp silâhlandıkları Sultan'a arzedilince, Pâdişah bizzat dâire-i hümâyûnun binek taşına çıkarak 'Asker zinhâr kurşun atmasın, eğer kurşun atacaklarsa ilk önce beni vursunlar, sonra atmağa başlasınlar.' buyurmuştur."

Bu irâde-i seniye üzerine zâbitler ve çavuşlar vâsıtasıyle Yıldız muhâfızları biraz teskîn edilmiştir. Fakat bir müddet sonra Yıldız, Hareket Ordusu birlikleri tarafından kuşatılmış ve İkinci Fırka askerleri de pusuya ve hendeklere yatmıştır. Bu vaziyet telâşı mûcib olmuş ve yine Pâdişah'ın ısrarlı emirleri üzerine muhâfız askerleri, mukaavemetten vazgeçirilmiştir. Kuşatmadaki Hareket Ordusu birlikleri hem zayıftır, hem de saray-ı hümâyûna karşı nizamî askere güvenilemediğinden çetelerle karışıktır.

Bu sırada Fâtih Zabtiye Dâiresi'nde ve Bâbıâli'de çatışmalar olmuş; mukaavemet eden asker, ancak top ateşiyle teslîm alınabilmiştir. Taksîm ve Taşkışla'da da bir rivâyete göre sû-i tefehhüm, diğer bir rivâyete göre gelenlerin tahrîki netîcesinde çatışma vukua gelmiş; bunlar da topa tutularak birisi ikindi, diğeri akşama yakın teslîm alınabilmiştir. Böylece 24 Nisan cumartesi akşamı Yıldız ile Selîmiye Kışlası hâriç, bütün İstanbul Hareket Ordusu birlikleri tarafından işgâl edilmiştir.

Yunus Nâdi'nin *11 Nisan İnkılâbı* nâmını taşıyan ve içindeki bir kaç resmî harc-ı âlem vesîkadan maadası hiç bir değer taşımayan, İttihatçı gayretkeşliğiyle yazılmış propaganda kitabında, bir çok yâvelere, bîvâye hükümlere ve nâbecâ ifâdelere rastlanmaktadır. Çatışmalar "Bâbıâli muhârebesi, Taksim muhârebesi, Yıldız muhâsarası" gibi yersiz tâbirlerle tavsîf edilmekte olduğu gibi, "Taşkışla muhârebesi hakîkaten müdhiş olmuştur... Muzaffer ordu, halkın alkışları arasında neşve-i zaferden tamâmiyle hissemend olduğu halde, para mukaabilinde vatanlarını helâke sürükleyen zelîl askerler" gibi ednâ tâbirler de kullanılmaktadır. Sanki büyük bir düşmana karşı, ciddî bir zafer kazanılmış gibi ifâdeler kullanılmış; hasbelkader vukû bulmuş çatışmalarla millet bütünlüğünde açılmış yaraya merhem sürüleceği yerde, kalemle daha fazla genişletilmek istenmiştir. Osmanlı târihinde, milletimizin düşmanlarına bile lâyık görmediği bu zelîlcesine ifâdelerin, aynı milletin ve ordunun fertlerine tevcîh edilmesi, İttihatçı zihniyetinin ne derece dar ufuklu olduğunu açıkça göstermektedir.

Aynı yazara göre "Uzaktan uzağa işitilen top, tüfeng ve mitralyöz sadâları (güyâ) kulaklarda bir terâne-i hürriyet husûle getirmiştir." Tabiî bu terâne-i hürriyetin ne olduğu, üç gün sonraki korkunç terör tejimiyle dâhilen anlaşıldığı gibi, on sene içinde koskoca bir vatanın gidişiyle de açıkça görülmüştür. "Taşkışla muhârebesi"nin muzaffer kumandanları (!) dört sene evvel istiklâl elde etmiş Bulgar çobanlarının, Rum palikaryalarının önünde, maalesef âr-ı firarı irtikâb etmişlerdir. Yazar "Hareket Ordusu"na bâzan "Hürriyet Ordusu" da demektedir. Bizzat Sultan Hamîd muhâliflerine göre, "Onun idâresinin en karanlık günlerine bile rahmet okutacak, misli görülmemiş bir terör devrini açan kuvvet", işte bu sıfata lâyık görülmektedir. Her halde "hürriyet", bu zihniyete göre, istibdâdın en şiddetlisi demektir (!).

Bu taşkışla çatışmasında, mukaavemet eden askerler arasında bulunan bir muzıka zâbiti "Hareket Ordusu'nun kışlaya baskın yaptığını" söylemekte ve -eğer doğru ise- İttihatçılar'ı târih huzûrunda pek büyük bir mes'ûliyete uğratacak malûmât vermektedir*. Bu iddiaya göre Hareket Ordusu, "Teslîm

* 31 Mart hâdisesi srasında Taşkışla'da mızıka zâbiti olan ve kendisini "Hâdise içinde yaşamış, fâcianın kurbanı ve görgü şâhidi" olarak tavsîf eden Mustafa Turan, *Taşkışla'da 31 Mart* nâmındaki eserinde çok şâyân-ı dikkat mâlûmât vermektedir. Hâdisenin İttihatçılar ve onlar vâsıtasıyla yabancı eller, farmasonlar, siyonistler tarafından tertîb edildiğini yazmakta, Rızâ Tevfik'in mahkeme huzûrunda "Hâkim bey, Allah bizi affetsin, günâhımız çok büyüktür; 31 Mart uydurma ihtilâli hazırlandığı zaman, ben Tal'ât Bey'e bundan tevakkî edilmesi lâzım geldiğini söyledim; beyhûde yere kardeş kanının dökülmesinin en büyük cinâyet olduğunu anlattım, bunun fenâ aksülâmeller doğuracağını da hatırlattım, aldığım cevap şu oldu: 'Ne yapalım Rızâ Bey, Cemiyet'in paraya ihtiyâcı var, bu ihtiyâcı ancak Yıldız Sarayı'nm zenginliği ve oradaki hazîne karşılayabilir.' dediğini" nakletmekte, bu kahbece işi "nigehbân-ı hürriyet" dedikleri Avcı Taburları'na yaptırdıklarını iddia etmektedir. Kendisinin de "Cemiyetin vereceği her emre münkad fedâîlerden biri olduğunu" söyliyen muharrir "Tabur kumandanları arasında Binbaşı Remzi gibi siyonistlerin emellerine çalışan dönmeler de bulunduğunu" söylemekte, "Yarım asırdan beri 31 Mart hakkında yazılan eserlerin hiç birisinin Taşkışla içine giremediğini" ifade etmektedir. 1325 senesi Martının 12'nci günü askeri cuma selâmlığına götürdüklerini, Taşkışla'ya avdetlerinde, koğuşta bir takım sarıklı, sakallı hocalar bulduklarını, bunların aslında ilmiye kisvesi giymiş kimseler olduğunu, böylece mürettep fâcianın çok ustaca tertiplendiğini yazmaktadır. Muharrir "Kışlada Avcı'ların bir kaç misli kadar fazla hassa ordusu erâtı vardı; bunlar Hassa Ordusunun 2. Fırkasına mensup 7'nci ve 8'inci alayların taburlarıyle, mızıka bölükleri, nümûne ve istihkâm bölükleri idi." demekte ve iddialarına şöyle devam etmektedir: "Hâdiseyi tertipleyenler kışlada mevcut tabur ve bölüklerin isimlerini tesbit etmişler ki, 31 Mart günü üst nizâmiye kapısındaki nöbetçi borazan, acı acı her bölüğün adıyle toplanma borusu çalıyor; kışlanın askerleri kışla avlusunda toplanıyor, arkasından 'Titeuuyy titey tadey' diye mızıka çağırıyor. Kimin verdiği belli olmayan bir emirle marş çalınıyor. Yine borazan 'Paşa geldi' borusu çalıyor, 'Hazır ol, selâm dur' kumandası veriliyor, önde bir paşa, maiyetindeki zâbitlerle berâber avluya geldiler. Hey'et ihtiram vaziyeti aldı; Pâdişahın marşı çalındı, erât 'Pâdişahım çok yaşa.' diye bağırdılar, 'Rahat dur' kumandası verildi. Paşa askerlere hitâben,

olan askerleri dahi süngüleyip, kışla avlusunu mezbahaya çevirmiştir." Bu çatışmaların "husûsî sûrette çıkartıldığı" ve şehre dâhil olan kuvvetlerin kendilerine kucaklarını açıp bekliyen Mehmetcikleri kasden tehyîc ettikleri" de ileri sürülmüştür. Hattâ "Hıristiyan taassubu ile hareket eden 'komitet' ve 'Heterya' döküntülerinin Fâtih'in sarık deryâsına, hissiyât-ı dindârâneleri tahrîk olunmuş Arnavutlar'ı ise Beyoğlu'nun şapka ormanına ve fistan sergisine salarak" gâyet maksatlı hareket edildiği de iddia edilmiştir.

şevketli Pâdişahımız efendimizin fermân-ı hümâyûnlarını okuyacağını, bunu can kulağıyle dinlemelerini söyledi. Matbaada yaldızla basılmış, üzerinde Pâdişahın büyük tuğrası bulunan fermânı paşa okumağa başladı. Bu fermanda özet olarak 'Rumeli'de Balkan hudutlarında kara bulutlar dolaşıyor, vatanın mukadderâtını tehdît ediyor, bunlar hayra alâmet değildir. Siz asker evlâdlarım bu yurdun bekçilerisiniz; siz olmasanız bu vatan müdâfaa edilemez, 600 senelik ecdâdımız bu yolda canlarını kanlarını vermişlerdir. Ben de irâde ediyorum, düşmanla çarpışırken onları daha iyi görebilmeniz için yeni bir başlık giyeceksiniz, bunda dînî hiç bir mahzûr olmadığına dâir Şeyhülislâm'dan fetvâsını da aldım, ulü'l-emre itaat vâcibdir.' deniliyordu. Paşa bir paketten yeni bir başlık çıkardı. Bu başlık Enveriye biçiminde önü siperli bir başlıktı. Paşa başındaki fesi çıkarıp yeni başlığı giydi. Mızıka bir marş çaldı; erât paşanın önünden merâsimle geçtiler. Merâsim bitince hey'et çekilip gitti. Fermanın başında, bütün panolarda görülen Pâdişah'ın tuğra-yı hümâyunu, altında da Halîfe-i Müslimîn Sultan Abdülhamîd'in imzâsı vardı. Meğer fermânı okuyan paşa ve maiyetindeki zâbitler sahte üniforma giydirilmiş, isyanı hazırlıyan ve tertipleyen mühim şahsiyetlerdi. İçlerinde Cemiyet'ten tanıdığım Bahâeddin Şâkir, Midhat Şükrü Beylerle Ömer Nâci Bey vardı. Fermanı okuyan bir paşaydı, bu fermanın sahte olup sun'î bir isyan maksadıyle tertiplenmiş olduğu akla gelemezdi. Fakat o günün dînî taassup ve inançlarına göre, müslümana şapka giydirmek, barut fıçısına ateş atmak gibi bir şeydi. Böyle bir serpuşun giydirilmesi, askerlerin mâneviyatında reaksiyon yaratacağı muhakkaktı. Taşkışla'da ve gerek Beyoğlu Topçu Kışlası'nda fermanı okudukları sırasında, çavuş, başçavuş kılığında askerleri teşvîk için bir hayli câsus sokmuşlar; hey'etin kışladan ayrılmasıyle bunlar faaliyete geçtiler. Bunlardan Ömer Nâci Bey, kışla avlusunda bir istihkâm arabası üzerinde bağırmaya başladı: 'Heyyy! Asker kardeşler, geliniz, toplanınız, sizlere diyeceklerim var, sizler müslüman değil misiniz? Bizleri anamız, babamız dîn-i mübîn uğruna askerlik yapmak için göndermedi mi? Şapka giymek ne demek? Dîn-i mübîn-i İslâm'ın evlâtlarını düpedüz gâvur yapacaklar, ne duruyorsunuz? Bütün ecdâdımız bu uğurda kanlarını canlarını verdiler. Müslümanlık elden gidiyor. Avcı askerleri sizlere söylüyorum, gâvur olmak için mi hürriyet yaptınız? Ne duruyorsunuz? Haydi hep berâber Meb'ûsân Meclisi'ne gidelim, derdimizi anlatalım.' Asker arasına karışmış zâbitler de askeri tahrîk ettiler, bir anda kızılca kıyâmet koptu... Kışlanın içi karıştı. Hâdiseyi önlemek istiyen zâbitleri bir koğuşa kapattılar... 31 Mart salı günü önde 7. Alayın bandosu 'Ey gâziler yol göründü yine garip sineme' marşını çaldığı, arkada 3. ve 4. Avcı Taburları ile 7. ve 8. Hassa Alayları olduğu halde Dolmabahçe'ye inildi... köprü başına geldiğimizde Bankalar Caddesi'nden inen Beyoğlu Topçu Askerleri de kaafileye katıldı. Yenicâmi'ye geldiğimizde merdivenler papatya tarlası gibi, sarıklı softalarla dolmuştu... Şerîat'in ilk avâzesi burada işitildi..."

Bu iddiaları kabul etmek çok güçtür. Cemiyet'in esas uzuvlarının üniforma giyerek, tiyatro sahnesindeki gibi rollere kalkışmaları da biraz müsteb'addır. Gerçi Cemiyet, çete statüsünde bir teşekküldür ve bu çeşit işleri yapabilir diye düşünülebilirse de, herkesçe tanınan

İttihatçılar'ın İstanbul askerinin toplu ve nizamlı bir mukaabelesinden çok çekinmekle berâber, pâyitahtta tam bir hâkimiyet kurabilmek için küçük çatışmaları arzuladıkları iddiasını doğru kabul etmek mümkündür. Hattâ böyle bir vak'a olmasa bile ihdâs etmek istedikleri muhakkaktır. Şu sebeple, vukû bulan çatışmaları, bu İttihatçı arzusuna raptetmek ve onların sebebiyet verdiğini söylemek lâzımdır.

---

adamlarını böyle bir oyuna sevketmesi kolayca kabul edilemez. Yalnız şunu da söylemek icap eder ki, şapka meselesi, askerin ağzında dolaşmış ve o gün, en çok tekrarlanan bir iddia olmuştur. Bunun yalnız menfî propagandadan çıktığını söylemek de kolay değildir.

İzahlarından anlaşıldığına gör, Mustafa Turan, Nâzım Paşa öldürülürken Ayasofya'da olduğu gibi, Ali Kabûlî kaptanın katlinde de Yıldız önündedir. Yazar "31 Mart kurbanlarının Nâzım Paşa, Şekip Arslan ve Ali Kabûlî olmak üzere 3 kişiden ibâret" bulunduğunu söylemektedir. Bu bir bakıma doğru olmakla berâber, 1 Nisan 1325 târihli *İkdâm*'da hâdise günü ölenlerin isimleri de zikredilmektedir. Bunlardan yüzbaşı İspatari kazâen, yüzbaşı Nâil ile bir mülâzim, Yıldız Saat Kulesi önündeki askere rovelverle ateş ettiklerinden mukaabeleten, Agop isimli biri kazâen, eczâcı Leonida ise korkudan ölmüşlerdir. Bâzılarınca bu rakam 14'e kadar da çıkarılmaktadır.

Mustafa Turan'ın diğer garip bir iddiası da "10 Nisan 1325 günü selâmlıktan sonra askerin başında ne kadar zâbit varsa toplandıklarını, sonra Sultan'ın huzûruna çıkarıldıklarını, Pâdişah'ın yanında Hassa ordusu kumandanı Ahmed Muhtar Paşa ile Serasker Rızâ Paşa'nın bulunduğunu, hükümdarın Hareket Ordusu'na mukaabele etmemelerini söylediğini, Taşkışla'da okunan fermânın kendi fermânı olmadığını anlattığını" iddia etmesidir. O gün Hassa Ordusu kumandanı Ahmed Muhtar huzûrda bulunamaz. Çünkü isyanın birinci günü vazîfesinden azledilmiş ve ikinci günü de İngiliz sefâret gemisine sığınıp Atina'ya kaçmıştır. Serasker Rızâ Paşa da İstanbul'da değildir ve esâsen askerî bir vazîfesi de yoktur. Bu iddia tamâmen yanlıştır. Diğer taraftan sadrâzamlardan gayrılarının görüşmelerinde mâbeyn başkâtibi huzûrda bulunmaktadır. O günkü vukuatı tesbit eden Ali Cevad Bey'in Pâdişah'ın böyle mühim bir konuşmasını zikretmemesi de gariptir. Bu gibi yanlışlıklar, "görgü şâhidiyim" diyen zâtın iddiaları hakkında şüphe uyandırmaktadır.

Görgü şâhidinin diğer bir iddiası da "Hareket Ordusu"nun Taşkışla'daki askere baskın verdiği, çatışmaya onların sebep olduğu" isnâdıdır. Bunu doğru kabul etmek lâzımdır. Anlattığına göre "Yedinci Alay Kumandanı İsmail Hakkı Bey kendisiyle yüzbaşı Hikmet'e beyaz bir çarşaf vermiş ve bunu üst kattaki pencerelerden sallayın." demiştir. Böylece Taşkışla teslîm olmuştur. Yazar "Yıkılmış nizâmiye kapısının enkazı arasında, elinde tabanca, hürriyet kahramanı binbaşı Enver Bey, yanında 10 kadar arkadaşı, yanlarında kıyâfetlerinden Bulgar olduğu anlaşılan acâib kıyâfetli kalabalık kışla avlusuna geldiler. Enver Bey'in yanında uzun boylu, seyrek sakallı Makedonya İhtilâl Komitesi reîsi meşhûr Sandanski vardı. İlk iş, sağ kalabilen Avcıları silâhtan tecrîd edip süngülediler. Beri tarafta Alay Kumandanı İsmail Hakkı Bey, Enver Bey'e 'Oğlum gazân mübârek olsun, Avcı'lara söz anlatamadım.' dedi. Enver ansızın üzerin yürüdü ve sille tokat vurup kumandanın sakalını yoldu. Kumandan bir an içinde kükredi, kan boğacak hâle geldi ve 'Seni utanmaz alçak.' diye Enver'in yüzüne tükürdü. 'Sen askerliğin şeref ve nâmusunu tanımıyan bir adam olduğunu gösterdin. Değil dindaşın, düşman askeri olsa bile teslîm olduktan sonra böyle bir muâmele yapılamaz. Ben senin dîninden, kanından şüpheliyim. Eğer kanında bozukluk ol-

Diğer bir ihtimâl olarak derme çatma, disiplinden mahrum, bir kısım çeteci ve komitacılardan müteşekkil olan bu kuvvetin tabiî bir başıboşlukla veyâ yağma hırsıyle, kendiliğinden çatışma çıkarması düşünülebilir. Hattâ bu husus, Hareket Ordusu'nun mâhiyeti ve oluşumu icâbıdır da denilebilir. Nitekim bu ordunun kumandanı olan Mahmud Şevket bile, şu başıbozukluktan, Sultan Reşâd'ın mâbeyn başkâtibi olan Hâlid Ziyâ'ya dert yanmıştır:

---

masaydı (Bulgarları göstererek) bunların karşısında kendi milliyetini ayaklar altına alıp böyle şerefsiz bir harekette bulunmazdın.' dedi, sarsıldı, kendini kaybetti... Babası yaşındaki değerli bir Türk kumandanını verdiği bir emirle Bulgar çetecilerine üç zâbit arkadaşıyle berâber kurşuna dizdirdi. Sandanski'ye dönüp 'Hak etmedi mi?' diye söylendi." demektedir.

Bir takım taşkınlıkları olmakla berâber Enver, İttihatçılar'ın içinde en edepli ve utangaç adamlardan biridir ve bu derece âdîce davranması biraz garip görünmektedir. Burda bir yanlışlık da vardır. Çünkü kumandanın hemen orada kurşuna dizildiği söylenmektedir. Halbuki Murad Bey, onun, kendisiyle berâber Bekirağa Bölüğünde kaldığını, muhâfızları olan Bulgar ve Rum gönüllülerinin envâ-i hakaaret yaptıklarını, "ana, avrat, silsile, dîn, imâna sövdüklerini" söyliyerek, "Taşkışla kumandanı Topal İsmail Bey'e havâle olunan tüfenk dipçiği kolundan sıyrılıp duvara isâbet ettiği vakit, harçlı duvarda üç parmak derinliğinde bir yara peydâ etti." demektedir. Bu rivâyete göre, İsmail Hakkı Bey, hemen orada kurşuna dizilmemiş ve Bekirağa Bölüğü'ne getirilmiş demektir. "Görgü şâhidi"nin bu gibi yanlışlıkları iddialarını çok ihtiyatla karşılamak icâp ettiğini göstermektedir.

Şâhid, müşâhedelerine şöyle devam etmektedir: "Teslîm olan askerler silâhtan tecrîd edildikten sonra, koğuşlara kapatıldılar; sonra da birer birer çağrılıp, süngülenerek öldürüldüler. Kışla avlusu cesedlerin yığıldığı bir mezbaha hâlinde idi. Sağ kalabilenleri toplayıp, Surp Agop mezarlığında açtırdıkları çukurlara, ölen arkadaşlarımızı süngü tehdidi altında bizlere gömdürdüler. Orada 31 Mart'ın kitle hâlinde gömülen suçsuz kurbanları yatmaktadır... Taşkışla'da gördüğümüz fâcia Ortaçağ engizisyonunda bile görülmeyen korkunç fecaatti. Bu kahraman-ı hürriyet türedisi Taşkışla'da Türk askerlerine her türlüsünü gösterdi. Vatan için çocuklarını askere göndermiş bir çok ana babalar, onların yollarını senelerce boş yere beklediler. 31 Mart'ın bu tâlihsiz ve meçhûl kurbanları bir müslüman mezarlığına bile lâyık görülmediler, Ermeni mezarlığında eridiler." Yazar, Enver'in Bulgar eşkıyâlarını da arkasına takarak sarayı yağma ettiklerini, Musâhip Cevher Ağa'yı Sultan'ın ihtiyat hazînesinin yerini söylemesi için sıkıştırdıklarını, söylemediği için ipe çektiklerini, Nâdir Ağa'nın işkenceye dayanamayıp söylediğini, bunu bizzat onun ağzından dinlediğini, Enver'in 2. Fırka Kumandanı Memduh ve tüfenkçi Tâhir Paşalara da kılınçlarını söküp hakaaret ettiğini, Mahmud Şevket'in ise özür dilediğini, bandosundan kendisiyle berâber 4 kişinin sağ kaldığını, diğer erâtın Taşkışla'da yok edildiklerini, dîvân-ı harb huzûruna çıktıklarını, bu dîvânın 31 Mart'ta Ayasofya meydanına gittim diyeni astığını, kendilerinin belki de Cemiyet'ten tanıdıkları Hâfız İsmail Bey'in müzâhereti sebebiyle askerlikten tard ile 6'şar ay hidemât-ı şakkeye mahkûm edildiklerini" yazmaktadır. Kendilerinin bilâhare kıtâat-ı baîdeye sevkedildiklerini, yüzer kişi, hayvan istifi koç yük vagonlarına doldurulduklarını, Dedeağaç, Gümülcine, Drama, Serez gibi istasyonlarda bir kısım halkın hakaaretine uğradıklarını, nihâyet Manastır'a geldiklerini, def'-i hâcet ve idrâr kokusu ile müteaffin bir hâle gelen vagonların açıldığını, bunlardan müteaddid cenâzeler çıktığını, oradaki merhametli bir yüzbaşının kendilerine acıyıp Kırmızı Kışla'ya götürdüğünü, fakat biraz sonra nereden geldiği bilinmez bir emirle Kozina Dağı eteklerinde taş kırıp yol yaptıklarını, pek güç hayat

"En evvel Hareket Ordusu'yla gelen karışık unsurları yerlerine iâde etmek (lâzımdır). Beni en ziyâde korkutan bu iş(tir).. O karışık efrad her neviden fenâ hâdiselere sebep olabilir. Şuraya buraya sarkıntılıklar, çapulculuklar... Bir kere iş çığırından çıkmış bulunur ve muzaffer bulunmak şevkıyle istila taşarsa bunun önüne geçebilmek için başka bir Hareket Ordusu'na imkân yok."

Görülüyor ki, ordunun kumandanı bile, emrindeki askerden rahatsızdır ve onun emir kumanda dinlemezliğinden şikâyetçidir. Maiyetindeki gürûhun, âdeta bir eşirrâ sürüsü olduğunu itiraf eden şu Paşa'nın, bunu İstanbul'a sokmaktaki ısrarı da çok câlib-i dikkattir. Her halde bunu siyasî hırs ve tamâ'la izâh da mümkün değildir. Pek koyu bir İttihatçı düşmanı olan Salâhaddin Bey de *Bildiklerim* nâmındaki eserinde Hareket Ordusu hakkında şu görüşü bildirmektedir:

"Şehre bilâ mukaavemet dâhil olan bu isyan ordusu, âdeta büyük bir eşkıyâ çetesinden başka bir şey değildi. Çünki Rumeli'de akîb-i inkılâbda istimân eden ne kadar Bulgar, Rum, Arnavut çeteleri var idiyse onların hemen kâffesi mevcud olduğundan ve Selânik dönme ve Yahudîleri ve buna mümâsil haşerât da orduya dehâlet eylediğinden bu gibi eşhas-ı şerîre ile meâli olan ve Hareket Ordusu denilen İttihat

şartları altında yaşadıklarını, 325 senesi teşrîninin 7'nci günü cezâ bitti dendiğini, fakat kaafilenin de yarısının açlık ve sefâletten ölmüş bulunduğunu, bilâhare Selânik'e getirildiklerini, 6 ay Karaburun istihkâmlarında siper kazdıklarını, Alâtini Köşkü'nün önünden hassâten geçirilerek insan kılığından çıkmış perîşân askerlere üç defa "Pâdişahım çok yaşa" diye nisbet verircesine bağırttırıldıklarını, kışın dondurucu soğuklarına dayanamıyan arkadaşları yüzbaşı Hikmet'le mülâzim Ârif'i burada toprağa verdiklerini, Hikmet'in son nefesinde 'Sebep olan sebepsiz kalsın, Allah'ın lânetine uğrasın.' diye beddua ettiğini söylemekte ve "Kim ne derse desin, hangi târihçi ne yazarsa yazsın, elîm fâcianın başından sonuna kadar içinde yaşadığım için korkunç vak'aları gözümle gördüm, bu tüyler ürpertici hâdiselerin canlı şâhidiyim... Cemiyetin yanlış görüş ve idâresi netîcesi icâd edilen 31 Mart fâciasının mürettipleri kahraman, mâsûm olarak öldürülenler de hâin oldular. İttihat Terakkî idârecileri, bayrağını yeryüzünün üç kıt'asında şân-ü şerefle dalgalandırmış olan bir milleti ve koca bir devleti on sene içinde perîşan ettiler. Hürriyetin ilânından sonra yapılan 'Ordumuz etti yemin/Titredi rûy-ı zemîn/Biz milleti ettik emîn/Açıldı râh-ı nevîn.' marşını çaldığımız günleri hatırladıkça 'Keşke ordu yemîn etmese idi de millet bu hâle gelmese idi.' diye için için yanarım." demektedir.

Muharrir 31 Mart'ı, farmason ve siyonist emellerine âlet olan İttihat Terakkî'nin çıkardığını iddia etmektedir. Fakat başka bir yerde, İngiliz dostu Kâmil Paşa'nın oğlu Saîd Paşa'nın konağının arandığını, orada *Volkan*'da çıkan baş makaalelerin orijinallerinin bulunduğunu söyliyerek işi, muhâlefete ve İngiliz gizli servisine raptetmektedir. Hâdisede muhâlefetin dahli inkâr edilemezse de, muharririn bu telâkkîsini, esas iddiasıyle tezad hâlinde görmek lâzımdır.

Terakkî eşkıyâ çetesi İstanbul'a duhûl eder etmez yolda rastgeldikleri ulemâ ve süleha-i ümmeti katl ve şehîd etmeğe ve envâ-i mezâlim ve i'tisafât ve yağmagerlik icrâsına ve kışla ve karakollarına çekilen ve vazîfelerini îfâ eden asâkir-i Osmâniyeyi güyâ düşmanla muhârebe edercesine, kışlalarını toplarla abluka ederek kışlaları topa tutmak ve bu suretle derûnlarında bulunan yirmi otuz bin neferi hâk-i helâke sermek gibi cinâyet irtikâb ettiler. Hurûc-ı ale's-sultan demek olan bu hâle cür'et eden Mahmud Şevket Paşa ile ferik Hüseyin Hüsnü Paşa kumandasında bulunan bu eşkıyâ-yı şerîre, kumandanlarından neferine varıncaya kadar Askerî Cezâ Kaanun-nâme-i Hümâyûnu mevâdd-ı ma'lûmesi mûcibince idâm edilmeleri lâzım gelir."

Bu cümlelerde, garez ve mübâlağa ile berâber, büyük bir hakîkat de mevcuttur ve Hareket Ordusu denilen teşekkülün nizamdan çıkmış, serseri bir kuvvet mâhiyetinde bulunduğunu göstermektedir.

Bu ordunun pek başıbozuk ve inzibatsız bir topluluk olduğuna dâir bir müşâhede de Ali Şevki'ye âittir:

"Topçu kışlasının önünden geçerken, işgâl kuvvetleri kışlanın önü ile karşısına muzaffer fâtihler edâsıyle dikilmişlerdi; süngüleri tüfenklerine takılmıştı; gözleri kanlı, tavırları korkunç ve hareketleri asabiydi; sâkit ve tehditkâr nazarlarla bakıyorlardı. Ben bu kana susamış mahlûklarla seyirciler gürûhunun arasından geçiyordum. (Nihâyet beni çevirdiler, Taksim kışlasına götürdüler.) Yanımdaki askere Hüseyin Hüsnü Paşa'nın maiyetinde mi olduğunu sordum. Kemâl-i azametle cevap verip, Enver'le Niyazî'den başka kimseyi tanımadığını söyledi. Kışladan içeri girdim; ama cehenneme giriyormuşum gibi bir şey duydum. Bir takım vahşî tiplerle karşılaştım; tehditkâr çehrelerle bana bakıyorlardı, nazarlarında kindar bir istihfaf ve muhakkırâne bir lâkaydî vardı."

Bu ifâdeler "Hareket Ordusu" denilen kuvvetin bir kısmının "mahlûkat-ı vahşiye"den terekküp ettiğini göstermektedir. Bu muâmeleye mâruz kalan Ali Şevki Bey, o gün sadâret mevkiinde bulunan Tevfik Paşa'nın husûsî kâtibidir. İstanbul halkının ne çeşit bir zulüm ve i'tisâf kuvvetinin eline geçtiği şu itirâf ve müşâhedelerden açıkça ortaya çıkmaktadır. Pâyitaht ahâlisinin Hareket Ordusu'nu kat'iyen tutmadığı, o günleri yaşıyanlar tarafından gâyet iyi bilinmektedir. Bu kuvvetin "Hareket Ordusu, lâhana turşusu" tekerlemesi ile alaya alındığı gibi, Arnavutlar'dan kinâye olarak "Beyaz takyeliler" tâbiriyle istihfaf edildiği de rivâyet edilmiştir.

İşte kışlalarda mukaavemet etmemesi emredilen ve bu hususta yemîn de verdirilen asker, böyle bir gürûhun tahrîkiyle çatışmaya sevkedilmiş, tabiî gâfil avlandığı için tavuk gibi kümese sıkıştırılmıştır. Eğer İstanbul askerinde mukaabele arzu ve kasdı bulunsa idi, her halde kışlada değil, meydanda ve sahrada harbe kalkışır; muhakkak ki, yalnız tüfenk değil, top da kullanırdı.

İşte bu suretle İstanbul'a hâkim kesilen Hareket Ordusu, İttihat ve Terakkî nâmına kesip biçmeğe başlamıştır. Cemiyet ise, neşrettiği bir beyânnâme ile, her işi orduya bıraktığını bildirmiştir. Bu davranış, milletin en büyük müessesesi olan orduyu bile siyasî emelleri için âlet edinmek isteyişin bir tezâhürü olarak görünmektedir. Ordunun üç beş İttihatçı zâbitânın elinde, bir parti teşekkülü olarak çeşitli tasarruflara girişi, devletin geleceğini pek karanlık kılmış; bu büyük askerî müessesenin millet nezdindeki itibârını da çok sarsmıştır. İstanbul matbuatı, tamâmen ağız değiştirmiş ve yeni fâtihleri mübâlağalı medihlerle pohpohlamağa başlamıştır. 31 Mart'ta isyancıların tarafını tutan *İkdâm,* Hareket Ordusu'nun pâyitahta girişini İstanbul'un ikinci fethi gibi göstermiş; ordunun vatanı yeniden kurtardığını ifâde etmiştir. Artık Osmanlı cemiyeti de bu ucuz vatan kurtarıcılarının eline geçmiştir. *İkdâm*'ın diğer bir şaklabanlığı "Muzafferiyet-i uzmâ" diye adlandırdığı işgâlin kumandanı olan Mahmud Şevket'i "Fâtih-i hürriyet" diye tavsîf etmesidir. Dünya târihinde şehirler ve beldeler, hattâ ülkeler fetheden kumandanlar görülmüştür; fakat "hürriyeti fetheden"e rastlanmamıştır. O da nihâyet 19. Asrın başından beri bir hârikalar ülkesi hâline gelen Türkiye'de zuhûr etmiştir.

Maamâfih bu ifâdede bir isâbet de vardır. Çünkü Mahmut Şevket, hakîkaten Osmanlılar'ın hürriyetini feth ve zaptetmiştir. Nitekim çıplak kuvvetten başka hiç bir selâhiyeti olmadığı halde ve hiç kimseye danışmadan, kaanunî ve hukukî prosedürü de tâkip etmeden örfî idâreyi ilân edivermiştir. İsmail Hâmi'nin neşrettiği Ali Şevki Bey'in mektuplarında:

> *"Bu örfî idâre bir meşrutiyet hükûmetinin değil, bir mutlakiyet hükûmetinin bile tâbi olması lâzım gelen esaslara tamâmiyle mugâyir şartlar altında ilân edildi... Ortada meşrû bir hükûmet bulunduğunu bile kabul etmiyen askerî bir diktatör idâresi tarafından ilân olundu... Mahmud Şevket kendi başına idâre-i örfiye ilân etmekle hem Meclis-i Meb'ûsân'ın, hem hükûmetin hukukuna tecâvüz etmişti."* diye anlatılmaktadır.

Görülüyor ki, nevzûhûr diktatörde işin kitâba uydurulması gibi bir mülâhaza dahi yoktur ve mesele düpedüz, hattâ sersemce bir kuvvet gösterisi

hâline girmiştir. Hemen darağaçları kurulmuş; İsmail Hâmi'nin tâbiriyle "Suçlulardan ziyâde suçsuzları sehpalara çeken" ve hükm-i karakuşîleriyle nâm salan Dîvân-ı Harb-i Örfî nâmındaki ölüm mahkemeleri işlemeğe başlamış; muhâliflerin bir çoğu, Harbiye Nezâreti'nin Bekirağa Bölüğü ismiyle mâruf zindanlarına tıkılmış ve fecî işkencelere mâruz bırakılmışlardır. Bütün 1. Ordu efrâdı hidemât-ı şakka cezâsına çarptırılarak, Rumeli dağlarına sürülmüş ve taş kırdırılarak yol inşaatında kullanılmıştır. Bunlar her türlü tabiî güçlüklerde ve insanlık dışı bir tarzda hasta bir halde çalıştırılmışlar ve hemen hemen mevcutlarının yarısını, bu esnâda kara topraklara vermişlerdir. İşte böylece bir "devr-i şeâmet" başlamış, devlet ve milletimiz için pek fecî netîceler ve meyveler vererek uzayıp gitmiştir.

"31 Mart Vak'ası" Hakkında İleri Sürülen Muhtelif Görüşler ve Münâkaşası

31 Mart vak'ası hakkında, zuhûrundan itibâren ve bilhassa bu yakın zamanlarda pek çok neşriyât yapılmış ve bir haylî fikirler ileri sürülmüştür. Bu fikirler, bunları serdedenlerin siyasî ve ictimâî telâkkîlerine, yâni muhâlif ve muvâfık olmalarına, devrimci veya muhâfazakâr bulunmalarına göre değişmektedir. Târihî bir hâdise hakkında bu derece çeşitli kanaat ihtilâflarının bulunuşunu, her halde içine düştüğümüz fikrî anarşinin tabiî bir tezâhürü olarak görmek icap eder. Bu çok ayrı görüş ihtilâflarının hâlâ devam edişi, 60 seneden beri* cemiyetimizdeki zaafların ve problemlerin hâl yoluna girmediğini de göstermektedir. İşte bu sebeple 31 Mart hâlâ aktüel bir hâdise gibi görülmekte, hattâ bir takım siyasîler, muhâliflerini bununla ithâm etmektedirler.

31 Mart vak'ası üzerinde ileri sürülen görüşlerden biri, bunun meşrûtî rejimi kaldırmak kasdıyle Sultan Abdülhamîd tarafından çıkarıldığını söyliyen ve mes'ûliyeti onun üzerine yıkan telâkkîdir. Bunu İttihat Terakkî'nin resmî görüşü olarak tavsîf etmek de mümkündür. Bu kanaat, hemen bütün müellifler tarafından reddedildiği gibi, son zamanlarda çıkan eserlerde de iltifat görmemeğe başlamıştır. Ali Fuad Bey *Görüp İşittiklerim*'de, bin şehâdete bedel bir şâhidin ifâdesini nakletmiş ve "Talât Paşa'nın kendisine Abdülhamîd'in vak'ada hiç bir medhali bulunmadığını defalarca söylediğini" kaydetmiştir. Başkâtip Ali Cevad Bey de *Fezleke*'sinde, Pâdişah'ın 31 Mart'ta hiç bir dahli bulunmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Aynı müellif ile İbnülemîn, Tevfik Paşa'dan naklen, Pâdişah'ın o günlerde kendisine "Ahvâlin âkıbetini pek

* Eserin kaleme alındığı 1970'li yıllar itibariyle.

vahîm görüyorum. Ben saltanattan fâriğ olacağım. Fakat bu 31 Mart hâdisesini bana isnâd ediyorlar; bunu hiç bir veçhile kabul edemem ve mes'ûliyetinin ve lekesinin benim üstümde kalmasına râzı olamam. Bir komisyon mu, yoksa dîvân-ı âlî mi teşekkül eder; velhâsıl her ne suretle olursa olsun tahkîkat icrâ edilsin, bunu yapanlar meydana çıkarılsın, işte bu şartlarla ferâgat ederim." dediğini, bunu Meb'ûsân reîsi Ahmed Rızâ ile Âyan reîsi Saîd Paşa'ya söylediğini, onun "Tebrie ederse sonra bizim hâlimiz ve mevkiimiz ne olur?" cevâbını verdiğini söylemektedirler. Bu rivâyet, Pâdişah'ın vak'ada bir dahli olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim Ahmed Rızâ da Sultan'ın bîtaraf kaldığını söylemiştir.

İsmâil Hâmi, Cemiyet'in Merkez-i Umûmî âzasından Tahsin Bey'in basılmamış hâtıratında, 31 Mart hâdiselerinden bahs ile "Abdülhamîd Hân-ı Sânî, basîretkâr davrandı; ister sâik-i havf ile olsun, ister beyne'l-asâkir kan dökmekten ihtirâz ile eser-i şefkat göstermiş bulunsun, her hâl-ü kârda büyüklük gösterdi." dediğini kaydetmektedir. Ayrıca Sultan Hamîd'i hiç sevmiyen, hattâ düşman olan Ahmed Bedevî "Abdülhamîd'in ve Yıldız bendegânının, mes'elenin ihzârında kat'iyen dahl-ü te'sîri yoktur." kanaatini serdetmiştir. Muhtelif kitaplarında da aynı kat'iyette olmamakla berâber, bu kanaatini tekrarlamıştır. Rıza Nur ise "Sultan Hamîd, 31 Mart vak'asında tamâmiyle mâsumdur." demektedir. Bu da, sonradan bir nebze pişmanlık duymakla berâber, Sultan Hamîd'e pek ziyâde muhâlif olanlardan biridir.

O sırada Hareket Ordusu Erkân-ı Harbiye reîsliği vazîfesinde bulunan ferîk Pertev Paşa'nın bana bizzat anlattığına göre "Abdülhamîd'in 31 Mart'ın ihdâsında hiç bir dahl-ü te'sîri yoktur; hattâ yatıştırılmasına gayret etmiştir." Paşa, bu hususu, 18 defter teşkîl ettiğini söylediği "hâtıralarımda da yazdım." demiştir. Nitekim yine İttihatçı olan ve Sultan Hamîd'i sevmiyen Mevlânzâde Rif'at da, itirâf mâhiyetinde yazdığı kitabında "Sultan-ı mahlû' Abdülha-mîd Han, kat'iyen vak'anın muharriki değildir; belki men'e en ziyade sâî olanlardan biridir." demektedir.

Bütün bu şehâdetler, Sultan Hamîd'in, hâdisenin ihdâsında en ufak bir dahli bulunmadığını açık bir surette ortaya koymaktadır.

Abdülhamîd'i medhaldar gösteren görüş sâhiplerinin mühim bir kısmı, aynı zamanda 31 Mart'ın bir "irticâ" hareketi olduğu husûsunda ısrar etmişlerdir. Bu irticâ ithâmı da, onu iddia edenlerin fikrî, siyasî ve dînî temâyüllerine göre değişmektedir*. Bunu da ilk anlarda oluşmuş resmî bir İt-

* Nitekim son zamanlarda çıkan ve 31 Mart'la alâkalı bir kaç kitapta, tamâmen siyasî bir gâye ile hareket edilmektedir. *31 Mart İsyanı* isimlisinde hareketin "tipik bir gericilik ayaklanması" olduğu iddia edilmiştir. "Gericilik ayaklanmalarının tipi" nedir? Gericilik nedir? gibi

tihatçı görüşü olarak vasıflandırmak mümkündür. Kendi teşekküllerini "Cemiyet-i mukaddese.", "Müncî-i millet" gibi tâbirlerle anan, merkez-i umûmîlerinin bulunduğu Selânik'i "Mehd-i hürriyet", "Kâbe-i hürriyet" diye tavsîf eden, sergerdelerini "Kahraman-ı hürriyet", "Mücâhid-i hürriyet" ünvanına lâyık gören, ölülerine "Şühedâ-yı hürriyet" diyen İttihatçılar, muhâliflerine de "Mürteci" damgasını yapıştırmışlardır. İtalya'nın Carbonari'leri, cihanın farmasonları, Fransız İnkılâbı'nın Jacobin'leri, hattâ Katolik taassubunun Cizvit'leri gibi, gayet müfrit ve mutaassıp olan ve o nisbette de dar fikirli bulunan bu "Cemiyet-i mukaddese"ye göre, mürtecilik muhâlif-likle müterâdiftir. İşte bu sebeple "irticâ" demek, İttihatçılar'ın lugatinde "muhâlefet" demektir. Bundan dolayı 31 Mart'ın bir "hâdise-i irticâiye" olduğunu söylemek, bir bakıma "Onun bir muhâlefet hareketi" olduğunu beyân etmek demektir. Mefhum ve lugât karışıklığından başka bir şeye yaramıyan bu görüşe, bir ictihad-ı husûsî olarak kaldıkça, bir şey denemez. Fakat yaygınlık kazanırsa, çok ciddî bir felâket olur ve fikrî kısırlık doğurur. Bir hâdisenin veyâ fikrin, şekline veyâ zâhirine veyâ bir motifine bakıp irticâ ile ithâm ve tezyif etmek pek kolay bir yoldur. Fakat bu kolaylığa sapanları, fecî yanlışlıklara ve felâkete sürüklemekten başka bir şey temin etmez. Maalesef bu gün bile bu çeşit bir kolaylık ve yanlışlık deryâsında yüzüyoruz.

31 Mart vak'asının önce İttihatçılar tarafından hazırlandığını, fakat akabinde aleyhlerine döndüğü kanaatinde bulunan Murad Bey "Bu hareket esâsen 'hareket-i irticâîye', yâni Kaanun-ı Esâsî'nin ve meşrûtiyetin aleyhine mahsûs ve münhasır bir isyan-ı irticâî değildi; her halde.... Cemiyet-i İttiha-

---

suallere lüzum yoktur. Çünkü bunların ölçüleri yoktur. Adam kendi subjektif zanlarına göre meseleyi siyasî bir istismâr vesîlesi yapmıştır. *Ben de Yazdım* gibi pek garip bir isim taşıyan mücelledâtın 1. ve 2. ciltlerinde de bu hâdise hakkında uzun ve karışık izâhât verilmiştir. Buna göre mesele "Bir gericilik hareketidir; tertibinde Abdülhamîd'in dahli vardır." Bu telâkkî İttihatçılar'ın hükûmeti tarafından dahi reddedilen, husûsî ve maksatlı bir rapora istinâd ettirilmektedir. Hâlâ o günlerin heyecanıyle dolu olan, îfâ ettiği devlet başkanlığı sıfatıyle de bağdaşamıyacak bir İttihat gayretkeşliği içinde bulunan bu zâta göre, Hasan Fehmi bile Abdülhamîd'in adamları tarafından öldürülmüştür. Ali Kabûlî ise "Sultan Hamîd'in bir işâretiyle" süngülenmiştir. Tabiî bu görüşlerin ve ithamların târih karşısında iler tutar yeri yoktur. Bu sebeple, bîtaraf bir görüşten uzak olan bu ciltler çok ihtiyatla okunmalıdır. Yazarın bir husûsiyeti de istinâd ettiği mehazların dilini kendine göre düzeltmesidir. Bu kusur, o ciltleri hiç istifâde edilemez hâle getirmektedir. Vesîkalar kısmında da aynı yanlış yol tâkip edilmektedir. Bunlar ehlinin istifâde edemiyeceği kadar lisânen tağyire uğramaktadır. "Her hâl-ü kârda" gibi harc-ı âlem tâbirlerin bile "Her hâl iş ve güçte" şeklinde pek gayr-i me'nûs, hattâ yanlış tarzda Türkçeleştirildiğini söylemek, bu sâdeleştirme ameliyesinin mâhiyetini göstermeğe kâfidir. Bu sebeple kitaptaki vesîkalardan da istifâde edilememektedir. Hasbelkader Türk devlet başkanlığı yapmış bir zâtı tenkîd etmeyi doğru görmediğimizden, bu kadarla iktifâ ediyoruz.

diye'nin dâî olduğu bir galeyân-ı hamiyet eseri idi." demektedir. Buna göre 31 Mart vak'ası siyasî bir irticâ hareketi değildir. Bu görüşü tamâmen doğru kabul etmek lâzımdır. Çünkü irticâın en büyük sembolü olarak gösterilen Vahdetî bile meşrutiyetçidir. Nitekim Rıza Nur "31 Mart sırf İttihatçılar aleyhine, binefsihi bir kıyâmdı; şerîat meselesi sâdece bir lâftı." demektedir. Hâdiselere bir Harbiye talebesi olarak katılan ve muhâlefetin görüşlerine meyyâl bulunan A. Bedevî de "Kıyâmda tâkip edilen gâye, meşrutiyet rejiminin tatbîkine engel addedilen mâniaların ortadan kaldırılmasından ibârettir." demektedir. Bu nakiller, hâdisenin siyasî mânâda bir irticâ hareketi olarak vasıflandırılamıyacağını açıkça göstermektedir.

Bu hâdisede askerin "Şerîat isteriz." tâbirini kullanmasına, ulemânın erâtla sıkı temâs etmesine rağmen, dînî bir irticâ hareketi olduğu da söylenemez. Bir defa askerin "Şerîat isteriz." yâhut "Şer' ile dâvâmız vardır." diye yapmış olduğu bu gayr-ı meşrû hareket, cemiyet ve devlette hâkim ve vâcibü'r-riâye olan (=uyulması gereken) umdelere dayandırılmıştır. Yalnız kıyâmlar değil, devlet ve hükûmet tasarruflarına karşı yapılan itirâz ve şikâyetler bile, şerîate istinad edilerek serdedilmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti, kendisinin üstünde olan, hiç bir insan topluluğu veya maddî bir kuvvetle değiştirilmesine imkân bulunmıyan, tatbikatı ve muâmelâtı itibâriyle değil, menşeî ve umdeleri itibâriyle ebedî olan hukuk prensiplerine bağlıdır. Bunu da "şer'-i şerîf" teşkîl etmektedir. Bu sebeple "Şerîat isteriz." sözünü, cemiyetteki hâkim fikre ve devletin esas prensiplerine dayanma gayreti olarak görmek, "Hak ve adâlet isteriz"den başka türlü tefsîr etmemek gerektir.

Nitekim, bugün dahi dünyanın her yerinde mesele aynı şekilde tezâhür etmektedir. Meselâ Rusya'da, devlete karşı ileri sürülen itirazlar, komünist yahut Marxiste-Leniniste prensiplere istinâden yapılmakta, demokratik rejimle idâre edilen memleketlerde ise anayasa umdelerine dayandırılmaktadır. Bir çok yerlerde yapılan ihtilâller ve darbeler demokrasi, hürriyet veyâ "izm" hâline gelen çeşitli ve ne idüğü belirsiz ideoloji kırıntılarına istinad ettirilmektedir. Bu sebeple 31 Mart hâdisesinde, fazlaca kullanılmış olan "Şerîat isteriz." sloganının zâhirine bakarak, meseleyi dînî bir gericilik olarak tavsîf etmek, eğer bunda siyasî veya sâir bir menfaat güdülmüyorsa, tamâmen yanlış bir görüşe saplanmak demektir.

Bir siyasî ve ictimaî hareketin yalnız sloganına bakarak hakîkate varmak boş ve mânâsız bir harekettir. İnsanı dâima yanıltır. Nitekim bu hâdisenin "bir irticâ hareketi" olduğunu ifâde bile, resmen hâkim telâkkî olan siyasî görüşe yaslanmak demektir. Aksı kanaati beyân ise, adama mürteci damgasını yapıştırmak için kâfidir. Tabiî bu telâkkî, kendilerini ilerici görenlerin görüşlerine işâret etmekten başka bir mânâ taşımaz.

Hâdisede ulemânın fazlaca görünmüş olması, bu kanaati değiştirecek vasıfta değildir. Ulemâ zümresi, halk tabakalarından oluşan asker üzerinde, tabiî ki müessirdir. Ayrıca bu zümrenin, askerin makaam-ı saltanata olan temâyülünden, meşrûtiyet için endîşelenen Ahrâr tarafından ve meşîhat maksadıyle bilhassa dâvet edildiği meydandadır. Ulemâ, Osmanlı Devleti'ne birinci derecede müessir olmuş; bu azîm hükûmetin adliye, maârif, hattâ hâriciyesini idâre etmiş mûtenâ bir zümredir. Çok çeşitli milliyetleri ve dîn gruplarını kaplıyan tebeanın idâresinde, adâlet ve hukuk tevzîinde, pek müessir ve cidden takdîre lâyık bir rol oynamıştır. Ulemâ hemen dâima açık fikirliliğiyle, cemiyetin ihtiyaçlarını gâyet iyi derketmesiyle, devletin kudretlenmesi husûsundaki gayretiyle, millî hamle ruhunun ayakta tutulmasındaki himmetiyle temâyüz etmiş bir sınıftır. İlmiye, mânen îfâ ettiği bu rehberlik vazîfesini, muhârebe meydanlarında fiilen de göstermiştir. İşte bu sebeple, milletimizin dâima hürmet ettiği bir zümre olarak görünmüştür. Ne var ki, ulemânın devlet içindeki mevkii, o sıralarda nisbeten sarsılmış; devlet müesseselerindeki durumu da eski yüksekliğiyle kıyâs edilemiyecek bir derekeye düşmüştür. İşte bu sebeple ilmiye sınıfı, kendilerine daha geniş imkânlar sağlıyacağını zannettikleri meşrûtî idâreye umûmiyetle taraftardır ve onun devâmını istemektedir. Bunu hâdise sırasında Cemiyet-i İlmiye'nin neşrettiği beyânnâmelerde açıkça görmek mümkün olduğu gibi, ulemânın beyân ve yazılarından sarîh bir şekilde çıkarmak da kaabildir. Yâni ilmiye, dînî ve siyasî mânâda irticâî bir tavır takınmamıştır. Nihâyetü'n-nihâye istediği, çıkarılan kaanunların şer'î prensiplere biraz daha fazla yaslatılmasından ibârettir ki, bunu cemiyette mer'î adâlet telâkkîsine istinâddan başka şekilde görmenin imkânı yoktur.

Onun bu mâsum hareketine mukaabil, Hareket Ordusu'nun müdâhalesiyle kurulan yeni nizâmı, meşrûtiyet esaslarına tamâmen mugâyir askerî bir diktayı getirdiği, Kaanun-ı Esâsî ile taban tabana zıt tasarruflara vücud verdiği için, siyasî bir irticâ olarak vasıflandırmak yanlış olmaz. Bunun lüzumlu olduğu meselesi ayrı bir mevzûdur. Şeklen meclislere dokunulmaması, zâhiren meşrûtî bir görünüştür. Bunu, hem hamamın nûmusunu kurtarmak, hem de makaam-ı saltanata karşı bir istinâda sâhip olmak luzûmuyle îzâh daha doğrudur.

İşte bu sebeplerle, hâdisenin dînî bir gericilik vak'ası tarzında aksettirilişini, siyasî bir istismâr olarak vasıflandırmak en doğru yoldur. Bu suretle muhâlifleri baskı altında tutmak; muvâfıkların, bilhassa teşkîlâtlı ve silâhlı müesseselerin desteğini temin etmek mümkün olmuştur. Hattâ mektepli ve alaylı ihtilâfı körüklenmiş; yine mektepli ve medreseli ayrılığı iyice kullanılmıştır. Derviş Vahdetî gibi, ismi bile garipsenen bir tip bulunmuş; bunun

şâibeli ve mâceralı hayatı ve ölçüsüz yazıları, alabildiğine istismâr edilmiştir.

Bu husus, dün olduğu gibi, bugün de böyledir. Dervîş Vahdetî öyle bitmek tükenmek bilmez bir mâdendir ki, bir kaç aylık neşriyatıyle şimdiye kadar çoktan unutulup gitmesi icap ederken, 60 senedir dillerde pelesenk edilmiş, sanki yaşayan bir adammış gibi bir takım ithamların mevzuu yapılmıştır. Bu gârip istismar mâdeninin daha bir hayli işletileceği anlaşılmaktadır.

31 Mart vak'ası hakkında diğer bir görüş, bunun İttihat ve Terakkî tarafından tertip edildiğidir. Bu da umûmiyetle İttihatçılar'ın muhâlifleri tarafından ortaya atılmıştır. Bu görüşü ileri sürenlerin başında "Mizancı" nâmıyle anılan Murad Bey gelmektedir. *Tatlı Emeller ve Acı Hakîkatler* nâmındaki eserinde uzun uzadıya bu husustaki görüşlerini açıklamaktadır. Ona göre İttihat ve Terakkî Cemiyeti mevcut bir siyâsî şekli yıkmak için teşekkül etmiştir. Böyle bir maksatla kurulan teşekküllerin yapıcı olması mümkün olamaz. Burada Murad Bey, İttihatçılar'ın Selânik vâlisi olan Hüseyin Kâzım'ın, yine Cemiyet'in sadrâzamı Saîd Halîm Paşa'dan naklettiği kanaate sâhip görünmektedir. Nitekim Saîd Halîm de "Yıkıcılardan yapıcılık, komitacılardan idârecilik beklenemiyeceğini, memleketin felâkete gitmesinin mukadder olduğunu" söylemiştir. Ne gariptir ki, bunu ifâde eden adam, bir müddet sonra onların teklîf ettiği sadâret vazîfesini kabul etmiştir.

Bundan sonra Murad Bey, umûmî sebepleri saymakta, abdesthane ve hamam dâvâsını, alaylı meselesini, Nâzım'ın İzmir'deki kışlada bir ferike yaptığı fecî hakaaretleri ve bunların tekerrür ettiğini, masonluk ve cemiyetçilik sebebiyle askerî hiyerarşinin bozuluşunu, İstanbul'daki cinâyetleri, kendisine bile tehditler yapıldığını, hattâ bir gece vereceği konferansta 300 zâbitin rovelver çektiğini, nakletmektedir.

Hâdiseyi İttihat Terakkî'nin bir kaç acemisi ve geniş mezheplisinin hazırladığını, gâyelerinin mutaassıbâne bir hareket yaptırarak, Abdülhamîd'i yanlış davranışa sevketmek olduğunu, sonra da Ordu ile Rumeli'den gelerek muhâlefeti susturmak, Sultan'ı tahttan indirmek plânını tatbîk ettiklerini söylemektedir. İttihat Terakkî'nin bunun için kendi emrindeki Avcı Taburları'nı kullandığını, Cemiyet'e mensup subayların er kıyâfeti giyerek bunları sevkettiğini, fakat Hassa Ordusu'nun beklenilmeyen bir şekilde, Cemiyet'e karşı döndüğünü iddia etmektedir. Başlarında zâbitlerin bulunuşu bilâhare verilen tahkîk raporunda da zikredilmiş, fakat bunların alaylı oldukları belirtilmiştir. İsmail Hâmi Bey'in neşrettiği *L'Illustration* mecmuası muhâbirinin 16 Nisan 1909 târihli haberinde de "Âsîlerin başında ordudan çıkarılmış bâzı zâbitler" olduğu ifâde edilmiştir. Ordudan çıkarılmış alaylı zâbitlerin askerin başına

gelebilmeleri, ancak İttihatçı zâbitlerin tam bir gafletle uyuduklarını ifâde eder ki, bunu da kabul etmek pek kolay değildir.

Murad Bey'in bundan sonraki iddiaları Hareket Ordusu'nun ahvâline ve dîvân-ı harblerin adâletsiz işleyişine, Bekirağa Bölüğü'nde mâruz kaldığı pek fecî hakaaretlere taalluk etmektedir. Bu netîcelerin gösterdiği istikaametten yine sebebe inerek, hâdisenin bu maksatları temin için İttihat Cemiyeti'nce tertip edildiğini ileri sürmektedir. Bu husustaki mütâlaası ceffe'l-kalem reddedilebilecek bir mütâlaa olmamakla berâber, fazlaca sözü uzatmakta ve işitilenlere fazlaca bir yer verilmektedir.

Rıza Nur, Mizancı Murad'ın bu kitabı Midilli'de kendisine okuduğunu söylemekte, itiraz ettiğini, fakat anûd olduğu için dinletemediğini kaydetmektedir. Tal'ât'ın, evinde saklandığı Hoca Hâlis Efendi'ye "Hoca bir halt yedik, ağzımıza burnumuza bulaştırdık, felâket oldu." dediğini, onun da bunu Murad Bey'e naklettiğini, Mizancı'nın delîlinin işte bu olduğunu söylemektedir. Rıza Nur, Tal'ât'ın bunu "biz tertib ettik" demediğini, Murad Bey'in görüşünün doğru olamıyacağını söyliyerek, 31 Mart'ın "binefsihî bir kıyâm" olduğunu, işi yapanın Hamdi Çavuş bulunduğunu, İttihatçılar aleyhine ve şerîat lehine başlayıp öyle bittiğini, vâkıa ihtilâllerin tamâmiyle seciyesiz şeyler olduğunu, mürettiplerinin aleyhine de dönebileceğini söylemektedir. Görülüyor ki, Doktor, Murad Bey'in fikrini hâdiselerin cereyanına uygun bulmamaktadır.

31 Mart vak'asının İttihatçılar tarafından tertip edildiğine inananlardan biri de Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'dir. Müşârünileyh "Asâkir-i Osmâniye'nin i'tikad ve i'tiyâd-ı kadîmleri hâricinde vukû bulan evâmir ve telkînâtın, aradan iki ay geçmeksizin 31 Mart hâdise-i acîbesini tevlîd eylediğini, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a vürûduyla tebeddül-i saltanat vukua geldiğini, zimâm-ı idâre-i devleti İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yed-i istiklâline aldığını" söylemekte ve "Cümlece ma'lûm olduğu üzere bu 31 Mart hâdisesinde ön ayak olan Avcı Taburları ilân-ı meşrûtiyeti müteâkip, Selânik'ten İstanbul'a getirilmiş ve Kâmil Paşa tarafından kıtâat-ı askeriyelerine iâde teşebbüsünde bulunulduğu halde Cemiyet'çe muvâfakat edilmemiş idi. Muhâfaza-i meşrûtiyet için Dersaâdet'e getirilen bu taburların hilâf-ı me'mûl olarak hâdise-i mezkûreyi ikaa cür'etleri ve bu hâdise sebebiyle erkân-ı Cemiyet'in merkez-i saltanatta takviye-i nufûza muvaffakıyetleri câlib-i nazar-ı dikkat ahvâldendir." demektedir. Yâni Efendi, ölçülü bir lisanla, 31 Mart'ın İttihat Cemiyeti tarafından tertip edildiğini ifâde etmektedir.

Hâdisenin İttihatçılar tarafından tertip edildiğini ileri sürenlerden biri de, Sadâret Şifre Kalemi hulefâsından olduğu halde İttihatçılar'a muhâlif bulun-

duğundan Mısır'a giden Salahaddin Bey'dir. Bu zât *Bildiklerim* nâmındaki eserinde, 31 Mart'ın İttihat Cemiyeti'nce bir şer âleti makaamında istihdam edilen Avcı Taburları'ndan çıktığını, bu taburların kumandanlarının Selânikli avdetî Remzi Bey gibilerinden ve İstanbul ile Rumeli sokaklarında adam öldüren kaatil ve nâmdâr Cemiyet fedâîlerinden terekküp ettiklerini, taburların efrâdının da aynı his ve fikre tâbi olduktan başka kısm-ı küllîsinin Rumeli ahâlisinden, Rum ve Bulgar eşkıyâ çeteleri mensûbîninden olduklarını yazmakta ve "İşte ezher-cihet şâyân-ı i'timâd ve emniyet olan bu taburların îfâ edecekleri hizmeti diğer taburlar zâbitân ve efrâdının icrâ edemiyecekleri Cemiyet'çe ma'lûm idüğünden, 31 Mart hâdisesinin ordu-yı hümâyûn içinde ihdâsı vazîfesini bunlara tahmîl ile, İstanbul'da bulunan asâkir-i Osmaniye'nin efkârını tahrîk ve tahdîşe başlattığı ve Cemiyet vesâit-i sâire ile de bâzı sebük-megazân-ı ahâliyi teşvîk ve iğfâl ve ordu-yı hümâyun ile berâber bir isyân ve ihtilâl çıkartmayı te'mîn eylediği cihetle, 31 Mart 1325' târihinde bir vak'a-i müessife zuhûr etmiştir. Bu vak'a-i fecîayı tehyie ve ihzâr eden Avcı Taburları zâbitanı yevm-i hâdisede nefer elbisesi ile sokaklarda dolaştıktan sonra, Selânik'ten hareket eden Hareket Ordusu'na iltihak etmek üzere Hadımköy cihetlerine firar etmişlerdir.. Bu hareket ve isyana, yedi sekiz ay zarfında Cemiyet'in akıl ve hikmete gayr-i muvâfık icrâ eylediği harekâtını gören ve netîcenin vehâmetini takdîr etmeğe başlıyan bâzı kesân iltihak etmiş, kadro hâricine çıkarılan eski zâbitan dahi kendilerine kumanda etmek için efrâd-ı isyâniye tarafından hânelerinden cebren celbedildiğinden, iş, İttihad aleyhine dönmeğe başlamıştır." demektedir.

Bu izahlardan da anlaşıldığı üzere Salahaddin Bey, isyanın önce İttihatçılar tarafından çıkarıldığını, fakat kısa müddet içinde bunların aleyhine döndüğünü ileri sürmektedir. Bu vehle-i ûlâda mâkul görülebilirse de, Salahaddin Bey, tıpkı başı sonu belli bir senaryonun sahneye konması gibi plânlı hareket edildiğini, istenilen husûle getirilip, arzulanan maksadın tahakkuk ettirildiğini söylemektedir ki, bu biraz uzak bir durumdur. Bu kadar büyük ve tehlikeli bir oyuna girmek, pek kolay değildir. İttihatçılar'ın çeteci zihniyetleri ile bunu tahayyül edebilecekleri düşünülse bile, her halde biraz uzak bir ihtimâldir. Netîcelerden sebeplere inilince bu çeşit bir düşünceye varmak mümkündür; fakat, bunun vak'alara mutâbık bir görüş olduğunu ifâde güçtür. İttihatçılar'ın vak'anın tertîbinde bir dahilleri olduğunu ifâde etmek kolay değildir; ama böyle bir hâdisenin sebeplerinin ve ictimâî vasatının hazırlanmasında tek ve yegâne mes'ûliyetin Cemiyet zimamdarlarına râci olduğunu söylemek icâp eder. Bu husustaki yegâne mâzeretleri kendilerinin tecrübesizlikleri, idrâksizlikleri, cehâletleri ve akılsızlıkları olabilir ki, bunlar da büyük noksanlıklardır. Yalnız İttihat Terakkî, bu vak'adan çok istifâde etmiş;

hükûmet kudretini hemen hemen tek başına ele geçirmiş; muhâliflerini tamâmen bertaraf etmiştir.

Vak'ayı İttihat Terakkî'nin ve onların arkasındaki yabancı ellerin, yâni farmasonların ve onlar vâsıtasıyle de Abdülhamîd'i yıkıp, Osmanlı vatanını parçalıyarak Filistin'de bir Yahudî devleti kurmak istiyen siyonistlerin tertip ettiğini, işin başı sonu belli bir oyun olarak sahneye konduğunu iddia edenler de vardır. Hâdisenin içinde bulunduğu ve görgü şâhidi olduğunu iddia eden Mustafa Turan bunlardan biridir. Aynı çeşit bir iddia da Balkanlar'da ve Filistin'de çarpışmış; Cemal Paşa karargâhında istihbarat zâbitliği yapmış olan Cevad Rifat Bey'e âittir. Bu zât *Bütün Çıplaklığıyle 31 Mart Fâciası* nâmındaki eserinde bu görüştedir. Aynı müellifin 70'e yakın eserinde ve binlere varan makaalelerinde de baş mevzuyu 31 Mart meselesi, farmason ve siyonist oyunları teşkîl etmektedir. Ona göre Osmanlı Türk ve İslâm Devleti sağlam bir bünyeye sâhiptir; fakat bunu bir takım mikroplar kemirmektedir. Bu şer unsurları, siyonistler ve onların idaresindeki farmasonlar ile bu telden oynıyan iç âletlerdir. Cevad Bey için 31 Mart'ın İttihatçılar ve muhâlifleri tarafından tertip edildiği meselesi aslında mühim bir problem değildir. Onlar yalnız bir çerezden ve kukladan ibârettirler. Esas âmil, onları oynatan beynelmilel farmasonlukla yabancı ellerdir. Umûmiyetle muhâfazakâr zümreler tarafından tutulan bu görüşü, vak'anın aydınlanması bakımından değil, ictimaî ehemmiyeti ve tesiri açısından ehemmiyetli görmek lâzımdır.*

31 Mart vak'asının tertîbi hakkında diğer bir görüş; bunu muhâlefetin tertip ettiği iddiasıdır. *Abdülhamîd ve Devr-i Saltanatı* hakkındaki kitabın üçüncü cildini yazan Ahmed Refik bu kanaattedir ve bunu "İttihad Cemiyeti'ni düşürmek maksadını taşıyan muhâliflerin bir tertîbi" olarak görmektedir.

---

* Cevad Rifat'ı, millete oldukça gayr-ı malûm ve şer kaynağı bir düşman göstermesi, bununla millî dayanışmayı artırıcı bir gâye gütmesi bakımından takdîrle karşılamak icap eder. Fakat bunun bâzı kimselerde pek garip bir düşünce sakatlığına ve yanlışlığına vücut verdiğini söylemek de lâzımdır. Buna bizzat rastlamışımdır. Bâzı kimselerce ictimâî ve siyâsî hâdiselerin sebep ve âmilleri hiç nazara alınmadan, fenâ telâkkî edilen bir hareket hemen "Mason oyunudur." gibi pek kolay bir sebebe raptedilmekte ve izâhtan vâreste addedilmektedir. Tabiî bu gâyet basit bir telâkkîdir. Bâzan da iş pek büyütülmekte ve masonlar âdeta zerdüştîlerin "Ehrimen"i hâline getirilmektedir. Tabiî bu da pek sakat bir mütâlaadır. Cevad Rifat Bey'in esas kıymetli tarafı, bence, büyük devlet ve imparatorluk dâüssılâsı ve hasretiyle dolu olmasıdır. Hemen her makaalesinde "Biz dünyânın üç kıt'asına kol atmış, koskoca bir devlettik." diyerek bu hasret dile getirilmekte ve öyle bir kudrete kavuşmak istenmektedir. Cevad Rifat, Balkan dağlarında döğüşmüş, Filistin sahralarında çarpışmış bir Osmanlı zâbitidir ve kaybettiğimiz eski vatan topraklarının hasretiyle doludur. Bu tip bir büyük hasret bile artık cemiyetimizde görülmez olmuştur. Emellerimiz küçülmüştür. Bu eski zâbit şu yüksek maksadının izâhı ve yayılması için, pek sâde, âdeta dıyk-ı zarûret içinde bir ömür tüketmiştir. Her halde bu noktadan da takdîre lâyık bir insandır.

Aslında bunu da bir İttihatçı görüşü olarak tavsîf etmek mümkünse de, ona mensup olmayanlardan biri de bu iddiadadır. Bu zât *Serbestî* gazetesi sâhibi Mevlân-zâde Rif'at'tır. İtirâf mâhiyetinde yazdığı ve Mısır'da bastırdığı *31 Mart 1325 Kıyâmı* nâmındaki eserinde, Abdülhamîd'in vak'ada kat'iyen dahli olmadığı söylenerek:

> *"Kıyâmın mürettip ve âmilleri ve dolayısiyle başlıca müsebbibleri Sabahaddin Bey, Kâmil Paşa ve mahdumu Saîd Paşa, Nâzım Paşa, Hüsnü Paşa ve mahdumu Kemal Bey, Âyan reîsi Saîd Paşa, Cemâleddin Efendi ve mahdumu Muhtar Bey, Stokholm sefîr-i esbâkı Şerif Paşa (Kürtçü'dür); İsmail ve Ali Kemâl Beyler, Fazlı, Nihat Reşad, Ahmed Cevdet, Zühdü, Murad, Rızâ Beyler, Vahdetî Efendi, Kasîdecizâde Ziyâ Molla, ben ve sâiredir... Bugün bizhâdisede oynanmak istenen fecî drama şâhid olduk; melek gibi görünen insanlarda (Sabahaddin'i kasdediyor) bu derece ihtirâsâtın nemâ bulmasından müteaccibiz... Kıyâm yalnız Abdülhamîd'i hal', rüesâ-yı inkılâb-ı katl, İttihat ve Terakkî Cemiyetini mahv ile netîcelenmiş olmıyacaktı. Eskiden beri beslenen bir emel, bir hayâl-i azîmin tatbîkatına devam edilecekti... Daha açık söyliyeyim, bu kıyâm hacâletle değil, muvaffakıyetle netîcelenmiş olsa idi, Sultan Abdülhamîd hal' edilip, Sultan Reşad iclâs, rüesâ-yı inkılâb katl ve İttihat Cemiyeti mahvedilse idi, bu suretle nufûz-ı hükûmet Prens Sabahaddin'in eline geçmiş olsa idi, o da ankayı emel, tâc-ü taht aramaya koyulacaktı... Bu hayâl-i azim, başka bir kisve ile büyük bir zâtın (Midhat Paşa'yı kasdediyor) dahi dimâğını bir vakitler işgâl eylemişti. Şeâmeti bu zavallı milleti 33 sene bir istibdada müptelâ etmiş, kendisinin de başını yemişti."*

denmektedir. Bu görüşü, itirâf mâhiyetinde de olsa, ihtiyatla telâkkî etmek lâzımdır. Hareket maksadının bu kadar bâlâ-pervazâne olduğunu kabul de kolay değildir. Maksat eğer bu kadar büyükse, yâni bütün İttihat reîslerini öldürmek, Sultan Hamîd'i tahttan indirmek, bütün hükûmet nufûzunu ele geçirmek idiyse, bu maksada uygun ciddî bir hazırlık yapılmadığı gâyet açıktır. Bu derece büyük maksatları tahakkuk ettirmek için hiç bir ciddî tedbîr alınmamıştır. Diğer taraftan İttihatçı muhâlifleri olmasına rağmen, Nâzım Paşa gibi kıymetli bir askerin, bu işe şu derece gayr-i ciddî şekil ve surette girdiğini söylemek de kolay değildir. Böyle azim maksatlı bir teşebbüsün şu tedbîrsizlikle muvaffakıyete ulaşmasını düşünmek için deli olmak lâzımdır. Fakat bu tertip iddiasının, esas itibâriyle büyük bir hakîkat payı taşıdığını ifâde etmek mümkündür.

Sultan Reşad'ın da 31 Mart'ın Sabahaddin ve arkadaşları tarafından ter-

tîp edildiği kanaatinde olduğu, miralay Gâlib Bey'den naklen rivâyet edilmiştir. Bu hususu yukarıda yazdığımız için, burada tekrarlamaya lüzum yoktur. *Abdülhamîd'in Hâtıra Defteri* nâmındaki kitapta, mahlû' hükümdarın, işi kışkırtanların ve tahrîk edenlerin, Kâmil Paşa-zâde Saîd Paşa ile İsmali Kemal ve sâirleri olduğu ifâde edilerek, vak'anın tertîb mes'ûliyeti onlara yükletilmektedir. Yine Sultan'ın, Ali Kabûlî'nin öldürülüşü günü, mâbeynde bulunan Kâmil Paşa-zâde Saîd Paşa'ya "Yediğiniz haltı gördünüz mü?" dediği, muhâtabın ağzından Rıza Nur'ca nakledilmektedir.

Son zamanlarda neşredilen ve ciddî bir çalışma mahsûlü olan *31 Mart Olayı* isimli doktora tezinde de bu görüş müdâfaa edilmektedir. Bîtaraf bir araştırıcı olarak görünen eserin muharriri (Sina Akşin), vak'anın muhâlefet tarafından tertiplendiği iddiasını, "Doğru olmak ihtimâli en yüksek bir görüş" olarak kabul etmektedir. Ona göre "Başta Prens Sabahaddin olmak üzere muhâlefet, işi kanlı bir ihtilâl olarak değil, İttihat Terakkî'nin Meb'ûsân üzerinde kurduğu baskıyı kaldırmak için kocaman bir gövde gösterisi olarak düşünmüşlerdir. Bu, İttihat aleyhtarı bir askerî gösteridir. Bu gösteri er ve erbaşlar tarafından subaylara rağmen yapıldığı için, buna ayaklanma da denilebilir. Olaya ilmiye ile bir çok sivil de katılmıştır. fakat asker, dileklerini kabul eden Abdülhamîd'e eğilim göstermiş ve muhâlefetten yana olmamıştır. Böylece ayaklanan asker, onu harekete geçiren muhâlefetin denetimi dışına çıkmıştır." Yine aynı teze göre "Muhâlefet katıksız bir İngiliz siyâseti gütmekten yanadır, İngiliz çevreleri de 31 Mart'ı iyi karşılamışlar ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesini hoş görmemişlerdir." İhtiyatla ve ölçülü olarak serdedilmekle berâber, eser bol muakale(spekülasyon)lerle doludur. Zâten işin bir muhâlefet tertîbi olduğu da kuvvetli bir ihtimal olarak zikredilmiştir.

Bütün bu muhtelif görüşlere rağmen, vak'anın tertip tarzı ve mâhiyeti üzerindeki karanlığın tam açıldığı söylenemez.

31 Mart vak'asında, İstanbul'daki askerlerin hemen hepsini harekete iştirak ettiren sebebi, yalnız muhâlefetin tertîbine dayamak kolay değildir. Hattâ İngiliz ajanlarının faaliyeti, hocaların tahrîki gibi sebeplerin bir arada vukuu dahi, askerin hemen kâffesinin ve ahâlinin mühim bir kısmının fiilî reaksiyonu için sebep teşkîl edemez. Böyle umûmî bir hareketi, geniş gayr-ı memnunluklar husûle getiren, bir seri yanlış tasarrufların netîcesi olarak görmek lâzımdır. Bu hâdise, meşrûtiyetin ilânını temin eden Niyazî'nin dağa çıkması, Şemsi Paşa'ya suikasd tertîbi, hattâ İttihat Terakkî'nin genç zâbitler arasında yayılışı gibi kolayca ve bir kaç hâkim sebebe istinâden izâh ediliverecek bir manzara taşımamaktadır. Aksine sebepleri çok, âmilleri fazla, kökleri derin bir ictimâî aksülamel gibi görünmektedir. Bunu, meşrûtiyetin ilânından itibâren vukû bulan siyasî ve idârî tasarrufların husûle getirdiği gayr-i mem-

nunlukta, cemiyetçe içine düştüğümüz ciddî karışıklıkta; idarî, askerî ve maârif müesselerinde kendini gösteren korkunç keşmekeşte, velhâsıl o günkü ictimâî vasatta aramak lâzımdır.

Her şeyden evvel, umûmî bir erât hareketi olarak seyreden vak'anın sebepleri, yâni askeri fiilî bir protestoya sevkeden hususlar, az çok malûmdur. Bu tasarrufların, İngiliz ajanları, yâhut Derviş Vahdetî tarafından yaptırılmış olması imkân dâhilinde bulunmadığına göre, işi umûmî ve ictimâî sebepler zâviyesinden mütâlaa etmek lâzımdır. Meşrûtiyetin ilânını, ihtiyatla da olsa, geniş bir ümitle karşılayan ve bunu husûle getiren Cemiyet'i tutan efkâr-ı umûmiyenin, 9 ay sonra, ona karşı vaziyet almasına, İttihatçılar'ın delice icraatından başka bir sebep gösterilemez. Bu icraat ile, fırka münâzaatının ve siyasî mücâdelenin berbad bir şekil alışı, herkeste, işin böyle yürüyemiyeceği kanaatini husûle getirmiştir.

Ordudaki genç zâbitlere dayanarak, hükûmete her türlü müdâhaleyi yapan İttihatçılar'a karşı, zâten ihtilâlci Jön-Türkler tarafından serdedilen muhâlefet de, ordudan destek aramıştır. Bu sebeple iş, karşılıklı bir yarışmaya girmiştir. O günlerde İttihatçılar, muhâlefetten bir hareket bekledikleri gibi, Ahrâr safında bulunanlar da siyasî düşmanlarının darbesini intizar etmektedirler. İşte hâdise böyle bir vasatta zuhûr etmiştir.

Muhâlefette bulunan Sabahaddin ile taraftarlarının, İngiliz siyâsetine mütemâyil olması, pek o kadar mühim değildir. Burada nazara alınacak baş mesele, milletin ve devletin bekaasını temindir. Bu hususta bir vatanperver için dikkat edilecek nokta da, devletin sarsılmasına sebep olacak her hareketten kaçınmaktır. Bu noktada İttihatçılar'da da, muhâliflerinde de zerre kadar iz'ân bulunmadığını ifâde etmek lâzımdır. Millî menfaatler için bir devletin siyâsetine temâyül, tabiîdir. Burda aranacak husus, o büyük devletin ajanı derekesine düşmemektir. O takdirde iş, hıyânete inkılâp eden bir suç hâline gelir. Maalesef bu noktada da, muhâliflerin bir kısmında ve İttihatçılar'ın bâzılarında ölçü pek ziyâde kaçırılmıştır.

Türkiye'nin Mısır meselesiyle girdiği "düvel-i mütehabbe" himâyesi sebebiyle 1839'dan beri gelen ricâlin bir kısmı için de bu ölçünün yitirildiğini söylemek mümkündür. Türkiye, büyük kudretini kaybettiğinden, yâni 19. asrın başından beri, Rusya ile İngiltere'nin yâhut garbın bir mücâdele sahnesi hâline gelmiştir. 20. Asrın başında ise buna, İngiliz-Alman rekaabeti ve çekişmesi eklenmiştir. Meşrûtiyetin ilânı ve Kâmil Paşa'nın sadâreti, bir İngiliz muvaffakıyeti olarak görüldüğü gibi, Hareket Ordusu'nun hâkimiyeti de bir Alman zaferi telâkkî edilmiştir. Nitekim, hâricî politikada şahsiyetli bir yol tâkip eden, devletin bekaası ve menfaatleri husûsunda çok hassas olan Sultan

Abdülhamîd'in tahttan indirilmesi de, İngilizler'in büyük arzusunun husûl bulduğu şeklinde tefsîr edilmiştir. Bunlar devletler arası rekaabetlerin ve siyasî nufûz mücâdelelerinin bir netîcesidir.

Bir diğer iddia da İngiltere'nin 31 Mart'ı tuttuğu ve siyasî nufûz tesisi için bunu ihdâs ettiğidir. Bu iddia pek sakat bir mantığa binâ ettirilmiştir. İngiltere'nin her halde, kendi siyâsetine temâyül eden İttihat reîsleri ve ricâl dururken, Derviş Vahdetî'nin arkasında siyasî mevkî ve nufûz elde etmek istediğini iddia etmek kadar iz'ansızlık ve akılsızlık olamaz. Osmanlı Devleti'ni İngiltere'ye yaklaştıran sebep, Rusya'nın İstanbul'a ve Boğazlar'a hâkim olup, Akdeniz'e çıkma siyasetidir. Osmanlı Devleti, kendisini yok edecek bu tasavvura karşı, 19. asrın başından itibâren tek başına karşı koyamaz hâle gelmiştir. Zengin müstemlekelere ve deniz yollarına hâkim olan İngiltere de Rusya'nın açık denizlere çıkma çabasını, ticarî menfaatlerine ve emniyetine zıt görmüştür. İngiltere'nin Osmanlı tamâmiyet-i mülkiyesini muhâfazaya gayreti, kendi menfaatiyle alâkadardır. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye temâyülü de, yine hayatî menfaatiyle alâkalıdır. Fakat 19. asrın sonu ile 20. asrın başında İngiltere, Osmanlı Devleti'nden ayırdığı ülkeler üzerinde fiilî bir idâre kurmağa teşebbüs etmiştir. Sultan Hamîd, İngiltere'yi bu tecâvüz politikasından çevirmek ve gemlemek için, tahaffuzî bir hilâfet siyâsetine başvurmuş, rakîbi olan Almanya'dan istifâde etmiştir.

İngiltere, müslüman müstemlekeleri halkı üzerinde müessir olan bu siyâsete karşı, Sultan'ı devirmek, hattâ Hilâfet'i ilgâ etmek çârelerine başvurmuştur. Türkiye'de çevirdiği numaraların sebebi budur. Bunda da muvaffak olduğunu söylemek, hakîkatı beyân etmekten başka bir mânâ taşımaz. Fakat bu muvaffakıyet, surî, zâhirî ve muvakkat bir mâhiyet taşımış; kendisine de, dünyâya da pek pahalıya mal olmuştur; hattâ olmaktadır. Bu böyleyken, hâdisenin mâhiyetine ve netîcelerine nazar edilmeden, ictimaî zaaflarımız ve bilhassa münevverlerin içine düştüğü mahdut karîha illetinden istifâde edilerek, pek garip tahrîkler yapılmaktadır. Son zamanlarda solcu ve komünizan çevrelerde, 31 Mart meselesi ele alınarak ve ber-mutâd Dervîş Vahdetî mâdeni çalıştırılarak "Mürtecîlerin (Komünist lugatinde, onu benimsemiyen herkes mürteci ve gericidir; fakat burada bilhassa milletin geniş kitlesini teşkîl eden dindarlar ve dîn adamları kastedilmektedir.) dış devletlerin ve yabancı kuvvetlerinin dâima yerli işbirlikçileri olduğu, 31 Mart'ın da bunların eseri bulunduğu" gibi ipe sapa gelmez, tahrikâmiz neşriyat yapılmaktadır. Geniş bir kitlenin ve milletin ekseriyetini teşkîl eden dindarların yabancı işbirlikçisi olduğunu söylemek, herhalde dalâletin, nâmussuzluğun ve zavallılığın en alçakçasıdır. Fakat bu zavallılık ve saçmalıkta daha da ileri gidilmekte, iş şaklabanlığa, hattâ kendi tâbirleriyle "güldürü"ye kadar uzatılmak-

ta, "İkinci 31 Mart, Üçüncü 31 Mart, Dördüncü 31 Mart" gibi yâveler sıralanmaktadır. (Belki de şimdi 31'inci 31 Mart'tayız!) Bütün bunlar, 60 sene evvel vukua gelen bir hâdisenin ne derece korkunç bir istismara mevzu yapıldığını, hakkında ne akıl almadık herzeler söylendiğini, ne korkunç bir duman ve toz bulutunun kaldırıldığını ortaya koymaktadır. İş artık tarihî bir mesele hâlinden çıkmış; tamâmen aktüel bir çekişme konusu hâline getirilmiş; çeşitli siyasî fikir ve kanaatlerde bulunanların birbirini itham ettiği bir mevzû şeklini almıştır. Böyle bir vasat içinde, bu derece çok parmak ve fikir karıştırılan bir hâdisenin serinkanlılıkla mütâlaa edilmesi güçtür. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki, tertip tarzı ve bir çok noktaları henüz tamâmiyle aydınlanmamış olan hâdisenin netîceleri, devlet, millet ve memleket için pek fecî olmuş ve tam bir dönüm noktası teşkîl etmiştir.

Bir defa millî telâkkînin sembolü olan ve şahsiyetli bir hâricî politika güden, büyük tebea yığınlarınca çok sevilen, memleket dâhilindeki ve hâricindeki müslüman unsurlar üzerinde pek büyük bir nufûza sâhip olan Sultan Abdülhamîd hal' edilmiştir. Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet'in nufûz ve otoritesi sarsılmış ve âdeta göstermelik hâle gelmiştir. Böylece tebeayı bağlıyan kuvvetli, târihî ve birleştirici en büyük bağ sarsıntıya uğramıştır. Devlet, tecrübeden mahrum bir mütegallibe gürûhunun eline geçmiş, idarî ve askerî nizam bir türlü normal işliyememiştir. Bu husus çok garip tasarruflara vücud vermiş; bunun netîcesinde de bir çok dâhilî ve hâricî gâilelerle uğraşılmıştır. Bu acîb tasarrufların dâhilde uyandırdığı gayr-i memnunluklar, tebea isyanlarına sebep olmuş; içteki bu karışık manzara yabancı devletlerin iştihalarını kabartmış, İtalya ve Balkan muhârebelerini doğurmuştur. Hürriyet ve meşrûtiyet nâmına en koyu bir despotluk icrâ edilmiş ve eski devir, buna düşman olanlarca bile aranır hâle gelmiştir. Velhâsıl felâketler daha büyük felâketleri tâkip ederek uzayıp gitmiş ve Türkiye, ricâlinin basitliğiyle, münevverlerinin karîhadarlığıyle, siyasîlerinin mahdut ufukluluğuyla bir Balkan devleti derekesine düşmüştür.

"Adana Vak'ası" Nâmıyle Anılan Ermeni Hareketi

Pâyitahtta 31 Mart hâdiselerinin başladığının ertesi günü Adana'da da kanlı bir Ermeni kıyâmı başgöstermiştir (14 Nisan 1909/23 Rebîülevvel 1327). "Adana Vak'ası" diye anılan bu kanlı ihtilâlin başlıca vebâli, İttihat Terakkî Cemiyeti'ne âittir.

Cemal Paşa *Hâtırat*'ında:

"Meşrûtiyet'in ilânını müteâkip İttihat ve Terakkî Merkez-i Umûmî-si Osmanlı mülkünde bulunan muhtelif siyasî ihtilâl cemiyetlerini bir 'Câmia-i Osmaniye' siyasî cemiyeti hâlinde birleştirmek arzusunu izhâr etti. Bu maksatla evvelemirde muhtelif Bulgar ihtilâl cemiyetleriyle temâsa geldik. En evvel meşhûr Sandanski ve Çerneboyef ve rüfekası ile müzâkereye başladık. Biz Osmanlılık esâsâtından bahsederken bu Bulgar ihtilâlcileri Makedonya'nın muhtariyeti fikirlerinden bir zerresini bile fedâ etmek istemiyorlardı. Tal'at Bey'le berâber icrâsına memur olduğumuz bu müzâkerât esnâsında çektiklerimizi bir Allah bilir bir de biz... Maahaza ihtilâl komitaları arasında en ziyâde anlaşabildiğimiz yine bunlardı."

demekte, "Ermeniler'den de Malûmyan ve Şahrikyan ile müzâkereye giriştik"lerini yazmaktadır. Bu müzâkerede Malûmyan Efendi Taşnaksutyan komitası nâmına şu teklifte bulunmuştur:

"İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile Taşnaksutyan Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrûtiyet-i idârenin tehlikeye düçâr olması nokta-i nazarından teşrîk-i mesâî ederler ve fakat esas programlarının te'mîn-i istihsâlinde her ikisi de serbest bulunurlar. Yâni Taşnak cemiyeti kendi ihtilâl teşkîlâtını memlekette idâme eder. Şu kadar ki, şimdiye kadar hafî olan bu teşkilat bundan sonra âşikâr bir cemiyet-i siyasîye hâlini iktisap eder ve âzası alenen îfâ-yı vazîfe eyler."

Bu tekliften anlaşılıyor ki, konuşulan mesele bir ittihad-ı anâsır vücûda getirmek değildir. Meşrûtiyeti muhâfaza nâmı altında, kendi mevcûdiyetlerini korumaktır. Bu adamlar, kendilerinin siyasî mevkilerinin zayıf olduğunu görmektedirler ve esas hedefleri, Sultan'ın an'anevî otoritesine karşı, Cemiyet'lerini muhâfazadan ibârettir. Bu maksat için, tamâmen siyasî muhtariyet ve istiklâl güden gizli Bulgar ve Ermeni komitalarıyla anlaşmak gibi bir denaatte bulunmaktadırlar. Buna kendi devletine karşı, düşmanlarla ittifak demek de mümkündür. İşin garibi bunu, iktidar mevkiine ayak bastıkları anda yapmaktadırlar ki, şu vaziyet, çeteci ve komitacı zihniyetinden bir türlü kurtulamadıklarına delâlet eder. Cemal Paşa "Bittabi bu teklîfi kabul etmekten başka çâremiz yoktu." diyerek, âcizliklerini ve iz'ansızlıklarını ifâde etmektedir.

Şu vaziyete göre, Taşnak ihtilâl cemiyeti, Ermenistan'ın siyasî muhtâriyeti veyâ istiklâli için serbestçe çalışacak; ancak meşrûtiyet tehlikeye girerse, onun idâmesi için İttihat Terakkî'yle müşterek hareket edecektir. Yâni bu gâyet tehlikeli ihtilâl cemiyetleri, hiç bir kayda tâbi olmadan serbestçe icrâ-

yı faâliyet edecek, ülkeden bir parçanın kopması için açıkça çalışacak, âdeta hükûmet içinde hükûmet olacaklardır. Böyle bir teklîfi kabul için, meşrûtiyet denilen ankanın, ya vatan ve devletten de azîz olduğunu kabul edecek kadar safdil, yahut nefs-i nefîsini düşünecek kadar hodgâm olmak lâzımdır. Cemal Paşa, Rus boyunduruğuna düşmekten korkan Taşnaklar'ın bunu kabul ettiklerini, Hınçaklar ile diğerlerinin müzâkereye bile yanaşmadıklarını söylemektedir.

İşte böylece, Anadolu'yu parçalamaya mâtuf bu Ermeni ihtilâl komitaları serbestçe çalışmaya başlamışlar ve kesîf bir faaliyet devresine girmişlerdir. Emniyet-i Umûmiye Nezâreti'nin neşrettiği *Ermeni Komitalarının Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi* nâmındaki kitabın meşrûtiyetin ilânından sonraya taalluk eden kısmı, bu serbest çalışmanın işi nerelere kadar vardırdığını, vatan ve millet için ne derece tehlikeli noktalara kadar uzandığını açıkça göstermektedir.

İttihat reîslerinden Tal'at ise "Komitalara dâima âzamî müsâmahayı gösterdim." demekle, memleketin mukadderâtını tehdît eden tehlikeyi âdeta teşvîk ettiğini itirâf etmektedir. Bu söz Ermeni katliâmıyle ithâm edilen bir adamın zarûrî bir nefis müdâfaası olarak söylense bile, ciddî bir zavallılık taşımaktadır.

O sırada Adana vilâyetinin nüfûsu 550 bini mütecâvizdir. Bu nüfûsun kaahir bir ekseriyetini Türkler teşkîl etmektedir. Vilâyette 60 bin Ermeni, 20 bin "Arab Uşak", 10 bin kadar da Rum vardır. Asırlardan beri tam bir sükûnet ve rahatlık ile yaşayan ve aralarında ciddî bir sızıltı da bulunmıyan bu ahâlî, Tanzîmat'tan itibâren başlıyan ve gittikçe şiddet kazanan yabancı tahriklerine mâruz kalmıştır. Yine bu sebepledir ki, servet kazanmak maksadiyle bir takım Ermeniler Diyâr-ı Bekr, Sivas ve Mâmuretü'l-Azîz taraflarından Adana'ya gelmeğe başlamışlar ve burada kalabalıklaşmışlardır. Asıl yerli Adanalı Ermeniler, vilâyetin kuzeyine tesâdüf eden Haçin (Sâimbeyli) kasabasıyle, Kozan sancağının merkezi olan Sis kasabasının bir kaç köyünde ve İskenderun körfezi sâhilinde bulunan Dörtyol'la ona civar bir kaç köyde oturmaktadırlar.

İttihatçılar'ın yanlış davranışları sebebiyle Adana'da Taşnak ve Hınçak komitaları serbestçe faaliyete başlamış; şûbeler açarak hummalı bir çalışmaya girişmişlerdir. O sırada Sis Marhasalığında Muşeg nâmında genç, şımarık ve şöhret düşkünü bir papas vardır. Bu adam, aynı zamanda Hınçak reîslerindendir; gâyet ahlâksız, hattâ başına taç koyup resim çektirecek kadar ihtiras sâhibi bir komitacı rûhânîdir. Bir çok Ermeni gençleri, bu herifin arkasına takılmışlar; şurada burada yaptıkları mitinglerde, Türk boyunduru-

ğundan kurtulma ânının yaklaştığını ifâde etmişler ve türlü taşkınlıklar göstermişlerdir. Cemal Paşa'nın ifâdesine göre, "Taşnaksutyan mensupları bile bu davanışların pek fenâ netîceler vereceğini, İstanbul'daki murahhaslarına yazmışlardır." Yâni bu papas, işiyle gücüyle meşgûl Ermeniler tarafından sevilmediği gibi, diğer ihtilâl komitası tarafından da fazla sert ve tehlikeli görülmektedir.

O sırada hükûmet pek garip bir karar daha aļmış ve âdeta komitacılar silâhlansın diye (!) silâh ticâretini de serbest bırakmıştır. Muşeg de Avrupa'dan tüfenk ve rovelver celbine başlamış, halkı silâhlandırmaya koyulmuş, silâhların beherinden belli bir komisyon almayı da unutmamıştır. Papas'ın hempâları "Artık bir Ermeni'nin kılına hatâ gelirse, on Türk'ün mahvedileceğini" ulu orta ifâdeye başlamışlardır.

Bu hareketler Türkler'i de tedirgin etmiş ve mukaabil tedbîrlere mürâcaata mecbûr bırakmıştır. Ahâli arasında Ermenîler'in maksatlarına dâir şâyialar dolaşmağa başlamış; işte bu sebeple eşrâftan bâzı Türkler, âilelerini emîn yerlere göndermeğe kalkışmışlardır. Bu Ermeni vak'asının da maksadı karışıklık çıkararak, Avrupa müdâhalesini temin ve Kilikya'da bir Ermeni hükûmeti kurmaktır. Bu rivâyetler Türk ahâliyi endîşeye sevketmiş; hükûmete yaptığı mürâcaatlar, o karışık günlerde, bir netîce doğurmamıştır. Cemal Paşa bu tedbîrsizliği vâli, kumandan ve mutasarrıfların zavallılığına vermekte ve ölçülü ifâdelerle tenkîd etmektedir. Fakat bu tenkîd ve muâhezeler ciddî bir mânâ taşımamaktadır. Çünkü hükûmette ve mecliste müessir bir kuvvet olan kendileri, ihtilâlci komitalarla anlaşma yaptıktan, onların serbestçe faaliyetlerini tanıdıktan, silâh ithâlâtını ve ticâretini serbest bıraktıktan, hükûmet otoritesini körcesine sarstıktan sonra, mutasarrıf veyâ vâlinin yâhut kumandanın ne yapması beklenebilirdi? Meselenin üç aydan beri Adana'da çalkandığını söyleyen bu İttihatçı reîsi, her halde bu vak'adan birinci derecede kendi Cemiyet'ini mes'ûl tutmalıdır.

Bu tedbîrsizlik devam ederken, İstanbul'daki 31 Mart kıyâmının ertesi günü, âdeta merkezdeki karışıklıktan istifâde etmek istercesine "Birinci Adana Vak'ası" denilen Ermeni kıyâmı başlamıştır. Önce Ermeniler'in önüne gelen kadın, çocuk, genç ve ihtiyar Türkler'i katliâm etmeleri üzerine, zâten gergin olan hava, birden kırmızıya boyanmıştır. Kısmî bir iç harb şeklinde ve çok kanlı tarzda inkişâf eden hâdiselerde, iki halk birbirini boğazlamaya başlamıştır. Adana, Tarsus, Hamidiye, Misis, Erzin, Dörtyol ve Azizli'de kanlı kı-tâller vukua gelmiştir.

Bundan on gün sonra "İkinci Adana Vak'ası" diye anılan, yeni bir hâdise zuhûr etmiştir. Yalnız Adana şehrine inhisar eden bu vak'a, gece vakti bâzı

Ermenî gençlerinin Türk askerî ordugâhına ateş açmasıyle başlamış ve yine kanlı bir gelişme göstermiştir. Cemal Paşa "Adana kıtâli esnâsında 17 bin Ermeni ve 1850 müslüman ölmüştür; bu rakamlar gösterir ki, eğer Adana Ermenileri adeden Türklere fâik olsalardı, bu iş aksi olur ve Ermeniler Türkler'i katliâm etmiş olurlardı." demektedir.

Tabiî bu hâdise Avrupa'ya "barbar Türkler'in yeni katliâmı" diye aksettirilmiş; Mersin önlerine İngiliz, Fransız gemileri gönderilmiştir.

Bu kıyâm, Ermeni ihtilâl komitalarının Avrupa müdâhalesini temin için hazırladığı bir hareket olduğu halde, sırf ecnebîlere hoş görünmek için çok garip tasarruflara girişilmiş, fâilden ziyâde mağdûr cezâlandırılmıştır. Cemal Paşa, sanki bir mârifet yapmış gibi, şu şekilde "şecâat arzetmektedir":

> *"Yalnız Adana şehrinde Dîvân-ı Harb-i Örfî mahkûmlarından otuz müslümanı idâm ettirdiğim gibi, ondan iki gün sonra da Erzin kasabasında 17 müslümanı idâm ettirdim. Bunlarla berâber yalnız bir Ermeni idâm olunmuştur. İdam olunan müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin âilelerine mensup gençler bulunduğu gibi, Bağçe kazâsı müftîsi dahi vardı. Bu müftî o havâli Türkleri nezdinde pek büyük nüfûza mâlik bulunuyordu."*

Bu İttihatçı reîs "İdam ettirdim." gibi ifâdelerle ecnebîlere şirin görünmek için ne çeşit bir tezellül içinde bulunduğunu göstermekte, ora Türkleri nezdinde çok büyük itibârı olan bir dîn adamını sallandırdığı için âdeta iftihar etmektedir. Bu derece zelîl bir zihniyete sâhip adamların elinde koca devletin on senede batması bile hârikalardan sayılmalıdır. Tal'ât da aynı yolda bir şecaat arzetmekte ve "Bu idâm kararının Nâzırlar Heyeti'nde tasdîkini te'min eden yine ben oldum." diye temeddühte bulunmaktadır.

Görülüyor ki, İttihatçı reîsleri bir Ermeni'ye karşı 47 Türk idâm etmekle öğünmekte, bunun şerefini (!) paylaşamamaktadırlar. O bir tane Ermeni'yi de idâm etmeselerdi, yaranmakta yarıştıkları düvel-i ecnebiyenin daha fazla takdîrlerini celbederlerdi!

Cemal Paşa, hükûmetin kendisine 200 bin lira gönderdiğini, bunların hepsini yıkılan Ermeni evlerinin tâmir ve yeniden inşâsı, zarara uğrayan Ermeni esnafına kredi açılması, babasız kalan Ermeni çocuklarına dârüleytâm tesisi için sarfettiğini söylemektedir. Herhalde Türkler'den evi yanan, dükkânı ve sermâyesi mahvolan ve yetîm kalan kimse yok demektir (!)

Bütün bunlar İttihatçı reîslerinin dahi devlet umûrunda ne derece tecrübesiz, yaptıkları icrâatın ve başvurdukları tedbîrlerin netîcelerini idrâkten

âciz, devlet adamlığı vasıflarından bi'l-külliye mahrûm olduklarını açıkça göstermektedir.

Murad Bey, "Adana vak'ası" mevzuunda olmıyacak bir iddia serdetmekte, bunun da İttihatçılar'ca husûle getirildiğini ve meselenin "31 Mart'la" alâkalı bulunduğunu iddia etmektedir. Ona göre "İki vak'a da tertiptir ve İstanbul'da taassup kasden tahrîk edilmiştir. Meseleye dînî bir taassub süsü verilerek Avrupa'nın hıristiyan damarına basılacak ve İstanbul'daki asıp kesmelerin onlarca hoş görülmesi temin edilecektir." Tabiî bu iddianın kabûlü mümkün değildir. Fakat 31 Mart'ın dînî bir taassup hareketi olarak gösterilip, icrâ edilen tenkîlin Avrupa'ca hoş görüldüğünü söylemek kaabildir.

Sultân el-Gâzî Abdülhamîd Hân-ı Sânî Hazretlerinin Taht-ı Osmânî'den İndirilmesi

Hareket Ordusu İstanbul'u işgâl altına aldığı gün, Yıldız Sarayı'nın da büyük kısmı çetecilerden mürekkep birlikler tarafından muhâsara edilmiştir (24 Nisan 1909/3 Rebîülevvel 1327 cumartesi akşamı). Ali Cevad Bey'in nakline göre muhâfız askerinin bir kısmı Pâdişah'ın devamlı ve kat'î ısrarı karşısında teslîm olduğu gibi, bâzısı da Anadolu yakasına geçerek kaçmışlardır. Sarayda zâbitlerle birlikte 30 askerden fazla kimse kalmamıştır ve bunlar da bekçilik vazîfesiyle mükellef bulunmaktadırlar. Böyle olduğu halde, Hareket Ordusu'nun muhâsara kumandanı (!) Şevket Turgut Paşa, buna inanmamış ve bir kaç bin neferin daha bulunduğuna zâhib olmuştur. Başkâtibin verdiği teminât ve yolladığı haberler boşa gitmiştir. Şevket Turgut'un verilen teminâta inanmaması, ya mukaavemet husûsundaki korkularından, yâhut da orayı, karşı koyuyor diye topa tutup işi halletmek gibi bedhâhâne bir maksada mâtuf olabilir. Birinci ihtimâl vârid görülemez. Çünkü yapacakları en ufak keşif, bu zannın yanlışlığını gösterecektir. Muhâsara kuvvetinin bunu yapmamış olmasına ise ihtimal verilemez. Ali Cevad Bey "Yıldız Sarayı'nın Hareket Ordusu tarafından behemahal tahrîb edileceğinin mukarrer olduğunu ve bu hususun bâzıları tarafından kendisine ihtar edildiğini, hattâ zevcesinin pazar günü sabahleyin gelerek, topa tutma işini mevsukan haber aldığını bildirdiğini" söylemektedir. Başkâtip kendisine "Hakîkaten korku geldiğini" yazmakta ve "Otuz senedir nân-ü ni'metine müstağrak olduğum velînimetimi böyle nâzik ve vahîm bir zamanda yalnız bırakıp gitmekten utandım ve Allah'tan korktum." demektedir.

Ali Cevad yeniden kumandana mürâcaat etmiş; lâzım gelen teminâtı vermiş; hattâ sarayda asker bulunmadığını, hiç olmazsa kapılara nöbetçi gönderilmesini istemiş; fakat yine aynı cevâbı almıştır. Şu ifâdeler Hareket Ordu-

su'nun her halde pek bedhâhâne tasavvurları olduğuna işâret etmektedir. Bereket versin ki, böyle bir işe kalkışılmamıştır.

Başkâtibin verdiği diğer malûmât "Pazar günü sabahleyin düvel-i muazzama sefâretlerinden birinin kapı oğlanını göndererek gâyet mahrem kaydıyle, 'Zât-ı şâhânenin bir arzûsu var mıdır?' diye" sordurmasıdır. Pâdişah'a bu mevzuda daha evvel de bâzı teklîfler yapıldığı rivâyet edilmiştir. Hasan Amca, Sultan'ın yâverlerinden Hasan Bey'den naklen, şöyle yazmaktadır:

> *"İngiltere Kralı'nın sefâret müsteşârı Fitzmaurice vâsıtasıyle Akdeniz donanmasının emir ve irâdelerine verildiğini, irâde buyurdukları takdîrde İstanbul'a müteveccihen derhâl harekete âmâde bulunduğunu teblîğ ettiği zaman Sultan Hamîd bu teklîfi nezâketle reddetmiş ve 'Kral hazretlerine teşekkürlerimi iblâğa tavassutunuzu ricâ ederim; hiç fevkalâde bir şey yok; o gelenler de benim evlâdlarımdır.' demiş. Rus sefîrinin aynı şekilde vukû bulan teklîfini de aynı suretle reddetmiş."*

Ali Haydar Midhat da Rus Çarı'nın ve Alman İmparatoru'nun yardım teklîfi yaptıklarını söylemekte ve "Sultan Hamîd'in.. imdat teklîflerini reddetmesi, inanılmıyacak şeylerden olmakla berâber, bunu bana hikâye eden bizzat Alman sefîri Baron Marschall olduğu için, cereyan eden bu vak'aya hayret etmemek elimden gelmedi." demektedir. Bu garip snob'un Osmanlı hükümdarlığının ne demek olduğunu, bunun çok köklü bir an'anesi bulunduğunu hiç idrak etmediği anlaşılmaktadır. Anlıyamadığı bir nokta da, her halde Sultan'ın politikasına düşman olan hükümdarın yardım etme talebidir.

Halbuki hal' fetvâsı vermekten husûsî surette çekinen ulemâdan bâzıları bunu çok daha iyi anlamaktadırlar. Nitekim Abdurrahman Şeref'in yazdığına göre, bunlarca "..'el-mülûk-ı fietün vâhid=Hükümdarlar hep aynı topluluktandır.' kavlince, bir millet tarafından bir hükümdarın hal' ve ıskatının mülûk-i sâirenin mevkilerine dokunacağı ve kaaide-i esâsiye-i tasallutunu ihlâl ile Avrupa hükümdarlarını gocunduracağı mütâlaası" ileri sürülmüştür. Tabiî burada şu sebeple berâber, siyasî maksatları da nazardan uzak tutmamak lâzımdır. Nitekim Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yaklaşması ânında, bir İngiliz filosu Beşike önünde bulunmakta ve Karadeniz Rus donanması da Boğaz'a yakın bir mevkide manevralar yapmaktadır. Ayrıca Adana hâdiseleri dolayısiyle Fransız, Avusturya, İtalyan, Alman ve Amerikan gemileri Anadolu'nun güney sahillerinde mekik dokumaktadır.

Devletlerin bu davranışları, aralarındaki siyasî rekaabetler sebebiyle, bir müdâhale tasavvurunda olduklarını akla getirmektedir. Aralarında bir anlaşma belirmiş olmasına rağmen, İngiltere ve Fransa, Sultan Mahmud devrinde-

ki gibi bir Rus müdâhalesinden endîşe etmektedirler. Almanya da aynı sebepten çekinmektedir. Sultan Hamîd de müdâhale ihtimâlinden çekindiği için, işin vak'asız ve hâdisesiz cereyânını istemektedir. Onu hareketsiz bıraktıran ve hâdiselerin akışını beklettiren en mühim sebep de budur. Tabiî bunların hepsi Hareket Ordusu İstanbul'a girmeden vukû bulmuş vak'alardır.

Yıldız muhâsarası sırasında vukua gelen mühim ve garip hâdiselerden biri de, Hareket Ordusu kumandanı Mahmud Şevket'in pazar günü neşrettiği ve âdeta efkâr-ı umûmiye ile alay edilen garip beyânnâmesidir. 25 Nisan 1909/4 Rebîülevvel 1327 târihli bu beyânnâmede: "Cerâid-i mahalliye ve ecnebiyeden ekserîsi Hareket Ordusu'nun İttihad-ü Terakkî Cemiyeti'yle münâsebette bulunduğunu dermeyân ediyorlar; bu fikir.. tamâmiyle hilâf-ı hakîkattir. Umum Osmanlı orduları.. İstanbul'da vukua gelen teşebbüsât-ı irticâîyeyi imhâ ve bünyân-ı devleti tarsîn emeliyle.. İstanbul'a bir ordu sevketmişlerdir. Bu ordunun kumandanlarıyla zâbitan ve efrâdından hiç biri hiç bir cemiyete.. mensup değillerdir." denilerek, ordunun hiç bir tesir altında hareket etmediği tekrar ilân olunmuştur. Bu ilân, belki kaailinin hüsnüniyetli bir temennîsi olarak görülebilirse de, düpedüz bir yalandan ibârettir. Bir defa Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak istiyen Yunan, Bulgar ve Arnavut çetelerinin bile dâhil olduğu Hareket Ordusu nâmındaki bu karışık gürûhun sevk ve idâresi, kısm-ı âzamı İttihat Terakkî'ye mensup zâbitlerce yapılmaktadır. Bu "alacalılar alayı"nın teşkîli de İttihatçılar'ca düzenlenmiştir. Diğer taraftan bu kuvvetin icrâatı da, Ordu'nun İttihat Terakkî'ye tamâmen âlet olduğunu göstermiş; onun itibârını sarsmış ve millî vicdanda pek derin yaralar açmıştır.

Diğer taraftan bu beyannâmede 31 Mart'ın bir irticâ hareketi olarak tavsîf edildiği de dikkatten kaçmamaktadır. Bunun sebebi, icrâ edilen kanlı ameliyelerin Avrupa'ca reaksiyon celbetmemesi maksadına mâtuf olduğu söylenebilir. Nitekim Adana hâdiseleri, İttihatçılar'a bu fırsatı da vermiş görünmektedir.

Bu ilânda görülen bir nokta da, Hareket Ordusu'nun taahhütlerini sadâkatle îfâ eden bir teşekkül olarak gösterilişidir. Bu da hâdiseler karşısında tamâmiyle çürümüş bir iddiadır. Sultan'ın hal' edilmiyeceği hakkında, Ordu nâmına verilen resmî temînâtlar tutulmadığı gibi, İstanbul askerinden aman dileyenlerin affedileceği hakkındaki ilânlara da riâyet edilmemiştir.

Bütün bunlar "Umum Osmanlı orduları" nâmına hareket eden Mahmud Şevket'in, bu millî ve mukaddes ocağın halk nazarındaki itibârını ne kadar yaraladığını açıkça göstermektedir. Ordu nâmına verilen sözlerin kâmilen yalan olduğu Yıldız Muhâsarasında (!) da açıkça belli olmuştur. Nitekim pa-

zar akşamı Yıldız'ın elektrikleri ve havagazı boruları dahi kesilmiş; "dâire-i hümâyûn bile tedârik olunabilen bir kaç mum ile iş'âl olunabilmiştir." Ali Cevad Bey o günkü hâli şu cümlelerle anlatmaktadır:

> *"33 seneden beri milletin eâzım ve esâgirine mut'af olmuş olan saray-ı âlî, kurenâ ve bendegândan ve yâr-ü yâverândan hâlî ve muarrâ ve bunca seneler hüküm-fermâ olmuş olan saray-ı hümâyûnda şimdi ancak samt-ı elîm ve sükûn-ı hazîn hüküm-fermâ idi. Bu hâl ile yâni güç hâl ile pazartesi (26 Nisan 1909) sabahına erdik. Yevm-i mezkûrda hey'et-i vükelânın nâfizü'l-emr olmadığı beyânıyle istifâsının kabûlü istidâsını takdîm için dâire-i kitâbetten çıktım. Harem-i hümâyûn büyük kapısının önünde Hareket Ordusu'na mensup, başları beyaz Arnavut takkeli beş altı yüz neferin süngüleri takılmış tüfenkleriyle kapıya doğru gelmekte olduklarını ve Harbiye Mektebi talebesi elbisesini lâbis genç bir neferin dahi maiyet bölüğüne mensup olan mezkûr kapının önünde nöbet beklemekte olan nefere doğru nişan alarak ateş etmek üzere olduğunu gördüm. Bu neferin ateş etmesiyle hâriçten tüfenk sesi işitilir de zâten sarayın müdâfaa edileceği vehm-ü zehâbında bulunan muhâsırlar saray-ı hümâyûna top atmağa başlarsa, ol zaman hâlin nereye varacağı kâffe-i dehşetiyle gözümün önünde tecessüm etti. Yeis ve nevmîdin ilkaa eylediği bir tavr-u hâl ile askerlere müteveccihen yere diz çökerek ve göğsümü açarak 'Aman evlâdlarım, Allah aşkına olsun ateş etmeyin; eğer öldürmek istiyorsanız (köşeye ilticâ etmiş olan bir kaç ağasıyle hademeyi göstererek) işte buradayız, fişeklerinize yazıktır, bizi süngü ile öldürün.' dedim. Hemen etrafımı aldılar, beni bir odaya götürdüler; kim olduğumu ve ne istediğimi sordular. Sadâretten almış olduğum tezkereyi takdîm edeceğimi söyledim. Nefer elbisesi giymiş olan ve sonradan zâbit olduğunu anladığım bir zâtın refakatiyle saltanat kapısının önüne gelerek kapıyı açtırdım. Kabînenin istifâsını mutazammın olan tezkere-i sadâreti arzettim. Askerin saray-ı hümâyûna ne için girmiş olduklarını suâl buyurmaları üzerine, hakîkati bilmediğimi ve ancak belki asâkir-i âsiyeden saraya ihtifa etmişler var ise onları taharrî için girmiş olmaları lâzım geldiğini söyleyebildim. Fakat askerin bu suretle saraya girmelerine hiç mahal olmadığını ve Mahmud Şevket Paşa'nın telgrafnâmesiyle bu hareketin kaabil-i te'lîf olamıyacağını ve kabînenin de bu sırada istifâsı, işleri bütün bütün karıştıracağı ferman ve tezkereye de 'Mûcibince' irade-i seniyesini işaret buyurdular. Dışarıya çıkmak için kapıyı açar açmaz, asker içeri girmek istedi. Hemen kapıyı kapattım. 'Evlâdlarım, içeride vâlideleriniz, hemşireleriniz vardır; burası harem-i hümâyûn dâiresidir. İçeriye girilmez, çekilin.' diye bağırmaya*

başladım. Asker tevakkuf etti. Nefer elbiseli bir zâbit yanıma sokularak yavaşça 'Cevad Bey, asker pek galeyândadır; çok bağırma.' dedi. Hamîdiye Câmi-i Şerîfi avlusuyla kasr-ı hümâyûna nâzır olan meydanın ve sokakların her iki ciheti, asker ve câbecâ tâbiye kılınmış makineli tüfek yâhut mitralyöz ile tahkîm edilmiş idi...

Bu esnâda gördüm ki, sarayın ahçıları, tablakâr ve kilercileriyle, gazcı ve kandilcileri, musâhibândan Nâdir Ağa, velhâsıl saray-ı hümâyûnda bulunanların cümlesi asker tarafından taharrî ve tevkîf olunarak.. takım takım mezkûr bağçeye ve oradan da verilen emir üzerine, süngülü askerlerin muhâfazası altında olarak Mekteb-i Harbiye ve Dâire-i Askeriye'ye sevkolunuyorlar idi. Ne için ve nereye sevkedildiklerinden bî-haber ve havf-ü haşyetten bî-mecâl kalmış olan günahsız bîçârelerin hâl ve manzarası cidden hüzn-âver idi...

Akşam tekarrüb eylemeğe ve harem-i hümâyûn halkı açlıktan tazallüm ve şikâyet etmeğe başladı... Şevket Turgut Paşa'ya ihbâr etmekliğim üzerine 'Çaresini buluruz.' demiş ve bir kaç saat sonra da, yalnız bir iki araba tayın ekmeği göndermiştir. Katık tedâriki lüzûmunu beyân ve ricâ eylediğim esnâda, askerlerden birisi 'Bu akşam da katıksız yiyin.' diyordu...

Salı gecesinin zulmâtı da çöktü... Dün akşam olduğu gibi, dâire-i hümâyûnda yine 4-5 mum yandı. Kıblegâh-ı millet olan Yıldız'ın şûle-i ikbâli artık sönmüş ve dâhili de efkâr-ı müfrite ve hiss-i intikam ile perverde edilmiş asker ile dolmuş idi.. Küçük mâbeyn dâiresinde (14 yaşındaki) Şehzâde Abdurrahîm Efendi hazretleri kemâl-i telâş ve heyecanla 'Sarayı topa tutacaklar mı?' (diye soruyordu)... O sırada Yıldız bahçe ve devâirinin cümlesi askerle dolmuş idi; işbu manzara-i müdhişe kuvâ-yı maddiye ve mâneviyemi büsbütün selbetti... Zât-ı hümâyûnlarında (ise), aslâ âsar-ı havf ve telâş müşâhede edilmiyor idi...

Velhâsıl her an ve dakîka katl-ü telef edilmek helecan ve ıstırabıyle ve can korkusuyla salı sabâhına (27 Nisan 1909) dâhil olduk. Aldığım emir üzerine dışarıya çıktım. Telgrafhâneden maada saray askerden tahliye edilmiş ve yalnız kapıların önüne ikişer jandarma ikaame olunmuş idi. Ben bunu bir fâl-i hayır addettim ve arzeyledim. 'Ammim merhûm hakkında da böyle yaptılar idi.' buyurdular."

Sultan Ḥamîd Han'ın kerîmeleri Âyişe Sultan da bu acıklı günleri "Saray büyük bir korku ve hakîkî bir karanlık içindeydi. Elektriklerle havagazları sönmüş, sular bile kesilmişti... Etrafımız abluka içindeydi. Arada silâhlar atı-

lıyor, sarayın bağçesine kurşunlar düşüyordu. Bu sesler bizi iliklerimize kadar titretiyordu. Sığınağımız Allah'tı, küçük yaştan beri sarayın eskilerinden dinlediğimiz Sultan Azîz'in hal'i ve katli, bu müdhiş felâket, dimağlarımızda yer etmişti.. Bütün bu hallere rağmen aramızda en metîn olan yine babamızdı. Sükûn ve vakaarını aslâ terketmiyerek büyük bir tevekkülle küçük salondaki masasında oturuyordu.." cümleleriyle anlatmaktadır.

Bütün bu nakiller, sarayın ne türlü bir muâmele-i nâbecâya mâruz bırakıldığını, makaam-ı hilâfet ve saltanatın ne kadar kerîh bir davranışa lâyık görüldüğünü pek açık olarak ortaya koymaktadır. Dînî ve millî an'anelerimizle aslâ bağdaşmıyan bu davranışlar, sebep olanların pek sefîl olan zihniyetlerine de ışık tutmaktadır.

Yıldız'ın muhâsarası esnâsında âdâb-ı milliyeye nisbeten en muvâfık tek hareket ise Enver tarafından gösterilmiştir. Ali Cevad Bey, harem-i hümâyûnun pek ziyâde telâş içinde bulunduklarını söylemiş, Enver de "Zât-ı şâhâne hiç merak buyurmasınlar, ben buradayım." cevâbını vermiştir. Kaailinin büyük bir enâniyetle dolu olduğunu da işâret eden bu cevap, her halde Enver'in terbiyesini de ortaya koymaktadır.

Bir taraftan saray-ı hümâyûn, şu elîm ve acıklı muâmelelere mâruz bırakılırken, diğer tarafta da hal' fâciası için hazırlıklar başlamıştır. 31 Mart'ın her halde medhaldarlarından olan matbuat ve dolayısiyle muhâlefet, askerin Sultan Hamîd'e temâyülünden faydalanarak, işin mes'ûliyetini Pâdişah'a yıkan bir davranış içine girmiştir. İsyân hareketini âdeta tasvib eden Meclis de, suçluluk telâşı içinde aynı yolu tutmuştur. Zâten Sultan Hamîd'i hal' etmek gâyesini güden İttihat ve Terakkî de bunu fırsat telâkkî etmiştir. Esâsen muhâlefetin de Sultan Hamîd'i istediği yoktur.

Diğer taraftan İngiltere'nin Sultan Hamîd'i yıkmak gâyesinde bulunduğu mâlûmdur. Almanya'nın ise kendisine tamâmiyle râm olmayan Pâdişah'a karşı, kendi nufûzunun çok daha müessir olduğu Hareket Ordusu kumandanlarını seçeceği tabiî bir keyfiyettir. Osmanlı vatanını mülk-i mevrûsu addeden Rusya'nın ise, devletin karışıklığını ve zaafa uğramasını istiyeceği de açıktır. Demek ki, Sultan Hamîd'in hal'i yerli ve yabancı güçler tarafından kabul edilebilecek bir asgarî müşterektir.

Hareket Ordusu şehre girmeden, karargâh ittihaz ettiği Ayastefanos (Yeşilköy)'da bâzı murahhaslarla toplantı yapan Meclis, 26 Nisan 1909'da Ayasofya'daki binâsında toplanmıştır. Bu ictimâ âyan ve meb'ûsların iştirakleriyle yapıldığı için "Meclis-i Umûmî-i Millî" hâlinde toplanılmış demektir. Bu gizli celsenin riyâsetini Âyân reîsi Saîd Paşa yapmıştır. Toplantıya iştirak etmiş olan Abdurrahman Şeref'in nakline göre "Âzânın kâffesi sabırsızlık ve

heyecân ile bir mühim hâdiseye intizar etmişlerdir." Nihâyet Mahmud Şevket'ten "harekât-ı askeriyenin hitâma ermiş olduğunu" bildirir bir telgrafnâme gelmiş ve Meclis'te okunmuştur. Bilâhare Âyân reîs-i sânîsi Gâzi Ahmed Muhtar Paşa kürsiye çıkmış ve "Cenâb-ı Allah'ın bugün Meclis-i Umûmî'ye büyük bir vazîfe tevdî eylediğini, mülk-ü milletin selâmetinin o demde ittihaz olunacak karara tâbi olduğunu" iddia ederek "tebeddül-i saltanat" lüzumundan bahsetmiştir. 31 Mart'ı daha evvel âdeta tasvîb etmiş olan meb'ûsların, suçluluk hâlet-i rûhiyesinin tesiriyle mes'ûliyeti Pâdişah'a yıkmak yolunu intihâb ettikleri açıktır. İşte bu sebeple, Ahmed Muhtar'ın kendi şahsiyetiyle bağdaşmıyacak olan şu nutku, büyük alkışlarla tasvib edilmiştir. Ahmed Muhtar "Şu kararın icrâsı cihetini dahi şerhe âğaz ile Devlet-i Osmaniye'nin Kaanûn-ı Esâsî ahkâmınca dahi bir devlet-i İslâmiye olduğundan, taşra ahâlisine emniyet-i tâmme gelmek için ahvâl-i mümâsilede olduğu gibi fetvâ-yı şerîfe istihsâli lâzım geldiğinden" bahsetmiştir. Bunun üzerine Şeyhülislâm ile Fetvâ Emîni'nin ve vükelânın meclise dâvet olunmasına karar verilmiş; Muhtar Paşa ile Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, meb'ûsândan Tal'at Bey ve Mustafa Âsım Efendi Bâb-ı Meşîhat'a gönderilmiştir. Ali Fuad Bey'in Tal'ât'tan naklen yazdığına göre, hem Şeyhülislâm, hem de Fetvâ Emîni böyle bir "emr-i kerîh"e âlet olmaktan ictinâb etmişlerdir. Onların bu ictinâbını, Osmanlı ulemâsında dâima hâkim telâkkî hâline gelmiş büyük devlet şuûruna bağlamak mümkündür. Nitekim Ali Fuad Bey'in nakline göre, Tal'ât Bey Fetvâ Emîni'nin evine gitmiş ve o gün Meclis'e gelmesini ihtâr etmiştir.

> *"Nuri Efendi, fetvâ îtâsı kendisine taalluk etmeyip, Şeyhülislâm'a âit olduğundan bahisle itiraz eylemiş ise de* (Tal'at Bey) *serdettiği mâzerete bakmıyarak ısrar ettiğinden, azimete mecbur olmuş. Oradan Bâb-ı Meşîhat'a giderek Şeyhülislâm'a da birlikte azimet eylemesini teklîf etmiş. Müşârünileyh 'Ben hastayım, gidemem.' diye serd-i mâzeret etmesiyle 'Neniz var?' diye sorup, 'İdrârımı tutamıyorum.' deyince, 'Efendi, iş bu hâle geldikten sonra donuna da işesen ben seni zorla alıp götürürüm; ördeğini de berâber al.'* (Ne kerîh ve âdî ifâdeler!) *diye tehdît ederek birlikte götürmüştür."*

Bu esnâda bâzı sarıklı meb'ûslar bir fetvâ nümûnesi hazırlamışlardır. Sonradan *Hak Dini Kur'ân Dili* nâmındaki 9 cildlik tefsîriyle meşhûr olan Elmalılı Hamdi yâhut Küçük Hamdi diye anılan adam da hal' fetvâsının ilk müsveddesini hazırlamıştır. Riyâset odasında Şeyhülislâm, Fetvâ Emîni ve ulemâdan bâzı meb'ûsların da hazır bulunduğu bir encümen toplanmıştır. Abdurrahman Şeref "Hacı Nuri Efendi müsveddeye karşı taallül gösterdi,

Şeyhülislâm ise Fetvâ Emîni'nin ağzına bakıyordu." demekte, bu suretle "Bir mübâhase kapısı açıldığını, sözlerin uzadığını" yazmaktadır. Ali Fuad Bey ise "Fetvâ muharriri" Küçük Hamdi Efendi'den naklen şunları kaydetmektedir:

"Fetvâ Emîni Hacı Nuri Efendi'ye fetvâ îtâsı emrolundukta 'Fetvâ îtâsı bana âit değil, Şeyhülislâm'a âittir. Fetvâ Emîni yalnız müsveddesini yazar, Şeyhülislâm imzâ eder. Ben Fetvâ Emâneti'nden iki aydan beri müstafîyim; istifâyı sizin Kaanun-ı Esâsî'niz de kabul ediyor.' demiştir. Hamdi Efendi ise 'Bir ferd-i müslim size Fetvâ Emîni sıfatıyle değil, memleketin ulemâ-yı meşhûresinden bir zât sıfatıyle mürâcaat edip de bunun câiz olup olmadığını sorarsa cevap vermeğe şer'ân mecbûrsunuz.' demesi üzerine 'Sen akıllı bir adama benziyorsun; hal'de şeâmet vardır, bunu yapmayın! Rusya muhârebesi esnâsında (Sultan Abdülazîz'in hal'inden sonra) ben, muhâcirîn-i islâmiye çocuklarını omuzlarımda taşıdım, omuzlarım çürüdü. Ferâgat teklîf edin, belki nefsini azleder.' demiştir. Mustafa Âsım Efendi 'O halde fetvâ ferâgat teklîfi veyâ hal'i suretiyle iki şık üzerine yazılırsa ne dersiniz?' deyince 'Bu olur.' diye mukaabele etmiştir. Bunun üzerine fetvâyı Hamdi Efendi yazmıştır. Fetvâ müsveddesi 'Erbâb-ı hall-ü akd tarafından ferâgat teklîfi veyâ hal'i suretinde yazılmasıyle 'Buna evliyâ-yı umûr tâbirini de ilâve ediniz.' demiştir."

Bu nakilden Hacı Nuri Efendi'nin ilim, ahlâk ve salâbet itibâriyle ilmiyenin necîb ve yüksek bir simâsı olduğu anlaşılmaktadır. "Sizin Kaanun-ı Esâsî'niz dahi istifâyı kabul ediyor." sözü, bu derin ilmiye şuuruna işâret ettiği gibi, "evliyâ-yı umûr" tâbirinin fetvâya eklenmesini istemesi de bunun, cebren ve ikrâhen yapıldığını îmâ maksadını gütmektedir. Hacı Nuri Efendi'nin bu fetvâyı bile kabul etmek istemediği, ancak kendisine söylenen pek fecî bir tasavvur üzerine rızâ gösterdiği de rivâyet edilmiştir. Son Osmanlı Şeyhülislâmı Mustafa Sabrî Efendi'den rivâyet edildiğine göre, Hacı Nuri Efendi, herçe-bâd-âbâd fetvâyı kabul etmemekte kararlıdır. Fakat, İstanbul meb'ûsu olan ve ilmiyeden bulunan Mustafa Âsım, Fetvâ Emîni'nin kulağına eğilerek "Bu fetvâyı kabul etmezsen Abdülhamîd'in hal'i mümkün olmaz, saltanatta kalmasına da imkân yoktur; hal' edemezlerse katl ederler. Sen de ölümüne sebep olursun." demiş; Hacı Nuri Efendi bunun üzerine rızâ göstermiştir. Bu rivâyet doğru kabul edilirse, Yıldız'ı abluka eden Hareket Ordusu'nun sarayı topa tutma tasavvurlarını da aynı sebebe raptetmek mümkün görünmektedir.

Bu suretle, birbirini te'yîd eden iki rivâyet, İttihatçılar'ın pek bedhâhâne

bir tasavvur peşinde olduklarını ortaya koymaktadır. Böylece, yâni cebir ve tazyikle, şer'an, mâhiyeten ve siyâseten sakat, "Fetvâhânenin usûl ve kavâidine de muhâlif" bir fetvâ ortaya çıkmıştır. Bu fetvânın sureti aynen şöyledir:

"Suâl: İmâmü'l-Müslimîn olan Zeyd, bâzı mesâil-i mühimme-i şer'iyeyi kütüb-i şer'iyeden tay ve ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi men'-ü hark-u ihrâk ve beytülmâlde tebzîr-ü israfla mesâğ-ı şer'î hilâfında tasarruf ve bilâ sebeb-i şer'î katl-ü habs ve tagrib-i raiyye ve sâir günâ mezâlimi itiyâd eyledikten sonra salâha rücû' etmek üzere ahd-ü kasem etmişken yemîninde hânis olarak emvâl ve umûr-ı müslimîni bi'l-külliye muhtel kılacak fitne-i azîme ihdâsında ısrar ve mukaatele îkaa etmekle menaa-i müslimîn Zeyd-i mezbûrun tegallübünü izâle ettiklerinde bilâd-ı islâmiyenin cevânib-i kesîresinden mezbûru mahlû' tanıdıklarına dâir ahbâr-ı mütevâliye vürûd edip mezbûrun bekaasında zarar muhakkak ve zevâlinde salâh melhûz olmağın Zeyd-i mezbûra imâmet ve saltanattan ferâgat teklîf etmek veya hal' eylemek suretlerinden hangisi erbâb-ı hall-ü akd ve evliyâ-yı umûr tarafından ercâh görülürse icrâsı vâcib olur mu?

El-cevâb: Olur.

Ketebehü'l-Fakîr, es-Seyyid
Mehmed Ziyâeddîn, ûfiye anhü"

Fetvâ dâima suâle tâbi olduğundan, cevap da ona göredir. Böyle hareket eden Halîfe Zeyd'in hal'i her halde doğrudur. Fakat emîre'l-mü'minîn olan Sultan Abdülhamîd, bu fiileri işleyen bir "Halîfe Zeyd" midir? Buna aslâ ve kat'â diye cevap vermeğe târihen mecbûruz. Bu fetvâda zikredilen ve Sultan Hamîd'e tevcîh edilen isnadların hepsi, bi'l-külliye yalandır. Fetvâhâne mümessillerinin buna direndiği, ancak "ehven-i şer" addederek râzı oldukları da, yukarıdaki nakiller ve rivâyetlerle sâbittir. Sultan Hamîd "kütüb-i şer'iyenin men'-ü ihrakı", "tebeanın katli", "beytülmâlin tebzîr-ü isrâfı" gibi isnâdlardan tamâmen berî ve münezzehtir. Çünkü Sultan Hamîd, çok "samîmî dindar"lığıyla, "muktesit"liğiyle, "kan dökmekten suret-i kat'iyede ictinâb"ıyle temâyüz etmiş bir hükümdardır. "Bilâ sebeb-i şer'î katl-ü habs" ise, İttihat ve Terakkî komitasının hâkimiyetinde husûl bulmuş fezâhatlerdendir.

Abdülhamîd Han'ın devr-i saltanatından sonraki günler, bırakın esbâb-ı şer'iyeyi, bilâ-sebebin salıncaklara asılan bîgünâhların acı mâcerâlarıyle doludur. "İrticâa meyl-i mahsûsu" gibi pestenkârânî ifâdeler, adam asıldıktan

sonra verilen kararlar, kurulan sehbâlar kadar idâm mahkûmu bulunmadığı zaman yoldan geçen zavallılardan birini ipe çekmeler, ondan sonra gittikçe karanlıklaşan devirlerin acı bir hediyesi yâhut en büyük belâları olmuştur. İsmâil Hâmi bu hususta "33 sene süren saltanat devrinde, idâm edilenlerin mecmuu bir kaç kişiden ibârettir. 'Kızıl Sultan' işte böyle bir 'Kızıl Sultan'dır! Türkiye'de darağaçları Sultan Hamîd'den sonra kurulmuş ve ormanlar teşkîl edecek kadar bereketlenmiştir. İkinci meşrûtiyetin bu kanlı çığırını açan da Hareket Ordusu'dur." demektedir.

Fetvâda zikredilen "Bilâd-ı islâmiyenin çevânib-i kesîresinde mezbûru mahlû' tanıdıkları" ve hutbenin nâmına okunmadığı husûsu da yanlıştır. İttihatçılar'ın nufuzlu olduğu bir kaç Rumeli kasabasında, belki vukua gelmiş bir hâdisenin, bütün İslâm dünyasına teşmîli de mugâlâtadır. İttihatçılar'ın nâm-ı nişanlarının silindiği günümüzde bile "cevânib-i islâmiyenin" bâzı yerlerinde, hutbe hâlâ "Sultan Hamîd" nâmına okunmaktadır. Bu hususu, onun zamanlara ve asırlara bile hükmeden bir mânevî tasarrufu olarak kabul etmek lâzımdır. "Hilâfet" vazîfesinde gösterdiği yüksek temsîl kudretiyle, dış İslâm câmiasında âdeta ölümsüz bir muhabbet kazanmış ve bu sevgi günümüzde bile devam etmiştir. Bu sebeple zâten cebir ve tazyîk altında alınan şu fetvâya ehemmiyet vermemek lâzımdır. Nitekim Ali Fuad Bey, Şeyhülislâm Ziyâeddîn Efendi'nin bu fetvânın ağır mes'ûliyeti altında büsbütün ezildiğini söylemekte, ertesi gün yapılan vükelâ toplantısına "beti benzi kül gibi kesilmiş, hal' fetvâsının buharı başına vurararak büsbütün sersemlemiş" olarak geldiğini yazmaktadır.

Bu fetvâ Meclis'e gelmiş ve kıraat edilmiştir. Meclis-i Umûmî-i Millî'nin riyâsetini yapan Saîd Paşa "Fetvâ-yı şerîfede gösterildiği veçhile istifâ teklîf etmek veyâ hal' eylemek şıklarından hangisinin tercîh olunacağını sual eylemiş"; İttihatçı meb'ûslar "Hal', hal' !" bağrışmışlardır. Edirne meb'ûsu Tal'at Bey, "Hal' keyfiyetinin evvelce mukarrer ve fetvânın ise muahhar olduğunu ihtâr etmiştir." Bu Kırcaali'li İttihatçı sergerdeye "Madem ki hal' kararı evvelce Meclis tarafından kararlaşmıştır, o halde fetvâya ne diye lüzum gördünüz?" diye soran da bulunmamıştır.

Şunu söyliyelim ki, Meclis'in hal' kararı, Kaanun-ı Esâsî'ye tamâmen mugayirdir ve bu sebeple mualleldir. Ana kaanuna göre Meclis'in böyle bir karar vermeye selâhiyeti yoktur. İslâm hukuku noktasından ise Meclis "erbâb-ı hal'-ü akd"a dâhil edilebilir. Fakat hem fetvâ, hem bunun alınışı, hem de "erbâb-ı hal'-ü akdin" terekkübü, hukûk-ı İslâmiyeye bi'l-külliye mugayirdir. Meşîhat mensuplarının ferâgatte ısrar edişleri, bunun yanlışlığına kaani oldukları içindir.

Abdurrahman Şeref "Gulüv o derecede idi ki, istifâ ettirilmek tarafdarı olan -ve benim de dâhil bulunduğum- ekalliyet, beyân-ı rey-ü mütâlâaya cür'etyâb olamadı." demektedir. Ali Şevki Bey de İsmâil Hâmi Bey'in neşrettiği mektubunda "Meclis alt-üst denilecek kadar karma karışık ve târifine imkân olmıyan gürültüler ve gümbürtüler içindeydi. Hep birden 'hal' hal" diye bağrışıyorlardı. Fetvâ Emîni hal'in daha sükûnetle ve daha soğukkanlılıkla ele alınmasını, hem lehdeki hem aleyhdeki delîllerinin bîtarafâne bir surette tedkîkini istedi; fakat kendisinin yalnız fetvâ yazmakla mükellef olduğu ve ondan başka bir şeye karışamıyacağı bağrıla çağrıla söylenerek susturuldu." cümleleriyle, işin ne derece kerîh bir vasat içinde ele alındığını anlatmaktadır.

Pâdişah'ın lûtuf-dîdesi olan ve riyâset makaamını işgâl eden Saîd Paşa "Efendiler esbâb-ı ma'lûmeden nâşi ve kıraat edilen fetvâ-yı şerîfe mûcib-i âlîsince, Sultan Abdülhamîd-i Sânî'nin taht-ı saltanat ve hilâfetten hal'ine karar veriyor musunuz?" diye sormuş; "Âza cümlesi kaaim olduğu halde Sultan'ın hal'ine karar vermişlerdir." Ali Fuad Bey'in Tal'ât Paşa'dan naklen yazdığına göre, bu sırada şu İttihat sergerdesi Reîs'in yanında bulunmakta ve "Hocalardan ayağa kalkmamış olanlar üzerine hışm ile atf-ı nigâh etmekte imiş; Âyân tarafında da kalkmıyanlar olduğundan Saîd Paşa kulağına eğilerek 'Efendim, biraz da bu tarafa baksanız." demiştir. Burdan anlaşılmaktadır ki, hocalarla âyandan bir kısım kimseler hal'e taraftar bulunmamışlar; fakat İttihatçı sergerdenin korkusundan da çekinmişlerdir. Bu defa Reîs "Sultan Abdülhamîd-i Sânî taht-ı saltanat ve hilâfetten mahlû' olunca, Kaanun-ı Esâsî mûcibince velîahd-i meşrû olan Mehmed Reşâd Efendi hazretlerinin iclâsına karar veriyor musunuz?" diye sormuş, "Yaşasın Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis." nidâlarıyle bu teklîf dahi kabul olunmuştur.

Bu, agreb-i garâibden bir hâdisedir. Çünkü "iclâsı" reye vaz' Kaanun-ı Esâsî'ye mugayir olduğu gibi, devletin mer'î hukukî örflerine ve an'anelerine de zıttır. Kaanun-ı Esâsî'nin üçüncü maddesi "Saltanat-ı seniye-i Osmaniye Hilâfet-i Kübrâ-yı İslâmîyeyi hâiz olarak sülâle-i âl-i Osman'dan usûl-i kadîmesi vechile ekber evlâda âiddir." demektedir. Bu maddeye göre, Osmanlı hânedanı âilesinin en büyüğü olan Reşad Efendi, hiç bir müessesenin reyine hâcet kalmadan pâdişah olmaktadır. İslâm hukuku nokta-i nazarından da mesele ancak bîat için mevzubahistir. Burada da taammüm eden an'aneye göre, böyle bir ameliyeye mesâğ yoktur. İsmail Hâmi "Hiç bir lüzum olmadığı halde, Reşad Efendi'nin âdeta bir reîs-i cumhûr gibi intihâbla iclâs edilmesini" garip görmekte, işin Kaanun-ı Esâsî'ye de mugayir olduğunu belirtmekte, bundan maksadın her halde yeni Pâdişah'ı "Meclis'in ve Hareket Ordusu'nun bir lûtufdîdesi hâline getirmek" olduğunu ileri sürmektedir.

Culûsda vukua gelen ikinci bir şaklabanlık da, yeni pâdişahın "Mehmed-i Hâmis" ünvanıyle iclâsa kalkışılmasıdır. Abdurrahman Şeref bunu şöyle anlatmaktadır:

> *"Âyandan Zâbtiye Nâzır-ı sâbıkı Sâmi Paşa İstanbul'un fâtihi Sultan Mehmed olduğu cihetle, bu kere İstanbul'un dest-i istibdâd ve irticâdan tahlîsi dahi bir feth-i mübîn olduğundan, velîahd-i saltanat Mehmed Reşad Efendi hazretlerinin Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis ünvân-ı mübârekiyle serîr-i saltanata iclâs kılınmasını teklîf etmekle ittifâk-ı ârâ ile kabul olundu. Meb'ûsândan biri işbu ikinci fetih Osmanlılar'ı terkîb eden bi'l-cümle anâsırın ittihad-ı kalb ve kuvvetiyle husûl bulduğunu zikreyliyerek kıymet-i mânevîyesi daha ziyâde olduğunu ilâve eyledi."*

İnsanın şu şaklabanlık ve orta oyunu karşısında sessiz kalması mümkün değildir. Fakat, deve misâli, baştan başa eğri ifâdelerin düzeltilmesi ve imâleye getirilmesi de kolay değildir. "İstanbul dest-i istibdâd ve irticâın elinden" kurtarılmamış, bilâkis öyle anılan devirden bin beter bir zulüm çığırına vücut vermiş ve bir çete idâresine teslîm edilmiştir. Bu bir "feth-i mübîn" değil, Yûnus Nâdi'nin tâbiriyle bir "feth-i hürriyet"tir ve Osmanlı milletinin hürriyeti, berbad bir kliğin yed-i tahtına geçirilmiştir. Bu işgâl "ittihad-ı anâsır"la değil, iftirâk-ı anâsır'la yapılmış ve İstanbul'da Fâtih'ten beri hâkim olanlar, Eterya döküntülerinin, Sandanski emrindeki Bulgar eşkıyâsının zulmüne mâruz bırakılmıştır. Fâtih, cihan târihinin kaydedebildiği adamların her halde en büyüğüdür ve açtığı azîm çığır, Osmanlı Devleti'ni üç asır, dünyanın en büyük kudreti olarak devam ettiren hamlelerden biri olmuştur. Çatal bacaklı, eğik fesli ve keçi sakallı kumandanın ve Hareket Ordusu nâmındaki karışık birliğin İstanbul'u işgâli ise, koskoca bir devleti on sene içinde âdi bir Balkan hükûmeti hâline getirmiştir. Hareket Ordusu'nun "fâtih"leri felâketten felâkete, mağlûbiyetten mağlûbiyete uğramışlardır.

Bu nâbecâ şaklabanlıkların tabiî ki hiç bir kıymeti yoktur; fakat o günlerin hâlet-i rûhiyesine ve akıl-altı davranışlarına ışık tutmaktadır. Mesele işte bu açıdan ehemmiyetlidir. Kendisine "Mehmed-i Sânî"nin ismine nazîre olarak "Mehmed-i Hâmis" denilen Pâdişah, tab'an halîm selîm olmakla berâber, bu esbâb-ı mûcibeyi kabul edemiyecek derecede yüksek bir târih şuûruna sâhiptir; fakat o günlerin heyecânı içinde bunu düşünebilecek vaziyette değildir.

Bu hâdiselerde Saîd, Gâzi Ahmed Muhtar ve Mahmud Şevket Paşaların oynadığı roller, her halde öğülecek ve medhedilebilecek işler değildir. Ka-

rakter ve ahlâk itibâriyle dûn bir mevkide bulunduklarına işâret etmektedir. Saîd Paşa'nın "Evliyâ-yı umûr biz değiliz, vükelâdır." diyerek bir kaçamak yolu aradığı, fakat "Siz erbâb-ı hal'-ü akde dâhilsiniz." denilerek yakasını kurtaramadığı, Ali Fuad Bey'ce ifâde edilmektedir. Semih Mümtaz ise, Paşa'nın pek ikiyüzlü hareket ettiğini, Hareket Ordusu Yeşilköy'deyken Harbiye Nâzırı Edhem Paşa'nın evine giderek "Pâdişah'a arzediniz, efendimiz tereddüt etmesin, Selânik'ten gelmekte olan derme çatma kuvvete ehemmiyet vermesin, emretsin, lâhzada mağlûp olurlar." dediği halde, ertesi gece Yeşilköy'deki ikaametgâhından, bâzı İttihatçı meb'ûsların toplantı yaptığı Yat Klüb'e giderek, Halil Menteşe'ye "Aman beyefendi oğlum, Pâdişah muvaffak olursa hepimizi mahveder, işi ve Meclis'te müzâkereyi uzatmayın, hal'i derhal te'mîn edin.' dediğini nakletmektedir. Halbuki "Fil" nâmıyle anılan Halil Menteşe'nin hâtıralarında Paşa'nın böyle bir teklîfi olmadığı, yalnız hükûmeti ıskat lâzımdır dediği rivâyet edilmektedir. Buradaki rivâyete göre, Sâhip Molla'nın hücûmu üzerine çekilip gitmiştir. Saîd Paşa gibi pek vesveseli bir adamın, Sultan'ın hal'ini açıkça istemiyeceği muhakkaktır. Sonraki *Hâtırat*'ında Pâdişah'ın aleyhine bir takım ifâdeler kullanması da, İttihatçılar'a yaranmak istemesinden ziyâde, pek fecî ve hastalık hâlindeki evhâmındandır. Nitekim Sultan Hamîd de, onun kendisine karşı hıyânete varan bu davranışlarını, evhâmına atfedermiş; Âyişe Sultan, pederinin bu kanaatini şöyle anlatmaktadır:"... 'Efendimiz! Size bu fenâlığı eden Saîd Paşa'dır.' deyince babam pek tuhaf bir şekilde gülümsedi. 'Kızım, ben Saîd Paşa'yı herkesten iyi tanırım, o bir korkaktır, bunu yapmağa kendisini mecbûr görmüştür, başka kasdı olamaz.' dedi." Bu söz her halde tavsîf-i meliktir ve pek doğrudur.

Gâzi Ahmed Muhtar'ın davranışı her halde senelerce Mısır Fevkalâde Komiseri olarak Kaahire'de tutulmasından ileri gelse gerektir. Bu adam maalesef, Mısır'dayken İngiliz komiseri Cromer'le Sultan'ı hal' etmek için anlaşma yapacak kadar alçalmış bir paşadır ve gâziliğini de öldürmüştür.

Mahmud Şevket'in hareketi ise biraz meşkûktur. Bu adam, Abdurrahman Şeref'in yazdığına göre, "Ayastefanos'ta hal' keyfiyetini aslâ hâtıra getirmemeyi ifâde ve ihtâr eylemiş", fakat "Efkâr-ı umûmiyenin heyecânı önüne geçilecek raddede olmadığından çâr-nâçâr tebeddül-i saltanat hedef-i enzâr olmuştur." Ahmed Rızâ da onun kendisine "Ben emrimdeki askeri 'meşrûtiyeti kaldırmak ve pâdişahı indirmek istiyenleri te'dîb edeceğiz; Pâdişah'ın ve milletin canı tehlikede' diyerek buraya getirdim, hal'in bizim taraftan vukû bulacağını asker duyarsa isyân eder, mahvoluruz. Siz âyan ve meb'ûsâna gizlice anlatınız; şimdilik ses çıkarmasınlar, bu işi müzâkere etmek zamanı geldiğini ben size haber veririm." dediğini nakletmektedir. Yine

Abdurrahman Şeref "Mûcib-i endîşe bir şey kalmadığına dâir Mahmud Şevket'ten bir telgrafnâme alındığını" yazmaktadır. Burdaki ifâdeden maksat, "hal' için bir endîşe olmadığını" ifhâmdır. Bu rivâyetler, Mahmud Şevket'in hem hal'e tarafdar olduğu ve bu maksadı taşıdığı, hem de olmadığı tarzında tefsîr edilmiştir. Onun önce bu maksadı taşımadığı, fakat sonra döndüğü anlaşılmaktadır. Sultan'ın ona, kendine sâdık bir adam nazarıyle baktığı, Alman siyâsetine mütemâyil olduğu için tehlikeli addetmediği düşünülebilir. Fakat netîce umduğu gibi çıkmamıştır ve esâsen bir Mahmud Şevket'in, kumandan olsa dahi, yapabileceği işi büyütmemek lâzımdır.

Mahmud Şevket, bir kaç rivâyete göre, Sultan'a jurnaller takdîm eden bir adamdır ve yine bir rivâyete göre musâhib Cevher Ağa'nın idâmı, bu işin onun vâsıtasıyle yapılmış olmasındandır. İşin garip bir tarafı da Sultan Hamîd'in, en yakın lûtuf-dîdeleri tarafından ihânete uğramış bir hükümdar oluşudur. İşte hal' bu suretle vukû bulmuştur.

Bu kararın Yıldız'daki hükümdara teblîği de pek garip ve âdî şekilde icrâ edilmiştir. Ali Cevad Bey, hal'den daha evvel haberdar olmadığını, "Ancak İstanbul cihetinden gelen top sadâlarının işi acıklı bir surette şerh-ü beyân ettiğini", böylece ordu nâmına verilen, Meclis adına îtâ edilen teminâtların ihlâl edildiğini yazmakta ve "Binâenaleyh bu top seslerinden ne hâle geldiğimi bir ben bir de Allah bilir." demektedir. Bu sırada saraya, Meclis-i Âyan âzasından ve yâverân-ı şehriyârîden Bahriye ferîki Ârif Hikmet Paşa, Ermeni Katolik Cemaati'nden Aram Efendi ve Meclis-i Meb'ûsân âzasından Draç meb'ûsu Jandarma livâsı Es'ad (Toptanî) Paşa, Selânik meb'ûsu cemaat-i Mûsevîyeden Emanuel Karasu Efendi'den mürekkep bir hey'et gelmiş, bilâhare İstanbul Emniyet Müdürü olan İttihatçılar'dan Gâlib Bey ile birlikte huzûra dâhil olmuştur. Hey'etten Es'ad Paşa:

> *"Biz Meclis-i Meb'ûsân tarafından geldik, fetvâ-yı şerîf var, millet seni hal' etti, ama hayâtınız emîndir."* demiştir.

Ali Cevad Bey'e göre, bunun üzerine Pâdişah "kemâl-i metânet ve vakaar ile mümâileyhe biraz takarrüb ederek 'Bu işi ben yapmadım, sebep olanları millet arasın bulsun, ben milletimin iyiliği için çok çalıştım, hepsi mahvoldu, hepsinin üstüne sünger çekildi, kaderim böyle imiş...' demiş" ve Çırağan Sarayı'nda ikaametini "milletten ricâ" etmiştir. Hey'et "Mahall-i ikaamet için bir günâ memuriyetleri olmadığını, arzûy-ı şâhânelerini Meclis'e bildireceklerini" söylemiştir.

Âyişe Sultan hâtıratında daha geniş izâhat vermekte ve küçük salonun

kapısı açık olduğu için, pederiyle yapılan konuşmaları dinlediklerini söylemektedir. Ona göre konuşmalar şöyle cereyân etmiştir:

> *"Başta duran Esad Toptanî yekden 'Millet seni azletti.' dedi. Babam metîn ve gür bir sesle 'Zannedersem hal' etti demek istiyorsunuz, pek âlâ, bunu gösteren sebep nedir? diye cevap verdi. O zaman ikinci askerî şahıs -ki Ârif Hikmet Paşa olduğunu sonradan öğrendik- fetvâ suretini okumaya başladı... 'Kütüb-i şer'iyeyi hark-u ihrâk' sözleri geçince, babam yüksek sesle 'Ben hangi kütüb-i şer'iyeyi yakmışım? Hasbinallah derim.' dedi ve fetvâyı sonuna kadar dinledi... Bitince 'Bu kararı hangi makaam verdi?' diye sordu, Ârif Hikmet 'Meclis-i Millî.' diye cevap verdi. Bunun üzerine babam 'Yâ öyle mi? Bu meclise riyâset eden kimdir?' dedi. 'Saîd Paşa.' cevâbını aldıktan sonra şu sözleri söyledi: '33 sene millet ve devletim için, memleketimin selâmeti için çalıştım. Elimden geldiği kadar hizmet ettim. Hâkimim Allah ve beni muhâkeme edecek de Resûlullah'tır. Bu memleketi nasıl buldumsa, öylece teslîm ediyorum; hiç kimseye bir karış toprak vermedim. Hizmetimi Cenâb-ı Hakkın takdîrine bırakıyorum. Ne çâre ki düşmanlarım bütün hizmetime kara bir çarşaf çekmek istediler ve muvaffak da oldular.' Burada babam sağ ayağını öne atarak 'Allah düşmanlarımı kahretsin.' dedi. O zaman hepimiz birden 'Âmin.' dedik."*

Sultan Hamîd'in bu pek çok acı çekmiş kerîmeleri, pederinin "Millet nâmına hal'i teblîğe gelenlerin millet düşmanı olmalarına çok üzüldüğünü, fakat yine de 'Zarar yok, milletim mâsûmdur.' dediğini" nakletmektedir.

Bu rivâyette Pâdişah'ın "Hakîmim Allah, beni muhâkeme edecek Resûlullah'tır." sözleri pek mânidârdır. Bu söz onun çok yüksek bir ittika ile me'lûf bulunduğunu gösterdiği gibi, bir takım kişilere hiç ehemmiyet vermediğini, kendisini dünyevî olarak mes'ûl edecek bir makaam da kabul etmediğini ortaya koymaktadır. Sözlerinin sonunda yaptığı beddua da kaderin garip bir cilvesi olarak hemen hemen aynen çıkmıştır. Onun hal'ine iştirak edenlerin bir çoğu pek fecî bir sû-i hâtimeyle göçüp gitmişlerdir. Pâdişah'ın kadere teslîmiyeti de yüksek bir derecededir. İbnülemîn, Sultan'ın bir gün Avlonyalı Ferid Paşa'ya, hiddetle "Ben ne kadar müddet makaam-ı saltanatta bulunacağımı biliyorum; benim uğraşışım nefsim için değildir, dîn-ü devlet ve milleti muhâfaza içindir." dediğini nakletmektedir.

Hal' kararını teblîğe memur heyetin terekküp tarzı bir çok müellifler tarafından şiddetle tenkîd edilmiş ve yerilmiştir. Lütfî Simavî *Sultan Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim* nâmındaki eserinde, bu heyetin

"33 sene makaam-ı hilâfette bulunmuş bir hükümdara nasıl gönderilebildiğini, bu afvolunmaz hatâ ve silinmez lekenin kimlerin rey-ü tensîbiyle irtikâb edildiğini ta'mîk etmiyorum." sözleriyle acı tenkîdlerde bulunmaktadır. İsmail Hâmi Bey, bir ara İstanbul Polis Müdür vekilliği yapan İttihatçı Tahsin (Uzer)'in bile, gayr-ı münteşir hâtıratında bunu "azîm bir hata-yı siyâsî" olarak vasıflandırdığını yazmakta, Karasu'nun Türk düşmanlığıyle maruf olduğunu, Es'ad Toptanî'nin devletine ihânet etmiş bir hâin bulunduğunu, Aram'ın oraya katılmasının Ermeni ihtilâllerini tenkîl etmiş ve Anadolu'da bir Ermenistan kurdurmamış olmasının cezâsı addedilebileceğini söyleyerek "33 sene Hilâfet-i İslâmiye makaamında bulunmuş bir Türk Hâkanı'nın fetvâ mûcibince hal'ini ancak bir müslüman Türk hey'eti teblîğ edebilir; İttihat ve Terakkî denilen bu kanlı Balkan komitası, bu şen'î ve mel'ûn hareketiyle Sultan Hamîd'in şahsına değil, Türklüğe ve onun muhteşem târihine hakaaret etmiştir. Bütün Osmanlı târihinde bu nâmerdâne ihânetin tek bir misli yoktur." demektedir.

Hey'etteki Ârif Hikmet, rivâyetlerden anlaşıldığına göre, muvâzenesiz bir adamdır. Ali Fuad Bey, işgâlin akabinde "Dîvân-ı harbin ilk kurbanlarını kestiği, Köprü'de 6 daraağacı kurduğu, maslupların hâlinin halka dehşet verdiği esnâda" Ârif Hikmet'in "Bu kadarla olmaz, hiç olmazsa yüz kişi olmalı." dediğini, hal' için "Ben de giderim." diyerek ortaya atıldığını, "Mâhud Karasu'nun peşine takılarak gitmesinin de nimetşinâslığına delâlet edecek husûsâttan bulunduğunu" kaydetmektedir. Bu adam, Bahriye Nâzırları'ndan Ateş Mehmed Paşa'nın oğludur. Pederi Sultan Azîz'e çok sâdık olduğu için, Sultan Hamîd'in lûtfuna nâil olmuştur.

Sultan Hamîd'e lüzumsuz ve mânâsız bir düşmanlık içinde bulunan Rıza Nur bile bu heyetin terekküp tarzını tenkîd etmiştir: "İttihatçılar.. Meclis'i toplayıp Abdülhamîd'i hal'e karar vermişler; Yahudî Karasu ile Arnavut meb'ûs Es'ad Paşa Toptanî'yi gönderip Selânik'e sevk ile hapsettirmişler. Türk târihi burada fecî bir leke ile berbad edilmiştir. Koca bir saltanatın Türk pâdişahı, pek âdî bir Yahudî ile Es'ad Paşa gibi kaatil, rezîl bir Arnavud'un eliyle tahtından indirilmiştir. Âferin İttihatçılar!"

Salâhaddin Bey de *Bildiklerim*'de "Gayr-ı meşrû fetvâ ile hal' kararı verdiren Cemiyet, her hâl-ü kârda diyânet-i İslâmiyeyi bir âlet makaamında istimâl eylediği halde, Halîfe ve Pâdişah-ı Müslimîn hakkında verilen kararın şerîat-ı garrâ-yı Muhammedîye'ye külliyen mugayir bulunduğunu ve Kaanun-ı Esâsî'nin 11'inci maddesinde Devlet-i Osmaniye'nin 'dîni dîn-i İslâm'dır.' deyü muharrer olmasına göre, dinen ve şer'ân verilen bir kararın teblîğ ve tatbîk ve icrâsında o dîn ile mütedeyyin ve alâkadar olmayan bir zâtın istihdâmı bittabi' gayr-i kaanunî olduğunu nasıl olup da unuttu da, bu

kararı tebliğe me'mûren Yıldız Saray-ı hümâyûnuna gönderilen hey'et meyânına Siyonist cemiyetinin İttihat ve Terakkî nezdinde murahhas-ı umûmîsi bulunan ve Cemiyet-i İttihadiye'nin Selânik hey'eti müessisîninden ve ahvâl-i mâziyesi Selânik'te bir müddetcik ikaamet edenlerce malûm olan Selânik meb'ûsu Yahûdî Karasu'yu idhal ve izâm etti?" demektedir.

Bütün bu nakiller hal'i teblîğe memur heyetin tertip ve gönderilişinin İttihatçılar'ın Türk târihine ve efkâr-ı umûmîyesine karşı işledikleri pek korkunç bir ihâneti dile getirmektedir. Bunu her halde ittihad-ı anâsır yâveleriyle îzâhın imkânı yoktur. Nitekim Hareket Ordusu'ndaki Eterya döküntüleri ve Bulgar eşkıyâsının bulunuşunu aynı sebebe ircâ mümkün değildir. Buradaki Karasu, yalnız farmason ve siyonist değil, İtalya dâhil bir kaç devletin ipinde oynıyan her tarafa satılmış bir adamdır. Es'ad Toptanî de aynıdır. Bu adamların teşkîli her halde maksatlıdır ve İttihatçılar'ı pek fecî bir şâibe altında bırakmaktadır.

Pâdişah'ın Çırağan Sarayı'nda kalma arzûsu da kabul edilmemiş ve Selânik'e gönderilmesine karar verilmiştir. Bu hareket, Osmanlı târihinde misli görülmemiş bir hâdisedir. Hal' edilmiş hiç bir pâdişah başka bir şehre nefyedilmemiş ve İstanbul'dan uzaklaştırılmamıştır. An'aneye tamâmen muhâlif olan bu davranışı da İttihatçılar'ın korkusuna raptetmek lâzımdır. Çünkü Pâdişah İstanbul halkınca ve tabiî ki muhâfazakâr kitlelerce çok sevilmektedir. İşte bunun için İttihatçılar, onun İstanbul'da kalmasını tehlikeli görmüşler ve kendilerinin en kuvvetli olduğu Selânik'e nakledilmesini düşünmüşlerdir.

Mahlû hükümdar, bu acı hâdiseler karşısında vekaarını bozmamıştır. Nitekim Ali Cevad Bey "Aklen ve cismen kavî ve metîn, sâhib-i kiyâset ve metânet bir pâdişah-i vakur ve mekîn idi; bu ân-ı felâket-iştimâlde, kendileri gibi sâhib-i azim ve irâde olan büyük adamlara mahsûs ve münhasır bir tavr-ı azamet ve haşmet ile metânet ve vekaar-ı hümâyûnlarını muhâfaza buyurdular." demektedir. Pâdişah'a Hüsnü Paşa ile Gâlib ve Fethi Beyler gelmiş ve Selânik'e azimet edileceğini oldukça nâzik bir lisan ile bildirmişlerdir. Bilâhare huzûra giren başkâtip "Yâ ibâdi fettekun=Ey kullarım çekinin benden! fermân-ı mehâbet beyânının odada bâ-kemâl-i kudret hüküm-fermâ-yı dehşet ve heybet olduğunu görmüştür." Pâdişah, kendisinden Selânik'e gidilmekten sarfınazar ettirmesini istemiş; o da orada mevcut İttihatçı kumandanlara ricâyı bildirmiştir. Bunlardan miralay Gâlib nâmındaki biri, Pâdişah'ın da işiteceği yüksek bir ses ile "Koskoca şanlı bir ordu, sizin hayatınızı temin ediyor. Bu bâbdaki karar kat'idir.. fakat Dersaâdet'te kalırsanız bunu te'min edemiyor, mes'ûliyet kabul etmeyiz." gibi bî-edebâne ve tehdîdâmiz sözler söylemiştir. Diğerleri de aynı şekilde konuşmuş "Askerin müteheyyiç bulun-

duğunu, zabtının kaabil olmadığını, mes'ûliyet kabul edemiyeceklerini" tehdit makaamında bildirmişlerdir.

Buradaki teminat ifâdeleri gülünçtür. "Şanlı ordu" nâmına daha evvel verilen teminâtlardan niçin dönülmüştür? Bundan dönüş, ordunun şânına halel getirmez mi? Mâdem ki dönülmüştür, yeni teminâtın tutulacağı ne ile temin edilecektir? "Askerin müteheyyiç ve zabtının kaabil olmıyacağını" söylemek, disiplinsizliğini ve kumanda zaafiyetini ikrar değil midir? Bu suallere müsbet bir cevap vermek imkânsızdır ve yenilen İttihatçı haltı, ordu nâmına icrâ edilerek, bu müessesenin itibârına halel getirilmiştir. Bir sürü Bulgar, Rum ve Arnavut eşkıyâ çetelerinin bulunduğu Hareket Ordusu ise hakîkaten disiplinden mahrum bir topluluktur ve bu, kumandanı tarafından da itiraf edilmiştir.

İşte böyle haysiyetsiz tehditlerle Sultan Hamîd, eşyâsını bile almadan, âile ve maiyet efrâdından 24 kişiyle arabalara bindirilmiş ve Sirkeci garına getirilmiştir. Âilesini berâber alması bile ancak ısrarı ile vâki olabilmiştir. 27/28 Nisan 1909 günü gece saat bir'de hareket eden husûsî trenle Selânik'e yollanmıştır. Yanında dört kadın efendi'den başka, şehzâde Abdurrahîm ve Âbid Efendiler'le Şâdiye, Âyişe, Refia Sultanlar ve bâzı sâdık bendegânı vardır. Âyişe Sultan'ın yazdığına göre "Bâzı istasyonlarda nümâyişler yapılmış ve bir defasında taş da atılmıştır." Tabiî bunlar İttihatçı gürûhu denilen akıl ve şuûrdan yoksun Balkan komitasının yaptırdığı edebsizliklerdir. Tren Selânik'e varmadan durdurulmuş; hazırlanan arabalara bindirilen hükümdar ile âilesi, yatsı vakti, Alâtini Köşkü'ne götürülmüştür. Mahlû' Pâdişah merdivenleri çıkarken yatsı ezânı okunmuş; pek dindâr olan Sultan "Azîz Allah, celle şânühü." tâbir-i mûtâdıyle ta'zîm göstermiştir. Âyişe Sultan'ın yazdığına göre Pâdişah, Yıldız'dan ancak bir kaç bavul ile, içinde Kur'ân-ı Kerîm bulunan ve gittiği yere dâima taşıdığı çantasını almıştır.

Tabiî Sultan Hamîd ayrıldıktan sonra Yıldız Sarayı, İttihat sergerdeleri tarafından yağma edilmiştir. İttihatçılar'ı medheden Ahmed Refik, mütârekede yazdığı bir kitâbında "31 Mart'ta hiç bir dahli, hiç bir cürmü olmadığı halde hal' edilen, sarayı Resne kahramanları tarafından yağma ve târâc olunan Abdülhamîd'in elîm vaziyeti"nden bahsetmiştir. Nitekim Âyişe Sultan da:

> *"Bizden sonra babamın dâiresi çoktan hiçlere karışmıştı, yükte hafif, pahada ağır ne varsa yağma edilmişti. Geceleri sabahlara kadar sandıklar, eşyâlar saraydan çıkarılıyordu... Saray darmadağınık bir hâle gelmiş; kalfaları hep muâyeneden geçirerek öyle çıkarıyorlarmış. Bâzıları yıllardan beri biriktirdikleri, alın teriyle kazandıkları paralarını ve elmaslarını, korkudan şuraya buraya atarak, ancak o suretle kur-*

tulmuşlar... Sırr-ı Cemâl Kalfa bir kaç defa hey'etin huzûruna çıkmış; önüne her kim geldiyse etek öpüp 'Beni efendimize gönderin.' diye ağlamış, yalvarmış. Kendisiyle eğlenenler olmuş; küfür bile etmişler. Sırr-ı Cemâl Kalfa babamın kendisine vermiş olduğu imâmeleri kehribar olan pırlantalı bir tesbîhi dâima belindeki bir kuşağa takardı. Hal' sırasında bunu babamın dâiresinde düşürmüş; bu yalvarmalar esnâsında o tesbîhi başı sarıklı mavi gözlü olan ve heyetin arasında bulunan birinin elinde görmüş. Mürâcaatında 'Yürümeni unutmuşsun kocakarı, nereye gideceksin.' şeklinde hakaaret görmüş; nihâyet 'Hadi def'ol, git.' demişlerdir."

diye uzun izâhat vermekte, pek acıklı vak'alar anlatmaktadır. Yine bir yerde:

"Saltanatı artık İttihatçılar'ın ileri gelenleri sürüyordu... İttihat Terakkî'ye mensup yüksek şahıslar memleketin mukadderâtını ele almışlar, bir kısmı kendi keselerini doldurduğu gibi, bir kısmı da dolduranlara bile bile göz yumuyorlar, devletimizi âdeta imhâ ediyorlardı... Bu adamların haremleri kürkler, pırlantalar içinde yüzüyor, sırf eğlenmek ve sefâhat yapmak için seyâhatlere (ekseriyâ Almanya'ya) gidiyor; Yıldız Sarayı ile diğer saraylardan yağma olunan serveti, 3'üncü Ordu adına cebren aldıkları babamın servetini, Paris'te sattırdıkları hânedana âit mücevherâtı bu sefâhat seyâhatlerinde kullanıyorlardı. Babam tahtından ayrılıncaya kadar Topkapı'da kilit altında muhâfaza edilen ölen şehzâdelerin ve sultanların serveti hep ortaya dökülmüş, ceplere taksîm edilmişti." demektedir.

Bunlar sarayın ne fecî bir yağmaya ve harem-i hümâyûnun ne korkunç bir tecâvüze uğradığını göstermektedir. Kalfaların efendilerine karşı büyük sadâkatleri ise takdîr edileceği yerde hakaarete uğramıştır. Yeniçeri kıyâmlarının hiç birinde harem-i hümâyûna bu derece kerîh bir tecâvüz vukû bulmamıştır. Bunun bir misli de, daha evvel gördüğümüz gibi, Sultan Azîz'in hal'inde vukû bulmuştur. Bu defaki yağma, daha bayağı bir ayak takımının eseridir.

Âyişe Sultan, pederinin Selânik hayatını anlatmakta, ilk günlerde kaşık, çatal ve bardak dahi bulamadıklarını dile getirmekte, kendilerini muhâfazaya memur olanlardan Fethi Bey'in (Okyar) terbiye ve nezâketinden bahsetmektedir. Pâdişah, her türlü ihtilâttan men' edilmiş; kendisine gazete bile verilmemiş; bu geniş görüşlü hükümdar, ölmeden evvel mânen öldürülmek istenmiştir. Fakat Sultan, kendi tâbiriyle "derviş meşreb" adamdır; çok mü'min olduğu için, bu acılara tahammül etmiş ve takdîr-i ilâhî deyip, kadere rızâ

göstermiştir. Bir gün Alâtini Köşkü muhâfızları bir misâfir ağırlamışlardır. Bu meşhûr Bulgar eşkıyâsı Sandanski'dir. Mahlû' Pâdişah "tam bir gardiyan" olan muhâfız Râsim Bey'i istemiş, münâsib bir lisanla kimin geldiğini sormuş; o da Sandanski'nin geldiğini söylemiş. Âyişe Sultan "Babam, 'Dünkü düşmanımız dost mu oldu?' diye sormuş; Râsim Bey 'Şimdi dostuz.' demiş. Babam gülmüş, 'Râsim Bey, aldanıyorsunuz, Sandanski ve ona benzeyen adamlar hiç bir vakit Türk'ün dostu olamazlar; gaflet içindesiniz; aklınızı başınıza toplayınız, yazıktır. Binlerce Türk'ün kanını bu komitacılar emmişlerdir; pişman olmanızı temennî ederim.' demiş ve 'Ben çekilmiş bir adamım; benim felâketim şerefine bir Türk düşmanına verilen ziyâfet benden ziyâde sizin için acıklıdır, pek teessüf ederim.' diye ilâve etmiş... Biraz sonra bahçede o neş'e kalmadığı dikkatimizi celbetti." demektedir.

Bu sırada Pâdişah'ın bankalarda mevcut şahsî paraları da cebren alınmaya kalkılmış ve bu hususta pek ziyâde baskı yapılmıştır. Sultan nihâyet evlâdlarının istikbâli için sakladığı paralarını da vermiş, "Elbet size millet bakar." demiş ve muhâfızına "Mal habîsdir, bir elden gelir diğerinden çıkar, bana bunları Allah verdi ve yine o aldı." demiştir. Halbuki Sultan'ın şu servetine ne Hazîne'nin, ne de milletin herhangi bir dahli yoktur ve kendi şahsî parasıdır. Fakat tabiî çete zihniyetiyle hareket edenler, buna da el koymuşlardır. Ali Fuad Bey'in yazdığına göre, "Vükelâya verilen bir ziyâfette bu mesele münâkaşa edilmiş, kimisi Abdülhamîd'in beş, kimi on milyon serveti olacağını söylemiş, Şûrâ-yı Devlet reîsi Râif Paşa 1,5-2 milyon arasında olduğunu tahmîn etmiş, nitekim öyle çıkmış ve bu cihet-i askeriyeye tevdî edilmiştir."

Selânik'teki Köşk'te vukua gelen hâdiselerden biri de Kürt Sâlim nâmındaki muhâfız yüzbaşının, mahlû' Pâdişah'ın balkona çıktığı bir gün ona ateş etmesidir. Kurşun Sultan'a isâbet etmemiş ve bahçeye düşmüştür. Sâbık hükümdar istifini bozmamış ve o anda beliren Râsim Bey'e, yerdeki kurşunu işâret ederek, getirmesini söylemiştir. Râsim Bey "Bir şeydir oldu, kusura bakmayınız." demiş ve kurşunu veremiyeceğini bildirmiştir. Âyişe Sultan'ın nakline göre, "Bu Kürt Sâlim, pek fakîr olduğu için, Sultan'ın tabîbi İsmet Paşa tarafından ve irâde-i seniye ile Kuleli'ye yazdırılmış bir kimse imiş; mahlû' hükümdarı ortadan kaldırmakla şeref kazanacağını zannetmiş ve tabiî oradan uzaklaştırılmıştır."

Âyişe Sultan Selânik'ten ayrılırken, eski hükümdarın verdiği nasîhat da çok alâka çekicidir:

> *"Söyliyeceklerimi iyi dinle, kulağında kalsın, ömrün oldukça unutma. Hânedanımız çilelidir. Hepsinin başına bu gibi şeyler gelmiştir.*

Fakat takdîre tevekkül lâzımdır. Dokuz ay benimle berâber kavruldunuz. Sana en büyük ve son nasîhatim, hânedanımızın şeref ve nâmusunu canınızdan ziyâde sanılmanızdır. Kızım olduğunuzu aslâ unutmayınız. Bana dokunacak her türlü kötü hareketten sakınıp kendinizi muhâfaza ediniz; ismimi yere düşürmeyiniz."

Bu sözler, pâdişahlık vakar ve sıfatı çok yüksek bir hükümdarın ince ölçülerini aksettirmektedir. Eski pâdişahın uzağı görüş hadîsesi de kızı tarafından şöyle anlatılmaktadır:

"Babamın çok nasîhatini aldım, aklına her zaman hayrân kaldım. Görüşü çok kuvvetli idi. İleriyi keşfedecek kadar keskin görüşlü idi. Kerâmet sâhibi denilebilirdi. O zaman söylediklerinin hakîkat olduğunu zaman bize isbat etti."

Pâdişah'ın bu uzak görüşlülüğü, tabiî ki Avrupa politikasına derin nufûzundan gelmektedir. Fakat mahlû' hükümdara Selânik'te gazete bile verilmemiş; âdeta dünyadan tecrîd edilmiş ve çok acı bir hapis hayatına giriftar edilmiştir. Sultanın Selânik'teki inzivâ hayâtı 3,5 sene sürmüş; siyâsî hâdiseleri haber alabildiği nisbette "mirsad-ı ibret"ten temâşâ etmiş ve pek sevdiği mobilyacılıkla meşgûl olmuştur. Osmanlı şehzâdelerine yedek bir sanat öğretmek an'aneden olduğu için Sultan da mobilyacılığı seçmiş ve bu sahada güzel ve ince eserler vermiştir.

Sultan'ın Büyük Şahsiyeti Hakkında Bâzı Mülâhazalar

Sultan Abdülhamîd, Osmanlı hânedanının, belki de hakkında en çok yazılmış ve söz söylenmiş hükümdarlarından biridir. Onun sihirkâr, esrârengiz ve kapalı şahsiyeti pek çok kîl-u kaali mûcip olmuştur. Bu büyük hükümdar, siyahla beyaz arasındaki renk farkı kadar ayrı kanaat ihtilâfının mevzuunu teşkîl etmiştir. Buna onun, devletin bekaa ve devâmı için tebea-i aslîsi olan müslüman unsurlara yaslanmayı zarûrî addetmesi ve siyâsetini ona göre tâyin etmesi sebep olmuştur. Bütün devletler için gâyet tabiî zarûrî olan bu yol, Tanzîmat'tan beri vücut bulan dış müdâhaleler ve buna bağlı iç kliklerin reaksiyonunu celbetmiştir. Bu sebeple, hiç lâyık olmadığı halde "müstebid" ithâmına mâruz bırakılmıştır.

Abdülhamîd Hân'ın istibdâdından geniş müslüman tebeası hiç şikâyetçi olmamıştır. Bundan ızdırap duyanlar, dış devletlerce tahrîk edilen Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp gibi ekalliyetlerle, ne istediklerini bile bilmiyen bâzı mü-

nevverlerdir. Bu sebeple onu ictimaî zâviyeden müstebid olarak görmenin imkânı yoktur. Nitekim kendisine düşmanlık gösterenlerden Rıza Nur bile "Ona müstebid dediler, yalandır." diyerek, aleyhindeki hareketlerinden pişmanlık duyduğunu itiraf etmiştir. Fakat bu itirâfı, Pâdişah'ı *"Cehennem'de Bir Celse"* diye yazdığı piyese almasına mâni olmamıştır. Ona muhâlefet eden ve karşı gelenlerin hemen hemen karakteristik vasıflarını, millî telâkkîlerden uzak bulunuşları ve köklü bir devlet şuurundan yoksunlukları teşkîl etmiştir. Bunun sebebini ceditçilikle başlıyan, halk ve münevver tezâdında görmek, bu iki zümrenin duyuş, düşünüş ve inanış itibâriyle de farklılaşmalarına raptetmek gerekmektedir. Bu husus, Abdülhamîd'in lehinde ve aleyhindekiler için günümüzde bile geçerli bir ölçü olarak görünmektedir.

Onun aleyhinde olanların bâzıları, devletin içine düştüğü fecî yıkıntıya ve milletin düçâr olduğu elîm ıztıraplara, yerini alanların akıl-altı icraatlarının sebep olduğunu görerek, nâdim olmuşlardır. Süleyman Nazif ve Rızâ Tevfik işte bu nâdimlerdendir. Birincisi, bu hususta yazdığı bir şiirinde:

"Kaç zamandır gelmemişken yâda biz;
İşte geldik senden istimdâda biz;
Hasret olduk eski istibdâda biz."

diyerek büyük pişmanlığını dile getirmiştir. Rızâ Tevfik ise "Abdülhamîd-i Sânî'nin Ruhâniyetinden İstimdat" isimli manzûmesinde:

"Târihler adını andığı zaman;
Sana hak verecek ey koca Sultan;
Bizdik utanmadan iftirâ atan;
Asrın en siyasî pâdişahına.

*

Pâdişah hem zâlim hem deli dedik;
İhtilâle kıyâm etmeli dedik;
Şeytan ne dediyse biz "Belî" dedik;
Çalıştık fitnenin intihâbına.

*

Sonra cinsi bozuk, ahlâkı fenâ;
Bir sürü türedi çıktı meydana;
Nerden çıktı bunca veled-i zinâ;
Yuh olsun onların ham ervâhına.

*

Bunlar halkı didik didik ettiler;
Katliâma kadar sürüp gittiler;
Etek öpmeyenler secde ettiler;
Bir âsî zâbitin pis külâhına.

*

Sen hafiyelerle dem sürdün ancak;
Bunlar her tarafa kurdu salıncak;
Eli yüzü kara bir sürü alçak;
Kemend attı dehrin mihr ü mâhına.

*

Dîvâne sen değil meğer bizmişiz;
Bir çürük ipliğe hülyâ dizmişiz;
Sâde deli değil edepsizmişiz;
Tükürdük atalar kıblegâhına.

*

Fakat Sultan'ım sen gavs-i ekbersin;
Âhirinden bile himmet eylersin;
Çok çekti bu millet murâda ersin;
İmdâd eyle Şâh'ım meded bâbına."

demiştir. Ancak bir kısmını aldığımız itiraf mâhiyetindeki bu uzun şiirde, ondan sonraki felâketli devirler dile getirilmekte, kendisine karşı çıkılmakla delilik ve edepsizlik ettikleri, şeytanın iğvâsına kapıldıkları, ataların kıblegâhını ve imânını hakîr gördükleri söylenmektedir. Sultan Hamîd "Asrın en siyasî pâdişahı" ve "Koca Sultan" olarak tavsif edilmekte, hattâ onun "Velîlerin velîsi" olduğu ve ind-i ilâhîde yüksek bir mânevî makaam sâhibi bulunduğu "Sen gavs-i ekbersin" diyerek ifâde edilmekte, milletine acıması söylenerek, "ruhâniyetinden istimdat" edilmektedir. İnanış itibâriyle bâzen materialiste, bâzen spritualiste olan "Feylesof"un ne acı ve fecî bir ıztırap içinde kaldığı, Sultan Abdülhamîd'e muhâlefet etmekten ne derece büyük pişmanlık duyduğu açıkça görülmektedir. Bunlar yine hatalarını itiraf eden, bir dereceye kadar insaflı olan adamlardır. Diğer bir kısmı, şu kadar felâketten sonra da intibâha gelmiyecekler, küfr-i inâdîlerinde ve dalâlet-i fikrîlerinde ısrar edeceklerdir.

Sultan Hamîd tahttan indirildikten sonra vücut verilen fecî icraat, onun lehinde bir hava uyanmasına sebep olmuştur. Kitabında bunu itiraf eden Hüseyin Kâzım, bir yaşlı kadınla konuşmasını da nakletmektedir. İttihatçılar'ın Selânik vâliliğini yapan, aynı zamanda mason olan, *Tanin*'in de kurucuların-

dan olan bu adam, bir gün yaşlı bir kadının "Ah kahrolası Abdülhamîd, onun yüzünden bu hâle düştük." diye şikâyette bulunduğunu, kendisinin de aynı minvâl üzere cevap verdiğini, fakat hanımın "Oğlum, sen de ben de söylüyoruz, fakat aramızda büyük fark var. Ben şikâyet ediyorum, çünki memleketi hüsn-i idâre edemedi ve bu yüzden hem kendisini hem de bizi makhûr ve perîşan etti, memleket de bir takım bayağı adamların ellerinde kaldı." dediğini yazmaktadır. Hüseyin Kâzım "Aman hanım ne söylüyorsun?" diye cevap vermişse de, hâtun târif edilmez bir şiddet ile "Oğlum, kendine gel, senin Abdülhamîd dediğin, Sultan ibnü's-Sultan ibni's-Sultan idi, ne çâre ki işi idâre edemedi, bizi böyle adamların ellerine bıraktı, eyvah, eyvah!..." diye tazallum etmiştir. Tabiî ki İttihatçı bu sözleri işitmemek için sür'atle kaçmaktan başka çâre görememiştir. Bu müşâhede, İttihatçılar'ın ve Sultan Hamîd'in, bu meselelerle pek alâkadar olmaması icâb eden halkça dahi nasıl görüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Sultan Abdülhâmid gibi, geniş halk kitlelerince çok büyük hürmet ve sevgiye mazhar olmuş, hattâ kudsî mukaddes bir şahsiyet olarak tanınmış bir hükümdarı hal' edenlerin muvaffakıyet kazanabilmeleri pek kolay değildir. Mahlû' hükümdar hakkında yapılmış olan akıl almaz isnadları da, ona müteveccih olan bu büyük halk sevgisiyle izâh etmek lâzımdır.

Onu hal' edenler, hareketlerini meşrû gösterebilmek için, Sultan hakkında aklın almıyacağı iftiralar düzmüşler ve bütün muvaffakıyetsizliklerini de "devr-i sâbık"a atfetmişlerdir. Tabiî bu kötülemeler, kendi delice icraatlarının doğruluğunu ifâdeden âciz kalmış ve memleketi felâketten felâkete sürüklenmekten kurtaramamıştır. Onun idâre ettiği topraklar üzerinde milletler ve kavimler, hal'inden sonra o kadar büyük fâcialarla karşılaşmışlar ve o derece azap çekmişlerdir ki, Sultan'ın rahat, mes'ûd, bereketli devrini tatlı bir hâtıra olarak hâfızalarında saklamışlardır. Bulgarlar, Rumlar, Arnavutlar, Makedonlar, Sırplar, Ulahlar, bütün Anadolu ve Orta Doğu halklarının hâfızaları hâlâ bu hâtıralarla doludur.

Sultan Hamîd, geniş topraklar üzerinde yayılmış devlet ve milleti için, düşman güçlere ve onların hürriyet ve istiklâl gibi dolmalarla tahrîk ettiği iç unsurlara karşı bekaa mücâdelesi yapmış bir hükümdardır. Düşman güçler kuvvetlidir, zengindir, dâima tahrîk edeceği unsurlar ve zümreler bulmuştur. Sultan Hamîd bu müdhiş siyasî hayat mücâdelesinin ne olduğunu iyi bilmektedi'r. Düşmanının numaralarını, gâlibiyet usûllerini, istinad ettiği dâhilî unsurları tahmîn etmektedir. İşte onun pek fazla büyütülen "vehm-i hümâyûn"u bu büyük idrakle alâkalıdır. Diğer bir zâviyeden de bu vehim, her şeyi politika hâline gelmiş hükümdarın bir siyasetidir. Yâni "vehm-i hümâyûn" da bir siyâsettir ve taktiktir. Böylece düşman güçleri yanlış istikaametlere sevket-

miş, onları kendisinin hakîkî gâyesi hakkında yanıltmış; dâhilî siyâsette vücut verdiği kabîne değişikliklerini bile asıl sebebinden başka sâiklere istinad ettirmiştir. Onun şahsiyetini ve tasarruflarını tedkîk edenlerce ortaya çıkan hakîkat, "vehm-i hümâyûn"un bir çok şeye perde yapıldığını tasdikten ibârettir.

Sultan Hamîd'in en büyük meziyeti, hâricî politikadaki üstadlığıdır. Berlin Muâhedesi'yle Türkiye'nin içine düştüğü siyâsî tehlikeler, ancak böyle bir politika dehâsıyle durdurulabilmiştir. Nitekim Huntington ile diğer bâzı müşâhitler "Türkler'in, ihtiyaç ânında Bosfor'da oturan ihtiyar tilki gibi dünyâ çapında bir siyâsîyi ortaya çıkarabilecek bir millet olduğunu" söylemişlerdir. Kendisini pek sevmiyen İngiltere'nin İstanbul sefîri Nicolas O'connor, Teşrîfât Nâzırı Münir Paşa ile yaptığı bir deniz gezintisinde, Yıldız'ı işâret ederek "Burda kim oturuyor?" demiş; "Sultan Abdülhamîd efendimiz..." sözüne "Yok, yok! Avrupa'da sulhü muhâfaza eden adam oturuyor." demiştir. Zâten bu suâli de Sultan'ın hakkında bu sözü söylemek için sormuştur. Yine bir gün aynı sefîr, Gâlip Paşa'ya "Pâdişah'ın devâm-ı ömrüne duâ etmek, hem millet-i Osmâniye'nin, hem Avrupa milletlerinin uhdesine müterettip bulunduğunu, çünki harb-i umûmî vukuuna ancak onun mâni olduğunu" söylemiştir.

Fransız sefîri Maurice Bompard da "Avrupa'da onun ayarında siyâset-i hâriciyeye âşinâ bir diplomat yoktur." kanaatini serdetmiştir. İngiliz bahriye lordu Ficher ise "Abdülhamîd, bütün Avrupa'nın en mâhir ve serîü'l-intikal diplomatlarındandır." kanaatini ileri sürmüştür.

Bütün bu müşâhedeler onun hâricî politikada ne derece üstad ve mâhir bir hükümdar olduğunu ortaya koymaktadır.

Sultan Hamîd, hâricî politikadaki çıkışlarında ve mücâdelesinde dâima medenî usûlleri kullanmış, çok ince ve karışık bir zekânın mahsûlü olan yollardan hareket etmiştir. Sultan Hamîd yeni zamanların ve günümüzün en büyük mücâdele vâsıtalarından biri olan propaganda silâhını, en ucuz ve müessir bir tarzda kullanan hükümdardır. Avrupa devletlerinin emperialiste ve colonialiste politikalarına karşı, antiemperialiste ve anti colonialiste bir ittihad-ı İslâm ve Hilâfet propagandasıyle karşı çıkmıştır: Onun bu politikası, tecâvüzî değil, tahaffuzî bir mâhiyet taşımış ve hiç bir zaman da hududu aşmamıştır. Sultan siyâset sahnesinde neyi yapacağını, neyi yapmıyacağını bilen, millî mevcûdiyetten hiç bir fedâkârlık göstermeden mümkünü gerçekleştirmeğe çalışan bir adamdır. Onun siyâseti, dâima şahsiyetli bir politika olmuştur.

Sultan hiç bir zaman küçük kliklerin, teşkîlâtlı ve silâhlı zümrelerin ada-

mı olmamış ve yalnız bunlara istinad etmek gibi sakat bir yola girmemiştir. Aksine o, büyük ecdâdı gibi, maddî ve mânevî tebeasının istediği bir hükümdar olmuş; kuvvetini onların sevgi ve muhabbetinden almıştır. Bu sebeple de mânevî tasarrufu hâlen devam eden bir hükümdar olarak görünmüştür. İslâm dünyasının bâzı mıntıkalarında hutbenin hâlâ onun nâmına okunuşunu, kazandığı bu yüksek hürmet ve sevgiye bağlamak lâzımdır. Bu görünüşüyle Sultan'a sihirkâr bir şahsiyet nazarıyle bakmak mümkündür. Pâdişah vakaariyle, münzevî hayâtiyle, her ân vazîfe başında oluşuyla, derviş meşrebliğiyle, büyük ittikasıyle mânevî tebeasının müfekkiresindeki "Halîfe" idesini tamâmiyle doldurmuş görünmektedir.

Sultan hâricî sahnede çok ince bir ihtimaller hesapçısıdır. Karşılıklı kuvvetleri, rekaabetlerden istifâde ederek birbirine çatıştırmak, meydana yeni faktörler dikerek tecâvüzî tasarruflara sed çekmek yolunu bulmuştur. Bir siyasî için bunları yapabilmek, tabiî bir takım kuvvetlere istinad etmekle ve dâhilen tamâmiyle emîn olmakla mümkündür. İşte Sultan'ın hilâfet propagandası ve hafiyelik diye istihfaf edilen dâhilî istihbarât ve emniyet teşkilâtı bununla alâkalıdır.

Hükümdarın diğer bir vasfı da maârife, ziraat, sanâyi ve inşaâta büyük ehemmiyet vermesidir. Bugün mevcut bütün yüksek mekteplerin hemen hepsinin kökü ve geliştirilmesi onun zamanında olmuştur. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Dârülfünûn=Üniversite, Sanâyi-i Nefîse=Güzel Sanatlar Akademisi, Dârü'l-Muallimîn-i Aliye=Yüksek Öğretmen Okulu, Hendese-i Mülkiye=Yüksek Mühendis Mektebi, Mâliye Mektebi, Ticâret Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi gibi bugün dahi mevcut yüksek tahsîl müesseselerinin hemen hepsi onun devrinin bir mahsûlüdür. Ticâret-i Bahriye, Orman ve Maâdîn Mektepleri; Lisan, Dilsiz ve Âmâ mektepleri, Dârü'l-Muallimât mektepleri de saltanatının semereleridir. Sultan Hamîd'in bu mevzudaki gayreti pek fazla olmuştur. İbtidâîler, rüşdiyeler ve idâdîler de onun zamanında pek fazlalaşmıştır. Bu mekteplerin ictimaî ve kültürel bünyeye tam oturtulamadığını, millî ihtiyaçlar için kifâyetsiz bulunduğunu söylemek mümkün ve lâzımdır. Tabiî medreseler de onun devrinde gelişmiş ve tekâmül etmiştir. Bu tekâmülün mektepteki gibi olmadığını ifâde etmek gerekir.

Müze-i Hümâyûn, Askerî Müze, Bâyezîd Kütüphâne-i Umûmîsi, Yıldız Kütüphânesi, Haydarpaşa Tıbbiyesi hep onun himmetleriyle olmuştur. Şişli Etfâl Hastahanesi bizzat kîse-i hümâyûnundan yaptırılmış, Dârü'l-Aceze ve Yeni Postahane'nin tesis masraflarına da iştirak etmiştir.

Askerî, ticarî hattâ ictimaî vahdet için çok ehemmiyetli olan ve amcası zamânında başlanan büyük demiryolu politikası da onun eseridir.

Onun devrinde sayılamıyacak kadar çok binâ, kışla, mektep, hastane, fabrika, şose, telgraf hattı ve demiryolu inşaatı vukua gelmiştir. Her halde Sultan Hamîd, kendisinden sonra gelenlerin hâlâ kıramadığı bir rekor tesis etmiş demektir. Tabiî bunda 33 sene hükümdarlık etmesinin de büyük dahli vardır. Sultan'ı bu icraatıyle Türkiye ilerlemesinin büyük sîmâlarından biri olarak görmek lâzımdır.

Sultan Hamîd'in ordunun harb gücünü artırıcı tasarruflarına da dikkati çekmek lâzımdır. O günkü Osmanlı ordusu, erâtı, zâbitleri, eslihâsı ve imkânlarıyle oldukça güçlü ve büyük bir teşekküldür. Sultan Hamîd, tıpkı amcası gibi, silâh ve harb tekniğindeki yeniliğin tâkibine çok ehemmiyet vermiş bir hükümdardır. 1893'lerde yaygınlık kazanan, bir dolduruşta beş atış yapabilen ve yeni bir piyâde silâhı olan mauser (mavzer)lerden hemen bir parti getirtmiştir. 1897 Yunan zaferinin kazanılışında, onun getirttiği bu yeni silâh ile siyasî vasatı hazırlayışı rol oynamış görünmektedir. Fakat ordunun zaferi siyâset sahnesinde tam değerlendirilememiş; ancak Sultan'ın ve devletin prestijini artırmıştır.

Türkiye'nin küçük bir devlet hâline gelişinde ise, Rumeli ordusundaki genç subayların ciddî bir devlet idraksizliğiyle, garip bir cemiyetçilik oyununa kendilerini kaptırışları en büyük sebebi teşkîl etmiştir. Halbuki devletin bekaası için Sultan'ın etrafında halkalanmaları, onun nufûzunu sarsmaktan uzak durmaları lâzımdı. Genç zâbit, asker için pek mânâsız olan hürriyet talebine kalkışmış, Türkiye'nin Rumeli'deki mevcûdiyetini sallamıştır. Burada Sultan'ın, genç rütbelilerin önlerini açmaması, maaş mevzuunda sıkı davranması gibi hatâları olmuştur. Bir cihetten de mesele, mektebin, millî bünyeye ve kültüre yaslanan az adam yetiştirmesiyle izâh edilebilir. Buna eklenen bir sebep de düşman güçlerin ve onların içerdeki âletleri olan unsurların tahrikleri, nereden beslendiği bilinmeyen akılsız Jön-Türk propagandası olmuştur. Bütün bunlar Rumeli ordusundaki genç subayların itaatlerini bozmuş; bu ise bir seri felâketlere yol açmıştır.

Halk kitlelerinde çok sevilen Sultan Hamîd kolayına indirilememiştir. Çünkü onları iyi bilen Hüseyin Kâzım'ın da yazdığı gibi, meşrûtiyet talebi için kandırılan "Arnavutlar, Sultan'ın tahttan indirilmemesini de şart koşmuşlardır." Onun hal'i için başka sebepler ve sâikler gerekmiştir. Velhâsıl Sultan Hamîd gibi, Avrupa siyâsetinde bihakkın büyük bir rol oynamış, müessir ve çok nufûzlu bir hükümdarın hal'i Türkiye'nin kaderini diğergûn eden en berbâd hâdiselerden biri olmuştur. Her halde bu hareketi millî menfaatlerle izâhın imkânı yoktur. Çünkü Sultan, devletin bekaa ve saâdeti için her türlü kimseyle anlaşabilecek ve çalışacak kadar politiktir.

Müstebid denmesine rağmen, tab'an şiddet ve cebirden nefret eder. Kan dökmekten kat'î surette ictinâb eder. 33 sene, dünyanın en karışık ihtiraslarına sahne olan memleketini yalnız siyasî tedbîrlere başvurarak idâre etmiştir. Tahtta kalmak veyâ hükmetmek için bir hırs da taşımamaktadır. Onun en büyük ihtirası üç kıt'aya yayılmış olan devletinin idâmesi ve kuvvetlenmesinden ibârettir. Bunun için çok büyük bir ferâgatle, gece gündüz çalışmaktadır. Sultan için mesâî saati, istirahat, hattâ uyku bile yoktur. Mühim bir hâdise vukuunda, gecenin yarısında da olsa kaldırılmakta, bâzan bizzat makina başına geçmekte, Yemen'de yâhut Arnavutluk'ta cereyan eden bir ihtilâf için emir vermekte, bilâhare yeniden yatmaktadır. Onun için her an vazîfe başında bulunmak ehemmiyetlidir.

Saray bahçesinin güzelliklerine bile bîgâne dolaşmakta, inzivâdan ve çalışmaktan büyük zevk almaktadır. Çok derin bir mânevî mes'ûliyet duygusu içinde bulunmaktadır. Pâdişah şahsen çok sâde bir hayat sürmektedir. Çok az yemektedir. Tek iptilâsı sigara ve kahveye karşıdır. Namazlarını muntazaman kılmakta, her gün sabah namâzını gusûl abdestiyle edâ etmektedir. Bu mazbut hayâtı dolayısiyle ömründe hiç bir ciddî hastalık geçirmemiştir. Kendisini son derece tehâlükle devlet işlerine vermiş olan bu hükümdarın hal'i hakîkaten meş'ûm olmuştur. Pâdişah'ın şahsî husûsiyetleri hakkında cülûs bahsinde pek çok izâhat vermiş olduğumuz için, burada tekrarına lüzum görmüyoruz. Yalnız şu kadarını söyliyelim ki, onun siyâset sahnesinden pek fecî şekilde çekilmesiyle bütün bir âlem sarsılmış ve bu sarsıntı günümüzde de devam etmekte bulunmuştur.

Onun indirilmesine vücut verenlerin hemen hepsi pek fecî bir hâtimeye uğramışlardır. Osmanlı ulemâsının "Hal'de şeâmet vardır." sözü, müteselsil felâketlerle teeyyüd etmiştir. Osmanlı toprakları üzerinde yaşıyan halkların hemen hepsi felâketten felâkete sürüklenmiştir. Hal' edilen Sultan'ın yerine tecrübeden, akıldan bi'l-külliye berî bir Balkan komitası hâkim olmuş; koskoca bir devlet on sene içinde yele verilmiştir. Bizden ayrılan ve birer devletçik hâline gelen hükûmetlerin hiç birisi tek başına yaşıyamamış; dâima şu veyâ bu büyük devletin bâziçesi olmuşlardır. İstiklâl sevdâsında olan Balkan devletlerinin kısm-ı âzamının âkıbeti, Rusya'nın ağûş-ı hadîdiyesine düşmekten ibâret kalmıştır. Orta Doğu'daki eski eyâletlerimiz ise bir siyasî hegemonyadan diğerine geçmişler veyâ geçmek üzere bulunmuşlardır.

Osmanlı mirâsı meselesi, bugün dahi, yeni faktörlerin karışmasına rağmen, dünyâyı meşgûl eden en mühim problemlerden biridir. Sultan'ın 33 senelik idâresi esnâsında bu hususta ektiği birleştirici tohumlar hâlâ mevcuttur ve kendine göre bir tesiri de hâizdir. İstikbâlin ne olacağı bilinemez. Fakat eski Osmanlı câmiasına dâhil olan milletlerin ve memleketlerin kaderi ve

âtîsi ancak buna benzer bir topluluk ve devlet meydana getirmededir. Osmanlı denemesi, Roma'yı ve Bizans'ı tâkip eden en büyük huzûr, istikrar ve hamle tecrübesidir. Kendisinden evvelkilere hem adâlet noktasından, hem de beşerî, kavmî ve insanî husûsiyetlere pek fazla değer vermesi bakımından çok üstün ve başarılı bir tecrübedir. Coğrafî ve jeopolitik vaziyet, ticarî ve iktisadî husûsiyetler, maddî kaynaklar, askerî müdâfaa imkânları itibâriyle bu büyük mıntıka bir bütündür. Parçalanmak ve toplanmak, devletlerin ve milletlerin ezelî bir kaderi ve kaanunudur. Nitekim Roma'yı çıkaran, Bizans'ı ayakta tutan, Osmanlı'yı büyüten ve çok büyük bir kudret hâline getiren, kendisine dâhil toplulukların ve bölgelerin ihtiyacı, ticârî ve siyasî emniyetidir. Bu hususta Abdülhamîd politikasının gösterdiği dersler, imkânlar ve tesirler vardır. Bir defa Sultan Hamîd, eski güney eyâletlerimizin halkı ve bâzı münevverleri bakımından hâlen hasret çekilen bir lider hâlindedir. Bunu bizzat müşâhede etmişizdir. Dînî telâkkîlere pek bağlı olmıyan bâzı Araplarla konuşmamızda, Sultan'a tevcîh ettiğimiz pek hafif tenkîdler bile şiddetle itirazlara uğramıştır. Tabiî bu itirazlar bizi çok memnun etmiş ve hükümdarın politikasındaki haklılığın yeni bir delîlini vermiştir.

Velhâsıl Abdülhamîd Han, sihirkâr şahsiyetiyle içeride ve dışarıda hâlâ bir münâkaşa mevzuu olmakta devam etmektedir. Artık onun hakkında hal' belâsına uğradığından dolayı siyâseten yapılan yalan yanlış ithamlar yalnız bağşamış ve taşlaşmış hâtıra sâhipleriyle, garip ve tarafgîr bir inada saplanan resmî târih telâkkîsine has bir vasıf olarak görünmektedir. Bunun sebebi de politiktir. İnhitat devrimizin bu büyük ve siyâseten mağdur hükümdarının târihen lâyık olduğu mevkie oturtulması lâzımdır.

SULTAN EL-GÂZÎ MEHMED HÂN-I HÂMİS

(SULTAN MEHMED REŞAD)

(1909-1918 M./1327-1336 H.)

Sultan Reşad'ın Cülûsu, Şahsiyeti ve Bu Hususta Bâzı Mülâhazalar

Osmanlı pâdişahlarının 35'incisi olan Sultan Reşad, 65 yaşında olduğu sırada, taht-ı Osmâniye dâvet edilmiştir. Âyân ve Meb'ûsân hâlinde toplanan ve Sultan Hamîd'in hal'ine karar veren Meclis-i Umûmî-i Millî'de, iki garip hâdise cereyan etmiştir. Bunlardan biri, Sultan Reşad'ın, Kaanun-ı Esâsî'nin 3'üncü maddesi ahkâmına mugayir olarak, âdeta intihâbla iclâsına karar verilmesi; diğeri de, Hareket Ordusu'nun İstanbul'u işgâlinin, Kostantıniye fethi ile bir tutulması; hattâ ondan bile üstün telâkkî edilmesidir.

İşte bu sebepten Meclis-i Millî, Sultan Mehmed Reşad'ı, "Fâtih" nâmıyle anılan Mehmed-i Sânî'ye izâfeten, "Mehmed-i Hâmis" (V. Mehmed) unvânıyle isimlendirmeğe kalkışmıştır. Bu garîbeler, siyâset sahnesinde rol alan zihniyetin, ne acîb telâkkîlerle malûl olduğunu göstermektedir. Yeni Pâdişah'a, cülûs teblîğini, Âyân Reîs vekili Gâzi Ahmed Muhtar Paşa ile Meclis-i Meb'ûsân Reîs-i Sânîsi Tal'at Bey yapmıştır. Sultan Reşad gelenlere "33 senedir itidâlimi muhâfaza ettim. Bu müddet zarfında dâima milletin

selâmet ve saâdetine duâlar ettim. Mâdemki millet beni arzu ediyor; ma'at-teşekkür bu hizmeti kabul ederim. Benim birinci emelim, şer'-i şerîf ve Kaanun-ı Esâsî mûcibince icrâ-yı hükûmettir. Milletin arzû ve âmâlinden zerre kadar inhiraf etmem; Cenâb-ı Hak muvaffakıyet ihsân ederse bahtiyarım." demiştir.

Bundan sonra Pâdişah, resm-i bîatın icrâsı için, istimbota bindirilerek, Sirkeci iskelesine hareket edilmiştir. Ali Fuad, Tal'at Bey'den naklen "Sultan Reşad istimbota irkâb edildiği sırada bir günâ eser-i telâş göstermediği halde Tophâne önlerine geldiklerinde toplar atılmaya başlayınca, vechine âsâr-ı heyecân nümâyân olarak 'Bu toplar ne topları?' diye sormuş; o da 'Efendimizin cülûs topları.' diye mukaabele eylemiş ise de, emniyet ve itmi'nan hâsıl edemeyip 'Top cülûsu müteâkip atılır.' demiş; Sirkeci iskelesine çıkılıp da halkın 'Pâdişahım çok yaşa!' diye bağrışmalarını işitinceye kadar endîşesi zâil olmamıştır." demekte ve "An'ânât-ı saltanat o yolda ise de, bunu bilen olmadığını, istimbot Tophâne önünden geçerken top atılmada isti'câl gösterildiğini" yazmaktadır.

İttihatçılar'ın saltanat an'anelerinden habersizlikleri, yeni Sultan'ı, daha cülûsunun başında endîşeye sevkettiği gibi; millî ve siyasî an'anelerden behresizlikleri de, bütün bir millete senelerce azap ve ıztırap vermiş; devleti felâketten felâkete sürüklemiştir.

Yeni Sultan Sirkeci, Bâbıâli, Divanyolu tarîkiyle Harbiye Nezâreti'ne götürülüp, üst katta bulunan Hünkâr Dâiresi'ne çıkarılmıştır. Bu esnâda Abdülhamîd Hân'ın hal'ine karar veren Meclis reîsleri ile bâzı meb'ûslar ve âyân, Dâire-i Askeriye'de toplanmışlardır. Saîd Paşa "Teşrîf-i âlî vukuuyla resm-i istikbâl îfâ olundu. Meclis-i Meb'ûsân Reîsi Ahmed Rızâ Beyefendi ile evvelce bi'l-müzâkere kararlaştırdığımız suret-i yemîn, reîs-i müşârün-ileyh tarafından takdîm kılındı. Emr-i tahlîfin icrâsıyle berâber Sadrâzam, Şeyhülislâm, âyân ve meb'ûsân reîsleri, vükelâ, ulemâ, ümerâ-yı askeriye, âyân ve meb'ûsândan hazır bulunanlar ve huzzâr-ı sâire Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis hazretlerine akd-i bîat eylediler." demektedir (27 Nisan 1909/6 Rebîülevvel 1327 Salı).

Pâdişah, bîattan sonra "Hakkında izhar olunan hüsn-i kabul-i umûmîden dolayı teşekkürlerini" bildirmiş; "Emel ve arzusunun devlet ve milletin refah ve saâdeti" olduğunu söylemiş; Hırka-i Saâdet Dâiresi'ni kemâl-i ihtiram ile ziyâret ederek, "Ben meşrûtiyetin ve umûm Osmanlılar'la berâber bu makaam-ı mukaddesin de hâdimiyim." demiştir. Böylece, cülûs merâsimi tamamlanmıştır.

Burada, Saîd Paşa'nın bahsettiği ve Ahmed Rızâ ile birlikte kararlaş-

tırıp, Sultan'a teklîf ettikleri yemîn meselesi üzerinde biraz durmak lâzımdır. 93 Kaanun-ı Esâsîsi, pâdişahların yemîn edeceklerine dâir bir kayıt taşımamaktadır. Fıkh-ı İslâm'a ve an'ane-i milliyemize göre, pâdişahlara yemîn teklîf etmek câiz olmadığı gibi, pek gereksiz bir hareket addedilmektedir. Esâsen, tahta çıkmış olan sultanlar, neşrettikleri ilk hatlarda "Şer-i şerîf ve kavânîn-i münîf ahkâmına riâyet edeceklerini" bildirmekte ve efkâr-ı umûmiyeye karşı riâyetle mükellef oldukları esasları ilân etmektedirler. Bir zamandan beri de kendiliklerinden, Tanzîmat, Islahat ve Kaanun-ı Esâsî'ye riâyetkâr olacaklarını, cülûslarını bildiren hatlarda zikretmektedirler. Bu beyân biraz da, şu mefhumların Avrupa "zımân-ı düvelîsi" altında bulunmasından doğmaktadır. Kaanun-ı Esâsî'nin bâzı maddelerinin tâdili, bu arada 3'üncü maddeye Sultan'ı yemînle mükellef kılan bir fıkra eklenmesi de tahakkuk safhasına girmemiştir. 3'üncü maddeye "Zât-ı hazret-i pâdişahî hîn-i cülûslarında Meclis-i Umûmî'de ve Meclis müctemi değilse ilk ictimâında şer'-i şerîf ve Kaanun-ı Esâsî ahkâmına riâyet ve vatan ve millete sadâkat edeceğine yemîn eder." yolunda yapılan ekleme, ancak 21 Ağustos 1909/5 Şâbân 1327/8 Ağustos 1325 târihinde vukû bulmuştur. Şu vaziyete göre, Saîd Paşa ile Ahmed Rızâ, yalnız fuzûlî bir gayretkeşlik göstermekle kalmamışlar; riâyetle mükellef oldukları Kaanun-ı Esâsî'nin fevkine çıkmışlar; ne şer'an, ne de örfen câiz olmıyan yersiz bir davranışa kalkışmışlardır. Pâdişah, bundan iki gün sonra, yine "Usûl-i meşrûtiyet iktizâsınca" gibi vâhî bir mülâhaza ile, meclis'te yemîne dâvet edilmiştir.

Bütün bunlar, o sırada hemen herkesin ciddî bir şaşkınlık içinde bulunduğunu göstermekte; "Meşrûtiyet iktizâsıdır." diye millî ve fıkhî telâkkîde merdud addedilen fiillere bile revaç verildiğini ortaya koymaktadır. Fakat o karışık günlerde, bunların üzerinde duran olmamış; gidenin büyüklüğü ve gelenlerin şiddeti karşısında efkâr-ı umûmiye, pek garip bir şaşkınlığa kapılmıştır. Yeni Pâdişah, ancak ismen ve hükmen hükümdarlık etmiş; devleti temsîlden gayrı bir şey yapmamış veyâ yapamamıştır.

Sultan Hamîd'in hal'inden sonra, makaam-ı saltanatın nufûzuna halel târî olmuş; devlet âdeta, sivil ve asker bir Balkan komitasının eline geçmiştir. Memlekette dâhilî karışıklıkları ve isyanları hâricî gâileler tâkip etmiş; her tarafta ciddî bir anarşi hüküm sürmeğe başlamıştır. Ardı ardına vukû bulan hâricî tecâvüzler de vatanın taksîm edilmesine kadar uzamıştır. İşte Sultan Reşad böyle bir devrin pâdişahı olmuştur. Hemen hemen hiç bir siyasî hâdisede, makaam-ı saltanat ve hilâfetin sükûn verici ağırlığını hissettirememiştir. Onun bu aczini dile getiren Reşid Bey, oldukça gereksiz tâbirlerle, "O zaman pâdişah olan Beşinci Sultan Mehmed 'haslet-i melekâne' tâbiriyle te'vîl edilen vukufsuzluğuna munzam seciyesizliği hasebiyle Osmanlı İm-

paratorluğu denilen muhtelif akvâm mecmuasının şirâzesi ve devlet makinesinin nâzımı olmak kifâyet ve liyâkatinden tamâmiyle ârî idi." demektedir. Pâdişah'ın aczini "vukufsuzluğuna" atfetmek su götürür ise de, işi "seciyesizlik" isnâdına kadar vardırmak, her halde insafla kaabil-i te'lîf değildir. Hele bu isnâd, mevki kapmak için saraydan çıkmayan, Dâhiliye Nâzırlığı gibi bir vazîfede bulunduğu halde İttihatçılar'ı tesirsiz kılamıyan veyâ bertaraf edemiyen, küçük bir komitacı gürûhuyla, olmuş meyva gibi devşirilen biri tarafından söylenirse, edepsizliğe ilâve olarak, gülünç de olur. Reşid Bey'in bu insafsız hükmü, İttihatçılar'la kendisinin de arasında bulunduğu muhâliflere karşı Pâdişah'ın mümâşâtkâr davranmasından neş'et etmektedir.

Nitekim aynı müellife göre, Sultan, Kâmil Paşa hükûmeti için "Pâdişah olduğumu kabînenizin teşekkülünden sonra anladım." dediği gibi, Bâbıâli baskınıyle gelen İttihatçı hükûmetine de, güyâ "Hele şükür şu bunaklardan kurtuldum." cümlesini sarfetmiştir. Bu husûsu, *Meşrûtiyet Devri ve Sonrası* nâmı ile kaleme aldığı anı(!)larında Hüseyin Câhid de kaydetmekte ve Pâdişah'ın iki çeşit konuştuğunu yazmaktadır. Sultan Reşad'ı "Kendine göre kurnazlıkları olan mahdut fikirli ihtiyar ve âciz pâdişah" diye tavsîf eden Câhid, İttihatçılar'ın Halâskârân hareketiyle iktidardan ayrılmaları üzerine hükümdarın "Baldırı çıplak türedilerin, Selânikli dönmelerin gidip, yerlerine kerr-ü fer'li, şanlı vezirlerin geldiğinden dolayı Cenâb-ı Hakk'a hamd-ü senâ ettiğini" söylemiştir. Pâdişah İttihatçılar'ı böyle tavsîf etmişse, çok isâbet etmiş ve kanaat-i hakîkîyesini söylemiş demektir. Sultanın iki hizbe karşı iki türlü konuşması, yâhut basit hesaplı davranışı doğru olsa bile, seciyesizlikle vasıflandırılmaması lâzımdır. Pâdişah'ın, İttihatçılar'ı sevmediği muhakkak olduğu gibi, bir ara Büyük Kabîne reîsi Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın, onları bertaraf etme teklîfine rûy-ı kabûl gösterdiği de kuvvetle mervîdir.

Diğer taraftan Sultan Reşad, hem Arnavutluk vak'aları sırasında Hâmid Han'ın tekrar iclâsı tehdidi ile karşılaşmış; hem de Bâbıâli baskınında hal' tehlikesi geçirmiştir. Ali Fuad Bey tarafından da zikredilen bu vak'alar, onun şu davranışını biraz mâzur göstermektedir.

Sultan Reşad'ın siyasî hâdiseleri iyi değerlendirebildiği, bunlar hakkında doğru rey ve kanaatler ileri sürdüğü, muhtelif kaynaklarda ısrarla ifâde edilmiştir. Onun devlet işlerinde ağırlığını koymaması, hem bunun bir fayda sağlamıyacağına, hem de aksi tesir uyandıracağına kaani olmasıyle de izâh edilmiştir. Hânedana dâmâd olan Tunuslu Hayreddin Paşa-zâde Sâlih Paşa'nın idâmı için, İttihat ekanim-i selâsesinden İstanbul Muhâfızı Cemâl Bey'in ibraz ettiği gayret-i câhilâne ve cehl-i anûdâne malûmdur. Ayrıca Pâdişah'ın tarîk-i Sa'dîye meşâyihinden Elif Efendi'ye "Herkes benim hiç bir işe karışmadığımdan, hattâ Kaanun-ı Esâsî'nin bana verdiği hakları bile

kullanmadığımdan şikâyetçi. Halbuki böyle yapmasam bu herifler beni Konya'ya gönderip cumhuriyet ilân ederler; ecdâd mirâsı saltanatın bekaası için böyle yapıyorum." dediği de rivâyet edilmiştir.

Bu telâkkîye karşı, zulüm ve adâletsizliklere ruy-ı kabûl göstermenin de Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet'in nufûzunu ihlâle yol açacağını söylemek doğru ve tabiîdir. Kaldı ki, nufûzlu İttihatçı reîslerinin hemen hepsi monarşisttir ve aralarında cumhuriyeti aklından geçiren bir kimse yoktur; yâhut varsa da sesini duyuramıyacak kadar zayıf bir kaç Jön döküntüsüdür. Sultan Reşad'ı temize çıkarmayı hedefleyen bu rivâyetin çürüklüğünü kabul, daha doğrudur. Pâdişah'ın bâzı hâdiselerde İttihatçılar'a direndiğini, fakat ısrarlar karşısında ileri varamayıp "Bunların dediğini yapmak lâzımdır." diyerek tasdike yöneldiğini, Ali Fuad Bey yazmaktadır.

Sultan Reşad'ın devlet idâresindeki kudretsizliği ve zaafı, yalnız siyâsî hâdiselerin, kendisini de aşan bir mâhiyet kazanmasından değil, şahsî ahvâlinden de doğmaktadır. 65 yaşında tahta çıkan bu yaşlı Pâdişah, bedenen kavî ve sıhhatli değildir. Tab'an halîm ve selîm, müşfik ve derviş meşrebdir. Hâfızası metîn ve şuuru kuvvetli olmakla berâber "Hareketleri batîdir ve fikrinde rehâvet-âverdir." Ali Fuad Bey'e göre bu, "vaktiyle hafif nüzûl geçirmiş" olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Pâdişah, müzmin şeker hastasıdır. Şehzâdeliğinin büyük bir kısmını tetebbu ile geçirmiş; tasavvuf, târih ve bilhassa *Mesnevî* ile meşgûl olmuştur. Bu sebeple, Farsçası kuvvetli, târihî mâlûmâtı pek geniştir. İbâdete düşkün olup, üzerinde namaz borcu kalmadığını ifâde etmiştir. Bütün bu rûhî ve bedenî vasıfları onu, gâyet müteennî, gayr-i müteşebbis, hattâ âciz bir hükümdar yapmıştır. Pâdişah bu aczini "Meşrutiyet zamanında işe karışılmaz." şeklinde anlamakla örtmek ve gizlemek yolunu tutmuştur.

Sultan Reşad'ın epeyce zaman mâbeyn başkâtipliğini yapan Ali Fuad Bey, hükümdarın şahsî husûsiyetleri hakkında şu malûmâtı vermektedir:

> *"Sultan'ın en sevdiği tenezzühgâhı Ihlamur Kasrı idi... Cuma günleri selâmlık resminden sonra ale'l-ekser Ihlamur'a ve yaz mevsimlerinde de Balmumcu köşküne giderdi. Öğle taâmını orada edip, yemekten sonra bendegândan bâzılarına o günkü gazeteleri okutup ve onlar okurken kendisi sandalye üzerinde uyurdu. Ba'dehû abdest alıp, ikindi namâzını edâ ederdi... Ihlamur Köşkü'nün bağçesinde çok gül ağacı bulunduğundan, gül mevsiminde beğendiklerinden birer gül koparıp haremlerine hediye olmak üzere götürürdü. Fakat ikişer tane kopartmağa kıyamazdı. Avdet ederken 'Başkâtip, bugün iyi eğlendik, değil mi?' derdi... Bu sâde ve yeknesâk hayatı kendince eğlence addederdi.*

Bir gün Ihlamur Köşkü'nde otururken 'Başkâtip, sana bir hikâye vereyim.' diyerek (çocukluğunda pederini attan inip selâmlarken, atın ürküp şâha kalktığını nakletti ve) 'Atın terbiyelerini elimden bırakmadığımdan benim de ayaklarım yerden kesildi. Peder bunu görünce, arabadan başını çıkarıp 'Çocuk, Yavuz Sultan Selîm misin?' dedi.' (Yine bir gün) 'Saraylara mahsus iki şey vardı; biri namaz, diğeri yemek; ikisi de kalmadı.' dedi. Kendisinin bu iki şeye de merakı olup namazını dâima kılar ve 'Elhamdülillah üzerimde namaz borcu kalmadı; hepsini kazâ edip ödedim.' derdi. İyi yemekten de anlardı. Fakat 'Gâyet az yiyip, hiç bir vakit sofradan karnım doyarak kalkmam.' derdi. Süferânın âdetleri vechile kendi huzûrunda ayak ayak üzerinde oturmalarına kızardı: 'Gâvur geldi de ayaklarını burnuma soktu.' derdi... Sultan Reşad mülâtefeyi sever, fakat gâyet nezîh olmasını isterdi. Dâima 'Lâtîfe lâtîf olmak gerek.' derdi. Hiç bir vakit ağzından müstehcen söz çıkmayıp, eğer bir şey naklederken öyle bir söz sarfetmek icâp ederse 'Sin'i kef'e vurmuş; be'yi kaf'a vurmuş.' derdi. Yegâne zevki güvercinleri idi... Kuşcubaşı yeni cins bir güvercin yetiştirip kendisi de beğenmiş olduğundan, yanında bulunana 'Kuşcubaşıya 3 lira atîye ver.' dedi. (Onun az görmesi üzerine) benim yanımda mahcub olarak... 'Ne yapalım, bizim lutfumuz yoksa da kahrımız da yoktur.' dedi...

"Sultan Reşad ölümden korkmayıp, hal'den korkardı... Görüp işittiği bir şeyi, aradan zaman geçse de unutmazdı... Maiyetinden veyâ hâricden bir kimse bağçesinin mahsûlünden.. bir hediye takdîm ederse, memnûn olurdu. Fakat az olmalı ve her halde adedi 6'yı geçmemeli idi. Bu, zannederim, bâr altında kalmamak maksadına müsteniddir... Birâderinden (Sultan Hamîd) bahsederken, dâima 'Hâkan' tâbirini kullanır ve kendisine haber gönderdiği vakit 'Sakın zât-ı şâhâne tâbirini kullanmayın; birâderiniz ellerinizi öptü deyin.' diye tenbîh ederdi. Sultan Hamîd de haber yollarken 'Hâk-i pây-i şâhânelerine yüz sürerim.' derdi...

"Sultan Reşad fıtraten zekî sayılmazsa da, zannolunduğu gibi idraksiz de değildi. Şuûru yerinde ve hâfızası metîn idi. Harekâtındaki betaat ve fikrindeki rehâvetten vaktiyle hafif bir nüzûl geçirmiş olduğu istidlâl edilir ise de, adamları bunu ketmekte idiler... Sultan'ın kalbi temiz ve tab'ı halîm olup, kimseyi incitmezdi. 'Ben birine hiddet edersem kalbini kırmamak için derhal namaza dururum; o vakte kadar hiddetim geçer.' derdi. Hiddet ettiği kimseye unf ile muâmele etmeyip, hiddeti alâim-i vechiyesinden anlaşılırdı. Maamâfih husûsât-ı zâtiyesinde muannid olup, istemediği bir şeyi kolaylıkla kendisine yaptırmak mümkün

olamazdı. Ahvâl-i âdiyede ne kadar halîm ise, uzakça bir yere gitmek, vapur ve sandala binip inmek gibi husûsâtta o derece titiz olurdu...

"Fevkalâde bir misâfir kabûlünde ve büyük ziyâfetlerde de inatçılık gösterirdi. Merdivenden inip çıkarken arkasından kimsenin gelmesini istemezdi. 'Şâyet arkadan birinin ayağı kayıp düşecek olursa beni de şaşırtıp, muvâzenemi kaybettirir.' derdi. Bence asıl maksadı, merdivenden inip çıkmakta zahmet çektiğini başkalarına göstermemekti...

"Sultan Reşad, uzun sözden sıkılıp, dinlemek istemezdi... Selâmlık resmine güler yüzle çıkar ve selâmına duran erkân-ı askeriye ve mülkiyeden her birini, basmakalıp bir kaç sözle tatyîb ederdi...

"Zamânına göre tahsîl etmiş olduğundan, Fârisî ve bir dereceye kadar Arabî lisanlarına vâkıf idi. Mesnevî-i Şerîfi *çok okumuştu. İfâde-i merâm edecek derecede kitâbeti vardı. Fakat ekseri hânedan gibi onun da imlâsı bozuktu. Me'nûs olmadığı cihetle yazı yazmakta müşkilât çekerdi...* Mârûzât'*ı çıkardıktan sonra, ale'l-ekser kendisine Mahmud Celâleddîn'in* Mir'at-i Hakîkât'*ini, Cevdet Paşa'nın* Ma'rûzât'*ını, Mustafa Paşa'nın* Netâicü'l-Vukuât'*ını okurdum...*

"Sultan Reşad ömrünü hâl-i uzlette geçirip, ne ahvâl-i âleme ve ne de memleketin hâline kesb-i vukûf etmiştir. Âhir ömründe suûd eylediği taht-ı saltanat kendisine yabancı kalmıştır. Kendisi de 'Herkes bana işlere karışmıyor diyorlar! Meşrûtiyet zamânında ben işlere karışacak olursam, birâderin suçu ne idi?' derdi. Maamâfih menfaat-i nefsiyesine taalluk eden ahvâlde işin içinden sıyrılıp çıkmanın yolunu bilirdi. Nitekim üçüncü Arnavutluk vak'ası esnâsında, mahallinden gelen telgrafnâmelerde, Sultan Hamîd'in ismi alenen mevzuubahis olduğu ve Bâbıâli baskını ve Mahmud Şevket Paşa'nın katli gibi vekaayide biraz inad ve ısrar gösterse, kendi aleyhine inkılâb edeceği muhakkak olduğu halde şahsını kurtarabildi. Fakat izzet-i nefis sâhibi bir zât olduğundan, Mütâreke'den sonra halefinin uğramış olduğu muhâcemâta mâruz kalsa idi, ya menzûl olup yatar kalır; yahut yüreğine inip ölür giderdi..."

Yine Ali Fuad Bey'in nakline göre "Balkan harbi esnâsında Sancağ-ı Şerîf'i alıp bizzat meydân-ı harbe gitmesini hasbeten-lillah arz ve ihtar etmesi üzerine 'Ben harbe gitmekten çekinmem; ama ordu bu hâle geldikten sonra bozgun askerin önüne düşüp de İstanbul'a ne yüzle avdet ederim?' demiş"tir. Bir ara da Çatalca'ya gidip orduyu görmek istemiş; sarayca lâzım gelen hazırlıklar dahi yapılmış; fakat Nâzım Paşa bunun güçlüğünü, hayvanların

ayaklarının dahi çamurdan çıkmadığını, oraya gitse bile orduyu gezemiyeceğini anlatarak Pâdişah'ı caydırmıştır.

Bir gün Sultan III. Murad ve III. Mehmed'in türbelerini ziyâret teklîfini "Ben öyle 17 kardeşini bir günde öldürten adamın türbesini ziyârete gitmem." diye cevaplandırmıştır. Bu telâkkî bir fidandan iki gönül koparmaya kıyamıyan Pâdişah'ın rakîk kalbliliğine işâret ederse de, devlet için kardeşini fedâ eden zihniyete yabancılığını da gösterir. Ali Fuad Bey "Büyük pederi Sultan Mahmud'a dahi çok kan döktüğünden dolayı muhabbeti yoktu; halbuki ber-mukteza-yı takdîr, kendi zamanında da bu kadar kan döküldü." demektedir.

Aynı kaynağa göre, Harb-i Umûmî'ye tekaddüm eden günlerde, Akdeniz Boğazı'nın ecnebî gemilerine kapandığının ilân edilmesi üzerine, "İngilizler'le beynimizde harb zuhûrundan endîşe izhâr eylemiş; Sadrâzam'ın dikkatini çekmiştir. Halbuki Saîd Halîm Paşa, bu ihtara harbe yolaçacak bir sebep olmadığını beyânla cevap vermiş; fakat aksi zuhûr etmiştir. Şu vak'a, Pâdişah'ın siyasî hâdiselerde de belli ve doğru kanaatleri bulunduğuna işâret etmektedir. Sâbık Dâhiliye Nâzırı Reşid Bey, hâtıralarında Pâdişahı şöyle tasvîr etmektedir:

> *"Beşinci Sultan Mehmed, uzunca orta boylu, şişman ve sarışın bir zât idi. Adalâtının dokuması o kadar gevşek görülürdü ki, vücûdunun bütün aksâmında etleri hep aşağıya doğru sarkıyor sanılırdı. Dizleri biraz içeriye doğru çarpıktı. Gerek bu çarpıklık, gerek bol pantolonun ayakları üstünde peydâ ettiği kıvrıntılar, adalelerinin düşüklüğünü mübâlağa ile gösterirdi. Yanakları diğer adalelerine benzemekle berâber, fazla olarak infitah etmiş gibi görünürdü. Teni beyaz, burnu yassıca, alt dudağı sarkıktı. Dışarı doğru ziyâde çıkık olan gözlerinin rengi çivit mâvi idi. Giyinişinde rehâvet, tavır ve mişvârında nâhoş bir betaat vardı; her halde ki, şekl-i zâhirîsi kuvâ-yı mânevîyesinin de bi'l-vücûh noksanını ifâde ederdi, demek yanlış olmaz."*

Veled Çelebi ise hâtıralarında "Sultan Reşad ile zâten velîahd iken münâsebetim vardı; gider gelirdim. Makaama geçince, husûsî kapıdan saraya gidip gelmekliğimi irâde etti. Buna rağmen ben yine dâvetsiz aslâ gitmezdim... Sultan Reşad Mevlâna'ya muhib idi... Hakkımdaki teveccühü pek müstesnâ idi... Mevlânâ'dan başka hiç bir çelebi, bir sultandan bu kadar iltifâta nâil olamamıştır... Pek melek-haslet olmakla berâber, her şeye aklı ererdi. Gâyet doğru reyleri vardı... 30 sene muttasıl *Mesnevî-i Şerîf*'le meşgûl olmuştu... Gördüğüm iltifatlar sonsuzdur; buna rağmen bir nâzır oda-

cısı kadar, benim işlerime yardımı dokunmamıştır. Kaç kere vakıf işleri için mürâcaat ettim. Aslâ irâdeleri yerine getirilmedi... İttihat Terakkî erkânı da bana fevkalâde hürmet ederlerdi. Fakat onlar dergâhların ihyâsına tarafdar değillerdi." demektedir.

İstanbul Şehremini Cemil Paşa, Sultan Reşad'ı "Akla gelen her sözü dinleyen, dâima güleryüzle muhatablarını karşılayan" bir Pâdişah olarak tavsîf etmekte, Balkan harbine tekaddüm eden günlerde kendisini "Ne dersin Paşa, acaba harb olacak mı?" diye yokladığını, bunun üzerine daha evvel konuştuğu Abdullah Paşa'nın, muhârebenin felâket olacağı yolundaki mütâlaasını naklettiğini yazmaktadır. Pâdişah'ın bu mütâlaayı dinlerken yüzünün sapsarı olduğunu, sinirlenip yerinde duramaz hâle geldiğini, Abdullah Paşa ile görüşmek istediğini, bunun üzerine gizlice konuştuğunu, bilâhare Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'yı çağırarak izâhat aldığını, sonra da kendisine düşünceli şekilde "Harb vukua gelirse, inşaallâhü teâlâ muzaffer oluruz; lâkin elimden geldiği kadar, harbin önünü almağa çalışacağım." dediğini, fakat sonradan harbe sürüklendiklerini yazmaktadır. Bu nakil de Sultan Reşad'ın siyasî işlerde doğru yolu ve kanaati gördüğünü, fakat bu idrâkiyle tezat teşkîl eden bir acizlik içinde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Sultan Reşad hakkında en büyük medih, her halde general Liman von Sanders'e âittir. *Türkiye'de Beş Yıl* nâmındaki eserinde:

> *"Osmanlı Pâdişahı (Sultan Mehmed Reşad'ı) her bakımdan iyi ve lûtufkâr bir koruyucu olarak buldum. Tahta çıkmazdan önce tam 30 yıl, sarayda ve bahçesinde bir mahpus hayatı sürmüş olan bu yaşlı adamın şahsî kararı ile hareket edebilen ve bu kadar malûmâtlı bir insan olduğunu pek az yabancı tahmîn edebilir."* demektedir.

Sultan'ın ölümünden ve Harb-i Umûmî'den sonra yazılan bu ifâdeler, bir hâtıra sâhibine âit olduğu için, siyasî bir rüşvet-i kelâm addedilemez. Fakat vukuata tam mutâbıktır da denilemez. Yalnız Pâdişah'ın, İttihad'ın sivil ve askerî hizipleri arasındaki ihtilâftan istifâde ile, zaman zaman bir hakem gibi göründüğü ve bu görünüşünde yine onlardan bir gruba dayandığı muhakkaktır. Şu sebeple Liman Paşa'nın müsâadesini, her halde bu şekilde görmek ve değerlendirmek daha doğru olsa gerektir.

Pâdişah'ın cülûsu sırasında A.R. rumuzuyla neşredilen ve *Hayat-ı Mâziye ve Husûsîye*'sinden bahsedilen bir risâlede, şu tavsîf yer almaktadır: "Şehriyâr-ı cedîd, meşrûtiyetin en faal bir tarafdarıdır. Hayat-ı faâlâneden fevkalâde haz'eder; ekser vakitlerini mütâlaaya hasretmekten mütelezziz olurlar... Kâffe-i umûrda adâlete perestiş ederler. Kendileri gâyet nâzik,

âlicenâb ve safvet-i vicdâna mâliktirler... Nezâket-i tab'ıları hârikulâdedir." Bu cümlelerde biraz mübâlağa bulunması tabiidir. "Hayat-ı faâlâneden haz'ettiği" doğru ise de, zamanında pek fecî haksızlıklar icrâ edildiği, aciz ve zaafı dolayısiyle, bunlara mâni olamadığı da muhakkaktır.

Yine aynı risâlede Pâdişah "gâyet mülâyim, iltifatkâr, kadirşinâs ve mün'im; uzvu bulundukları Hânedân-ı Âl-i Osman'ın bi'l-cümle secâyâ-yı bergüzîdelerinin vâris-i hakîkîsi, son derece hassas ve rakîkü'l-kalb" olarak tavsîf edilmiş ve oldukça mübâlağalı bir lisan kullanılmıştır.

Abdurrahman Şeref, Pâdişah'ın vefâtı hakkında yazdığı makaalede, onun "halîm, selîm ve melek-haslet" olduğu yolundaki harc-i âlem tavsîfleri zikrettikten sonra "Cennetmekânın pek hoş sözleri ve nükteleri hâtır-nişân-ı âcizânemdir." diyerek, Saîd Paşa hakkında "Sadrâzam, hakîkat-i halde dühhâttandır; lâkin muvâfakat etmez; mürâfakat etmez; müfâvakat etmez." yollu bir lâtîfesini nakletmektedir. Şu nükte Pâdişah'ın bu husustaki meziyetine de ışık tutmaktadır.

Pâdişah'ın başmâbeynciliğini yapan Lütfî Simavî Bey'in, hükümdar hakkındaki mütâlaası da şu yoldadır:

> *"Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis temiz yürekli, mütedeyyin, hüsn-i niyet sâhibi, hayırhâh ve mütevekkil bir zât ise de, zayıf, âciz ve ahvâle ve siyâset-i âleme gayr-ı vâkıf idi. Pâdişahlığına zamîmeten Halîfe olduğunu ve milletin bir çok şeyi kendisinden beklediğini takdîr ederek, umûr-ı devlete müdâhale etseydi, yapılan bir çok hataları men' ile hazırlanan felâketlerin önüne geçebilirdi. Vâ-esefâ ki, müşârünileyh o fıtratta doğmuş bir adam değildi."*

Bu görüşler haklı ise de, Sultan Hamîd'in müdâhalesinden yakınanların, Sultan Reşad'ın adem-i müdâhalesinden şikâyet etmeleri de dikkate değer bir noktadır. Nitekim Lamouche da, Pâdişah hakkında "Halîm ve selîm ise de bir irâde sâhibi olmadığından, bütün nufûzu eline alacak olan İttihat komitası elinde gözü kapalı bir âlet oldu." demektedir. *Bildiklerim* müellifi Salâhaddîn Bey'in mütâlaaları da bu görüşe yakındır. Pâdişah'ın, bâzı kimselerce uğursuz addedilen salı günü tahta çıktığını, bu uğursuzluğun âdeta zamanımıza kadar intikal eylediğini, yazmakta ve "Bu melek-haslet pâdişah geldiği o salı gününden beri, bir çok azab-ı vicdâniye ve elîme karşısında bulunmuş ve asıl ve nesilleri belli olmayan bir çok İttihat zorbalarına maa't-teessüf âlet-i şer ve esîr olmuş ve bu câhil ve harîs ve rezîl, müessisîn ve rüesâ-yı Cemiyet'in tegallüb ve tecâvüzünden ne kendilerini, ne de memleketi kurtarabilmiştir. Devr-i saltanatları Osmanlı târihinde silinmez bir leke bırakacak

ve bu saltanatına yağma ve idam ve ateş ve kan ve inkısam devri ismini verdirecektir. Bu mağdur ve mazlûm ve bedbaht Sultan, az müddet içinde pek büyük vakaayi-i müdhişe ve hâdisât-ı fecî'aya, sanâdid-i cemiyetin cebr-ü tazyîk ve tehdîdiyle, istemiyerek, âlet olduğundan şüphesiz fevka'l-gâye dilhûn ve müteessir olmuş ve devlet ve memleketin âtiyen uğrayacağı felâketi derk ve teferrüsle mahzûn ve mükedder olarak, me'yûsen terk-i dağdağa-i hayat eylemişlerdir." demektedir.

Rıza Nur ise târihinde "Sultan Reşad Han, zekâsı zararsız, halîm, merhametli, vicdanlı, iyi kalbli, fakat korkak ve uyuşuk bir zât idi... Memleketin, milletin terakkîsini, iyiliğini candan isterdi. Kendisi hiç bir iş yapamazdı ve bilmezdi de (!). İşleri ehline vermek fikrinde idi... Bu zât zamânından aslâ mes'ûl değildir. Ne kadar iyilik ve kötülük varsa hepsi hükûmetindir. Tamâmiyle meşrûtî bir pâdişahtır... Ancak Reşad Han'ın pâdişahlığın selâhiyetlerini de istimâl edememesi kabahati vardır. Bu da korkaklığındandır. Fârisîye vâkıf, Türkçe mustalâh ve düzgün söz söyler; hayrı sever bir zât olup, şehzâdeliğinde çok şiir, bilhassa *Mesnevî*'yi okumuştu. Kendisi de Mevlevî tarîkatinden idi." demektedir. Bu mu'tezât ifâdelerde bâzı gereksiz tâbirler varsa da, Sinoplu Doktor'un, mütelevvin ve fevrî tabiatına göre ölçülü bir ifâde kullandığını söylemek mümkündür.

Devlet kudretini yed-i zabtına geçiren komitanın en nufûzlu âzalarından biri olan ve "Dönme" yâhut "Avdetî" veyâ "Maslûb" nâmıyle anılan, Mâliye Nâzırı Câvid, kendi hükümdarını "Yalnız imzâ atmakla iktifâ eden, hiç bir mesele için, hiç bir fikir dermeyânına muktedir olmayan zavallı" olarak tavsîf etmiştir. İttihatçılar'ın Serez fedaî çetesine dâhil olan, bu arada bâzı kanlı işlere de karışan, Selânik Ticâret Mektebi muallimliğinden Mâliye Nâzırlığı'na çıkarılan bu adam, kendi zavallılığına bakmadan, hükümdarını bu yersiz tâbirle vasıflandırmaktadır.

Bir bakıma Sultan Reşad'ı hakîkaten zavallı görmek lâzımdır. Çünkü kendisi gibi basit bir mektep mualliminden Mâliye Nâzırı, Tal'ât gibi seyyar bir posta müvezziinden Sadrâzam'ı, Enver gibi komitacı bir yüzbaşıdan Harbiye Nâzırı vardır. Sultan Reşad bu derece basit ve pest yerlerden yukarı fırlamış; hayâlini bile güçlükle kurdukları mevkileri ayaklarının altında görerek başdönmesine uğramış, bu akıl züğürdü adamlara karşı, her halde bir "Pâdişah-ı Felâtun-tedbîr" addedilmek lâzımdır. Nitekim bütün rivâyetlerden anlaşıldığı üzere Pâdişah, hüsn-i niyeti ve etrafiyle müşâveresi sâyesinde, memleketin siyasî vaziyetini, İttihat şeflerinden çok daha iyi değerlendirmektedir. Bu sebeple, Câvid'in şu bî-edebâne beyânını, yalnız millî ve an'anevî noktadan değil; gerçekle çatışması yüzünden de tam bir "zavallılık" olarak görmek lâzımdır.

Sultan Reşad, devleti istilâ eden kuvve-i gâlibe ve gâsıbeye karşı bir şey yapamamış; hattâ bâzan onların kaanuna mugayir ve hukuka muhâlif taleplerini tasdîka kadar uzanmıştır. Bunları aslâ kabul etmiyecek bir zihniyet ve yaradılışta olan Pâdişah'ın gâlib güçlere âlet olması da, gerçek bir zavallılıktır.

İttihatçılar'a, bir zaman medhiyeler düzen Ahmed Refik ise, ancak felâketleri gördükten sonra şu yolda kalem oynatacaktır:

"Memleketin muhteris ve câhil kuvvetlerine karşı yegâne nâzım Pâdişahtı; pâdişah nufûzunun atâleti Osmanlılar için dâima felâketi mûcip olmuştu. Sultan Mehmed-i Hâmis devri bir dereceye kadar Sultan Mehmed-i Râbi'in ilk devrelerini andırıyordu... Memleket izmihlâl içinde idi. 34 pâdişahın 6 asırdan beri kanlar dökerek fethettikleri kişverler Sultan Mehmed-i Hâmis'in 6 senelik devre-i saltanatında zulüm ve ateş içinde zîr-ü zeber olmuştu. Kahraman Yavuz'un secde-i şükrâna kapanarak, gözlerinden yaşlar dökerek nâil olduğu Hilâfet de tehlikeye uğramıştı. Cehl ve şekaavet İslâmiyet râbıtasını bozmuştu... İslâmiyet'i asırlarca i'lâ eden Osmanlılar, bir avuç eşkıyâ elinde bâziçe olmuşlar; İslâmiyet'in temellerini elleriyle yıkıyorlardı. Vatan düşmandan her darbe yedikçe, Sultan Reşad, Hırka-i Şerîf Dâiresi'ne gidiyor, ak sakalı, maî gözleri, titrek elleriyle secde-i niyâza kapanıyordu... Sultan dîndar, müşfik, halîm, maârifi seven bir pâdişahtı. Fakat Sultan Mecid'in tali'siz şehzâdesi, yüksek meziyetler gösterecek metânete mâlik değildi. Zühd-ü takvâsı, safvet-i kalbiyesi, hattâ 'melek-hasletliği', milletin saâdetini temin edemiyordu... Hiç bir devirde pâdişah bu derece nufûzsuz değildi; hiç bir devirde eşirrâ, evlâd-ı vatanın mâsûm ve cevvâl olanlarını, bu derece hâinâne bir zulümle darağacına çekmemişti... Şimdi bir sürü türedi Sultan Mehmed-i Hâmis'in taht-ü saltanatına nufûzlarıyla, ictihadlarıyle iştirak ediyorlardı... Kabakçı'ya veya Patrona'ya hiç bir kimse manzûme yazmamıştı. Hiç bir türedi, İstanbul muhîtinde bir kaç aydan fazla yaşayamamıştı. Çünki muhît daha nâmuskârdı; çünki pâdişah memleketine sâhipti; çünki saltanat, gayr-i meşrû kuvvetleri tepelemekte an'anevî bir celâdet gösterir; hânedan hukukuna tecâvüze aslâ tahammül edemezdi. Şimdi hânedanı avuçları içine alan, hânedana sıhriyetler peydâ eden türediler, pâdişaha bile ehemmiyet vermiyorlardı. Selânik'ten, Beşçınar kahvesinden gelme bir kaç sergerde bütün memlekete hâkimdi."

Burda bahsedilen ve Sultan Reşad devri ile alâkalı bâzı noktalar üzerinde durmak lâzımdır. Osmanlı idârî ve siyasî hayatında pâdişah nufûzunun

sarsılması, hakîkaten bir felâket olmuştur. Tanzîmat'tan beri vukû bulan inkılâb hareketlerinde, devlet reîsi otoritesinin kısılmağa çalışıldığını görüyoruz. 19'uncu asrın ilk çeyreğinde icrâ edilen cezrî inkılâplar, Selçuk ve Osmanlı asırlarında tekevvün eden ve devlet için hayatî bir ehemmiyet arzeden müesseseler âhengini bozmuştur. 1909'a gelinceye kadar da, sefâretlere sırt veren vezîrler ile bâzı büyük hükümdarların şahsî nufûz ve kaabiliyetleri, bir nizâm gibi görünmüştür. Bilhassa Azîz ve Hamîd Hanlar, millî telâkkî ve inanışa bağlı iki büyük hükümdar olduklarından, tebea-i aslîleri olan müslüman kitlelerle ciddî bir âhenk kurabilmişlerdir. 1909'da halk ile Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet arasındaki bu âhenk de yıkılmıştır.

1909 Hareketi, orduyu âlet eden bir zâbit ve sivil grubun eseridir. Buna, esâsen nufûzu epeyce sarsılmış bulunan Makaam-ı Meşîhat ise, cebren iştirak ettirilmiştir. Millî bünyeye oturtulamıyan köksüz maârif müesseselerinden yetişen şaşkın münevverlerin gafleti önünde, bir avuç türedi, devlet kudretini ele geçirmiştir.

Târihimizde çok meş'ûm bir dönüm noktası olan bu hareketi, an'anevî Yeniçeri kıyâmlarıyle karıştırmamak lâzımdır. Yeniçeri'nin, âdeta teşekkül etmiş kıyâm an'anesine göre vücut bulan ayaklanmaları, hiç bir zaman askerî ve idarî hiyerarşiyi bozmamış; Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet'in hukukuna da aslâ taarruz edilmemiştir. Bu son isyan hareketi ise, hem askerî, hem idarî hiyerarşiyi alt-üst etmiş; Makaam-ı Saltanat'ın hukukunu da tecâvüz etmiştir. Ordudaki küçük bir zâbit grubuna dayanan çete veya komita, bu müessesenin nufûzunu âlet ederek, istediğini yapmağa koyulmuştur. Nitekim Ahmed Refik bu "eclâf sultası"nı, on sene devam eden bir Kabakçı veya Patrona hâkimiyeti olarak görmekte ve isyana kalkışanların tecziye edilmemelerini, esefle karşılamaktadır. İsyan elebaşılarının, ibret-i müessire teşkîl edecek şekilde tecziye edilememesi, Türkiye'nin kaderini digergûn eden hâdiselerden biridir ve maâlesef tesirleri, günümüze kadar uzamıştır.

Sultan Reşad bu zâviyeden hakîkaten tali'siz ve zavallı bir pâdişahtır. Bu zavallılığın en mühim sebeplerinden biri de, devlet için her türlü fedâkârlığa hazır, hamiyetli ve cerbezeli vüzerâsının bulunmayışıdır. Rivâyet edildiğine göre, Gâzi Ahmed Muhtar Paşa sadrâzamken, bu türedileri bertaraf etme müsâadesini Pâdişah'tan almışsa da, bir şey yapamamıştır.

Ahmed Refik'in temas ettiği diğer bir nokta, mağlûbiyet haberleri üzerine çok müteessir olan Pâdişah'ın, Hırka-i Şerîf Dâiresi'ne giderek, secde-i niyâza kapanıp duâ etmesi ve Cenâb-ı Hak'dan nusret dilemesidir. O devirleri bilen İstanbullular, Pâdişah'ın gözü yaşlı Topkapı ziyâretlerini gördükçe, bir mağlûbiyete daha uğradığımızı anlarlarmış. Nitekim bu çok hüsnüniyetli

ve melek-haslet Pâdişah, son zamanlarında, derin bir üzüntü içinde "Beni rahat bıraksalar da haysiyetimle ölsem." demiş ve yine böyle bir ziyârette, Hırka-i Saâdet'in konduğu yerin basamaklarına başını koyup bayılmıştır. Buradan kaldırılan hükümdar hareme götürülmüş ve bir hafta sonra da oradan, cenâzesi çıkmıştır. Bu hâdise, şu hüsnüniyetli Pâdişah'ın çektiği büyük ızdırap ve duyduğu mânevî mes'ûliyetin tabiî bir netîcesi gibi görünmektedir.

Nâhid Sırrı Bey, rüsûmat emîni olan pederi Sırrı Bey'den naklen, Sultan Reşad'ın husûsiyetleri hakkında şunları yazmaktadır:

> *"Babamın* Hukuk-ı Husûsiye-i Düvel'*e âit eseri Sultan'a takdîm edilmiş ve bu münâsebetle huzûra kabul olunmuş. Sultan 'Eser-i âlînizi memnûniyetle tedkîk edeceğim, rub'u asrı tecâvüz eden tedrîsâtınızla memlekete çok mühim bir hizmette bulunmuş olduğunuza vâkıfım.' demiş. Sesi gâyet kalın ve gür, cümleleri de düzgünmüş; babamın huzûruna çıkışından beri de etvâr ve evzâını büyük bir dikkatle tedkîk ediyormuş... Pederim her halde temennâlarla yaklaşmayı, etekleyip yeni temennâlardan sonra iskemleye ilişmeyi pek kusursuz yapmış olacak ki, Sultan pek memnûn görünmüş... (Bir ara) 'Birâder de hiç bir şeye bakmamış ki!' sözlerini bastırmış. O zaman, açık mâvi renkteki gözlerinin bütün dikkatini, muhâtabının üzerinde teksîf ederek, cevap beklemiş. Sırrı Bey, bu sözün bir imtihan olabileceğini, Pâdişah'ın, eski efendisinin hâtırasına karşı, niceleri gibi nankörlük edip etmiyeceğini anlamak istediğine hükmetmiş... Hükümdarların sözlerini cevapsız bırakmak usûle mugâyir bulunmasına rağmen, sükûtu ihtiyar etmiş. Bunun üzerine Sultan Reşad, pek memnûn ve mültefit bir edâ ile hatırlıyamadığım bâzı âfâkî sözler söylemiş.. ve pâdişahlarla şehzâdelerin dâima söyledikleri sözleri tekrar ederek 'Pek mahzûz oldum; ziyâretinizi dâima memnûniyetle kabul edeceğim.' deyip, babamın gitmesine müsâade etmiş... Sırrı Bey evde, annesine, mülâkâtı tafsîlâtıyle hikâye etmiş ve sözlerini 'Sultan Hamîd'in müstesnâ câzibesine, muhteşem zekâsına elbette ki, sâhip değil. Bununla berâber, ne bâzılarının söyledikleri gibi ahmak, ne iddia ettikleri gibi sarsak. Hareketleri biraz ağır olmakla berâber, konuşması düzgün ve bilhassa muâmelesi gâyetle nâzik.' diyerek netîcelendirmiş. Ayrıca da şahsî bir noktaya dikkat ettiğini söylemiş: 'Sultan Hamîd mâbeynde, başı açık bulunurdu. Yeni Pâdişahımızın başında ve fesin altında beyaz takkesi var; başını bir kere çevirince fark ettim. İlk meşrûtiyet pâdişahı, son istibdat pâdişahından çok daha muhâfazakâr!' demiş... Beşinci Sultan Mehmed'in iddia edildiği kadar saf, hele bir zaman hizmetimizde âyânlığa ve vükelâlığa*

yükseldikten sonra tâbiiyetini değiştiren Besarya Efendi isimli Ulah'ın, Romen tebeası şeklinde Türkiye'ye gelince iddia ettiği gibi aptal olmadığını göstermek üzere, Avusturya elçisi Marki Pallaviçini'nin Edirne'nin terkinde ısrarına verdiği cevâb-ı hümâyûnu babama söylemiş: 'Marki Pallaviçini bana bu sözleri söyleyince, 'Bu sizin şahsî fikir ve mütâlaanızdır. Bir diplomat sıfatıyle böyle düşünebilirsiniz. Fakat emînim ki, metbu-ı muazzamınız, bu fikir ve mütâlaanıza iştirak buyurmazlar. Çünki düvel-i muazzama hükümdarları arasında bir tesânüd vardır ve onlar başka türlü düşünür, her şeyi daha yüksekten görürler. Haşmetlû İmparator-Kral hazretleri, Devlet-i Osmâniye gibi asırları şevket ve kudretiyle dolduran bir devlete pâyitahtlık etmiş bir şehrin, Bulgarlar ve Yunanlılar gibi daha dün türemiş devletlere terkedilmeşini tecvîz buyurmazlar. Bu kanaat ve emniyetimi hükümdarınıza bildirmenizi bilhassa arzu ederim.' dedim. Bu mukaabelem üzerine, elçi bir şey söyleyemedi. Bir kaç gün sonra 'Beyânat-ı şâhânenizi hükümdarıma arzettim; selâm ve hürmetleriyle birlikte Edirne'nin Devlet-i Aliyye'lerinde bırakılmasına müzâheret buyuracaklarını ve bu hususta müsterih olmanızı teblîğe memur kılındım.' dedi.'... Bir gün Pâdişah pederime, birisinin terfii için, bir akrabamız vâsıtasıyle haber yollamış ve 'Benim nâmıma değil, kendi nâmınıza ricâ edin, zirâ istenen şey usûle mugâyir ise yapamaz ve yapamayınca da mahcûb ve me'yûs olur.' diye tenbîh etmiş. Osmanlı tahtını işgâl eden adamın, bu mahviyetkâr sözleri söylemesine mukaabil, gerek İttihat Terakkî, gerek İ'tilâf ricâlinin.. babama, emirnâme kılıklı iş'arlarını hatırlamamak elden gelmiyor..."

Osmanlı terbiyesine vâkıf ve iki mânâda edîb olan Nâhid Sırrı Bey'in şu bîtarafâne izâhlarındaki Pallaviçini hâdisesi, hem Ali Fuad Bey'in eserinde, hem de sâir bâzı kaynaklarda mevcuttur. Bu rivâyet ve sözler, Sultan Reşad'ın teşebbüs fıkdânına rağmen, isâbetli rey ve kanaatlara sâhip olduğunu göstermektedir.

Pâdişah, Çanakkale muhârebeleri dolayısiyle bir de şiir yazmıştır. O zamanki gazetelerde neşredilen bu manzûme şöyledir:

Savlet etmişdi Çanakkal'a'ya bahr-ü berden;
Ehl-i İslâm'ın iki hasm-ı kavîsi birden.

Lâkin imdâd-ı ilâhî yetişip ordumuza;
Oldu her bir neferi kal'a-i pûlâd-beden.

Asker evlâdlarımın pîş-geh-i azminde;
Aczini eyledi idrâk nihâyet düşmen.

Kadr-ü haysiyeti pâmâl olarak etdi firâr;
Kalb-i İslâm'a nufûz eylemeğe gelmiş-iken.

Kapanıp secde-i şükrâna Reşad eyle du'â;
Mülk-i İslâm'ı Hudâ eyleye dâîm me'men."

İbnülemîn bu manzûmenin "başkası tarafından yazılıp, Sultan'a mal edildiğinin mervî olduğunu" söylüyorsa da, rivâyetin menşeini ve şiirin kimin tarafından yazıldığını bildirmiyor. Herhalde onun bu nakli Lutfî Simâvî'nin *Gördüklerim*'ine istinad etse gerektir. Nitekim Simavî "Üç sene devam eden başmâbeynciliğim esnâsında Pâdişah'ın şiirle iştigâl ettiğini görmedim; binâenaleyh Çanakkale'ye dâir Hünkâr'a atfolunan manzûmeyi her kim inşâd etmişse, fikr-i kaasırâneme göre, müşârünileyhe hizmet etmemiştir." yollu bir lisan kullanmaktadır. Burada kat'î bir red mevzuubahis değildir. Kaldı ki, vak'aları anlatışından çıkardığımıza göre Lutfî Bey, her şeyi doğru yazmak endîşesinde bulunan bir muharrir de değildir. Eserini çıkardığı devre göre bu hareketi, belki biraz mâzur da görülebilir. Fakat bize, Sultan'ın yakınlarından Nüzhet Nuri Bey'den "Pâdişah'ın manzûmeyi bizzat yazdığı ve neşri için de gazetelere kendisi tarafından götürüldüğü" yollu bir rivâyet nakledilmiştir. Bu rivâyet, daha doğru görünmektedir. Diğer bâzı eserlerde ise, şiiri Pâdişah'ın yazmadığı rivâyeti, menşe'siz ve mesnedsiz olarak zikrediliyor. Halbuki o günkü gazete ve mecmualarda bu şiir, Pâdişah'ın manzûmesi olarak derc ve neşredilmiştir. Sultan'ın bütün mânevî husûsiyetlerini aksettiren bu manzûmenin kaaili, başka bir kimse olamaz. Bir defa Sultan, başkasının yazdığı bir manzûmeyi, kendi imzâsıyle neşretmiyecek derecede nâmus ve fazîlet sâhibidir. İkinci olarak, manzûme, Sultan'ın derin dînî îmânını, pek temiz müslümanlığını, derviş-nihâdlığını göstermekte ve şahsî vasıflarına mutâbık bulunmaktadır. Ayrıca, senelerce Fars edebiyatıyle, dîvân şiiriyle ve *Mesnevî* ile meşgûl olan bir hükümdarın, bu manzûmeyi düzebileceği tabiîdir. Manzûme, edebî ve şiirî bir kıymet taşımamakta, ancak Pâdişah'ın temiz ve nezîh tahassüsleriyle, dînî ve islâmî telâkkîsine, muhârebeyi bir nevi haçlı savaşı gördüğüne, İngiltere ve Fransa'yı "İslâm'ın iki kuvvetli hasmı" addettiğine işâret etmektedir. Binâenaleyh, mesnedsiz iddiaları kabul etmenin imkânı yoktur. Sultan Reşad bu manzûmeyi düzmekle büyümez; fakat kendisine âit olmayan bir şiirin altına imzâsını atmakla çok küçülür. Mehmed-i Hâmis, bütün zaaflarına rağmen, böyle bir küçüklüğü gösteremiyecek dere-

cede haysiyetli, şuurlu ve afif bir hükümdardır. Bu sebeplerle, mesnedsiz bir iddiayı red ve cerhederek, manzûmenin kendisine âidiyetini kabul, tabiî bir hakşinaslıktır.

Sultan Reşad'ın bütün acz ve zaafına rağmen, her halde Âl-i Osman'ın bir rüknü bulunmasından kaynaklanan büyük davranışları da vardır. Nitekim "Bâbıâlî baskını" ile iktidara gelen Mahmud Şevket Paşa'nın hâtıralarına göre, Kabîne, Edirne'nin Bulgarlar'a terki şartıyle sulh yapmağa karar vermiş ve bunu Londra sefîri Tevfik Paşa'ya bildirmiş; bu esaslar dâhilinde müzâkereye girişmeğe mezun olduğu direktifini vermiştir. Mahmud Şevket, bu kararı Sultan'a anlatmış; ondan "Edirne'yi terketmemelisiniz." cevabını almıştır. Balkan muhârebeleri sırasında, Pâdişah'ın İstanbul'u terketmesi bahis mevzuu olmuş; Sultan Reşad bu teklîfe "Askerimin başında şehîd olmağa hazırım. Hayır! İstanbul'u kat'iyen terketmiyeceğim." şeklinde mukaabele etmiştir. Harb-i Umûmî esnâsında ise, Peygamberimiz Efendimizin kabr-i şerîflerinin bulunduğu Medîne-i Münevvere'nin, aslâ düşmana bırakılmamasını, buranın sonuna kadar müdâfaa edilmesini istemiş; aksi halde makaam-ı saltanattan çekileceğini bildirmiştir. Bütün bunlar, kendisinin yüksek millî ve mânevî telâkkîsine, mensûbu bulunduğu büyük pâdişahlar ve sultanlar âilesinin, her halde nâçiz, fakat lâyık bir ferdi olduğuna ışık tutmaktadır.

Hemen bütün Osmanlı Pâdişahları gibi târihe meraklı olan bu hükümdarın, "Târîh-i Osmânî Encümeni" nâmıyle anılan ilmî teşekkülün faaliyete geçmesini teşvîk ettiğini ve rağbetlendirdiğini de söylemek lâzımdır. Bu cemiyet, çıkardığı mecmua ve neşrettiği târihlerle, çok faydalı bir vazîfe görmüştür. Millî kültürümüzün en büyük mesnedlerinden biri olan târih sahasına ehemmiyet vermesi, bu mütetebbi pâdişahın, her halde kıymetli taraflarından biridir.

Kendi san'at değerlerimize dönüşün bir işâreti olarak, "Neoklasik" denilen bir mi'mârî çığırının gelişmesi de, onun dağdağalı saltanat devrine rastlamıştır.

Şu çok hüsnüniyetli ve nezîh taraflarına rağmen, bu "tali'siz pâdişah"ın devri, Osmanlı târihinin en meş'ûm ve felâketli zamânını teşkîl etmiş; Devlet-i Aliyye, temellerine kadar sarsılmıştır. Bu inhidamda, esas mes'ûl kendisi olmamakla berâber, irâde zaafına munzam olan aczi ve gevşek şahsiyetiyle, Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet'i dolduramaması da mühimce bir rol oynamıştır.

Tevfik Paşa'nın Sadâreti, Şahsiyeti ve İstifâsı

Sultan Reşad'ın cülûsundan sonra, 31 Mart hâdisesi üzerine iş başına

getirilen Tevfik Paşa kabînesi, yerinde bırakılmıştır. Ali Fuad Bey, bu hususta Tevfik Paşa'dan naklen şöyle anlatmaktadır:

"Bîatdan sonra Harbiye dâiresinde kendileriyle görüşürken zât-ı şâhâne, yanında bulunanlara 'Sadrâzam Tevfik Paşa nerede?' diye sordu. Onlar da 'Karşınızda gördüğünüz zâttır.' dediler. 'Şimdiye kadar kendilerini görmemiştim.' diye beyân-ı itizâr etti. Usûlden kabînenin istifâsını arzeylediğimde 'Birâderime on dört sene hizmet ettiniz; bana da bir sene olsun hizmet eylemez misiniz?' dedi ve kabîneyi ibkaa etti."

Bu rivâyete göre, Tevfik Paşa, kabînesinin istifâsını verdiği halde, yeni Pâdişah'ın ricâsı üzerine vazîfesine devam etmiş ve bu hususta şeref-sâdır olan hatt-ı hümâyûn, usûlü vechile, Bâbıâli'de okunmuştur. Bu hatt-ı hümâyûnda "Birâderi Sultan Abdülhamîd-i Sânî'nin cümleye ma'lûm olan esbâbdan dolayı taraf-ı şer'-i âlîden sâdır olan fetvâ-yı şerîfe ahkâmına ve bi'l-cümle tebeamızın arzûsuna tevfikan Meclis-i Umûmî-i Millî'ce bi'l-ittifak ittihaz edilen karar vechile Makaam-ı Hilâfet ve Saltanat'tan hal'i vukuuna mebnî Cenâb-ı Mâliki'l-Mülk'ün irâde-i ezeliyesi ve Kaanun-ı Esâsîmiz ahkâmı ile ale'l-umûm millet-i Osmâniye'nin icmâ ve arzûsu üzerine ecdâd-ı izâmları tahtına cülûsları vukû bulduğu" ifâde edilerek, "Nuhbe-i âmâl ve mekaasıdım sunûf-ı tebeamızın bilâ-istisnâ nâil-i hürriyet ve müsâvât ve adâlet olması ve ahkâm-ı şer'iye ve kaanuniyenin tamâmen icrâ-yı tatbîki ve devletimizin te'yîd-i esâs-ı şevket ve meknetidir." denmektedir.

II. Abdülhamîd'in son, V. Mehmed'in ilk sadrâzamı olan Tevfik Paşa, 1845/1261'de Üsküdar'da doğmuştur. Babası Tuna havâlisi kumandanı süvâri feriki İsmail Hakkı Paşa'dır. Bu zât, ana tarafından, Kırım Hanları sülâlesine bağlıdır. Tevfik Paşa 1865'te Bâbıâli Tercüme Odası'na girmiş; bilâhare Roma, Viyana ve Berlin sefâretlerinde ikinci kâtiplik yapmıştır. 1875'te Atina sefâreti başkitâbetine tâyin edilmiş; ertesi sene aynı vazîfeyle Petersburg'a gönderilmiştir. 1885'te Paris'te teşkîl olunan Süveyş Kanalı Komisyonu'na memur edilmiş; aynı sene Berlin sefâretine nakledilmiştir. 1889'da, Berlin sefîri iken uhdesine vezâret rütbesi tevcîh edilmiş ve 1895'te de Hâriciye Nezâreti'ne getirilmiştir. Sultan Hamîd'in siyasî istihbarâtında da ehemmiyetli vazîfeler gören ve hükümdarın emniyetini celbeden Paşa, ondört sene bu vazîfesini muhâfaza etmiştir. 1909/1327'de, Kâmil Paşa kabînesinin düşmesinden sonra Londra sefîrliğine tâyin edilmiş; buradan dönüşte de 31 Mart hâdisesinin devâmı esnâsında Sadâret'e nasbedilmiştir. Pek karışık bir anda getirildiği bu vazîfede bir şey yapamamış; memleketin muhtelif yerlerindeki İttihat klüplerinden pek hakaaretâmiz telgraflar almış ve bir alay akıldan uzak heriflerden müteşekkil cemiyetçilerin hışmına uğramıştır.

Ali Fuad Bey onu "Şahsen erbâb-ı nâmus ve istikaametten, muhterem bir zât" diye tavsîf etmektedir. Bir ara Dâhiliye Nâzırlığı yapan ve âlim bir zât olan Dâmâd Mehmed Şerîf Paşa, İbnülemîn'in naklettiği bir yazısında, "Tevfîk Paşa pek nâmuskâr ve afif, devr-i sâbıkda bir vech ile lekedâr olmamış bir recûl-i devlettir." diye medhetmekte, fakat "zaafı olduğundan" bahsetmektedir. Memduh Paşa *Esvâtu's-Sudûr"*unda "Tevfik Paşa müdebbir ve muktedir, afif ve halûk bir zâttır." diyerek aynı görüşe iştirak etmektedir. Eski Dâhiliye Nâzırlarından Ahmed Reşid Bey ise, hâtıratında "Tevfik Paşa afif, müstakim ve muhterem bir zât idi. Kendisini, Sultan Hamîd zamânında, Hâriciye Nâzırı olduğu zamandan beri tanırım. En büyük kusuru zaaf-ı tab'ı, en bâriz seyyiesi de kayıtsızlığıydı. Sultan Hamîd'in hal' edildiği, Sultan Vahîdeddîn'in de terk-i diyâr ettiği zamanlarda Sadâret makaamında bulunması, avâm nazarında şeâmetine, havâs indinde bahtsızlığına atfedilmişti. Za'f-ı tab'ı, eskiden beri maiyeti memurlarının, daha sonraları da ekaaribinin ilkaatından kendisini kurtaramamış olmasıyle sâbittir. Tahattur ediyorum ki, Hâriciye Nâzırı iken, açılmış olan bir memuriyete bir iki gün fâsılalı iki tezkire-i husûsiye ile ayrı ayrı iki kişiyi arzetmişti. İnde't-tahkîk biri hukuk müşâviri Hakkı Bey'e, diğeri Hâriciye Kâtibi Nuri Bey'e mensup olan bu iki adam için, onların yekdiğerini tâkip eden iltimaslarını reddedemiyerek, bir tek memuriyetin iki kişiye tevcîhini inhâ ettiği anlaşıldı. İkisi de is'âf edilmemişti." demekte ve iddialarını isbat husûsunda bir kaç misâl daha vermektedir.

Paşa'nın "iffet ve istikaameti" ne kadar medhe lâyıksa, "zayıf tabiatı ve kayıtsızlığı" da o kadar zemme müstehaktır. Avâm indinde kudûmunun şeâmetli addedildiği de doğru bir keyfiyettir ve bunu bizzat müşâhede etmişizdir. İlk sadâretinde Sultan Abdülhamîd'in hal'i, son sadâretinde Devlet-i Aliyye'nin inkırazı, pek garip ve mehîb tecellîlerdendir ve her halde halk indinde şeâmetli yâhut uğursuz addedilmesinin başlıca sebeplerini teşkîl etmiştir. Bu gibi sâiklerle onun "Tatar" Hanları sülâlesinden oluşu bile, ahâlice zemme şâyeste bir husus sayılmıştır. Belki de bu telâkkî, Rus taraftarlığı yapan Şâhin Giray'la, bâzı Tatar mirzâlarının ihânetini, Osmanlı müfekkiresinin aslâ unutamamış olmasından doğmaktadır.

Reşid Bey, Tevfik Paşa'yı "iktidarı mahdut" bir sadrâzam olarak görmekte; Hindistan sefîr-i kebîri Âli Bey de *Mondros ve Mudanya Mütârekesinin Târihi* nâmındaki eserinde "irâdesi zâif, idâresi gevşek olmakla berâber, başlıca hassaları metîn bir hâfıza ve soğukkanlılıktı." demektedir. İbnülemîn ise onu "Tab'an halîm idi; fıtratı hiddet ve şiddete müsâid değildi. Maiyetindeki memurlara, erbâb-ı mürâcaata, hademeye, hattâ kendi hizmetçilerine hiddet ve şiddet gösterdiğini gören yoktur... 'İrâdesi zâif, idâresi

gevşek' olduğundan, eski tâbirle 'Tehdidini ikaa edememesinden' ve emrini infaz ettirememesinden bahsedenler de vardır. Bu hususta bunların hakkı teslîm olunmak zarûrîdir... Hâfızası hakîkaten metîn idi ve bu mümtaz hassasına her vakit şâhid olurduk.. doksan yaşını aştıktan haylî müddet sonra hâfızasına zaaf gelmeğe başladı. Çok söylemekle me'lûf olduğundan naklettiği meseleleri birbirine karıştırır oldu. Hattâ bir gün söz karıştığından, Ali Fuad Bey yavaşça 'Artık mahfûzâtından istifâde edilemiyecek.' demişti... Paşa'nın başı mühim bir meselenin müzâkeresinde hafif sallanırdı... Kibr-ü ruûnetten müberrâ, vekaarı nisbetinde mütevâzi, ciddî, müeddeb, dil-nüvâz bir merd-i muhterem idi... Lâtîfeden ve zarîf sözden de hoşlanır idi." diye tavsîf etmektedir.

Aynı müellif, Paşa'dan bizzat duyduğu bir vak'ayı nakletmektedir. Buna göre, "Sultan Hamîd onu çok daha evvel sadârete getirmek istemiş, Şamlı İzzet Paşa ile zevcesinin hıristiyan olduğu mahzûrunu ileri sürdürmüş ve güyâ tatlîkini şart görmüş; Paşa ise bu teklîfi reddetmiştir." Pâdişah'ın bu davranışı, ricâlinin ahvâl-i husûsiyesine bir müdâhale gibi görünürse de, devleti çok mukaddes ve büyük gören bir zihniyetin ince ölçüsünü de taşımaktadır. İbnülemîn'in yazdığına göre, bu hanım bilâhare müslüman olmuştur.

Paşa'nın ikinci sadâretinde ve Mütâreke senelerinde yâverliğinde bulunmuş olan Râgıb Bey "Cidden iffet ve istikaamet nümûnesi kâmil bir insandı. Özü sözüne uygun, gâyet gözü tok, her hâlinde asâlet ve vekaar görünürdü. Maişet husûsunda bana eli dar gibi gelirdi. Gerçi o belli etmezdi, ama sezilirdi." diye tavsîf etmekte ve karşılaştığı bâzı dikkate şâyân hâdiseler hakkında malûmat vermektedir.

---

* Râgıb Bey, Devlet-i Aliyye'nin büyük felâket ve mağlûbiyetlere uğradığı, inkısama tâbi tutulduğu acı Mütâreke günlerinde, Sadrâzam'ın başını kaşıyacak zamânı olmadığı halde, bâzı şâyân-ı dikkat fürûatla meşgûl olduğunu da şöyle dile getirmektedir: "Ziyâretçi akını arasında bir gün kucağında takrîben 2,5-3 yaşlarında bir oğlan çocuğu ile ellilik bir kadıncağız peydâ oldu. 'Edirnekapı'dan geliyorum, torunumdur. Babacığı Midilli kruvazöründe şehîd düştü. Vakti geldi, fakat yavrucuğun dili çözülmedi. Sevâbdır oğlum; ne olur, devletlim şuna bir nefes ediversin. Pâdişah vekîli nelere kaadir değil ki.' dedi. Böyle bir mürâcaatla ilk defa karşılaştığım için şaşırdım. Paşa'nın nefes etmeğe değil, nefes almağa vakti yoktu. Kadının gözyaşlarına dayanamadım. İşi yâvere açtım. Her denizci gibi, o da babacan, yiğit bir binbaşı idi. Uzun senelerden beri bu hizmette bulunuyordu. 'Evet.' dedi. 'Vakti gelip de konuşamıyan çocukları, âdettir, halk sadrâzama getirir; o da üç defa çocuğun ağzına mühr-i hümâyûn ile dokununca, çocuk yıllanmış saka kuşu gibi şakır. Mücerrebdir. Böyle bir mürâcaat oldu mu, reddetmeyin, halk kırılmasın. Münâsib bir vaktini kolla, Paşa'ya haber ver. O ne yapacağını bilir.' Fi'l-hakîka ben de merak ediyordum. Arz odasının, ziyâretçi baskınından âzâde olduğu tenhâ bir zamanda huzûra girdim. 'Efendim, bir çocuk getirmişler.' dedim. Lâfı tamamlamaya bırakmadı. 'Alınız, getiriniz.' emrini verdi. Kucağında çocuk, ser-

Tevfik Paşa'nın bu birinci sadâreti ancak 21 gün sürmüştür. Halid Ziyâ *Saray ve Ötesi*'nde "Tevfik Paşa, iffetiyle, nâmusuyle herkesin indinde pek

---

yâver önde, büyük annesi arkada; onun arkasında ben, odaya girdik. Rahmetli Paşa, kibarlık nümûnesi, nezîh ve çok mahcub bir insandı. Konuşurken, hayâsından o bembeyaz, nûrânî çehresi kızarırdı. Gene öyle oldu. Bu işe alışkın bir edâ ile, yeleğinin cebine davrandı; mühnü çıkardı. Besmele ile çocuğun ağzına hafifçe üç defa dokundu. 'Ma'şallah.' diye, çocuğun yanağını okşamayı ihmâl etmedi. Bana da yavaşça 'Sadaka kâtibinden 5 altın alıp kadıncağıza verin!' dedi. Kadın duâlar ederek ayrıldı. 'Pek iyi, buna rağmen çocuk yine konuşmazsa, ne çâre bulunur?' diye ser-yâvere sordum.'O zaman Hünkâr artığı yedirilir.' dedi. Fi'lhakîka, bir kere de bana bu şekilde bir mürâcaat vâki oldu. Yıldız Sarayı'na gittiğimiz bir gün, bizleri yemeğe alıkoymuşlardı. Başmusâhib Enver Ağa'dan ricâ ettim. 'Efendimiz sofradan kalkınca getiririm.' dedi ve bana iki dilim ekmek getirdi. İ'tinâ ile cebime koydum; yolumu bekliyen ihtiyara verdim. Çok duâsını aldım."

Bu iki vak'a millî telâkkîmiz bakımından çok mühim bir noktaya ışık tutmaktadır. Halkımızın ve milletimizin müfekkiresinde devlet idesi, o derece mukaddes ve mutenâ bir mevki kazanmıştır ki, onu temsîl eden pâdişah ve sadrâzamlar da aynı kudsîlik içinde mütâlaa edilmişlerdir. Bu inanış, her biri târihten silinmiş bir milleti ihyâ edebilecek kadar büyük ve haşmetli hâtıralara sâhip Osmanlı sultanlarının, devlete taabbüd edercesine bağlı Osmanlı ricâlinin, adâlete serfürû etmeyi yegâne vazîfe bilen Osmanlı idâresinin, asırlar süren cehd ve gayretiyle oluşabilmiştir. Halkımızdaki bu devlet inanışı ve an'anesi, en pespâye tasarruflara mukaavemet edebilecek, hattâ bunları millî telâkkîye yöneltebilecek kadar köklü ve diri bulunmaktadır. Millî bekaa ve devâmımızı temin eden ve bizi asırlarca hâkim ve efendi bir millet olarak yaşatan bu "büyük devlet inanışı", istikbâlimizi dahi emniyete alabilecek yegâne ümidimizdir. Bir sürü herâgil ve esâfil-i nâsden mürekkep züppeler, şu inanışa dudak büküp yerebilirler. Onlar için Ferid Bey gibi

"Ol kadar eşşekdir ki, balâsındaki teşdîdinin;

Âlet-i timâra benzer lâ-yu'ad dendânı var."

demekten ve hidâyete gelmelerini dilemekten başka çâre yoktur.

Râgıb Bey, makaalesinde, Tevfik Paşa'ya dâir bâzı hâtıralar daha nakletmektedir. Paşa'ya bir gün, yer, mekân ve zaman bildirilerek, İttihatçılar tarafından suikasd yapılacağı haberi verilmiş; Sadrâzam, yolu üzerinde olan mevkie cesâretle giderek biraz beklemiş ve husûl bulmayınca da "Bu adamlar bana tabanca çekmeğe utanmazlar mı? Şu koca ülkeyi perîşan bir halde yere seren ben miyim? Hayır oğlum, onlar tatlı canlarını, hükûmet konaklarının yardımıyle yüzde yüz sigorta ettirmeden kestâne fişeği bile atamazlar. Hani nerede öyle bir idealist vatan fedâisi." demiş; biraz sustuktan sonra da "Nâzım Paşa'nın saflığı" sözünü söylemiştir. Vatanın parçalanmasının devam ettiği Mütâreke senelerinde derin üzüntüler içinde çırpınmış; bir gün Fransız sefâretinde hakaarete mâruz kalmış; çıkarken üzüntüden merdivenlere çöküvermiş ve yolda "Ben bütün bu felâketlerin başımıza geleceğini tahmîn etmiştim. Londra'dan avdetimde sadrâzamlarına (İttihatçılar'ın) 'Aman ne yapıyorsunuz?' dedim. 'Ne yapacağız Paşam, yarın veyâ öbürgün ordularımız Kaahire'de cuma namazını kılacaklar.' cevâbını verdiler." demiştir. Paşa bu gibi üzüntüler içinde "Tâlihim olsaydı Yahyâ Efendi dergâhına daha evvel giderdim." cümlesiyle ölümü bile istemiştir.

Bu vak'alar Tevfik Paşa'nın hüsnüniyetini, doğru düşüncelerini, millet ve devlet hakkındaki güzel niyetlerini de dile getirmektedir.

muhterem sayılırdı. O ne Hüseyin Hilmi Paşa gibi İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile irtibat sâhibi, ne de Kâmil Paşa gibi Cemiyet'in sarîh bir muhâlifi idi. O zaman için en münâsib bir sadrâzam ancak o olabilirdi." demekte ve "Yeni Hünkâr'ın cülûsu üzerine Cemiyet'in nufûz ve kuvvetinin rücûuna müşahhas bir timsal olmak üzere, 31 Mart irticâında çekilmeğe mecbûr olan sadrâzamı, yine yerine getirmeğe lüzum gördüğünü" söylemektedir. Bu mütâlaaya göre, Tevfik Paşa'nın sadâretten çektirilip, yerine Hüseyin Hilmi Paşa kabînesinin getirilmesi, Cemiyet'in nufûz ve kuvvetinin ikaamesinden ibârettir. Bu mütâlaa vakıalar karşısında doğru görünmektedir. İttihat ve Terakkî şubelerinden saraya ve Bâbıâli'ye gönderilen protesto telgraflarında, yeni kabînenin tasvîb edilmediği ve eskisinin iâdesi lâzım geldiği, pek şedîd ve bayağı hakaaretler arasında dile getirilmiştir. Bu sebeple Cemiyetin arzûsu eski kabînenin yeniden işbaşına getirilmesi şeklinde tebellür etmiştir.

Câhid *Meşrutiyet Hâtıraları*'nda, Tevfik Paşa'yı "Eski zamanın iyi ve temiz simâlarından tam bir nümûnedir." diye tavsîf etmekte, onun "metânetsiz ve zaif ruhlu" olduğunu zımnen söylemekte, "Abdülhamîd'ce paravana yapılmak istendiğini, fakat âlet olarak kullanılamıyacağını" iddia etmektedir. Tevfik Paşa mâdem âlet olarak kullanılamıyacak temiz bir şahsiyetse, onun İttihatçılar'ca değiştirilmesinin sebebi nedir? Câhid'in mantığı ile bunu izâhın imkânı yoktur. Bu ifâdeler, İttihatçılar'ın, kendilerine âlet olmıyacak değil, olacak bir sadrâzam ve kabîne istediklerini de açıkça ortaya koymaktadır. Tevfik Paşa'ya İttihatçılar'ın 8 gün bile tahammül edememeleri, onun yeni Sultan'ca sadârette bırakılmasının haftasında değiştirilmeğe kalkışılması da, makaam-ı saltanatın itibârına gölge düşürecek ahvâldendir. Bereket versin ki istifâ yolu bulunmuş ve Tevfik Paşa da kalmakta ısrar etmeyip, çekilmeyi doğru görmüştür.

Onun istifâsında ısrar edenlerden biri de, Meclis-i Meb'ûsân reîsi Ahmed Rızâ'dır. Nitekim Ali Fuad Bey, Tevfik Paşa'nın istifâsı husûsunda şu malûmâtı vermektedir:

> *"Cülûsu tâkib eden günlerde Sadrâzam beni nezdine çağırdı. Ferid Paşa ve sâir vükelâ da yanında idiler. Meclis-i Meb'ûsân reîsi Ahmed Rızâ Bey kabîneye istıfâ teklîf edip, zât-ı şâhâne ise kılıç alayına kadar olsun kendisini bırakmamalarını Sadrâzam'dan âdeta ricâ tarzında talep eylemiş olduğundan, bu hâle karşı ne türlü hareket etmek lâzım geleceğini müzâkere ediyorlardı. Bâzıları derhal istifâ edip çekilmeme, bâzıları da zât-ı şâhâneyi kırmamaları fikrinde bulunuyorlardı... Nihâyet Ahmed Rızâ Bey'in teşrîfi ile müştereken bir karara varılmasını tensîb ettiler. (Rızâ Bey'i dâvet için) bir arabaya binip Meclis-i*

Meb'ûsân'a gittim; dış kapının önünde, şikârını bekliyen yırtıcı kuş gibi, üç boş darağacı kurulmuş olduğunu gördüm ki, ertesi sabah, kimbilir kimlere nasîb olacaktı. Boş darağaçları bana bir hafta evvel Köprü başında tesâdüf ettiğim maslûblardan ziyâde tesir eyledi. Riyâset odasına gidip, keyfiyeti Ahmed Rızâ Bey'e anlattım. Kendisi mutaazzımâne bir tavır ile 'Tevfik Paşa, kabînesinin istifâ edeceğini söylemiştir, hâlâ istifâ etmediler. Meb'ûslar bekliyorlar; hem benim işim var, celseyi açacağım, gidemem.' dedi. O sırada odaya gelen birinci reîs vekili Tal'at Bey, beni bir köşeye çekerek 'Tevfik Paşa 31 Mart vak'asında hakîkaten memlekete hizmet etti; fakat taşrada galeyan ziyâde olduğundan kabînenin istifâsı zarurî görünüyor. Ben gider kendileri ile görüşürüm.' dedi. Bâbıâli'ye avdetimde keyfiyeti hey'et-i vükelâya bildirdim. Müteâkiben Tal'at Bey de ikinci reîs vekili Aristidi Paşa ile gelerek, ve kendileri ile görüşerek, istifâya karar verilmiştir."

Bu rivâyetten, zât-ı şâhânenin hiç olmazsa kılıç alayına kadar Tevfik Paşa'nın ayrılmasına râzı olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu haklı telâkkî bile dinlenilmemiştir. Ahmed Rızâ'nın gâyet mutaazzımâne ve hodserâne bir tavır takındığı; Tal'at'ın ise, tab'ındaki pratiklik ve idârecilikle daha mülâyim hareket ettiği görülmektedir.

Ali Fuad Bey'in *Görüp İşittiklerim* nâmındaki eserinden anlaşıldığına göre, Tal'at'a karşı garip bir tutkusu vardır ve çok zaman onun kusurlarını dahi görmezlikten gelmektedir. Maamâfih, bu gibi şahsî ve tabiî olan temâyüllerine rağmen, vak'aları doğru yazmaktadır. Esâsen Tal'at'ın, ciddî malûmâttan behresiz olmakla berâber, cin fikirli ve herkesin nabzına göre idâre ile, istediği işe imâle eder bir komitacı olduğu da müsellemdir. Tevfik Paşa'nın, istifa hakkında İbnülemîn'e beyânı ise biraz başkadır:

"Şuriş esnâsında istifâ etmiş olan Ahmed Rızâ Bey, âsâyişin takarrürü üzerine hodbehod riyâsete avdet etti. Bana gönderdiği tezkirede Meclis'e gelip, kabînenin programını okumamı bildirdi. Ben saltanatın tebdîli ile Meclis'in feshi ve yeniden intihâbât icrâsı lâzım geleceği fikrinde idim. Bu sebeple Ahmed Razâ Bey'in riyâsete avdet ve kabîneyi Meclis'e dâvet etmesini muvâfık görmedim. Meclis-i Âyân reîsi Saîd Paşa'ya ve sâirlerine halden bahs ile şikâyet ettiğimde Tal'at Bey 'Şimdi böyle şeylerle uğraşılacak zaman değil.' demesiyle vükelâyı toplıyarak mazbata ile istifâ edilmesini teklîf ettim. Muvâfakat edildiğinden öyle icrâ olundu. Mazbatanın takdîm edildiğinin ertesi günü zât-ı şâhâne ile görüşürken bâzı irâdât-ı seniye telâkkî ettiğimde 'Emr-i fermân-ı hümâyûnlarını artık halef-i âcizânem telâkkî ve infâz eder.'

dedim. Pâdişah, dûçâr-ı hayret oldu. İstifâdan haberi olmadığını söyledi. Başkâtib Hâlid Ziya Bey'e sordukta rahatsız etmemek için arz eylemediğini söyledi. Pâdişah müteessir oldu. İstifâdan sarf-ı nazar edilmesini, hiç olmazsa kılıç alayının icrâsına kadar makaamda kalınmasını söyledi. Buna imkân olmadığını arz eyledim. Makaama hangi zâtın getirilmesi muvâfık olacağını sordu. 'Efendimiz kimi münâsip görürseniz onu getirirsiniz.' dedim. 'Saîd ve Kâmil Paşalar şimdi muvâfık olamaz.' dedikten sonra, kimin münâsip olacağını tekrar sormasıyle 'Hüseyin Hilmi Paşa'yı tâyin buyurunuz.' dedim. Münâsip görmedi. Fakat Cem'iyet-i İttihadiye, kendilerine merdiven yapmak için onu tâyin ettirdiler."

Paşa'nın bu beyânında bâzı ehemmiyetli noktalar vardır. Ahmed Rızâ'nın Meclis tarafından intihab edilmiş bir reîs varken "hod-be-hod riyâsete avdet etmesi", yâni aynı Meclis meb'ûslarının almış olduğu kararı keen-lemyekûn addetmesi hukuk-ı esâsîyeye mugâyirdir. Avdeti, askerin Meclis'i tazyikine ve meb'ûsların azlığına raptederek, gayr-i meşrû görmek de mümkün değildir. İşin hiç olmazsa kitâba uydurulması ve Meclis'in itibârının sarsılmasından uzak durulması icap ederdi. Hem 31 Mart hâdisesine bulaşmış, hem hal' vak'asında selâhiyetinin bile fevkine çıkmış bir meclisin itibarını yitirdiği doğrudur. Kaanun-ı Esâsî'de bir sarâhat bulunmamasına rağmen "Meclis'in feshi ile yeniden intihâbâtâ gidilmesi" husûsundaki sadâret görüşü hukukan çok isâbetlidir. İtibârını yitirmiş ve türlü baskılara uymuş bir meclis için, yeni intihab zarûrîdir. Fakat yeni seçimler, o karışık günlerde kolaylıkla başvurulabilecek bir yol da değildir. Esâsen İttihadçılar böyle bir düşünceyi akıllarının köşesinden geçirmemekte, muhâlefeti tamâmen ezmek ve yegâne kuvvet olarak kalmak istemektedirler. Tevfik Paşa'nın ifâdesine göre, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadâretini yeni Pâdişah istemektedir. Fakat İttihatçılar "kendilerine merdiven yapmak üzere" onun tâyininde ısrar etmişlerdir. İşte böylece ve istifâ ile Tevfik Paşa'nın birinci sadâreti son bulmuştur.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın İkinci Sadâreti ve O Sırada Cereyan Eden Bâzı Hâdiseler

Tevfik Paşa'nın istifâsı üzerine sadârete Hüseyin Hilmi Paşa tâyin buyrulmuştur (5 Mayıs 1909/14 Rebîülâhir 1327). Bu tâyinin, sadâretin nufûzunu "kendilerine merdiven yapmak" istiyen İttihatçılar'ın ısrarı üzerine vukû bulduğu kuvvetle mervidir. Ali Fuad Bey, aynı gün Hüseyin Hilmi Paşa'nın alayla Bâbıâli'ye vürûd ettiğini söylemekte ve "Makaam-ı Meşîhat'a da

âyândan Pîrî-zâde Sâhib Bey tâyin olundu. Hatt-ı hümâyûnu gene ben kıraat ettim. Resm-i kıraat ve tebrîkin hitâmından sonra Şeyhülislâm ile birlikte alay arabaları ile Bâb-ı Meşîhat'a giderek kendisini makaama ik'ad ile Bâbıâli'ye avdet eyledik." demektedir.

Kabînenin tâyininden beş gün sonra, yeni Sultan'ın "taklîd-i seyf" merâsimi icrâ edilmiştir. Sultan Reşad, "Söğütlü" yatına râkib olduğu halde Eyüb'e gelmiş ve iskelede vükelâ, ümerâ, ulemâ, şehzâdegân, âyân ve meb'ûsân tarafından karşılanmıştır. Konya Mevlevî Dergâhı postnişîni Abdülhalîm Çelebi Efendi, mûtâd merâsimle, Hazret-i Ömer'e âit olan kılıcı, yeni pâdişaha kuşatmıştır. Sultan, öğle namâzını müteâkip, kara tarafından dönmüş; ecdâd-ı izâmının türbeleri ile Hırka-i Saâdet Dâiresi'ni ziyâret ettikten sonra, Dolmabahçe Sarayı'na avdet buyurmuştur (10 Mayıs 1909/19 Rebîülâhir 1327).

Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu defaki kabînesi, Adana Ermeni kıyâmının teskîni, İstanbul ile sâir vilâyetlerde âsâyişin temini, Dîvân-ı Harb-i Örfî kararlarının tatbîki ile meşgûl olmuştur.

Adana hâdiseleri sırasında Haleb vâlisi bulunan ve Ermeni kıyâmını bu vilâyete sıçratmadığını söyliyen Ahmed Reşid Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın "garazına mağlûb bir adam olduğunu, kendisine düşmanlık gösterdiğini, yabancı sefîrlerin Adana vâlisi hakkında tahkîkat yaptıracaklarını bildirmeleri üzerine 'Haleb vâlisi hakkında da tahkîkat icrâ edersiniz.' dediğini" anlatmakta ve "Bana olan gayz ve garazından dolayı devletin Haleb gibi bir vilâyetini, Adana'ya zamîmeten, ecnebî kontrolü altına sokmayı mübâh gören sadrâzama da hayret." diye hatm-i kelâm etmektedir. Bu mütâlaa, kendisiyle çatışmış bir adam tarafından söylenmekle berâber, Paşa'nın asabîliğine ilâveten, kindarlığını da ortaya koymakta ve bu nakîsesinin devletin haysiyetini bile düşünmiyecek derecede bir şiddete ulaşabildiğini göstermektedir.

Diğer taraftan, Bosna-Hersek'in Avusturya'ca ilhakı ve Bulgaristan istiklâlinin ilânı gibi meselelerin, kat'î olarak halli de bu kabîne tarafından netîcelendirilmiştir.

"Tensikat-ı Umûmî" nâmı ile anılan ve gâyet tarafgirâne işleyen memur temizliği de onun zamanında vücut bulmuş ve bir çok kimselerin mutazarrır olmalarından, İttihatçı temâyüldekilerin devlet dâirelerini doldurmasından başka bir netîce hâsıl etmemiştir. Bu tensikat, gayrımemnunları fazlalaştırmış; muhâlefet saflarının genişlemesine ve kuvvetlenmesine yol açmıştır. Kabîneye perderpey yeni ve genç unsurlar girmiş e vükelâ toplantıları da şiddetli ve münâkaşalı geçmeğe başlamıştır. Ali Fuad Bey:

"Kâmil Paşa kabînesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk kabînesi âzâsının ekserisi, kudemâdan, ağır başlı adamlar olduğundan, Meclis'te müzâkerât sükûn ve sükûnetle cereyân eylediği halde, ikinci kabîneye peyderpey yeni unsurlar dâhil oldukça, tarz-ı müzâkerelerinde ve yekdiğerine karşı muâmelelerinde âsâr-ı asabiyet nümâyân olmağa başladı."

demekte ve vükelâ meclisindeki muvâzenesizliği anlatmaktadır.

İttihatçılar, meb'ûsların devlet muâmelelerinde vukuf kazanmalarını temin için, "müsteşarlık" nâmı altında hey'et-i vükelâ toplantılarında bulunmalarını ve müzâkerelere iştirak etmelerini istemişlerdir. Kaanun-ı Esâsî'ye tamâmen zıt olan talep, Dâhiliye Nâzırı olan sadr-ı esbâk Avlonyalı Ferid Paşa'nın şiddetli itirâzı ve sâir nâzırların da tasvîbi üzerine husûl bulmamıştır. Ali Fuad Bey, eski sadrâzamın bu itirazından bahsederek "Nasıl, dün iyi yapmadım mı? Topunun ağızlarına..." diyerek gittiğini yazmakta, "Ferid Paşa, aynı sözü arkadaşlarından birine de söyleyip, o da rüesâ-yı İttihad'a haber vermiş olduğundan, kendisine istifâ teklîf ettiler; yerine Meclis-i Mebûsân birinci reîs vekîli Tal'at Bey'i getirdiler." demektedir. Böylece kabîneye İttihatçılar'ın en azılılarından biri girmiş ve pek mühim bir nezâret olan Dâhiliye'ye hükmetmeğe başlamıştır.

İttihatçılar, kendi neşriyat organları olan Câhid'in *Tanin*'iyle, emniyet edemedikleri nâzırlardan Gabriel Efendi aleyhine de bir kampanya açmışlardır. Bu nâzır, mahkemeye mürâcaat etmiş ve mânevî tazminât talep eylemiştir. Bu defa *Tanin*, hükmolunacak para cezâsı için yardım toplama faaliyetine girişmiş ve bir iâne listesi neşretmeğe başlamıştır. İttihatçılar'a mensup vekillerin karıları yardıma iştirake başlamışlar; nâzır arkadaşları da tehditle karışık ihtarlarda bulunmuşlardır. Şu vaziyet karşısında Gabriel Efendi, istifâya mecbur olmuş ve Nâfia Nezâretine, İttihatçı Hallacyan Efendi getirilmiştir.

Bu oyunlar ve komplolar, memleketin kaynadığı ve âsâyişin pek muhtel olduğu, örfî idâre mahkemelerinin hükm-i karakuşîlerle hevenk hevenk adam sallandırdığı zamanlarda cereyân etmiştir. Hükûmetin istikrarlı olması, devletin emniyeti için şart iken, bunu nazara almıyan İttihatçılar, böyle çocukça eğlencelerle, hükûmetçilikte kaydırak oyunları oynamakla uğraşmışlardır.

Devletin nezâretleri arasında eskiden beri yürürlükte olan usûllere bile riâyet edilmemeğe başlanmış; Harbiye Nezâreti, Mâliye'ye girmeden ve oranın haberi olmadan, istediği gibi sarfiyâtta bulunmak maksadıyle, acâib ta-

leplere girişmiştir. Nitekim Ali Fuad Bey, bu garip talebi şöyle anlatmaktadır:

"Bir gün dahi Hâkan-ı Sâbık'ın metrûkâtından, Yıldız Sarayı'nda zuhûr eden 550 küsur bin liranın, levâzım-i askeriye mübâyaası için cihet-i askeriyeye terki hakkında Harbiye Nezâreti'nin bir tezkiresi okundu. (Öteden beri İttihatçı olan Mâliye Nâzırı) Rifat Bey, bunun usûle mugâyeretinden bahsile itiraz ederek 'Para Mâliye veznesine teslîm olunur; cihet-i askeriyece ne gibi levâzıma ihtiyaç varsa defteri yapılarak usûlen tahsîsat istenilir ve bedeli Harbiye veznesine teslîm edilir.' dedi. Harbiye Nâzırı, iş'ârında ısrar eylemesi üzerine Rifat Bey evrâkını toplayıp, Meclis'ten çıktı, Arkadan memhûr bir zarf derûnunda Sadrâzama istifânâmesini gönderdi. İstifâ kabul olunup Selânik meb'ûsu Câvid Bey intihâb edildi. Garibdir ki, Rifat Bey iki defa nâzır olarak bulunduğu bir dâirede müsteşarlığı kabul etti."

Harbiye Nâzırı olan Sâlih Paşa, yalnız bu garip taleple kalmamış; Avusturya'dan Bosna-Hersek'e karşılık olarak ve Almanya'nın aracılığıyle alınan 2,5 milyon liranın hepsinin değil de, beşte üçünün nezâretine tevdîine bile itirâz etmiş; satılması kararlaştırılmış bâzı kışlaların bedelini de Mâliye'ye teslîm etmiyeceği tehdidinde bulunmuştur.

Nezâretlerin her birinin ayrı telden çalması, meşrûtiyet devresini, yapılan bütün tazyîklere ve zararından başka bir netîce vermiyen cebr-ü şiddete rağmen, idarî ve siyasî bir karışıklık devri olarak sürdürüp götürmüştür. Harbiye Nâzırı'nın bu garip talepte ısrarı, devlet nizâmını kendilerinden ibâret gören bir kısım zâbitânın ve kumandanların, uzak görüşten mahrum şımarıklıklarından neş'et etmektedir. 31 Mart hareketinin bastırılmasını temin eden mukaabil darbeciler ve ihtilâlci küçük zâbitân, devlette ve siyâset sahnesinde artık fermân-fermâdır. Câvid ve diğerlerinin kabîneye girmesiyle, en ehemmiyetli nezâretlerden biri daha İttihatçılar'ın eline geçmiş ve hükûmetteki fiilî nufûzları pek ziyâde artmıştır.

Fakat kabîne, oldukça ayrı telâkkîde insanlardan kurulduğu gibi, İttihat Terakkî'nin içinde ve hattâ ordu zâbitleri arasında da çeşitli ayrılıklar vardır. Bir defa Meclis'teki meb'ûsların ekseriyeti, İttihat Terakkî Cemiyeti'nin mensupları görünüyorlarsa da efkârları, milliyetleri ve telâkkîleri ayrıdır. Bunlar her an dağılmağa müheyyâ, muhtelif siyasî hâdise ve kararlarda müşterek düşünemiyen kimselerden mürekkeptir. İttihatçılar'ın sivil ve asker âzâları arasında dahi ihtilâf vardır. Bu ayrılık, bilhassa İngiliz ve Alman siyâsetine duyulan meyilde kendisini açıkça göstermektedir. İttihatçı sivillerden bir kısmı, İngiliz siyâsetine mütemâyildir. Fakat Alman zâbitleri tarafından yetişti-

rilmiş bâzı zâbitân, Cermen siyâsetine meyillidir. Başlarında Mahmud Şevket Paşa'nın bulunduğu zâbitler, Alman siyâsetini tervîc etmektedirler. Bunlar, 31 Mart ayaklanmasını bastıran ve pâyitahtın en nufûzlu kuvveti hâline gelen ordu birliklerine hâkimdirler. Mahmud Şevket, İstanbul'un ikinci fâtihi geçinmektedir ve kendisini kayıtlıyacak bir kuvvet kabul etmemektedir. Şahsını, Kaanun-Esâsî hükümleriyle bile bağlı addetmemektedir. Mahmud Şevket ile kumanda kademesinde bulunan bâzı yüksek rütbeliler, İttihad Terakkî ser-amîdânının, küçük subaylar üzerinde müessir olmasını doğru görmemektedirler. Bu sebeple, onların siyâsetle iştigâllerine mâni olmak istemektedirler.

Cemiyetin sivil idârecileri ise, Mahmud Şevket'in keyfe-mâyeşâ hareketinden ve nufûzundan çekinmekte, kendisini dizginlemek için müessir bulundukları küçük zâbitlere istinâdı zarûrî saymaktadırlar. Hareket Ordusu'yla İstanbul'u işgâl eden, Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin verdiği idâm ve sürgün kararlarıyle ahâliyi dehşete düşüren, bu eğik kalpaklı, çalı bacaklı, tahta sakallı "III. Ramses"in, gittikçe artan nufûzundan endîşeye düşmemektedirler.

Nitekim, İstanbul'u işgâlinden 20 gün sonra, kendisini üç ordunun birden müfettiş-i umûmîsi yapan Mahmud Şevket, örfî idârenin devâmı esnâsında hudutsuz bir silâhiyete sâhip bulunmakta ve kabînenin bile fevkinde bir kuvvet olarak görünmektedir. Rivâyet edildiğine göre, Mahmud Şevket, Hüseyin Hilmi Paşa kabînesi itimad reyi almamış olsa, Meclis'i dağıtmayı tasavvur etmiş; bir ara da üstâdı olan Von der Goltz'la İttihat Terakkî'yi yıkıp, Alman siyâsetini destekler bir askerî rejim kurmak istemiştir. *Tanin*'de Almanya'ya saldıran Câhid, gazetesinin kapatılmasıyle cezâlandırılmıştır. Mahmud Şevket, 1911'e kadar, Örfî İdâre'ye de hâkim bir askerî diktatör olarak kalmış; Harbiye masraflarını Mâliye'nin kontrolüne bile itiraz etmiştir.

Diğer taraftan ordu, ciddî bir kuvvet olmaktan çıkmıştır. İttihatçı zâbitânın şımarıklıkları ve hükûmet himâyesine mazhar rüçhanlı kimseler hâline gelişleri, askerî hiyerarşiyi bozmuş; ordunun rûhu olan disiplini mahvetmiştir. Bu şımarıklıklar, zâbitan içinde muhâlif zümrelerin doğmasına sebep olmuş ve bu iş, maalesef siyâset sahnesindeki İttihatçı muhâlifler tarafından da tahrîk edilmiştir. Böylece vahdetten mahrum, askerlikten başka her şeyle meşgûl ve üniformasının nufûzunu vatanın değil, fırkasının emrine veren bir garip zâbit tipi doğmuştur. Bu zâbit tipinin müessir olması, diğer ordu mensupları için kötü emsâl teşkil etmiş ve kanayan bir yara hâlinde devam edip gitmiştir. Osmanlı câmiasının ve devletin, siyâset sahnesindeki en ehemmiyetli unsurlarından biri olan ordu, millî vahdetin içindeki büyük mevkiini kaybetmiş ve fırkacılık illetiyle mâlûl, bütünlükten mahrum bir uzuv hâline gelmiştir.

31 Mart ayaklanmasına iştirak etti diye bütün bir ordu efrâdının tecziyesi, İttihatçı küçük zâbitlerin şımarıklıkları, erât ile kumandanları arasına soğukluk sokmuştur. Koskoca Osmanlı câmiasını teşkîl eden halkların ve milletlerin temâyül ve telâkkîlerinden tamâmen habersiz olan, Abdülhamîd devrinin bu hususta ortaya koyduğu güzel idâreye bile körcesine bir düşmanlık gösteren tecrübesiz komitacılar, garip bir merkeziyetçilik peşinde koşmağa da kalkışmışlardır. Bu vukufsuz arzûlar, ciddî idâresizlikler, memleketin her yerinde isyan tohumlarını yeşertmeğe başlamıştır. Mahmud Muhtar, "Meşrûtiyet gemisinin çarparak, nihâyet batmasını intâc eden kayanın 31 Mart bâdiresi olduğunu, İttihatçılar'ın merkeziyet siyâsetlerinin büsbütün mâkus bir netîce verdiğini" söylemekte ve:

"Hareket Ordusu'yla vuku bulan bu iâde-i meşrûtiyet çarçabuk dâimî bir askerî diktatörlüğe munkalib oluverdi; bir takım genç ve ihtilâlci zâbitin kendi ellerinde mutî bir âlet-i ihtirâs olmak üzere başlarına geçirdikleri harîs-i câh Mahmud Şevket Paşa, İttihat Cemiyeti'nce dahi benimsenilerek, her tarafta başgösteren bir istibdat ve teaddî siyâsetinin mümessili kesildi. Artık memleket bir idâre-i örfiye ve cebrî intihâbât devresine girdiğinden, ne hürriyet-i kelâm, ne serbestî-i matbuat, ne de furûk-ı muhâlife diye ortada bir şey kaldı. Her ihtilâl gibi Türkiye'deki hareket-i ihtilâliye de, kendini korumak için, tahakküm ve tegallübe başlayıp, dîvân-ı harbler teşkiliyle darağaçları rekz etti; anka-âsâ bir hürriyeti müdâfa ve muhâfaza kaydına düştü. Artık cemiyetçilik, komitacılık fikir ve gayreti her düşüncenin fevkine kondu. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne mutavaat, memuriyete geçmek, servet ve nufûz edinmek için yegâne berât-ı muvaffakıyet oldu. Keyfî muâmelât, şahsî ihtirâsât meydan aldıkça aldı. Hiç şüphe kalmadı ki, artık meşrûtiyet iflâs etmiş ve parlamento millet meb'ûslarından değil, ekseriyet-i azîmesi menfaatçi hükûmet mensuplarından mürekkep milletin mümessil-i hakîkîsi olmaktan uzak düşmüş idi." demektedir.

Aynı müellif, "Meşrûtiyet mûtedil bir tarzda tatbîk edilse idi, devleti belki kurtarırdı; fakat parlamentarizm şekline girince mühlik oldu." hükmüne varmakta ve "Devlet-i Osmâniye'nin acemi zimâmdarlar elinde, kendi mahrek-i tabiiyesinden gittikçe uzaklaşıp, meş'ûm bir sath-ı mâil üzerinde bilâ-tevakkuf kayıp gittiğini" yazmaktadır.

Türkiye'nin içine düştüğü bu dâhilî anarşiden bir türlü kurtulamaması, zâten bol olan düşmanlarımızın aç gözlülüğünü tahrîk etmiş ve bizi pek fecî gâilelerle başbaşa bırakmıştır. Nitekim 1911 senesinde İtalya ve Rusya'nın Paris sefîrleri olan Titonni ve İswolski arasında "Genç Türk idâresi kifâyet-

sizliğini isbat etti; bu idârenin sukuutu mûcib-i teessüf olamaz; zirâ nasıl olsa günün birinde yıkılacaktır." tarzında yazışmalar cereyân etmiştir. Memleketteki dâhilî karışıklık ise şu kanaate kuvvet verdirecek tarzda gelişmiş ve devam edip gitmiştir.

Diğer taraftan Meb'ûsân Meclisi'nde cereyan eden bütçe müzâkereleri esnâsında, bâzı meb'ûslar, memurlara verilen maaşların pek fazla olduğunu ileri sürerek indirilmesini istemişlerdir. Hattâ, Ali Fuad Bey'in nakline göre, Taşnak komitasına mensup olan ve eşkıyâlıktan gelen meb'ûs Vartakes Efendi, memurlara verilen maaşa bile kızarak "B.. yesinler, bütün memurları Sarayburnu'ndan denize atmalı." gibi, akıl, zekâ ve hamiyet ile bağdaşmıyacak türrehâta kalkışmıştır. Meclis-i Meb'ûsân'da bu hususta yapılan müzâkereler, pek şiddetli geçmiş; Sadrâzam "Elçileri kabul edeceğim." diye toplantıya iştirak etmemiş ve her nâzırın kendi bütçesini kendisinin müdâfaa etmesini istemiştir. Böylece Meclis'te nufûza sâhip nâzırlar fazla tahsîsat koparmışlar; devletin aynı kıdemde ve statüdeki iki memuru arasında bile adâlet gözetilmememiştir.

Bâzı meb'ûslar, devlet şuûrundan tamâmen yoksun, sanki ona muhâlefet için seçilmiş insanlar gibi hareket etmişlerdir. Bu davranışlarını, her halde, devr-i Hamîdî'deki telâkkîlerinden kurtulamamış olmalarına, ârâmfirîbâne düşüncelerine, devlet ve hükûmet mefhumlarını idrâkteki noksanlıklarına bağlamak gerekmektedir. Ali Fuad Bey "Gerek vükelâ, gerek me'mûrîn maaşları o derece baltalandı ki, otuz sene önceki tensîk-i maaşât kaanunu ile tâyin edilmiş olan miktarlar bile muhâfaza olunamayıp, kimse için geçinebilecek imkân kalmadı. Nâzırlar, dâireleri tahsîsâtını ayrı ayrı müdâfaa ettiklerinden, memurlar beyninde sınıf ve derece de gözetilemedi. Bu suretle aynı derecede olan iki memurun maaşı, nâzırın te'sîr-i şahsîsine göre, bir dâirede fazla, diğer dâirede noksan oldu... Velhâsıl her sûretle adem-i ıttırad nümâyûn olup, barem kaanununun neşrine kadar düzelemedi. Buna Sadrâzamın inâdı, Dâhiliye Nâzırı'nın imsâkı ve meb'ûsların adem-i vukufu sebep oldu... Tal'at Bey iptidâları 'Onbeş bin kuruş nemize elvermez, ben iki bin beş yüz kuruşla geçinirim.' diyordu; fakat bir zaman sonra 'Yanlış düşünmüşüm, bu maaşla geçinilemiyor.' demeye başladı. Vâkıa kendisi pek sâde yaşadığından, sonuna kadar maaşiyle geçindiyse de, içlerinde o isre tebâiyet etmeyip de açıklarını tahsîsât-ı mestûre ile kapayanlar ve esnâ-yı harbde bol bol vagon ticâreti edenler ve ihtikâr muâmelâtına karışanlar oldu." demektedir.

Bu izâhat, memur maaşları husûsunda çok berbad bir adâletsizliğin vukua geldiğini, bir kısmının ise gayr-i meşrû yollara saptığını ortaya koymaktadır. Şu hâdise, hâlinden dâima şikâyetçi olagelmiş olan memurları pek ziyâde üzmüş ve İttihat Terakkî'nin nufûzunun sarsılmasına, dolayısiyle

muhâlefetin gittikçe kuvvetlenmesine yol açmıştır. Fakat o sırada maksatsız bir askerî diktatörlük şiddetle devam ettiğinden, bu muhâfelet şiddetli bir kriz husûle getirecek şekilde gelişme yoluna girmiştir. Pek koyu bir İttihatçı düşmanı olan Salâhaddin Bey *Bildiklerim* nâmındaki eserinde, Hüseyin Hilmi Paşa'nın birinci kabînesini "mel'abe-i sıbyân kabînesi" diye adlandırdığı gibi, ikincisini de "câniler kabînesi" nâmıyle anmaktadır. Müellif bunun sebebini şöyle izâh etmektedir:

> *"Bu kereki kabînesini rüesâ-yı İttihad'ın en mühim erkânından teşkîl eylediği ve Yıldız Saray-ı hümâyûnunun yağması ve binlerce mazlûmînin katl ve idâm ve nefyi, tağribi, envâ'-ı mezâlim ve i'tisâfât icrâsı ve Sultan Abdülhamîd-i Sânî hazretlerinin bankalardaki nukûd-ı mevcûdesinin zabtı ve Dersaâdet'te yangınlar ika' ve ihdâsı, sâir günâ hâdisât-ı cinâiye ve şekaavetkârâne ikaı bu kabîne zamânında vâki olduğundan, Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu cür'etkâr ve cinâyetkâr ikinci kabînesine dahi 'Cânîler' kabînesi nâmı verilebilir. İttihad Terakkî Cemiyeti'nin Bâbıâli şûbe-i merkeziyesi demek olan bu kabîne, Şeref Efendi Sokağı hey'et-i umûmîyesi rüesâsıyle birleşerek Yıldız saray-ı hümâyûnu yağmasından aldıkları mücevherât ve sâireyi, târihin yazmaktan hayâ edeceği bir surette, sarayda bulunan kalfalardan cebren ahz-ü gasb ettikleri elmas ve zî-kıymet eşyâyı, güyâ pederlerinden mevrûs imiş gibi, beyinlerinde tevzî ve taksîm ettikten sonra, ahâlinin gözünü boyamak kasdıyle bir kaç parça mücevherin Avrupa'ya irsâliyle füruhtu ve bunların esmânı olan üç yüz küsur bin lira kadar cüz'î bir meblâğı Donanma Cemiyeti iânesine irâd kaydettirdiklerini ve bir miktarını da Hazîne-i Hümâyûn ile Müzehâne'ye tevdî ettiklerini utanmadan ilân ve buna mümâsil ahvâl-i cinâyetkârîye de ictisâr ettikleri erbâb-ı zekâ ve ashâb-ı vukuf indinde ma'lûm ve müsellemdir. Hazîne-i hümâyûna gönderilen mücevherât dedikleri, selâtîn-i izâm hazerâtına âid murassâ nişanlardır. Müzehâneye gönderdikleri, ehemmiyet-i târihiyeyi hâiz Avrupa hükamdârânı tarafından ihdâ olunan akçe ve bâzı evânî-i sîm-ü zer'dir."*

Bu ifâdelerdeki tecâvüzkâr edâ ve şiddetli düşmanlık bir tarafa bırakılsa bile, esas ithamlarda isâbet olduğu, sâir rivâyetlerle de ortaya konmuştur. Hareket Ordusu dişlilerinin harem-sarây-ı hümâyûna tecâvüzleri ise, halk müfekkiresince pek nâhoş karşılanmıştır.

Hüseyin Hilmi Paşa kabînesinin uğraştığı işlerden biri de İngilizler'e âit Lynch Kumpanyası imtiyazıdır. İngiltere, Tanzîmat'a tekaddüm eden senelerde, Dicle ve Fırat nehirlerinde Lynch Şirketi adına iki vapur işletme imti-

yazı almış; bilâhare Abdülhamîd, Hazîne-i Hassa'ya da iki gemi çalıştırma hakkını tanımıştır. Hüseyin Hilmi Paşa bu iki imtiyazı birleştirerek bir Osmanlı Kumpanyası kurulmasına karar vermiş ve Lynch Kumpanyası vekîli Vitol ile bu mevzuda bir anlaşmaya girişmiştir. Fakat bu anlaşma İttihatçılar'ın hâkim bulunduğu Meclis-i Meb'ûsân'da ciddî bir muhâlefetle karşılaşmıştır. Bunun asıl sebebi, Basra Körfezi üzerindeki İngiliz-Alman siyâset ve menfaat çekişmesidir. Almanlar'ın Bağdad ve Basra'ya kadar uzanan bir demiryolu imtiyazı almaları, öteden beri İngilizler'i tedirgin etmekte ve kendilerinin Hind ticâretine ve havâlideki menfaatlerine darbe vuracağına inanmaktadırlar. Bu sebeple, Abdülhamîd, demiryolu imtiyâzını 200 km'lik hatlar şeklinde ihâle ederek yaptırmak yolunu tutmuş; İngilizler'i pek fazla kuşkulandırmaktan tevakki etmiştir. Hazîne-i Hassa'ya verilen imtiyaz da, İngiliz nufûzuna karşı alınmış bir tedbîrdir. Hüseyin Hilmi Paşa kabînesi bu hususta müşkil bir mevkide kalmıştır. Bağdat'ta, İngilizler'e tanınan imtiyaz aleyhine nümâyişler başlamış; Meclis'te ise İttihatçı muhâlefetiyle karşılaşmıştır. "Siyasî mülâhazalarla İngilizler'e imtiyaz tanımanın mümkün olmadığını, fakat bir çok mevzûda muhtaç bulunulan İngiliz teklîfini reddetmenin de kolay olmadığını" söyleyen Hüseyin Hilmi Paşa, pek müşkil bir vaziyete düşmüştür.

İşte bu gibi sebeplerle Hüseyin Hilmi Paşa kabînesi, Pâdişah'a istifâsını takdîm etmiştir (28 Aralık 1909/15 Zilhicce 1327). Yerine gelen Hakkı Paşa ise Lynch imtiyazı kararını değiştirmiş, hattâ Londra'ya vâdedilmiş bâzı tâvizlerden dahi caymıştır.

Abdurrahman Şeref, Hüseyin Hilmi Paşa'ya dâir makaalesinde "İkinci kabînesi dahi parlak gitmedi. İttihad ve Terakkî'den bir kaç zâtı sonradan kabîneye idhâl eylediyse de fırka-i ekseriyetin müdâhâlât-ı gâlibânesine dayanamadı. 31 Mart zaferiyle pür gurûr olan küçük zâbitânın şımarıklığı tüy dikiyor idi. Ne 325 büdçesini ve ne iltizam ettiği sâir bir iki meseleyi Meclis-i Meb'ûsân'da yürütemedi. Kapudan Linc meselesinde bir adem-i itimâd reyiyle kabînesinin sukuutuna ramak kalmıştı. Israrları ise mûcib-i istihfaf oluyor idi. Sekiz buçuk mâh kadar sadâretten sonra istifâ etti." demektedir.

Buradan anlaşıldığı üzere istifâ, Meclis'teki ekseriyet fırkası ile anlaşamamaya ve bunun bir tezâhürü olan Lynch meselesine raptedilmiştir.

Hâlid Ziya *Saray ve Ötesi*'nde istifâsını vermek istiyen Sadrâzam'ın kendisini gece yarısı yatağından kaldırdığını, başkitâbet odasında karşılaşınca da "Fırka ile anlaşmak kaabil olmıyacak; ekseriyete istinâd edemiyen bir sadrâzamın da makaamında kalmasına imkân yoktur. Şevket-meâb efendimiz, bunu takdîr ederler ve icâb eden kararı alırlar. Sizden ricâ ediyorum, he-

men arzediniz." dediğini yazmaktadır. Aynı kaynağın ifâdesine göre, Sadrâzam, Pâdişah'ın kendisini yeniden aynı makaama getirmesi ihtimâlini tahattur etmiş; fakat Sultan, istifâyı kabul edip, hâdiselerin inkişâfına tâbi olmayı daha muvâfık görmüştür. Buradan açıkça anlaşıldığına göre, Paşa, İttihatçılar'la oldukça ciddî bir ihtilâfa düşmüştür. Nitekim, o sıralarda istifâsının İttihad Fırkası'nın tazyikiyle olduğu söylenmiş; Cemiyet reîsi Menteşeli Halil Bey, bu şâyiânın aslı olmadığını bildirmiştir. Hüseyin Hilmi de neşrettiği tekzîbde "Terakkî cemiyeti tarafından hiç bir sûretle düçâr-ı tazyîk ve te'sîr olmadığını, arada ihtilâf da zuhûr etmediğini" ilân etmiştir.

Şâyiâların yanlışlığını ortaya koyan bu siyasî ilân ve tekzîbler, hakîkatte bunların doğruluğunu ifâde eylemekte ve tasdikten başka bir mânâ da taşımamaktadır. Hâlâ vukua gelmekte olan ve "sıhhî sebepler"e dayandırılan istifâların da, hakîkatte siyasî ihtilâflarla alâkalı bulunduğu, yalnız bunların ilânından tevakki edildiği için şu uydurma tâbirin arkasına sığınıldığı mâlûm bir keyfiyettir. Bu sebeple Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifâsını da İttihad Terakkî Cemiyeti'yle vukû bulan görüş ayrılığına raptetmek lâzımdır. Esâsen sırf Cemiyet'in itmesiyle makaama getirilen bir zâtın, yine ondan gördüğü adem-i kabul ve istihfâf üzerine istifâya yönelmesi hem tabiî, hem de doğrudur.

Hüseyin Hilmi, istifâdan sonra Almanya'ya gitmiş ve bir hayli zaman orada kalmıştır. Döndükten sonra da, âzâsı bulunduğu Âyân Meclisi'ne devam etmiştir. Harb-i Umûmî esnâsında Viyana sefîri tâyin edilmiş, bir daha memlekete dönmemiş ve 1923'te orada vefat etmiştir. Ancak cenâzesi memlekete girmiş, Yahya Efendi hazîresine defnedilmiştir.

İbrahim Hakkı Paşa'nın Sadâreti; Şahsiyeti Hakkında Muhtelif Görüşler ve Zamanı Hakkında Mütâlaalar

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifâsından sonra, Roma sefîri bulunan Hakkı Bey, vezâret rütbesi tevcîh edilerek sadârete getirilmiştir (12 Ocak 1910/30 Zilhicce 1327), Hakkı Paşa'nın sadârete getirilişi husûsunda muhtelif sebeplerin rol oynadığı söylenmektedir. Hüseyin Câhid, kendisini "Mekteb-i Hukuk'taki parlak tedrîsâtı ve hür düşünceleri ile münevver muhitlerde büyük hürmet ve sevgisi bulunan, gençliğe, yeniliğe ve Avrupalılaşmaya eski vezîrlerden daha ziyâde yakın olan" bir kimse olarak tavsîf etmektedir. Buradaki "Avrupalılaşmaya yakın olduğu" ifâdesi fasofisodan ibârettir; o zaman

için pek mânâsı yoktur ve geçer akçe bir tâbir de değildir. Câhid bunu yazdığı devirde yaygın olan bir mefhumu kullanmakla, Hakkı Paşa'yı medhetmek istemektedir. Onun "Avrupalılaşmaya yakınlığı"nı "Beyoğlu âlemlerine ve menhiyâtına yakın" olarak anlamak daha doğru görünmektedir. Nitekim Sultan Hamîd bile, onun Maârif Nâzırlığı'na tâyinini kabul etmemiş ve "Hiç Hakkı Bey Maârif Nâzırı olur mu? Paltosunu koluna alır, gece yarılarına kadar Beyoğlu'nda dolaşır. Ona münâsib olan memuriyet, hukuk müşâvirliğidir." demiştir. Bu husus, hem Ali Fuad Bey, hem de dâmâd Şerîf Paşa'dan naklen İbnülemîn tarafından rivâyet edilmektedir. Saîd Paşa ise, Sultan Hamîd'in onu "Ahvâl-i şahsiyesi sebebiyle, hâriciye müsteşarlığına bile getirmediğini" yazmaktadır. Sultan Hamîd gibi bir hükümdarın, Beyoğlu'nun menhiyat yerlerinde gezip tozan bir adamı, nâzırlık ve hâriciye müsteşarlığı gibi memuriyetlere getirmesi imkânı yoktur. Şu ölçü, mahlû' hükümdarın adam seçmedeki titizliğini de göstermekte, nazarında güzel ahlâkın ve sadâkatin, kaabiliyetten daha yüksek görüldüğüne işâret etmektedir. Fakat meşrutiyetten sonra bu ölçüye riâyet edilememiş ve Hakkı Bey'i Maârif Nezâreti'ne getirmiştir. Onun sadârete getirilişinde, muhâliflere sivri görünmemesi ile birlikte İttihatçılar'a yatkın bir adam oluşunun rol oynadığı ve vâkıalar karşısında bu sebebin daha mâkul göründüğü söylenebilir.

Hakkı Paşa, aynı zamanda mâbeyn başkâtibi Hâlid Ziya'nın da yakın arkadaşıdır. Sultan'a onun bîtaraf bir kimse olduğunu söyleyerek, buna imâle etmiş de olabilir. Salâhaddin Bey ise *Bildiklerim*'de çok daha başka ve garip sebepler ileri sürmektedir. Ona göre, Hüseyin Hilmi Paşa kabînesi "Böyle yağmagerlik ve harekât-ı cinâiye ile meşgûl olduğu sırada hâmîleri Wilhelm-i sânî ile veli-i ni'metleri olan cem'iyât tarafından gelen emirler üzerine Trablusgarb pazarlığı için Roma sefîri olan Hakkı Paşa'ya muâvenet etmek ve sıfat-ı resmîyesi olan sefîrin giremiyeceği yerlere girip çıkmak ve göremiyeceği adamları görüp konuşmak için mu'temen ve kâr-âşina bâzirgânlar izâmı lâzım gelmekle, bu gibi dakaayik-ı ahvâle vâkıf ve tarafeynin mazhar-ı i'timâd ve emniyetini hâiz bâzirgânlar sevk ve izâm edilmiş ve bilhassa Karasu Efendi'nin bu bâbdaki himmet ve gayret-i vatanperverânesiyle (!) iş yoluna girmiş olduğuna ve makaam-ı sadârete ik'adiyle bu meseleyi hitâma erdirmesi için Hakkı Paşa'nın da mevki-i sadârete getirilmesi mukarrerât-ı vâkıa cümlesinden olmakla" sadârette istifâ vuku bulmuş ve yeni heyet işbaşı ettirilmiştir.

Koyu bir İttihatçı düşmanı olan Salâhaddin Bey'in şu ifâdeleri çok tarafgirânedir ve esas itibâriyle de yanlıştır. Ne İttihatçılar, ne de Hakkı Bey, o sırada bir Trablus pazarlığına aslâ girişmemişlerdir. İtalya'nın Trablusgarb üzerindeki emellerini ve hazırlıklarını göremiyen, bu hususta akıl almaz bir

bîgânelik, hattâ devlete hıyânete kadar varan bir gaflet gösteren Hakkı Paşa ve İttihat ricâlinin, Afrika'daki bu eyâletimiz hakkında bir pazarlığa oturduklarını iddia etmek mümkün değildir. Karasu için ise mes'ele tam tersinedir. İtalyan tebealı bir farmason olan bu adam, her devletçe satın alınabilecek derecede âdî ve peypâye bir yahudî bezirgânıdır. Rolünü çok büyütmek ve fazla küçültmek doğru olmamakla berâber, İttihatçılar nezdinde nufûzlu olduğu, onlarca bâzı kirli işlerde kullanılmak istendiği halde Cemiyet'i kullanabildiği görülmektedir. Bu karanlık Yahudi, düpedüz hâindir ve İttihatçılar'ca meb'ûsluğa getirilmesi, nufûz sâhibi edilmesi gafletle de izâhı kaabil olmıyan bir cürümdür. Maalesef İttihatçı ricâl, hıyânete kadar varan bu çeşit gafletlerle mâlûldür.

Sadrâzam İbrahim Hakkı Paşa, Şehremâneti Meclisi reîsi Sakızlı Mehmed Remzi Efendi'nin oğludur. 1863/1279'da İstanbul'da doğmuş; 1884'de mâbeyn mütercimliğine getirilmiştir. Bilâhare Mekteb-i Hukuk ve Hamîdiye Ticâret Mektebi'nde târih, hukuk-ı düvel, hukuk-ı idâre-i mülkiye, ilm-i servet ve hukuk-ı ticâret muallimlikleri yapmıştır. 1894'te Bâbıâli hukuk müşâvirliğine tâyin edilmiştir. Kaynakların ifâdesine göre, en muvaffak olduğu devlet memuriyeti budur. Onu çocukluğundan tanıyan Abdurrahman Şeref "Hakkı Bey, dest-i tedkîk-u temyîzine havâle olunan mesâlih-i ecnebiyeyi, hem hükûmet-i seniyenin, hem de alâkadar olan taraf-ı diğerin menâfiine muvâfık surette tesviye (ederdi; bu suretle) hem Bâbıâli'nin ve hem mehâfil-i ecnebiyenin emniyetini kazanmıştır." demektedir. Bu ifâdeler hem medhi, hem de zemmi içine almaktadır. Hakkı Bey'in vazîfesi hâkimlik yâhut hakemlik değil, devletin menfaatini siyânetten ibârettir. Bir meselede taraf olanın, hasmının "menâfiini gözetmesi ve emniyetini kazanması" esas vazîfesini sûiistimal ettiğine, kendi devletinin haklarına kayıtsızlık gösterdiğine delîldir. Bunun devlette medhe şâyân bir husus olarak gösterilmesi, başlı başına bir inhitat sebebidir. Maalesef Türkiye 80 küsûr senedir, böyle garibin de garibi medihlerin revaç bulduğu bir ülke hâline gelmiştir.

Hakkı Bey, 1908'de Maârif Nezâreti'ne tâyin olunmuş; kısa bir müddet sonra da Roma sefâretine gönderilmiştir. Abdurrahman Şeref "Maârif'te icrâ eylediği tensîkatında isâbet edemediğini, müddeîlere merâm anlatmakta pek ziyâde sıkılıp yorulduğunu, kalbi ve tahammülü geniş olmak hasebiyle tâ'cizât ve tazyikata o kadar aldırmadığını" söylemekte, "Roma sefîrliğinin onun için istirahat yerine geçtiğini" yazmaktadır. Bu cümleler, ona yöneltilen "kayıtsızlık" isnâdının başka şekilde ifâdesinden ibârettir.

Hakkı Paşa, işte bu son vazîfesinden Sadârete getirilmiş ve memlekete ayağını atar atmaz verdiği beyânatta, bir "adl-ü ihsân" politikası güdeceğini ifâde etmiştir. Bu sebeple, her şeyi münâsip bir isimle adlandırmaya pek düş-

kün olan Türk müfekkiresi, onun kurduğu hükûmete de "Adl-ü ihsan kabînesi" nâmını vermiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'in "adl-ü ihsân" emreden âyeti, Ömer ibni Abdülazîz'in hilâfetinden beri bütün hatîbler tarafından hutbelerde okunduğu ve Osmanlı ülkesi, azdan da az bir komitanın baskı ve şiddetinden muztarip bulunduğu için, bu va'd, halkta bir inşirah uyandırır gibi olmuştur.

Sadrâzam olur olmaz, keyfemâyeşâ hareketleri ile efkâr-ı umûmîyeyi yıldıran, kendini ne Kaanun-ı Esâsî, ne Meclis, ne de kabîne kararları ile mukayyed görmiyen Örfî İdâre Kumandanı ve 1'inci, 2'nci, 3'üncü Osmanlı Orduları Müfettiş-i Umûmîsi Mahmud Şevket'i, Harbiye Nezâreti'ne getirmiştir. Bu suretle, hükûmet dışında siyasî ve fiilî bir baskı unsuru olmak yolunu tutan kumandan ile etrafını, kabîne kontrolü altına almak ister görünmüştür. Devlet idâresiyle te'lîfine imkân olmayan anormal bir vaziyete son vermek istemiştir. Fakat bu hususta muvaffak olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim "adl-ü ihsan" politikasında da muvaffak olamamıştır. Abdurrahman Şeref "Zamân-ı sadâreti Meclis-i Meb'ûsân'da fırka ihtilâfât ve ihtirasâtının had devresine müsâdif olmakla ortaya koyduğu adl-ü ihsan politikasına revaç verememiş; Mahmud Şevket Paşa ve emsâline uyarak Arnavutluğu urmak tarîkına gitmiş ve yine uysallığı münâsebetiyle cidden iltizamkerdesi olan hâkimiyet-i kaanûnîye siyâsetini de yürütememiştir." demektedir.

Hâlid Ziya ise *Saray ve Ötesi*'nde "Sirkeci'de sevgili vatanına ayak atar atmaz kendisine seçtiği iki umdeyi, onu karşılamağa ve alkışlamağa gelen azîm kütleye, husûsiyle gençliğe karşı şevk ile, âdeta coşkun bir îmân ile haykırarak söyledi. Siyâsetine bu iki umde müveccih olacaktı: Adl, ihsân!.. Bu iki kelime, herkesin yüreğinde ümidlerle in'ikas ederek çınladı.. Adl ve ihsân! Ne güzel bir va'd.. fakat heyhât!" demekte ve tasavvur ettiği siyâseti yürütemediğini söylemektedir.

Hakkı Paşa'nın evsâfı, şahsiyeti ve telâkkîleri hakkında muhtelif kaynaklarda ileri sürülenler de az çok birbirini tasdîk eder mâhiyettedir. Lûtfî Simâvî Bey de *Sultan Mehmed Reşad'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim* nâmındaki eserinde onu "Ma'lûmâtı, vüs'at-i karîhası, talâkati, vatanperverliği kendisini tanıyanlarca müsellem olan Hakkı Paşa, hiç bir vakit hükûmet reîsi olamazdı. Faâl ve tecrübe-dîde bir sadrâzamın kabînesinde her hangi bir hizmeti der'uhde etse devlete hizmet edebilirdi." diye değerlendirmektedir. Bu ifâdeler, bîtarafâne olmakla berâber, oldukça medihkârdır. Yine aynı müellif "Hakkı Paşa, memleketimizin ahvâl-i rûhiyesine tamâmiyle kesb-i nufûz edememişti. Meselâ, hânesinde mesâlihi rü'yet etmek, Beyoğlu'nda yaya gezmek ve âdî tiyatrolara gitmek gibi, sadrâzam için yapılması bizde muvâfık bulunmayan harekâtta bulunurdu. Bâbıâli'de yâhut evde evraka bakmaklığın tamâmiyle müsâvi olduğunu ve müşârünileyhin sür'at-i inti-

kali ve yazı yazmak husûsundaki suhûleti sâyesinde, başkalarının bir kaç saatte başaramıyacağı bir işi belki bir saat zarfında bitireceğini biz bilirdik. Lâkin halkımız, sadrâzamların geç vakitlere kadar Bâbıâli'de mumlarla çalıştıklarını görmeğe alıştıklarından, Hakkı Paşa'ya emniyet edemiyordu. Bu mülâhazatı kendisine beyân eden dostlarına 'Ne yapalım, halk alışsın.' cevâbını verirdi.

Geceleri Beyoğlu'nda müşârünileyhle birlikte, ekseriyâ gezen arkadaşı, ser-karîn-i hazret-i pâdişahî, yâni muharrir-i âciz idi. Hakkı Paşa yemekten sonra, ya adam gönderip, geçerken beni alacağını bildirir veyâhut habersizce gelip, berâber çıkmağa icbâr ederdi. Otomobil modası o zaman mevcut olmadığından kira arabasıyle Nişantaşı'ndan Beyoğlu'na giderken, herkesin hayretle bize baktığını müşârünileyhe defaatle söyledimse de söz dinletemedim. Hakkı Paşa bir çok iftiralara mâruz kaldığı gibi, bâzı bedhâhân, kendisine kumarbazlık isnâd ettiler. Zavallı Hakkı Paşa, mevki-i ictimaîsi yüksek veyâhud meslek-i diplomasiye mensup olan zevâtın bilmeğe, fî-yevminâhâzâ âdeta mecbur oldukları (!) briçten başka kâğıt oyunu oynamamıştı. Hattâ onu bile hakkıyle öğrenemedi." demekte ve pek çok şecaat arzetmektedir. Edinmiş olduğu yüksek makaamın itibârını ve nefsinin haysiyetini düşünmeyen ve lâubâlî hareketleriyle halkın kîl-ü kaaline sebep olan bir adamın, bir çok isnadlara mâruz kalması tabiîdir. Bir sadrâzamın Beyoğlu'nun en âdî menhiyât yerlerinde arz-ı endâm etmesi, pek bayağı kumarhânelere dadanması, görülüp işitilmiş şeylerden değildir. Bu fezahati irtikâp eden bir sadrâzamın halkça tenkîdini milletin geriliğine, bu menhiyâtı ve lu'biyâtı icrâyı da medenîliğe hamletmek pek pest bir telâkkîdir. Böyle bir medeniyet, her halde "mim"siz olmak mecbûriyetindedir. Şu iptidaî telâkkî, milletten kopmuş olanların ve kendini aydın sananların onulmaz hastalığıdır.

İbnülemîn aynı mevzûda Necmüddin Molla'dan da bir nakil yapmaktadır:

> *"Hakkı Paşa icraatta, malûmât-ı vâsiası nisbetinde kudret gösteremedi. Makaam-ı sadârette bulunduğu esnâda, bâzı münâsebetsiz mahallere gitmesinden şikâyetler vâki olarak, kendine vesâyâ-yı lâzımede bulunulması bize ihtar olunduğundan, mektep arkadaşı ve dostu olan Hâriciye Nâzırı Rif'at Paşa ile Bâbıâli'ye gittik. İcâb eden sözleri söyledik. 'Ben memuriyetime muhassas olan zamanda vazîfemi îfâ ederim. Ondan sonra serbestim, ne istersem yaparım, nereye istersem giderim, karışmağa kimsenin hakkı yoktur.' dedi. Sözü kesti. Bildiğinden şaşmadı, evvelki gibi istediği yerlere gitmekten geri durmadı."*

Bu rivâyetten de Hakkı Paşa'nın nefsânî zevklere pek ziyâde düşkün olduğunu, hattâ nefs-i emmâresinin esîri bulunduğunu anlamaktayız. İşte bunun içindir ki, yüklendiği büyük makaamın itibârını bile koruyamamaktadır. Bu sebeple İbnülemîn "Halka sivilize (!) görünmek istiyen sivri akıllı eşhâsın taklîde yeltendikleri en serbest diyârda bile hükûmet ricâlinin vekaar ve şeref-i şahsîlerini ve haysiyet-i resmîyelerini ne yolda siyânet ettikleri ma'lûmdur." diyerek, Paşa'nın lâubâlî hareketlerini pek ziyâde tenkîde şâyân görmektedir. İbnülemîn'in kullandığı şahsî argoda "Civilisé" tâbiri, bunu tevcîh ettiği adama afili bir balgam atmaya benzemektedir.

Ahmed Reşid Bey ise hâtıratında, Paşa hakkında daha şiddetli bir lisan kullanmaktadır:

> *"Hakkı Paşa, Mekteb-i Mülkiye'de tahsîl etmiş; sonra da okumağa devam ederek, bir hayli malûmât edinmiş olmakla berâber, seciyesindeki bayağılık, memnuâta fart-ı inhimâkı, devlet ve memlekete karşı bîgâneliği, milletin mesâlihi hakkındaki kayıtsızlığı ve teseyyüb ve ihmâli sebebiyle devlet idâresinde Hüseyin Hilmi Paşa'ya rahmet okutsa gerektir. Hakkı Bey'in Dâhiliye Nezâreti'ne tâyini arzedildiği zaman Sultan Hamîd'in gösterdiği taaccüb mânidârdır. Ahvâli kendilerince de malûm iken, İttihad Terakkî Cemiyeti'nin bu zâtı sadârete kadar getirmiş olmasındaki hikmet, vâkıa, it'âb-ı zihne pek lüzûm görmedimse de hiç anlıyamadım. Hakkı Paşa'nın sadâreti zamânı 'Ala ala hey'le geçmiş ve son perde de İtalyanlar'ın Trablusgarb'a uzattıkları dest-i teaddî, bu vodvile fâcia ile nihâyet vermiştir. İtalyan ultimatomuna dâir Roma sefâretinden gelen telgraf, kendisine, Jandarma tensîki için Türkiye hizmetine alınmış olan İtalyan generalinin evinde briç oynamakla meşgûl iken getirilmiş; oyuna devam etmek için zarfı açıp okumamış. Nihâyet gâliba işten haberdar olan, generalin refikasının ısrarı ile zarfı açarak hakîkat-i hâli öğrenmiş. İşittiğim bu vak'ayı, teseyyüb ve ihmâlin pek ileri bir derecesini gösterdiği için, fakat kayd-ı ihtiyatla, zikrediyorum."*

Başka kaynaklarda da zikredilen bu vak'a doğru ise, "İleri derecede bir ihmâl ve teseyyüb" değil, "ihânete varan gaflet" mevzubahistir. Esâsen menhiyata pek ziyâde boğulmuş, nefsinin hevâsına alabildiğine tâbi bir kimseden teyakkuz ve uyanıklık beklemek, abesle iştigâlden başka bir mânâ taşımaz. Nitekim Rıza Nur da, Paşa hakkında aynı cinsten bir rivâyet ve mütâlaa serdetmektedir:

> *"İtalyan ordusu Trablusgarb'a çıktı. Sadrâzam, İbrahim Hakkı Paşa idi. İtalya'nın ilân-ı harb resmî kâğıdı gelmiş; Sadrâzam gece klüpte*

imiş; oyun oynuyormuş. Getirilen kâğıdı okumamış; cebine sokmuş, 24 saat de cebinde unutmuştur. Sonra bir de bakmış ki, ilân-ı harb... Bu adam çok vurdum duymazdı. Sadrâzam idi, fakat gece sabaha kadar Beyoğlu'nda idi. Benim çapkınlık devrem henüz bitmemişti. Ben de Beyoğlu'nda idim. Ben 32 yaşımda, o ise 55 yaşlarında idi. Tepebaşı bahçesinde, sokakta, muhtelif yerlerde dâima rastgelirdim ve derdim ki: 'Hayret.. Bu adam sadrâzam. Gündüzün dehşetli çalışır, gece de sabaha kadar uyumaz, kadın ve oyunla uğraşır. Nasıl yapar? Demir mi vücûdu?' Boğazına da çok düşkündü. Şişmandı. Nihâyet Berlin'de sefir iken, çok yemekten ölmüştür. Kendisi fenâ adam değildi. Oldukça da tetebbu etmiş; mâlûmatlı idi. Derlerdi ki, bu adamın... uzvunu kesmeden ona iş vermek doğru değildir. Hakîkaten böyle idi. Bir gün Tünel'in üst başında rastgeldim. Bana 'Mahmud Şevket kuş beyinli bir heriftir; böyle ahmak görmedim.' demiştir. Bu sözü doğru idi."

Bu rivâyet de Paşa'nın akıl almaz gafletine, vurdumduymazlığına ve menhiyata düşkünlüğüne işâret etmektedir.

Hâlid Ziya *Saray ve Ötesi*'nde "Hakkı Paşa, İtalya'dan pek iyi intibâlarla gelmişti. İki memleket arasında dostâne münâsebetlerin sağlamlığından ve sürekliliğinden o derece emîn idi ki, o taraftan ufukta hiç bir leke görmüyordu. Burada da hükûmetle İtalya sefâreti arasında pek ziyâde dostluk bağları teessüs etmişti... Hakkı Paşa sadârete Roma sefâretinden geldiği için İtalya sefîri ile onun arasında tekellüften, resmiyetten ârî bir münâsebet hâsıl olmuştu." demekte, pek çok defa sefîrin evine gidip yemek yediklerini ve briç çevirdiklerini yazmakta, o husûsî dâvetlerin ne sebeple yapıldığını o zaman düşünmediğini, fakat sonradan anladığını söylemektedir. Bu ifâdelerden Hakkı Paşa'nın İtalyan sefîrince düpedüz uyutulduğu anlaşılmaktadır.

Şu meselede, Sadâret ve Hâriciye ne derece gâfilse, Harbiye de o nisbette düşüncesizdir. Trablus'taki asker Yemen'e sevkedildiği gibi, depolardaki silâhlar da İstanbul'a alınmıştır. Böylece Afrika'da elimizde bulunan bu son Osmanlı vilâyeti, askerden, silâhtan, mühimmâttan tamâmen tecrîd edilmiş ve olmuş bir meyva gibi İtalyan saldırılarına açık bir saha hâline getirilmiştir. Bunu gafletten öte bir kelime ile izâhın imkânı vardır; ona da ihânetten başka mânâ verilemez. Fakat bu ihânet maksatlı değil, maksatsızdır ve aklın alamıyacağı kadar derin bir gafletten doğmaktadır. Nitekim İbnülemîn, pek İttihatçı olan Necmüddin Molla'dan naklen, yeis ve nevmîdîye düşmüş Paşa'nın istifâda ısrar ederken, "Eski zamanlarda benim vaziyetime düşen sadrâzamların kafasını pâdişahlar binek taşında kestirirlerdi; ben o haldeyim." dediğini yazmaktadır. Bu rivâyet, Paşa'nın kendi kusu-

runu itirâf ve mes'ûliyetinin ağırlığını idrâk ettiğini göstermektedir ki, her halde takdîre şâyân bir tarafıdır.

Hâlid Ziya, Hakkı Paşa'nın İtalya ultimatomunun tesiri altında yüzünün âdeta "simsiyah kesilmiş olduğunu" ve "muzmahil bir vaziyette" durduğunu yazmaktadır. Bu da "vurdumduymaz" denilen Sadrâzam'ın, bütün gafletine rağmen ağır mes'ûliyeti duyduğunu anlatmaktadır. Memduh Paşa *Esvâtu's-Sudûr*'unda "Görgülü ve zekâvetle mâruf" diye tavsîf ettiği Hakkı Paşa hakkında "İki yüz sene evvel makaam-ı sadârete cumhûr himmetiyle gelmiş Kavanoz Ahmed Paşa ve ona mümâsil nâ-ehil küberâ i'dâdında olmayıp Roma sefâretinde epeyce kalmış olması mülâbesesiyle İtalyanlar'ın reviş ve menişine ıttılâ' hâsıl eylediğinden Trablusgarb'ın enzâr-ı ağyârda ne şekiller bağlamak istidâdında olduğunu keşfetmekten âciz değildi." demektedir. Secîperdâz bir zât olan Memduh Paşa'nın bu karışık ifâdelerinden ne demek istediğini anlamak kolay değildir. Anlaşılan, esbâk Dâhiliye Nâzırı, Hakkı Paşa'yı sadârete "cumhur himmetiyle" gelmiş Kavanoz Paşa'ya benzemekte ve İtalya'nın Trablusgarb hakkındaki emellerini görmekten âciz olduğunu ifhâm etmek istemektedir. Nitekim bu husustaki İtalyan sefâreti notasını "Harf be harf muhakkırâne" görmekte, Bâbıâli'ce yazılan cevâbı ise "mütezellilâne" addetmektedir.

Eski Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi de Trablusgarb muhârebesini "Balkan harbini intâc eden esbâbın en müessiri" olarak görmekte ve "meselede Hakkı Paşa kabînesinin hayret-bahş-i ukûl olan gaflet ve müsâmahasını" yermektedir.

Hakkı Paşa hakkında en medihkâr yazıları, onun çocukluk arkadaşı Abdurrahman Şeref yazmıştır:

> *"Hakkı Paşa, nevâdir-i ezkiyâ-yı ümmetten idi. Tetebbuatı kesîr, ihâtâ-i fikriye ve ameliyesi vâsi, karîhası gâyet küşâyişli, nutku belîğ, kuvve-i iknâiyesi gâlip ve metîn, siyâset-i dâhiliye ve hâriciyede vukûfu mütekâmil idi. Kalbi pâk, ağraz ve ihtirasâttan bi'l-külliye ârî, son derece vefâkâr, düşmanları hakkında bile hayırhâh idi. Kendisini tanıyanlar meyânında mehâsin-i ahlâkiyesine ve nezâket ve irfanına meftûn olmayan ve yüreğinde hiss-i muhabbet duymayan bir ferd yoktur diyebilirim. Aleyhinde söz söyleyenler, onu tanımayanlar ve meşreb-i lâubâiyâne ve rindânisini isti'zam eyleyenlerdir. Hâlbuki merhûm, ezvâk-i hayattan nasîbini almağa heveskâr olmakla berâber, bu keyfiyet vezâif-i resmîyesine kat'an îrâs-ı mazarrat etmezdi."*

Bu sözlerin târihî değil, arkadaşlık hukukunu iltizâmen yazıldığını söy-

lemek daha doğru olsa gerektir. "Meşreb-i lâubâiyâne ve rindânîsini isti'-zam" etmek doğru değilse, "istisgar etmek" de yanlıştır. Bu hâlinin "vezâif-i resmîyesine ne derece îrâs-ı mazarrat" ettiği ise pek açık bir keyfiyettir. İkdamcı Ahmed Cevdet ise "Bize kalırsa Hakkı Paşa merhum, bir büyük recül-i devletin havass-ı siyâsiye ve rûhiyesine mâlik değil idi. Paşa, âlâ bir hukuk müşâviri idi. Fâzıl bir muallim idi. Onu biz bu mevkide gördük ve görüyoruz. Avrupa'nın büyük meseleleri içinde at oynatabilir bir sadrâzam, bir sefir değil idi." diye değerlendirmekte ve objektif bir hükme varmaktadır.

Salahaddin Bey ise *Bildiklerim*'de "Sandali-i sadâret şimdiye kadar çekmediği bir adl-ü ihsân sadrâzamını senelerce taşıyıp ezilmeğe mahkûm olmuştur." demekte, "Adl-ü ihsân politikacısı Paşamızın, kabînesini teşkîl ederek Trablusgarb ve Bingâzi ihsânı için istihzarât-ı lâzımede" bulunduğunu söylemektedir. Aynı müellif "Hakkı Paşa'nın Sirkeci'deki nutkunda bahsettiği adl-ü ihsândan memleketimiz müstefid olamamış ve Paşa-yı müşârün-ileyhin adl-ü ihsânını, geldiği şimendifer alarak Roma'ya kadar geri götürmüş olmalı ki, bu ihsanlarına İtalyanlar nâil olmuştur. Memleketimizin hissesine de, bu kabînenin yevm-i vürûdundan sukuutu gününe kadar Bâbıâli harîk-i esef-engîzi, Havran isyânı, Vezneciler harîk-i kebîri, Girit meselesi, İtalya'nın Devlet-i Osmâniye'ye ilân-ı harbi, Trablusgarb ve Bingâzi'nin İtalyanlar tarafından zaptı ve daha bu gibi vekaayi-i fecîa isâbet eylemiştir... Hakkı Paşa kabînesinin bu bâbda gösterdiği rehâvet ve betaat memlekete ihânet ve hıyânetten ibaret değildir.. Paşa nâmdâr diplomatlardan olduğu cihetle bu mes'ele-i mühimmeyi de 'poker oyunu masası'nda gâyet muslihâne ve mülâyimâne bir çâre-i hâl ve tesviyeye raptedeceklerdir..." diyerek, pek alaylı ve tarafgir bir lisan kullanmaktadır.

Hakkı Paşa, Meclis'te okunan programında "Kuvâ-yı umûmîye-i devletin yekdiğerinin umûruna karışmıyarak Kaanun-ı Esâsî kavâid-i aslîyesi veçhile" hareketini "pek ziyâde hâiz-i ehemmiyet" addetmesine rağmen, bu hususta da muvaffak olamamıştır. Teşrîî, kazâî, icrâî organlar arasında arzu edilen âhenk bir türlü kurulamamış ve esâsen, bunun imkânı da ele geçirilememiştir. Hakkı Paşa'nın mevkii pek sağlam olmamıştır. Karşısında, Meclis ekseriyetini elde tutan Cemiyet'ten daha kudretli bir kuvvet vardır. Bu da, artık siyâset sahnesinde en büyük rolü oynamaya başlayan ordudur. Bunun tezâhürü de, Hareket Ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın davranışlarıyle ortaya çıkmış ve asker ile politikacı ihtilâfı şeklinde uzayıp gitmiştir.

Diğer taraftan İttihatçılar'a muhâlif olan efkârın gittikçe kesâfet peydâ etmesi de ayrı bir problem teşkîl etmiştir. Hakkı Paşa'nın Mahmud Şevket'i Harbiye Nâzırı olarak kabînesine alması, arzu edilen âhengi sağlıyamamıştır. Askerî bütçenin artırılması husûsundaki talepler de bâzı akisler yapmıştır.

Mahmud Şevket, devletin muhtaç olduğu en büyük şeyin emniyet olduğunu söyliyerek, 9,5 milyon altınlık bütçe yanında 5,5 milyon altınlık fevkalâde bir tahsîsât daha istemiştir. Mâliye Nâzırı bulunan Câvid Bey gibi bâzı Cemiyet'çilerin askerî masrafların tahdîdini arzulamalarına rağmen, "Ordudan hiç bir şey esirgemeyiniz, verin efendiler, verin." diyen Mahmud Şevket Paşa'nın talepleri kabul edilmiştir. Mahmud Şevket'in, devletin başlıca ihtiyacının emniyet olduğu ve ordunun silâhlandırılması lâzım geldiği hakkındaki görüşlerine katılmamanın imkânı yoktur. Bu sebeple Câvid'in tahdîd talebini doğru görmek mümkün değildir. Fakat diğer taraftan, askerî bir diktatör hüviyetinde bulunan Mahmud Şevket'in, ordu sarfiyâtının Mâliye'ce kontrolünü bile istememesi ve buna karşı çıkması, zorbalıktan başka bir mânâ taşımamaktadır.

Esâsen, o sırada Cemiyet'le Mahmud Şevket arasında da ihtilâf vardır ve bu anlaşmazlık sürüp gitmektedir. Nitekim hal' esnâsında bâzı zâbitlerin saray yağmasına kalkıştıkları ve hazîne mallarını zimmetlerine geçirdikleri iddia edilmiştir. İttihat Terakkî, Mahmud Şevket'in nufûzunu kırmak için, bir tahkîkat açılmasını istemişse de, Hareket Ordusu kumandanının işe karışması üzerine, meseleyi kurcalamamayı daha uygun bulmuştur.

Bu kabîne zamânında, dâhilî işler de iyi gitmemiştir. Cemiyet'in ısrar ettiği garip merkeziyet siyâsetini anlamanın ve doğru görmenin imkânı yoktur. Kendine göre muâfiyetleri ve imtiyazları olan bâzı eyâletlerden bunların kaldırılmaya çalışılması, pek garip ve tabiî denilebilecek reaksiyonlar vücûda getirmiştir. İttihatçılar Arnavutluk'tan gelecek üç muhâlif meb'ûsun Meclis'te bulunmasına bile râzı olmıyarak, Rumeli'de, devletin belkemiği olan bu hassas vilâyette garip bir tazyîk rejimine başvurmuşlardır. Yapılan bu idârî hataları ve câhilce davranışları tashîh için orduya mürâcaat edilmiştir. Böylece asker Yemen'e, Cebel-i Dürûz'a ve Arnavutluğa koşup durmuştur. İcrâ edilen askerî hareketler, pek daha fecî aksülamellerin doğmasına sebep olmuş ve Osmanlı ülkeleri devamlı anarşi ve karışıklıklara sahne olmuştur.

Bu dâhilî karışıklıklar, tabiî ki, İttihat ve Terakkî'nin nufûzunu da sarsmış; devlet için ayrı bir belâ hâline gelmiştir.

İşte Hakkı Paşa, böyle karışık bir devrin sadrâzamıdır. Kendisi, bir sene sekiz buçuk ay kadar sadârette kalmış ve bu müddet içinde, pek garip hâdiseler cereyan etmiştir. Paşa'nın Fransızca ve İngilizce'yi iyi bildiği rivâyet edilir. *Târih-i Umûmî, Hukuk-ı Düvel, Muhtasar İslâm Târihi, Hukuk-ı İdâre* gibi eserleri vardır, Kendisi bu sadâretinden sonra Âyân âzalığı yapmış; Londra ve Berlin sefîrliklerinde bulunmuştur. Londra sefîri iken bir

ara İngiltere'den çıkarılmış ve "Üzerinde güneş batmıyan İngiliz İmparatorluğu'nun kısa müddet sonra yıkılacağı" gibi bir kehânette bulunmuştur. İkinci Dünya Harbi'nden sonra doğru çıkan bu beyân, gayr-i siyasî olmakla berâber, her halde Paşa'nın uzak görüşlülüğüne işâret etmektedir. 1918'de Berlin'de dizanteriden vefât etmiş ve cenâzesi İstanbul'a getirilerek Yahyâ Efendi hazîresine defnedilmiştir.

Meclis-i Meb'ûsân Binâsı Olarak Kullanılan Çırağan Sarayı ve Bâbıâli Yangınları

Hakkı Paşa'nın sadârete tâyininden bir hafta sonra, Sultan Mecid devrinde başlanan ve Sultan Azîz devrinde bitirilen Çırağan Sarayı nâmındaki "dilrübâ ve dilnişîn" binâ yanmıştır (19 Ocak 1910/7 Muharrem 1328). Bu saray, o sırada, Meclis-i Âyân ve Meb'ûsân dâiresi olarak kullanılmaktadır. Sarayın bu işe tahsîsine, gösterişten hoşlanan Meclis Reîsi Ahmed Rızâ'nın ısrarı ve emr-i vâkisi sebep olmuştur. Nitekim Lûtfî Simâvî Bey "Sultan Mehmed Han, Meb'ûsân reîsi Ahmed Rızâ Bey'in bu bâbdaki mürâcaat ve istirhâmına cevâben lâzım gelenlerle bi'l-istişâre bir karar vereceğini beyân etmesine rağmen Ahmed Rızâ Bey, mülâkatın ertesi gün gazetelerle Şevketmeâb'ın mezkûr sarayı Meclis-i Millî'ye ihsân ettiğini ilân etmesi üzerine, bir emr-i vâki karşısında kaldığını, defaatle hikâye etti." demektedir. Bu rivâyete göre, Pâdişah sarayın Meclis binâsı olarak kullanılmasına rızâ göstermemiş; fakat emr-i vâki karşısında da bir şey yapamamıştır.

Ali Fuad Bey, Rızâ Bey'in bu hususta Meclis-i Vükelâ'ya da bir mürâcaat yaptığını, Sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa'nın talebe göz yumar göründüğü hâlde, Şeyhülislâm Sâhip Molla'nın şiddetle itirâz ettiğini, hattâ "Bir takım... oraya el atacaklar; olmaz, efendim, olmaz! Korkuyorsanız benim üzerime atın, Şeyhülislâm râzı olmuyor deyin." tarzında itiraz ettiğini, nihâyet "suret-i muvakkatada" Çırağan'ın Meclis-i Meb'ûsân'a tahsîs kılındığını yazmaktadır. Rızâ Nur bu tahsîse, bir çokları gibi itiraz ettiğini söyliyerek, sarayın yanışı hakkında da malûmât vermektedir:

"Bir gün Ahmed Rızâ resmî celsede, meclis binâsının milletin şerefiyle mütenâsip olmadığından, Pâdişah'tan, Çırağan Sarayı'nın Meclis binâsı olarak ihsânını istiyeceğini -sanki büyük bir mârifet yapıyormuş gibi- söyledi. Şiddetle itiraz ettim. Bu zât böyle şâhâne hayatı seviyordu. 'Bize bu binâ kâfidir. Bir güzel saray var. Harâb olmasın.' dedim. Başkaları tarafından da itirazlar oldu. Dinler mi? Meclis'e rağmen

yaptı. Re'sen irâdeyi almış. Oraya taşındık. Çok güzel bir saraydı; keyifli keyifli oturduk. Elektrikler koydurdu. Diğer saraylardan gâyet kıymetdâr eşyâyı seçip buraya getirtti. Gelin gibi süsledi. Bunların içinde ressam Ayvazowsky'nin Marmara'ya doğru mehtab manzaralarını hâvi üç tablosu vardı ki, bayılırdım. İkide bir gider, seyreder, 10-15 dakika önünde dururdum. Binanın önündeki yolu da asfalt yaptırttı. İstanbul'un demir tekerlekli arabalarına asfalt dayanır mı? Bir iki ay içinde öyle çukurlar açıldı ki, araba ile geçmek bile mühim bir iş oldu. Bir gün de sabahleyin erken saray tutuştu.. Dumanı görünce hemen koştum. Binanın önüne vardığım vakit, tavan arasından duman ve alev fışkırıyordu. Başka bir yerde bir şey yoktu. Demek yangın tavan arasından başlamıştı. İtfâiye yetişmiş, bez hortumları açmış; fakat terkos borularında bir damla su yok. Başka devlette olsa bu vak'a üzerine Terkos Kumpanyası'nı derhal imhâ ederlerdi. Aleyhinde bir cümle bile söylenmedi. Su olsaydı muhakkak kurtarılırdı... Bu sarayın yanmasının yegâne sebebi Ahmed Rızâ idi. Oranın meclis yapılmasına itiraz etmiştik. Hem böyle şey Meclis kararıyle olurdu; fakat bu adam tuhaftı. Böyle şey dinlemez, her şeyi kendi kafasıyle yapardı. Kafası da iyi bir kafa değildi."

Yine aynı kaynak, Ahmed Rızâ'nın, yeni Meclis binâsı için 4 milyon tahsîsat istediğini, kendisiyle birlikte bâzı meb'ûsların şiddetle itiraz ettiklerini, böylece milletin bu masraftan kurtulduğunu kaydetmektedir.

Çırağan'ın yanması üzerine bir ara Serasker Rızâ Paşa Konağı Meclis binâsı yapılmış; fakat kısa bir müddet sonra, Fındıklı'daki Çifte Saraylar, bu işe tahsîs edilmiştir. Yangını müteâkip *İkdam* gazetesinde çıkan bir baş makaalede de "Çırağan Sarayı yandı ise sağ olsun millet, dâire-i Meb'ûsân yandı ise yaşasın meclis-i ümmet, kâğıtlar yandı ise pâyidâr olsun ruh-ı meşrûtiyet." gibi deli saçmaları düzülmüştür. Yalnız Çırağan Sarayı değil, bütün Osmanlı ülkeleri, "Yaşasın ruh-ı meşrûtiyet ve sağ olsun hürriyet" sadâ-yı bîvâyeleriyle kan ve ateşlere garkedilmiş ve âdeta göz göre göre yakılmıştır.

Hakkı Paşa'nın sadâretinde vukua gelen bir mühim yangın da "Bâbıâli harîki"dir. Çırağan Sarayı yangınından hemen hemen bir sene sonra vukua gelen bu fâcia da susuzluk ve tedbirsizlik yüzünden gelişmiş; Şûrâ-yı Devlet ve Dâhiliye Nezâreti dâireleri tamâmen, Sadâret dâiresi ise kısmen yanmıştır (4-5 Ocak 1911/3-4 Muharrem 1329). Bu arada bir çok kıymetli evrak ve vesâik de kül hâline gelmiştir. Yanan yerler arasında vak'anüvis odası da vardır. Kendi odasının yanışı mevzuunda, son Osmanlı vak'anüvisi Abdurrahman Şeref şu mâlûmâtı vermektedir:

"Odada bir hayli evrak mevcuttu. Bâhusus Dîvân-ı Harb-i Örfî maiyetindeki komisyonda muâyene edilen Yıldız evrakı meyânında târihe âit olmak üzere bir hayli vesâik suret-i mahsûsada taraf-ı âcizîye gönderilmiş idi ve Târîh-i Lûtfî'nin derdest-i intişar olan 8'inci cildine dercolunmak üzere küberâ-yı zamânenin tasvirleri elde edilerek bir çoğu orada idi."

Hâlen İstanbul Vilâyet binâsı olarak kullanılan Bâbıâli'nin geçirdiği son büyük yangın budur. Daha evvel bir çok yangınlar geçirmiş olan bu bina, artık pek basit tâdilât ve tâmirâtla günümüze kadar gelmiştir.

Arnavutluk Gâilesinin Sebep ve Netîceleri

Hakkı Paşa'nın sadâreti esnâsında vuku bulan ve devletin geleceğine bile tesir eden hâdiselerden biri Arnavutluk kıyâmlarıdır. Arnavutluk, Avrupa'da Osmanlı hâkimiyetinin belkemiğidir ve Rumeli'nin en hassas mıntıkalarından biridir. Muhtelif kabîleler hâlinde yaşayan, gâyet merd ve husûsî âdetlere sâhip bulunan Arnavutlar ile beyleri, Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet'e pek ziyâde bağlıdırlar. Fakat çok hassas ve heyecanlı bir kavim olduklarından, çabuk infiâle kapılmakta, asabları da kolayca tahrik edilmektedir. Alınan kararlara, yâhut idarî tasarruflara karşı, muhâlefetlerini topluca ve oldukça haşîn bir şekilde ifâde etmektedirler. Bu haşîn ve merd kavim, Abdülhamîd devrinde, husûsî ve imtiyazlı bir mevkie sâhip olup, tab'ına uygun şekilde ve nâz-ü niyazla idâre edilmiştir. Onların ırkî ve kabîlevî husûsiyetlerini çok iyi bilen Sultan Hamîd, kâh tehdîd, kâh taltîfle hareket etmiş, fakat dâima mülâyim bir idâre taktiği gütmüştür. Bu sebeple Arnavutlar Sultan Hamîd'e karşı dâima büyük bir bağlılık göstermişlerdir. Sultan'ın bu tarz idâresi, Rumeli'nin istikbâli bakımından Arnavutlar'ı dâima çok mühim bir unsur görmesinden neş'et etmiştir. Nitekim Firzovik toplantısında, meşrûtiyet talebine kıyâm ettirilen Arnavutlar, Sultan Hamîd'in Hilâfet ve Saltanat makaamında bırakılmasını da şart koşmuşlardır. Bunu, İttihatçı olan Selânik vâlisi Hüseyin Kâzım ile Yanya vâliliği yapan Mehmed Ali Bey açıkça söylemektedirler.

Arnavutlar'ın Abdülhamîd tarafdarlığı, Sultan'ın hal'inden sonra bile devam etmiş; hattâ onu yeniden makaam-ı saltanata çıkarma teşebbüslerine kadar da uzamıştır. 1940'dan sonra Türkiye'ye gelen bâzı Arnavut ulemâsı, bana, bir çok nufûzlu beylerin, Sultan Hamîd Han'ın ismi anıldığı zaman, hürmeten ayağa kalktıklarını ve hâtıraları tâzelendikçe ağladıklarını, pek sûzişli bir dille anlatmışlardır. Hattâ Arnavut beylerinin Osmanlılar'dan kalan âdâb-

ı muâşeret kaaidelerine riâyetsizlik gösterenlere karşı bile pek şiddetli muâmelelerde bulunduklarını bildirmişlerdir. Tabiî bu hâtıralar, komünist idâresinden evvelki devre âittir. Arnavutlar'ın Sultan Abdülhamîd'den memnûniyetleri ve ona karşı sevgileri, pek fazla olmuştur. Balkan Harbi'nden sonra bütün Rumeli elden çıktığı ve orayla hiç bir alâkamız kalmadığı sıralarda, hattâ daha sonraları, Sultan Hamîd'in oğlunu Arnavutluk'un başına getirmeğe bile çalışmışlardır. Bunları kaydetmekten muradımız, Abdülhamîd Han'ın Arnavutları nasıl bendettiğini anlatmaktan ibârettir. Nitekim Abdülhamîd yalnız Arnavutlar için değil, devletin diğer tebeası için de, maslahata muvâfık bir idâre tarzı tatbîk etmiştir. Bunu târihî, ırkî, ictimaî telâkkîlere uygun ve sui-generis bir adem-i merkeziyet politikası diye vasıflandırmak da mümkündür.

Sultan'dan sonra onun yerini alan İttihatçılar ise şiddetli ve körce bir merkeziyet politikası gütmüşlerdir. Bunun sebebini, İttihatçılar'ın Abdülhamîd ideresine karşı takındıkları gözü kapalı reaksiyona bağlamak lâzımdır. Devet idâresi için lüzumlu mâlûmat ve tecrübeden hemen tamâmen yoksun olan bu komitacıların Sultan Hamîd politikasına karşı muhâlefetlerinin ne kadar mesnedsiz ve şuûrsuz olduğu, icraatlarıyle sâbittir. Cemâleddin Efendi, *Hâtırat-ı Siyâsiye*'sinde İttihatçılar'ın "şiddetli merkeziyetçi politikasından" yakınmakta ve "kürre-i devletin kuvve-i ani'l-merkeziyesi hükmünde olan hukuk-ı mukaddese-i saltanatı tahdît etmekle" de çok büyük bir hatada bulunduklarını yazmaktadır. Ona göre "Cemiyet'in bu iki tedbîr-i mütenâkıza tevessülden maksadı, merkeziyet usûlünün kendilerine bahşedeceği kuvvetle umum millete ve hukuk-ı seniyenin kasrıyle makaam-ı mukaddes hilâfına galebe ve tahakküm etmek kaziyesi"dir.

İttihatçılar, içlerinden bâzılarını, târihî an'aneler ve memurların terfii husûsunda mer'î olan kaaideler hilâfına, kabîneye de sokmuşlar; hattâ Bâbıâli'yi bilfiil nufûzları altına alabilmişlerdir. Buna rağmen merkeziyet usûlünün tatbîk ve icrâsında, pek çok müşkilâtla karşılaşmışlardır. Bu merkeziyet politikası, umûmiyetle pek tecrübesiz, dirâyetsiz ve vukufsuz bir kısım İttihatçı vâliler eliyle yürütülmeğe başlanmıştır. Eski devirlerin tecrübeli ve mülâyim zevâtı yerine, ekseriyâ gözü kara bir takım komitacılar vâli tâyin edilmeğe başlanmıştır. Bunlarm garip icraatları, husûsî bir idâreye mazhar olmuş Arnavutlar arasında, derin bir infial vücûda getirmiştir. Bu mıntıka, Sırp, Avusturya-Macaristan ile sâir devletlerin propaganda ve tahriklerinin at oynattığı bir saha hâlindedir. Arnavutlar'ın memnûniyeti devam ettikçe bu propagandaların müessir olması, pek mümkün değildir. Fakat idâresizlikle ifratkâr icraatın uyandırdığı memnûniyetsizlik, yabancı tahrikleri de müessir kılmıştır. Bosna-Hersek ilhâkı esnâsında, muhtemel bir Avusturya tecâvüzü-

ne karşı kullanılmak üzere, Arnavut ahâliye 40 bin mavzer dağıtılmış iken; bu defa da hükûmetin nufûz ve kudretini göstermek için, halkın elindeki silâhların toplatılmasına girişilmiştir. Fakat bu toplama, halkın mizâcı ve mahallî icaplar hiç nazara alınmadan, zor ve cebirle icrâ edilmeğe başlanmıştır.

Kosova vâlisi Mazhar Bey gibi bâzı İttihatçı idâreciler, Üsküb'ü imâr için, "oktrova" denilen dâhilî bir gümrük resmi almağa kalkışmışlar ve köylülerin şehir pazarına getirdiği mallardan vergi kesmeğe başlamışlardır. Bu garip tasarruf üzerine, bâzı fesede, sakal ve yumurta vergisi dahi konacağı yolunda propagandalar yapmıştır. Bu şâyîalar, tabiatı itibâriyle heyecana yatkın Arnavutlar arasında pek ciddî tesirler vücûda getirmiştir. Cemâleddin Efendi, "Arnavutlar, husûsiyet-i hal ve mevkileri icâbınca, öteden beri hükûmet-i seniyeden bir mertebe müsaadâta nâil ve memleketlerinde, kaanun nâmma, kendilerince müttehaz bâzı kavâid ve usûl ile âmil olduklarından, mükellefiyete dâir olan kavânîn-i umûmiyenin, vilâyât-ı sâire gibi o havâlice de tamâmen tatbîki husûsunda, makaam-ı vilâyetten irâe-i şiddet olunması ve bu esnâda sakal ve yumurta vergisi nâmıyle yeni teklîfât vukû bulacağına dâir bâzı erâcif neşir ve işâa kılınması, ekseriyeti itibâriyle serîü'l-infiâl olan bu unsurun asabiyetini tehyîc etmekle âdet-i me'lûfeleri üzere, âsâr-ı muhâlefet ve huşûnet göstermeğe başladılar." demekte ve İttihatçı idâresinin hatalarına işâret etmektedir.

O sırada Selânik vâlisi bulunan İttihatçı Hüseyin Kâzım Bey ise, devlet idâresinde mevcut buhranların en mühim sebep ve âmillerinden birinin, her hususta gösterilmek istenen ifratperverlik olduğunu söyliyerek "Bu hata-yı idârî, şimdiye kadar nevâzişlerle yaşamağa alışmış olan bir halka, ilân-ı meşrûtiyeti müteâkip, me'lûf olmadıkları kavânîni tatbîk etmek, on para vergi vermeyen adamlardan bütün mükellefât-ı devleti istemek, bir saat hizmet-i askeriyede bulunmayan insanlardan asker almak gibi şeylerdir.. Mizâca göre tedâvî, hikmet-i hükûmetin en büyük bir esâsı, bir rükn-i kavvim-i idâre iken onun ihmâl edilmesi: İşte bütün hastalıklarımızın can alacak noktası... Her yerde, evet her yerde bu vahdet-i idârenin her nevi fenâlıklarını görmüş iken, İşkodra'dan Basra'ya kadar, hâk-i pâk-i vatanın en küçük bir uzvunda, bu usûl-i sakîmenin mazarrat-ı bî-nihâyesini pek acı tecrübelerle görmüş iken hâlâ ve hâlâ usûl-i merkeziyet ve vahdet-i idâreye olan merbûtiyeti nasıl te'vîl etmeli? Buna ne mânâ vermeli? Bilmiyoruz... Unuttuk ki, Bulgar, toprağına nasıl merbut ise, Arnavut da silâhına öylece bağlıdır ve onun elindeki silâhı almak, onu müdâfaadan mahrum bırakmaktır." demektedir. Burada da merkeziyet politikası yerilmekte ve fenâ idâreden şikâyet edilmektedir. Bu makaale 10 Mayıs 1328 Rûmî târihli *Yeni-Asır* gazetesinde çıkmıştır. İttihat-

çı Selânik vâlisinin o günkü mütâlaasının isâbetini zaman ve vukuat göstermiştir.

Arnavutluk'taki isyanlar, Balkan harbine, yâni bu diyârın elimizden çıkmasına kadar devam etmiştir. Buradaki en son isyan, muhâlefetin gelişmesi üzerine, İttihat Terakkî'nin bir takım kaanun ve hukuk hârici dolaplarla Meclis'i feshetmesi ve "sopalı bir seçim"le kazanması üzerine başlamıştır (1912). Bu son Arnavut isyanının sebebi de, İttihatçılar'ın meb'ûs intihâbında, kendi namzetlerini seçtirmek için akla gelen her türlü hileyi ve tehdidi göstermeleridir. O sırada Yanya'ya vâli olarak gönderilen Mehmed Ali Aynî, Dâhiliye Nâzırı Tal'at Bey'den bu hususta şifâhî tenbih ve te'kidler aldığını yazmakta, o yolda çalıştığını söylemektedir. Bu çalışmalar, İttihat namzetlerinin seçilmesini sağlamış; şâibeli bir adam olan İsmail Kemal ve Kosova vilâyetinde de Hasan Bey kazanamamıştır. Aynı kaynağa göre, bunlarla İsa Bolatin, İdris Safer, Yakovalı Rızâ Bey ile daha bir çokları, silâh toplanması ve duhûliye vergisi gibi işlerden istifâde etmişlerdir. Selânik vâlisi Kâzım Bey ise, isyanın en civcivli zamanında, yabancı konsoloslardan birinin bu intihâb meselesine temas ederek, kendisine "Meclis-i Meb'ûsân'a muhâlif gelmemek için İttihat Terakkî'nin sarfettiği mesâî mâkus netîce verdı. Arnavutluk'tan muhâlif çıkarılmadı ama, bunun yerine memlekette isyan çıkarıldı! Sevmediğiniz bir kaç insanın Meclis-i Meb'ûsân sıralarında oturmaları ve ayda maaş olarak şu kadar bin kuruş almaları sizin hakkınızda şüphesiz daha iyi olurdu." dediğini yazmaktadır. Bu mütâlaa, İttihat şeflerinin, en basit idârî hesapları dahi düşünemiyecek derecede kör bir inat ve ifratperverlik gösterdiklerine işâret etmektedir.

Aynı sebebe Ahmed Reşid Bey de işâret etmekte ve "Ermeniler'den mâada hıristiyan anâsırdan ve Araplar'la Arnavutlar'dan gerek evvelki Meclis'te, gerek hâriçte İttihat ve Terakkî'ye boyun eğmemiş olanlardan hiç biri intihâbdan behredâr olamadı. Hıristiyan anâsır mütehayyir, Araplar muğber idiler; fakat tahammül husûsunda havsalası diğerleri kadar geniş olmayan Arnavutlar, bu son tecâvüzle taştılar. Hükemâ derler ki, kabahati kabahatle setretmeğe çalışmak fenâ bir siyâsettir, nihâyetü'l-emr sâhibini mağlûb ve rezîl eder. Fakat İttihat ve Terakkî rüesâsı böyle düşünmediler. Arnavutlar'ın bu cür'etkâr şikâyetlerini kanlı bir darbe ile susturmak tarîkini ihtiyâr ederek Arnavutluk seferini açtılar." demektedir. Aynı müellif Meclis'te yapılan müzâkerelerde, riyâsette bulunan Halil Bey'in bir ara "İstibdâda karşı isyan etmenin milletlerin hakkı olduğuna dâir bir nazariye serdettiğini", aynı adamın bu defa "İsyan meşrû olmaz efendim." dediğini, kürsüde bulunan Arnavut meb'ûsunun "İsyân meşrûdur demedim." deyip, "Fakat bâzan da meşrû olur, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Abdülhamîd'e karşı isyânı meşrû değil

miydi?" suâlini irad ettiğini, bunun üzerine kızılca kıyâmet koptuğunu, Denizli meb'ûsu olan Sâdık isminde birinin "İsyan değildir o, isyan değildir o." nidâsıyle derviş gibi zikrettiğini, Arnavut hareketi isyan mıdır, kıyâm mıdır münâkaşası arasında pek çok şecaat arzedildiğini anlatmaktadır. Bilâhare ahâlinin mâsum olduğu ifâde edilerek nasîhatçı gönderilmeğe teşebbüs edildiğini söyliyen müellif, "Ahâliye nâsîhatle işin bitirileceği me'mûl idi ise ne için bütün bir halkın def'aten harb ve darb ile tedmîrine kıyâm edilmiş ve ne için bir hey'et izâmıyle zihinler tenvîr olunmamıştır?" haklı suâlini sormaktadır. Hükûmetçilik oynamağa kalkan revolutioniste pespâyeliğinin nizam hâline gelmesi mümkün değildir. İhtilâlcilikle devlet fikri arasında bir uçurum olması da tabiîdir. Devletin başına gelen bir çok karışıklıklar ve felâketler bu tezattan doğmuştur.

Arnavutluk'taki ilk isyan, Malisor'lardan başlamıştır. Bunun başlıca sebebi, İttihatçılar'a duyulan nefret ile, bâzı lüzumsuz tasarruflardır. Abdülhamîd'in iltifat ve ihsanlarına mazhar olan Malisorlar, onun hal'ini tasvib etmemişlerdir. Bilâhare silâhları toplanmış; pâdişahtan alageldikleri ihsanların da arkası kesilmiştir. Bütün bunlar Malisor kıyâmını doğurmuştur. Kâzım Bey "Cenâb-ı Hak garîk-i rahmet etsin, İşkodra vâlisi Bedri Paşa 'Biz bir gemi mısır yetiştirmiş ve aç kalan halka tevzi edebilmiş olsaydık, Malisor isyanının önünü alabilirdik.' diyordu. Bedbaht adam, bu sözü ölünceye kadar tekrar edip durdu ve hükûmetine İşkodra'dan yazmış olduğu kâğıtları ve aldığı cevapları bana okuttu." diyerek, bu noktaya işâret etmektedir.

Cemâleddin Efendi ise "Katolik mezhebinde olan Arnavutlar'dan ihtilâf-ı ırk ve mezheb sebebiyle Karadağlılar'ın kadîmen hasmı olup, harb vukuunda asâkir-i Osmâniye ile müttefikan hareket etmekte olan Malisorlar haklarında da aynı tazyîkat icrâ ve silâhları zabt ve müsâdere olunmakla, bu halden dilgîr olan cemaat-i merkume Karadağlılar'a temâyül ettiler. Halbuki Arnavutluk cihetindeki Katolikleri Avusturya devleti himâye etmekte olduğundan, hükûmet âhiren bu kararından nukûl ile Malisorlar'ın silâhlarını iâde ve istedikleri bâzı şeylere müsâade etmiş ise de, bu muâmele müslüman Arnavutlar'ı me'yûs ve iğrâb etmekten başka bir fâideyi müntec olmadı. Nitekim Balkan muhârebesinde Malisorlar, Karadağlılar'la birlikte hareket ve aleyhimizde istimâl-i silâha mürâcaat ettiler." cümleleriyle, İttihatçılar'ın idârî aczini dile getirmektedir.

Diğer taraftan Arnavutlar, meşrûtiyetin ilk günlerinden itibâren bir takım şikâyetler ileri sürmektedirler. Kâzım Bey "Bunlar bizi ifrat derecede milliyet tarafdarlığıyle ithâm ediyorlardı... Bâzı Arnavut memurlar, mahzâ Arnavut oldukları için bu yolda tahkîr edildiklerine inanıyorlardı.. Biz buna karşı âkilâne tedbîrler arayacak yerde halkı dinden imândan edecek ifratper-

verliklere kalktık." diye suçunu itiraf etmektedir. Bu çeşit idâresizlikler, ecnebî propagandalara kapılarak garip bir Başkımcılık ve Arnavut milliyetçiliği peşinde koşmağa başlayan bâzı gençlerin telâkkîlerine de revâç vermiştir. Meşrûtiyeti müteâkip Manastır, Elbasan ve Tiran'da yapılan nasyonalist kongrelerde Arnavutça'nın resmî dil olması, Latin alfabesinin kabûlü gibi taleplerde bulunulmuştur. Bu talepler, yabancı devletlerin ipinde oynayan genç ve Toska menşeli kimseler tarafından ileri sürülmüş, fakat dindar Arnavutlar'ın şiddetli aksülameliyle karşılaşmıştır. Arnavut ulemâsı ile onlara tâbi olan geniş halk kitlesi, özellikle Gegalar, bu karar üzerine, müslümanlık elden gidiyormuş gibi bir asabiyet göstermişlerdir. Bu müsâid fırsattan, müslüman tebea arasında bir birlik sağlanması için bile istifâde edilememiştir. Yanlış ve sakîm tedbîrler batağında çırpınmakta olan İttihatçılar, şu fırsatlardan da faydalanamamışlardır.

Mehmed Ali Bey "Hazîran ayında İşkodra vâlisi, nüfûsun yeniden yazdırılacağını ilân etmişti. Ahâliye karılarının, kızlarının isimlerini haber vermek güç geliyordu. Bundan başka, bu tahririn arkasından mecbûrî hizmet-i askeriye geleceğini biliyorlardı. İhtimal ki, bu tahrirden sonra vergiler de çıkarılacaktı." diyerek, diğer bir memnûniyetsizlik sebebine işâret etmektedir.

İşte bu gibi sebep ve sâiklerle Arnavutluk'ta uzun sürecek olan ve devleti pek vahîm felâketlere atacak bulunan bir kıyâm başlamıştır. İsyanın ilk tezâhürü, İpek mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey'in bâzı kıyâmcılar tarafından yaralanmasıyle ortaya çıkmıştır (1 Nisan 1910/20 Rebîülevvel 1328). Kıyâmcılar, havâliye hâkim olan meşhûr Kaçanik Boğazı'nı tutmuşlar ve az zaman içinde İpek, Yakova, Priştine, Volçetrin, Firzovik ve İşkodra'ya kadar yayılmışlardır. Bu hareket, aslında, Arnavutlar'ın dâima alışmış oldukları bir protesto gösterisi şeklinde gelişmiştir. Bu sebeple işi, ciddî bir kıyâm olarak mütâlaa etmek, pek doğru görünmemektedir. Cemâleddin Efendi'ye göre de aynı mâhiyette olan kıyâm, şiddetli bir merkeziyet politikası güden İttihat Terakkî için "maksadın istihsâline vesîle ittihaz" edilmiş ve Arnavutlar'ın te'dîbine karar verilmiştir. Cemâleddin Efendi bu te'dîb ve netîcelerini ise şöyle dile getirmektedir:

> *"Bu mesele Meclis-i Meb'ûsân'ca mevzûubahis olduğu esnâda Arnavut meb'ûslar, evvel emirde, evâmir-i hükûmete itâatin vücûbunu, lisân-ı belîğ ile Arnavutlar'a tefhîm edebilecek bir hey'et-i nasîha gönderilmesini ve tarîk-i muhâlefette ısrarları tahakkuk etmedikçe, vatan evlâdı olan bir çok müslümanın irâke-i dem'ile Rumeli'nin miftahı makaamında olan Arnavutluğun mahv-ü perîşan edilmemesini, suret-i teklîfte dermeyân ile istirhamâtta bulunmuşlar ise de, fırka-i ekseriyet*

ve hey'et-i hükûmetçe kabûl ve isgâ olunmadı. Mahmud Şevket Paşa'nın kumandası altında bir ordu sevkiyle Arnavutlar şiddetle te'dîb ve bir çoğu zevceleri yanında alenen darb ile haysiyet-i milliyeleri izaa ve tahkîr edildi ve ellerinde ne kadar silâh var ise, ziynet eslihâsına varıncaya kadar, zabt ve müsâdere olundu. Gerçi hükûmet Rumeli'nin öteden beri bir kal'a-i âhenîni addolunan Arnavutluğu, darb ve tenkîl etmekle, âlem-i Osmâniye karşı irâe-i kudret ve satvet etti. Ama bundan, hakîkatte Balkanlar müstefid ve Osmanlılık âlemi mutazarrır oldu. Çünki Sırbistan ile Karadağ arasında vâki ve ekser mahalli suûbe'l-mürûr dağ ve ormanlıktan ibâret olan Arnavutluğun bir milyonu mütecâviz şecî cengâver ahâlisi, Sırplılarla Karadağlılar'ı tehditten hâli kalmıyor; Bulgaristan ve Yunanlılar bile bir dereceye kadar bunlardan gocunuyor idi. Balkanlılar arasında hatırı sayılır bir engel olan bu kuvvet, ber-minvâl-i meşrûh dûçâr-ı atâlet edilmekle, Balkan hükûmetlerinin o cihetce serbestî-i hareketi temin ve aleyhimizde âhiren vukû bulan ittifakları teshîl edilmiş oldu."

Vâkıa Arnavutluğa 82 tabur gönderilmiş; Câvid ve Şevket Turgut Paşalar bir çok köyleri yakmışlar, kuleleri yıkmışlar ve pek fazla silâh toplamışlarsa da, düşmanlık tohumları ekmekten, Rumeli'deki en büyük istinâdımız olan Arnavutlar'ı tamâmiyle küstürmekten başka bir şey elde edememişlerdir.

Askerî diktatör hüviyetinde bulunan Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa da Arnavutluk'ta şân ve şeref avcılığına kalkışmış; Kosova'ya kadar gitmişse de sükûnetin iâdesi temin edilememiştir. Kudretli Harbiye Nâzırı, İstanbul'a döndükten sonra, Arnavutluk meselesinin kapandığını söylemişse de, bu beyan kendini aldatmaktan başka mânâ taşımamış ve mesele uzayıp gitmiştir. Sadrâzam Hakkı Paşa'nın "Osmanlı tâcının bir pırlantası" diye tavsîf ettiği Arnavutluk, İttihatçı reîslerin akıl altı icraatları, hesapsız ve faydasız hodfuruşlukları ile o muazzam ve haşmetli taç üzerindeki yerinden sallanmıştır.

Arnavutluk hâdiseleri Balkan devletlerinin aleyhimize olarak birleşmelerine fırsat vermiş ve Türk târihinin en büyük kaybı olan Rumeli'nin zıyâına kadar uzanan fâciaların başlıcalarından birini teşkîl etmiştir. Böylece kanayan bir Arnavutluk yarası açılmış; Osmanlı Rumelisi bir seri karışıklıklara sahne olmuştur. Hükûmetin, üç tarafı düşmanlarla çevrili Rumeli kıt'asında, istinad ettiği nufûzlu ve şeci bir kavmi hod be hod te'dîbe kalkması ve küstürmesi aklın alacağı işlerden değildir. Netîcede yerinden oynamış olan

"Türkiye tâcının bu pırlantası", fırsatı öldürmiyerek birleşen Balkanlı hırsız çetesi tarafından çalınmıştır. Artık ne pırlantanın ehemmiyeti kalmış; ne de tâc bir mânâ ifâde etmiştir. İşte Arnavutluğu merkeze tam bağlıyayım diye başvurulan yanlış icraat, onun tamâmen elden çıkmasıyle netîcelenmiştir. Fakat İttihatçı zihniyeti çok gariptir. Beş yüz küsur senelik bir Türk ve İslâm diyarı elden çıkınca da "Sevin ki yurdun saflaştı!" gibi safsatalar düzecek kadar alçalmışlardır. Hemen hepsi Rumelili olan İttihatçı reîslerinin kendi doğup büyüdükleri, ana ve baba diyarlarının gidişine karşı sevinmeyi tavsiye edişleri de aklın alacağı şeylerden değildir. Fakat artık Türkiye, mecnûnâne inkılâp yaygaralarıyle, aklın değil, akılsızlığın karargâh kurduğu bir diyâr hâline gelmiştir.

Gazeteci Ahmed Samîm'in Öldürülmesi

İttihad Terakkî, Makedonya komitaları tipinde bir teşkîlâta sâhiptir. Balkanlılar'ın dağ kaanunlarının tesiri altındadır. Muhâliflerine karşı zaman zaman cinâyet ve suikasd tertîbini tabiî addetmektedir. Hakkı Paşa'nın sadâreti esâsında bir siyasî cinâyet daha işlemiş ve *Sadây-ı Millet* gazetesi ser-muharriri olan Ahmed Samîm isminde, henüz 26 yaşındaki bir gazeteciyi öldürtmüştür (9 Hazîran 1910/30 Cumâda'l-ulâ 1328). Ahmed Samîm, Hasan Fehmi'den sonra öldürülen ikinci gazetecidir. Binbaşı Tevfik Bey'in oğlu olan Samîm, 1884'de Prizren'de doğmuş; Galatasaray ve Robert Kollej'de okumuştur. O sırada *Sadây-ı Millet* gazetesinde, İttihatçılar aleyhinde yazılar yazmaktadır. Dîvân-ı Harbî-i Örfî'nin işkence usûlleri, Soma-Bandırma şimendifer imtiyazı için yapilan dalavereler hakkında neşriyat yapmaktadır. İttihatçılar'ın Alman tarafdarlığına karşı ise İngiliz gayreti gütmektedir. Fâzıl Ahmed'in *Kırpıntı* nâmındaki eserinde anlattığına göre, akşam üzeri, hava karardıktan sonra matbaadan birlikte çıkmışlar; Eminönü'ne doğru yürümüşlerdir. Bahçekapı'daki poğaçacı fırını önüne geldikleri zaman, bir tabanca sesi duyulmuş ve Samîm, Fâzıl Ahmed'in kolundan sıyrılarak cansız yere serilmiştir. Bu sırada bir zâbitin koşarak karakola girdiği görülmüştür.

Refi' Cevad *Sayılı Fırtınalar*'ında, haberi duyunca hızla vak'a mahalline gittiğini, cenâzesini Gümrük Câmii avlusundaki teneşir üzerinde gördüğünü, başına bir çuval parçası örtülmüş olduğunu, o sırada doktorun elindeki teli ensesinin biraz üzerindeki delikten sokup, burnunun sol tarafından çıkardığını, böylece kurşunun vücûdunda tâkip ettiği yolu tesbit ettiğini yazmaktadır. Bu kaynaklar, kendisine İttihatçılar tarafından muhtelif ihtarlar yapıldığını, fakat onun dinlemediğini de kaydetmektedirler. Fâzıl Ahmed, *Kırpın-*

tı'sında onu "Genç ve zekî idi; çalışkan ve afif idi, fedâkâr ve vatanperverdi. Çok iyi arkadaştı. Haksızlığa karşı vakur bir isyanı vardı. İnsanların zaaflarını ve gülünçlüklerini çabuk sezerdi." diye vasıflandırmakta ve medhetmektedir. Rıza Nur *Sadây-ı Millet* gazetesi sâhiplerinin Karamanlı Rumlar olduğunu, Tunuslu Hayreddin Paşa-zâde Tahir Bey ile Şeyhülislâm-zâde Muhtar Bey'in de oraya makaale yazdıklarını, Ahmed Samîm'in pek zenpâre olup dâima içtiğini, bir gün sarhoş olarak kendisini tehdîd eden bir zâbiti gösterdiğini, bunun Enver'in amcası Halil (Paşa) olduğunu yazmaktadır. Samîm'in öldürüldüğü gün Fâzıl Ahmed'le birlikte sözleştiklerini, fakat kendisinin gidemediğini, böylece ölümden kurtulabildiğini de ilâve etmektedir. Aynı yazar "Samîm çok zeki idi. O zekâda adama nâdir tesâdüf etmiş idim. Oldukça malûmâtlı idi; tabiî daha terakkî edecekti; pek güzel yazıyordu... Samîm öldürüleceğini biliyordu. Bilhassa intikaamını arayacağımdan emîn olarak, delîlleri bana bildiriyordu. Halîl'i de bana göstermişti... Sanki ölümü mutlaka istiyordu.. Böylelerinin gözlerinde melankolik bir lem'a oluyor. Bu lem'a, ihtilâl yapacakların gözlerinde de oluyor.. Bu tip birini görsem yüzünden anlarım." demektedir. Bilâhare kaatilin mülâzim Abdülkaadir olduğunun anlaşıldığını söyleyen Sinoplu Doktor "İttihatçılar insanı böyle vururlar, karakola kaçarlardı. Bu âsâyiş mahalli, onların zamanında eşkıyâ yatağı idi. Yakalansalar bile hükûmet ve adliye onları kurtarırdı. Hükûmet ellerinden gidince bu kahramanlığı yapamadılar." demektedir. Zıpır Doktor, bundan sonra Samîm'le yaptıkları pek âdî ve bayağı çapkınlıkları anlatmaktadır ki, hakîkaten hicap verici ahlâksızlıklardır.

Samîm'in yazılarında medhe şâyân bir beyân kudreti göremedik. Bunların o zaman için fevkalâde bir tesir yapabileceğini de sanmıyoruz. Şu sebeple öldürülüşünü, yaptığı ifşaattan ürkenlerin suikasdına rabtetmek daha doğrudur. Zavallının gençliği ve ataklığından başka bir husûsiyeti görünmemektedir. 26 yaşındaki bu gencin, başmuharrirlik etmesi, her halde takdîre şâyân yegâne husûsiyetidir. Onu şehid addeden telâkkîye karşı "Ne şehîd oldu ne gâzi.." tekerlemesiyle cevap vermek daha doğrudur. Siyasî bir cinâyete kurban gitmesinden başka bir rüçhânı yoktur ve bunu da İttihat Terakkî sergerdelerine medyûndur. Onun hakkındaki şu satırları bile, bilâhare Ankara vâlisi olup, İzmir suikasdı sebebiyle idam edilen Abdülkaadir'in kurşunlarına hedef olmasından dolayı yazmaktayız. Serez fedaî komitasından olan mülâzim Abdülkaadir, bir kaç kere idâma müstehak ise de, asılmasına sebep addedilen teşebbüsteki suçu, o nisbette büyük değildir. Fakat bir çok suikasde karışmış; İttihatçılar'ın Serez fedaî çetesi ile birlikte temizlenmiştir. Böylece su testisi su yolunda kırılmıştır.

Sultan Reşad'ın Rumeli Seyâhati

Arnavutluk kıyâmının devam etmesi, icrâ edilen askerî hareketlerin hiç bir netîce hâsıl etmemesi ve işin devletin Rumeli'deki hâkimiyeti için tehlikeli bir hal alması, hükûmeti mülâyim tedbirler almağa sevketmiştir. İşte bu sebeple, Arnavutlar nezdinde çok büyük bir nufûzu bulunan Hilâfet ve Saltanat makaamının aracılığına başvurulmuş ve Zât-ı Hazret-i Pâdişahî'nin Rumeli'de bir seyâhate çıkması tensîb edilmiştir. Bu suretle Arnavutlar'ın devlete ısındırılması ve aradaki soğukluğun izâlesi düşünülmüştür.

Arnavut telâkkîsi zâviyesinden bir Osmanlı Pâdişahının ve İslâm Halîfesi'nin kendilerinin ayağına kadar gelmesi pek büyük mahzûziyeti celbedecek ve pek çok şeyi halledebilecek bir davranıştır. Bu sebeple seyâhatin tertîb ve icrâsındaki isâbet âşikârdır. Zât-ı şâhâne, kararlaştırılan günde, rükûbuna tahsîs edilen "Barbaros Hayreddin" zırhlısına merâsimle bindirilmiştir (5 Hazîran 1911/7 Cumâda'l-ulâ 1329). Bu gemide Sadrâzam Hakkı ve Bahriye Nâzırı Mahmud Muhtar Paşalar, Dâhiliye Nâzırı Halil, Başkâtip Hâlid Ziyâ, Başmâbeynci Lûtfî Simâvî Beyler bulunmaktadır. Seryâver Hurşid Paşa, şehzâde Ziyâeddin ile Ömer Hilmi Efendiler, Maârif Nâzırı vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi ve Mâliye Nâzırı Câvid Bey "Mes'ûdiye" zırhlısında mevki almakta ve sâirleri de "Gülcemâl" vapurunda bulunmaktaydılar. Küçük ve büyük bir kaç harb gemisi de refâkate memur edilmiştir.

İstanbul'dan kalkan gemiler ertesi sabah Kal'a-i Sultaniye önüne gelmişler ve Bolayır'da Gâzi Süleyman Paşa ile Karayazıcı türbeleri önünde tevakkuf edilerek şehîdlerin ruhlarına fâtihalar ithâf edilmiştir. Böylece bütün Osmanlı Pâdişahları gibi *Ahmediye* ve *Muhammediye* muharriri olan, halk kitlelerine İslâm îmân ve amellerini öğreten büyük velînin kudsî hizmeti, ta'zîz edilmiştir. Pâdişah burada karaya çıkmış, kendisine tezâhürat yapan ahâliye iltifât etmiş, mekteplere ve borç için mahkûm olanların tahliyesine verilmek üzere ihsanlarda bulunmuştur.

Bundan sonra Pâdişah'ı taşıyan filo 7 Hazîran'da Selânik'e gelmiş ve Sultan hemen Başkâtip Hâlid Ziyâ Bey'le 2. Ordu Müfettişi Hâdi Paşa'yı, Alâtini Köşkü'nde ikaamet eden Abdülhamîd Han'a göndermiş ve şu sözleri teblîğ etmelerini istemiştir:

> *"Birâderimin ellerinden öperim. Selânik'e gelmekliğim, mahzâ memleketin selâmeti nokta-i nazarından seyâhatime gösterilen lüzûm üzerinedir. Muğber olmamalarını ricâ ederim."*

Lûtfî Simâvî Bey "Mahlû' ve menfî' olan büyük birâderine karşı şevket-meâbın gösterdiği bu hürmet ve nezâket cidden şâyân-ı takdîrdir." demektedir.

Pâdişah burada büyük bir merâsimle karşılanmış, idârî ve askerî hey'etleri, belde eşrâfını; ulemâ, meşâyih ve ruhbânı kabul etmiştir. Ertesi cuma günü selâmlık resmi Ayasofya Câmii'nde icrâ buyrulmuştur. O sırada Selânik vâlisi bulunan Hüseyin Kâzım Bey "Halîfe-i Müslimîn'in vekîli ve sadrâzamı bulunan Hakkı Paşa'nın elleri arkasında, câmiin harîminde gezinip durduğunu ve ıslık çalarak sabırsızlık ve bezginlik izhâr ettiğini" yazmakta ve "Zehî insan ve takdîr!" demektedir. Pâdişah bilâhare "Bilâ tefrik-i cins-ü mezheb, mekteplere, eytâmhânelere, hastahânelere, fukaraya, tekkelere ve sâireye bir mikdar para ihsân etmiş" ve sonra da mevlevîhâneye gitmiştir. Lûtfî Simâvî Bey "Seyâhat-i şâhâne münâsebetiyle civar şehirlerden Selânik'e o kadar insan gelmişti ki, sokaklardan güç geçiliyordu." demektedir.

Pâdişah buradan Üsküb'e doğru hareket etmiş ve muhtelif istasyonlarda kurbanlar kesilerek fukaraya dağıtılmıştır. 11 Hazîran'da Üsküb'e gelen Pâdişah, pek büyük bir tezâhüratla karşılanmıştır. Burada da şehrin ileri gelenlerini kabul etmiş ve Üsküb meb'ûsu hoca Saîd Efendi'nin nutkuna mukaabele ederek "Arzû-yı mülûkânenin ittihad-ı anâsır olduğunu ve bu maksadla seyâhati ihtiyar ettiğini ifâde buyurmuştur." Nitekim burada, tertib edilen alaydan 5 kız, 5 erkek çocuğunu huzuruna kabul etmiş, hepsini pederâne okşıyarak erkeklere biraz altın ve kızlara da birer elmas iğne hediye etmiştir. Anâsır mümessillerinin de hazır bulunduğu bu merâsimde çocuklara "Böyle kardeş gibi geçininiz; muhabbetiniz devam etsin; ben de pederlik vazîfemi bilâ istisnâ îfâ ederim." demiştir.

Bilâhare Sadrâzam ittihad-ı anâsırın lüzum ve zarûretini anlatan veciz bir konuşma yapmıştır. Pâdişah Üsküp'te bulunduğu esnâda "en nâmdâr Arnavud rüesâ-yı âsiyesi arz-ı dehâlet etmişler"dir.

Pâdişah Üsküb'den Kosova'ya gelmiş, Meşhed-i Hudâvendigâr'ı ziyârete hazırlanmıştır. Sultan Murad Han Gâzi hazretlerinin Kosova meydan muhârebesini kazandıktan sonra şehîd edildiği bu mübârek sahrada, yüz bin kişilik bir cemaat-i kübra ile cuma namâzını edâ etmiştir (16 Hazîran 1911/18 Cumâdelâhire 1329). Taraf-ı âliyeden inşâ ettirilecek olan medrese-i âliyenin temelini atmış ve Meşhed-i Hudâvendigâr'ı ziyâret etmiştir.

Pâdişah, Priştine fukarası için bin, kan dâvâlarının sulh yoluyla hal ve tesviyesi için 30 bin ve medrese için de 5 bin lira îtâ etmiştir. 17 Hazîran'da Selânik'e dönen Pâdişah, beş gün sonra Manastır'a gitmiştir. Burada İshakiye

Câmii'nde cuma selâmlığında bulunmuş; Dâire-i Askeriye'yi ziyâret etmiş ve defter-i mahsûsa "Sahâif-i tevârîh-i Osmâniye, ordunun âsâr-ı satvet ve celâdeti ile münevverdir." cümlesini yazmış; huzûrunda icrâ edilen resm-i geçidi tâkip etmiştir. Pâdişah 24 Hazîran'da Selânik'e gelmiş ve deniz yoluyla İstanbul'a avdet etmiştir.

22 gün süren bu seyâhat, hassaten Arnavutlar için yapıldığından, onların mahzûziyetini temin etmiştir. Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet'e karşı pek kudsî bir hürmetle dolu olan Arnavutlar, Pâdişah'ı "Baba" diye, pek derin bir sevgi ile karşılamışlar, şehirlerden ayrılırken ağlamışlar ve treninin arkasından koşuşmuşlardır. Tabiî bu sevgi, asırlarca devam etmiş şanlı ve âdil hâtıralarla dolu bir mâziyi sırtında taşıyan, asırlarca bütün bir cihanın mâddî ve mânevî sığınağı ve koruyucusu olmuş ulvî bir makaama müteveccihtir. Bu şeci ve merd kavmin Pâdişaha gösterdiği gözyaşartıcı hüsn-i kabul, onların yüksek hasletlerine de ışık tutmaktadır. İttihat reîslerinin siyâset sahasındaki körlükleri yüzünden, büyük tesir bırakmış seyâhatten de istifâde edilememiştir. Bunun sebebini, devlet reîsi otoritesinin tahdîdinde ve an'anevî idâre esâslarına riâyetsizlikte aramak daha doğru görünmektedir.

İttihad ve Terakkî'nin Husûsiyetleri ve Hataları Hakkında Bâzı Mülâhazalar ve Tenkîdler

İttihad Terakkî, pek uzun süren ve zamanın tesiriyle oldukça yıpranan Abdülhamîd idâresine karşı bir reaksiyon olarak doğmuş ve maalesef bu aksülamel hâlet-i rûhiyesinden bir türlü kurtulamamıştır. Ciddî bir fikrî temele dayanmıyan, devr-i Hamîdî'ye tevcîh edilmiş mânâsız tenkîdlerden kuvvet alan ve gâyet tecrübesiz, hattâ düşüncesiz reîsler tarafından idâre edilen bu reaksiyon, daha ilk günden itibâren, memleketi felâketlere sürükleyecek bir istidat göstermeğe başlamıştır. İttihat Terakkî reîsleri için âdeta yegâne ölçü, Sultan Hamîd idâresi icraatının aksini yapmaktan ibâret kalmıştır. Reaksiyon hâlet-i rûhiyesi, tesiri altına aldığı insanları ve zümreleri, doğru düşünmekten alıkoyan zihnî ve ictimaî bir hastalıktır. Bu çeşit aksülamel hareketlerine katılanlar, bütün hüsnüniyetlerine rağmen, doğruyu kolaylıkla göremezler. Görseler bile, bunu ifâde ve icrâ etmekte güçlük çekerler. Hattâ buna imkân bulamazlar. Tıpkı selin cereyânına kapılmış kütükler gibi, ictimaî aksülamel akıntısının seyrine tâbi olurlar. Bu, sosyal ve siyasî hâdiselerde dâima hükmünü icrâ edegelmiş bir kaidedir. Sultan Hamîd idâresine karşı vukua gelen aksülamelde de aynı şeyler görülmüştür.

Tabiî bu reaksiyon hâlet-i rûhiyesi, devlet için pek muzır netîceler veren tasarrufların başlangıcını ve esas sâikini teşkîl etmiştir. Bu sebeple 600 senelik azîm bir devletin istinad ettiği yüksek maddî ve mânevî prensipler, pek fecî tarzda darbelenmiş ve devletin istikbâli sarsılmıştır.

İttihat Terakkî'nin en mühim hatalarından biri, gayr-i müslim ve bilhassa müslim ahâlî arasında büyük bir vahdet unsuru olan pâdişah otoritesini pek ziyâde tahdîd etmek olmuştur. Osmanlı câmiasında pâdişah ve hânedan, müslüman ve hıristiyan kavimleri birbirine rapteden, hemen hemen yegâne ve en büyük mihrak noktasıdır. Bu yüksek makaamın nufûzunu sarsmak, pek sarîh ve korkunç bir hata olmuştur. Tanzîmat'tan beri gelen ve umûmiyetle yabancı devletlerin tazyîki veyâ dahli ile vuku bulan siyasî inkılâpların başlıca hatâsı da budur. Muhtelif müslüman ve gayr-i müslim unsurlar arasında yegâne müşterek ve birleştirici makaamın, uzun asırlar boyunca tekevvün eden an'anevî nufûzunun sarsılması, câmianın dağılmasına sebep olabilecek bir seri felâketleri doğurmuştur.

Pâdişah nufûzunun tahdîdi bir çok kimseler tarafından tenkîd edilmiştir. Cemâleddin Efendi, İttihatçılar'ı "Kürre-i devletin kuvve-i ani'l-merkeziyesi hükmünde olan hukuk-ı mukaddese-i saltanatı tahdîd etmek hatâ-yı sarîhinde bulundular." diyerek yermektedir. Aynı zât, "İttihat Terakkî 31 Mart hâdisesinden bi'l-istifâde tebdîl-i saltanata muvaffak olunca, o makaam-ı âlînin bütün kuvvetini yed-i inhisârına almış ve hukuk-ı mukaddese-i şâhâneyi kendi hesâbına istimâle kesb-i iktidar eylemiştir. Hâlbuki, o hukuk-ı âlîyenin tevsîi, menâfi-i mahsûsası icâbından idi. Nitekim, Sadâret ve Meşîhat'ın, taraf-ı eşref-i mülûkâneden emniyet ve i'timad buyrulacak zevâta tefvîzi, hasbe'l-kaanun zât-ı hazret-i pâdişâhîye mahsûs ve münhasır bulunduğu halde, tebeddülât-ı vâkıada bu hakkın istimâline meydan verilmediği ve yed-i müeyyed-i şâhânede bir günâ selâhiyet ve iktidar bırakılmadığı cihetle bu ahvâl-i müessifenin vukua geldiğini hakk-ı âcizânemdeki emniyet ve itimâd-ı hümâyûnun eser-i celîli olarak ikinci defa hizmet-i Meşîhat'a tâyinimde (1912/1330 senesi) lisan-ı hakîkat-beyân-ı şâhâneden dahi istima' ile müteessir ve dilhûn olmuştum." demekte ve "Kaanun-ı Esâsî'yi hissiyât ve menâfi-i husûsiyeye tevfîk için böyle ikide bir tâdile kalkışmanın ve meşk tahtası gibi bâziçe-i âmâl-i efkâr derekesine indirmenin meşrûtiyetimiz hakkında dâhilî ve hâricî emniyeti sarsacağı cihetle mûcib-i teessüf-i azîm olacağını" beyân etmektedir. Bu düşüncenin doğruluğu vukuatla sâbit olmuştur.

Ahmed Refik ise "Memleketin muhteris ve câhil kuvvetlerine karşı yegâne nâzım pâdişahtı; pâdişah nufûzunun atâleti, Osmanlılar için dâima felâketi mûcib olmuştur." sözleriyle aynı noktaya parmak basmıştır.

Devlette vücut verilen değişiklik, sâdece pâdişah otoritesinin tahdîdinden ibâret değildir. Devlet ve hükûmet mekanizmasında pek garip ve ictimaî bünyeye muvâfık olmayan değişiklikler vukû bulmuştur. Bu sebeple 1908 inkılâbını, bir çoklarının zannı gibi sâdece bir "saray darbesi" olarak vasıflandırmak mümkün değildir. Bu inkılâb, "saray darbesi"nden çok öte bir şeydir. Kendisinden evvel vukû bulan ceditçi, Tanzîmat'çı, Islahatçı ve Meşrûtiyetçi hareketlerin bir devamı ve netîcesi olmakla berâber, saray nufûzunun, hattâ Bâbıâli politikasının da sonu olmuştur. Sarayın ve Bâbıâli'nin takarrür etmiş idâre prensipleri ve bunları yürütmek için yetiştirilmiş kadro, pek ciddî değişikliğe uğramış ve devlet âdeta bir "kuvve-i gâlibenin yed-i zabtına" geçmiştir. Saray içinde bulunan, devlete ve onun reîsine çok kudsî hislerle bağlı olan Enderûn'un yetiştirdiği ricâlle, Harbiye ve Mülkiye'nin mahsûlleri arasında, ne kadar büyük kıymet ve mâhiyet farkı varsa ve öncekiler, sonrakilere ne derece üstünse, Abdülhamîd'in idâre adamlarıyle İttihatçılar'ınki arasında da aynı farklılık görülmektedir. Sultan Hamîd'in eyâlet paşaları, maiyetindekilerin yetişmesinde, Tanzîmat'tan evvelki devrelerin idârecileri gibi olmasa da, müessir olmuş; hattâ her hususta bir muallim vazîfesini de yüklenmişlerdir. Sultan Hamîd'in, idârecilerin yetişmesinde bu çeşit bir mesleği ihtiyâr edişi, cihâna adâleti ve güzel icraatıyle asırlarca nâm salmış eski Osmanlı idâresinin yeni şartlar altında devâmını teminden ibârettir. Saray memuriyetlerinde de eski ünvanların ve vazîfelerin ihdâsı, yine bu maksada mebnîdir. "Ser-ibrikdar", "esvabcı-başı" vs. gibi memuriyetlerin, eskiden olduğu gibi vazîfeleri, yalnız isimlerinden anlaşılandan ibâret değildir. Bunlar umûmiyetle başka işlerde kullanılan, bâzan da fevkalâde vazîfelere memur edilen kimselerdir. "İnkılâb-ı Osmanî" denilen şeyle, asırlardır takarrür eden saray nufûzu ve Bâbıâli idâresi de ciddî şekilde sarsılmıştır.

Tahdît edilen, âdeta hiçe indirilen pâdişah otoritesinin ve tahrîb edilen Hamîdî idârenin yeri bir türlü doldurulamamıştır. İttihatçılar'ın Selânik vâlisi olan Hüseyin Kâzım, Mütâreke senelerinde yazdığı kitabında "İnkılâp, iyi veyâ fenâ bir kuvveti ortadan kaldırmış; bir hükûmeti yıkmıştı. Ne çâre ki, memlekette bunun yeri boş kaldı ve doğrusunu söylemek lâzım gelirse, bu boşluk hâlen şiddetle hissedilmektedir." diyerek, buna işâret etmektedir. Aynı müellif, inkılâbın Abdülhamîd'i düşürmek için mi, yoksa memleketi kurtarmak maksadıyle mi yapılmış olduğunu sormakta, bunun yapıcılarca pek düşünülmediğini söylemekte ve "O zamana kadar iyi kötü muvâzene temin eden bir kuvvet meydandan kayboldu; bunun zevâliyle berâber herkese cesâret geldi ve artık her istediğini yapmak ve söylemek için ortada bir mâni kalmadı. Her şey alenen terzîl ve tahkîr olunmaya başlandı. Müslümanlığın

kıble-i âmâli olan Makaam-ı Hilâfet bile bundan vâreste kalmadı: Hukuk muallimi olan Babanzâde Hakkı Bey'in 'bergüzâr-ı târihî' tâbiri; Câhid Bey'in 'saçak öpmek' vesîlesiyle yazdığı sözler, memlekette ne kadar fenâ akisler yaptı! Bunu kimse düşünmedi ve âkıbet kendi elimizle hazırladığımız müdhiş bir anarşi, bizi onulmaz bir sefâlet ve felâkete düşürdü." demektedir. Bilâhare İttihatçılar'ın sadrâzamlığını kabul eden Mısırlı Prens Saîd Halîm Paşa'ya, Rumeli'deki fenâ idâreden şikâyet ettiğini söyleyen muharrir, ondan "Sizin böyle şikâyette bulunmanız hakîkaten gariptir. Ben sizi böyle şeyleri daha iyi görür ve anlar zannında idim. Bir kere düşünmelisiniz ki, bu inkılâbı yapan adamlar kimlerdir ve onlar teşebbüs ettikleri bu işte nasıl ve ne için muvaffak olmuşlardır?. Şu ihtilâli yapan adamların, bir ara, memleketi idâre edebileceklerine ihtimal verildi. Kimse düşünmedi ki, bunlar memleketi idâre etmek için değil, belki Abdülhamîd'i düşürmek emeliyle meydana çıkmışlar ve ancak bu maksada göre hazırlanmışlardı. Tabiî böyle adamlarda bir hüsn-i idâre aranılamazdı. Teessüf ederim ki, siz bu hakîkatleri göremiyorsunuz!" cevâbını aldığını, bu sözleri söyleyen zâtın kısa bir müddet sonra tenkîd ettiği zevâtın başına geçtiğini yazmaktadır.

İttihatçı muhâliflerinden olan sâbık Dâhiliye Nâzırı Ahmed Reşid Bey de yıkıcılardan yapıcılık, ihtilâlcilerden devlet adamlığı beklenilemiyeceğini; tahrîbe yönelmiş bir zihniyetin inşâda muvaffak olamıyacağını şu cümlelerle dile getirmektedir:

> *"İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin maksad-ı teşekkülü, ihtilâl kuvvetiyle memlekete hâkim olmak; bidâyeten ittihaz ettiği program da, kendine muhâsım edindiği hükûmet-i mutlakayı şiddetle muâheze etmek ve bir taraftan hürriyet, adâlet, müsâvat gibi umûmî kelimeleri ibzâl ile berâber, diğer taraftan, Rumeli'deki vaziyet-i siyâsiyeyi sû-i tefsîr ile halkı hem hükûmet-i hâzıradan tebrîd ve teb'îd etmeğe, hem de ihtilâl fikrine alıştırmağa çalışmaktır. Böyle bir program, tecrübe ile anlaşılmış olduğuna göre, memleketimizde, bâzı ahvâlin yardımıyle, sâhiplerini muvaffakıyete îsâl edebilir. Nitekim İttihad ve Terakkî Cemiyeti bu programla Türkiye'de hâkim olmuştur. Fakat böyle bir program, mevcûdiyeti yıkmağa kifâyet etse bile, yeniden inşâya yaramaz. İhtilâlcilikle hükûmet fikri arasında uçurum vardır. İhtilâl arayanlar, hakîkî ve esas mâhiyeti meşkûk, ânî bir tahavvül, daha doğrusu bir infilâk isterler ki, bunun vâsıtası kuvvet, yâni cebir ve zordur. Hükûmet içinde terakkî arayan devlet adamları ise, müteselsil ve hemen gayr-i mahsûs hatvelerle husûl bulan ve âsâyiş ve istikrarla müteârız olmayan tahavvülâta tâlibdirler. Bunun vâsıtası tabîat-i muhîta ve halkın hâlet-i*

rûhiyesiyle ilmî ve siyasî nazariyatı bihakkın te'lif edebilecek kadar nâfiz ve ciddî, vukuf ve tedbîrdir. Bu iki tahavvülün birincisine inkılâp (révolution), ikincisine tekâmül (évolution) denilir. Binâenaleyh İttihad ve Terakkî programı memlekette tekâmül-i tabîanın cereyânını teshîl edebilmekten uzaktı. Program bi'l-farz gâyet âlimâne yapılmış olsa bile, onu tatbîk edecek adamlarda ciddî vukuf ve tedbîrin vücûdu şarttır. Halbuki Avrupa kahvehanelerinde ne memleketin tabîat-ı muhîtası, ne de halkımızın hâlet-i rûhiyesi öğrenilemez; hattâ ilmî ve siyâsî nazariyatın ne olduğu da anlaşılamaz. Binâenaleyh, sermâyeleri Paris'te, yâhut İsviçre'de bir iki sene oturup yarım yamalak Fransızca söylemeğe inhisar edenler, en mükemmel bir programla bile ciddî bir iş görmek kaabiliyetinde değildirler."

İttihatçılar'ın kifâyetsizliklerini anlatan bu görüşe, onlardan biri olan Hüseyin Kâzım da iştirak etmekte ve "Evet, vâzıhan görülüyor ki, bizim inkılâpçılar daha evvel, memleketin kanaatleri, îmân ve sâikleri hakkında hiç bir tedkîkde bulunmamışlar ve körü körüne bir itimâd ile bu karanlık yolda yürümüşlerdi." demektedir. "Abdülhamîd'in bin müşkilât ile önüne geçtiği ihtirasların, adâvetler ve garazların coştuğunu; her şeyden evvel açlığın sâik ve müessir olduğu bir yerde, siyâsetçiliğin ve fırka münâzaalarının ekmek kavgasına münceر olacağının tabiî olduğunu, böyle bir memleket idâresini deruhte eden adamların bu kadar sâde ve basit bir hakîkati görememelerinin affolunabilir işlerden olmadığını, İttihat Terakkî klüplerinin teşkîli ile her isteyenin buraya kabulünün, yalnız hükûmetin sırtından geçinmek istiyenler arasında büyük nifak ve ihtiraslara yol açtığını" söylemekte ve "Kazan nerede kaynadı ise maymun da orada oynadı." demektedir. Memleketin meşrûtiyetle idâresinin umûmun kabulü ve tasdîkiyle olmadığını, "Ne yalan söyleyeyim, ben meşrûtiyeti, inkılâbı, bu milletin değil, beş on adamın malı addederim." diye dile getirmekte ve "Şurası hatırdan çıkarılmamalıdır ki, Türkiye'nin başına gelen her bir felâket dâima bir inkılâp ve teceddüdün netîcesi olmuştur veyâ her bir inkılâp ve teceddüd, bu memlekette onulmaz derdlere yol açmıştır." hükmünü vermektedir. Bu kanaat, uzun süren teceddüt devrimiz için, tamâmen doğru bir târihî gerçek olarak görünmektedir. Aynı müellif, umûmî müşâhede ve tenkîdlerine devam ederek şöyle demektedir:

"İnkılâpçıların iş başına geçmeleri, muhâsedelere, ihtiraslara yol açtı ve halk, birbirine düşman kesilip, memleket muvâzenesi bozuldu... Her tarafta hercümerc görülüyordu. Hizibler, ihtilâflar, isyanlar tevâlî ediyordu. Bundan sonra da bozulan muvâzeneyi yerine getirmek kaabil olmadı... Kabîne âzası içinde hiç bir zaman vifak ve i'tilâftan eser gö-

rünmüyordu. Hükûmet İttihat Terakkî'den, İttihat Terakkî de hükûmetten ibâret idi. Bu yanlışlığın pek az zamanda tesiri görüldü ve inkılâbı yapan kuvvetin iflâs ettiği anlaşıldı. İnkılâbı yapanlar meydana çıkmak ve hükûmete iştirak etmek yüzünden bu fenâlıklara bâis olmuşlardı.

"Bu fenâlığın daha çirkin bir şekli idâre-i vilâyette görüldü ve her tarafta dehşetli bir anarşi hüküm sürdü.. Mütegallibeden, mazanna-i su' erbâbından bir sürü adamlar bu yeni mezhebe girmek ve o sâyede kendi mevkilerini ve menfaatlerini korumak için birbirleriyle rekaabete hazırdılar. Halep'te İttihat ve Terakkî ile, fikr-i inkılâp ve meşrûtiyetle hiç bir suretle alâkadar olmayan adamlar, eşraf-ı mütegallibe, hemen kâmilen cemiyete kapılanmışlardı. Bir çok yerlerde hükûmetin, şunun bunun elinde kalmış olduğu görülüyordu. Kimse vazîfesini nasıl yapacağını ve hangi kuvvetin tesirine uyacağını bilemiyordu..

"Bütün kuvvetler sûiistimal edildi ve halkın itimâdı tezelzüle uğradı.. Bu hal düşmanlarımıza ümit ve cür'et verdi. Biz de etrafımızdaki tehlikelere karşı gözlerimizi kapadık ve birbirimizle uğraşmaktan bir ân hâli kalmadık. Makedonya gâilesini açan, Arnavutlar'ı isyan ve ihtilâle mecbur eden, Avrupalılar'a müdâhale için sebepler yaratan, siyâsetçilik yüzünden orduyu parçalayan, milletin nâmus ve haysiyetini dört paralık düşmanların ayakları altına atan hep biziz, biz sefil ve ahlâksız-larız.. Her işte verilen emirlerde, neşredilen kaanun ve nizamlarda bir selâmet ve ıttırat aramak, timarhânede mantık okumak kabîlinden idi. Vilâyetlerin idâresi büsbütün muhtel olmuştu ve hükûmetin haysiyeti kalmamıştı. Dâhiliye Nezâreti, vâlilerin müracaatlarını uzun müddet cevapsız bırakıyor veya dermeyan ettikleri şikâyâtı, bir telgraf izalatörü gibi, hiç bir fikir ve mütâlaa ilâve etmeksizin, diğer dâirelere bildirmekle iktifâ ediyordu. Memleketi kurtarmak için en ziyâde kuvvet sarfedilecek bir zamanda, kuvvet-i bî-rey sâhibi olan bir nâzır, vilâyet memurlarına gönderdiği bir tâmimde, ancak kaanunî icraatlarından dolayı cür'et ve cesâret gösterebileceklerini söylüyor ve bu sözlerle, zâten bozulmuş olan muvâzeneyi büsbütün ihlâlden çekinmiyordu. En doğrusu, memlekette kaanunî ve gayr-i kaanunî bütün icraat durmuştu... İnkılâp, memleketi müşkil bir mevkie düşürmüş idi.. 10 Temmuz inkılâbı Azerî Türkleri'nin tâbirince 'Puç oldu'...

"Evet meşrûtiyetin ilk sâhirâne tesirleri yavaş yavaş söndü ve herkes bu tebeddül ve inkılâba beş on adamın bir mevki işgâl ile te'mîn-i menfaat için çıkardıkları bir oyun gözüyle baktı. Fi'l-hakîka ortada hiç bir iyilik görülmüyordu. Bil'akis meşrûtiyet, eski muvâzeneyi bozmuş,

hükûmetin kuvvetini azaltmış ve ayak takımına cür'et vermişti. Bulgaristan ve Avusturya ilk fırsattan bi'l-istifâde biri Şarkî Rumeli'yi, diğeri Bosna-Hersek'i ilhak etmişti. Yunanlılar Girid'i bizden bütün bütün koparmak için en müsâid zamânın geldiğine inanıyorlardı. Arnavutluk'ta, Yemen'de, Kürdistan'da ihtilâller ve isyanlar baş gösteriyordu. Hükûmet bir düzüye sevkiyât-ı askeriyeye mecbûr oluyor ve halk rahat yüzü görmüyordu.. Halka ufacık bir iyilik yapmak lüzûmu kimsenin hatırına gelmiyordu... Vergiler günden güne artan bir şiddetle toplanıyor ve halk hakaaretlere ve zulümlere katlanıyordu.. Özbekler'in dedikleri gibi 'Yir katıg gök yırak' idi..

"Meclis-i Meb'ûsân memlekete fâideli bir kaanun çıkaramıyordu. Sandansky bile bu halden bana şikâyet ediyor ve 'Sizin Meclis-i Meb'ûsân kısır bir kadına benziyor.' diyordu. Fakat zecir ve tenkîle revaç veren bir iki kaanun nasılsa çıkarılabilmişti. Bütün bu şeyler memlekette muvâzenesizliğin, sâbit bir şey olmadığını göstermekte idi. Hiç bir şey yapılamadığı halde, Kaanun-ı Esâsî'nin tâdili gibi tehlikeli oyunlara vakit bulunabilmekte idi... Makedonya meselesi nihâyet bulmadan Ermenistan ve Suriye meseleleri baş gösteriyordu. Daha ötede bir çok müzmin dâvâlar duruyordu.. Cenâb-ı Şâri-i Âzam'ın 'Heleke'l-musavvifûn (=İhmâl ve teseyyüb edenler helâk olurlar) beyân-ı âlîsi yerini buluyor ve bir ihtiyâcı temin etmiyen, bir derdin vaktiyle çâresini aramıyanlar helâk ve inkırâza istihkak kazanıyorlardı...

"Yalnız Avrupa ricâl-i siyâsiyesini Türkiye lehine kazanmak için masonluğun ve Toska Arnavutları'nın teveccühünü celbetmek maksadıyle Bektaşîliğin intişârına pek büyük himmetler sarfolunuyordu... Her şeyi tutan, her yerde bir muvâzene bulan bir kuvvetin ziyâı ortalığı alt-üst etmişti. En doğrusu, halk, kendisine getirilip verilen meşrûtiyeti, ne olduğunu bilmeden almışlardı. Getirilen şey de, Avrupa tarz-ı idâresinin kaba taslak bir nümûnesi idi ve bu memleketin itiyâdâtıyle, îmân ve kanaatiyle hiç bir râbıtası yoktu. Böyle olduğu içindir ki, siyasî ihtiraslarla, fırka münâzaalarıyle bozulup gitti. İlk meşrûtiyeti bu memlekette Midhat Paşa'dan başka kimse kabul etmemişti.. Bedbaht Mahmud Şevket Paşa bile Mareşal Von der Goltz'a yazdığı mektupta 'Talebenizin eski Türk hükûmetini terk ile meşrûtiyeti kabule mecbur ettiklerini zât-ı âlînize teblîğ ile kesb-i şeref eylerim.. Osmanlı milletinin meşrûtiyet ile idare olunacak kadar henüz kemâle ermediğini tasdîk eylerim.' diyordu... O zaman, Türkiye'de ve İran'da meşrûtiyetin ilânından şüphelere düşen Şımahılı Tâhir-zâde şâir Sâbir de:

'Şâd olmayın ey sevgili millet vükelâsı:
Osmanlı'da cârî olan Kaanun-ı Esâsî;
Kaanun-ı Esâsî deme, İranlı ezâsı;
İranlılar'ın başlarının kanlı belâsı;
Oğlanları ölmüş analar mâtemi, yâsı;
Derlerse size var bu işin sonra sefâsı;
Aldanmayın, aldanmayın Allah'ı seversiz;
İranlı kimi yapmayın Allah'ı seversiz!"

demişti. Şâir Sâbir, hâl ve tabîata âşina olmakta, Şarkın rûhunu bilmekte, şüphesiz bizim inkılâpçılardan çok ileri idi...

"Her kavmin kendi tabîat ve hilkatine âit sıfatları vardır. Memleketleri idâre ile mükellef olanlar bunu düşünmek mecbûriyetindedirler... Tanzîmatçıların da yeni inkılâpçılar gibi bunu düşünmemiş olduklarını bugün pek acı tecrübelerle, hıybet ve hüsranlarla görüp anladık. Fakat geriye ric'ate imkân kalmadı ve bütün yollar kapandı... İâde-i meşrûtiyetle bütün fenâlıkların bertaraf olabileceğine hepimiz itikad ediyorduk. Ben bunun aksine kaail olan bâzı zevâta mülâkî olmuştum. Onlar meşrûtiyetin memleketi parçalıyacağını söylüyorlardı.. Bu durbîn ve âkıbet-endîş zevâtı böyle mâkûs bir tarzda düşündüren, memleketin fikren ve rûhen bir inkılâba hazırlanmamış olması mütâlaası idi.. Memleketin yukarı ve aşağı tabakaları arasında bir râbıta görülmüyordu. Avam takımı, daha yüksek tabakayı dinsizlikle, hissiyât-ı dînîyeye mübâlâtsızlıkla ithâma alışmıştı. Yukarıdan aşağıya dâima bir nazar-ı istihkar ile bakılıyordu... Makaam-ı Meşîhat-ı İslâmiye ta'n-ü teşni'a uğruyor ve şâyân-ı teessüf bir kayıtsızlık ve ihtimamsızlık ile bu gibi isnâdâta yol açılıyordu...

"Memleketin en büyük bir derdi ihtilâf-i anâsır idi. Her unsur başka bir gâye arkasından koşuyordu. Abdülhamîd kuvvetinin zevâli, memlekete, câlî ve sûrî bir sükûn veren muvâzeneyi kırmış idi. O zamana kadar el altından tâkip edilen makaasıd ve âmâl-i milliyenin açığa vurulması için hiç bir mâni ve korku kalmamıştı. Biz Makedonya'da bu müdhiş fırtınanın dalgalarına göğüs veriyorduk. Evet bu memleketin derdi de, onun gayr-i mütecânis bir kitle olması idi. Böyle bir kitlenin merkez-i sıkletini bulmak, hiç bir âlim-i riyâzîye nâsib olur saâdetlerden değil idi... Merkeziyet tarafdarlarının bile ilk zamanlarda tâkip edilen müfritâne kozmopolitizm mesleğine muhâlif olarak, Türk olmayan anâsır-ı İslâmiyeden gördükleri adem-i muhâleset (birlikte ve

dostluk içinde bir arada yaşayamama) *sâikasıyle, birden bire istikaametlerini değiştirip, pan-türkist olduklarını anlamıştık. Bundan biraz evvel de pan-islâmist siyâseti câri olmuştu... Biz Makedonya'nın ziyâıyle devletin tamâmiyet-i mülkiyesini bulduğuna inananlardan ve bu felâketi bir nimet ve saâdet kabul edenlerden değiliz; bil'akis Makedonya'nın elden çıkması yüzünden yeni yeni felâketler karşısında kalacağımıza inanırız...*

"Ne garip tecellîdir: Bir memlekette ıslahat-ı idâreden, teceddütten bahsedildiği veyâ bu yolda daha ilk adım atıldığı zaman gavâil birbirini tâkip eder ve garip bir tâli'sizlik her şeyi bozar, ilk meşrûtiyette de böyle olmuş; ıslahat yerine memleket parçalanmıştır."

Bu mülâhazalar İttihatçı biri tarafından serdedildiği için, bir nevi kendi kendini tenkîd, yâni otokritik addedilebilir. Şu mütâlaalar, meşrûtiyetle başlıyan devirdeki kitle kaynaşmalarını, yer yer patlıyan kıyâmları, bunların derin bir idâresizlik, tecrübesizlik ve şaşkınlıktan kaynaklandığını ortaya koymakta, yeni devrin hatalarını dile getirmektedir. İttihatçılar'ın hataları, geniş çapta onların bir aksülamel cereyanının içinde sürüklenmelerinden ve idârî zâviyeden cidden pek kifâyetsiz olmalarından doğmuştur.

Meşrûtî rejimin ictimaî ve siyasî bünyemize uygun bir tatbîka mazhar olamaması da İttihatçılar'ın muttasıf oldukları idâresizlik yüzündendir. Osmanlı ülkeleri çok geniştir ve coğrafî mevkii itibâriyle, Asya ve Avrupa'nın pek ehemmiyetli bir yerinde bulunmaktadır. Bununla berâber devlet; ırk, mezhep, mizâç ve âdetler itibâriyle pek çeşitli unsurlardan terekküp etmektedir. Bu sebeple Arnavutluk'un Konya, Yemen'in Selânik gibi idâresine imkân yoktur. Arabistan, Arnavutluk ve Kürdistan'ın sâir vilâyetler gibi idâresini düşünmek abesle iştigâl etmek değil, aynı zamanda devletin geleceği için pek tehlikeli tecrübelere girişmek demektir. Buna teşebbüs etmek için insanın yalnız cesâreti değil, mes'ûliyetten yoksun bir cehâleti de bulunmalıdır. Maalesef İttihat Terakkî reîsleri bu nakîselerle mâlûldür. Makedonya'da yetişmiş olan İttihatçı reîsleri üzerinde, bu mıntıkanın siyasî havâsı pek müessir olmuş ve oradaki çetecilik metodları ve telâkkîsinden bir türlü kurtulamamışlar; hattâ bütün Osmanlı ülkelerini buna kıyâsen idâreye kalkışmak garâbetinde bulunmuşlardır. Bu telâkkî, onlarla birlikte bütün bir memleketi ıztıraba sokmuş ve birbirini tâkip eden serî hatalara düşülmüştür. Nitekim Cemâleddin Efendi:

"Yemen vâsıtasıyle Hicaz'ın ahâlisi sırf müslüman ve ekseriyeti itibâriyle Urbândan ibâret olduğu cihetle, bunların ahkâm-ı şer'iyeden

başka kavânîne ve ahz-ı asker ve emsâli tekâlif-i hükûmete kolayca itaat etmiyecekleri şimdiye kadar edilen tecribelerle malûmdu. Arnavutluğun cibâl-i meni'asında sâkin Arnavutlar ve hıristiyan Malisörler ile Anadolu'nun dağlık ve ücrâ mahallerinde mutavattın Kürdler ve Suriye kıt'asındaki Dürzîler dahi fıtraten zekî ve şeci' olmakla berâber, ekserîsi ulûm ve maâriften bî-behre oldukları cihetle, kavânîn-i mer'iye ve tekâlif-i emîrîyenin, vilâyât-ı sâireye kıyâsen bunlar hakkında da tamâmen tatbîki fi'l-hal müteassir ve belki müteazzir olduğundan, bu bâbda irâe-i satvet gibi tedâbir-i muvakkataya mürâcaat fâide-i matlûbeyi hâsıl etmekdikten başka, bir çok müşkilât ve mahzûrâtı tevlîd edeceği delâlet-i emsâliyle bedîhî idi. Cihet-i câmia-i İslâmiye dolayısiyle bâ-kemâl-i sadâkat makaam-ı celîl-i Hilâfete merbût ve kavm-i necîb-i Arab'a mensûb olan Suriye ve Irak ahâlisinin lisan ve âdât misillü hasâis-i kavmiye ve hukuk-ı müktesibe-i Osmâniyelerini takdîr ve himâye etmek maslahaten ve hikmeten muktazi olduğu gibi, cennet-mekân Fâtih Sultan Mehmed Han hazretlerinin hîn-i fetihte bir tedbîr-i siyasî olarak Rum unsuruna ihsan buyurmuş oldukları bâzı imtiyâzâtı, Kaanun-ı Esâsî'nin zâmin olduğu hukuk-ı müsâviye-i anâsıra münâfi olmak mülâhazasıyle fi'l-hal hükümden ıskata çalışmak, diğerlerine nisbetle ilmen müterakkî ve bâzı devletlerce mânen mahmî olan bu unsur-ı mühimmi gücendirmek, menfaat-i devlet nokta-i nazarından muvâfık-i hikmet değil idi."

demekte ve anâsır arasında uyum temin edilemediğini, hattâ yanlış icraatla, isyanlara kadar uzanan gayr-i memnunluklara sebep hazırlandığını yazmaktadır.

Sâbık Şeyhülislâm, "Yemen'in bir kısm-ı mühimmini işgâl eden Zeydî'ü'l-mezheb ahâlinin imâmetinde ve hâl-i isyanda bulunan Yahyâ Hamîdeddîn ile âhiren akdine mecbûriyet hâsıl olan anlaşmanın daha evvel gerçekleşmiş olsa idi, hem bu İslâm kıt'asında kan dökülmesinin, hem de devletin nüfûs ve malca uğradığı zararların önüne geçilebilecek olduğunu" yazmakta ve "Memâlik-i Osmaniye'nin her cihetini idâreten merkez-i saltanata ve hakîkatte cemiyetin evâmirine tâbi kılmak fikriyle Yemen sevkiyât-ı askeriyesine devam olunmakla berâber, Harran ve Kerrak ile Arnavutluğu te'dîb için de fırka-i askeriyeler ve ordular sevkolundu. Memleketin ve bilhassa Anadolu'nun genç evlâdıyle, bunların mahsûl-i mesâîsi olan emvâl-i hazîneden mebâliğ-i azime bu yolda harc ve heder edildi. Fî'l-hakîka bir memleketin her hangi cihetinde eser-i isyan görülürse, onu teskîn ve izâle etmek, hükûmete terettüp eden vezâîftendir. Fakat ahâlî-i muti'ayı isyâna sev-

kedecek esbâbın tahaddüsüne meydan vermemek de o hükûmetin birinci vâzife-i tebea-perverîsidir. Kerrak'de, Harran'da ve bâ-husus Arnavutluk'ta zuhûr eden isyanlar, me'mûrîn-i hükûmetin su-i tedâbir ve harekâtı ve bâzı tarafların teşvîkâtı eseri olduğu bi'l-cümle ashâb-ı vukuf nezdinde tahakkuk eden kazâyâdandır." demektedir. Cemâleddin Efendi Kerrak hâdisesi hakkında da izâhat vermekte ve:

"Cemiyetçe müntehab ümerâ-yı askerîyeden olup Suriye vâliliğine tâyin edilen İsmail Fâzıl Paşa'nın -ki aynı paşa hükûmeti düşüren Arnavutluk kıyâmının tevessü' ve devâmına sebep olmuştur- her sene hazîne-i devletten, muhâfaza-i tarîk-i hac için Kerrak Urbânı'na verilmekte olan 1800 lirayı, kendisine icrâ edilen nesâyihe rağmen 'Çöldeki çıplak Araplara meşrûtiyette de mi cizye vereceğiz?' diyerek kat' etmesinden ileri geldiği, ekseriyet meb'ûslarından Abdurrahman Beğ'den bizzat mesmû'-ı dâiyânem olmuştu. Avâid-i kadîmelerinin kat'ından müteessir olan Urban'ın mutasarrıflık merkezine hücûm ile me'mûrîn ve ahâliden 800 kadar adam katl ve şehîd eyledikleri ve cânib-i hükûmetten kuvve-i askeriye sevkiyle Urbân te'dîb edilmiş ise de vâli-i müşârünileyhin 1800 lira kadar bir meblâğ-ı cüz'îyi esirgemekle hikmet-i idârece gösterdiği adem-i vukuf, askerle, muti' ve âsî ahâliden bir çok nüfûsun zıyâıyle hazînece de üç dört yüz bin lira miktarında bir meblâğ-ı cesîmin sarfına sebep olmuştur." demektedir.

Şu ifâde, İttihatçı idârecilerin, idare ettikleri kavimlerin âdet ve an'anesinden habersizliklerini ortaya koyduğu gibi, devletin tâkip ettiği denenmiş usûllere de, pek körcesine bir düşmanlık gösterdiklerine işâret etmektedir.

Epeyce zamandan beri müzmin bir şekil alan Yemen isyânı da hükûmet otoritesinin sûiistimâl edilmesinden dolayı parlamış ve genişlemiş görünmektedir. Bu noktaya işâret eden Ahmed Bedevî:

"Beytü'l-fakîh rüesây-ı meşâyihinden İbrahim Mehavî'nin hastalığını tedâvî eden ve onu iyileştiren Osmanlı askerî tabîbine avuç dolusu riyâl verdiğini, doktorun istiğnâ göstermesi ve parayı almaması üzerine, son derece mütehassis olan şeyhin 'Diğer hükûmet adamları niçin sizin gibi yapmaz, yalnız soygun ve zulüm düşünür?' diye hüngür hüngür ağladığını" yazmaktadır.

Yine aynı muharrir, İtalyanlar'ın Trablusgarb'a tecâvüzleri üzerine Yemen imâmı Yahyâ'nın, mahzâ o sırada hükûmeti rahat bırakmak düşüncesiyle, İmâmeti ıslaha memur olan ferîk İzzet Paşa'ya 'Cephenizi bana değil, düş-

mana çevirin.' diye haber yolladığını ve bizzat onun teşebbüsüyle, ağır da olsa bir anlaşmaya varıldığını" yazmaktadır. Bu rivâyet, Osmanlı ülkelerindeki müslüman tebea kıyâmlarının bir âile kavgası mâhiyetinden öteye geçmediğini, devlete karşı kat'î bir isyan olmadığı gibi, ayrılmaya veya istiklâle mâtuf bir hareket bile addedilemiyeceğini ortaya koymaktadır. Nitekim biz Arabistan'ı tamâmiyle terkettikten sonra bile İmam Yahyâ devlete bağlı olduğunu bir çok defa ifâde etmiş; Yemen'deki Osmanlı memurlarına lüzumlu hürmet ve himâyeyi göstermiştir. Bu davranış, Osmanlı Devleti'nin, idâre ettiği müslüman tebeada çok derin bir nufûz kazanmış olduğunun da açık ifâdesidir.

Cemâleddin Efendi "Hilâfet-i kübrâ-yı İslâmîye'nin rükn-i mühimmi ve saltanat-ı seniyenin cüz'-i mütemmimi olan Arab unsuru" hakkında da, onları memnûniyetsizliğe ve hoşnudsuzluğa sevkeden bir meslek ittihaz edildiğini ve idârî hatalar yapıldığını ifâde ederek "Suriye mehâkiminden sâdır olan ilâmâtın, ba'd-ez'in Arabça yazılmayıp, lisan-ı resmî olan Türkçe ile tahrîr edilmesi, mahallî me'mûrîn-i adliyesine resmen ve tamîmen emrolundu. Halbuki muhâkemâtın Arabça cereyânı tabiî olduğu gibi, ilâmâtın da o lisan ile tanzîmi zarûrî ve bu teâmülün tağyir edilmesi, kaaide-i hükûmet ve adâlete münâfi idi. Nitekim Arabistan mehâkim-i şer'iyesinden verilen i'lâmât, mine'l-kadîm lisan-ı mahallî üzere yazılmakta ve Dersaâdetçe de o i'lâmât, hâliyle temyîzen tedkîk muâmelesi görmektedir. Binâenaleyh bu tedbîr-i sakîm, Suriyeliler'ce bir te'sîr-i elîm husûle getirdi." demektedir.

Cemâleddin Efendi bâzı gençlerin Türkçülük cereyânına kapıldığını ve bunların neşriyat ve faaliyetlerinin de Arablar ile sâir müslüman tebaa arasında ayırıcı bir tesir yaptığını şu ifâdelerle dile getirmektedir:

> *"Bir taraftan da Türk milliyet ve hâkimiyetinin inkişâfına hizmet maksadıyle Dersaâdet'te bir takım gençler, dernek ve cemiyetler teşkîl ettiler ve ifratperver gazeteler dahi bu maksadı tervîcen, memleketin menâfiiyle kaabil-i te'lîf olmayacak surette neşriyâta başladılar ve hattâ Devlet-i Aliyye hakkında, muharrerât-ı resmiye ve matbuât-ı mahalliyece isti'mâli mutâd olan 'Devlet-i Osmaniye' ünvanını bile terk ve ihmâl ile 'Türkiya' ve 'Genç Türk Hükûmeti' tâbirlerini kullanmayı iltizam ettiler. Bunlar hep Cemiyet'in ta'lîm ve teşvîkine hamledilerek Arab kavminin de hukuk ve menâfiini mütekaabilen muhâfaza ve müdâfaa etmek üzere bilâd-ı Arabiyede mühim cemiyetler teşekkül etti ve nihâyet adem-i merkeziyet esası üzerine, Arabistan'ca ıslahat-ı umûmîye icrâsı suret-i teklîfte ortaya sürüldü. Saîd Paşa'nın sukuutundan sonra hatiat-ı vâkıasının nasıl vahîm netîceler tevlîd eylediğini ta-*

yakkun eden Cemiyet, Bâbıâli vak'asından sonra iktidarı elde edince, evvelce Suriye me'mûrîn-i adliyesine verilmiş emri fesh ile, Arabça'nın Suriye mehâkiminde Türkçe gibi resmen istimâlini kabul ve tasdîk eyledi ve muhâliflerden Ferid Bey'in adem-i merkeziyet esası üzerine hazırladığı ve daha evvel reddedilen bir vilâyât kaanunu lâyihasını bâzı tâdilât icrâsıyle mevki-i tatbika vaz'etmekle, Suriyeliler'i bir mertebe tatyîb ve içlerinden bir kaç mütehayyiz zâtı, âyân âzalığına tâyin etmek suretiyle de bir cemîle ibrâz etti. Fakat Arabistan efkâr-ı umûmiyesi tamâmen hoşnud edilemedi... İşte şu hareket-i ric'îye bâlâda bast-ü beyân olunan eski hataları alenen tasdîk ve itirâfa delâlet eden bir mukaddime-i meşkûredir."

Bu ifâdelerde büyük bir hakîkat payı olmakla berâber, Ortadoğu'daki nasyonalist hareketler, Hilâfet Makaamı'nın nufûz ve tesirini silmek ve müslüman ahâliyle meskûn müstemlekelerini sızıltısızca sömürmek istiyen İngiltere tarafından tahrîk ve teşvîk edilmiştir. Nitekim Jean Pichon "Arab ayrılık hareketini, tâ başından itibâren, bilhassa İngiltere teşvîk etmiş, belki bu hareketi bile o ilhâm eylemişti. İngiltere pan-islâmizm hamlesini mûessir bir surette mağlûb etmek için ve Almanya rekaabetinden dolayı, bu fikri muvâfık bulmuştu. 'Millî komita' mensupları Mısır'da, İngiliz makamları nezdinde gâyet müsâid bir kabûle nâil oldular." demekte, fakat Londra hükûmetinin, Arab nasyonalistlerinin bütün programını kabul etmekten çok uzak olduğunu söylemektedir. Aynı kaynak:

"Arablar'ın Osmanlı hilâfetinden ayrı bir Arab Hilâfeti kurmak için de teşvîk edildiklerini, Arablar arasında ırkî, hattâ mezhebî bir vahdet bulunmadığını, kabîle münâferetleri sebebiyle bir liderin etrafında birleşemiyeceklerini, Arablar'ın Osmanlılar'dan ayrılmasının sâhillere hâkim olan yabancı devletlerin hegemonyasına girmek demek olduğunu, diğer taraftan Hindistan ve sâir yerler müslümanlarının, Arablar'dan ziyâde Türkler'e taraftar ve Osmanlı Halîfesi'ne sâdık olduklarını, bu sebeple Hilâfet meselesinin İngiltere için pek nâzik bulunduğunu ve Londra'nın Arab politikasının ihtiyatlı olması icâp ettiğini" yazmaktadır.

İşte bu tahrîklerle, meşrûtiyetten sonra gizli ve açık bir takım Arab cemiyetleri kurulmuştur. Şam meb'ûsu Şerîf el-Müeyyed ve Suriyeli Nâdir el-Mutran ile bâzıları "El-Aha'u'l-Arabî=Arab Kardeşliği" isminde bir cemiyet kurmuşlar; fakat bu teşekkül 31 Mart'tan sonra hükûmetçe kapatılmıştır. Bundan sonra 'El-Müntedâü'l-Edebî" nâmiyle bir cemiyet kurulmuştur.

Abdulhamîd Zuhravî'nin İstanbul'da çıkardığı *El-Hadare* ve Reşîd Rızâ'nın Mısır'da neşrettiği *El-Menâr*'ını, cemiyet mensuplarının okudukları söylenmiş; müessislerin maksadının "Arab gençlerini toplu bulundurmak, fikirlerini kavmiyet ve istiklâl esaslarıyle terbiye etmek ve Arab istiklâline hazırlamak" olduğu ortaya çıkmıştır. Tamâmen gizli bir Arab cemiyeti de "Cemiyetü'l-Kahtaniye"dir. Bunun kurucuları 1910'da Evkaf Nâzırlığı'nda bulunmuş olan Halil Hammâde Paşa, Abdulhamîd Zühravî, binbaşılıktan atılma Azîz Ali, erkân-ı harb kaymakamı Selîm el-Cezâirî gibi kimselerdir. Cemiyet kısa bir müddet sonra Arab istiklâli ve hilâfeti gibi maksatlar için çalışmaya başlamıştır. Tamâmen gizli bir topluluk hâlinde faaliyetini yürüten Kahtaniye Cemiyeti, Cemiyetü'l-Ahdîye, Sevretü'l-Arabiye, El-Lâ-Merkeziye gibi üç gizli teşekkülün daha doğmasına sebep olmuş ve Arabları açıktan açığa ihtilâle teşvike başlamıştır.

Diğer taraftan Lübnan için kurulmuş mahallî ve gizli bir teşekkül olan "El-Vahdetü'l-Lübnaniye", Lâ-Merkeziye ile berâber çalışmaya başlamış ve buraya gözünü dikmiş olan Fransa hükûmetinden mühim paralar almıştır. Aynı maksadı güden "El-Nahda Cemiyeti" de yabancılar tarafından yardım görmüştür. Bunlardan bir kısmının gayretiyle Paris'te umûmî bir Arab Kongresi toplanmış ise de arada birlik husûlü mümkün olmamıştır.

Bütün bu Arab nasyonalistleri düpedüz zavallıdırlar ve bilerek veyâ bilmiyerek ecnebî devletlerin ipinde oynayan ajanlar mâhiyetindedirler. Arablar'ı Osmanlı câmiasından ayırmak, kendi milletleri için de düpedüz felâket ve ihânetten başka bir netîce vermemiştir. Ecnebîler'in Arab vilâyetlerini Osmanlılar'dan ayırmak istemesi, oraları avuçlarına almak içindir. Onların Arab vahdeti, Arab hilâfeti gibi gâyeleri desteklemesi tabiî ki düşünülemezdi. Bu sebeple, Osmanlı câmiası içinde çıkan Arab nasyonalistleri, yalnız bu câmiaya değil, Arablar'a da ihânet etmiş ve âdî bir gâvur ajanı olarak kullanılmışlardır. Osmanlı Devleti parçalandıktan sonra ne "Vahdetü'l-Arabiye" kalmış, ne de "Lâ-Merkeziye" mensupları bir şey yapabilmiştir. Osmanlı Arab vilâyetleri İngiliz ve Fransız müstemlekesi olmuş ve tabiî arabçıların da yalnız buna âlet oldukları anlaşılmıştır. Arabçılar'ın hemen hepsi, yabancıların kendi nufûz ve menfaatlerini temin için açtıkları mekteplerde yetişmiş kimselerdir. Kendi halkları üzerinde de müessir değillerdir. Fakat Sultan Hamîd gibi geniş müslüman toplulukları tarafından sevilen ve sayılan bir liderin indirilişi, ondan sonraki akıl almaz idarî hatalar ve halk rağmına vücut verilen tasarruflar, Osmanlı câmiasında büyük bir gayr-ı memnunluk uyandırmış; Arabçı hareket biraz da bu hoşnutsuzluktan kuvvet almıştır. Diğer taraftan İttihatçılar'ın garip Türkçü politikası da Arabçılar'ın tesirlerini kolaylaştırmış görünmektedir.

Fakat İttihatçılar, sâdece pan-Türkist değil, pan-islâmist politikaya da revaç vermişlerdir. Yalnız bunda, devletin, imkânları ile müslüman ve Türk ülkelerinin realitelerini hesaplamakta hatalara düştükleri söylenebilir. Bununla beraber, Türk ülkeleri arasında bir kültür birliği temini husûsundaki gayretlerinin faydalı netîceler verdiğini söylemek lâzımdır. İttihatçılar'ın Turancılığı ise İslâm dünyasında, hattâ Arab ulemâsı arasında bile reaksiyon uyandırmamış, hattâ desteklenmiştir. Nitekim Hind ulemâsından Şeyh Hüseyin Kipdavî:

"Turancılık her halde İslâm vahdetine muhâlif değildir. Turancılık belki İslâmcılığı te'yîd için ihtiyâr olunmuştur. Fakat Arabçılık, yâni Arab İttihadı menâfi-i İslâmiyeye külliyen mugâyirdir. Türkler, Türkçe konuşan bütün nüfûsu tek bir hükûm ve hükûmet altında toplamak ve tevhîd etmeği arzû ediyorlarsa, bu suretle İslâmiyet'i te'yîd ve tahkîm etmeği istihdaf ediyorlar demektir. Türkçe konuşan bütün tûrânîler müslümandır. Hâl-i hâzırda bunlar, ecnebî ve gayr-i müslim idâre altındadırlar. Bunlar eğer Osmanlı Halîfesi'nin idâresi altına girecek olurlarsa, müslüman cihânın halîfesine bağlı olacaklar demektir. Halbuki Arabçılar İslâm dünyasına tefrika sokar ve İslâmiyet'in ilgâ etmiş olduğu millî farkları yeniden ortaya çıkarır." demektedir.

Buradan anlaşılacağı üzere, İttihatçılar'ın Turancılığı teşvîk yolundaki gayretleri, İslâm dünyasında bir muhâlefet doğurmamış; Arablar arasındaki gayr-i memnunluk ise daha ziyâde onların tab'ma uygun bir idâre tâkip edilememesinden doğmuş; bunu istismar eden ecnebî tahrikler de işe karışmıştır.

Burada şunu söylemek icap eder ki, Tûrân realitede değil, efsânede mevcut bir ülkedir. "Tûrân" tâbiri, Firdevsî'nin İran mitolojisini dile getiren *Şehnâme*'sinde mevcuttur ve Orta Asya'yı işgâl eden İran halkı mânâsına kullanılmıştır. "Türk" ve "Tûrân" kelimeleri arasında fonetik bir benzerlik görülmesine rağmen, hakîkatte bir ayrılık vardır. Nitekim eski vesîkalarda İran ve Tûrân dâima bir arada kullanılmıştır. Kaanunî'nin *Ferîdun Bey Münşeâtı*'nda bulunan ve Tahmasb'a yazılmış mektubunda da "İran" ve "Tûrân" tâbiri bir arada kullanılmıştır. Gökalp, terkedilmiş bu efsanevî ve coğrafî tâbiri, Türk halklarının yaşadığı vatanı göstermek için kullanmıştır. Nitekim:

"Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan;
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Tûrân."

derken bunu sırrî, efsânevî ve ideal bir ülke olarak görür gibidir. Fakat realitede böyle bir ülke yoktur. Gökalp, siyasî Turancılık'ta diğer arkadaşlarından daha ihtiyatlıdır. Türkçüler'in dışarıdan gelenlerinin bizdeki neşriyâtı, Türk câmiasını ve onun hâkim telâkkîlerini subjektif görüşlerle dolu olarak nakletmiş ve bize oldukça yanlış aksettirmiştir. Nitekim Zenkovsky de "Rus hâkimiyeti altındaki Türk asıllı halkların kendi benliklerinin idâmesi için gösterilen gayretler, millî bir idealden ziyâde, onların aynı dîne ve İslâm kültürüne olan müşterek bağlılıklarından çıkar görünmektedir." diyerek bu noktaya işâret etmektedir.

Rus hâkimiyeti altında bulunan Türk toplulukları arasındaki en büyük iştirak, islâmî itikad ve hayat tarzı ile ona dayalı hukuk ve örf iken, oradan gelen bir kısım Türkçülerce bunun ikinci plânda mütâlaa edildiği görülmektedir. Rus mekteplerinde okuyan ve Avrupa'da Jön-Türklük hareketine karışan bu adamların, kendi halklarının millî ve hâkim telâkkîlerinden uzak, garb tipi bir nasyonalizme kapıldıkları açıktır. Onların bu telâkkîleri, kendi kavimleri üzerinde pek az tesir uyandırmış, fakat oldukça büyük antipati de celbetmiştir. Nitekim yerli halkın ekseriyeti, "Cedîd" diye anılan bu garb tipi nasyonalistlere oldukça şiddetli bir infial göstermiştir. Türkistan'da Bolşevikler'e karşı islâmî gazâ an'anesinin, cedlerden gelen hayat tarzı ve nizâmının bir netîcesi olarak en büyük mücâdeleyi yapan Basmacılar, Cedidlere de karşı çıkmışlardır. Bu cihetten bir Cedid temsilcisi olan Zeki Velidî, Şarkî Buhara'da Lokay kabîlesi reîsi olan ve Basmacılar'ın reîsi hüviyetinde bulunan Togay'ın Cedid'lere fiilen düşman olup öldürüldüğünü kaydetmektedir. Bu nokta Cedidciliğin, yâni Avrupa tipi milliyetçiliğin Orta Asya'daki Türk asıllı kavimlerce nasıl göründüğünün tipik misallerinden biridir. Bu sebeple Tatar, Kırgız, Kazak, Kumuk, Türkmen, Başkırd, Balkar, Karaçay, Âzerî gibi Türk toplulukları arasında en hâkim ve ortak bağ, İslâm îmânı ve hayat görüşü iken, lisan ve an'ane iştiraki bile bu telâkkî ile karışmışken, oralardan gelen bâzı Türkçüler'ce buna lüzumlu ehemmiyet de verilmemiştir. Kafkas kavimleri için ise iştirak, yalnız müşterek dîn olan İslâm'dan ibârettir. Çerkes, İnguş, Çeçen, Abaza, Şapsıg, Avar, Lezgi, Dağıstanlı ve sâiresinin esas iştirak noktası, hepsini bir îmân, itikad ve amel manzûmesi etrafında toplayan İslâm'dan başka bir şey değildir. Nitekim Dağıstan, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan arasında bir siyasî vahdet düşünen Müsâvat Fırkası liderlerinden Mehmed Emin Resûlzâde, bunu ora halklarının müslümanlığına raptetmiş ve ölünceye kadar bu fikrinde sebat etmiştir. Fakat bu telâkkî bâzı Türkçü muharrirlerce lüzûmunca takdîr edilememiştir. Onlar Osmanlı câmiasına dâhil bütün müslüman kavimleri bir arada toplayan, onları siyâseten bir büyük ve müessir halita hâline getiren, ictimaî, örfî

ve fiilî müşterek terkîbi de nazara almamışlar, yâhut gerekli ehemmiyeti vermemişlerdir.

Osmanlı Devleti ve Çarlık zamanında, Türklük dünyasında Gaspıralı İsmail Bey gibi, bir kültürel vahdet için çalışan kıymetli millîcilerin tesiri, garip siyasî gelişmeler yüzünden darbelenmiştir. Türk dünyası radyo, gazete, televizyon gibi muhâbere vâsıtalarının pek ziyâde geliştiği günümüzde, bu saçma ve maksatlı politik tasarruflar sebebiyle hiç bir devirde görülmemiş şekilde bir kültür ayrılığı ve karışıklığına düşmüştür. Türk toplulukları arasında müşterek inanç, hukuk, lisan, yazı pek fecî darbeler yemiş ve bir vahdet arzeden müşterek kültür, mekanik olarak paramparça edilmiştir. Türk dünyasının en mühim problemi işte bu dehşetli kültür buhranında, Avrupa tipi nasyonalizmin müsbet ve menfî büyük bir dahli olduğu açıktır.

İttihatçılar, bütün noksanlıklarına ve iktidarda kalmak için hiç bir ölçü tanımayan hırslarına rağmen, zaman zaman hatalarında ısrar etmiyecek derecede bir pratiklik de göstermişlerdir.

İttihatçılar, büyük hatalarından birini de Makedonya'da işlemişlerdir. Halbuki burası, kendilerinin yetiştiği mıntıka olduğu için, ihtilâfların menşeini daha iyi bilmeleri icap ederdi. Nitekim İttihat Terakkî, Makedonya'da vaziyete tamâmen hâkim olabilmek için iki kaanun çıkarmıştır. Bunlardan biri çetelere, diğeri de kiliselere âittir. Çeteler kaanununda, hükûmete, elde edilemiyen çetecilerin âilelerini ve akrabalarını başka yerlere nakil ve sürgün etmek selâhiyeti veren, pek şiddetli maddeler vardır. Müfid Şemsi, bu Çeteler Kaanunu'nu "mâsumları mücrimler yerine tecziye eden bir kaanun" olarak vasıflandırmakta ve "Târih-i millîmizde o vakte kadar tedvîn edilmemiş bir cinâyet" addetmektedir. Bu tenkîdin sebebi, kaanunun Arnavut âsîlerine karşı merhametsizce tatbika kalkışılmasıdır. Ali Nâci ise "Çeteler Kaanunu, Aydın vilâyetinde Çakırcalı'nın âilesine karşı tatbîk olundu ve Makedonya'da tatbîkine geçilmek istenildiği zaman da kıyâmet koptu; Avrupa müdâhale etti, -Meşrûtiyete ilk müdâhale- ve tatbîk edilemedi." demektedir.

Kiliseler Kaanunu ise, Makedonya'nın kilise kavgası olan köyleri ve kasabalarında, yenilerinin yapılması için bütçeye tahsîsat koymaktadır. O sırada Bulgar Ekzarhlığı, Rum Patrikliği ve Sırp Millî Kilisesi arasında, Balkan hükûmetlerinin siyasî noktadan da şiddetlendirdiği derin bir ihtilâf hüküm sürmektedir. Sultan Hamîd idâresi, tamâmen siyasî olan ve çetecilikle de fiilî bir ihtilâf mevzuu teşkîl eden kilise münâzaasından istifâde etmekte ve Sırp, Yunan, Bulgar hükûmetleri arasındaki düşmanlığı da körüklemektedir. Bulgar kilisesinin Fener Partikliği'nden ayrılışından beri, Makedonya'daki kilise ve mekteplerin hangi unsura âit olduğu husûsunda büyük bir ihtilâf

hüküm sürmektedir. Hattâ Patriklik Makaamı, Bulgarlar aleyhinde i'tizal kararı vermiş ve ekzarhlığı aforoz dahi etmiştir. Cemâleddin Efendi "Siyâset-i dâhiliyece Devlet-i Aliyye bundan min cihetin müstefid bulunmuş idi." demekte, İttihatçılar'ın "Girid meselesi dolayısıyle devletin tebeası olan Rumları Yunanlılık'la ithama kadar vardıklarını, efkâr-ı umûmîye-i İslâmiyeyi Rumluk aleyhine tehyie kalktıklarını, eski imtiyazlarını da feshederek hoşnudsuzluk çıkardıklarını ve hükûmetle Partikhane arasında hiç yoktan münâferet ve nizâ husûle geldiğini, şu hatt-ı hareketin yekdiğerine hasım olan Bulgar ve Rum unsurlarını birbirine yaklaştırdığını" yazmaktadır.

Hemen hepsi Makedonyalı olan İttihat Terakkî reîslerinin, bu kadar basit ve açık bir hikmeti görmemeleri ve münâzaa sebeplerinden devlet için istifâdeye kalkmamaları pek gariptir. Bu sebeple Balkan devletleri arasında devamlı bir ihtilâf mevzuu teşkîl eden kiliseler meselesinin, devletin aleyhinde bir hal yoluna sokulmasını mâzur görmek kolay değildir. İttihat Terakkî maalesef bu adımı "Rumeli'de Kâin Münâzûunfih Kilise ve Mektebler Hakkında Kaanun" ile atmıştır (3 Temmuz 1910/24 Cumâdelûlâ 1328). Oralarda idârecilikte bulunmuş olan Mehmed Ali Aynî, hâtıratında, bu kilise ihtilâfından bahsetmekte, mevcut kiliseleri bir müddet Rum, Sırp ve Bulgarlar'a münâvebe ile açtıklarını, böylece âsâyişi temin ettiklerini söyleyerek, şu mâlûmâtı vermektedir:

"Uzun seneler devam eden Sırplık, Bulgarlık ve Rumluk keşmekeşine, İttihat ve Terakkî Fırkası nihâyet vermek istedi. O zaman yapılan Kiliseler Kaanunu bu gâyeyi istihdaf eder: Metne ilâve olunan bir madde ile hükûmet, kilisesi bulunmayan unsurlara, mâliyenin vereceği tahsîsat ile mâbed yapmayı deruhte eylemekte idi. Meselâ, her hangi bir kasabada Rum, Bulgar ve Sırp ekalliyetleri mevcut olduğu halde, yalnız bir kilise varsa ve bu da bâ-berât-ı âlî Rumlara âit ise, orada, masrafı devletin hazînesinden çıkmak üzere hem Bulgarlar'a, hem Sırplara kilise inşâ edilecek idi. İşte, bu suretle ekalliyetler, birbirleriyle uğraşmaktan vazgeçerek ittihad-ı anâsır terkîbini tahakkuk ettirdiler. Fakat bu ittihad-ı anâsır kimlere karşı yapıldı, biliyor musunuz? Biz Türklere! Artık ne Rumlar, ne Sırplar, ne Bulgarlar, ön plâna, birbirleriyle dalaşmayı almıyorlar; bilakis Türkler'i Rumeli'den çıkartmak için ittifak ediyorlardı. Hattâ sırası gelmişken Sultan Abdülhamîd'in târihe geçmiş bir sözünü tekrarlıyacağım. Kiliseler Kaanunu mer'iyet mevkiine girdiği sırada Hâkan-ı mahlû', mezkûr kaanunun metni hakkında mâlûmât almak istemiş; kendisine verilen izâhatı dinlerken, yukarıdaki maddeye sıra gelince 'Eyvah! Rumeli elden gitti.' demiştir."

Ali Nâci ise "Kilise Kaanunu, Etnik-i Eterya ile Makedonya Dâhilî Komitası'nı memnûn etmediği gibi, hattâ birleşmelerine sebep oldu. Böylece asırlardan beri ilk defa olarak, Makedonya'da Bulgar'la Rum'un Osmanlı hükûmetine karşı elele vererek isyana kalktıkları görüldü... Abdülhamîd idâresinin Yunan, Sırp, Bulgar komitalarını ayırır bir siyâseti varken, İttihad Terakkî Cemiyeti 'Hepsini Osmanlılaştıracağım.' diye, hepsini can ve toprak kardeşi ve yanlış, sakat politikasıyle, hepsini hâkim devlete karşı düşman yaptı." demekte ve aynı noktaya işâret etmektedir. Hemen bütün kaynaklar, bu Kiliseler Kaanunu'nun Bulgar, Sırp ve Rum unsurları arasındaki ihtilâfları söndürdüğünü, bu suretle Balkan devletlerinin bize karşı ittifak yapmalarının başlıca sebeplerinden birini teşkîl ettiğini yazmaktadır.

Kiliseler Kaanunu'nun çıkışı, muhtelif Ortodoks tebea üzerinde mânevî nufûz sâhibi olan, idâre ettiği kilise ve manastırların elinden gideceğini bilen Patrikhane'nin telâşını mûcip olmuştur. Patrik bu kaanunun tasdîk edilmemesi için teşebbüslerde bulunmuş; fakat dinletememiştir. Patrikhâne'de bir millî meclis toplıyarak, işi görüşmek müsaadesi istemiş; "Türkiye'de ancak bir Meclis-i Millî" vardır." gibi bir cevap almıştır. Buna rağmen böyle bir şûrâyı gizlice toplamaya kalkmış; İttihat hükûmeti ise bunun 40 kadar âzâsını hapsedip, haklarında tâkibâta girişmiştir. Yunan emellerine temâyül etmekle, kendisine tâbi Ortodoks milletlerin antipatisini celbetmiş ve onlarla çeşitli ihtilâflar içine düşmüş olan Patrikhane'nin bu vaziyetinden de istifâde edilememiştir. Devletin az çok elinin altında bulunan ve bâzı eski haklarını kaybetmemeğe çalışan Patrikhane'nin küstürülmesi doğru değilken, buna da riâyet edilmemiştir. Böylece Balkan unsurları arasındaki ihtilâflı meseleler ortadan kaldırılmış ve hepsinin devlete karşı birleşmeleri için vasat hazırlanmıştır.

İttihat Terakkî'nin memlekete ve devlete ettiği en büyük fenâlıklardan biri de ordu zâbitleri arasına politikacılık ve fırkacılık illetini sokmuş olmasıdır. İttihat Cemiyeti, Bulgarlar'ın Makedonya Dâhilî Komitası'ndan örnek alınarak kurulmuş bir teşekküldür. Bu cemiyetin âzâlarını, Makedonya'da vazîfe gören zâbitler teşkîl etmiştir. Meşrutiyetten sonra devlet nizâmının âdeta tâmamen inhilâl edişinin başlıca sebeplerinden birini, ordu zâbitlerinin fırkacılık ve politikacılık yapmalarında aramak lâzımdır. İttihat Terakkî, memleket için yalnız felâket getirecek olan bu davranıştan bir türlü vazgeçememiş ve tuttuğu yanlış yolda anûdâne yürümüştür. Nitekim Ali Nâci "İttihat ve Terakkî, öz yurda ettiği en büyük fenâlık olarak, Makedonya komitasından öğrenip, ordu zâbitleri arasına da soktuğu politikacılık hırslarıyle, askerî kuvvetleri, devletin muhâfazasına değil de, artık, bir zümrenin yanlış görüş ve siyâsetine dayanak ittihaz etmişti. İktidarı elde tutabilmek için, bü-

tün ordu zâbitlerini 'İttihatçılaşdırmak' politikası, ordunun bütün mesnetlerini sarsacak ve yıkacak şekilde, tatbîk edilmekten çekinilmiyordu. Bir çok zâbitler, aynı zamanda cemiyetin kâtib-i mes'ûlleri diye, ayrı bir sınıf teşkîl etmeğe başlamışlardı." demekte, bunun ordudaki nizâmı da ihlâl ettiğini şu cümlelerle dile getirmektedir:

> *"Servisleri bu kadar perîşânlık gösteren ordunun, istihbarât işleri de, diğer mekanizmalarına uygun işlemekte idi. Yanıbaşımızda, burnumuzun dibinde her tarafa trenler dolusu asker tahşîd edilir ve bir kaç devlet, hepsi birden, harıl harıl hazırlanırlarken, Harbiye Nezâreti, bir kaç ay sonra, ansızın baskına uğrayacağının aslâ farkında değildi. Farkında olmadığı içindir ki, yine Balkan Harbi arifesinde bütün muallem askerleri terhîs etti ve yerlerine acemi efrâd aldı."*

Bu ifâdeler zâbit fırkacılığının ve ordu kuvvetinin siyâsete müdâhale ettirilmesinin pek fecî netîcelerini ortaya koymaktadır. Oldukça nufûzlu İttihatçılar'dan biri olan Hüseyin Kâzım Kadri de *10 Temmuz ve Netâyici* nâmındaki eserinde şu şâyân-ı dikkat malûmât ve mütâlaaları serdetmektedir:

> *"Yapılan müdhiş fenâlıklardan biri de İttihad ve Terakkî'nin orduya istinad etmesi ve her kuvveti, kendi varlığının hâricinde, kendisinden başka bir yerde görmesi idi. Bunun tesiri pek fenâ oldu: Esâsen ordunun inkılâba âlet olması gayr-i tabiî bir iş idi. Ordunun siyâset ile meşgûl olması bir felâket olurdu. Nitekim böyle de oldu ve bütün fenâlıklar buradan geldi. Vazîfesi münhasıran harbe hazırlanmaktan ibâret olan ordunun siyâsiyâttan ayrılmamasına sebebiyet veren Mahmud Şevket Paşa merhûm idi. Bu zâtın faaliyeti ve vatanperverliği inkâr olunamaz; fakat, aczi ve zaafı, tereddüdü de pek fenâ tesirler yapmaktan hâli kalmamıştır. Mahmud Şevket Paşa, orduyu siyâsiyâttan, hükûmete müdâhaleden çekebilirdi ve bunu yapmak için lâzım gelen kuvveti hâiz olan yegâne adam da kendisi idi. Edirne'deki nutk-ı meşhûru, bu mühim ihtiyâcı takdîr ettiğine delâlet eder. Ne çâre ki, kendisini yuvarlanmaktan kurtaramadığı uçuruma, orduyu da berâber sürükleyip götürdü... Orduda Mahmud Şevket Paşa aleyhine bir cereyan başladığını ve günden güne kesb-i ehemmiyet ettiğini, daha ilk günlerde hepimiz biliyorduk. Hattâ ben, bundan pek erken haberdar olmuş ve Tal'at Beğ'in nazar-ı dikkatini celbetmiştim. Ordumuzun en mühim erkânından ve memleketin vücûdu ile iftihar edebileceği zevâttan biri evime gelip bana şu sözleri söylemişti: 'Mahmud Şevket*

Paşa'nın en birinci vazîfesi orduyu siyâsetten uzaklaştırmak ve askerlikle kaabil-i te'lîf olmayan, 'kahraman-ı hürriyet ve emsâli' gibi münâsebetsiz ünvanları kaldırıp, hey'et-i zâbitân arasında tabiî râbıtalar tesis etmek iken, teessüf olunur ki, bu zât-ı muhterem, ordunun ve memleketin menâfiine muhâlif bir meslek tuttu ve bu yüzden zâbitân arasında müdhiş muhâlefetlere yol açtı.. Bu hal bir felâkettir ve bunun önünü almak lâzımdır.. Ben gittiğiniz yolun sonunu pek fenâ görüyorum ve işin netîcesinden pek ziyâde korkuyorum.. Gidiniz ve bir dakîka kaybetmeden dostlarınızı bundan haberdar ediniz ve en kat'î bir tedbîr olmak üzere de bizi kendi hâlimize bırakınız.' Ben en evvel meseleyi Câvid Bey'e açtım, o işin tehlikesini anladı, berâberce Tal'at Bey'i gördük. Tal'at 'Bu sözlerin hiç bir ehemmiyeti yoktur; bunu yapan bir kaç puşttur; benim her şeyden haberim var. Hiç bir şey yapamazlar. Şimdi sen Selânik'e gidiyorsun, orada Saîd Paşa ile birlikte bu teşebbüsün önünü alabilirsin.' cevâbını verdi.. Selânik'e muvâsalatımdan bir iki gün sonra Kara Saîd Paşa bunu 'Orduda sizin aleyhinizde bir cereyân olduğundan heberdarım; bu da mülâzımlarla yüzbaşılardan başladı. Bunun ne olduğunu anlıyamadım. Sizin bundan mâlûmâtınız var mı?' demiştir. Tal'at Bey'in sözlerini hatırlıyarak 'Hayır.' dedim ve bildiğim bir hakîkati ketme mecbûr oldum... Bu cereyanın nerede başlayıp nerede bittiğini sonradan herkes gördü...

"Orduda baş gösteren bu muhâlif cereyanlardan büyük bir felâket görüleceği muhakkak idi. Teessüf olunur ki, bu hâlisâne ihtarlar lâyık olduğu derecede ehemmiyetle telâkkî edilemedi. Fesad ve ihtilâl, orduyu baştanbaşa kapladıktan ve Arnavutluk âsîleriyle birleşen zâbitân Makedonya'da Osmanlı askerliğinin haysiyetini pâyimâl ettikten sonra Mahmud Şevket Paşa istifâya mecbûr oldu. Hükûmetin, hem de Meclis-i Meb'ûsân'da tamâmiyete yakın bir ekseriyete dayanan hükûmetin acz ve zaafı, kararsızlığı ve tereddüdü bir kere daha görülmüştü. O sırada bâzı Avrupa gazetelerinin muhâbirleri beni ziyâret etmişlerdi. Biri, hükûmetin pek kuvvetli olması lâzım geleceğini, çünki Meclis-i Meb'ûsân'da büyük bir ekseriyete istinad ettiğini söylemişti. Bir diğeri de 'Evet, hükûmet Meclis'te kendi toplamış olduğu bir ekseriyete istinad edebilir, ama Meclis millete istinad edemez; çünki, o milleti değil, yalnız İttihat ve Terakkî'yi temsîl ediyor.' demişti. Aradan pek az bir zaman geçmişti ki, bu acı ve müdhiş hükmün isâbeti görüldü ve Meclis-i Meb'ûsân Muhtar Paşa'nın oyunuyla alt-üst oldu.. Evet bu defa da başkaları orduyu maksadlarını temin için kullanmışlardı. Bu hal şüphesiz bir felâket idi. Fakat 'El-bâdi-i ezlâm=Başlayan en zâlimdir.' de-

nildiği gibi, bu halden yine bizler mes'ûl idik. 'Men zera'a'l-fiten hasade'l-miken=Fitne eken mihnet biçer.' hakîkatini unutmamak lâzımdır. İntihabât zamânında orduya ve donanmaya bir vazîfe tahmîl etmek pek fenâ işlerdi.

'Maatteessüf, bu hakîkat düşünülmedi ve en müşkil zamanlarda gâyet tehlikeli işler yapıldı. Arnavutluğun baştan başa ihtilâl içinde kaldığı bir sırada merkez kumandanı Şahab Beğ'in propaganda yapmak üzere Üsküb'e gönderilmesi, şüphesiz, bir felâketin mukaddimesi idi ve böyle de oldu. Burada bir büyük devlet general konsülünün bana söylediği ibret-âmiz sözleri hatırlıyorum. En korkunç ve tehlikeli günlerde idik. Bu zât Selânik'te dâire-i hükûmete geldi ve bana şu sözleri söyledi: 'Biz Avrupalılar, siyâsete karışmayan, daha doğrusu karıştırılmayan bir ordunun, bir kıymet ve itibarı olabileceğine inanırız. Siz bunu anlamıyor gibi görünüyorsunuz. Ordunuz siyâsetle iştigâl ettikten ve bu dereceye düştükten sonra, onun İttihatçı veya İ'tilâfçı olmasında hiç bir fark olamaz. Yâni bizim nazarımızda bunun bir tefâvütü yoktur. Şu kadar ki, böyle bir ordudan hizmet beklenilemez. Ben bu sözleri size olan itimâdım sevkiyle söylüyorum, dinlemek veyâ dinlememek sizin bileceğiniz iştir. Fakat memleketinizin selâmeti, ordunuzun haysiyeti nokta-i nazarından size söylüyorum ve son derece ricâ ederim ki.. Beğ'e söyleyiniz, zâbitâna ilkaatta bulunmaktan vazgeçsin; çok fenâ oluyor. Dün akşam Beyaz Kule bağçesinde onu gördüm; etrafını bir kısım zâbitler almıştı ve o da muttasıl kendilerine anlatıyordu! Farzedelim ki, bu adamları kazandınız; ordunun bütün zâbitânı tabiî sizin gibi düşünüp muhâkeme etmiyorlar. Burada bâzı zevâtı kendinize kazanırken, daha ötede başka bir takım adamları kendinize muhâlif ve düşman yapıyorsunuz!'

"Bu acı ve doğru sözden kalbimin sızlayıp kanadığını duydum. Evet, ben de bana bu sözleri söyleyen zât da biliyorduk ki, orduda muhtelıf cereyanlar vardı ve her taraf diğerinin nazar-ı gayz ve adâveti önünde kendi propagandasına germi veriyor ve şurada burada gizli içtimâlar yapılıyordu... O aralık (Saîd Paşa) kabîne(si)nin sukuutu bu cereyanlara daha müsâid oldu ve sonra hep bildiğimiz felâketler tevâlî etti. Hükûmetin kendi kuvvetini, hak ve selâhiyetini, kaabiliyet-i haysiyetini yine kendisinde, kendi mesaî ve icraatında arıyacak yerde bunu orduda bulmak istemesi başımıza bu kadar derdlerin gelmesine sebebiyet verdi ve Makedonya da bu yüzden elden gitti. Bunlar bütün, birbirine bağlı hâdiselerdir. Halâskârân Cemiyeti'nin teşekkülü ile Arnavutluk ihtilâli, Trablusgarb harbi, Balkan hükûmetlerinin ilân-ı harb et-

meleri, Makedonya'nın ziyâı ile sonra tevâlî edecek felâketler arasında pek samîmî ve hakîkî râbıtalar vardır. 'El-ilâcü'l-alîl alîlün=Hastanın ilâcı da alîldir.' diyenler şüphesiz büyük bir hakîkat söylemişlerdir. Cenâb-ı Şârî-i Âzamın 'Emr-ü idâre ehlinin gayrine geçerse kıyâmete intizâr ediniz.' beyânlarının isâbeti bir kere daha tecellî etmişti ve kıyâmet bütün fecâyii ile, zevâl-i İslâm ile yüz göstermişti!

"Bütün bu ahvâl arasında nasıl olup da memlekette bir ordu olduğuna inanmaklığımız, izâhı kaabil olmayan garîbelerdendir. Avusturya Hâriciye Nâzırı da bizim gibi aldanmıştı. Balkan muhârebelerinin bidâyet-i ilânında 'Hâl-i hâzırın muhâfazası' hakkında yükselen bir sadânın sâikini bu gaflet ve tecâhülde aramak lâzım gelir. Kendimizi ve bizimle berâber bütün dünyayı bir defa daha aldatabilmiş idik. Bunun için ordumuzun der-ceng-i evvel ve hattâ ciddî bir hezîmete uğramaksızın düşman önünden firar etmesi bizi hayretlere düşürdü. Halbuki bu pek tabiî bir hal idi. Balkan harbinden az evvel ordumuzun erkân-ı mühimmesinden bir zât Selânik kolordusunu teftîş etmek üzere oraya gelmişti. Söz arasında orduyu ne halde bulduğunu, yaptığı teftîşten memnun olup olmadığını sordum.. O zât 'Hiç bir şeyden memnun olmadım, bizim ordumuzun kıymet-i harbiyesi yoktur.' cevâbını verdiği zaman hayretimden kendimi kaybedecek dereceye gelmiştim. 'Aman! Ne diyorsunuz? Bu kadar zamandan beri sizler, orduyu ıslâh ile uğraşmıyor muydunuz? Bu fakîr milletin verdiği 60 milyonluk tahsîsât-ı fevkalâde nereye sarfedildi?' sözlerinden başka bir şey söyleyemedim. Muhâtabım: 'Evet, ordumuzun kıymet-i harbiyesini hiçe indiren, arkada yapılan siyâsetçiliktir. Bu siyâset, ordunun ve sonra bu milletin bâis-i helâki olacaktır!' sözleriyle kendi fikrini izâha çalışıyordu. Bu elîm bahis bu kadarla kaldı ve onun dediği çıktı.

"Balkan harbi ordunun nasıl hazırlanmış olduğuna en parlak delîl idi... Başında bulunduğu ordunun hiç bir kıymet-i harbiyesi olmadığı hükmünü veren muhâtabım, Konya ve Ankara rediflerinin gelmelerini beklemeksizin gayr-i kâfî bir kuvvetle Bulgar ordusuna karşı taarruza geçmekliğimize nasıl tarafdar olabildi?.. Bir mevki işgâl edebilmek için çok defa, kanaat-i fikriye ve vicdânîyeyi unutmak lâzım geliyor. Abdülhamîd, bu halde olan ordusuyla şüphesiz böyle tehlikeli bir harbe atılmaz ve daha doğrusu işi bu dereceye getirmezdi... Abdülhamîd'in halefleri ise, bile bile kendilerini muhâtaraya kaldırıp atacak kadar cür'et sâhipleridir: Çünki bir müddet daha yerlerinde kalmak ve her istediklerini yapabilmek için bu yolda cür'etkâr olmak lâzım...

"Meşrûtiyetten sonra ordu için sarfedilen paranın hesâbını Allah'tan başka kimse bilmez. Mahmud Şevket Paşa, pek güzel idâre ettiği bir taktîk ile Meclis-i Meb'ûsân'dan istediği kadar para koparabilmek yolunu bulmuştu ve kimse vatanın müdâfaasına âit sarfiyâtın, değil fâidesizliğini, hattâ lüzûmundan belki biraz fazla olduğunu söylemeğe bile cesâret edemiyordu. Abdülhamîd'den kalan paralarla berâber istikrazlarla ele geçen milyonlar hep orduya verildi ve en garibi şu ki, nereye ne verildiğini değil anlamak, sormak bile kaabil olmadı...

"Bu halkı yürütmek için arkada bir kuvvet lâzımdı; bu kuvvet ihmâl edildi ve en büyük bir felâket olmak üzere söz ayağa düşürüldü. Her emir ve hüküm aşağıdan geliyordu. Mâfevkin, mâdûn yanında hiç bir mevkii kalmamıştı. Haleb'den Yemen'e sevkedilecek bir taburdan bir mülâzim 'Ben hiç bir tarafa gidemem.' diye bağırıyordu. Kumandan olan zât, bu adama ne yapabileceğini şifreli telgrafla Mahmud Şevket Paşa'dan soruyor ve tevkîf edilmesi emrini alıyordu. Fakat zavallı kumandan, kendi nâmus ve haysiyetinden korktuğu için, taburun hareket ânına kadar bu adamı tevkîfe bir türlü cesâret edemiyordu.. Askerlik âleminde itaat denilen şeyin adı bile işitilmiyordu ve bu yüzden ordunun kıymeti âdetâ hiçti... Erkân-ı Harbiye Muhâkemât Dâiresi âzâsından bir zât, Harbiye Nâzırı'nın kendi dâirelerinin reyini sormadığına itiraz edip, tebessümle karşılanınca: 'Hayır, efendiler aldanıyorsunuz... Bir orduyu harbe sevkeden sâikler içinde kıymet-i ahlâkîyenin pek büyük ehemmiyeti vardır ve bu kadar mühim bir meselede beyân-ı mütâlaa edecek dâire burasıdır. Bir ordu ki, Yağcı Mehmed isminde bir çavuş Çanakkale'de toplanan bir ihtiyat kolordusunun dağılmasına sebebiyet verir ve bunu yapanlar cezâsız kalırsa. Bir ordu ki, yüzbaşılar taburun binbaşısını çadırına hapsederek etrafa nöbetçi korlar ve bunu haber alıp koşan alay kumandanının ihtarları üzerine 'Öyle ise bize müsâade ediniz, bir kere mülâzimlarla konuşalım, bakalım ne derler.' cevâbını verirlerse...' Bu elîm vukuât tevâlî ettikçe, onu tahtie eden arkadaşları önlerine bakıyorlardı. Aynı zat, Bulgarlar'ın Çatalca'yı zorladıkları zamanda beni gördü ve dedi ki: 'Size bir şey soracağım. Bu ordunun mağlûbiyeti şüphesiz bir felâket oldu; fakat gâlibiyeti de bir felâket olur mu idi?' 'Evet.' dedim. 'Şüphesiz bu da başka şekilde bir felâket olur. Acemler 'Zinde belâ, mürde belâ=Dirisi belâ, ölüsü belâ.' derler.' O zaman muhâtabım: 'Pek alâ, siz de benim gibi düşünüyorsunuz, fakat felâketin hangisi daha elîmdir? Onu da söyler misiniz?' 'Hakkınız var, ne demek istediğinizi anlıyorum. Şüphe-

siz siz de ikinci tarzdaki felâketin daha elîm olduğunu söylemek istiyorsunuz. Ne yapalım, kazâya rızâ!' demiş ayrılmıştım.

"Balkan harbinin ilk günlerinde orduyu harbe hazırlamakla vazîfedâr olan ve mühim bir mevki işgâl eden bir zâta Köprü üzerinde mülâkî olmuş ve 'Artık beklediğiniz zaman geldi. Şimdi bakalım ne yapacaksınız?' demiştim. Muhâtabım hiç düşünmeksizin 'Bu ordu harb edemez.' cevâbını verdi. O zaman bütün dünyanın etrafımda döndüğünü ve üzerime yıkılıp beni ezer gibi olduğunu duydum ve 'Evet paşa hazretleri, sözünüze inanırım.. eğer ordunun harb edemiyecek bir halde olduğunu eskiden beri biliyor idiyseniz, şimdi Harbiye Nezâreti'ne değil, meydan-ı siyâsete gidiniz; eğer daha dün öğrenebilmiş iseniz, o zaman da kendinizi kaldırıp şuradan denize atınız!' dedim ve oradan ayrıldım. Zâten o günlerin nakaratı 'Biz muhârebe edemeyiz.' sözleri idi. Erkân-ı harbiye zâbitleri, kumandanlar bu ordunun harbedecek bir halde olmadığını söyleyip duruyorlardı ve dedikleri maatteessüf doğru idi. Siyâsetçilik, fırkacılık bu kuvveti parçalamış, ayırmış ve koparmıştı."

Şu uzun ifâdeler ve müşâhedeler, fırkacılık oyununa kendilerini kaptıran zâbitlerin orduyu ve memleketi en hâle getirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Ordunun dâhilî siyâsete müdâhalesi pek elîm bir netîce vermiştir. Ordunun kıymet-i harbiyesini kaybedişinde ve memleketteki derin karışıklıkta İttihatçılar ve idâreciler ile genç zâbitlerin dînî ve millî an'anelere karşı akıl almaz bir riâyetsizlik göstermelerinin de dahli büyük olmuştur. Nitekim Towsend *Irak Seferim* nâmındaki kitabında "Türk askerinin ancak telkînât-ı dînîye ile harbettiğini, genç Türk partisinin yâni İttihatçılar'ın ise ilk anlarda dînî itikad ve amelleri sersemcesine istihfaf ettiklerini" yazmakta, Balkan mağlûbiyetlerinin başlıca sâiklerinden birinin bu olduğunu söylemektedir. Aynı noktaya Ahmed Reşid Bey de temas etmekte ve "Bir memlekette şikâyet ve hafî ve celî muhâlefet husûle getirmeden uzun seneler yaşamış olan ahkâm ve şerâit, ictimaî tabiâtı ve halkın hâlet-i rûhiyesiyle nihâyet az çok intibak etmiş demektir. Bunları ale'l-amyâ değiştirmek, halkın düşüncesinde ve sülûkünde mânevî bir şûriş hâsıl eder. Yeni ahkâm ve şerâit eskilerin yerini dolduramazsa şûriş, mânevî iğtişaş hâline bile gelebilir. Uygunsuzluk vakti varken hissedilebilirse, yeni kaanunlarla değiştirilmesine mecbûriyet elverir ki, bunun da zihinlere verdiği karışıklık, izâha muhtaç değildir. İttihat ve Terakkî ser-efrâzları, hükûmeti ele alıp da, yeni bir siyâset ibdâına başlar başlamaz, vukuf ve tecrübeden mahrûmiyetin netîcesi olan mâkûs netâyic karşısında şaşırdılar. Gerçeğe uymayan tedbirlerinin fenâ

netîceleri meydana çıktıkça da, hatâ ve günahlarını kendilerine ihtar edenlerin sû'-i niyetlerine, hattâ hıyânetlerine hamledip, nefislerini, mânen bile mes'uliyetten münezzeh tuttular. Nazarlarında maznûn olan o bîçârelere yapmadıkları kalmadı." demektedir.

Yerleşmiş an'anelere muhâlefet, dâima halkın memnûniyetsizliğini celbeden bir husus olmuş; bunu yapan idârecilerin en hafif cezâsını ise siyâsî muvaffakıyetsizlik teşkîl etmiştir. Fakat bilâhare İttihatçılar, bilhassa orduda işledikleri dînî mübâlâtsızlık hatasından dönmüşler; Balkan muhârebelerinde hiç bir kıymet-i harbiyesi olmadığını gösteren ordunun, tâlim ve terbiyesini ikmâl ederek, ciddî bir kuvvet hâline getirebilmişlerdir. Askerin millî ve dînî inancını kuvvetlendirmişler; orduyu an'anevî ideallerle tahrîk etmesini bilmişlerdir. Bunu teminde bir çok askerî ve siyasî zaaflarına rağmen Enver'in teşkîlâtçılığı, İttihat Terakkî'nin bu gâye için müşterek çalışması ve 800 kişiyi bulan Alman askerî heyetinin rolü olmuştur. Nitekim Liman von Sanders, bir askerî heyetin başında Türkiye'ye gelirken, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in kendisine "İş başında Genç-Türkler'in yahut yaşlı Türklerin bulunması sizi ilgilendirmemelidir. Siz Türk ordusu ile meşgûl olacaksınız. Türk zâbitleri arasından politikayı çıkarıp atın. Politika ile uğraşmak, onların en büyük hataları olmuştur." dediğini kaydetmekte ve kısa zamanda müşterek çalışma ile "Ordunun Balkan harbindeki durumuna nazaran bir hayli ileri gittiğini" söylemektedir. Aynı vaziyeti İngiliz generali Thowsend de ifâde etmekte ve "Harb-i Umûmî'deki Türk ordusu, Balkan Harbi'ndeki ordu değildi." demektedir.

İşte bu sebepledir ki, Ahmed Muhtar "İ'tilâf zümresinin (Balkan harbindeki vaziyetine kıyâsen) kaabil-i ihmâl bir kemiyet addettikleri o Türkiye'nin İttifak zümresine iştirâkinden dolayı Cihan Harbi senelerce uzadı ve Avrupa için lâyuad zararları ve tahrîbâtı intâc etti." demektedir.

Bunlar, İttihatçılar'ın lehine kaydedilebilecek hususlar ise de, onların harbe girmekteki korkunç hataları ve koskoca devletin âdeta bir Afgan hükûmeti hâline düşmesi yüzünden omuzlarına yüklenen fecî mes'ûliyeti silebilecek şeyler değildir. İttihatçılar'ın an'anelere ve halk telâkkîsine, sivri kafalı bâzı Jön-Türkler'den daha riâyetkâr olduğunu söylemek, her halde hakşinaslık olur. Nitekim Ali Haydar, Basra Belediye Reîsi'nden, 1910 senesinde, babası Mihdat Paşa'nın heykelini dikmek istediklerine dâir bir mektup aldığını, fakat Dâhiliye Nâzırı Tal'at Bey'in Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım'la ve Hey'et-i Vükelâ ile konuşarak, buna mâni olduğunu, heykel yerine çeşme yapılsın dediğini yazmakta ve "Bu gibi düşünceler karşısında hayrette kalmıştım; ihtilâl yapan bir fırkanın reîsleri, Basra halkından daha geri düşünüyorlardı." demektedir. Tabiî bu hâdise, hepsi mason olan Tal'at, Mûsâ Kâzım

ve Sadrâzam Hakkı Paşa'nın geri düşündüğüne değil, pek ileri telâkkîlerine ışık tutmaktadır. Tal'at'ın Basra gibi, İngiliz nufûzunun at oynattığı nâzik bir bölgede, Midhat Paşa'nın heykelini dikmenin, onlar tarafından empoze edilmiş hince bir fikir olduğu kavramamasının imkânı yoktur. Bu sebeple halk arasından gelmiş, cin gibi bir komitacı olan Tal'at, bir takım kîl-ü kaale sebep olabilecek teşebbüsün önüne geçmiş; ahâlînin telâkkîlerine uygun davranmayı tabiî ve zarûrî görmüştür. Şu hareketi kınamak değil, alkışlamak lâzımdır.

İttihatçılar'ın en büyük hatalarından biri de, onların, tamâmen inhisarî bir vatanperverlikle mâlûl olmaları ve Cemiyetlerinin menfaatlerini vatanınkiyle bir ve berâber görmeleridir. İttihatçılar'ın inhisarî vatanperverlikleri "Bizden başkalarına ne bir ses, ne bir nefes." demeye kadar varmıştır. Muhâliflerine "Mürtecî", "Hâin", "İ'tilâfçı", "Ahrarcı" gibi silâhlar çekmişler; mâkûl tenkîde bile şiddetli bir tahammülsüzlük göstermişlerdir. Onlar için iktidar hiç kaybedilmemesi lâzım gelen bir mevkidir. Kaybedildiği zaman kendilerinin bir hiçten ibâret kalacaklarını bildikleri, idarî ve askerî teşkîlâtla iç-içe bir bünyeye sâhip oldukları için, iktidarı her ne pahasına olursa olsun kaybetmemeğe çalışmışlardır. Kaybettikleri ânda ise, her türlü yola ve gayr-ı meşrû çâreye başvurarak, ona sâhip olmağa gayret göstermişlerdir. İktidara kavuşmak için mukaddes ve dokunulmaması lâzım gelen hiç bir şey tanımamışlardır. Bu hususta ne devlet menfaati, ne dış tehlikeler, ne kaanun ve nizâm onları dizginliyebilmiştir. Şu sebepledir ki, muhâliflerine ve kendilerine karşı gelenlere zulüm denebilecek derecede bir şiddetle mukaabele etmişler ve onları ölümle cezâlandırmışlardır. Abdülhamîd devrinde bir memuriyetle yâhut maaşla vilâyetlere gönderilmekten ibâret kalan, âdeta mükâfâtlandırılan muhâlefet, İttihatçılar zamanında asılmak veya zindana atılmakla tecziye edilen büyük bir suç hâline gelmiştir. Bunda İttihat Terakkî'nin Makedonya'daki Bulgar komitalarını ve çeteciliğini büyük bir örnek addetmesi rol oynamıştır.

İttihatçılar'a göre komita, siyâset dünyasında her şeyi husûle getirebilecek bir vâsıta ve komitacılık da, âdeta bir gâyedir. Bu sebeple vatan ve devlet gibi yüksek mefhumları bile, en hafif tâbiriyle, komitalarının menfaatiyle karıştırmışlardır. Hattâ en büyük mütefekkirleri yâhut mürşid-i hâsları bile, vatana, zaman zaman İttihat Terakkî'nin gözlüğü ile bakmıştır. Bu telâkkîleri Osmanlı câmiasına onulmaz derdler açmış ve bu azim heyetin sarsılmasına sebep olmuştur.

İttihatçılar'ın diğer bir hataları da, garip bir inkılâp sarhoşluğuna yakalanmış olmalarıdır. "İnkılâb-ı Osmanî" denilen şey, başlangıçta tam mânâsıyle kozmopolit bir harekettir. Avrupa'nın bir alay garip fikirleriyle meşbû

olan Jön-Türklerin Taşnak ve Hınçak Ermenî komitacılarının, santralist ve virkovist Makedonya çetecilerinin, ayrılıkçı ve bölücü temâyüllere sâhip anâsır mümessillerinin karıştığı bu inkılâp, Osmanlı câmiası için başlıbaşına bir derd ve hastalık olarak seyretmiştir. İttihatçı iktidar üzerinde bütün bunların tesiri görülmüş; ilk anlarda her derde devâ addedilen inkılâp, rûhî değişiklik krizleri ile devam edip durmuştur. İdârede inkılâp, i'tikad ve düşüncelerde inkılâp, imlâda inkılâp, adliyede inkılâp ve sâire gibi bir alay yâvelerle asırlar boyu tatbîkatla iyi meyveler vermiş ve kök salmış devlet, idâre ve hukuk prensipleri sarsılmış; ictimaî kıymetler hiyerarşisinde ciddî bir karışıklığın doğmasına vasat hazırlanmıştır. Enver Paşa'nın ordu emirlerinde kullanmaya kalkıştığı "huruf-ı mukattaa", bu değişiklik hastalığının nerelere kadar uzandığını göstermekte, millî kültür zâviyesinden memleketin uğramak istidâdını gösterdiği korkunç tahrîbâta ışık tutmaktadır. Bereket versin ki, ordu ve birlik kumandanları büyük karışıklığa ve zorluğa sebep olan bu anlaşılmaz emirlerden şikâyet etmişler ve denemenin durdurulmasını temin edebilmişlerdir.

Bu gibi denemelerin doğurduğu ictimaî gayr-i memnunluklar, siyasî karışıklıklara ve kıyâmlara kadar uzamış; koskoca câmianın çalkalanması, yalnız hıristiyan unsurların değil, müslüman halkların da kaderleriyle başbaşa bırakıldıkları intibâını uyandırmıştır. Bu intibâ, devletin tebeası nazarındaki itibârını kırmış ve düşman kuvvetlerin tecâvüzlerine sebep teşkîl etmiştir. İttihatçılar'ın siyâset sahnesinde tatbîka kalkıştıkları formüller, umûmiyetle basit, hattâ bâzan çok iptidaî olmuştur. Zaman zaman tatbîki kaabil olmıyacak tasavvurları icrâya yeltenmişler, türlü mânialarla karşılaşınca bunlardan dönebilme fazîletini de göstermişlerdir.

İttihatçılar, siyasî fikirlerdeki basitlikleri nisbetinde de dik kafalı, hattâ anut adamlardır. Kendi icraatlarıyle kanaatlarından başkasına ehemmiyet vermez bir hâlet-i rûhiye içindedirler. Şekli ve müeyyideleri belli olmayan bir meşrûtiyetçilik gütmüşlerdir. Onlara göre meşrûtiyet, İttihat klüplerinde kararlaştırılanları yapmaktan ibâret bir rejimdir. Kollektif disiplini, fertçilikten daha üstün görmüşler, bunun normal hürriyet telâkkîsini silebilecek şeklini bile meşrûtiyet addedebilmişlerdir. Kendileri idealist ve vatanperver olmakla berâber, bu husustaki ölçüleri pek dar ve bakış ufukları da kısadır. Ayrıca bu siyasî ölçüler, millet realitesi içinde ciddî bir itibâra sâhip olmayan bir gürûhun kıymet hükümleri olmaktan öte geçememiştir.

İttihatçı devrin dikkate değer husûsiyetlerinden biri de, fırka idârecilerinin askerlik, siyâset, fikir ve san'atta, kendi telâkkîlerine uygun bir adamı "kahraman, dâhî, millî" gibi sıfatlarla, allayıp pullayarak ileri sürmeleridir. Bunlar, bâzılarınca, mitolojinin "heros"larına benzetilerek, pek iptidaî, hattâ

komik görülmüştür. Askerler arasında "kahraman-ı hürriyet" gibi tâbir ve ünvanlar ise pek münâsebetsiz addedilmiştir. Carlyl'ın "kahramanlara perestiş" nazariyesinin, İttihatçı mürşidi tarafından yapılan bu kaba ve mânâsız adaptasyonu, ağırbaşlı ve efendi olmakta devam eden milletimizce hazmedilememiştir. Bununla berâber Tal'at "büyük siyasî", Abdülhak Hâmid "şâir-i âzam", Rızâ Tevfik "millî filozof", Câvid "dâhî mâliyeci", Mehmed Emin "millî şâir" unvanlarıyle süslenerek halkın karşısına çıkarılmıştır. Bunlar gülünçlükten de öte bir basitlik olarak görülmüş ve siyâset sahnesi Kel Hasan Efendi'nin tiyatrosuna döndürülmüştür. Nitekim devrinin felâketlerine milletiyle birlikte ağlıyan, onun kıymet hükümlerine de bağlı olan Âkif, bir mitingde nutuk atan Rızâ Tevfik'i epeyce yerdikten sonra:

"....Gâliba sezdi ki, yekden dedi 'Halt etme sofu!
Gördüğün fesli senin milletinin feylesofu;
Bu ve emsâli dehâlar tutuyor memleketi.
Sen bu şenlikleri gördünse kimin ma'rifeti?'
Dedim 'Ezberleyelim, saysana ağam bir bir;
Şu dehâlar dediğin kaç kişidir, kimlerdir?'
'İctimaî biri, dehşetli siyasî öbüri;
Hele mâliyecimiz yok mu, bu ilmin pîri.'
Sayı dolmuştu, fakat bende tükenmişti sıfır;
Dön işin yoksa artık fırıldak gibi fır fır.
Böyle bir korku geçirmiş değilim ömrümde;
Benzedim gitti o gün neşvesi kaçmış Kürde."

mısrâlarıyle, bu ünvanları hicvetmektedir.

İttihatçılar'ın diğer bir husûsiyetleri de, kendi aralarında büyük siyasî bir lider çıkaramamış olmaları, âdeta kollektif hâkimiyeti devam ettirmeleridir. Bu sebeple onların Fransız ihtilâlindeki Convention hükûmetine benzedikleri yâhut onu taklid ettikleri de söylenmiştir. Bunun hem faydalı, hem de zararlı tarafları olmuştur.

Üzerinde durulacak diğer bir nokta, Merkez-i Umûmî'nin müzâkerât zâbıtlarınm mevcut olmayışıdır. Bundan, İttihat Terakkî'nin, emsâllerinden çok daha révolutionnaire bir teşekkül olduğu netîcesine varmak kaabildir.

İttihatçılar bu husûsiyetleri ve hatalarıyle berâber, bâzen zayıflıyarak, bâzan içlerinde çeşitli hiziplere bölünerek, Mütâreke sonrasına kadar fiilî hâkimiyetlerini yürütebilmişlerdir. Trablusgarb muhârebelerine tekaddüm

eden günlerde tamâmen dağılma manzarası gösteren ve pek ziyâde zayıflayan fırka, Halâskâr Zâbitân hareketiyle, bir ara iktidarı bırakmak mecbûriyetinde kalmış; fakat Bâbıâli baskınıyle yeniden işbaşına gelmiştir. İttihatçılar'ın, siyasî sâhadaki bütün nufûz ve hâkimiyeti ele geçirmeleri, Bâbıâli baskınından sonra başlamış ve Harb-i Umûmî içinde en yüksek noktasına varmıştır. Onların Devlet-i Aliyye'nin parçalanmasına kadar varan büyük belâya atılışları, İttifak ve İ'tilâf devletleri arasındaki dış ve iç rekaabete bağlı olduğu gibi, iktidarı kaybetme ihtimâlinin büyüklüğüne de dayandırılmaktadır. İşte böylece koskoca devlet, İttihatçılar'ın elinde felâketten felâkete sürüklenmiş ve küçük bir hükûmet derekesine düşmüştür.

Bâbıâli'ye Tevdî Edilen İtalyan Ultimatomu, Harb Kararı, Hakkı Paşa Kabînesinin Hataları, Zaafı ve İstifâsı

Osmanlı ülkelerinde meşrûtiyetin ilânı ile birlikte başgösteren iğtişaşlar, karışıklıklar ve idârî teşettüt, Hakkı Paşa'nın sadâretinde de devam etmektedir. Yer yer vukua gelen isyanlar, ordu zâbitlerinin siyâset batağına saplanmaları, idârî nizamsızlıklar, kitle hâlindeki halk kıyâmları, genç Türk rejiminin devam edemiyeceği, mutlaka çökeceği kanaatini uyandırmıştır. Avrupa hâriciyeleri bu kanaatte ısrarlıdır ve "Kıt'a sulhünün Balkan devletlerinden ziyâde İstanbul'daki karışıklık yüzünden tehlikede olduğu" görüşündedirler.

Türkiye'deki dâhilî karışıklıklar devleti, dışa karşı bir kuvvet olmaktan çıkarmış görünmektedir. Bu vaziyet, Osmanlı toprakları üzerinde siyasî emeller besleyen devletlerin iştihâlarını kabartmakta; onları, müsâit vaktin geldiği, fırsatın kaçırılmaması icap ettiği kanaatine sevketmektedir. Böyle düşünen devletlerden biri de İtalya'dır ve ne zamandan beri Akdeniz muvâzenesi için gözünü diktiği ve siyasî vasatını hazırladığı Trablusgarb eyâletini cebine indirmenin tam vakti olduğunu düşünerek teşebbüse geçmiştir. 1329 senesi Ramazan bayramı arifesine tesâdüf eden 23 Eylül 1911 günü İstanbul'daki İtalyan sefîri Bâbıâli'ye ilk ultimatomu vermiş ve bunda "Osmanlı zâbitânı ile İttihat ve Terakkî Cemiyeti adamlarının mutaassıp ve câhil ahâliyi İtalya ve İtalyanlar aleyhine tahrîk ettiğini ve bunun Trablusgarb ile Bingâzi havâlisinde bulunan İtalyanlar'ın emniyetini selbedecek vahim bir tehlikeye mâruz bıraktığını", oraya gönderilen iki vapur erzak ve mühimmâtın ise "galeyân-ı taassubu mûcib olacağını, hükûmetin bu galeyânı istese bile teskîn edemiyeceğini" bildirmiştir.

İtalyan sefâretince verilen bu takrîr, Bâbıâli'nin içine düştüğü zaaftan istifâde maksadına dayanmaktadır ve "Suyumu bulandırdın." meselinden başka bir mânâ da taşımamaktadır. Ahâlinin "taassup ve cehâletle" ithâm edilmesi ise, yine bizim zaafiyetimizden çıkmakta ve Avrupalılarca öteden beri bir yerme ve istihfaf sebebi olarak kullanılmaktadır. Bu ithâmın, hem Avrupalı devletlerce, hem de içimizdeki garblılaşma hastalığına kapılmış inkılâpçılarca, aynı mânâda kullanıldığı görülmektedir. Onlara göre, "medeniyet timsâli" olan Avrupalılar'a gösterilen mukaavemet "taassup ve cehâletten" doğmaktadır. Bu sebeple Roma hükûmetinin askerî işgâline karşı mukaavemet mutaassıplıktır. İlerilik ve terakkî tarafdarlığı ise gâvur işgâline mukaavemet göstermemeyi âmirdir. Nitekim İtalya'nın 28 Eylül 1911/4 Şevvâl 1329 târihli ultimatomunda da aynı tema işlenmektedir. Notada "Bir hayli senelerden beri İtalya hükûmeti Trablusgarb ve Bingâzi kıt'alarının bulundukları hâl-i keşmekeş ve metrûkiyetin nihâyet bularak havâli-i mezbûrenin de şimâlî Afrika'nın aksâm-ı sâiresince iktisâb edilen aynı telâkkiyâttan müstefid olmaları lüzûm-ı kat'îsini Bâbıâli'ye ıtyândan hâli kalmamıştır. Medeniyetin ihtiyâcât-ı umûmîyesi muktezâsından bulunan havâli-i mezkûre ile İtalya sâhilleri arasındaki mesâfe-i kalîleye mebnî İtalya için birinci derecede bir menfaat-i hayâtiye teşkîl etmektedir." gibi sözlerle bîvâye bir medeniyetçilik yapılmakta, Bâbıâli'ce bahşedilmek istenen iktisadî imtiyazların bir nizâ sebebi teşkîl edeceğinin tecrübelerle sâbit olduğu ifâde edilerek şöyle denmektedir:

> *"Hükûmet-i Kraliye ba'd-ez'in kendi haysiyet ve menâfiinin siyânetine mecbûr bulunduğu cihetle Trablusgarb ve Bingâzi'yi kuvve-i askeriye ile işgâle karar vermiştir; İtalya'nın tevakkuf edebileceği suret-i tesviye-i yegâne bundan ibârettir."*

24 saat müddetli olan bu ultimatom, İtalya'nın girişeceği işgâle mukaavemet edilmemesi, çünkü kendilerinin medeniyet getirdikleri gibi gülünç ve agreb-i garâibden mânâlar taşımaktadır. Fransa'nın pençesine düşen Tunus ve Cezâyir ile İngiliz fiilî işgâli altına girmiş Mısır gibi Osmanlı ülkelerinin sömürge hâline getirilişi de "terakkî yoluna giriş" olarak vasıflandırılmaktadır. Garb devletlerinin takındığı "medeniyet havâriliği", esas maksadlarını gizleyen boş ve pek gülünç bir lâkırdıdır. Fakat bu sebebi, ileriki senelerde daha sık tekrarlıyacaklar ve mekanik şekilde baskı ve menfaat tarlası hâline getirecekleri Şark ülkeleri ile Osmanlı eyâletleri için, aynı şeyi yapacaklardır. Halbuki İtalya hükûmetinin, her şeyi kendisinden ayrı bir Osmanlı ülkesine değil, kendi aslî tebeasına medeniyet götürmesi lâzım gelirken, huzûr ve sükûn içinde yaşıyan Kuzey Afrika'daki son Osmanlı eyâletini seçmesi,

ileri sürdüğü esbâb-ı mûcibeyi daha da gülünç yapmaktadır. Hele kendilerine karşı gösterilecek millî mukaavemeti "galeyân-ı taassuba" hamletmeleri ise yenilir yutulur nânelerden değildir. Onlara göre ilericilik ve medeniyet tarafdarlığı, kendi işgâl ve istilâlarına kucak açmak, yâni kendi milletine ve devletine ihânet etmek demektir.

Artık, Jön-Türkler'in elinde bulunan Bâbıâli'nin bu âdî ve pespâye notaya ertesi gün verdiği cevap ise, her vechesiyle bir hacâletnâme mâhiyetindedir. Bunda Trablusgarb'ın "medeniyet ve terakkî nimetinden arzu olunduğu derecede hissemend olamaması, idâre-i sâbıkanın bir eseri addedilmekte; bundan hükûmet-i meşrûta-i Osmaniye'nin muâteb olamıyacağı" söylenmekte, "İtalya'nın sermâye ve sınaî faaliyetiyle bu kıt'anın iktisadî teâlîsine iştirâkinin umûr-ı tabiîyeden görüldüğü" ifâde edilmekte, "Bâbıâli'nin tamâmî-i mülkiyeye halel gelmemek üzere imtiyâzât-ı nâfia vermekte tereddüt etmiyeceği" temin edilmekte, "yalnız askerî işgâlden vazgeçilmesi" istenmektedir.

Jön-Türk hükûmetinin şu cevâbî notası her bakımdan zelîlânedir ve Bâbıâli'nin resmî yazışmalarda böyle bir haltı işlediği görülmemiştir. İtalya'nın medeniyetçilik yâvesine ehemmiyet vermek, ayrıca bu saçma ithâmı kabul edip, mes'ûliyetini geçmiş devre yüklemeğe kalkmak, zilletten de öte bir zavallılıktır. İtalya'yı iktisadî imtiyazlarla tatmîne çalışmak ise, onun senelerdir beslediği emelleri hiç görmemek, bu husustaki siyâsî teşebbüslerinden tamâmen gâfil olmak demektir. Bâbıâli bu affolunmaz gaflete ve zillete de maalesef "İnkılâb-ı Osmânî" ile düşmüştür. Nitekim Memduh Paşa "İtalyan notası harf-be-harf muhakkırâne ve Bâbıâli'ce zemîn-i i'tizârda yazılan cevap mütezellilânedir." demektedir. Çok gâfil avlanıldığı için biraz zaman kazanmak maksadıyle yazılmış olsa bile, mütezellilâne olan bu cevaba, Roma hükûmetinin mukaabelesi ise "İtalya bu andan itibâren kendini Türkiye ile hâl-i harbde addeyler."den ibâret bulunmuştur.

Böylece 30 Eylül 1911günü Türk-İtalyan harbi başlamıştır.

Hakkı Paşa'nın haylî müddet Roma sefâretinde bulunmuş olmasına, İtalya'nın ise epeyce zamandır Trablusgarb'a gözünü dikmiş bulunmasına rağmen gâfil avlanması, affolunur şeylerden değildir. Hâlid Ziyâ *Saray ve Ötesi*'nde "Hakkı Paşa İtalya'dan pek iyi intibâlarla gelmişti; iki memleket arasında dostâne münâsebetlerin sağlamlığından ve sürekliliğinden o derece emîn idi ki, o taraftan ufukta bir leke görmüyordu." demekte ve "İtalya sefîriyle tekellüften ârî bir münâsebeti bulunduğunu, sık sık yemek yiyip, briç çevirdiklerini" yazmaktadır. Bir devletin siyâsetinin yemek ziyâfetleriyle ve briç oyunlarıyle çevrilemiyeceği meydanda iken, Hakkı Paşa'nın

bunlara büyük ehemmiyet vermesi de, politikadaki kısır görüşlülüğünü göstermektedir. Nitekim Ahmed Reşid Bey, "Roma hükûmeti ultimatomunun kendisine jandarma tensiki için getirilen bir İtalyan generalinin evinde briç oynarken tevdî edildiğini ve açıp bakmadığını" yazmaktadır. Onun bu davranışını "ihmâl ve teseyyüb" yâhut "malûl olduğu kayıtsızlık" ile mâzur görmek de mümkün değildir. "Fart-ı gafletle karışık ihânetten" söz etmek daha doğrudur.

Hükûmetin bu derece gâfil davranması akıl ve havsalanın alacağı şeylerden değildir. Çünkü Sultan Abdülhamîd devrinden beri İtalya'nın burada gözü olduğu ve fırsat beklediği bilinmektedir. Mahlû' Pâdişah'ın bu hususta çok titiz davrandığı icraatı, siyasî teşebbüsleri, o devre âit kaynaklar ve vesîkalarla sâbittir. Nitekim koyu bir Sultan Hamîd düşmanı ve Jön-Türk olan A. Bedevî bile "Onun bu mıntıkadaki İtalyan emellerine karşı dâima müteyakkız davrandığını ve tecâvüze meydan bırakmadığını, meşrûtiyet hükûmetlerinin ise lâkayd kalıp, aym siyâseti idâme ettiremediklerini" söylemekte ve bu hususta muhtelif sefâretlere yazılmış 12 kadar telgrafı neşretmektedir. Bunlardan anlaşıldığı üzere Sultan "Gâyet emîn bir kaynaktan İtalya Devleti'nin Trablusgarb'da hukuk-ı siyâsiye elde etmek için teşebbüse geçtiğini haber almış" ve hemen Roma sefâretine Hâriciye Nâzırı Tittoni'den izâhat talep etmesini istemiştir. Ayrıca Trablusgarb vâli vekîli ve kumandanı Recep Paşa'ya İtalya'nın "Kabâil-i mahalliye rüesâsı arasında ihtilâl çıkarıp istifâde etmek istediğini" söyliyerek müteyakkız bulunmasını bildirmiştir. Yine Fransa sefâret-i seniyesine "İtalya'nın, Fransa'nın Fas'ta iltizam ettiği mesleğe imtisâlen Trablus ve Bingâzi'yi işgâl etmek emelinde olduğunun Trablus konsolosunun husûsî bir konuşmasından istihbar edildiğini, Paris hükûmeti hâriciye nâzırından bunun sorulmasını" emretmiştir. Londra sefâretine gönderilen telgrafta ise "Bir menba-ı husûsîden hükûmet-i seniyeye vârid olan malûmâta nazaran İtalya'nın Londra sefîrinin şahsen Trablusgarb'ı işgâl taraftarı olduğu ve İngiltere'ye bu hususu temin için gönderildiği söylenerek, bu madde hakkında ora siyâsî mehâfilinin temâyülâtının bildirilmesi" istenmiştir. Berlin sefâretine gönderilen telgrafta "Almanya Hâriciye Nâzırı'nın Roma seyâhatinde İtalya'yı Trablusgarb'a teşvîk ettiğinin istihbâr edildiğini, bu maddenin gizlice Alman hâriciyesine bildirilmesini ve onun yarı resmî organı olan gazetede kat'î bir tekzibnâme neşrini talep eylemesini" bildirmiştir. Bütün bu yazışmalar, Sultan'ın meselede ne derecede müteyakkız olduğunu, İtalya'nın Avrupa devletlerinin rızâsını istihsâl etmeden kıpırdanamıyacağını gâyet iyi bildiğini, dolayısiyle hâricî politikadaki nufûz-ı nazarını ve mahâretini göstermektedir.

Nitekim İtalya'nın Trablusgarb'ı işgâle teşebbüsü de bu devletleri râzı

ettikten ve siyasî vasatı hazırladıktan sonra mümkün olabilmiştir. Bunun da başlıca sebebini Jön-Türk hükûmetlerinin idâresizlikleri, Osmanlı ülkelerinin karışıklık ve isyanlar içinde yüzmesi, hâricî ve dâhilî politikadaki fecî hataları hazırlamıştır.

Ahmed Reşid Bey, hâtıratında, Trablusgarb ve Bingâzi'nin tahaffuzî tedbîrlerle idâmesi mümkün olduğunu, meşrûtiyet hükûmetlerinin bunu yapamadığını söylemekte ve şöyle demektedir:

> *"İşte Sultan Hamîd 1881'den 1908'e kadar 27 sene buraları eline geçirmek istiyen İtalyan hükûmetinin teşebbüsünü, aldığı tedbîrlerle akîm bırakmıştır. İtalyan donanmasıyle ölçüşecek kuvve-i bahriyemiz olmadığından, Trablusgarb ve Bingâzi'nin berren takviyesine teşebbüs ederek, oradaki mühim bir kuvve-i askeriyeye zamîmeten, 'Kuloğulları' nâmıyle yerliden, hakîkaten kuvvetli bir milis teşkîl etti. İcap eden noktaları tahkîm etti; esbâb-ı müdâfaayı eslihâ ve mühimmât ile teşdîd etti. Bu tedâbir hakkında, senelerce devam eden tebligât ve tâkibâtı muhtevî, yazılan yüzlerce irâde tezkireleri görülse insaf ile teslîm edilir ki, o iki kıt'anın 27 sene İtalya'nın nazar-ı hırsı karşısında mahfûziyeti, sırf Sultan Hamîd'in eser-i himmetidir. Nitekim müşârünileyhin hal'ini müteâkip oradaki Kuloğulları teşkîlâtının ilgâ edilmesi, kuvve-i askeriyenin de eslihâ ve cephânesiyle berâber başka tarafa kaldırılması üzerine, fırsata müterakkıp olarak, Avusturya misâliyle de cür'etlenen İtalyanlar, Sadrâzam Hakkı Paşa'nın ihmâl ve teseyyübünden de istifâde ve o zamanki hükûmetin İtalya teb'ası hakkındaki mevhum teaddiyâtını vesîle ittihaz edip, kısa müddetli bir ultimatomla Trablus'a ve Bingâzi'ye tasallut ettiler. Trablus ve Bingâzi'yi o zamanki hükûmet mâkus ve gâfilâne bir karar ile esbâb-ı müdâfaadan hemen kâmilen mahrum bırakmış iken İtalya işgâl ordusunun, esliha ve mühimmâtı hiç mesâbesinde olan yerli ahâlinin mukaavemeti karşısında aylarca teşebbüsünü başaramaması da isbat ediyor ki, Sultan Hamîd tarafından ittihaz edilen tedâbir muhâfaza edilmiş olsaydı, İtalya'nın bu kıt'aları istilâsı, tarafımızdan Harb-i Umûmî'ye iştirak edilmedikçe, kaabil-i icrâ olmıyacaktı. İtalya ordusunun bu aczinden, ba'de harâbü'l-Basra, ibret alan hükûmetin, bir kaç zâbit ve bir hayli para göndermek suretiyle göstermek istediği gayret ve muâvenetinden, bi't-tabiî hiç bir fâide hâsıl olmamıştır."*

Yine aynı müellif, İttihatçılar'ın ancak cinnetle vasıflandırılabilecek bir politika tâkip ettiklerini, Balkan Harbi'ne ve Harb-i Umûmî'ye gözü kapalı girdiklerini söylemekte ve "Böylece Mısır kıt'asıyle berâber Hicaz, Yemen,

Tihâme ve Necid ülkelerini, Filistin'i, Suriye ve Musul'la birlikte Irak'ı, yâni bugün üzerinde 8 hükümdarlık kurulmuş olan 10 vilâyetle bir kaç ülkeyi daha kaybettik. Mahlû' Pâdişah'tan mirâs kalan saltanat Avrupa, Asya ve Afrika kıt'alarının mültekasında Akdeniz'i kuşatan en güzel aksâmı üzerinde kâin vâsi memleketlere hükmediyordu; 1908'den 1918'e kadar on sene içinde küçük küçük bütün kalem-rev-i Asya'nın ancak ufak bir köşesini işgâl eden Anadolu'ya inhisar etti. Düşünülebilir ki, acaba Sultan Hamîd'in siyâset-i hâriciyesi devam edeydi, bu netîceden istihlâs mümkün olabilir miydi? Bu suâle müsbet cevap vereceğim. Zira, Harb-i Umûmî Avusturya ile Rusya'nın, daha doğrusu İslavlık'la Cermenliğin müsâdemesiydi; İngiltere ile Fransa'nın bu harbe iştirâki ile Almanya'nın mülken ve iktisâden gösterdiği ittisâ hırsından tehâşî netîcesiydi. İslavlık'la Cermenlik arasındaki rekaabetin alevlenmesinin en birinci sebebi ise, Balkan Harbi'nin Sırbistan'ı fazla büyütmüş ve Bosna-Hersek İslavlarının gözlerini o tarafa çevirmiş olmasıydı. Sırbistan'ın büyümesine ve Bosna-Hersek İslavları'nın teharrüküne âlet olan vak'a ise Balkan Harbi'ydi. Binâenaleyh Balkan Harbi vukû bulmasaydı, Harb-i Umûmî'yi çıkaran illet vücut bulamaz; 1914 senesindeki Harb-i Umûmî de hâdis olamaz idi. Sultan Hamîd tahtında kalmış olsaydı, yahut hiç olmazsa siyâset-i hâriciyesi devam edebilseydi, Balkan Harbi meydana gelmez, bu sebeple Harb-i Umûmî de zuhûr edemezdi. Sultan Hamîd'e hiç bir zaman dost olmayan *Taymis* (Times) gazetesi baş makaalesinde 'Sultan Hamîd Türkiye'nin başında olaydı, Harb-i Umûmî'ye mahal kalmazdı.' meâlinde bir intak-ı hakda bulunmuştu. Nitekim İtalya'nın meşhûr siyasî muharriri Ferrero da *Illustration*'da münteşir makaalesinde bu kanaati te'yîd etmiştir. Çünkü Sultan Hamîd Balkan ittifakının tahakkukuna senelerce mâni olduğu gibi, ba'dehu yerinde kalaydı, yine mümânâata devam eder, Balkan Harbi ihtimâlinin önünü alırdı. Bunda şüpheye mahal verecek mâkul bir sebep göremiyorum. Hattâ müşârünileyhi, harb dolayısiyle menfâsı olan Selânik'ten İstanbul'a getirmek için Almanya sefâret gemisi Loreley ile oraya gitmiş olan paşalar, İstanbul'a avdet lüzûmunu arzettikleri sırada, bi't-tabiî Balkan Harbi'nden de bahsedince, gazete okuması memnû olan Sultan Hamîd'in 'Rumlar'la Bulgarlar'ın ittifakına nasıl mahal bırakıldı?' sözüyle büyük taaccüb ve teessüf izhâr ettiğini, Şerîf Paşa, İstanbul'a avdet ettiğinde hikâye etmişti. Kaldı ki, Balkanlar'a Türkiye ile muhârebe cesâretini veren ve binâenaleyh harbe sâik olan ahvâlden biri Arnavutluk seferi, ikincisi İtalya harbi idi. Devletin zimâmı Sultan Hamîd'in elinde bulunaydı, ne o sefer vukua gelirdi; ne de o harb. Çünki, Arnavutlar'a şikâyet sebebi verilmez; çünki Trablusgarb müdâfaası terkolunmak şöyle dursun, ihmâl bile edilmiyerek, İtalyanlar'a tecâvüz için kapı açık bırakılmazdı. Faraza bu mülâhazata rağmen Balkan Harbi de, Harb-i Umûmî de Sultan Hamîd ahdinde zuhur et-

miş olsaydı, Pâdişah'ın devlet ve milleti o müdhiş Harb-i Umûmî'ye sokmaktan bütün kuvvetiyle tevakkî edeceği şüpheden beriydi." demektedir.

Bu ifâdeler, Sultan Hamîd'in siyasî mahâretini ve tâkip ettiği hâricî politikadaki isâbeti göstermekle berâber, İttihatçılar devrindeki idârî kargaşa ve ihtilâllerin, İtalyan tecâvüzüne ve onun da Balkan ittifakına vücut verdiğini, bozulan Avrupa muvâzenesinin ise umûmî harbe sebep olduğunu ortaya koymaktadır. Hemen bütün müellifler, birbirini tâkip eden bu siyasî hâdiseler arasında, ciddî bir sebep-netîce münâsebetinin bulunduğunda müttefiktirler.

Yine aynı müellif "İtalya, hatır-nişân-ı âlemdir ki, resmen İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne karşı ilân-ı harb etmiş; yâni o kadar haksız bir taarruzu mâzur gösterecek bahâneyi yine o hükûmetin gayr-i makûl harekâtı arasında bulmağa çalışmıştı. Gerek bu harbin zuhûruna vesîle vermek, gerek daha evvel uzun uzadıya hazırlanmış tertîbât-ı siyâsiyeden zerre kadar haberdar olmıyarak, ilân-ı harb karşısında herkesten ziyâde mütehayyir kalmak ve harbin iptidâsından intihâsına kadar Devlet-i Osmaniye'yi bütün medeniyet âleminin maddî ve mânevî müzâharetinden mahrum bir mevki-i vahîmde bırakmış olmak mes'ûliyeti de yine İttihat ve Terakkî kabûnesine râcidir. Böyle ümidsiz bir harbe devam ile İslâm kanının beyhûde heder edilmemesi ve bi'n-netîce Makedonya cihetlerinde vahîm ihtilâtlara imkân verilmemesi pek kolay düşünülebilir basit bir hakîkat iken, seyyiâtı seyyiat ile kapatmak meslek-i muavvecinin icâbı olarak, Meclis'i, milleti ve muhterem Trablusgarb mücâhidlerini oyalayıp, bir buçuk sene hâl-i harbi idâme ve Balkan hükûmetlerine karşı Devlet-i Aliyye'yi zaaf-ü acze ilkaa edenler İttihat ve Terakkî kabîneleridir. Bu hükûmetler, Trablusgarb'ı askersiz bırakarak İtalya'nın burayı istilâsına imkân verdiği gibi, yolsuz hareketlerle İtalyanlar'a bu istilânın vesîlesini de hazırlamış, sonra da mühlik bir zarardan başka netîce vermiyeceğini bildikleri halde harbi bir buçuk sene uzatmış olmakla da Balkan Harbi'nin bâdi-i mes'ûlüdürler." demektedir.

Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi de *Hâtırât-ı Siyâsiye*'sinde aynı noktalara parmak basmakta ve hemen hemen aynı tenkîdlerde bulunmaktadır:

> *"Bu silsile-i nevâibin* (=belâlar silsilesinin) *en mühimi yâni Balkan harbini intâc eden esbâbın en müessiri Trablusgarb ile Bingazi merkez-i saltanat-ı seniyeden baîd ve iki cihetinde bulunan Mısır ve Tunus kıt'aları, ecnebî işgâl-i askerîsi tahtında olacağına binâen, donanması kavî bir devlet tarafından taarruz vukuunda, sevkiyât-ı askeriye icrâsı gayr-i kaabil olduğundan, devr-i sâbıkta Receb Paşa merhûm gibi muktedir bir müşirin kumandası altında bir fırka-i mükemmele-i*

cünûdiye bulundurulduğu gibi, lede'l-hâce yerli ahâli ve Urbândan kuvve-i muâvine teşkîl ve istihdâm olunmak üzere, lüzumu kadar eslihâ ve mühimmât gönderilerek debboylarda hıfzettirilmişti. İtalya başvekili müteveffâ Crispi ile Lord Salisbury beyninde cereyân edip geçenlerde Avrupa cerâidiyle neşredilen muhâberât-ı siyâsiyeden müstefâd olduğu üzere, İtalya devleti haylî vakitten beri Trablusgarb'ı istilâ fikrinde olmayıp, Fransızlar'ın Tunus'u işgâl etmesi üzerine bu maksadı icrâ için fırsat gözetmekte ve maa-zâlik, Trablus'da banka te'sîsi ve menâfi-i iktisadîye teminiyle İtalya efkâr-ı umûmiyesini oyalamakta idi. Meşrutiyetin ilânından sonra her me'mûlün fevkinde olarak memleketin uğradığı nikebât, İtalyanlar'ın ümîdine kuvvet verdi...

"İşte bu sırada Mahmud Şevket Paşa Trablusgarb merkezinde bulunan fırka-i askeriyenin kısm-ı mühimmini, mühimmâtı ile berâber, Yemen'e sevketmeğe karar vererek, Trablusgarb kumandanı İbrahim Paşa'ya tebligât icrâ eyledi. Müşir-i müşârünileyh, bu hareketin mahzûrâtını ve İtalyanlar'ın Trablusgarb'ca olan menviyat ve teşebbüsâtını tafsîlen Harbiye Nezâreti'ne iş'ar ile oradaki askerin nakli Trablus'un İtalyanlar'a teslîminden başka bir şey olmadığını bildirdi; feryâd etti; dinletemedi. Nihâyet fırka-i mezkûre, mühimmâtıyle berâber Yemen'e sevk edildi. Trablusgarb'da jandarma vazîfesini ifâ edebilecek surette pek cüz'î asker bırakıldı. Bununla da kanaat edilmiyerek, Sabah gazetesi sâhib-i imtiyâzının taht-ı tasarrufunda bulunan Kayseri vapuru isticâr olunarak, Trablus askerî debboylarında mahfûz olan eslihâ İstanbul'a celbedildi ve hattâ, mihver-i idâre-i vilâyet olan vâli ile askerin kumandanı dahi Dersaâdet'e getirtilerek, o koca vilâyet en mühim iki müdîr-i umûrdan hâli kaldı. Fe-sübhânallah. Hiss-i kable'l-vuku' kabîlinden olarak, Trablusgarb kıt'a-i vâsi'ası tamâmen esbâb-ı müdâfaadan tecrîd ile İtalyanlar'ın istilâsına küşâde ve âdeta teslîme âmâde bırakıldı.

"Bu hâle kesb-i vukuf eden İtalya hükûmeti, evvelce başlamış olduğu istihzârâtını ikmâl ederek, mühim bir donanma ve cesîm bir ordu ile bağteten Trablusgarb'a hücûm ve merkez-i vilâyetle nukaat-ı mühimme-i sâhili işgâl eyledi ve Bâbıâli'ye teblîğ ettiği notada, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne karşı ilân-ı harb ettiğini sarahaten bildirdi.

"Fevka'l-gâye taaccüb olunacak ahvâldendir ki, Hakkı Paşa haylî müddet sefâretle Roma'da ve Âsım Bey dahi Sofya'da bulunarak, ricâl-i Cemiyet tarafından biri sâdarete, diğeri de âhiren Hâriciye Nezâreti'ne getirildikleri halde, müşârünileyhimâ, nezdinde bulundukları hükûmetlerin Devlet-i Aliyye hakkındaki menviyât-ı muzırra ve

tedârikât-ı seferiyelerine vâkıf olamıyarak bu iki hükûmetin, hakkımızda hüsnüniyet perverde etmekte olduklarını rüfeka-yı muhteremelerine te'mînen beyân ve büyük küçük devletlerle beynimizde münâsebât-ı hasene câri olduğunu Meclis-i Meb'ûsân'da dahi dermeyân ettiler. Şuûnât ise az zamanda bunun aksini isbat eyledi. Dirâyetleri müsellem olan bu iki zât-ı muhteremin 'İzâ câ'el kazâ amye'l-basar=Kazâ gelince göz kör olur.' medlûlünce işin hakaayıkı şöyle dursun, zevâhirini bile his ve takdîr edememiş oldukları anlaşıldı. Zâlike takdîrü'l-azîzü'l-alîm."

Bütün bu yazılanlardan anlaşılmaktadır ki, Jön-Türk hükûmetleri, Kuzey Afrika'daki bu iki Osmanlı vilâyetini âdeta bir yük addederek, elden çıkması için ne mümkünse onu yapmış; ne türlü sakîm tebdîrler icrâ etmek lâzım geliyorsa onları almış ve İtalya'nın ekmeğine yağ sürmüş görünmektedir. Zâten Jön'lükten gelme bir takım heriflerce 500 senelik bir Türk vatanı olan Rumeli, 400 senelik bir Osmanlı ülkesi olan güney eyâletleri hakîkaten bir yüktür. İşin garîbi Gökalp ve Rızâ Nur gibi, millî telâkkîlere bağlı olması lâzım gelen ve kendilerine Türkçü diyen adamların bile bu sakîm anlayış içinde bulunmasıdır. Nitekim birincisi Rumeli ile güney eyâletlerimiz elden giderken, millete "Sevin ki yurdun saf kaldı" diyecek kadar şaşkınlık göstermektedir. İkincisi ise, devletin ülkeler kaybetmesini tekâmül addetmekte, İttihatçılar'ın Harb-i Umûmî'ye girerek devleti tamâmen parçalamalarını "evolution'u tamamlama" olarak görmekte ve "Bunlar, vâkıa yüreğimize derd oluyordu; fakat ben içimden memnûn oluyordum; bunu akıllı olsak biz yapacaktık, 'Allah râzı olsun, Avrupa operatörleri yapıyorlar.' diyordum." gibi türrehat sıralamaktadır. Devletinin parçalanışını can-ü gönülden istiyen, bunu yapan düşmanlarını "operatör" addeden bir zihniyete, dünyanın hiç bir yerinden vatanperverlik ve hamiyet isnad edilemez. Bir asırdan beri inkılâplar ve hârikalar ülkesi (!) hâline gelmiş Türkiye'de, bu çeşit mugâlata ve zıpırlıklar bile fazla reaksiyon uyandırmaz olmuştur. İşin garibi, bu çeşit bir devlet hıyâneti, utanmadan, hicap duymadan yapılabilir hâle gelmiştir. Bizim bâzı vatanperverlerimizin ve münevverlerimizin küçüklüğe bu derece gönüllü, âdi bir Balkan devleti olmaya bu kadar hasretkeş adamlardan terekküp etmesi ve soysuzlaşması da dikkati çeken meselelerden biridir ve başlı başına bir felâket sebebidir. Böylece Türkiye bir demagoji cenneti hüviyetine bürünmüş; akıl almaz icraatın gözü kapalı yapıldığı bir diyar olmuştur. Bu çeşit telâkkîleri, acz içerisinde bulunan zihniyetin düştüğü, havsala kabul etmez şaşkınlıkla mâzur görmek de kolay değildir.

Bununla berâber, İtalyan ultimatomunun Jön-Türk Bâbıâli'sini ciddî bir

şaşkınlığa giriftar ettiği, müşâhitlerin nakillerinden de anlaşılmaktadır. Nitekim İbnülemîn'in neşrettiği, Necmeddin Molla'nın varakası ve müşâhedeleri, bunu ortaya koymakta, o günkü kabînenin aczine ve tereddütlerine ışık tutmaktadır:

"1329 Ramazan bayramının arifesinde İtalya hükûmeti Trablusgarb'a karşı, kadîmden beri beslediği istilâ hırsını tatbîk için müsâid bir zemîn bulmuş; ilk ultimatomu bayram gecesi vermiş ve ertesi gün Dolmabağçe Sarayı'nda muâyede resminin icrâsı hengâmında, herkesin yüzünde derin bir yeîs ve fütûr emâreleri, asabî hareketler ve kulak kulağa görüşmeler müşâhede ediliyordu. Hey'et-i Vükelâ, başta Sadrâzam Hakkı Paşa olduğu halde, azîm bir düşkünlük âsârı içindeydiler... Merâsim bittikten sonra Hey'et-i Vükelâ Dolmabağçe Sarayı'nda .. toplandılar. İki ay kadar evvel Hâriciye Nâzırı bulunan Rif'at Paşa Paris sefîri olarak ayrıldığı için, Hâriciye Nezâreti vazîfesini de Hakkı Paşa deruhde etmişti ve bu sebeple, İtalya sefîrinin verdiği ultimatomu o almıştı.. Beyne'l-vükelâ müzâkerât pek harâretli bir şekilde cereyân ediyordu. Fakat Hakkı Paşa ruhen o derece hâl-i inhitat gösteriyordu ki, kendinden o sırada metîn bir rey ve tedbîr telâkkî edilemiyeceği anlaşılıyordu... Az zaman sonra Âyan ve Meb'ûsân reîsleri Saîd Paşa ve Ahmed Rızâ Bey, hey'ete iltihak etti. Herkes, Saîd Paşa'nın medîd tecrübesine ve kıyâsetine itimâd ile bu büyük felâket karşısında dermeyân edeceği rey ve tedbîri sabırsızlıkla bekliyordu. Evvelâ onun teklîfi üzerine, Almanya elçisi Baron Marschall'in .. mütâlaası sorulmak üzere Mahmud Şevket Paşa'nın .. sefîri görmesi tensîb edildi. Onun müfârekatı esnâsında Hakkı Paşa, sadâret vâzifesini îfâya kendinde kudret kalmadığını ve Pâdişah'tan affını niyâz edeceğini hey'ete söyledi ve benim kulağına eğilerek bir istifânâme kaleme almamı söyledi. Sadâret vazîfesinin Saîd Paşa tarafından deruhde edilmesi hakkında hepimizde hakîkî bir lüzum ve ihtiyaç takdîr edilmeğe başlamış; fakat bu umûmî temâyülü hisseden Saîd Paşa, çekingen bir vaziyet almış idi. (Bahriye Nâzırı) Mahmud Muhtar Paşa, Türk donanmasının Beyrut sularında dolaşmakta olduğundan, İtalya donanması bundan haberdar olursa bir bahrî felâkete de uğrayacağımız endîşesiyle, pek ziyâde telâş gösteriyordu. İki saatlik müfârakattan sonra, Mahmud Şevket Paşa avdet ederek, sefîrle olan mülâkatının netîcesini bildirdi ki, hülâsası, Almanya devleti tarafından bir müdâhaleye imkân olmadığını, lâkin Türkler'in târihî şânlarına lâyık surette vatanlarının bir parçasını müdâfaa edeceklerine kaani olduğunu, sefîrin beyân ettiğinden ibârettir.

"Bundan sonra Saîd Paşa, gâyet yavaş mütâlaa serdine başlıyarak, Trablusgarb'ın Mısır tarzında idâresinin İngiltere Devleti'ne teklîfi husûsunda vükelânın reyini istifsâr etti. Hey'et, bunun bilâhare düşünülebileceğinden ve bugünkü hâdise üzerine müessir ve âcil bir tedbîr olamıyacağından -o sırada makaam-ı sadâret teklîf edilmek üzere huzzâr-ı şâhâneye çıkması teblîğ olunmasıyle- bu cihetin, sadâreti deruhde ettikten sonra tecribe edilmesi düşünüldü. Tarafımdan tesvîd ve tebyîz olunup, Hakkı Paşa'nın imzâ ettiği istifânâme, Pâdişah'a takdîm kılındı ve kabul olundu. O esnâda Hakkı Paşa öyle bir ye'is ve nevmîdîye düşmüştü ki, artık kendisiyle iş üzerinde görüşmek imkânı kalmamıştı. 'Bana bir şey sormayınız. Eski zamanlarda benim vaziyetime düşen sadrâzamların kafasını pâdişahlar binek taşında kestirirlerdi. Ben o haldeyim.' diyordu... Hakkı Paşa sadâret yükünün kendi omuzlarından kaldırıldığını görerek, sükûn ve huzûr hâsıl etmeğe başladı. Benim kulağıma 'Bu günkü vaziyetin kahramanı Kâmil Paşa idi. Onun makaam-ı sadârete gelmesi, bu işi hâl için en müessir bir tarîk olurdu. Fakat bunu ben teklîf edemem. Sen de söyleme. Pâdişah da yapamaz. Maatteessüf vaziyet de müsâid değildir.' dedi. Sebebini sordum. 'Trablusgarb hâdisesi üzerine yapılacak şeyin en kestirme yolunu Kâmil Paşa bulur, icâbında Trablus'u da verir. Kendine ta'rîz için gelenlerin kulağına yavaşça 'İngiltere başvekilinin irşâd ve ihtârını esas ittihaz ettim. Devletin diğer menâfiini taht-ı te'mîne aldım.' der, cevâbını verdi.

"Saîd Paşa huzûrdan avdet etti. Şafak da sökmeğe başlamıştı. Sadâret alayının icrâsından sonra Bâbıâli'de toplanmak üzere vükelâ saraydan ayrıldı. Bâbıâli'de Saîd Paşa'nın riyâsetinde vükelânın ilk ictimâında, Trablus'ta kumandan vekîli miralay Neş'et Bey'e verilmesi lâzım gelen tâlimât hakkında müzâkere cereyan etti. Elde mevcut vesâit-i harbiye ve kuvve-i askeriye ile şehrin hâricine çekilerek müdâfaa ve mukaavemet lüzûmu kararlaştırıldı. Buna dâir telgrafı Saîd Paşa, bana dikte ederek yazdırdı (ve herkese imzâlattıktan sonra) çantasına koydu. Trablus'un Mısır gibi idâresi husûsunun İngiltere devletine teklîfi için Londra sefîri Tevfîk Paşa'ya telgraf çekilmesini Saîd Paşa, tekrar etti; telgraf çekildi. Gelen cevâbın İngiltere hükû-metine atfen 'Geç kaldınız.'dan ibâret bulunduğu bilâhare anlaşıldı.

"Meclis-i vükelânın ikinci ictimâında Saîd Paşa Kâmil, Hüseyin Hilmi ve müşir Ahmed Muhtar Paşaların ayrı ayrı dâvetleriyle, mütâlaalarının istifsâr edilmesini teklîf etti... Dâvet edilen Muhtar Paşa, gâyet sarîh olarak 'Trablusgarb'da mukaavemet bir cinâyettir.' dedi. Bu fikir o vakit hayli ta'rîzi mûcib oldu. Hüseyin Hilmi Paşa, nihâyete

kadar müdâfaa edilmesi re'yinde bulundu. Kâmil Paşa, dâvete icâbet etmedi."

Bu nakilden açıkça anlaşıldığı üzere, İtalya'nın harb ilânıyle hey'et-i vükelâ tam bir şaşkınlık içine düşmüştür. Tâkip edilen yanlış dâhilî ve hâricî politika yüzünden Türkiye "infirad-ı tam" (=tam yalnızlık) hâline sokulmuş ve İtalya'nın Trablus'u alması, âdeta elimizle hazırlanmıştır. İtalya'nın politik vasatı iyi hazırladığı ve Avrupa devletlerini bu çeşit bir tecâvüz için temin ettiği, en fazla ümid bağlanan Almanya'nın davranışıyle de sâbit olmuştur. Almanya sefîri, devleti tarafından herhangi bir siyasî müdâhaleye imkân olmadığını söylemiş; fakat bizi husûsî şekilde mukaavemete teşvîk etmiştir. Bunun sebebi İtalya'nın siyasî vasatı iyi hazırlaması ve Almanya'nın, İngilizler'ce Irak'ta da aynı yola başvurmasından çekinmesidir.

Gâfil avlanan Bâbıâlî'nin, düvel-i muazzamaya notalar yazmaktan başka çâresi kalmamış; fakat bunlardan da bir netîce çıkmamıştır. Saîd Paşa'nın Trablus'u, Mısır gibi, İngiliz işgâline tevdî etmek yolundaki teşebbüsü, Hakkı Paşa'nın eski sadrâzam Kâmil'den aynı cinsten bir ümid beklemesi, hacâletten öte bir şaşkınlık ve siyasî idrâksizliktir. Çünkü o gün için İngiltere'nin tasvîbi olmadan İtalya'nın tecâvüze kalkışmasını kabul etmek imkânı yoktur. İngiltere Mısır'a neden el koymuşsa, Fransa da Tunus'a onun için vaz'iyed etmiştir. Trablusgarb'ı İtalyanlar'ın isteyişi de bu sebepledir ve meselenin esâsı yeni bir şekle bürünen Akdeniz muvâzenesinden ibârettir. Bu çeşit rekaabetleri gâyet iyi bilen ve fiilî büyük kuvvetimizi kaybettiğimizden beri devletlerarası muvâzenelerden çok güzel istifâde eden Bâbıâli'nin, dâhilî keşmekeşten bunu dahi göremediği anlaşılmaktadır. O sırada Bahriye Nâzırı bulunan Mahmud Muhtar Paşa'nın yazdıkları da yukarıdaki satırları te'yîd eder mâhiyettedir:

"Hakîkat-i hâlde Avrupa'ca mühmel ve tecerrüd âleminde kalarak kendini müdâfaadan âciz kalan Türkiye için meseleyi doğrudan doğruya İtalya ile bitirmekten başka çâre kalmamıştı. Vaziyet vahîm olup, mes'ûliyetin sıkletini takdîr ve memleketin menâfi-i hakîkîyesini, dûrbînâne nazarla, tatmîn edecek devlet erlerine müftekar idi. Bu evsâf ise sehlü't-tedâvül nukûddan olmadığı gibi, Hakkı Paşa kabînesinin, kısmen mesele ile alâkadar ve o hususta mübâlâtsızlıklarıyle ma'rûf âzâsı meyânında hiç aranamazdı. Binâenaleyh bu kabîne iki gün bî-sûd müzâkerâttan sonra istifâ ederek mündefi' oldu. Ve kendini kurtarmak kaydına düşen İttihat ve Terakkî sanâdîdi Küçük Saîd Paşa'yı sadârete getirdi. Bu zât derhal yeni bir kabîne teşkîl edeceğine, istifâ eden yalnız Hakkı Paşa imiş gibi, müstafi kabîneye riyâsete koyuldu ve bu

kabîne bir hafta kadar müstakbel kabîne reîsinin riyâseti tahtında ictimâ ve icrâ-yı hükûmet etmek gibi parlamentarizm âlemince görülmemiş garip bir manzara arzeyledi. Sadr-ı cedîdin bu tarz-ı âcîbde işe ibtidâr etmesi nizâın izâlesine sâlih bir suret-i tesviye bulmak için müsâraat göstereceğine delâlet etmiyordu. Her gün in'ikad edip, geceleri dahi sabaha kadar devam eden kabîne ictimâları mütemâdiyen aynı mesele etrafında dönmekle, güyâ maksud hiç bir mes'ûliyete mâruz kalmaksızın ahvâli inkişâf-ı tabiîsine terketmek imiş gibi hiç bir karar ve netîce istihsâl edilememekte idi. İtalyan ultimatomunun ferdây-ı îtâsında İttihatçı gazeteler, güyâ galeyân-ı millîye delâlet edecek surette, gâyet had ve harbcûyâne makaalelerle efkâr-ı umûmîyeyi tehyice başladı. Komita tarafından tezâhürât tertîp olundu ve İtalyan emtiasına boykot için isimler kaydedildi. Fakat İtalyan taarruzunun, bu gürültücülerin musırran iltizamda devam ettikleri eşhâsın müselsel hatâları ve cinâî kusurlarıyle husûle geldiği örtüldü...

"Ultimatomun teblîği sırasında Bahriye Nâzırı idim ve bahrî siparişlerden dolayı Fransa ve İngitere'de bir müddet kaldıktan sonra İstanbul'a teblîğ târihinden bir gün evvel vukû bulan avdetim -dûrbînlik, vatanperverlik, cesâret-i medeniye gibi hasâilin fıkdânı yüzünden- acınacak halde cereyân eden meclis-i vükelâ müzâkerâtına müsâdif oldu. Maamâfih, meselenin suret-i halli hayli basit ve İtalya'nın Trablus'a asker ihrâcını men' etmek kaabil olamayınca, devletlerin vesâyâsına ittibâen ultimatomun zemîni dâiresinde müzâkerâta girişmekten ibâret olup Trablusgarb'daki Türk kıtaatıyle İtalyan kuvve-i askeriyesi arasında bî-taraf bir mıntıka te'sîs etmek muktazî idi. O sâyede de muhârebe te'cîl edilmiş ve vaziyetimizi anlamak için vakit kazanılmış ve bu müzâkere hüsn-i netîceye iktirân etmediği takdîrde silâha sarılmak imkânı dâima elde bulundurulmuş olur idi. İlk günden itibâren bir hafta bu nokta-i nazarı müdâfaa ettim. Saîd Paşa'nın bilâhare mesele hakkında Meclis-i Meb'ûsân'daki beyânatı sırasında, müşir Gâzi Ahmed Muhtar ve sadr-ı sâbık Kâmil ve Hüseyin Hilmi Paşalar gibi ashâb-ı kaal-ü akdin reylerini de istifsarda kusur etmediği ve Gâzi-i müşârünileyhin hüsn-i netîceye îsâli mümkün olmayan bir harbe girişmenin bir cinâyet olacağını beyân ettiğini, Hüseyin Hilmi Paşa ise, vaziyeti başka nazarla görerek, bu işde yegâne sâhib-i rey olan Meclis-i Meb'ûsân'ı toplamak fikrini bi'l-ityân Trablusgarb vilâyetini tek nefer kalıncaya kadar (gâliba bir de kendisi) müdâfaa lüzumunda ısrar ettiğini söylemiştir. Kâmil Paşa dâvete icâbet etmemiş idi. Şunu da kaydedelim ki, Meclis-i Meb'ûsân'ı toplamak lâ-akal üç haftaya mütevakkıf,

işin sulhen veyâ harben tesviyesi için İtalyanlar'ın verdiği mühlet ise 24 saatten ibâret idi.

"Trablusgarb muhârebesiyle infirad-ı tam hâline düşen genç Türkiye'de inkisâr-ı hayâl hadd-i gâyeyi bulmuş, İtalyan darbesiyle mevkii mütezelzil olan İttihad ve Terakkî Cemiyeti de kendi selâmetini müsellehân mukaavemette görmüş ve binâberîn vaktiyle Girid meselesinde olduğu gibi, sokaklarda 'Ya Trablus ya ölüm.' feryâdları ayyuka çıkmış idi. Zavallı halk, hiç bir kanaat-i vicdâniyeye müstenid olmaksızın âteş-i harbi körüklemekte menfaat gören meş'ûm bir hizbin nârına yanıp nâbecâ gayretiyle cism-i devleti ka'r-ı nâyâb-ı felâkete sürüklediğinden bî-haber idi!"

Bu nakil, Bâbiâli'nin içine düştüğü şaşkınlığı ve çâresizliği ortaya koymakla berâber, çok su götürür görüşleri de muhtevîdir. Hiç bir Osmanlı hükûmetinin muhârebesiz toprak terkettiği görülmemiştir. Bu çok eskiden beri takarrür etmiş millî bir an'anedir. Bu sebeple, ne derece zaaf içinde bulunursa bulunsun, her hangi bir kabînenin devletin bir eyâletini sızıltısızca terkedip, iktidarda kalması mümkün değildi.

Diğer taraftan Mahmud Muhtar Paşa'nın İtalyanlar'la şimdilik bîtaraf bir mıntıka tesis edip, muhârebeyi te'cîl etme görüşü, Roma hükûmetinin anûdâne davranışı, fırsatı kaçırmama hâlet-i rûhiyesi, zafer isteyen efkâr-ı umûmîyesini tatmîn mecbûriyeti gibi sebeplerle kaabil-i tatbîk de görünmemektedir. Nitekim Bâbıâli'nin İtalyan ultimatomuna verdiği gâyet küçük düşürücü ve anlaşma arayan cevap bile, Roma hükûmetinde bir mâkes bulamamıştır.

Öte yandan Hüseyin Hilmi Paşa'nın İngiliz sefîri Lowther'e söylediği gibi, "Arablar'ı ihmâl etmekle ithâm edilen hükûmetin bir Arab eyâletini hıristiyan bir devlete bırakması, onun müslüman tebeası üzerindeki prestijini alabildiğine sarsacak, hattâ fiilî kıyâmlara bile sebep olacaktır." Bu yüzden, Bâbıâli'nin herçe-bâd-âbâd mukaavemetten başka çâresi kalmamıştır. Fakat Trablusgarb askersiz, mühimmâtsız, kumandansız ve vâlisizdir. Hakkı Paşa kabînesi, bu yanlış tasarrufuyla büyük bir târihî vebâlin altına girmiştir. Diğer taraftan İtalyanlar'la girişilen muhâsamatın Trablusgarb'a münhasır kalması, fazla karışıklıklar meydana getirmemesi, Avrupa sulhünün devamı bakımından lüzumludur. Bu hususta Avrupa devletleri, lüzumlu hassâsiyeti göstermemişlerdir.

Netîce Balkan ve Cihan harbine vesîle verecek fekâletlere kadar uza-

mıştır. Meşrûtiyet hükûmetlerinin bu netîcedeki dahli, bilfiil değil, dolayısiyle olmuştur. Osmanlı ülkelerinin meşrûtiyetle birlikte içine düştüğü dâhilî iğtişaş, idâresizlik ve fiilî kıyâmlar, topraklarımızda gözü olan devletlerin iştihâlarını kabartmış; Trablus harbinin netîcesi Balkan ittifakı ve Harb-i Umûmî felâketleriyle devam edip gitmiştir.

Bir bakıma da mesele Akdeniz siyâseti ve muvâzenesiyle alâkalıdır. Nasıl ki, Sultan Mahmud'un Ocağı ilgâ hareketiyle başlattığı garip inkılâpların vücûda getirdiği dâhilî kargaşa ve kıyâmlar, Türkiye'yi dışa karşı zayıf kılıp, Fransa'nın Cezâyir'i işgâline sebep olmuş; 93 mağlûbiyetiyle tâkattan düşen Bâbıâli'den İngiltere önce Kıbrıs'ı, sonra Mısır'ı, Fransa ise Tunus'u koparmışsa; meşrûtiyet ihtilâlinin akabinde de İtalya, Trablusgarb'ı kapmıştır. Bunlar devletler arası rekaabetlerin ve Akdeniz'de tâkip ettikleri nizâcû siyâsetin bir netîcesidir. Nitekim bu noktalara işâret eden Mahmud Muhtar Paşa, işin Balkan ve Cihan harblerine kadar uzadığını söyle anlatmaktadır:

"İtalyanlar'ın Trablusgarb'ı kapması bu istilâların son safhasını teşkîl edip, Afrika'da hâkimiyet-i Osmâniye'ye hâtime çekti. Bahr-i Sefîd adalarına gelince, bunlar da âkıbet, İtalya ile Yunanistan beyninde taksîme uğradı. Bu inkılâplar, binnetîce azîm tezelzülâtın mukaddimesi olmaktan hâlî kalamazdı. O derece azîm ki, kürre-i arz belki hiç bir zaman daha şiddetlilerine sahne olmamıştı. Cihana o herc-ü mercin işâretini verenler de İtalyanlar'ın meflûç bir hâle koydukları Türkiye üzerine, bütün kuvvetleriyle müttehiden yüklenen Balkan hükûmetleri oldu; şöyle ki, Şark'ta muvâzeneden eser kalmadı. Zira 1912-1913 muhârebeleri Balkanlar'ı alt-üst etti. İhtirâsâtı teşdîd, ihtilâfâtı müeyyed avâmili teşhîr ederek düvel-i muazzamayı birbirlerine saldırttı. Yirmi milyon halk meydan-ı kâr-u zârda ser-bürîde ve ye's-i mâtem derece-i kisvâya resîde oldu. Bütün dünya fakr-u zarûrete, büyük küçük hep sefâlete düşdü. O azîmü'l-cüsse ebü'l-hevl-i ictimâiyât -ihtilâl, komünizm, bolşevizm gibi mahuf rikâbdarlarıyle- dehşetnümây-ı zuhûr oldu... Daha neler olur, orasını muhavvilü'l-ahvâl olan Hakk-ı lâyezâl bilir. Esrâr-âlûd olan Asya kıt'asında mahfûz hamûle-i mümkinât da henüz muhtefîdir."

İşte bu fecâat devresi Giolitti kabînesinin Babıâlî'ye tevdî ettiği ultimatomla açılmış ve mütâkip felâketlerle devam etmiştir.

Bir sene sekiz buçuk ay kadar devam eden Hakkı Paşa'nın sadâreti, İtalyan ultimatomunun meydana getirdiği rûhî çöküntü yüzünden istifâ etmesiy-

le son bulmuş ve âyân reîsi Saîd Paşa, sekizinci defa sadârete getirilmiştir (29 Eylül 1911/5 Şevvâl 1329).

Trablusgarb kıt'asının uğradığı tecâvüze Hakkı Paşa kabînesinin başına buyruk hareketlerinin sebep olduğuna kaani olan Trablus ve Bingâzi meb'ûsları Sâdık ve Mahmud Nâci Beyler, kabînenin taht-ı muhâkemeye alınması hakkında Meclis-i Meb'ûsân riyâsetine bir takrîr vermişlerdir. Bunda "Hakkı Paşa kabînesinin sırf Trablusgarb'a karşı ihtiyâr eylediği siyasî ve idarî hataları kanlar ağlıyarak arz ve tâdât mecbûriyet-i elîmesinde bulunduk." diyerek, 15-20 bin raddesinde bulunan nizâmiye kuvvetlerinin Yemen'e gönderildiğini, 40-50 bin silâhlıdan teşekkül eden Kuloğlu Ocakları'na ehemmiyet verilmediğini, Osmanlılar'ın ecdâd mirâsı olarak, Afrika'da sâhip oldukları bu yegâne mübârek kıt'anın her türlü müdâfaadan âciz, askersiz, cephânesiz, silâhsız, zâbitsiz, kumandansız, parasız, aç ve sefîl bırakıldığını, İtalya'nın bâziçe-i ihtirâsı olarak terk ve teslîm edildiğini" bildirmişler ve "Hakkı Paşa ile rüfekasını milletin muvâcehesinde ithâm ediyoruz." demişlerdir. Bu ithamlar İttihat Terakkî Cemiyeti'nin nâşir-i efkârı olan *Tanin*'de bile neşredilmiştir. Hakkı Paşa bilâhare bir dostuna yazdığı ve İbnülemîn'ce aynen neşredilen 21 Temmuz 1914 târihli mektubunda, bu mahkemeye sevk işinden bahsetmekte ve "Dîvân-ı Âlî meselesinde üzüldüğüm nokta bâkîdir; bana edilebilecek en büyük cezâ dostlarımın eliyle edilmiştir. Yâni iki ahmakın ithâmı tantanalarla neşredilmiş, *Tanin* dostumuz bunu bir takrîr-i mühim diye neşretmiş, Meclis-i Meb'ûsân tahkîkata başlamış ve bu tahkîkatın netîcesi zuyûf çıktığını ne söylemek, ne yazmağa kimse lüzum görmemiştir. Âdeta Hakkı Paşa'ya sürülen bir lekenin hâliyle kalmasında bir zevk hissedilmiş desem haklı olacağım. Şimdi de câni ve kaatiller gibi afv-ı umûmînin gölgesinde kalıyoruz..." gibi boş ve üzüntüden kaynaklanan mânâsız tebrîe-i nefsîlerde bulunmaktadır. Paşa'nın bu meseledeki gafleti ve suçu böyle basit târizlerle geçiştirilebilecek bir husus değildir. Fakat ne var ki, Trablus meb'ûslarının takrîrine diğer bâzıları daha iştirak etmiş, İttihat ve Terakkî'den ayrılarak müstakil bir hizip teşkîl edenler de buna katılmıştır. Bunun üzerine Cemiyet, bir takım parlamento dolapları çevirerek Hakkı Paşa kabînesinin Dîvân-ı Âlî'ye sevkinin önüne geçmiş ve onu bir müddet sonra "memuriyet-i mahsûsa" ile Londra'ya göndermiştir. Zâten Saîd Paşa da hemen hemen aynı kabînenin riyâsetini deruhde edip, parlamenter rejimle bağdaşmaz bir davranışta bulunmuştur.

İtalya harbinin devâmı esnâsında Türkiye, yeniden dâhilî mücâdelelere düşmüş; hükûmet buhranlarıyle karşılaşmış ve bu dâhilî keşmekeş İtalyan tecâvüzünden de büyük felâketlere sebep olacak bir gelişme göstermeğe başlamıştır.

İtalya'nın Trablusgarb Üzerindeki Siyasî Emelleri, Bunun İçin Devletler Nezdindeki Teşebbüsleri, Harb İçin Siyasî Vasatı Hazırlayışı

İtalya'nın Trablusgarb üzerinde siyasî emeller beslemesi, Fransa'nın Tunus'u ele geçirmesinden sonra başlamış ve yeni bir şekle girmeğe yüz tutan Akdeniz muvâzenesiyle alâkalı bir mesele olarak görünmüştür. İngilizler'in Mısır'a ve Süveyş'e el koyması, Fransızlar'ın Tunus'a vaz'iyed etmeleri, İtalya'nın endîşelenmesine sebep olmuş; Paris hükûmetinin dâimî tehdidi altında kaldığına kanaat getirmiştir. Böylece Fransa'nın Tunus'a vaz'iyed etmesi, İtalya'yı Trablusgarb üzerinde siyasî hâkimiyet kurmağa götüren sebeplerden biri olarak görünmüştür.

Nitekim daha 1890 senesi Temmuzunda İtalyan başvekili olan Crispi, İngiliz hükûmet reîsi Lord Salisbury'ye Tunus'un Fransa nufûzuna geçmesinden duyduğu endîşeyi dile getirmiş ve Trablusgarb'ın Akdeniz'de bir muvâzene temini için kendilerine tevdîi lâzım geldiğini şöyle ifâde etmiştir:

> *"Şâyet Tunus'ta bir hükûmet değişikliği hiç bir itiraz ve muhâlefete uğramaksızın, yâhut haber ve malûmâtımız olmaksızın vuku bulacak olursa, nöbet Trablus'a gelecektir. Cumhuriyet hükûmetinin Trablusgarb'a göz diktiği, hudud üzerindeki devamlı tecâvüzleriyle sâbittir. O takdîrde Fas'tan Mısır'a kadar şimâlî Afrika kâmilen tek bir devletin hükmüne girecek ve Akdeniz'in mukadderâtı ve serbestliği de o devletin eline geçecektir. İtalya, kendi hesâbına, Fransa'nın dâimî tehdîdi altında kalacağı gibi, Büyük Britanya için Malta ve Cebelitarık'ı elde bulundurmak kâfi bir te'minât teşkîl edemez. Bu gibi tehlikelere karşı uyanık bulunmak ve Fransa'nın taleplerini durdurmak lâzımdır. Ne Tunus'un eski hâle dönmesi mümkündür, ne de bugünkü himâye usûlünün siyasî hâkimiyete müncer olmasına mâni olmak kaabildir. Bu sebeple Trablus'u Fransa'dan evvel işgâl ederek, Paris hükûmetinin orayı ele geçirmesi ihtimâlini kaldırmak lâzımdır. Trablusgarb bizim olsa, Bizerte üssü ne İngiltere, ne de İtalya'yı tehdît edebilirdi."*

Aynı adam bir ay kadar sonra yazdığı diğer bir mektupta da "Türkiye'nin buranın işgâline mâni olamıyacağını kat'iyete yakın bir şekilde" ifâde etmiştir.

Lord Salisbury ise buna verdiğe cevapta "Tunus'un uğradığı hâle Trablusgarb'ın da giriftar olmasının ne İngiltere'nin, ne de İtalya'nın siyasî menfaatlerine uyduğunu, bu sebeple böyle bir ihtimâlin önüne geçmek lâzım gel-

diğini, fakat bu çeşit bir tehlikenin yakın zamanda gerçekleşemiyeceğini, Pâdişah'ın bir vilâyetinin daha elden gitmesine râzı olamıyacağını, Rusya'nın müzâheretine iltica edebileceğini" ifâde ederek, "Bu sebeple zât-ı âlîlerine bir tavsiyede bulunmaklığıma müsâade buyrulursa, bu meselede büyük bir sabır ve teennî ile hareket etmenizi; Fransa'nın emelleri kuvveden fiile çıkmadıkça bizi Hünkâr'la gayr-i kaabil-i tâmir şekilde bozuşturacak hareketlerden çekinmenizi pek ricâ edeceğim." demiştir.

Yine Salisbury, Londra'daki İtalyan sefirine de "Akdeniz muvâzenesi zerre kadar tâdile uğrarsa İtalya'nın Trablusgarb'ı işgâl etmesinin behemehal muktazî olduğunu, Akdeniz'in bir Fransız gölü hâline girmemesi için bu işgâlin Avrupa menfaati için lüzumlu bulunduğunu, fakat şimdilik siyasî vasatın buna müsâid olmadığını, Pâdişah'ın, fırsatı kaçırmak istemiyen Rusya'nın müzâheretine mazhar olmasından korkulacağını" bildirerek şöyle söylemiştir:

"İtalya'nın Trablusgarb'a taarruzu, Türkiye'nin taksîmine başlangıç olur. Gerçi Türkiye bu âkıbetten kurtulamazsa da, şimdiki hâlde böyle bir tecâvüz, gerek devletlerin, gerek İngiliz efkâr-ı umûmiyesinin henüz hazmedemiyecekleri bir hâdise teşkîl eder... İtalya, Trablusgarb'ı elde edecektir; ancak geyik kurşun menziline vardıktan sonra ateş edilmelidir ki, yaralanınca kaçıp kurtulamasın."

Burdan anlaşılıyor ki, İngiltere çok evvelden bu işe râzı edilmiştir. Fakat şimdilik vakit müsâid olmadığından, İtalya'nın harekete geçmesini doğru bulmamıştır. Salisbury'in "İtalya'nın Trablusgarb'a taarruzu Türkiye'nin taksîmine başlangıç olur." yolundaki hükmünü, seneler sonra tahakkuk eden bir ileri görüş olarak görmek mümkünse de, kendi menfaatini derkeden bir görüş olarak kabul etmek kolay değildir. Bununla berâber W. Churchill'in 26 Eylül 1911 târihinde A. Nicholsen'e yazdığı "İtalyanlar'ın Trablus meselesi Türkler'i Almanlar'ın kollarına büsbütün atacaktır; İtalya mâcerâsı çok derine inebilir, bizim davranışımız ise, kendimize hem kazanç, hem de zarar sağlayabilir." cümlelerini biraz daha ihtiyatlı görmek ve istikbâli dahi teennîli derkettiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan İtalya yalnız İngiltere'yi değil, Üçlü İttifakı da Trablus tecâvüzünü kabule hazırlamıştır. Nitekim 6 Mayıs 1892 târihinde Berlin'de akdedilen ve muhtelif aralarla tecdîd edilen Üçlü İttifak'ın dokuzuncu maddesinde ise şöyle denilmektedir.

"Almanya ve İtalya, Akdeniz'de kâin şimâlî Afrika havâlisinde,

yâni Bingâzi ile Trablusgarb'da mülkî statükonun muhâfazasına gayret etmeği taahhüd ederler. İki devletin o havâlideki mümessillerine, birbirleriyle sıkı temasta bulunmaları ve karşılıklı yardım etmeleri için tâlimât verilecektir. Şâyet vaziyet, iyice tetkîk edildikten sonra, statükonun muhâfazasının mümkün olmadığını gösterir, Almanya ve İtalya da buna kaani olursa, daha evvel kararlaştırılmış anlaşma mucibince, İtalya'nın muvâzeneyi iâde ve haklı bir tâviz istihsâli maksadıyle, aynı havâlide gerek işgâl tarzında, gerek başka bir şekilde, te'minât makaamında tevessül edeceği her harekete Almanya yardımcı olacaktır. Böyle bir ihtimâlin tahakkukunda her iki devletin İngiltere ile de anlaşmaya çalışması mukarrerdir."

Böylece Üçlü İttifak'ın Almanya ve Avusturya'dan ibâret iki âzâsı da râzı edilmiş demektir.

Fakat İtalya'nın Trablusgarb'a fiilen el koymağa kalkması, Agadir buhranı yüzünden doğmuş ve Fransa'nın, Almanya'nın siyasî hataları netîcesinde Fas'ı ele geçirmesi ise, işi hızlandırmıştır. Nitekim Pankr zırhlısı Agadir önünde demir attığı zaman Hâriciye Vekîli Marchi San Guilliano "İtalya için Trablusgarb'ı istilâ saati gelmiştir." demiştir. Almanya hâriciyesinin Fransa'nın Fas'ı ele geçirmesini sür'atlendiren yanlış bir politika tâkip etmesinin, İtalya'ya emellerini tahakkuk ettirme fırsatı verdiği, Friedrich Stieve tarafından neşredilen İswolski vesâiki ile de sâbittir. Nitekim mösyö Tiltoni, Paris'te Rus sefîri olan İswolski'ye 27 Eylül 1911'de 24 saatlik ultimatomu izâh etmiş ve Trablus krizi hakkında malûmât vererek şöyle konuşmuştur:

"İtalya hükûmetinin teşebbüsü doğrudan doğruya Kiderlen-Wachter politikasının netîcesidir. Almanya Elcezîre mukaavelesinden dönerek Fransa'nın Fas'ta himâye ilânını sür'atlendirip, kendisi için tâvizler aramağa kalkışınca, İtalya için, Trablusgarb üzerindeki saklı haklarını tahakkuk ettirmekten başka yapacak bir şey kalmamıştır. Zira ileride Fransa'da vukua gelebilecek bir kabîne değişikliğiyle bu haklarının unutulmasından yâhut hükümden düşmüş addedilmesinden korkulur."

Görülüyor ki, Fas krizinin aldığı şekil de, İtalya'nın Trablus üzerindeki emellerini, fiiliyâta dökmesini hazırlamıştır. 25 Temmuz 1911'de İtalya, Trablusgarb'ı ele geçirmek üzere olduğunu İngiliz Hâriciye Nâzırı Sir Edward Grey'e bildirmiş ve bu teblîğ büyük bir hoşnudlukla karşılanmıştır. Bununla berâber o günkü İngiliz matbuatı, umûmiyetle, böyle bir şiddet hareketine muhâlefet etmektedir. İngiliz hâriciyesindeki memnûniyetin bir sebe-

bi de 1911 ilkbaharında, bir Mısır müfrezesinin Solom mevkiini işgâl etmesi üzerine Bâbıâli'nin protestoda bulunması, oradaki muhâfız kuvvetini artırması, o sırada âsâr-ı atîka mütehassısı bir kaç Alman'ın Bingâzi civarında dolaşmasının, Londra'ca bu limanın deniz üssü olarak Berlin hükûmetine verileceği zehâbını uyandırması, Roma Bankası'nın Trablus'taki alâkasını bir Cermen mâlî heyetine devretmek tasavvuruna kalkışması gibi sebeplerdir. Nitekim Mahmud Muhtar Paşa bunları zikrederek "İtalyan hâriciyesine mensup bâzılarının kavlince, Trablusgarb'a tecâvüz işâreti İngiltere Hâriciye Nezâreti'nden verilmiş; çünki İngiltere'ce sû'-i te'sîrâtı daha devamlı olabilecek bir Agadir vak'asının hudûsundan korkulmuştur... Her ne hal ise şu muhakkaktır ki, İ'tilâf hükûmetleri, Bahr-i Sefîd'de yine bir Cermen intişârı muhâtarasına mâruz bulundukları zehâbına düşerek Trablus'un İtalya'ya intikalini ehven-i şer gördüler." demektedir.

Diğer taraftan, Trablus ile Bingâzi'de İtalya'nın hak sâhipliği, şimâlî Afrika'nın garb devletleri arasında taksîm edilmesine dâir 1904'te kararlaştırılan tertîp icaplarından da bulunmuştur. Daha 1902 senesinde, Fransa ile İtalya arasında imzalanan karşılıklı bir declaration'da bu husus zikredilmiş, "Fransa'nın Fas'a hulûl ve nufûzuna İtalya'nın bir günâ itirâzı olmadığı gibi, İtalya'nın Trablus ve Bingâzi'ye hulûl nufûzuna da Fransa'nın hiç bir itirâzı yoktur." şeklinde maddeleşmiştir.

Rusya Hâriciye Nâzırı Sasonow 26 Ağustos 1911 târihinde, Paris'teki sefîri İswolski'ye yazdığı mektupta, İtalyan elçisinin kendisine geldiğini, hükûmetinin Trablusgarb'daki Türk hâkimiyetine nihâyet vermek niyetinde olduğunu mahremâne söylediğini ifâde ederek, "Konuşmamız sırasında öğrendim ki, gerek Fransa ile İngiltere, gerekse Almanya ile Avusturya-Macaristan İtalya'nın maksatlarından hem haberdar olmuş, hem de bu emellere karşı hiç bir itirâz ileri sürmemişlerdir." demektedir. Bu hususta Rusya'nın rızâsı ise, İtalya Kralı ile Çar'ın 23-25 Ekim 1909 târihinde vukû bulan Racconigi mülâkâtı esnâsında alınmıştır. Bu mülâkatta, Rusya'nın, Boğazlar üzerindeki talepleri Kral'ca tasdîk edilmiş; bunun üzerine Çar da İtalya'nın Trablusgarb'da hareket serbestîsine muvâfakat göstermiştir.

Bütün bunlar İtalya'nın Trablusgarb'ı istilâ için Avrupa hâriciyelerini temin ettiğini, bu hususta hareket serbestîsine sâhip bulunduğunu ve işgâlin, batı devletlerine sâdece haber vermek sûretiyle yapabilecek bir halde bulunduğunu göstermektedir. Bununla berâber meselenin büyük siyasî ihtilâtlara yol açabilecek derecede derin bir mâhiyeti olduğu da açıktır ve sonraki vukuatla da sâbittir. Nitekim İswolski, yukarıda zikrettiğimiz 27 Eylül 1911 târihli Sasonow'a yazılmış mektubunda, Rusya'nın Trablusgarb'daki İtalyan hareket serbestîsini ne gibi şartlar altında kabul ettiğini hatırladığını, Boğaz-

lar üzerindeki Rus hukukunu tasdîk zımnında teminât vermesi lâzım geldiğini ifâde ettiğini bildirmekte ve "Tittoni müsbet cevap vererek, bu husustaki taahhütlerinin husûsî bir şekilde tesbîtinin kolay olduğunu söyledi." demektedir. Burdan anlaşılmaktadır ki, İtalya, Rusya'nın Türkiye lehine bir müdâhalesinden çekindiği için, bizim malımız olan Boğazlar üzerinde bol keseden tâvizlerde bulunmayı kabul etmiştir. Aslında bu vaadler iki taraf için de siyasî basîretsizliktir.

Aynı sefîr, bir gün evvelki mektubunda da Tittoni'ye Trablus'taki İtalyan askerî hareketinin Balkan devletleri arasında sulhü ihlâl edeceğinden çekindiğini, bunun karışıklıklara sebep olabileceğinden endîşe ettiğini bildirmiş ve bu hususta ne düşündüğünü sormuştur. Tittoni "Balkan devletlerinin durumu şudur: Sırbistan'ın Türkiye'ye müzâherette menfaati vardır. Karadağ'ı durdurmak mümkündür. Geride yalnız Bulgaristan kalıyor. Fakat mâlûmdur ki, Romanya Bulgaristan'ın Türkiye aleyhindeki tecâvüzüne müsâade etmemeği taahhüt etmiştir. Nihâyet, İtalyan filosu kâfi derecede kuvvetlidir ve Türkiye'nin Trablus'a asker sevkine mâni olacaktır. Türkiye, Balkanlar'daki askerî vaziyetini zayıflatmayı göze alamıyacağından vaziyet-i umûmîyede bir değişiklikten korkmaya mahal yoktur." diye cevap vermiştir.

Burdan anlaşılmaktadır ki, İtalyan hâriciyesi, âdeta burnunun ötesini göremiyecek derecede derin bir nikbinliğe kendini kaptırmıştır. Zâten İtalyan efkâr-ı umûmîyesi, hem genişleme siyâsetine taraftar nasyonalistler, hem de Trablusgarb'da husûsî menfaatleri bulunan şahıslar ve sermâyedarlar tarafından tahrik edilmiştir. Güney İtalya hükûmeti ise, Trablusgarb'a, tıpkı bir seyyah gibi elini kolunu sallıyarak gireceğini, kolay bir askerî muvaffakıyet kazanacağını sanmış ve bunun Kuzey ile Güney İtalya arasındaki ayrılık temâyüllerini izâle edeceğini ümit etmiştir. O sırada Kuzey İtalya'da, anavatan hâricindeki soydaşların bulunduğu toprakların İtalya'ya ilhâkını isteyen İrredantiste'ler Avusturya'ya karşı bir kurtuluş harbi açılmasını istemişler, Güney İtalyanlar ise Raconiggi mülâkatından beri Banko di Roma vâsıtasiyle külliyetli yatırım yapılan Trablus'un zabtını arzulamışlardır. Zâten 1909'da Floransa'da toplanan Nasyonalistler kongresinde Trablusgarb ile Bingâzi'nin müstemleke hâline getirilmesi kararlaştırılmış ve geniş bir şekilde propagandaya başlanmıştır. Giolitti hükûmeti mevkiini kuvvetlendirmek için kuvvetli bir hâricî siyâset tarafdarı olan Katolikler'le mûtedil sosyalistlerin yardımına muhtaç olduğundan, yapılan propagandalar, iyi bir vasat da bulmuştur. O günkü İtalyan hükûmetince iç karışıklıkları önlemek, dâhilî politika kavgalarını hafifletmek için, efkâr-ı umûmiyenin gözlerinin dışarıya çevrilmesi de zarûrî addedilmiştir. İtalya böylece Trablus mâcerasına atılmış ve bunun netîceleri de Balkan ve Harb-i Umûmî şeklinde uzayıp gitmiştir.

Başta Avusturya olmak üzere bütün devletler İtalya askerî hareketinin Trablus'la mahdut olmasını temin etmek için çalışmışlardır. Bu noktadaki hassâsiyetleri, Balkan ve Avrupa sulhünün ihlâli endîşesinden doğmaktadır. Fakat bu mevzûda lüzumlu teyakkuzu gösterememişler ve müessir tedbîrler de alamamışlardır. Bilhassa Avusturya, Adriyatik sâhilinde kara ve deniz hareketine girişilmemesinde ısrar etmiştir. Bu sebeple önceleri, İtalyan askerî hareketi, Trablus'a inhisar etmiş; deniz kuvvetleri de umûmiyetle karakol vazîfesi yapmıştır. Fakat sonraları, Trablus'ta bir muvaffakıyet kazanamamaları üzerine, askerî hareketi Ege Denizi'ne ve Çanakkale Boğazı'na kadar genişletmişlerdir. Bu ise, Balkan ve Avrupa sulhünün ihlâline yol açmıştır.

Avusturya velîahdi Ferdinand ile erkân-ı harbiye reîsi Konrad von Hötzendorff İtalya'nın Trablus'ta meşgûliyetinden istifâde edilmesini ve Roma hükûmetine karşı bir ihtiyat harbi açılmasını istemişlerse de, İmparator ile bâzı ricâl bu niyete karşı çıkmışlardır.

Başında Roma sefâretinden gelen Hakkı Paşa'nın bulunduğu Jön-Türk kabînesi, ne Raconiggi mülâkatı, ne Floransa Kongresi kararları, ne de İtalya'da bir seneden beri vuku bulan hazırlıklardan hiç mütenebbih olmamış; bunların halline İtalyan elçiliğindeki briç oyunlarının kifâyet edeceğini sanmış; iç mücâdelelerin şiddetinden hâricî politikayı görememiştir. İtalya'nın Trablusgarb'a taarruzu, Hakkı Paşa kabînesinin Trablusgarb'ı askerden, silâhtan, kumandandan tecrîd etmesine rağmen gelişememiş; çok cüz'î kuvvetimiz, kahraman Libya mücâhidleriyle de birleşerek müstevlîye şiddetle karşı koymuş ve onu âdeta sâhillerinden içeriye sokmamıştır. Fakat muhârebenin uzaması, Türkiye'nin Akdeniz muvâsalatını kesmiş; isyan hâlinde bulunan Arabistan'la mülkî ve askerî bağlarımızı asgarîye indirmiş; Yunanlılar'ın mütemâdiyen ihtilâle sevkettiği Ege Denizi'ndeki adalarımızı müdâfaasız bırakmış; Balkan hükûmetlerinin hepsinin göz diktiği ve türlü fesadlar çevirdikleri Makedonya'yı yeniden iğtişâşa vermelerine yol açmıştır. Türkiye'nin içine düştüğü dâhilî karışıklıklar ise, Balkan hükûmetlerine yeni imkânlar ve ufuklar açmıştır. İşte bu sebepledir ki, Mahmud Muhtar Paşa, "Târihimizde bundan mühlik bir vaziyet-i askeriye ve siyâsiye aransa belki bulunmaz." diyerek, milletimizin başı üzerinde toplanan musîbet ve belâ bulutlarının kaynaştığı o karışık zamanı anlatmaktadır.

İtalya'nın Trablus'a karşı giriştiği askerî hareket, Balkan ve Cihan Harbi şeklinde uzayan büyük belâların da mebdeini teşkîl etmiş; hattâ bunları ihdasla kalmamış, hızlandırmış ve şiddetlendirmiştir.

Trablusgarb Harbi Nâmıyle Anılan İtalyan-Osmanlı Muhârebesi'nin Safahâtı ve Netîceleri

İtalya'nın maksadı, Trablus ve Bingâzi'yi ele geçirmektir. Bu sebeple harb, ilk anda, bir müstemleke muhârebesi şeklinde görünmektedir. Fakat bu topraklar, Arnavutluk, Selânik ve Boğazlar, batı ve güney Anadolu, Sûriye, Filistin, Hicaz ve Yemen kıt'alarını elinde bulunduran, yâni Adriyatik ve Ege Denizleri ile Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'de bitmek tükenmek bilmiyen sâhillere sâhip, Osmanlı Devleti'nin elindedir. Bu sebeple İtalya'nın hareketi, ne kadar mahdut olursa olsun, bu uzun sâhillerden Trablus'a yapılacak yardıma mâni olmak için, geniş bir donanma faaliyetine ihtiyaç göstermektedir. İşte bunun için, İtalya, kara kuvvetlerini kısmen seferber etmesine karşılık, deniz kuvvetlerini, ihtiyatları da dâhil olmak üzere, silâh altına almıştır.

Diğer taraftan Trablus hareketi, bir deniz aşırı çıkarma hareketidir. Bu sebeple, çıkarma ve nakliye işleri de, donanmanın üstündedir. İtalya bu harb için 36 muhârebe gemisi, 62 muhrip, 8 muâvin kruvazör ve muhtelif yardımcı gemilerle birlikte, 145 parça harb teknesi kullanmıştır. Ayrıca 75 nakliye ve 21 kömür gemisiyle birlikte 96 parça donanma çıkarmıştır. Böylece 241 parça gemi, Trablus harbi için seferber edilmiştir. Donanma erâtı ise, 1911 Eylül başlarında 30 bin iken gittikçe artırılmış ve bir kaç ay içinde 41 bine varmıştır. Kara ordusunun da eklenmesiyle bu kuvvet 80 bini geçmiştir. Çıkarma esnâsında ise 912 top kullanılmıştır.

Harbin başından itibâren Osmanlı erkân-ı harbiyesi, İtalya'yı denizlerde tamâmen serbest bırakmış ve deniz hâkimiyetini düşmana teslîm etmiştir. Hattâ Bahriye Nâzırı Mahmud Muhtar Paşa, harbin başında, Beyrut önlerinde tatbîkat yapan Osmanlı donanmasının bir kazaya uğramasından korkmuş ve onun Boğaz'a sığınmasını fâl-i hayır addetmiştir.

Osmanlı donanmasının kazâsız Boğaz'a girişinin bir sebebi de, İtalya'nın yalnız Trablus'a münhasır bir hareket yapacağını ilân etmesi, garb devletlerinden de ancak bu yolda bir icâzet almış bulunmasıdır. Bununla berâber, şu haber, hudutlu bir harb yapıldığını göremiyen İtalyan efkâr-ı umûmîyesince tenkîd edilmiş ve muvaffakıyetsizlik olarak görülmüştür.

Donanmamızın, zaafiyetine rağmen, geniş sâhillerimizden istifâde etmeyişi, bir takım hileler kullanarak teşebbüste bulunmayışı, düşmanın bile hayretini mûcip bir atâlet nümûnesi gibi görünmüştür. Ancak Derne vapuru, 20 bin tüfenk, 2 milyon fişenk, biraz yiyecek ve 15-20 kadar zâbitle Boğaz'dan çıkmış; türlü hilelerle ve ismini "Hamitaz" olarak değiştirip, bir Al-

man vapuru hüviyetine bürünerek, İtalyan donanmasını atlatmış ve harb ilânından bir gün evvel, Trablus'ta malzemesini boşalttıktan sonra, mürettebâtı tarafından batırılmıştır. İtalyanlar vapurun hareketini haber almalarına, husûsî surette araştırmalarına ve bir kaç defa da rastlamalarına rağmen, isim değiştirdiğinden dolayı yanılmışlardır. Derne vapuru vazîfesini yapmış; silâhtan ve mühimmâttan mahrum bırakılan Trablus'un, düşmana karşı mukaavemetini hazırlayıcı bir rol oynamıştır. Bilâhare İtalyanlar batırılan bu gemiyi çıkarmışlar ve "Bingâzi" ismiyle ikinci sınıf bir yardımcı gemi olarak kullanmışlardır. "Üsküdar" ve "Kayseri" vapurları da, böyle mühimmat ve asker yüklü olarak, İzmir'den hareket etmişler; izlerini kaybederek, vazîfelerini yapmışlardır. "Kayseri" vapuru, bilâhare hastahane gemisi olarak Kızıldeniz'de vazîfe görürken, İtalyan donanması tarafından zaptedilmiştir. Bunlar Trablusgarb'a yapılan ufak yardımlardır ve Türk donanmasının bundan gayrı kayda değer fiilî bir hareketi olmamıştır. Bununla berâber bu pasif kalış bile, sâhillerimizin çok geniş olması yüzünden, İtalyan donanmasının kontrol vazîfesini güçleştirmiş ve onu pek çok masrafa sokmuştur. Bu ise İtalyan efkâr-ı umûmîyesinde sızıltılar doğurmuştur.

İlk Osmanlı-İtalyan müsâdemesi, Preveze şimâlinde Reşâdiye limanında vuku bulmuş ve bir kaç düşman muhribi, "Tayyar" ve "Antalya" torpidolarımıza hücum etmiştir. Sâhildeki ahâli ve bot üzerine yapılan bu ateş müessir olmuş ve gemideki mermiler de infilâk etmiştir. Diğer bot ise, ateş üzerine, pruvasını sâhile çevirerek karaya bindirmiştir. Bu sırada gümrük binâsı da bombalanmıştır. Bu hâdise cereyan ederken, Preveze önlerinde bulunan "Nevâ" vapuru da İtalyan gemileri tarafından esîr alınmıştır. Bu müsâdemeler 29 Eylül 1911 günü vukua gelmiş ve İtalya'nın harb ilânından evvele rastlamıştır. Yâni İtalya tam ve hukuk hârici bir mütecâviz hüviyetine bürünmüştür.

Bu sırada, asker ve malzeme taşıyan, 1319 tonluk "Sabah" vapuru ise yükünü boşalttıktan ve mürettebatını Medua'da bıraktıktan sonra zapdedilmiştir.

Öte yandan, 1 Ekim'de, bir kaç İtalyan gemisi, Preveze istihkâmlarını bombardıman etmiş ve gerekli mukaabeleyi görmüştür. Adriyatik sâhillerindeki bu harekât, Avusturya'yı tedirgin ettiği gibi, Rusya'yı da kuşkulandırmıştır. Bu sebeple o gün, Petersburg'daki İtalyan sefîrine "Bu hareketin İtalya tarafından hürmet edileceği taahhüt edilen Balkan statükosunu bozabileceği" bildirilmiş; böyle davranışlardan vazgeçilmesi istenmiştir. Avusturya hükûmeti de Viyana'daki İtalyan sefîrine, 1897'deki anlaşmaya istinad ederek, "Adriyatik sâhillerinde harb harekâtına girmemesini" istemiştir. Bu siyasî baskılar, İtalya'nın Adriyatik Denizi'ndeki harb harekâtını haylî tahdit

etmiştir. Avusturya hudutlara kuvvet de yığarak İtalya'yı tehdit etmiş ve harbin Trablusgarb'a inhisarını temin etmek istemiştir. Nitekim, İtalya Bahriye Nezâreti, Adriyatik'teki filo kumandanına gönderdiği bir emirnâmede "Sâhillere karşı bir harekâta girilmesini kat'î surette men' etmiş; yalnız limanlardaki gemileri tehdit ederek hapsetmelerini" istemiştir. Bir müddet sonra ise Adriyatik sâhillerinin keşfinin bittiği bildirilerek, bu denizdeki harekâttan vazgeçilmiş; hattâ buradaki deniz kuvveti bile çekilmiştir.

Bu hâdise, Osmanlı Devleti'nin kalbgâhına karşı yapılacak bir mücâdelenin, bütün Avrupa'yı ayaklandıracağını ve kıt'a sulhünün devamını bile imkânsız kılacağını açıkça göstermektedir. Bu husus açık bir hakîkat iken ve İtalyan-Osmanlı müsâdemesinin, Trablus'a inhisar ettirilmesi de kolay değilken, Avrupa hâriciyelerinin kayıtsızlıkları, kendileri için de bir seri felâketleri doğurmuştur.

Diğer taraftan, batı hâriciyelerince, İtalyan harb gücünün olduğundan fazla büyütülmesi; buna mukaabil Libya'daki Osmanlı hâkimiyetinin istisgar edilmesi de büyük hatalardandır. Ayrıca, Hilâfet nufûzunun ve müslüman mantalitesinin yanlış mütâlaa edilmesi, hattâ hafife alınması da dünya sulhünü ihlâl edecek büyük yanılmalardan birini teşkîl etmiştir. Libya'da hemen hemen hiç bir askerî kuvvetimizin olmayışı ve dâhilî karışıklıklardan baş alamaz vaziyette bulunuşumuz da, işgâlin kolay olacağı zannını ilkaa etmiştir. İtalyanlar bile, harbin başında, bu çeşit bir nikbinliğe kendilerini kaptırmışlar; Libya'yı sızıltısızca işgâl edeceklerini, yerli ahâlinin kendilerine kucak açacağını sanmışlardır. Fakat iş, sandıkları gibi olmamıştır.

İşte İtalyan donanması, bu nikbin görüşlerle, 2 Ekim 1911/7 Şevval 1329 günü Trablusgarb limanını abluka etmiş ve amiral Faravelli, şehrin teslîm olmasını istemiştir. O sırada şehirde bulunan bir kaç bin Osmanlı askerinin hemen hepsi içerilere çekilmiştir. Mahallî kumandan, 3 Ekim'de İtalyan amiraline "Bütün Osmanlı halkının son nefere kadar, vatanlarını müdâfaa için yemin etmiş olduklarını" bildirmiş; İstanbul'la konuşmak için zaman istemiştir. Vakit kazanmak maksadına mâtuf olan bu talep, düşman tarafından kabul edilmemiş ve aynı gün, istihkâmlara karşı bombardıman başlamıştır. Hikmet Nâci, İtalyan kaynaklarının aksine olarak, "Bombardımanın çok şiddetli olduğunu, sâdece askerî tesislerin değil, halkın barındığı bir çok yerlerle hastahanelerin de yakılıp yıkıldığını; yalnız ilk gün Trablus'ta şehîd düşenlerin, asker ve sivil olarak 4 bini bulduğunu" yazmaktadır. Hamîdîye ve Sultaniye istihkâmlarındaki topların menzilleri kısa olduğundan, müessir bir atış yapılamamış ve uzun menzilli İtalyan donanma topları, şiddetli endahtlarda bulunmuşlardır. Bir müddet sonra kara bataryalarımız susmuş; bunun üzerine İtalyanlar bir keşif çıkarması yapmışlardır. Topların

kamalarının sökülüp götürüldüğü anlaşılmış; bataryaların yanında, bir kaç askerimizin şehîd olduğu görülmüştür.

İtalyan Bahriye Nezâreti, amiralin istediği kuvvetleri bir hafta sonra göndereceğini bildirmiş; fakat mukaavemet görmeyen düşman, karaya 1732 kişi çıkararak, 4 Ekim'de şehri işgâl etmiştir. Albay Cagni emrindeki bu işgâl kuvveti, şehrin dışında, 8 kilometre uzunluğunda bir müdâfaa hattı kurmuştur. Bu hat, son derece zayıf ve en ufak bir taarruza bile mukaavemet gösteremez halde bulunmasına rağmen, bir tehlikeye mâruz kalmamıştır. Burada, İtalyan tarafdarı bir adam olarak addolunan ve halkça "Dînini gâvura satan" bir adam olarak tanınan Hassuna Paşa ile diğer bâzı hâinler, düşmanla işbirliği yapmağa kalkışmışlardır. Hattâ İtalyanlar, Hassuna'dan, halkın elindeki silâhların toplanması için yardım istemişler ve her silâha iki taleri vermişlerdir. Böylece 700 kadar mavzer ile bir çok martin satın alınmıştır.

Şehri işgâl eden İtalyanlar, çeşitli şekilde iz'âc edilmiş; geceleri yapılan baskınlarla tedirgin edilmişlerdir. Bu yüzden düşman çok sert tedbîrler almıştır. Şehir içinde yerli kıyâfetine giren Türk zâbitleri ve mücâhidler, bir câsus ağı kurmuşlar ve dışarıdaki kuvvetlerimizle irtibat tesis etmişlerdir. Dışarıdaki Türk kuvvetleri, muhtelif aralarla, fakat pek az bir askerle, İtalyan ileri karakollarına yoklama taarruzları yaparak, düşmanı iz'âc etmişlerdir. Bunlar, şehirdeki halkın mâneviyâtını takviye etmiş ve düşmanla işbirliği edenleri de dizginlemiştir.

11 Ekim'de Trablusgarb ve Sirenayk Umûmî Vâlisi ve İstilâ Orduları Başkumandanı tâyin edilen korgeneral Carlo Caneva, bir gemi konvoyu ile gelmiş ve büyük bir merâsimle karaya çıkmıştır. Bilâhare kara kuvvetleri ve ağırlıklar da, denizin çok dalgalı olması yüzünden 9 günde karaya çıkarılabilmiştir. Trablus hücûma uğradığı anda, amiral Aubry de, bir filo ile Tobruk'u abluka etmiş ve pek az jandarma erine kumanda eden bir mülâzim-i sânîye, şehri teslîm etmesini bildirmiştir. Zâbit, hükûmetten her hangi bir emir almadığını söyleyerek, talebi geri çevirmiştir. Ertesi gün, Tobruk önlerinde bulunan bâzı tahkîmât ile bir kaç âdî siper, bombardıman edilmiş ve kasaba da ateşe tutulmuştur. Bu ateşlerden, ancak bir kaç adamın kaçıştığı görülmüştür. Şehirde adam olmadığı anlaşılınca, çıkarma birlikleri harekete geçmiş ve tek bir âmâdan gayrı kimsenin kalmadığı kasabayı zabtetmişlerdir (4 Ekim 1911/10 Şevval 1329). Asker ile ahâlinin içerilere çekildiği anlaşılmıştır. Burayı işgâl eden filodan bir kısmı 15 Ekim'de Derne önüne gelmiş ve şehri teslîm teklîfi reddedilince de, cebren işgâle hazırlanmıştır. Fakat o sırada devam eden dalgalı deniz işi aksatmış; bombardıman bir netîce vermemiş; İtalyan atışları pek isâbetsiz olmuştur. Yapılan çıkarma teşebbüsü

sâhildeki siperlerde mevzilenen askerlerimiz tarafından ateşle karşılanmış ve esâsen, dalgadan serseme dönen ihraç grubu geri dönmüştür. Buradaki binbaşımız, yerli halkın kırılmasını lüzumsuz görüp, geceleyin, kendi kuvveti ve 200 kadar bedevî ile içerilere çekilmiştir. Zâten Türk kuvvetlerinin şehirlerde mukaavemet etmemeleri de, sivil ahâlinin, kırılmaması için başvurulan zarûrî bir tedbîr olarak görünmektedir. İtalyanlar, burada da, Ali Gibrin nâmında bir hâin bulmuşlardır. 19 Ekim'de ise, aynı şekilde, Bingâzi'ye çıkılmıştır. Aynı gün, general Amaglio, karargâhını kurmuş ve şiddetli yağmur ve denizden sersemliyen askerler ise, Gialian mevkiinde, bir Türk müfrezesinin hücûmuna mâruz kalmıştır. Düşman gemileri, buradaki Türk mevzilerini döverken, bir kısım kuvvetimiz, geriden bir taarruz hareketine girişmiş ve İtalyanlar'ı sıkıştırmıştır. Bu hareketimiz ancak, düşmana biraz telefât verdirmiştir.

O sırada İstanbul'dan bâzı zâbitler gelmiş; Trablus muhârebelerine iştirak ve burada kuvvetlerimizi tensîke başlamışlardır. Bunların arasında, gâyet atak ve cesur bir adam olan Enver de vardır. "Dâmâd-ı Hazret-i Şehriyârî" ünvanını da taşıyan bu genç erkân-ı harb binbaşısı, hemen faaliyete girişmiş ve ahâliye bir beyânnâme neşretmiştir. "Halîfe'nin dâmâdı"nın Trablusgarb'a gelmesi, hem ahâlinin hem de oradaki askerlerimizin mâneviyâtını yükseltmiştir. Bütün zaaflarına ve pek büyük hatâlarına rağmen idealist ve cesur bir adam olan Enver, neşrettiği beyânnâmede:

> *"Sizi 'Halîfeniz İtalyanlar'a sattı.' gibi, sırf iftirâdan ibâret yalanlarla kandırmak istediler. Fakat emîn olunuz ki, Halîfe-i A'zam sizi, ey Saltanat-ı Osmâniye'nin sevgili evlâdları, sizi kurtarmak için bütün evlâdını fedâ etmeğe yemîn etmiştir. Hâşâ, siz satılmadınız ve satılmıyacaksınız. Nâmınız Pâdişah'ın, millet-i İslâmiye'nin kalbine nakşedilmiş bulunuyor. Halîfe-i A'zam efendimiz sizi düşmanın elinden halâs için beni buraya gönderdi. Geliniz, geliniz, samîmî kardeşlerinize kavuşunuz. Pâdişahımızın imdâdınıza gönderdiği kardeşlerinizle kucaklaşınız."*

demiş ve 15 gün içinde kendisine iltihak etmelerini, gelmiyenlerin düşmana mutâvaat etmiş kimseler addedileceğini bildirmiştir. Bu beyânnâme altındaki unvan "Dâmâd-ı Hazret-i Pâdişâhî ve Bingâzi Ordusu Kumandanı" olarak atılmıştır. "Halîfenin Dâmâdı" tâbirinin hassaten kullanılışı, Libya müslüman efkâr-ı umûmîyesini tahrîk maksadına dayanmaktadır. Bu tâbirin sihirkâr tesiri hemen görülmüş ve bir çok mücâhid, fevc fevc, küffâra karşı cihâd farîzasını îfâya koşmuştur.

Aynı anda Afrika'da, İslâmiyet'in yayılması ve inkişâfı için bir Uhuvvet-i İslâmiye Teşkilâtı kurmuş ve çöldeki zâviyeleriyle pek köklü bir nufûza sâhip bulunan Sunûsî Hânedanı'nın ve pîrânının necîb evlâdı Seyyid Ahmed el-Sunûsî hazretleri de, tâmim ettiği bir beyânnâme ile müslümanları, kâfirlere karşı cihâda dâvet etmiştir. Bu dâvetnâmede, kâfirlere karşı cihâdı emreden âyet ve hadîsler, pek sûzişli bir uslûpla dile getirilmiş; mücâhid-i fî-sebîlillâh olanların ind-i İlâhî'deki yüksek mevkii anlatılmış ve sonunda da "Ben bütün sahra mücâhidleriyle geliyorum; şimdiye kadar geç kalmamıza sebep, silâh, top ve cephânenin ihzârıdır. Fakat ben gelince sizi yüksek ve muhterem, livây-ı İslâmı mağrur ve mütemevvic, düşmanı inler ve harb meydanını kelime-i vâhide ile çınlar görmek isterim." denmiştir.

Şimâlî Afrika'nın en nufûzlu meşâyihinden olan Seyyid Ahmed el-Sunûsî hazretlerinin bu cihad dâveti, geniş bir tesir yapmış ve bir çok müslüman, mücâdele meydanına koşmuştur.*Târîh-i İbn-i Galbun* tercümesinin başında bura ahâlisinin husûsiyetleri "Her ne kadar bedevîü't-tab' iseler de sokulgan ve gâyet mutî' olduklarından şeref-tevârüd eden fermân-ı âlîyi ve evâmir-nâme-i sâmiyeyi bi-hulûsi'l-cinân istima' edip ahkâm-ı münîfesinin kemâl-i hâhiş ve rağbetle tenfîz ve icrâsını çocuklarına varınca farz-ı ayn bildikleri misillü, metbu-ı mufahhamları uğruna sahîhan fedây-ı mâl-ü can etmek en küçüklerine, gâyet büyük iftihâr ve şerefli bir tabîat-i celîledir." cümleleriyle dile getirilmekte ve İstanbul'daki Hilâfet makaamına bağlılıkları anlatılmaktadır.

İşte bu yüksek hâlet-i rûhiye ve pek büyük haslet-i İslâmiye, çok az miktardaki askerimizle zâbitlerimizi, geniş bir yardım halkasıyle sarmış; istilâcı düşmanın teknik üstünlüğü sâhillerden öteye geçirilmemiş ve çok müşkil bir vaziyete sokulmuştur. Bunun için düşman sâhil şehirleri içinde kendi ördüğü ağa kapatılmış; hattâ muhâsara edilmiş gibidir. Uzun sâhiller üzerinde bulunan ve zâten seyrek olan liman şehirlerinden içeriye girememiş; bunlar arasındaki irtibatı da deniz kuvvetiyle temin edebilmiştir. Sâhil şehirleri dışındaki yerler ve geniş çöllerle vahalar, Osmanlı nufûzundadır. Buraya çıkacak İtalyan kuvvetleri ve müfrezeleri, nereden geleceği belli olmayan tehlikelerle karşı karşıyadır. Sâhil şehirlerindeki İtalyan müdâfaası bile devamlı baskınlara ve tecâvüzlere uğramaktadır. Bunun en büyük sebebi de, büyük mânevî ve maddî nufûza sâhip Sunûsî teşkîlâtının ve bedevî kabîle reîslerinin Osmanlı zâbitleri ve askerleri ile müttehiden hareket etmeleridir.

Burada düşmana karşı çok oynak ve atak bir tâbiye kullanılmış; vasıtasızlığın ve kuvvetsizliğin zaafları, arâzi ve cemiyet yapısından istifâde edilerek giderilmeğe çalışılmıştır. Nitekim Homs işgâlinde vukua gelen Mergheb

muhârebesinde ve Trablusgarb'daki Seydî Masrî ve Aynü'l-Zâra harblerinde de bu çeşit bir tâbiye kullanılmıştır. İtalyanlar Homs'u almakla kuvvetlerimizin gerilerini tehdîd edeceklerini düşünmüşler ve 21 Ekim'de, bir kaç zırhlı ile bu sâhil şehrine çıkarma yapmışlardır. 24 saatte 3000 kadar asker çıkarmışlar ve şehrin etrafında siperler kazarak bir müdâfaa hattı kurmuşlardır. Fakat şehrin yakını ârızalı olduğundan, düşmanın görüş ufku dardır ve Türk kuvvetleri de arâzinin durumundan azamî şekilde istifâde etmektedir. 23 Ekim'de düşman, şehre hâkim olan Mergheb Tepesi'ni işgâli düşünmüş ve alaydan çıkardığı iki tabur ve bir kaç bölük ile harekete girişmiştir. Türk ve Arab kuvvetleri, arâziden pek iyi istifâde ederek bu teşebbüsü akîm bırakmağa çalışmış; yer yer süngü hücûmu dahi yaparak, düşmanı dehşete düşürmüştür. Ârızalardan gâyet iyi istifâde ederek gizlenen mücâhidlerin isâbetli atışlarla düşmanı teker teker avlamaları, teşebbüsün muvaffak olamıyacağı kanaatini uyandırmış ve İtalyan kumandanı çekilme emri vermiştir. Bu çekilme esnâsında da kuvvetlerimiz, düşmanı tâkip edip telefât verdirmiştir. 28 Ekim'de ise kuvvetlerimiz, mukaabil taarruza geçmiş ve düşmanın en zayıf bulunduğu garb tarafına saldırmıştır. Fakat İtalyan deniz topçusunun şiddetli ateşleri, bu taarruzun muvaffakıyete ulaşmasına mâni olmuştur. Türk taarruzları 27 Şubat 1912'ye kadar, muhtelif aralarla devam etmiş ve düşmana göz açtırmamıştır. Erkân-ı Harbiye'ce neşredilen ve bir İtalyan tarafından yazılan *Türk-İtalyan Harb Târihi* isimli eserde, bu muhârebe hakkında şöyle denilmektedir:

> *"Mergheb'den çekilmemiz, bütün bir sahayı düşmana serbest bırakmıştı. Böylelikle düşman, bizi, sepete girmiş bir vaziyette yakalıyor ve taarruz ediyordu. Nihâyet Mergheb alınıncaya kadar dört ay geçmiş ve düşman 23 Ekim 1911'den 27 Şubat 1912'ye kadar, kendi elinde bulunan hâkim sırtlardan, bizi çok sıkan taarruzlar yapmıştır. Homs şehrini istihdaf eden bu taarruzlar, bizi çok rahatsız etmiştir. Türkler bu hücumlarda top dahi kullanmışlardır. Daha 28 Ekim 1911 târihini tâkip eden ilk günlerden itibâren, düşmanın çok cesur ve cevvâl bir tâbiye kullandığını görüyorduk. Arâzinin çok kapalı olmasından istifâde ederek, oradan buradan mükemmel taarruzlar yapıyordu. Bu arada bizim taarruz yapmamıza imkân bile kalmıyordu. Biz, hiç bir yüksek mevkiye sâhip olamadığımızdan, düşmanın bu cevvâl hareketlerine cevap bile veremiyorduk. Düşman, belki yalnız iki adet olan topunu da çok mâhir surette kullanıyordu... Şüphesiz düşman bu hareketleriyle bir taraftan bizim kuvve-i mâneviyemizi azaltmak isterken, diğer taraftan da şehirdeki Araplar'a, Türkler'den dahi üstün kuvvetlere*

mâlik olduklarını, mukaavemetin zaferle sona ereceğini anlatmak istiyordu."

Bu ifâdeler, Türk askerî hareketinin, elde mevcut imkân ve vâsıtalardan ne derece iyi istifâde edilerek icrâ edildiğini ortaya koymakta ve bize karşı çok tarafgîr düşmanlıklar gösteren bir adamın bile hakkı teslîm etmek mecbûriyetinde kaldığını anlatmaktadır.

Aynı çeşit taarruzlar, Trablusgarb'daki İtalyan kuvvetine de tevcîh edilmiştir. Düşmanın çıkarma hareketinin akabinde, Türk ve Arab kuvvetleri, Trablusgarb'ın 7 kilometre hâricinde, Cebel-i Can'an'daki Ayn-i Zâra mevkiinde toplanmağa başlamışlardır. Buradaki kumandanlarımız, oraların en muharib unsurları olan bedevî kabîlelerden, muntazam ve irtibatlı çete grupları teşkîl etmişlerdir. Trablusgarb ovasında, gözün nufûz edemiyeceği derecede çok ağaç, tarla, duvarlarla çevrili köyler, binlerce kulübe, mağara ve mezarlık mevcuttur. Binlerce gizlenecek yer, pusu mahalli ve düşman için tuzak teşkîl edebilecek tabiî siperler, muhârebe meydanının husûsiyetleridir. Türk ve Arab kuvvetleri, şehrin su ihtiyacını karşılayan Bu-Meliana'daki kuyuları da ele geçirmek istemişlerdir. İtalyan kuvvetleri çıkarma esnâsında dahi tâciz edilmiştir. 23 Ekim 1911'de 500 kişilik bir Türk kuvveti, düşmanın garb tarafındaki müdâfaa hattına karşı bir nümâyiş taarruzunda bulunmuş; fakat deniz topçusunun atışları üzerine geri çekilmiştir. Bilâhare düşmanın şark hatlarına taarruza geçilmiş ve Seydi Masrî'ye yüklenilmiştir. Mücâhidlerin bu taarruzları az zamanda inkişâf etmiş ve şark cephesini baştanbaşa kaplamıştır. İtalyanlar buraya takviye kuvvetleri göndermişlerdir. Mücâhidler, disiplinli bir çekilme hareketi yaparak, düşmanı içlerine almışlardır. İtalyanlar, Türk kuvvetlerini tâkip ediyoruz diyerek ilerlemişler ve yüzlerce tuzak mahallinin bulunduğu sahaya dâhil olmuşlardır. Düşman tam av menziline girince, bir çok mücâhidin gizlendiği gerideki yerlerle öndeki askerlerimizin ateşlerine mâruz kalmıştır. Böylece İtalyanlar, iki ateş arasında kalmışlar ve pek çok telefat vermeye başlamışlardır. Sıkışan düşman kuvveti kumandanı Albay Fara, yardım istemiş; fakat gelen takviye de, cephe içine sızmış mücâhidlerin tuzakları yüzünden erimeye yüz tutmuştur. Buradaki her palmiye, ustalıklı kazılmış ve dışarıdan görülmeyen bir siper ve pusu mevkii olmuş; çitler, mezarlıklar, kulübeler ve mağaralarda gizlenen mücâhidler, düşmanı fırsat vermeden haklamaya başlamışlardır. Nihâyet Sciara Sciat'taki Türk ve Arab kuvvetlerinin taarruzu, cephe dışındaki ve içindeki mücâhidleri birleştirmiş ve bir kaç İtalyan bölüğü Henni yakınlarındaki Rebab mezarlığına sürülmüş ve tamâmen imhâ edilmiştir. Muhârebe, İtalyan istilâ kuvvetlerine verdirilen ağır kayıplarla, akşama kadar devam et-

miş; 20 subay ile 500 düşman öldürülmüş ve 1500'den fazlası da safdışı edilmiştir.

Bu muhârebe, İtalyanlar'ın gözünü çok korkutmuş; her Arab'dan şüphelenmeğe başlamışlar; Trablusgarb'daki ahâliyi bile iz'aca kalkmışlar; câmilerde namaza dâvet eden müezzinleri dahi, halka haber veriyor ve onları tahrîk ediyor diye sıkıştırmışlardır. Bu taarruzlardan sonra, ovada ve şehirdeki müslüman evlerine baskınlar tertip etmişler; bî-günâh ihtiyarları ve sabi denecek çocukları bile yakalıyarak hapsetmişler; sokak ortasında kurdukları pestenkârânî mahkemelerle, bunları idâma mahkûm edip öldürmüşlerdir. Şu âdî hareketleri, medeniyetçilik dâvâsına kalkışan İtalyanlar'ın ne kadar cebîn ve hunhar bir zulüm yaptıklarını meydana koymuş ve halk arasına, kendi aleyhlerine sönmez kin tohumları ekmiştir. Hikmet Nâci, "İlk başarısı üzerine taarruz alanını genişleten müstevlî, Aynü'l-Zâra meydan savaşlarında, ikişer alayla bozguna uğradı; o sâyede milisler silâh, cephâne ve yeni toplara kavuştu. Mücâhidlerin çoğu İtalyan elbisesi giyindi. Yüzlerinin esmer rengi ve başlarındaki bez kefiyelerle kırmızı, yayvan fesler, kendilerini ayırd etmeye yarayan nişânelerdi. Gece baskınları yapan milisler ise külliyetli malzeme ele geçirdi." diyerek, bu muhârebeleri anlatmaktadır.

Yukarıda sözü edilen İtalyan kaynağı, muhârebe akabinde "muhtelif cürümlerle ithâm edilerek yakalananların pek çok olduğunu, Trablusgarb'a doğru bir mahkûm akımının devam ettiğini, rastgelinen Arablar'ın Türkler'e yardım etmemesi için tevkif edildiğini, bunların bir kısmının suçlarını hayatlarıyle ödediklerini" söyliyerek, yaptıkları zulmü açıkça itiraf etmektedir. Aynı kaynak "Bunlara rağmen şehir içindeki ve dışındaki çetelerin tamâmen imhâsının güç olduğunu, sırf dînî tahrîkât dolayısiyle ayaklanan Arablar'ın, arâzinin bütün ârızalarından istifâde ettiklerini, Türkler'in kendilerini dâhilden mağlûb etmek ve denize dökmek istediklerini" söylemekte ve şöyle demektedir:

"Böylelikle hazırladıkları mukaavemet ve silâhlarının nâmusunu kurtarmak ve Halîfe'nin, bura halkı üzerindeki prestijini iâde etmeği arzû ediyorlardı. Türk askeri harb etmek husûsunda târih huzûruna yeni çıkmıyordu. Hakîkaten vatanı uğrunda mücâdelede tahammül ve fazîlete nümûne teşkîl edecek olan bu asker, bilhassa dînî tarafı tahrîk edildiği zaman hiç bir şey düşünmeden yırtıcı bir mahlûk gibi muhârebe ediyordu. Artık o, vatanı için sebebini sormadan fedâkârlığın en son derecesini de ortaya atıyordu. Lâkin Türk kumandanlığı Arablar'ın muhârebe kaabiliyetini de düşünmek mecbûriyetindeydi. Zirâ bunlar da Hazret-i Muhammed adına hizmete çağrılmışlardı. Arablar'ın hisle-

ri bir defa tahrîk edilince, kolay kolay sükûnete geçmezlerdi. Fakat bunlar arasında yağma hayâli ile yaşıyan bedevîler de vardı ki, İtalyanlar'la birlikte gelen yağmaya elverişli malzemeye göz dikiyorlardı. Etrafımızda yine çeteler bulunuyor ve bizi bir türlü rahat bırakmıyorlardı. Fakat düşman, 27 Ekim'den itibâren, kullandığı tâbiyeyi değiştirmişti. Bundan sonra, kuvvetlerimizin memleket dâhilindeki ileri hareketi başlayıncaya kadar, Türk ve Arab kuvvetleri her gün bizi iz'âc ediyorlardı. Sık sık tevâli eden bu gösteriş taarruzlarına bâzan topçu da iştirak etmekte idi.... Türkler şehirdeki Arablar'a, sanki Trablus'un muhâsara edilmiş olduğunu ve Allah'ın yardımıyle bu vilâyetin istirdat edileceğini anlatmak istiyorlardı. Aşağı yukarı Ayn-i Zâra muhârebesine kadar Türk taarruzunun vâki olmadığı gün yoktu."

Bu nakil, İtalyanlar'ın Trablusgarb'da içine düştükleri müşkil vaziyeti anlatmakta, kendilerinin ancak sâhil şehirlerinde ve deniz kuvvetlerinin himâyesinde tutunabildiklerini, âdeta muhâsara edilmiş bir halde bulunduklarını açıkça göstermektedir. İtalyan askerleri arasında Trablus muhâsarası esnâsında bir de kolera çıkmış; denizcilere de sirâyet ederek, bir hayli telefâta yol açmıştır.

Böylece bir kaç aylık muhârebede, İtalyan kuvvetleri, Kuzey Afrika'daki bu son Osmanlı eyâletinin uzun sâhilindeki 5 liman şehrini işgâl etmiş; bunda da ancak donanmasının himâyesi sâyesinde tutunabilmiştir. Bu çıkarma noktaları arasındaki irtibat ve münâkale bile, deniz kuvvetleri yoluyla yapılabilmektedir. Zâten az olan Osmanlı kuvvetleri, hiç bir yerde kat'î mağlûbiyete uğratılamamışlardır. Hattâ bu kuvvetler istilâcıya karşı devamlı, fakat ufak taarruzlar yapmışlar; düşmana göz dahi açtırmamışlardır. Müstevlî âdeta, bu beş çıkarma noktasında muhâsara edilmiştir. Türk kumandanlığı merkezden aldığı çok cüz'î malzeme, silâh, insan ve para yardımına karşı, yerli halkı gayret-i dînîye ve hamiyet-i millîye ile tahrîk edip, oldukça şiddetli bir mukaavemet harbi yapmağa muvaffak olmuştur.

İtalyanlar'ın Trablus'ta uğradığı hal, Roma hükûmetini, dâhilî ve hâricî politikada pek müşkil bir mevkie sokmuştur. Roma hükûmeti, bâzı mûtedil İtalyanlar tarafından politika bilmemekle ithâm edilmiş; sol temâyüldekiler ve bunların aşırılarınca "silâhlı bir işgâlci" ve "mütearrız" (=saldırgan) addedilmiştir. Hâricî politikada ise İtalya hükûmeti, daha fenâ bir vaziyete düşmüş ve devletler nazarındaki kredisi sarsılmıştır. Avusturya İtalya'yı Adriyatik'teki hareketten uzaklaştırmış; siyasî tazyîklerini teftîş ve manevra gibi fiilî nümâyişlere kadar dökmüştür. Hattâ Avusturya Erkân-ı Harbiye Reîsi Konrad von Hötzendorff *Aus mein Dienszeit* (=Hizmette Bulunduğum Za-

manlardan) nâmındaki hâtıratında, İmparatoru'na "Roma hükûmetinin Trablus'ta meşgûliyetinden istifâde ederek, İtalya'ya karşı fiiliyâta girişmesi lâzım geldiğini" bildirmiştir. Rusya, Avusturya'nın müdâhalesiyle Balkan statükosunun bozulmasından endîşe duymuştur. Paris'teki Rus sefîri İswolski, İtalyan donanmasının Doğu Akdeniz'de harekette bulunmamasını istemiştir. Tunus ve Mısır yabancı işgâlinde bulunmakla berâber, bura halklarının kalbi, İtalyanlar'la dînî ve millî bir muhârebeye tutuşmuş olan Libya mücâhidleriyle berâberdir ve nazarları da Hilâfet politikasına müteveccihtir. İngiltere ve Fransa, Mısır ve Tunus'taki tebeasının umûmî kanaatine şiddetle karşı çıkmayı göze alamamaktadırlar. Bu sebeple ora kanalıyle gelen bâzı yardımlar; yerli memurların gayretiyle Trablusgarb mücâhidlerine iletilmektedir. İngiltere ve Fransa ayrıca bâzı gemilerin İtalyan donanması tarafından kontrolünü hoş karşılamamaktadır. Serbest firmalara bağlı bu gemiler, Tunus ve Mısır sâhillerine yardım malzemesi nakletmekte ve oldukça yüklü para kazanmaktadırlar.

Kızıldeniz'deki İtalyan kontrolü, hac seferlerini ve ticâreti aksatmakta, başka karışıklıklar meydana getirmektedir. İngiltere bundan şikâyet etmiş ve müslüman tebeası da hacı gemilerinin muâyenesini protestoya başlamıştır. İtalya'nın Kızıldeniz'deki filosu, Türk yardımının Sudan üzerinden geçirilerek yapıldığı iddiasıyle harekete geçmiş; Hudeyde, Moka, Konfide sâhil şehirlerimizi bombalamıştır. Aynı filo, Akabe Körfezi'ndeki bir hücumbotumuza ateş açmış; Konfide limanındaki bir kaç gambotumuzu bombalamış ve hasara uğratmıştır. Ayrıca bu denizdeki bir kaç gemimizi de müsâdere etmiştir. İtalyanlar, Trablus'ta uğradıkları muvaffakıyetsizliğe karşı, bunu büyük bir zafer olarak ilân etmişlerdir.

Diğer taraftan Arabistan yarımadasında kabîle ihtilâfları yüzünden isyanda bulunan aşîretlerden istifâdeye kalkmışlar ve Türkiye'yi buralardan vurmak istemişlerdir. Bu gayretleri büyük bir netîce vermemiş; fakat düşmanın her türlü vesâitten istifâde ederek muvaffakıyet elde etmek yolunda olduğunu göstermiştir. Hudeyde bombardımanında Fransız müesseseleri de tahrîb edilmiş; bu ise Fransa efkârını hiddetlendirmiştir. Yine bu hareket, İngiliz nufûz bölgesi olan Mısır yakınında cereyân ve Hind yolunun emniyetini haleldâr ettiği için Londra'yı endîşelendirmiştir. Halbuki İtalya, İngiltere ve Fransa'yı küstürmemek ve aşırı gitmemek mecbûriyetindedir.

İtalya'nın Libya topraklarını ilhak kararını, bütün müslüman dünyası, Halîfe'nin dînî hâkimiyetine büyük bir darbe olarak görmüştür. Fas'ın Fransız pençesine düşüşünün akabinde vuku bulan İtalyan saldırısının, İslâm kütlelerindeki tesiri büyük olmuş; garb devletlerine karşı yeni bir infiâl ve hiddet ateşi müslüman dünyasını baştan başa çalkalamıştır. Nitekim eski Fran-

sız hâriciye nâzırlarından Gabriel Hanotoux "Akdeniz Krizi ve İslâm" isimli makaalesinde "Acaba müdâfaasız Trablusgarb'ın zaptı, İtalya için neden bu derece müşkil oldu? Çünki, İtalya bu işte yalnız Türkiye ile değil, İslâmiyet ile de uğraşmağa mecbûr oldu. İtalya topu yuvarlamağa başladı. Bu hem kendisi ve hem de bizim için fenâ bir başlangıçtır." diyerek, bu notaya işâret etmiştir. İşte bu sebeple İtalya'nın hareketi yalnız müslüman olan Fransız ve İngiliz müstemlekelerindeki halkta değil, bu hükûmetlerde de endîşeler husûle getirmeğe başlamıştır. Böylece Trablus işinin pek derinlere gidebileceği ve dünyâ sulhünü haleldar edebileceği görülmüştür.

İşte bu sebeple Fransa, tarafların arasını bulmak istemiş; fakat İtalya buna râzı olmamıştır. Trablus'ta bir netîce alamıyan ve bütün dünyada istihfâf edilmeye başlanan İtalya erkân-ı harbiyesi, işi Türkler'in kalbgâhına tevcîh etmek gibi çok tehlikeli bir kumara kadar götürmeğe karar vermiştir. Bunun için deniz hareketini Doğu Akdeniz'e ve Ege'ye kaydırmağa karar vermiş; hattâ Çanakkale'yi zorlamayı bile göze almıştır. Bu maksadla ilk adım atılmış ve Amiral Revel kumandasında bir filo Beyrut'a gelerek, limanda yatmakta olan "Avnillah" isimli harb gemimiz ile "Ankara" torpido botumuza hücûm etmiştir. Bizimkilerin mukaabelesi tesirsiz olmuş, İtalyan gemilerinin uzun menzilli topları, iki gemimizi de batırmıştır.

Bu hâdise hudutlu bir harb yapacağını bildirmiş olan İtalya'nın işi nerelere kadar götürebileceğini göstermiş ve batıdaki merkezlerde heyecân uyandırmıştır. Doğu Akdeniz ve Anadolu sâhillerinde menfaatleri olan Fransızlar hiddetlenmişlerdir. Poincare, bunun aksi tesir yaparak, Fransız hâkimiyetindeki müslümanların ayaklanmasından korktuğunu Rus sefîri İswolski'ye söylemiştir. Fakat Roma hükûmeti, bir kumara girdiğini ve işi çabuk bitirmesi lâzım geldiğini düşünerek, 14 Mart 1912'de Amiral Revel'e, Çanakkale'de demirli bulunan Türk harb gemilerini imhâ etmesini bildirmiştir. Amiral bu azîm iş hakkında tereddütlere düşerek, hükûmetine "Eğer yapacağımız harekâtta karşılaşacağımız muvaffakıyetsizlik, vahîm siyasî netîceler tevlîd edebilecekse, Bahriye Nâzırı'nın emri geri almasını teklîf ederim. Zira bu harekâtta tâlih, denizcilik ve askerlikten daha fazla rol oynıyacaktır." yollu itirazla karışık bir kanaat serdetmiştir. Buna rağmen 14 Nisan 1912 günü hazırlanan 16 kadar muhrip harekete geçmiş ve bir gece Boğaz'a gelmiştir. Fakat denizin ışıldaklarla tarandığını görmüş ve geri dönmüştür. Bu esnâda İtalyan filolarındaki bir kaç gemi birbirleriyle çarpışmıştır. Bu hareket dört gün sonra tekrarlanmış ve sabahın ilk ışıklarıyle birlikte Amiral Revel emrindeki gemiler Boğaz'ın ağzına gelmişlerdir. Orhaniye ve Kumkale istihkâmlarından atılan toplar bâzı isâbetler kaydetmiş; bunun üzerine Amiral, geri çekilme emri vermiştir.

İtalyan donanmasının Boğaz'ı tazyîk hareketi, Avrupa'da büyük tesirler husûle getirmiş ve yeni endîşeler doğurmuştur. İtalyan hükûmeti Çanakkale'yi zorlamak niyetinde olmadığını, hareketin basit bir nümâyişten ibâret bulunduğunu ilân etmek mecbûriyetini duymuştur. Nitekim Avusturya Hâriciye Nâzırı Kont Berthold, Çanakkale'ye taarruzun çok vahîm netîceler doğuracağını tehditkâr bir lisanla bildirmiş; Fransız efkâr-ı umûmîyesi de kat'î olarak Roma politikasına karşı vaziyet almıştır. Osmanlı hükûmeti ise, bu çeşit bir harekete mâni olmak ve garb devletlerinin İtalya'yı tazyîkini temin etmek için Boğazlar'ı kapamıştır.

İtalya hükûmeti, artık mahdut bir harb yapmaktan, Balkanlar'daki statükoyu düşünmekten uzak bir hâlet-i rûhiye içine girmiştir. Trablus'taki muvaffakıyetsizliklerden tedirgin olan efkâr-ı umûmîyesini tatmîn için, kolay zaferlere ihtiyaç duymuştur. Ayrıca Türkiye'yi sulha icbâr etmek, onun dâhildeki durumunu sarsmak ve böylece muhârebe ile koparamadığı Trablus'u sulh masasında almak gibi maksatlar gütmüştür. İşte bu sebeplerle, zâten kaynamakta olan Balkanlar'ı tahrik ettiği gibi, Yunanlılar'ın ihtilâle verdiği Ege Denizi'ndeki adalarımızı da almağa teşebbüs etmiştir. İtalyan gemileri hiç bir ciddî mukaavemetle karşılaşmadan, 28 günde Oniki Adamızı işgâl etmiştir. Böylece Stampalia (İstanpula), Rodos, Herke, Patmos, Leros, Kalimnos, Skarpantos (Kerpe), Piskopi (İleki), Kasos (Kaşot), Nissiros (İncirli), Lipsos, Symni (Sömbeki) ve Kos (İstanköy) düşman eline geçmiştir. Bu adalardaki Rumlar, tabları ve tıynetleri icâbı, İtalyan askerlerini "memnûniyetle karşılamış"lardır. Bu arada bir iki İtalyan gemisi Marmaris sâhillerimizi de bombalamıştır. Sakız ve Midilli ise yeni karışıklıklar meydana getireceği ve Türk sâhillerine yakın olması sebebiyle elde tutulamıyacağı için tasalluta uğramamıştır.

Bu işgâllerin kolaylıkla husûle gelmesi ve düşmanın mukaavemete mâruz kalmadan adalara hâkim olması, Türk askerî ve mülkî makaamlarının pek tedbîrsiz ve pasif davrandığını göstermektedir. Bu işgâl, ekserisi sâhil ve ada çocuklarından terekküp etmiş donanma mürettebâtı arasında da heyecan husûle getirmiştir. Bâbıâli mûtad üzere protestolarda bulunmuştur. Ayrıca misilleme olarak Osmanlı topraklarında bulunan bütün İtalyan tebeasının hudut hârici edilmeleri hakkında bir kaanun çıkarmış ve tatbika başlamıştır.

İtalya'nın bu teşebbüsü devletler arasında yeni endîşelere sebep olmuş ve Akdeniz'deki muvâzenenin bozulduğu ileri sürülmüştür. İtalya ise, bu teşebbüsün Adaları işgâl ve orada yerleşmek maksadına mâtuf olmadığını, zabtın muvakkat olup rehin makaamında bulunduğunu, maksadının Türk hükûmetini sulha icbârdan ibâret olduğunu beyân etmiştir. Bununla berâber İswolski vesîkalarından, Poincare'nin Petersburg seyâhatinde, Rus Hâriciye

Nâzırı Sasonow'a "İtalya, bu adaların harb nihâyetine kadar bir rehine olarak işgâlini kâfi görmeyip, Türkler'in bâzı imtiyaz ve teminât vermelerini de isteyebilir. Fransa, hâdiselerin bu şekli almasına karşı şiddetle mukaabele tasavvurundadır. Aksi halde Adriyatik'in şarkındaki muvâzenenin ihlâli tehlikesini görmektedir." dediği anlatılmaktadır. Bu kanaat, bir müddet sonra husûl bulan Balkan Harbi'yle teeyyüd etmiş ve endîşelerin ne kadar haklı olduğu ortaya çıkmıştır.

İtalya Türkiye'yi sulha zorlamak için, Çanakkale Boğazı'na karşı yeniden bir teşebbüste bulunmuştur. 18 Temmuz gecesi İtalyan gemileri Kilidülbahir önüne kadar girmişlerdir. Buradaki Türk bataryasının mermilerinden biri "Spica" gemisine isâbet etmiş ve torpidobot bu sebeple önce yavaşlamış ve sonra da durmuştur. Kilidülbahir bataryaları sistemetik surette, mesâfe azaltarak ve çoğaltarak kademeli atışa başlamışlardır. Bunun üzerine İtalyan kumandanı Türk gemilerini torpillemenin imkânsız olduğunu, kendi gemilerinin de batırılma ihtimâlinin muhakkak olduğunu görerek, geri dönme emrini vermiştir. Böylece Çanakkale'yi zorlama teşebbüsü de muvaffakıyetsizlikle son bulmuştur.

Bu İtalyan hareketine, Boğaz'ı iyi bilen ve aslen Türkiyeli olan bir câsus da iştirak etmiştir. İtalyan filo kumandanı Milo, bilâhare hükûmetine verdiği raporda, "Çanakkale Boğazı'ndaki torpido def'i toplarının çok güzel tertiplendiğini, gâyet iyi yerlere konduğunu, hiç bir torpidobotun Türk donanmasına taarruz etmeğe muvaffak olamıyacağını, en cesur ve soğukkanlı personel tarafından idâre edilecek hücumların bile muvaffakıyet kazanamıyacağını" bildirmiştir. Bu husus, Çanakkale Boğazı'nın iyi tahkîm edildiğini ortaya koymaktadır.

Bu Çanakkale taarruzu, siyâset sahnesinde pek ağır netîceler doğurmuş ve bütün devletlerce bozulacağından korkulan Balkan ve Akdeniz muvâzenesini derin surette sarsmıştır. Türkiye yeni dâhilî karışıklıkların içine düşmüş; Ege Adaları'nın işgâli, fırsat kollamakta olan Balkan devletlerinin iştihalarını kabartmış; aralarında ittifak etmelerine yol açmıştır. Bir taraftan İtalya'nın Balkanlar'daki tahrîkleri, diğer taraftan Avusturya'nın bozulan muvâzeneden istifâde gayreti, öte yandan Rusya'nın güney Slavları üzerindeki emelleri, işi pek karışık hâle getirmiş ve Balkan Harbi'nin patlamasına yol açmıştır. Böyle karışık bir anda Türkiye, siyasî fırka münâzaalarıyle kaynamış ve devamlı bir istikrarsızlık göstermiştir. İtalya ile harb devam ederken, birleşen üç Balkan devleti Türkiye'ye karşı harb ilân etmiş ve Osmanlı Rumelisine saldırmıştır (8 Ekim 1912/26 Şevval 1330).

Bunun üzerine Bâbıâli, Lozan'da taraflar arasında daha evvel başlanan

sulh müzâkerelerinin bir an evvel bitirilmesi husûsunda murahhaslarına tâlimat vermiştir. Bu sebeple İsviçre'nin Lozan şehri iskelesi olan Ouchy'de İtalyanlar'la bir muâhede imzâlamıştır (15 Ekim 1912/4 Zilka'de 1330). "Oşi Muâhedesi" diye anılan bir anlaşmada Osmanlı Devleti'ni Mehmed Nâbî ve Rumbeyoğlu Fahreddin Beyler; İtalya'yı ise Pietro Bertolini, Giuseppe Volpi ve Guida Fusinato isimli kimseler temsîl etmiştir. O sırada Gâzi Ahmed Muhtar Paşa kabînesi iktidardadır ve Sadrâzam Balkanlar'da başlıyan ve bizim için fecî bir seyir tâkip eden harb yüzünden, Trablus meselesini tasfiye etmek mecbûriyetini duymuştur. Zâten daha evvel de görüldüğü gibi, eski müşir "netîcesi alınamıyacak olan Trablus harbine girmenin bir cinâyet olduğu" kanaatindedir. İşte bu sebeple işi kısa yoldan bitirmiştir.

İmzâlanan muâhede dört parçadan ibârettir ve bunun ilk üç parçası gizli, 11 maddelik olan diğeri de alenîdir. Bâbıâli, mızrağı çuvala sığdırmak gibi bir harekete tevessül etmiş ve Trablus'u İtalya'ya terketmemek için bura hakkında muhtâriyet fermânı neşretmiştir. Gizli vesîkalardan biri bununla ilgilidir. Diğeri de Trablus'ta Makaam-ı Hilâfet'in hukukuna taalluk etmektedir. Gizli vesîkalarla, alenî muâhedenin başlıca hükümleri şöyledir: Muâhedenin 2. maddesine göre "Her iki taraf imzâdan sonra işgâl ettikleri bölgelerdeki zâbitlerle, askerî ve sivil memurları geri çekeceklerdir. Bu cümleden olarak Türkler Trablusgarb ve Siremıyk'tan, İtalyanlar da Ege Denizi'nde işgâl ettikleri adalardan çekileceklerdir." İtalyanlar bu maddeye rağmen adaları tahliye etmemişlerdir. Buna sebep olarak da Balkan Harbi esnâsında Yunanlılar'ın adaları işgâli ihtimâlini sürmüşlerdir. Tabiî bu sebep basit bir mâzerettir ve esas maksat, Balkan Harbi'nde yenilmiş olan Türkiye'nin zaafiyetinden istifâde etmek ve parsa koparmaktan ibârettir. Maamafih İtalya, harbden sonra büyüyen Yunanistan'a adaları kaptırmayı doğru bulmamıştır.

Diğer vesîkada İtalya, İslâm Dîni'nin serbestîsine, hutbelerde Halîfe'nin isminin zikredilmesine, Pâdişah'ın Trablus'ta "Nâibü's-Sultan" ünvanı ile bir mümessil bulundurmasına ve masrafının mahallî vâridâttan tahsîsine, Trablus ve Bingâzi kadılarının Makaam-ı Meşîhat tarafından tâyinine, bu kadı'ların muâvini demek olan "Nâib"lerini intihâb etmesine ve maaşlarının ora gelirlerinden karşılanmasına ve evkaafın istiklâline muvâfakat göstermiştir. Yalnız Nâibü's-Sultan ve kadı'nın tâyininden evvel Bâbıâli, İtalya hükûmetinin rızâsını alacaktır. Türkiye, içerisine düştüğü derin buhranlar, harbler ve inkılâp dağdağaları sebebiyle bu hakkını da kullanamamış; bir müddet sonra ise, kendini kaptırdığı "ala ala heycilikle" her şeyini unutmuş ve bu türlü hukukunu da reddetmiştir.

Başka bir madde, yabancı alacaklarına, yâni Düyûn-ı Umûmîye'ye dâirdir. Trablusgarb vâridâtından, borca isâbet eden senevî 2 milyon liret,

Düyûn-ı Umûmîye'ye gönderilecektir. Görülüyor ki, ne İtalya, ne Türkiye yabancı alacaklarına bir şey yapamamıştır. Türkiye sonradan kendi eski haklarını bir mirasyedi gibi reddettiği halde, yine bu yabancı alacaklarını kabul edip, ödemeğe devam edecektir.

Muâhede'nin 6., 7. ve 8. maddeleri kapitülasyonlara dâirdir ve Türkiye bunların kaldırılmasını teklîf ettiği takdirde, İtalya, teşebbüsü desteklemeyi kabul etmektedir.

İşte böylece, 360 senelik bir Osmanlı eyâleti olan Trablusgarb elimizden çıkmıştır. Kaanûnî'nin "hezar meşakkat ve mihnetle" bizzat fethettiği Rodos ve şanlı Kapdân-ı Deryâ Hayreddin'in zaptettiği adalar da, iâde edilmesi şart edildiği halde, bir daha Türkiye'ye geçememiştir.

İtalyanlar, Osmanlı Devleti'yle imzâladıkları muâhedeye rağmen, Libya'da da rahat edememişlerdir. Bir çok Osmanlı zâbitleri ve erleri, mücâhidlerle birlikte kalarak istilâcıya mukaavemet etmişlerdir. Harb esnâsında bir Alman tahtelbahiriyle (denizaltıyla) oraya giden Osmanlı şehzâdesi Osman Fuad Efendi de bu kudsî mücâhedeye devam edenlerden biridir. Kendisi 1921 senesine kadar burada kalmış ve Sultan Vahideddîn'in emri üzerine dönmüştür. İtalyanlar'ın, Osmanlı Devleti'yle sulh yapınca, Trablus meselesinin halledileceği hakkındaki tahminleri doğru çıkmamıştır. Ne var ki, artık İtalya, bu dînî ve millî, yâhut tek kelimeyle kudsî mücâhedeyi isyan olarak vasıflandırmağa başlamış ve ona göre hareket etmiştir. Osmanlı Devleti'nin asırlar boyunca devam eden hâkimiyeti, Libya'daki insanlara da derinden tesir etmiş ve müstevlîye karşı direniş, Osmanlı tebeası olmanın şuûrundan doğmuştur. Osmanlı Devleti idâresinde, Garp Ocakları denilen ve bahrî gazâlarla meşgûl olan bu eyâletlerin hepsi, i'tilâ devirlerimizde bir gâzîler menbâıdır. Gelen nesiller, onların şanlı ve kudsî hâtıralarıyle büyümüş; yaptıkları câmilerde namaz kılmış, kurdukları vakıflardan istifâde etmiştir. Küffâra karşı gazâ, kâfir olan müstevlîye karşı direniş, tek kelimeyle devlet ve millet şuûru, işte bu Osmanlı asırlarında tekevvün etmiştir. Bu sebeple, eski Garp Ocaklarımız olan Cezâyir'de, Tunus'ta, Trablusgarb'da Avrupa hıristiyan istilâsına karşı dâima bir takım azîz zâtlar çıkmış ve mücâhede bayrağını asmışlardır. Bu husus, günümüze kadar böyle devam edip gelmiştir. Osmanlı nâmı dünya yüzünden kalktığı halde bile, onun muhteşem hâtıraları ve idâre ettiği müslüman kavimlere verdiği şuûr, Avrupa müstevlîlerine rahat nefes aldırmamıştır.

İşte Trablusgarb'da da böyle olmuş ve İtalya, bu mücâhid hareketleriyle yıllarca uğraşmıştır. Şeyh Sunûsî ile bir takım zevât-ı azîze, ezcümle Ramazan Süveyhilî, müstevlîye karşı cihâda devam etmişlerdir. 1920'de Erregimo

Mukaavelesi'yle Sunûsî Şeyhi, Bingâzi mıntıkasının emîri olmak üzere tanınmış ise de hiç bir işe karıştırılmamıştır. 1922'de İtalya yeniden şiddet politikasına dönmüş, Burka Emîri olan İdrîs el-Sunûsî de Mısır'a ilticâ etmiştir. Bu sert siyâset aksi netîce vermiş ve yer yer patlıyan isyanlar, 10 sene sürmüştür. 1930'dan sonra general Graziani emrindeki İtalyan ordusu berbad bir tenkîl ameliyesine girişmiş; iki yıl içinde 100 binden ziyâde insan şehîd edilmiştir. Bu arada Bingâzili Ömer Muhtar gibi meşhûr mücâhidler de öldürülmüştür. Bu suretle İtalya hâkimiyeti, biraz güneye doğru sokulabilmiştir. 1943 senesi Ocak ayında, Alman-İtalyan ikilisine karşı harbeden 8'inci İngiliz ordusu, Libya'nın tamâmını ele geçirmiş ve İtalyan hâkimiyeti de son bulmuştur. 30 sene süren İtalyan işgâli Libya için pek fecî olmuştur. Bütün dünyâ nüfûsu çoğalırken Libya nüfûsu yarı nisbetinde azalmıştır. Bunun sebebi, müstevlînin tâkip ettiği mütemâdî baskı ve şiddet politikasıdır. Bu müddet içinde Libya halkı, çocuklarına açıkça tahsîl bile yaptıramamıştır. İskenderiye, Tunus, Şam, Beyrut ile İstanbul'un Üsküdar'ındaki Bağlarbaşı'nda kurulan Trablus isimli mahalle ve sokaklar, bu eski eyâletimizden vukû bulan muhâceretin hâtıralarını taşımaktadır.

İtalyanlar Libya'da bâzı asfalt yollar, oteller, zeytinlikler, elektrik tesisleri, içme suyu ve telefon şebekesi gibi faydalı işler de yapmışlardır. Dışarıya muhâcir gönderen milletlerden biri olan İtalyanlar buraya iskânda bulunmuşlar ve memleketin esas kaynaklarını da ele geçirmişlerdir. İşte Trablus'taki İtalyan devrinin ümran sebebi budur.

Bu mıntıka İkinci Dünya Harbi'nden sonra, İngiliz ve Fransızlar arasında nufûz bölgelerine ayrılmak istenmiş; fakat 21 Kasım 1949'da Birleşmiş Milletler Libya'nın tamamında müstakil bir devlet kurulması kararı almıştır. Burka halkının çoğu Şeyh Sunûsî'nin Libya Kralı olmasını istemiş; Trablus ahâlisinin bâzıları ise bir halk idâresine taraftar olmuşlardır. Nihâyet Trablus, Bingâzi ile Fîzan mıntıkalarının temsilcileri 24 Aralık 1951'de toplanarak Muhammed İdrîs Sunûsî'nin Birleşik Libya Krallığı'na getirilmesine karar vermiş ve böylece eski eyâletimiz, yeni bir devlet olmuştur. Libya'da İngilizler'in kurduğu hava üsleri, bilâhare Amerikalılar'a geçmiş; bölgede çok zengin petrol kaynakları bulunmuş ve işletilmiştir. Günümüzde bütün Ortadoğu'yu ve bilhassa şark memleketlerini saran garip ve marîz ihtilâl mikrobu, Libya'daki dînî ve millî krallığı da devirmiştir. Böylece eski Osmanlı eyâletlerinin hemen hepsiyle birlikte, Libya'da da, istikbâli mechûl, ne olacağı bilinmez, bir hegemonyadan diğerine, bir siyasî kutuptan ötekine meyleden bir devir başlamıştır. Hemen hemen hepsi eski Osmanlı eyâletlerinden ibâret bulunan Ortadoğu devletlerinin kaderi de aynıdır. Bunların halkları, şanlı ve âdil hâtıralarla dolu Osmanlı gibi büyük bir devlet isterken ve bu

köklü bir ihtiyaçken, milletlerinden kopuk idârecileri ve münevverleri, ne yapacaklarını bilmiyen bir şaşkınlık içindedirler.

İşte eski Trablusgarb eyâletimizin bundan sonraki ve günümüzdeki kaderi de bu olmuştur. Şu acı netîce karşısında, Kaanûnî'nin ölümüne ağlıyan Bâkî gibi, Osmanlı kudretinin gurûbuna hayfetmemek ve:

"Serkeşlik etti tevsen-i baht-ı sitizekâr;
Düştü zemîne sâye-i eltâf-ı kirdigâr."

dememek elden gelmiyor. Kimbilir!..

İtalya ile Harb Esnâsında Dâhilî Vaziyet; İttihat ve Terakkî İçindeki Ayrılmalar ve Muhtelif Fırkalar; Muhâlefetin Artması Üzerine İttihatçılar'ın Meclis-i Meb'ûsân'ı Kapatması; Yapılan Seçimlerin Doğurduğu Gayrımemnunluk; Arnavutluk Kıyâmı ve Halâskârân Zâbitân Hareketi; Saîd Paşa'nın İstifâsı ve İttihat Terakkî'nin İktidardan Düşmesi

İtalya ile harb esnâsında devlet, dâhilî mücâdelelerle de boğuşmaktadır. Siyasî fırka çatışmaları, had bir şekil almıştır. Ordu, fiilen siyâsetin içindedir. Örfî idâreler devam etmekte ve memleketin bir çok yerlerinde karışıklıklar çıkmaktadır. Bunları bastırmak için orduya başvurulmakta ve asker, bir huduttan diğerine koşturulmaktadır. Bu sebeple, ordu yorulmuştur; hattâ bıkkın ve bitkindir. İtalya ile harb, dâhilî siyâset mücâdelelerini azaltacağı, düşmana karşı yekvücut olmayı temin edeceği yerde, aksini doğurmuştur. Bu netîce, muhâlif ve muvâfık siyasîlerin ciddî bir devlet şuûrundan mahrum olmalarından ve "inkılâb-ı Osmânî"nin millî kıymet hükümlerinde vücûda getirdiği kerîh sarsıntıdan kaynaklanmaktadır. İnkılâpla, yalnız Hamîdî idâre değil, devleti ayakta tutan esas prensipler de taarruza uğramıştır. Aklı kafalarından bir metre yukarıda karargâh kurmuş ihtilâlci con'ların ne kerîh mahlûklar oldukları, devlet nizâmiyle tezat hâlinde bir zihniyete sâhip bulundukları ortaya çıkmıştır.

Meşrûtiyetten sonra vukua gelen gâilelerin çoğu, yeni idârecilerin, affı kaabil olmayan tedbirsizlik ve tecrübesizliğinden doğmaktadır. Bu gâileler,

yeni ricâli şaşkınlığa uğratmaktadır. Nitekim Tal'at, Halil'e yazdığı mektupta "Bir buhranı atlatıyoruz, karşımıza ikincisi çıkıyor; devamlı olarak kendime, memleketi batırıyor muyuz diye sormaktayım." diyerek, içine düştüğü ruh hâlini anlatmaktadır.

Memlekette en büyük kuvvet olarak görünen İttihat Terakkî bile, milletin ve devletin içine düştüğü sarsıntılarla çalkalanmaktadır. Bu çalkantılar, fırka içinde bir takım i'tizallere sebep olmuştur. İktidardaki İttihat fırkası, bir çok zaaflarla malûldür. Bu zaaflar, çeşitli hâdiselerle ortaya çıkmaktadır. Bir defa İttihat Terakkî Bâbil kulesi gibi bir teşekküldür. Bu o günkü Osmanlı topluluğunun sosyal ve etnik bünyesinin tabiî bir netîcesidir. Bundan ayrı olarak, fırka, halkın en bayağı, âdî, ayak takımını da sînesinde barındırmaktadır. Reîsleri içinde bile, Balkan komitacılığını en yüksek örnek kabul eden bayağı adamlar vardır. İttihat Terakkî içindeki ayrılıklar da bu bünyenin icâbı olarak vücûda gelmektedir.

Cemiyet içindeki ilk i'tizâl, Ahâli Fırkası ile başlamıştır. Bu fırka, umûmiyetle ilmiye sınıfına mensup, Anadolulu Türkler'den kurulmuştur (21 Şubat 1910). Programının birinci maddesinde "Hâkimiyet-i milliyenin bir memlekette ahâli tâbir olunan ve bi-hakkın efkâr-ı umûmîyenin mümessili bulunan ekseriyetin, emzice ve ahvâl-i rûhîyesinden nehcân eyleyen fikir ve arzunun muhassılasında mütecellî olmak lâzım geldiğini" söylemekte ve "Tevfîkat-ı İlâhîyeye istinâden bir fırka te'sîs edildiği" bildirilmektedir. Burdan da anlaşılacağı üzere, fırka, müslüman ahâlinin temâyül ve telâkkîlerinin hükûmette ve siyâset sahnesinde daha tesirkâr olmasını temin etmek istemektedir. Kurucuları Gümülcine meb'ûsu İsmâil, Karesi meb'ûsu Vasfî, Trablusgarb meb'ûsu Ferhad, Erzurum meb'ûsu Şevket, Burdur meb'ûsu Ömer Lütfî, Konya meb'ûsu Zeynelâbidin, Tokad meb'ûsu Mustafa Sabrî, Karahisar meb'ûsu Fevzi ve Sivas meb'ûsu Şükrî'den müteşekkildir. Fırka, programının 10'uncu maddesinde "Çiftçi, amele ve fukara-i esnaf ve köylülerden" az vergi alınmasını, buna makaabil "sefahat ve mükeyyefâta sarfolunan servetlere" yüklenilmesini istemektedir. Bu görüşüyle, ictimaî adâlete muvâfık bir görünüşe sâhiptir. Bu teşekkülün Meclis'te 20 kadar meb'ûsu vardır. Gümülcineli İsmail, pek dindâr görünerek, hocaları imâle etmiş ve fırka reîsi olmuştur. Kendisinin İttihatçılar'dan nâzırlık istediği, verilmeyince muhâlefete geçtiği de söylenmiştir. Rıza Nur *Hürriyet ve İ'tilâf Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?* nâmındaki kitabında, İttihatçı Rahmî'nin, kendisine "İçinizde Gümülcineli İsmail var mı, yok mu? O size kâfidir... Sizi içerden yıkacak; onun ihtirasının önünde duracak yoktur." dediğini nakletmekte ve *Hâtırat*'ında da "Gümülcineli çok şerîr şey." hükmünü vermektedir. Hüseyin Câhid ise *Tanin*'de, İsmail Bey'in "Şehremâneti istikrâzına dâir bir me-

seleden dolayı" muhâlefete geçtiğini, ilmiye mensûbîni olan diğer âzalarının ise "Şeyhülislâmlığa yapılan tâyin yüzünden" ayrıldıklarını söylemektedir. Her ne ise. Bu hareketle Meclis'te 20 kadar meb'ûs, İttihatçı ekseriyetten ayrılmıştır.

İttihat Terakkî içinde vukua gelen diğer bir ayrılık hareketi de Hizb-i Cedîd denilen ve oldukça kalabalık olan bir gruplaşmadır. 1911 senesinde doğan hizip, sağcı ve muhâfazakâr bir hüviyet taşımaktadır. Nitekim Salahaddin Bey *Bildiklerim*'de, "Memleketin varta-i felâkete yuvarlandığını hisseden, erbâb-ı nâmus ve haysiyetten bâzı meb'ûsân-ı kirâm, Meclis-i Meb'ûsân'ın sonlarına doğru, bu rüesây-ı şerîreden, devlet ve memleketin tahlîsi çâresine tevessül buyurarak, İttihat ve Terakkî Fırkası'ndan iftirak ile, Karesi meb'ûsu, ulemâ ve sülehây-i islâmiyeden ve fuzelâ ve üdebây-ı Osmaniyeden fazîletlü Abdülazîz Mecdî Efendi hazretlerinin riyâsetlerinde, Hizb-i Cedîd nâmıyle bir hizip te'lîf ve teşkîl" ettiğini yazmakta ve bunların, siyâsî edebiyatta "Mevâdd-ı aşere" denen taleplerini anlatmaktadır. "On Madde"de toplanan bu talepler şunlardır:

"1- Meb'ûsların imtiyâz ve sâir menâfi' tâkip etmemeleri;

2- Meb'ûsların hükûmet me'mûriyeti kabul etmemesi;

3- Meb'ûsların nâzır olabilmesi için fırkaca re'y-i hafî ile aded-i mürettebin sülüsân ekseriyetiyle kabul olunması usûlünün tatbîki;

4- Ahkâm-ı kaanûnîyeye tamâmî-i riâyet ve mes'ûliyet-i vükelâya dikkat olunması;

5- Kemâ-kân ittihâd-ı anâsıra çalışılması, ticâret, ziraat, sanâyi ve maârifin terakkîsine derece-i ihtiyâca göre gayret edilmesi;

6- Ahlâk ve âdâb-ı umûmîye-i dînîye ve millîyenin muhâfazasıyle berâber, garbın terakkîyât ve tekemmülât-ı medenîyesinin Memâlik-i Osmaniye'de inkişâfına hizmet olunması;

7- Kaanun-ı Esâsî dâiresinde an'anât-ı Osmanîye-i târihîyenin idâme ve muhâfazası;

8- Me'mûrînin tâyin ve azline intizam-ı kaanûnî verilmesi;

9- Hukuk-ı mukaddese-i Hilâfet ve Saltanat'a mütedâir, Kaanûn-ı Esâsî'nin bâzı mevâddının kuvây-ı selâse arasında muvâzeneti te'yîd edecek surette ta'dîli;

10- Makaasıd-i hafîye-i mahsûsaya binâen teşekkül eden cemiyetlerin harekât ve âmâline mümânaat olunması."

Bu mâhiyetteki taleplerin ortaya konulması bile, İttihat Terakkî Fırka-

sı'nın, devlet hayâtının idâmesi husûsunda ne kadar lâübâli hareket ettiğini, en basit ve bedîhî idâre ve siyâset pransiplerine riâyetsizlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. "Mevadd-ı âşere" nâmı verilen bu talepler, İttihat Fırkası mensuplarının pek çoğunu arkasında toplamıştır. Böylece Hizb-i Cedîd, yâni "Yeni Parti" yahut "Yeni Grup" İttihat reîsleri üzerinde pek çok telâş ve korku husûle getirmiştir. Rıza Nur *Hâtırat*'ında:

"Cemiyet-i hafiye işi ve hapsi sebebiyle Fransa'ya gittiğini, ordan dönüşte Meclis'e geldiğini, bu sırada Balıkesir meb'ûsu olan sarıklılardan Abdülazîz Mecdî Efendi'yi gördüğünü" yazmakta ve *"Mecdî Efendi, beni bir şûbe odasına götürdü. İttihat Fırkası, hemen umûmiyetle oraya toplanmıştı. Mecdî bana dedi ki 'Doktor, işe bak, biz birleştik. Bütün İttihat Fırkası, İttihatçı hükûmetin aleyhinde. Artık mâni kalmadı. Fırkamıza sen de gir. Her iş oldu.' Hayret ettim. Vaziyete bak. Bir iki yıl evvel, ben cemiyete hücûm ettiğim vakit, herkes 'Sen mukaddes Cemiyet'e lâf söylüyorsun.' diye beni tel'în etmişti. Bizim başlattığımız şey, o derece terakkî etmiş ki, bu İttihat Fırkası da kâmilen onların aleyhinde... 'Mükemmel.' dedim. Gökte aradığımız yerde bulunmuştu. Bu, meşhûr 'Hizib vak'ası'dır. Dedim ki 'Â'lâ, ben de girerim. Ancak, hiç bir şey olmamıştır.' 'Ne demek? Görmüyor musun?' diye bağırdı. Dedim 'Hayır, olmamış. Olsun da gireyim. Ancak şimdi size gâyet mühim bir nasîhatte bulunacağım. Onu tutun. Şimdi hükûmeti buraya çağırın. İstizâh yapıp, adem-i i'timâd vererek düşürün. Gelmezse, vaktiyle Kâmil Paşa'ya yapıldığı gibi, gıyâbında adem-i i'timâd verin ve yine derhal, yerine iyi bir kabîne kurun. Sonra da Tal'at ve emsâli beş-on kişiyi tevkîf edin.' 'Ooo.' dedi; 'Bunlara hâcet yok. Tal'at'ın suratı çamur gibi olmuş; yalvarıyor. Bir görsen...'. Dedim: 'Evet yalvarır, fakat bir iki gün vakit ve fırsat verirseniz, sizin hepinizi parça parça eder, tozunuzu savurur.' Zavallı bir şeyden anlamıyordu. 'Yok, iş olmuş bitmiştir.' dedi. Dediğinde durdu. Hem fırsata acıdım, hem zavallıların kendi başlarına acıdım... Bir çeyrek saat sonra Tal'at'ı koridorda gördüm. Hakîkaten suratı çamur gibi ve gözleri ateş ve müphemiyet içinde idi. Vaziyet, onların hesâbına cidden vahîmdi. Fırkaları elden çıkmıştı. İş bitebilirdi. Bu işin elebaşıları Mecdî ve Bolu meb'ûsu Habîb idi. Habîb, derhal dönüp, Tal'at'ı haberdar etmiş idi. Tal'at işi düzeltti ve muhâliflerini perîşân etti. Mecdî de bu meyânda olup, Mısır'a hicret etti. İskenderiye'de, unculuk ve ekmekçilik etmeğe mecbur oldu."* demektedir.

Bu izâhat, "Hizib Vak'ası"nın, Meclis ekseriyetini teşkîl eden İttihatçı

meb'ûslar içinde geniş bir mâkes bulduğunu, fırka reîslerine tehlikeli anlar yaşattığını anlatmaktadır. Cin gibi bir komitacı olan Tal'at, kendisiyle berâber, İttihat reîslerine de müteveccih olan bu hareketten de sıyrılmayı başarmış ve Hizib'cilere türlü diller dökerek, teminatlar vererek, meselenin umûmî kongrede görüşülmesini kabul ettirmiştir. Böylece Hizb-i Cedîd-cilerin "On Madde"si, 1911'de Selânik'te, gizli olarak toplanan, 4'üncü İttihat Terakkî Kongresi'nde müzâkere edilmiştir. Bu on maddenin tamâmen kabûlü, İttihatçı reîslerinin işine gelmemektedir. Toptan reddi de, fırkanın parçalanmasına sebep olacaktır. Bu yüzden işin güzel bir şekle bağlanması ve maslahata muvâfık şekilde netîcelendirilmesi düşünülmüş ve buna göre hareket edilmiştir.

Birinci ve ikinci maddeler, prensip itibâriyle kabul edilmiş; bunun, yalnız fırkaya âit olmaması ve Kaanun-ı Esâsî'de yapılacak tâdilâtla, bütün meb'ûsân ve âyâna teşmîli münâsip görülmüştür. Yâni bu ilk iki maddenin tatbîki te'hîr edilmiştir. Üçüncü madde kabul edilmemiştir. Bunun reddi doğrudur ve esâsen, talebin hem tatbîk kaabiliyeti yoktur; hem Kaanun-ı Esâsî'nin hükûmet reîsine tanıdığı selâhiyetle çatışmaktadır; hem de kabînenin âhengini bozma gibi mahzurları vardır. Vükelânın mes'ûliyetine mütedâir olan ve pek tabiî bir prensibi dile getiren 4'üncü madde ise, bir takım mânâsız sebepler ileri sürülerek, Meclis'ten geçirilecek bir kaanuna kadar tâlik edilmiştir; yâni münâsip bir şekilde hasır altı edilmiştir. Beşinci maddede söylenenlerin husûlüne, zâten cemiyetçe çalışıldığı belirtilerek, tekrar kabulü faydasız görülmüştür. Dînî ve millî ahlâk ve âdâbın muhâfazasının fırkanın "makaasıd-ı ulvîyesi" arasında bulunduğu ifâde edilerek, 6'ncı maddenin ayrıca kabûlüne lüzum görülmemiştir. "An'anât-ı târihîyenin muhâfazasının İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne ehass-ı âmâl olduğu", fırkanın "tedrîcî tekâmül" esâsını tâkip ettiği ifâde edilerek, 7'nci madde ile mutâbık bulunduğu söylenmiştir. Halbuki fırka, "evolutionnaire" değil, "revolutionnaire"dir; "Bulgar Dâhilî İhtilâl Komitası" denilen ve "Vemereo" yâhut "Orim" diye anılan teşekkülden örnek alınarak kurulmuştur. Bu sebeple "tedrîcî tekâmül tarafdarlığı" yalnız Hizibciler'e tâviz için söylenmiş hâyide bir lâkırdıdır. 8'inci madde "hikmet-i idârenin icâb-ı tabiîsinden" addedilmiş ve bu husus için, bir an evvel kaanun çıkarılmasının zarureti dile getirilmiştir. Teşriî, kazâî, icraî üç kuvvetin muvâzenetini inkâr edecek hiç kimse bulunmadığı, Pâdişah hazretlerinin dahi bunlar arasındaki âhengi temin edecek hukuk ve selâhiyete sâhip olması lâzım geldiği, Cemiyet'in siyasî programının bu suretle tanzîm edileceği ifâde edilerek 9'uncu madde kabul edilmiştir. Bu kabul, İttihat Terakkî'nin, pâdişah selâhiyetini tahdîd husûsunda daha evvel işlediği hatayı tâdil etmek niyetinde olduğunun, üstü kapalı itirafı olarak

görünmektedir. Bir müddet sonra, bu mevzuda yapılan tâdil, maalesef, böyle bir ihtiyaç duyulduğu ve derkedildiği için değil, Meclis dâhilindeki muhâlefetten korkulduğu için vukû bulmuş ve parlamentoyu feshedebilme imkânını kazanmak için yapılmıştır. 10'uncu maddenin tatbîkinin ise, hükûmetin vazîfelerinden olduğu bildirilerek, talep reddedilmiştir.

Böylece Kongre'de, "Hizb-i Cedîd" mensuplarının on talebi madde bemadde müzâkere edilmiş ve "Fırka içinde tefrikayı mûcib bir hal kalmadığına müttefikan ve müttehiden karar verilmiştir." Pek aşırı bir İttihatçı düşmanı olan Salahaddin Bey "Bu mevad ve nesâyihin icrâsı demek, onların vücûdunun izâlesi demek olduğunu râ'nâ bildiklerinden, bu cihete yanaşmamışlardır. Zira bunlar, devlet ve vatanımızın devam ve bekaasına çalışacak seviyede halkedilmemiş serserilerden ibâret idi. Daha doğrusu, bunlar, beşeriyetin âdî tabakasından mürekkep kütleden başka bir şey değil idiler. Cemiyetleri ise, farmason ve siyonist loca ve cemiyetlerinin tertîb ve teşvîkiyle meydana gelmiş, bir cemiyet-i fesâdiye idi. Bunlar, hâdim-i insâniyet olanlara düşman ve asâlet ve necâbete adüv bir takım meçhûlü'l-nesil adamlardan olduklarından, kendilerine aklen ve fikren ve dirâyeten ve asâleten âlî ve büyük olanları istemezler ve o gibi zevât-ı mükerremenin vücûdlarını izâleye çalışırlardı." diyerek atıp tutmakta ve güyâ bu on talebin kabul edilmemesinin sebeplerini anlatmaktadır.

İttihatçılar'ın farmason cemiyeti ve siyonist teşkîlâtı teşvîkiyle meydana gelmiş bir teşekkül olduğu çok yazılmış ve söylenmiştir. Nitekim Hizb-i Cedîd reîsi hakkında, mektupçu Osman Efendi'nin yazdığı *Abdülazîz Mecdî, Hayatı ve Şahsiyeti* nâmındaki kitapta da "Tal'at'ın bir ara kendisine masonluk teklîf ettiği, onun 'İslâmiyet'le masonluk bağdaşmaz.' cevâbı üzerine, Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım'ın bile mason olduğunu söylediği, bunun üzerine yanına gidip, arkadaşlarından öğrendiği işâreti vermesiyle, Meşîhat reîsinin 'Vay kardeşim.' deyip sarılmaya kalktığı, Türkiye'de 74 kadar locanın açıldığı" ifâde edilmektedir. İttihatçı rüesâsının ekserisinin mason olduğu malûm bir hakîkattir. Esâsen "Mevadd-ı Aşere" nâmı altındaki taleplerin onuncusu da, doğrudan doğruya masonları hedef almıştır. İttihatçılar'ın Manastır grubunda bulunan ve Hizb-i Cedîd'le de alâkalı olan Miralay Sâdık da, İttihat Terakkî'nin 1909'da Selânik'te toplanan 2'nci gizli kongresine gönderdiği bir lâyiha ile, farmason ve siyonistlerin, Cemiyet reîslerini kukla olarak kullandıklarını ileri sürmüş ve buna karşı tedbîr istemiştir. Daha evvel de belirttiğimiz gibi, İttihat Terakkî'nin Selânik ve Manastır grupları arasında ihtilâf vardır. Selânik grubu artık hâkimiyeti ele almıştır. Abdülazîz Mecdî ve Miralay Sâdık Beyler ise Melâmî tarîkatındandırlar. Selânik grubundan *Osmanlı Müellifleri* nâmındaki kıymetli eserin muharriri Bursalı Tâhir Bey

de Melâmîdir. Hizb-i Cedîd hareketinin mümessilleri, umûmiyetle muhâfazakâr ve İslâmî temâyülleri ile temâyüz eden adamlardır. Miralay Sâdık, oldukça saf, fakat o nisbette de ihtirası fazla bir adamdır. Bu sebeple işi, daha sonraları, İttihatçılar aleyhine, yabancı müdâhalesini istemeğe kadar vardırmıştır. Maamâfih bu mevzuda insan, kimi ve neyi suçlayacağını bilememektedir. Çünkü 19. Asrın sonu ve 20. Asrın başındaki, muhâlif-muvâfık olarak, siyâsetle uğraşan adamların ekserîsi aynı hastalıkla malûl, aynı suçla haşir-neşirdir. Bunun kökü, daha evvel de temas ettiğimiz gibi, Tanzîmat'a kadar uzanmakta, devletin içine düştüğü himâye statüsünden neş'et etmektedir. İşin asıl fecî tarafı, ecnebî tarafdarlığının veyâ müdâhalesinin açıkça istenmesi ve siyâset sahnesinde bulunanlarca ta'yîb edilmemesidir. Bu husus, o günkü siyasî vasatın, tam bir cîfe olduğunu göstermektedir.

"Hizb-i Cedîd" hareketinden sonra, İttihad fırkası içerisinde "Hizb-i Terakkî" nâmıyle, bir küçük grup daha belirmiştir. Fîzan meb'ûsu Câmi, Kütahya meb'ûsu Ârif, Engürü meb'ûsu Mâhir Sâid, Edirne meb'ûsu Rıza Tevfîk gibilerden müteşekkil olan bu küçük grup, Hizb-i Cedîd'in temâyüllerinin aksine bir görüş içindedir ve adem-i merkeziyete yatkındır (1910).

Siyâset sahnesinde, bu hiziblerden ve fırkalardan biraz evvel teşekkül eden, Arnavut, Arab, Rum menşe'li meb'ûsları da nefsinde toplanmış bulunan bir topluluk da "Mu'tedil Hürriyetperverân Fırkası" nâmıyle faaliyette bulunmaktadır. Kurucuları arasında Berat meb'ûsu Mehdî, Priştine meb'ûsu Hasan, Zor meb'ûsu Hızır ve Şefik-el-Müeyyed Beyler, Şam meb'ûsu Şükrî el-Aselî ve Rüşdî Beyler vardır. Fırka içinde, Rum emelleri güden, Serfice meb'ûsu Boşo Efendi gibi gayr-ı müslimler de mevcuttur. Fırka, "Efrâd-ı Osmâniye'yi cins-ü mezheb tefrîk etmeksizin" bir görmekte, hattâ kaynaştırmak istediğini, programının birinci maddesinde ifâde etmektedir. İkinci maddede "Adem-i merkeziyeti" şiddetle reddetmektedir. Bununla berâber, fırka kurucuları arasında, Arnavut, Arab ve Rum ayrılığı emellerini güdenler vardır. Bu sebeple mezkûr maddede bütün kurucuların ittifak hâlinde bulunduğunu ifâde etmek güçtür. Fırka programının 6'ncı maddesinde "Kaanun-ı kül olan Şerîat-ı Garrây-ı Ahmedîye kavânîn-i ictimaîye ve medeniyenin usûl-i muhâkemesini câmi' olduğu, tekemmülât-ı medeniyenin şehrâh-ı sarîhini açtığı" dile getirilerek, "Kaanun-ı Esâsî'nin tâdilât ve tevsiatında nâs'a erfak ve zamâna evfâk ahkâm-ı fıkhîyenin nazara alınacağı" bildirilmektedir. Bu tâbir, halkımızın çok dindar olması sebebiyle, o günkü muhâlif-muvâfık bütün siyasîler tarafından dile getirilmiştir. Mânâsı itibâriyle de hakîkaten güzel bir terkîbdir. 8'inci, maddesinde ise "Hâkimiyet-i millîyenin kuvve-i tenfîziyesini teşkîl eden Zât-ı Hazret-i Pâdişahî'nin bütün efrad ve anâsır-ı Osmâniye'nin cihet-i câmiası olan taht-ı saltanata câlis bulunması

itibâriyle şeref-makaamı tekmîl akvâm-ı İslâmiye'nin merkez-i incizâb ve irtibâtı bulunan erike-i mukaddese-i Hilâfet-i İslâmiye şeref-i mahsûs-ı mânevîsinin inzimâmıyle bir kat daha müteâlî bulunduğu" bildirilerek, "Hukuk-ı mukaddeselerinin izdiyâdına bezl-i mesâî edileceği" derpiş edilmektedir. Bu madde, o zaman için Osmanlı câmiasının en hayâtî meselesini dile getirmekte ve devletin devâmının, mevcut tebea arasında en büyük müşterek müessesenin kudretinin artırılması ile mümkün olduğunu tebârüz ettirmektedir. Kurucuları itibâriyle tam bir kavimler halitası olan fırkanın, bu görüşüyle câmianın ana meselesini kavradığını ve onun yaşamasını istediğini kabul etmek lâzımdır. O takdîrde, mensuplarından hepsinin, sonradan gidişten ümîdi keserek ayrılık fikrine temâyül gösterdikleri söylenebilir. Hâdiselerin gidişâtı bu kanaati teyid eder mâhiyettedir.

Bu gibi fırkalar arasına o sırada, yeni bir çiçek daha katılmıştır. Bu, *İştirak* gazetesi sâhibi Hilmi'nin reîsi bulunduğu "Osmanlı Sosyalist Fırkası"dır. Bu garip ve karikatür teşekkülün başındaki İştirakçi Hilmi'nin *Felsefe-i Ferd* gibi makaalelerden mürekkep bir anti-sosyalist kitabı olan ve Buchner'in *Madde ve Kuvvet*'ini tercüme edenlerden biri bulunan Baha Tevfîk tarafından kukla gibi oynatıldığı söylenmiştir. O sıradaki Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nde Taşnak, bilhassa Hınçak komitasına mensup olan Ermeni meb'ûsları arasında da sosyalistler vardır. Bu Ermeni meb'ûslarının bâzısı müstakil hareket etmektedir.

Esâsen o sıradaki Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nde mevcut meb'ûsların ancak yarıdan biraz fazlası Türk, fakat 4/5'den ziyâdesi müslümandır. Meclis 142 Türk, 60 Arab, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah olmak üzere 275 meb'ûstan terekküp etmektedir. Meşrûtiyet'ten sonra, devletin içine düştüğü idârî kargaşa, dâhilî karışıklıklar ve isyanlar, bu meb'ûslar arasında da derin tesirler husûle getirmektedir. Arnavutluk isyanları, Makedonya'daki karışıklık, Arab kabîle kıyâmları devam etmekte, bunlara karşı takınılan sert tavırlar, icraatta vukû bulan idarî hatalar, ora meb'ûslarını İttihat ve Terakkî'ye karşı köklü bir muhâlefete sevketmektedir. İdarî teşettüt, devleti gâyet zaîf hâle getirmekte, hattâ bu muhâlefeti, bâzı meb'ûslarca, câmiadan ayrılma temâyülüne kadar vardırmaktadır. 1908 hareketi, devlete karşı isyanı bile meşrû hâle getirmiş gibidir. Buna özenenler, ucuz kahramanlık ve vatan kurtarıcılık yoluna sapanlar, hattâ bunun için yanıp tutuşanlar vardır. Askerî, idarî, değer hükümleri ve an'aneler sarsılmış; meb'ûslarda, ricâlde ve memurlarda, devlet şuûru ve nizâma tebâiyet çok zayıflamıştır. 1908 hareketinde devletin şirâzesi tamâmen muhtel olmuş; âdeta Osmanlı kubbesinin sihirli kilit taşı yerinden oynamıştır. Siyasî mücâdele, devlet şuûrundan tamâmen uzak bir tarzda seyretmekte; en ufak hamiyet

duygusundan yoksun bir kördöğüşü hâlinde devam etmektedir. Ne muvâfıkında, ne de muhâlifinde devlet şuûrundan eser görünmemektedir. Devlet, İtalya ile muhârebe hâlinde iken, muhâlif gruplar, fırka menfaatini her şeyin üzerinde tutar bir hâlet-i rûhiye içindedirler ve "İttihat Terakkî'yi nasıl düşürebiliriz?" meselesiyle meşgûldürler. İttihat Terakkî ise, yalnız iktidarda kalmayı düşünmektedir. Bu mücâdele, tıpkı bir kabîle çekişmesini andırmaktadır. Maalesef Türk siyasî hayatı, yüksek devlet şuûrundan yoksun, ictimaî bünyeye ve onun millî ve mukaddes değerlerine oturtulamıyan bu fırka mücâdelelerinden çok şey kaybetmiştir.

İşte İtalya ile harbin en civcivli zamanında, fırsatı ganîmet bilen, Meclis içindeki ve dışındaki muhâlif fırkalar, tek ve kuvvetli bir teşekkül hâlinde birleşmek ve İttihatçıları iktidardan düşürmek için harekete geçmişlerdir. Bu düşünce ve hareket, Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası'nın doğmasına sebep olmuştur (21 Kasım 1911). Bu ucûbe teşekkül, Meclis içinde, Mûtedil Hürriyetperverân ve Ahâli Fırkalarını, kurucu sıfatıyle toplamıştır. Ayrıca Rum, Bulgar, Ermeni, Arnavut meb'ûslardan muhâlif olanlar da Hürriyet ve İ'tilâf saflarına katılmışlardır. Fırkanın tesis çalışmalarında bulunan Ahmed Reşid Bey:

"Devleti, günün birinde, uçuruma düşmekten siyânet edebilmek için, Meclis-i Meb'ûsân'da istinadgâh aramaktan başka çâre yoktu... İttihatçılar'dan ayrılan ve onlara küskün Türk meb'ûslarıyle, kendilerine göz açtırılmıyan ekalliyet meb'ûsları, müttehid bir parti teşkîl edebilse idiler, Meclis-i Meb'ûsân'da vücûdu elzem olan hakîkî murâkabe husûle gelmiş olurdu. Binâenaleyh azîz dostlarım Hayreddinpaşazâdeler'le birlikte evvelâ, hasbetenlillâh, doğru bildiğini açıkça söyleyecek bir gazete te'sîsine karar verdik. Şehrah *bu kararın eseridir... Ahvâli vâzıhan gören bir basîretle Mehmed Hayreddin, evvel be-evvel, hapse dayanıklı müdîrlerin nâmına alınmış, muhtelif isimli, bir haylî gazete imtiyazı temin etti. Zira, İttihat ve Terakkî rüesâsı nazarında, hükûmetlerin en tabiîsi ve en amelîsi görünen idâre-i örfîye, memleketin dâimî hükûmet şekli olmuş; siyasî ve şahsî bütün hukuk, dîvân-ı harblerin takdîrine tâbi' kalmıştı. Gazetelerin neşriyâtı derhal te'sîrini gösterdi...*

"Manastır'da istibdad-ı idâreye karşı herekette en ileri gidenlerden biri olduğu halde, bilâhare gördüğü seyyielere ve avdan sonra ortaya atılan tazı payına iştirak etmek istemiyerek, komiteden ayrılan Miralay Sâdık Bey, muâvenet edeceğini bildirdi. Mesleğimize rağbet o dereceye geldi ki, Meclis-i Meb'ûsân'da salâhı te'mîn edecek bir fırka teşkîli zamânının hulûl ettiğine kaani olduk. Bu fırkanın proğramını

ben yazdım. Sâlih Hayreddin Paşa'nın konağında üç kardeş, bir de ben, yâni 4 kişi, bu programı tenkîd dikkatiyle tasvîb ettik. İşte o zaman yeni bir fırka-i siyâsiyenin rûhu belirdi.

"Programımızdaki umdemiz. müteaddit akvâmı Türkleştirmek hayâl-i hâmı yerine, muhtelif anâsır arasında hakîkî bir imtizâc ile dâimî bir vifâk ve tesânüdü imkân dâiresine getirerek, memleketin huzûr ve âsâyiş içinde refâhât ni'metine vusûlünü te'mîn etmek olduğundan, fırkanın adına 'Hürriyet ve İ'tilâf' dedik. Bu program, ba'dehu Türk, Arab ve Arnavutlar'ın bâzı meb'ûsları tarafından tedkîk ve ta'dîl edilerek, her tarafın arzûsuna göre bir takım ilâvelerle amelî kaabiliyetini kaybetti ise de, Meclis'te kuvvetli bir fırka-i muhâlife vücûda getirip, sûiistimâlâtı tahdît, belki de men' etmek hassasını muhâfaza etti. Nihâyet, Âyan'dan ve Meb'ûslardan mürekkep murahhaslarla, eski Ahrâr Fırkası'nın ve bir de Miralay Sâdık Bey'in teşkîline teşebbüs ettiği fırkanın mümessillerinden mürekkep bir hey'et huzûrunda okunarak, tasdîk ve imzâ edildi."

diyerek, fırkanın teşekkül sebepleri hakkında mâlûmât vermekte ve kendisi, memur olduğu için, imzâdan istinkâf ettiğini söylemektedir.

Rıza Nur da *Hâtırat*ında, Meclis ve fırkalar hakkında malûmât vermekte, Ahâli Fırkası'nın, ekseriyetle Anadolulu Türkler ve hocalardan terekküp ettiğini, Ermeni meb'ûslardan Taşnaksutyan olanların İttihatçılar'a yardım ettiğini, Hınçak reîslerinden olan Dagavaryan'ın iyi bir adam olup, muhâlif bulunduğunu, Rumlar'ın bir kısmının muvâfık, bir kısmının da Boşo ve Kozmidi ile berâber muhâlif olduğunu, Arnavutlar'ın da böyle ikiye ayrıldığını, Arablar'ın ayrı bir fırka kurmak hevesine kapıldığını, Yahudîler'in İttihatçılar'ı tuttuğunu yazmakta ve şöyle demektedir:

"Meclisin hâline baktım; muhâlefet pek çoğalmıştı. Toplama, İttihatçılara nisbetle ekseriyet yapacak. Bunları toplayıp, disiplinli bir kitle hâline koymak lâzım. Bu sûretle, iyi bir teşkîlât ile İttihatçılar'ı kaanunen yıkmak işten bile değil. Hem Arablar, bir Arab fırkası yapmak fikrindeler. Bunu da Bâbil Kulesi içine alıp yutmak lâzım. Bâbil Kulesi bir zarar değil; çünki İttihat ve Terakkî de öyle. Ne çâre, memleket zâten öyle... Ne ise, muhâlif grupları toplamaya teşebbüs ettim. Lâzım gelen meb'ûslarla görüşüyordum. Arablar, umûmî bir fırka hâlinde birleşmeyi kabul etmek istemediler. Bunun başında Abdülhamîd Zehra-vî vardı. Şam meb'ûsu Şükrî el-Aselî ile sevişirdik. O saf idi. Bana fikrini açmıştı. Onun fikri, Şam'da Emevîye Devleti'ni kurmaktı. Hattâ

babası da o fikirde imiş. Midhat Paşa Şam vâlisi iken, babasıyle bu fikirde ittifak etmişler imiş... Bu Arabları tehdît ettim. '(O zaman) İttihatçılar'la birleşiriz.' dedim. Korktular. Fikrimi kabul ettiler. Ahâli Fırkası da, Gümülcineli'nin sevkiyle girmek istemedi. Ne yaptım yaptım, onları da iknâ ettim. Bilhassa Zeynelâbidin'i zorladım; iknaa çalıştım. Onun sâyesinde Gümülcineli hükümsüz kaldı. Zeynelâbidin câhil bir şeyh idi. Ama zekî idi. Bilhassa sebatlı, anûd ve insan iknâ etmekte pek muktedirdi...

"Artık Meclis'te bir İttihatçı, bir de muhâlif olarak iki fırka vücûda geldi.. Benim gâyem, İttihatçılar aleyhinde ne kadar kuvvet varsa, hattâ karınca bile olsa, hepsini toplamak idi. Yalnız askeri istemiyorduk. Halbuki İttihatçılar, dâima orduya istinad ediyorlardı. Bu muzır bir şeydi... Nutuklarımızda, İttihatçılar'ın bu kusurunu yüzlerine vururduk. Devleti bu suretle mahvedeceklerini, orduyu fırkalarından çıkarmalarını söylerdik; fakat dinlemezlerdi. Bu kusuru biz de yapmıyalım dedik. İyi, fakat bunsuz da muvâzene yapmanın imkânı yoktu... Karşımızdakileri meşrû vaziyete gelmez görünce, biz de çığırdan çıktık. İttihatçılar'a 'Memurları fırkaya almayın.' dedik; dinlemediler. Sonra biz de aldık. Nihâyet askerle de işe giriştik... Midhat Kemal, Miralay Sâdık'ı fırkaya almamızı teklîf etti. Buna lüzum görüyordu ve diyordu ki, 'Orduda çok tarafdarı var.' Biz bununla orduda propaganda yaparız dedik. Gittik, Sâdık Bey'le görüştük. Fırkaya girmeye can attı. Baktım; çelimsiz, çarpık bir adam. Kısa boylu, ayakları lâm harfi gibi. Sanki ekmekçi çırağı. Malûmâtça da sıfır; derviş zihniyetli bir şey. Bana iyi tesir yapmadı. Bir şey ummadım; fakat 'Karınca da olsa yine gelsin.' dedim. Mustafa Ârif Bey'le, H. Nâzım imzâsıyle yazılar yazan, Abdülhamîd'in mâbeyncilerinden, sonra da Dâhiliye Nâzırlığı eden Reşid Bey'i bize dâvet ettim. Toplandık. Bunlar, fırkanın programını ve dâhilî nizâmnâmesini kaleme aldılar. Sonra da birlikte müzâkere ettik. Bâzı tâdilât ile kabul ettik. Bu programı Sâdık Bey'e götürdüm. Okumadı bile. İmzâyı bastı. Okusa da anlamazdı. Bir mühür gösterdi. 'Bu, fırkanın mührü olsun.' dedi. Baktım derviş mührü, nüsha yazısı gibi remizler ve şekiller. Dedim 'Böyle olmaz.' Ne ise, başka mühür yaptırdık. (Sonra Lütfî Fikri ile) Dâmâd Ferid Paşa'nın yalısına gittik... Saçma ve çocukça işlerle meşgûl olurdu. (Onu da aldık.)..

"Fırkanın program ve nizâmnâmesi bitinceye kadar dokuz doğurmuştuk. Çünki İttihatçılar haber alırlarsa, benim evi basar ve cemiyet-i hafîye diye bize fenâ şey yaparlardı. Bitince hemen Dâhiliye Nâzırı'na gidip verdim, ve ferahladım. Nâzır, kabul etmek istemedi. Nihâyet

zarûrî kabul etti. Tehlike bitti. Bu fırkanın vücûda gelmesi, İttihatçıları şaşırttı. Tal'at, bu işden dolayı olsa gerek, benim için 'Teşkîlâtçı adam.' dermiş..."

Bu izâhat, nefsî bir takım övünmelere rağmen, Hürriyet ve İ'tilâf'ın nasıl kurulduğunu, onun bütün zaaflarını, tesis işinde ciddî bir devlet şuûrundan ne derece uzak davranıldığını, muhâlefet yaparken millî menfaatlere aykırı davranışların, "İttihatçılar yapıyor, biz de yaptık; ordunun siyâsete dahli fenâdır, ne çâre onsuz da muvâzene mümkün olmuyor." gibi sudan sebeplerle, meşrû gösterilmeğe gayret edildiğini ortaya koymakta ve muhâliflerin, düştüğü fecî ruh sefâletini göstermektedir. Bu telâkkî, muhâliflerin, millî şuura en fazla mâlik olması lâzım gelen samîmî bir Türkçünün itiraflarıdır. Bu elîm vaziyet karşısında insan, Fazıl Ahmed'in dediği gibi "İttihatçılar, siz o kadar fenâsınız ki, muhâlifleriniz bile fenâ." demek mecbûriyetinde kalmaktadır.

Bu hareketin dehşetini bir kat daha artıran sebeplerden biri de, ne kadar kötü olursa olsun, İttihatçı iktidarının, İtalyanlar'la harb hâlinde iken düşürülmeğe kalkışılmasıdır. Bu iş, devleti sarsmaktan, milletin kaderini, kaybedileceği malûm bir kumara bağlamaktan da öte bir şuûrsuzluktur. Bu fırka, tıpkı İttihat ve Terakkî gibi gayr-i mütecânis, alabildiğine birbirinden ayrı telâkkîlerdeki insanlardan terekküp etmiş bir halitadır. Fırkanın teşekkülünün tek gâyesi, İttihat Terakkî'yi iktidardan düşürmektir. İşte bunun için, birbiriyle uzlaşmaz fikir ve kanaatteki adamlar, bir araya gelmişlerdir. Bunun da başlıca mes'ûlü, İttihat ve Terakkî'nin akıl ötesi tasarruf ve icraatları ile berbad bir zümre diktatörlüğüne sapmasıdır. Fırka, daha teşekkülü ânında, Meclis için de, 70 kadar meb'ûsu saflarına çekmiştir. Rıza Nur, fırkanın İttihatçılar üzerinde husûle getirdiği şaşkınlığı ve tecânüsten müberrâ hüviyetini, *Hürriyet ve İ'tilâf Nasıl Doğdu?* isimli kitabında şöyle anlatmaktadır:

"Hiç selâmlaşmadığımız halde, o günü Meclis-i Meb'ûsân'da Hüseyin Câhid Bey, yanıma gelmiş oturmuş; yüzü kalbindeki heyecânın şiddetini ispat eder bir sarılık ile samana dönmüş olduğu halde, benden fırkanın ne olduğunu ve maksadını sormuştu. Aramızda şu muhâvere cereyan etmişti: 'Siz çok ileri gittiniz. Biz de bütün muhâlefet kuvvetlerini bir yere topladık. Size müdhiş bir darbe-i helâk indireceğiz. Maksadımız sizi, mevki-i iktidardan atmaktır.'. O: 'iyi ama, içinizde mutaassıp, dindar, hoca, hıristiyan, câhil, âlim ve muhtelif fikr-i siyâsîde adamlar var. Nasıl olur? Hani sen bizi, gayr-i mütecânis amalgam diye tavsîf ediyor, bizden dürüst bir iş çıkmıyacağını iddia ediyordun, ya sizinki?' Ben: 'Evet, hakkın var; fakat sizi devirmek için şimdi ne

bulduysak topladık. Bir düşün, o günü bu fırkayı dağıtacağız. Böyle fırkalar zâten dağılmaya mahkûmdur.' "

Bu nakil, fırkanın kuruluş gâyesinin, İttihat Terakkî'nin iktidardan düşürülmesinden başka bir şey olmadığını da göstermektedir. Kuruluşundan 20 gün sonra fırka, Londra sefîrliğine giden sâbık Hâriciye Nâzırı Rifat Paşa'dan boşalan İstanbul meb'ûsluğu için seçime girmiştir. İttihat ve Terakkî, Dâhiliye Nâzırı Memduh Bey'i, Hürriyet ve İ'tilâf ise Hayreddinpaşa-zâde Tâhir Hayreddin Bey'i namzed göstermişlerdir. 11 Aralık 1911'de vukû bulan seçimi, bir rey farkla İ'tilâf fırkası namzedi kazanmış ve fırkanın kudreti meydana çıkmıştır. İttihat Terakkî bu vaziyetten ciddî bir telâşa kapılmış ve kat'î bir tedbîr almak lüzûmunu hissetmiştir. Câvid, hâtıralarında "İ'tilâf namzedinin kazandığı söylenince, şaka ediyorlar sandım; bir türlü inanmak istemedim. 31 Mart'tan beri beni bu kadar müteessir eden bir şey olmamıştı." diyerek, içine düştükleri şaşkınlığı anlatmaktadır.

İttihatçılar, Meclis içindeki muhâlefetin artışından ve meb'ûslarını kaybedişlerinden tedirgin olmuşlardır. Hele İstanbul seçimi, vaziyetlerinin çok tehlikeli olduğunu göstermiş ve onları tedbîr almağa sevketmiştir. Tal'at, daha 1910 Eylül'ünde, Selânik'te yapılan gizli Cemiyet toplantısında "Ordunun arkalarında olduğu müddetçe, her hangi bir tehlike bulunmadığını" bildirmiş; "Kabînenin kontrolleri altında olduğunu" söylemiş ve şâyet "Meclis'te i'timat reyi alamamak ihtimâli belirirse, onu feshetmek için hazırlıklı bulunuyoruz." demiştir. Ortaya çıkan siyasî vaziyet karşısında, İttihat Terakkî, Meclis-i Meb'ûsân'ın feshini, alınabilecek en iyi tedbîr olarak görmüş ve teşebbüse geçmiştir. İ'tilâfçılara, teşkîlâtlanma için fırsat verilmeden, Meclis'i feshedip, seçimlere gidilirse, İttihat Terakkî, hem parlamentoda vücûda gelen muhâlefeti dağıtacak, hem iktidar mevkiini kaybetmek tehlikesi bertaraf edilmiş olacak, hem de fırkanın siyasî vaziyeti ve nufûzu kuvvetlenecektir. İttihat ve Terakkî bu düşünceyle davranmış ve teşebbüse geçmiştir.

Fakat, Meclis'in feshinin, Kaanun-ı Esâsî'de vücûd verilen 1909 tâdilâtına göre, Pâdişah tarafından otomatik olarak yapılabilmesine imkân yoktur. Kaanun-ı Esâsî'de yapılan bu tâdilâtla, pâdişahın selâhiyetleri alabildiğine daraltılmıştır. Bu sebeple İttihat Terakkî, fesih için, Kaanun-ı Esâsî'nin 7'nci ve 35'inci maddelerindeki şartları tahakkuk ettirmek mecbûriyetindedir. Tâdil edilmiş 7'nci maddeye göre, hükümdarın Meclis'i feshedebilmesi için, Meclis-i Âyân'ın muvâfakati lâzımdır. Yine muaddel 35'inci maddeye göre, kabîne ile Meclis-i Meb'ûsân'ın ihtilâfa düşmesi; bunun üzerine kabînenin istifâsı, yerine gelecek yeni kabînenin eskisinin fikrinde ısrar etmesi gerekmektedir. Bu ısrar karşısında Meclis, esbâb-ı mûcibe beyânıyle tekrar redde-

derse, seçimlere başlanılmak üzere, Meclis'i feshedebilecektir. İttihat Terakkî, işte bu şeklî şartları yerine getirebilmek ve istediği vasatı bizzat ihdâs edebilmek için, feshe taalluk eden 35'inci maddenin tâdilini vâsıta olarak kullanmış ve Meclis'e bu teklîfle gelmiştir.

Bu sırada muhâlefette bulunan bâzı zevât da, öteden beri, pâdişahın selâhiyetlerinin arttırılmasını zarurî görmektedir. Nitekim, Hürriyet ve İ'tilâf'a katılan Ahâli Fırkası bu kanaatte olduğu gibi, yeni teşekkülün ileri gelen âzâlarından biri olan Dâmâd Ferid Paşa da, daha evvel ileri sürdüğü fikre göre, "Pâdişah selâhiyetlerini tahdîde kalkmanın ve İhtilâl-i Kebir'deki halk hâkimiyeti nazariyesine saplanmanın, devletin çözülmesine yol açacak derecede tehlikeli olduğunu" söylemiştir. İşte bu sebeple muhâlefet, devlet reîsinin selâhiyetlerini artıran teklîfe karşı müşkil bir mevkide kalmıştır.

Rıza Nur, İttihatçılar'a bu fikri verenin, daha evvel Ahrâr Fırkası'nda iken, bilâhare kuvvete râm olup, Cemiyet'e katılan Celâleddin Ârif olduğunu söylemekte, Tal'at'ın bu fikri alıp dolaştığını ve işi pişirdiğini yazmaktadır.

İşte hükûmet 7'nci ve 35'inci maddeleri tâdil zımnında, Meclis'e bir teklîfte bulunmuştur. Bu teklîf, zâten İttihatçılar'dan mürekkep olan Kaanun-ı Esâsî Encümeni tarafından, ufak bir değişiklikle kabul edilmiş ve 30 Aralık 1911'de parlamentoda müzâkereye başlanmıştır. Fakat o günkü toplantıya, İttihat Terakkî Fırkası'na mensup meb'ûslardan gayrısı gelmemiş ve toplantı nisâbı da hâsıl olmamıştır. Yâni Kaanun-ı Esâsî'nin tâdili için gereken üçte iki ekseriyet temin edilememiştir. Böylece, Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ında ilk defa olarak "obstruction (=engelleme)" yapılmıştır. Rıza Nur *Hürriyet ve İ'tilâf...*'ında:

> *"Benim aklıma bir çâre gelmişti. O da Avrupa meclislerinde tatbîk edilen ve obstruction denilen şeydi... fakat şimdiye kadar bizde ne tatbîk edilmiş ve ne de kimsenin bildiği şeydi... Tedkîkatım netîcesinde, bizim için yegâne halâs çâresi bunda olduğunu gördüm... 'Tıkaç' ve 'insidad-ı müzâkere' diye de tercüme ettim.. O suretle tatbîk edildi."* demektedir.

Hâtırat'ında ise, Saîd Paşa'nın teklîfi karşısında "derhal başımıza yıldırım indiğini görür gibi oldum." diyerek, hareket tarzını kendisinin bulduğunu, müzâkere için ziller çalınca İttihatçılar'ın girdiklerini, muhâliflerden ise kendisi ile Gümülcineli'nin bulunduğunu söylemekte ve şöyle devam etmektedir:

> *"Ziller çalınıyor, kimse yok. İttihatçılar, neden sonra anladılar;*

çekildiler. Tekrar geldiler. Yine ekseriyet yok. Ahmed Rızâ 'Ekseriyet var.' dedi.. Bu bir teşrîî cinâyetti. Ekseriyet yoktu. 'Ekseriyet yok.' diye bağırdık; kulak veren olmadı. Bu ne istibdad idi. Meclis, meclislikten çıkmış; keyfî olmuştu.. Saîd Paşa söz aldı ve 35'inci maddeyi tâdil edeceğini söyledi. Biraz durup 'Gelmediler, demek reddedildi.' dedi. Reîs Ahmed Rıza, sanki kulaklarına birer şişe tıpası tıkamıştı. 'Celseye hitam veriyorum.' dedi. 35'inci maddenin ilk müzâkeresi güyâ ikmâl olunmuştu. Göz göre göre, böyle bir sahtekârlık, belki de henüz dünyanın hiç bir yerinde yapılmamıştı. Bu mesele Türk teşri' târihinde büyük bir leke, eşsiz ve apaçık bir edebsizlik ve dolandırıcılık olarak kalacaktır. Saîd Paşa ve İttihatçılar'ın yaptığı, hakîkatte müdhiş bir cebir ve tegallüb, istibdad, bir ihtilâl ve darbe-i hükûmetti... Hükûmet eşkıyâ mevkiine geçmişti... Doğrusu bu kadarının yapılabileceğini hiç düşünmemiştim. Tedbîrime güveniyordum ve buluşumdan mağrûr idim. Baktım ki, nâfile; Meclis'i bükecekler. Ne yapılsa bu iş olacak. 'Bâri ikinci safhada iyice söyleyelim. Hiç olmazsa bunları târihe mal etmek için tesbit edelim.' dedim. Lütfî Fikrî, ben ve daha bir çokları nutuklar hazırladık."

Sadrâzam Saîd Paşa, bu celsede, tâdil talebinin kuvvetli bir hükûmetin temini gâyesiyle yapıldığını, devam etmekte olan muhârebeyi sulha raptetmek için bunun lâzım olduğunu şu cümlelerle belirtmiştir:

> *"Mevcut olan muhârebe, bi'n-netîce, sulhü icâb edecektir. Şerâit-i sulhîyeyi müzâkere etmek için, kuvvetli bir hükûmet, tevâzün-i kuvvâ lâzımdır ve lâyihanın size gelmesinin esbâbından biri evvel-be-evvel budur."*

Bu görüşü, hâdiselerin akışı bakımından doğru görmek kolay değildir. Yine Saîd Paşa "Hükûmetin maksadı, hükûmet-i meşrutayı takviye etmektir; zayıflatmak değildir. Yirminci Asır'da meşrûtiyetsiz hükûmetin kaabil olamıyacağı, her mütefennin indinde bir akîde-i sâbite hâlini almıştır... Mâdem ki devletimiz, devlet-i cumhûriye olmayıp devlet-i pâdişahîdir; onun reîsi olan pâdişahın hakk-ı meşrû'unu vermek teklîf olunuyor." diyerek, meb'ûsların hazır bulunmamasını red şeklinde anladıklarını ve Zât-ı Şâhâne'ye istifâlarını takdîm edeceklerini bildirmiştir. Nitekim, aynı gün, kabînenin istifâsını Pâdişah'a arzeylemiştir (30 Aralık 1911/9 Muharrem 1330).

Saîd Paşa kabînesi bununla da iktifâ etmiyerek, meşrûtiyetin ortadan kaldırılacağı yolundaki propagandaya mâni olmak için, yine aynı gün, bir beyânnâme neşretmiştir. Bunda, tâdil teklîfi için yapılan toplantıya 130 kişi-

nin katıldığını, halbuki toplanma nisâbının 140 olduğunu, bu sebeple müzâkerelerin resmen açılamadığını, bütün hükûmetlerde parlamentonun feshi ile yeni seçimlere gitmenin hükümdarların itirazı mümkün olmayan haklarından sayıldığını, karşılıklı muvâzene gözetilmeksizin yapılan önceki değişikliğin alelacele vukû bulduğunu, menfî şâyiaların hakîkatten uzak bulunduğunu bildirmiştir.

Lütfî Simâvî, istifâdan sonra "Pâdişah'ın Saîd Paşa'nın sadârette kalmasını arzu ettiğini, huzûra giren Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası erkânının ise Saîd Paşa'ya itimadları olmadığını beyanla, tekrar mevkie getirilmemesini istediklerini, Âyân Reîsi Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın, dehşetli surette Saîd Paşa aleyhinde bulunduğunu, memleketi vartaya sevkeden bu adama tevcîh yapılmamasını arzeylediğini" yazmaktadır. Muhâlefetten gelen bu taleplere rağmen Pâdişah, İttihatçılar'ın baskısı karşısında başka bir çâre göremediğinden, Saîd Paşa'yı tekrar sadârete tâyin etmiştir (1 Ocak 1912/10 Muharrem 1330).

Bu tâyin, Kaanun-ı Esâsî'nin, esas maksadına aykırıdır. Pâdişah'ın başka bir zâtı sadârete intihâb etmesi gerekmektedir. Saîd Paşa'nın yeni hükûmeti, iki zât müstesnâ, yine eski hey'etten terekküp etmektedir. İşin garîbi Paşa, Meclis-i Meb'ûsân'da yeni hükûmet programını okuyup, i'timad reyine başvurmak mecbûriyetinde iken, bunu da yapmamıştır. Meclis'in karşısına doğrudan doğruya, yine 35'inci maddenin tâdili teklîfiyle çıkmıştır (3 Ocak 1912/12 Muharrem 1330). Saîd Paşa kürsüye çıkarak, Meclis'in feshi hakkının Pâdişah'a tevdî edilmesi teklîfinde ısrar ettiklerini anlatmış ve "Efendiler! Dört sene müddetle millet adına 50 bin kişi tarafından müntehab bir meb'ûs, gerek umûr-ı teşriîyede, gerek umûr-ı siyâsîye-i devlette müessir bir kuvveti hâiz olduğu halde, 35 milyon Osmanlının pâdişahı ve 300 milyon müslümanın Halîfesi bulunan Zât-ı Hazret-i Şehriyârî'nin ne umûr-ı teşriîye, ne umûr-ı siyâsiye-i devlete iştirak edememesi gibi bir garâbeti hâvî ve hayât-ı memleket için pek büyük mazarratı dâî olan madde-i mezkûrenin lüzûm-ı tâdili bedîhîdir." demiştir.

Bu telâkkî, hakîkatte çok doğrudur. Çok çeşitli tebea yığınlarına sahip olan devletin, en büyük birleştirici uzvu, Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet'tir. Onun siyâsî nufûzunu sarsmak, selâhiyetlerini daraltmak pek büyük bir hatâ olmuştur. Bu hata, Tanzîmât'la başlamış ve pâdişah selâhiyeti, her siyasî inkılâpla, yavaş yavaş kemirilmiştir. 1909'da yapılan tâdil, reaksiyon hâlet-i rûhiyesinden doğmuştur. Meclis'i dâima el altında bulundurabileceğini sanan İttihat Terakkî, bu zannının ne kadar yanlış olduğunu, meb'ûslarının kendinden kaydığını görünce anlamıştır. Böylece Kaanun-ı Esâsî ve parlamentonun, her derde devâ, sihirkâr bir formül olmadığı da ortaya çıkmıştır.

Bununla berâber, Saîd Paşa kabînesinin istediği ve ısrar ettiği tâdil, maalesef samîmî değildir. Osmanlı câmiasının en büyük kaynaştırıcı müessesesi olan Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet'in selâhiyetlerini artırma, câmianın devâmı şartıdır. Fakat tâdil teklîfi, böyle bir idrâk ve düşünce ile getirilmemektedir. Tek gâye, Meclis'i feshetmektir. Madde kabul olunursa, Pâdişah'a feshettirecekler, reddolunursa Âyân'a gönderip muvâfakat aldıktan sonra aynı yolu tutacaklardır. Bir takım parlamento oyunlarına başvurarak, Meclis'in behemehal feshini temin etmek, pek acemice düşünülmüş ve ağıza yüze bulaştırılarak icrâ edilmiş bir hile olarak görünmektedir.

Meclis'te bu hususta yapılan müzâkere, on gün kadar devam etmiş; zaman zaman ağır kelimelerin, hattâ söğüp saymaların tekrar edildiği şiddetli münâkaşalar vukû bulmuştur. Muhâlifler, hükûmetin fesih teklîfini bir "komita diktatörlüğü", "ezelî şirket-i inhisârîye" ve "çetecilik" olarak tavsîf etmişlerdir. Mustafa Sabri, "Fesih teklîfinin bir takım zevâtı mes'ûliyetten kurtarmak, intihabâtta tazyik icrâ etmek maksadıyle" yapıldığını söylemiş ve "Emrullah Efendi 'Memleketi kurtarmak için Meclis fesholunmalıdır.' dedi; memleketi kurtarmak için mi, yoksa kendilerini kurtarmak için mi?" diye sormuştur. Lütfî Fikri "Hürriyet fırkasının gün-be-gün ilerlemesinden İttihatçılar'ın dehşete düştüğünü" söylemiş ve "Onu mahvetmek istiyorlar... Meclis'i dağıtmak yagâne emelleridir. Ya intihab yapmayacaklar, yâhut yaparlarsa kamçı ile müntehibleri tehdît edecekler. Ortaya cemiyet-i hafîler, ihânetler filân çıkaracaklar. Fakat muvaffak olamıyacaksınız, bu teşebbüsünüz makhûr olacak." demiştir. Rıza Nur "Siz kaanun hâricine çıktınız; kaanunu eşkıyâ gibi ayak altına aldınız. Siz şaha kalkmış bir aygıra benziyorsunuz, bu gidişle kendinizi ve sırtınızdakini yere çarpmanız muhakkak... Tâdil ile sâde bizim değil, kendi mezarınızı da kazıyorsunuz... Saîd Paşa bu hususta sabıkalıdır." demiştir.

Muhâlifler arasında, hukûkî mantığa istinad eden tenkîdi, Aydın meb'ûsu Sıdkı Bey yapmıştır. Bu zât, tâdil teklîfinin Kaanun-ı Esâsî'ye muhâlif olarak Meclise getirildiğini, zirâ Saîd Paşa'nın birinci kabînesi ile ikincisinin aynı olduğunu, bu sebeple ona yeni bir kabîne olarak bakılamıyacağını, dolayısiyle değişiklik talebinin ilk defa görüşülüyor şeklinde anlaşılması icap ettiğini söylemiştir. Aynı zât bu davranışın esas hukuka muhâlif olduğunu belirterek "Binâenaleyh, Kaanun-ı Esâsî'ye mugâyir her hareketi darbe-i hükûmet addediyorum." demiştir. Ayrıca kabînenin itimad talebinde bulunmamasını da, iddiasını te'yîd eden ayrı bir husus olarak göstermiştir.

Muhâliflerin bu tenkîdleri, tabiî ki, bir mânâ ifâde etmemiş; tâdil teklîfi reye konmuştur. 125 kişi teklîfin lehinde oy vermiş; 105 kişi muhâlefet etmiş; 4 kişi de müstenkif kalmıştır. Şu rakamlar, İttihat ve Terakkî Fırkası'nın

Meclisin içinde ne kadar zayıfladığını ve kuvvetten düştüğünü açıkça ortaya koymuştur. Bunun üzerine, Meclis-i Âyân'ın muvâfakati alınarak, Meclis-i Meb'ûsân'ın yeni intihabât yapılmak maksadıyle feshedildiğine dâir, irâde-i seniye çıkarılmıştır (18 Ocak 1912/28 Muharrem 1330).

Meclis'in feshi üzerine, Servet-i Fünûn edebiyatının büyük simâlarından biri olan, teessürî bir mizâca sâhip, ekseriyetle bedbîn, zaman zaman da umulmaz derecede hırçınlaşabilen Tevfik Fikret "95'e Doğru"yu yazmıştır. Malûm olduğu üzere 1295, ilk Osmanlı Meclisinin kapanma târihidir. Milletten uzak olarak "Âşiyân" nâmındaki hayâl-hânesinde yaşayan şâir, parlamentonun feshini 95'teki tâtile benzetmektedir.

"Bir devr-i şeâmet ki, yine çiğnendi yemînler;
Çiğnendi yine milletin ümmid-i bülendi;
Kaanun diye topraklara sürtüldü cebînler;
Kaanun diye, kaanun diye kaanun tepelendi.
Beyhûde figanlar ve beyhûde elemler.

Millet yaşamaz Hakka tahassürle solurken;
Sussun diye vicdanına yumruklar inerse;
Millet yaşamaz Meclis'i müstahkar olurken;
İğfâl ile tehdîd ile titrer ve sinerse;
Millet yaşamaz ma'şer-i millet boğulurken.

Düşsün sana meyyâl-i tahakküm eğilen ser;
Kopsun seni bir hak diye alkışlayan eller!"

diyerek o günkü ümidsizliğe ve gönül kırıklığına tercüman olmuştur.

İtalya ile muhârebe esnâsında, devletin merkezi, işte bu dâhilî ve siyasî mücâdelelerle meşgûldür. Meclisin feshini müteâkip başlıyan seçim faaliyeti ile fırkalar arasındaki mücâdele pek hızlı ve şiddetli bir mâhiyete bürünmüştür. İttihat ve İ'tilâfçılar, memleketin harb hâlini, âdeta bir kenara bırakarak, birbirlerine dalmışlar; Arnavutluk'tan Basra'ya ve Yemen'e kadar uzanan geniş Osmanlı ülkeleri, vahîm siyasî ihtiras kasırgalarının cevelângâhı hâline gelmiştir. Dâhilî gırtlaklaşmalar ve çekişmeler yüzünden; hâricî vaziyet, İtalya ile yapılmakta olan harb, Balkanlar'daki kaynama bile görülemez olmuştur. Bu hâl, bir devletin içine düşebileceği tehlike ve belâların, muhakkak ki, en büyüğüdür. Bütün nâzırlar ve vâliler, sanki baş mesele İttihatçılar'ın se-

çim kazanması imiş gibi, Meclis'e bir muhâlif dahi sokulmaması gayret-i câhilânesine kalkışmışlar ve mevcut siyasî vaziyeti, alabildiğine tehlikeli olabilecek bir hududa kadar kaydırmışlardı.

Ahmed Reşid Bey, İttihatçılar'ın seçim şansını o günkü değerlendirmelere göre, şöyle görmektedir:

"Kapanan Meclis'te Suriye, Beyrut, Haleb, Irak, Hicaz ve Yemen vilâyetleri meb'ûsları, müttehiden muhâlif olduklarından, yeni meclis için buralarda İttihat Terakkî hesâbına meb'ûs çıkması ihtimâli yüzde on bile değildi. Arnavutlar'la Makedonya'daki Rumlar ve Bulgarlar da hükûmete karşı muhâlif, kendi aralarında mu'telif idiler. Rumeli'de bulunan diğer İslâm ahâliden mühim bir kısmı da üç seneden beri, sâlim bir hareket ittihaz edemiyen İttihat ve Terakkî hükûmetlerinin salâhından nevmîd idi. Şu halde İslâm, Rum ve Bulgar müntehibler, bi'l-ittifak reylerini mütekaabilen aralarında kararlaştırdıkları eşhâs üzerinde temerküz ettirirlerse, İttihatçılar'ın bütün Rumeli'de, hattâ 'Kâbe-i Hürriyet' dedikleri Selânik'te bile ekseriyet bulamıyacakları hemen hemen bir kat'iyet-i riyâzîye ile sâbitti. Anadolu'da ise Konya, Adana, Trabzon vilâyetlerinden nevmîd olmaları gerekti. İstanbul'da da yapılan tecrübeye göre, büyük bir ümid beslemeğe hakları yoktu. Diğer taraflarda, husûsiyle Ermeni olan yerlerde, ancak yarı yarıya meb'ûs çıkarabilmeleri mümkündü."

Aynı zât, bu tahminleri, muhtelif cins ve mezhebdeki ahâlinin nüfuslarını nazara alarak yaptığını, bu sebeple hakîkatten uzak olmadığını söylemektedir. "Öyle zannederim ki, bütün parlamentolar târihinde belki böyle bir intihâba tesâdüf edilmemişti." diyen Ahmed Reşid Bey:

"İ'tilâf Fırkası nâmına nutuk söylemek istiyen Rıza Tevfik Bey gibi ilim ve irfân ile mümtaz bir zâtın üzerine beş on evbaşı taslît ettiklerini, darb ve belki cerh ve katil tehdîdine kadar ileri gittiklerini, İttihat Terakkî'ye boyun eğmemiş olanların hiç birinin seçilemediğini" söylemekte ve *"Hıristiyan anâsır mütehayyir; Arablar muğber idiler. Fakat havsalası diğerleri kadar geniş olmayan Arnavutlar, bu son tecâvüzle taştılar.. İttihat Terakkî rüesâsı, Arnavutlar'ın bu cür'etkâr şikâyetlerini kanlı bir darbe ile susturmak tarîkini ihtiyar ederek, Arnavutluk seferini açtılar."* demektedir.

Aynı noktaya Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi de işâret etmekte, seçim-

den sonra bâzı taleplerde bulunan Arnavutluk üzerine sefer açıldığını şöyle anlatmaktadır:

"Devlet-i Aliyye'nin Trablus muhârebesiyle meşgûl olduğu şu sırada Rumeli'nde tekrar bir Arnavutluk gâilesi çıkarmak bir vechile câiz olmadığından, bu meselenin suret-i hakîmâne ve müsâlemetkârânede halli, vücûb-ı kat'î tahtında idi. Fakat Arnavutlar'ın komşularında gördükleri tecâvüzkâr temâyüllere karşı muhâfaza-i mevcûdiyetleri için, evvelce ellerinden alınan silâhlarının iâdesi, ve intihabâtın yeniden, kaanun dâiresinde icrâsı yoluyla dermeyân ettikleri talepler Cemiyet'çe kaabil-i is'af olmadığından Saîd Paşa kabînesi, Kerrak hâdisesinin yegâne müsebbibi İsmail Fâzıl Paşa kumandası tahtında olarak Üçüncü Ordu-yı Hümâyûnu ikinci defa Arnavutluğu darb ve tenkîle me'mûr etti ve Rumeli'ni elimizden almak üzere, kemîn-i hafâda tertîb-i mukaddimât ile meşgûl olan düşmanlarımızın ekmeğine yağ sürerek, bunlara karşı toplu ve kuvvetli bulundurulması mertebe-i vücûbda olan Ordu-yı Hümâyûnu Arnavutluğun sert dağlarında ve perâkende bir halde meşgûl etmek ve kendi kuvvetimizle esbâb-ı izmihlâlimizi hazırlamak gibi bir give-i hatâya düştü. (Eski Belgrad sefîri olup, Sırplılar'ın Kosova hakkındaki emellerini bilen ve Balkan harbinde şehîd olan) Ümerâ-yı askerîyeden Fethi Paşa, Arnavutluk hakkında hükûmetçe teşebbüs edilen bu hareketin, Rumeli'nin istikbâlince mûcib-i vehâmet olacağını bi'd-defaat merciine yazmış ise de dinletememiş ve ehibbâsından bir zâta hatt-ı desti ile gönderdiği 3 Nisan 1328 tarihli husûsî bir mektupta 'Hacı Âdil Bey'in ma'lûm olduğu üzere devr-ü teftîşi Allah bilir ama iyi netîce vermiyecektir fikrindeyim. Arnavutluk'ta hükûmet-i merkeziyenin esbâbını anlıyamadığım makaasıdına, ordunun karıştırılmasına evvel ve âhir muârızım. Askerin intihabât işleri gibi siyasiyâtta istihdâmı, ordunun kıymet-i harbiyesini bitiriyor.'.. diye beyân-ı yeis ve esef etmiştir."

Bu nakil de, seçimlerdeki cebir ve tazyikin Arnavutluk isyânını alevlendirdiğini ve muhâlif meb'ûs çıkarmamak için ordu kuvvetinden istifâde gibi sakîm bir yola girildiğini ortaya koymaktadır.

Hakîkaten 270 meb'ûstan teşekkül eden yeni Meclis'e, ancak 6 muhâlif girebilmiştir. Bu seçim Lütfî Fikri Bey tarafından "Sopalı intihâb" olarak tavsîf edilmiştir. Bu zât Dersim'de kendisine rey verecek olan adamların, İttihatçı âmirler tarafından nasıl sıkıştırıldığını, bunlardan birinin yanına gelerek uğradığı tazyikleri anlatıp "Korkirem efendi, korkirem." diye titrediğini de bilâhare yazmıştır. O esnâda İttihatçılar'ın Selânik vâlisi olan Kâzım Bey

de bu tazyîki te'yîd etmekte ve "Arnavutluk'tan meb'ûs çıkarılmadı ama, ona bedel, bu memlekette isyan çıkarıldı." demektedir. Rıza Nur ise, kendine ve müntehiblerine (seçmenlerine) yapılan tazyikleri anlattıktan sonra "Her tarafa Cemiyet hesâbına tehditçiler gönderdiler; büyük masraflar yaptılar. İstanbul'da para ile tulumbacılar tuttular. Sandıkların başına koydular. Biri rey vermeğe geldi mi, ellerinde basılmış hazır İttihatçı namzed listesini sundular. Kabul etmezse dövdüler. Teneke çalarak sarakaya aldılar. Her yerde muhâliflerin başlarını hapsettiler, dövdüler. Eskişehir ve Konya'nın muhâlif eşrâfı kâmilen hapse sokuldu... (Ben bile) kazandığım halde İttihatçı sahtekârlığı ile kaybettim." demektedir.

Bu hususta Cemâleddin Efendi de aynı müşâhedeleri serdetmekedir:

> *"Cemiyet, eski Meclis'ten aldığı ders-i intibâha binâen, küşâd edilecek Meclis-i Meb'ûsân'da kuvvetli bir fıkra-i muhâlife bulundurmamak ve bâhusus Meclis-i sâbıkta kesb-i temeyyüz eden mu'terizlerin, tekrar intihabına meydan vermemek fikir ve azminde bulunduğundan, esnây-ı intihabâtda her türlü vesâit-i cebr-ü şiddetin istimâliyle, Cemiyet'in arzu ettiği zevât, meb'ûs intihab ettirildi ve eski muârızlar ve bilhassa bunlar meyânında, Arnavut meb'ûslar, mahrum ve me'yûs edildi. Evvelki darbe ile mecrûhü'l-fuâd olan* (yâni kalbi yaralanan) *Arnavutlar, bu defa da meb'ûs intihabı hakkında Kaanun-ı Esâsî'nin kendilerine bahşetmiş olduğu hakk-ı serbestîyi istimâlden mahrum edilince, galeyâna geldiler. İşte kıyâm-ı âhirin yegâne sebebi, intihâb-ı âhirde Cemiyet'ce iltizam olunan şu muâmele-i cebr-ü şiddettir ki, bunun vukuu yalnız haber-i tevâtürle değil, pâyitahtda ve vilâyâtda halkın bizzat müşâhedâtıyle mertebe-i sübûta vâsıl olan hakîkatlardandır."*

Manastır vilâyetindeki İngiliz konsolosu Morgan ise, hükûmetine "Seçimin kazanılması için bütün kaanunî ve gayr-i kaanunî yollara başvurulduğunu" bildirmiştir. Bu müşâhede de, intihabın baskı ve tehdît altında yapıldığını teyid etmektedir.

A. Bedevî "İttihat ve Terakkî kendi namzedlerinin kazanması için, orduyu bile âlet olarak kullanmaktan çekinmemiş ve bu hareketiyle, Arnavutluk'ta isyânın zuhûruna sebep olmuştur." demektedir. Ayrıca bu seçimde gizli rey, açık tasnîf prensibi de ihlâl edilmiş; hattâ yapılan tazyîklerle iş açık rey, gizli tasnîfe kadar kaydırılmıştır. Sandıklardan çıkan muhâlif reyleri değiştirilmiş; İttihatçı namzedlerin bir kısmı, kazanamadığı halde meb'ûs yapılmıştır.

Seçimlerde yapılan fecî tazyîkler ve dalavereler, halk kitlelerinde, İtti-

hat Terakkî'ye karşı duyulan nefreti pek ziyâde artırmıştır. Halk kitleleri arasında husûle gelen ve gittikçe şiddetini artıran gayrımemnunluk, orduya da sirâyet etmiştir. Bu vaziyet, memleketin âtîsini tehdît edebilecek derecede tehlikeli şekillere bürünme istidâdındadır.

Memlekette oldukça geniş bir kitleye sâhip olan muhâlefetin, türlü hilelerle ve tazyiklerle Meclis-i Meb'ûsân'da temsîl edilmemesi, siyâsî mücâdeleyi, meşrû yollardan çıkarmaya başlamıştır. Muhâlefetin ileri gelenleri, meşrû ve açık mücâdelenin mümkün olmadığına kaani olmuşlardır. Muhâlefet yer üstünden yer altına girmek ve hasmına komplolar hazırlamak teşebbüslerine girişmiştir. Muhtelif halk kitlelerinin gayrımemnunluğu, idarî tedbîrsizlikler ve yanlış icraat, ictimaî kıymet hükümlerini sarsıntıya uğratmış; devlet şuûrundan ve an'aneden kopuk olan fırsatçı münevverlere yeni ufuklar açmıştır.

Nitekim, o günün bâzı zâbitlerince, 1908 isyanı, örnek alınabilecek derecede yüksek bir hamiyet ve vatanperverlik nümûnesi addedilmektedir. Genç zâbit, "Hürriyet, uhuvvet ve müsâvat" gibi boş tâbirlerle meydana atılmış kimselerin, nasıl kahramanlaştırıldığını; ne büyük imkânlara kavuşturulduğunu; bir şuûrsuzlar kalabalığı tarafından, âdeta putlaştırıldığını görmüştür. Devlete can ve baş fedâsını en büyük şeref addeden eski Osmanlı telâkkîsi, artık, ona isyanı ve baş kaldırmayı yiğitlik sayan düşünceyle yer değiştirmiş gibidir. İttihatçılar'a muhâlefet edenler bile, onların en kerîh metodlarını ve komitacılık usûllerini, yüksek bir nümûne olarak görmektedirler. Yazılarından anlaşıldığı üzere, hakîkaten samîmî bir Türkçü ve sui generis bir milliyetçi olan Rıza Nur bile, o günkü kanaatini "Artık benim fikrim, çârenin ihtilâlde olduğunda tamâmiyle temerküz etti.. Ben artık, mutlaka ihtilâl yapmak kanaatinde durdum. Zâten herkes de bunu anlamıştı. Artık fikir buraya gelmişti." cümleleriyle anlatmaktadır.

Bu zihniyete göre, bütün ictimaî ve siyasî dertlerin en kat'î devâsı ve çâresi ihtilâldir. Bu, revolutionnaire zihniyetin, iflâh kabul etmez ve onmaz dâire-i fâsidesidir. Türkiye, 19'uncu Asrın başından beri, bir ihtilâller ve inkılâplar ülkesi hâline geldiği ve her siyâsî taklîbat (=devrim) vatanın bir parçasının gitmesine, devletin biraz daha zayıflamasına sebep olduğu halde, bu adamlarda "Yahu ne yapıyoruz?" diye bir şüphe şemmesinin bile uyanmadığı görülmektedir. Nitekim muhâlefet, tıpkı hasmı olan İttihat Terakkî'nin Hamîdî idâreye yaptığını icrâya kalkışmış ve fecî bir şuûrsuzlukla malûl olduğunu göstermiştir. Rıza Nur, *Hürriyet ve İ'tilâf...*'ında:

> *"Sâdık Bey'de ve fırkada hiç ümîdimiz kalmamıştı. Memleketin ahvâline göre çalışmak lâzımdı.* (Yâni ihtilâl yapmak..) *Sinop'ta menfî*

bulunan Yakovalı Rıza Bey ile görüşmüş ve Arnavutluk'ta hükûmeti ıskat edecek bir kıyâm yapılması için kendisiyle mutâbık kalmış ve besalaşmış idim. Merhûmu kaçırmak teşebbüsünde iken, afvolunup, memleketine gitmiş ve va'di üzerine, hareket-i kıyâmiyeye başlamıştı. Gerek Rıza Bey ve gerek Arnavut rüesâsından bir kaçı ile muhâberede idim. Rıza Bey ile muhâberemize vâsıtalık eden Emîn Bey vâsıtasiyle, Rıza Bey'i, Prens Sabahaddin ile temasa koymuş; o da Rıza Bey'e paraca yardım etmişti... Bu esnâda Manastır'da zâbitândan Tayyar, Tahsin, Kaasım, Nâfiz Efendiler ve arkadaşları, Niyazi'nin yapmış olduğu hareketi taklîden dağa çıkmışlardı." demektedir.

Hâtırat'ında da "Ya harro, ya merro" deyip işe başladıklarını yazmakta ve:

"Bir gün Prens Sabahaddin'den haber geldi. Gittim. Bir kaç zâbit isyan teşebbüsünde imiş; ona mürâcaat etmişler; 'Ne dersin, yapalım mı, olur mu?' diye bana sordu. 'Hay hay.' dedim. İşe bilfiil giriştik. Bu zâbitlerden 'Halâskâran Grubu' diye bir grup teşkîl ettik." demektedir.

Bütün bunlar, devlet ve milletin içine düştüğü tehlikeli anlarda, muhâlefet liderlerinin ne kadar şuûrsuz, devlet idrâkinden ne derece uzak bulunduklarını açıkça ortaya koymaktadır.

A. Bedevî de "O sırada Paris'te hasta olarak bulunduğunu, Harbiyeli arkadaşlarından biri olan Celâl'den, Manastır'da İttihatçılar'a muhâlif bir zâbitân grubu teşekkül ettiği, gelmesi lâzım olduğu yolunda mektup aldığını, bunun üzerine ve mahkûmiyetine rağmen, memlekete döndüğünü, ilk olarak Üsküb'e geldiğini, oradan Selânik'e gidip bu subaylarla görüştüğünü, bilâhare Manastır'daki muhâlefet gazetesini idâre ettiğini" yazmaktadır. Buradaki zâbitler, yukarıda ismi geçenlerdir ve bunlardan Yüzbaşı Tayyar, Niyazi Bey'in dağa çıkmasına katılmıştır. O sırada bu gruptan bulunan Nâfiz, İttihatçı hükûmet tarafından mevkufen İstanbul'a gönderilmiştir. Bu adam bilâhare Nâzım Paşa'nın katli esnâsında öldürülmüştür (!). Mülâzim Tahsin, bilâhare Dâmâd Ferid Paşa hükûmeti sırasında İstanbul Emniyet Müdîri olmuştur.

Bu mâlûmâtı veren A. Bedevî, daha Harbiye sıralarındayken, Prens Sabahaddin'in fikirlerine kapılmış ve onun âleti olarak bâzı siyasî ve fiilî hareketlere katılmıştır. Verdiği izâhata göre, "Arnavutluk'taki son kıyâm, İttihatçılar'ın seçimde yaptıkları tazyîkler üzerine başlamış; Üsküb Vâlisi, İttihatçı Mazhar Bey'in halkı korkutmak için düşündüğü bir askerî nümâyiş, süvârî

zâbiti Cülûs Bey'in reddine rağmen yapılmış; muhtelif zümrelerin kurduğu pusu netîcesinde akamete uğramış; fakat bu hal, Arnavutluk'ın şumûllü surette silâhlanmasını ve hükûmete karşı cephe almalarını mûcip olmuştur."

Diğer taraftan "Dağa çıkan zâbitler, ilk zamanlarda kışlada, memleketin mukadderâtı hakkında hasbihallerde bulunurken, ahvâlin fenâlığını ve idârenin bozukluğunu nazar-ı dikkate alarak, hükûmeti ikaz etmeği düşünmüşler ve bir grup teşkîliyle isteklerini alâkadarlara duyurmak için, çadırlı ordugâha çekilmeğe karar vermişlerdir. Bu karar 1912 senesi Nisan ayında Kristohor Manastırı'nda verilen bir ziyâfeti müteâkip alınmıştır. Bu zâbitler, umûmî efkâra tercüman olmak istemektedirler. Taleplerini, bir doktor yüzbaşıya bıraktıkları listeye kaydetmişlerdir. Zâbitlerin çadırlı ordugâha çıktıkları sırada, Manastır Vâlisi, Münif Bey'dir. Vâli yâveri olan İsmail Hakkı Bey, dağa çekilen zâbitânın taleplerinde muvaffak olabilmesi için çalışmış; âdeta onların müdâfaalarını deruhde etmiştir. Esâsen, hemen hemen bütün Manastır halkı da, bu zâbitlere tarafdardır."

Bu izâhatı veren A. Bedevî, "Manastır'da zâbitlerle açık temaslarda bulunduğu halde, İttihatçı idârecilerin buna mâni olamıyacak kadar zayıfladığını, aynı anda Selânik'te de mühim hâdiseler cereyân ettiğini, bütün zâbitânın, kumandan Gâlib Paşa'nın riyâsetinde bir toplantı yaparak İttihat hükûmetini protesto edip, kabînenin çekilmesini istediklerini" yazmaktadır. Yine aynı zât, "İzmir'de tabur kumandanlarından Hüseyin Avni Bey'in önderliğinde tecemmü' eden Prens Azîz Paşa fırkası zâbitlerinin de aynı şekilde mürâcaatta bulunduklarını" kaydetmekte ve "Bu galeyânı husûle getiren, İttihat ve Terakkî'nin ifrat dereceye varan tazyîki, Abdülhamîd istibdadı fevkinde şiddet göstermesi, Meclis'in gayr-ı kaanûnî olarak feshedilmesi ve yeni intihâbatta yapılan yolsuzluklardı. O sırada erkân-ı harb binbaşılarından Gelibolulu Kemal Bey de bir kaç samîmî arkadaşıyle İstanbul'da Halâskârân Grubu'nu kurmuştu. Zâbitler arasında az zamanda pek çok tarafdar kazanan bu teşekküle, ilk olarak, sivillerden Rıza Nur, Mâhir Saîd ve Kemal Midhat Beyler de iştirak etmişlerdi. Erkân-ı harb zâbitlerinden Hilmi, Rosinyol Hüsnü, Hasan Âli ve Tevfik Beylerle, Bahriye zâbitlerinden İbrahim Aşkî, en faal elemanlar olarak katılmışlardı. Manastır'da çadırlı ordugâha çekilen (yâni dağa çıkan) zâbitlerin harekâtına bir dereceye kadar, silâh toplama ve intihab tazyîkleri vesîlesiyle ayaklanan Arnavutlar da müzâheret gösteriyor ve askerî kıt'aların taarruzâtından kaçınmak veyâ bu kuvvete karşı koymak maksadıyle Kaçanik boğazında toplanıyor, mutâlebat dermeyânından ve hükûmetin çekilmesini talepten geri durmuyorlardı. Arnavut topluluklarını, sâbık meb'ûslardan Priştineli Hasan ve Necib Draga ile Sinop menfâsından

kaçan Yakovalı Rıza ve İsâ Bolâtin gibi rüesâ idâre ediyor ve İstanbul ile muhâberelerine de Rıza Nur Bey tavassut ediyordu. İşte Priştineli Hasan ve diğer bir iki namzedin meb'ûs çıkarılmaması için yapılan fuzûlî müdâhaleler, bu şekli almıştı... Manastır'da dağa çıkan zâbitlerin taleplerine, Selânik ve İzmir'den iştirak edilince, İstanbul'da Bostancı'da toplanan Halâskârân Zâbitân Grubu bir beyannâme neşretmiş ve Meb'ûsân reîsi Halil Bey'in evine tehditkâr bir mektup bırakılmak suretiyle hükûmeti tazyîk ve istifâya mecbûr eylemiştir. Bostancı ictimâında Ferid, Suphi ve Zekî Paşalar da bulunmuş ve mutavassıt rolü oynamışlardır. Halâskârân hâdisesine, Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası elemanlarından bâzıları da katılmış; hattâ bir torpido, müdâhaleye müheyyâ şekilde hazırlanmıştır." demektedir.

Bu zâbit hareketine katılanlardan Hasan Bey de "Grubun Gelibolulu Kemal Bey'in riyâsetinden toplandığını, kendisinin, Prens Sabahaddin'in Kuruçeşme'deki korusunda yapılan toplantıya katıldığını" yazmakta ve "Ne yazık ki, Halâskâr teşekkülünde İttihatçılar'da olduğu gibi bir disiplin yoktu; o, bir kaynayıştı. Tehlikeli gördüğü bir hâle itirâz etti ve bununla vazîfesini bitirmiş sandı." demektedir. Gizli bir ihtilâl komitası olan Halâskârân Grubu, Osmanlı zâbitlerine hitâben bir beyânnâme neşretmiş; hareketinin sebeplerini izâh eylemiş ve taleplerini dile getirmiştir. Beyannâmede, o günkü siyasî vaziyet, kendi görüşlerine göre izâh edilmekte, İtalya'nın Trablusgarb'a hücûmuna karşı düvel-i muazzamanın itiraz etmemesi, İttihatçılar'ın felâketâver siyâsetinin bir netîcesi olarak görülmekte ve şöyle devam etmektedir.

"Vatanın felâket ve izmihlâli karşısında Osmanlı zâbitânına yine bir vazîfe-i hamiyet düşüyor... Bu gün hamiyetten dem vuranlar, bizi terk ve ceplerini şimdiden doldurmuş oldukları paralarla Avrupa'ya firar ile orada müreffehen imrâr-ı hayat edebilirler... İşte ey muhterem zâbitler ve ey muhterem silâh arkadaşları! Tekrar ve açık olarak söyleriz. Vatanın inkıraza uğramasına karşı, bilhassa biz zâbitler titremeliyiz. Çünki idâre-i hükûmetteki bugünkü manzara-i elîme, Osmanlı ordusu zâbitânı yüzünden mütehassıl ad ve telâkkî olunuyor. Efrad-ı muhtereme-i millet arasında bu kanaat, maatteessüf cây-i kabul bulmuş oluyor... Vatanı tahlîs vazîfesi, yine en ziyâde zâbitâna düşüyor. Çünki hükûmetin sû'-i idâresinden muhterem ordu, hâriçteki düşmana karşı hazırlanmaya vakit bulamıyor; oradan oraya beyhûde koşuyor...

"İşte ey muhterem kardeşler!.. İstikrazla tedârik edilip, orduya tahsîs edilen külliyetli para nisbetinde, ordunun hârice karşı kuvvetli olması esas maksadımızı; gâye-i emelimizi teşkîl ediyor.. 'İdâre-i hükû-

mette meşrûtiyet-i hakîkîye esaslarına riâyeti te'mîn', 'Orduda lâzıme-i adâletin tamâmiyle icrâsı ve kavânîn ve nizâmâta harfi harfine kat'iyen riâyet edilmesi', İşte bizim vatanı inkırazdan kurtulmak, orduyu hakîkî surette kuvvetlendirmek için düşündüğümüz çâre, bu iki esas etrafında toplanan mevaddır. Biz zâbitler, bir grup teşkîli suretiyle metâlibâtımızı arz ve kabul ettirmeğe mecbûr olduğumuzdan dolayı müteessifiz.. Fakat ne yapalım ki, işler kendi kendine düzelmiyor... Mukadderât ve tecelliyât bizi selâmet-i vatan nâmına ref'-i sadâya mecbûr etti. Bu mecbûriyet-i elîme ile hamiyetperver, münevver, terakkîperver ve fedâkâr zâbitlerden mürekkep olarak teşekkül eden grubun ismine 'Halâskârân Zâbitan Grubu' dedik...

"Kemâl-i ehemmiyetle söyleriz ki, memlekette mevcut umum furûk-ı siyâsiye, muhkem ve mükerremdir. Bu fırkaları teşkîl edenler, efrâd-ı muhtereme-i millet, babalarımız, akrabalarımız, kardeşlerimizdir... Grubun esas metâlibini .. derin derin düşündükten sonra (şöyle tesbît ettik):

"1) Elyevm, memleketi idâre eden bugünkü kabîne yerine, hemen, Avrupa'nın emniyet ve itimâdını kazanabilir, müteşebbis, nâmuskâr ve muktedir zevâttan mürekkep bir kabînenin mevki-i iktidara getirilmesi.

"2) Hükûmet işine hiç kimsenin, gayr-i mes'ûl hiç bir kuvvetin müdâhale ettirilmemesi.

"3) Kabînenin tebeddülünden sonra hemen gâyet bîtarafâne tedkîkat icrâ olunarak, bugünkü Meb'ûsân Meclisi eğer âmâl-i millîyeye mugayir olarak cebren yapılan intihabât netîcesi teessüs ettiği tahakkuk ederse, feshi ile intihabâtın jandarma ve polisin müdâlesine meydan verilmeksizin icrâsı; gibi mevaddı talebe mecbûr kalıyoruz.

"Vâkıa metâlib, tamâmiyle memlektin siyâsetine âittir. Fakat vatan elden giderken, bir kısım evlâdlarının 'Biz zâbitiz.' diye felâketine yabancı kalması kaabil midir?... Şimdi de orduya âit metâlibâtımıza geçelim.

"Biz burada ordunun esâsını tahrîb eden ve acele halli icâb eden üç nokta zikretmekle iktifâ ediyoruz:

"1) Osmanlı ordusu mensûbîninden hiç bir kimsenin artık siyâsîyât ile iştigâl etmemesi ve ordunun tamâmiyle ve fiilen siyâsetten çekilmesi..

"2) Zâbit kadrosunda görüldüğü halde, fırka murahhaslıklarında ve mülkiye memuriyetlerinde bulunanların nisbet-i askeriyelerinin he-

men kat'ı veyâ bilâ-ifâte-i vakt vazîfe-i askeriye başına avdet ettirilmeleri.

"3) Orduda kaaide-i adl ve müsâvâta, ahkâm-ı kavânîn ve nizâmâta, terbiye-i askeriye muktaziyâtına tamâmiyle riâyet edilmesi..."

Bu beyânname, Prens Sabahaddin'in adamlarından, İngiliz tarafdarı, Bosnalı Satvet Lütfî tarafından teksîr edilmiş ve dağıtılması husûsunda gayret gösterilmiştir. Mâhiyetinden anlaşılacağı üzere, beyânnâmede ölçülü ve mûtedil bir lisan kullanılmış; zâbitler arasında, İttihatçılar'a karşı yöneltilen tenkîdler ve gayr-ı memnunluklar dile getirilmiştir. Bu beyânnâme, memleketin içine düştüğü elîm karışıklığın korkunç denebilecek kadar büyük meseleler yığınının sadmelerinden şaşkına dönen, Cemiyet'e mensup arkadaşlarının imtiyazlı durumlarına kızan geniş zâbitan efkâr-ı umûmîyesinde tasvible karşılanmıştır. En büyük kuvvetini ordu zâbitlerinden alan İttihat Terakkî, bu hareketin ve beyânnâmenin askerlerce tasvîb edildiğini anlayınca, bütün istinâdının yıkıldığını görmüştür.

İttihat komitacılığını en büyük örnek kabul eden muhâlifler ile onların tahrîklerine kapılan bir kısım zâbitler, Niyâzi ile Enver'lerin yaptığını tekrarlamışlar; Arnavut halkının gayr-i memnunluğundan da kuvvet alarak, dağa çıkıp, bâzı taleplerde bulunmuşlardır. Fakat o sırada memleket çok elîm hâdiselerle karşı karşıyadır. Yunanlılar'la Girit mevzuundaki ihtilâf devam etmektedir. Malisor meselesiyle patlıyan Arnavutluk kıyâmı, yapılan cebir ve şiddet netîcesinde yeniden alevlenmiş ve tehlikeli bir şekle girmiştir. İttihatçı hükûmetin buraya sevkettiği tenkîl kuvvetleri, ahâliye karşı harekâtta bulunmaktan vazgeçmişler ve silâh kullanamıyacaklarını bildirmişlerdir. Hattâ bâzıları, dağa çıkan zâbitlerle berâber olduklarını ilân etmişlerdir. İttihatçı idâresizliğine ve zulümlerine karşı, Arnavutluk'taki beğler de teşebbüse geçmişlerdir.

Arnavutluk'taki bu hareketin bir sebebi de, Selânik'te menkûb bulunan Sultan Hamîd'in yeniden iclâsını temin etmektir. Buradaki geniş kitleyi teşkîl eden Gegalar arasında bu hususta kuvvetli bir cereyan vardır ve bunlar "Babamızı isteriz." diyerek, eski nufûzlu beğlerin arkasına takılmışlardır. Nitekim Rıza Nur, o sırada:

"Arnavut âsîler Yakovalı Rıza, Üsküb meb'ûsu Saîd Hoca ve sâir reîsler ile Üsküb'ü işgâl etmiş bulunuyorlardı. Oradan Selânik'e inmek istiyorlardı. Sinop'ta Rızâ Bey ile besalaştığım esnâda, Yakovalı, isyan yapıp, Abdülhamîd'i Selânik'ten kurtarmak, tekrar tahta çıkarmak fikrinde olduğunu söylemişti... Yakovalı Abdülhamîd'i pek severdi. Hamîd

onun velî-i ni'meti idi. Kendisi Yakova eşrafından ve pek nufûzlu idi. Ben Arnavut isyanının muhtelif reîsleri ile muhâberede idim. Üsküb'e geldikleri vakit, artık telgrafla açık muhâbereye başladık.. Arnavutları Selânik'e inme işinden vazgeçirdim."

demektedir. Abdülhamîd lehindeki bu hareket, halk kitlesinin mahlû' Sultan'a karşı sevgisini ve İttihatçılar'ın onu hal' etmekle ne kadar büyük bir hata işlediklerini ortaya koymuştur. Bununla berâber onu tekrar iclâs etmek, devlet ve milleti yeni bâdirelere ve belâlara sürüklemek demektir. Meselenin karışıklık çıkarmamayı ve mer'î nizâmı ihlâl etmemeyi emreden hamiyet-i milliye ile bağdaşacak bir tarafı da yoktur.

Buradan da anlaşılmaktadır ki, İttihatçılar'a karşı vukû bulan muhâlefet hareketlerinin, onları yıkmaktan başka müşterek bir gâyesi yoktur. O sırada devleti tehdît eden tehlikeler, bunlardan da ibâret değildir. Arabistan yarımadasında müzmin kabîle kıyâmları devam etmektedir. İtalya ile harb, yalnız Trablusgarb'a inhisar etmiş değildir. Devletin Arab yarımadasıyle de deniz muvâsalasını kesmiştir. Akdeniz ve Kızıldeniz sâhillerimizde bulunan bâzı limanlar da İtalyan filoları tarafından bombalanmıştır. Hattâ İtalyanlar, isyancı kabîle reîsi İdrîs'le anlaşmaya kalkmışlardır. İktidar mevkiindeki İttihat Terakkî, Hizb-i Cedîd meselesi, fırka mücâdeleleri ve dâhilî hâdiselerden başka bir şey düşünemez haldedir. Dağılan Meclis, zorla kazanılan intihâb, bu fırkayı, hakîkatte daha da zayıflatmıştır. Kavimler meşheri olan ve her devletin fesat çevirdiği Makedonya'da bombalar patlamaktadır. Bunlar, karışıklık içinde pûyân Türkiye için, yakınlaşan büyük tehlikenin habercileridir.

İttihatçılar'ın, meşrûtiyetin istihsâli ve devamı için anlaştıkları Bulgar komitaları, Makedonya'daki şimendifer yollarına, karakol ve kışlalara karşı sabotajlara girişmişlerdir. İttihatçılar'ın mağara ve meslek arkadaşları olan kanlı Balkan komitacıları, İştib'de câmiye koydukları bomba ile bir haylî müslümanın şehîd düşmesine ve yaralanmasına sebep olmuşlardır. Bundan galeyâna gelen Arnavutlar, hıristiyanlardan 5-10 kişiyi katletmişler ve 200 kişiyi de yaralamışlardır.

Bu hâdiseler Osmanlı Rumelisi'ni ciddî şekilde kaynatmaktadır. Arnavutluk isyanının yeniden alevlenmesi ve Halâskârân Grubu'nun faaliyeti, birbirinden vahîm vak'a çığlarını göğüslemeğe çalışan Saîd Paşa riyâsetindeki İttihatçı kabîneyi şaşkına uğratmıştır. İhtiyar Sadrâzam'ın, icrânın müessir kılınması için lüzumlu gördüğü Kaanun-ı Esâsî tâdilâtı vukû bulmuş; fakat verimli bir netîce doğurmamıştır. Bunun sebebini, vukuâtın dâimâ kaanunlardaki kaidelere göre değil, ictimaî hâdiselere ve onların zorlamasına göre şekillenmesinde aramak lâzımdır.

Arnavutluk'taki isyan, bâzılarının iddia ettiği gibi, Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya mâtuf millî bir kıyâm değildir. Nitekim, isyan rüesâsından olan Yakovalı Rıza, Priştineli Hasan, Prizrenli Yahyâ ve İsâ Bolâtin, neşrettikleri beyânnâmâde "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'ye ve Makaam-ı Hilâfet-i Kübrâ'ya lâyetezelzel (=sarsılmaz) bir imân-ı kavî ile merbut bulunduklarını, hukuk-ı Osmaniye'yi muhâfaza ve meşrûtiyet-i hakîkîyeyi te'sîs" için harekete geçtiklerini bildirmişlerdir. Rüesânın ve onların arkasındaki halk kitlelerinin, bu telâkkîde samîmî oldukları muhakkaktır. Nitekim bu mesele Meclis'te görüşülürken, bir Arnavut meb'ûsu "Bütün dünya bilmelidir ki, Arnavutlar, devletin hamiyet ve şecâatle şahlanmış, â'day-ı dîne karşı gerilmiş bir sedd-i âhenînidir. Buna emîn olmalı. Bizim Osmanlılığa bağlılığımız, yaşamaya olan ihtiyâcımızdan değil, Makaam-ı Hilâfet'e olan zevâl-nâ-pezîr merbûtiyetimizdendir." diyerek, aynı noktayı tebellür ettirmiştir. Yalnız, bu harekette, askerî hizmetlerin mahallî olması, memurların Arnavutlar'dan veyâ onların lisanlarını bilenlerden seçilmesi gibi, imtiyaz nev'inden bâzı talepler de vardır.

Arnavutluk kıyâmı, ordudaki zâbit hareketiyle birleşince, İttihatçılar'ın düşmesi de temin edilmiştir. Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa, zâbitlerin siyâsetle uğraşmalarını yasaklayan bir kaanun teklîfini Meclis'e getirmiştir. Bu teklîfi, Halâskârân'ın taleplerine de muvâfık olduğundan, Meclis'ce tasvîb edilmesi tabiîdir. Nitekim öyle olmuş ve teklîf 1 Temmuz 1912'de kabul edilmiştir. Fakat sekiz gün sonra Mahmud Şevket istifâ etmiştir. Bunun sebebi, İttihatçılar'ın asker ve sivil grupları arasındaki ihtilâftır. Siviller, Mahmud Şevket'in, askerî hükûmet tarafından yapabileceği bir hükûmet darbesinden çekinmekte ve onu tasfiyeyi düşünmektedirler. Son hâdise, onlara bu fırsatı vermiştir. Bu sebeple, Meclis'teki fırka grubu, Mahmud Şevket'e istifâ teklîf etmeyi kararlaştırmıştır. Bu karar, Hacı Âdil, Seyyid ve Tal'at Beyler tarafından kendisine bildirilmiştir. Levâzım dâiresindeki suiistimâl iddiasının fırka grubunu çok kızdırdığı, meb'ûs arkadaşlara kendilerinin te'sîr edemedikleri söylenmiş ve istifâsı istenmiştir. Mahmud Şevket Paşa, işte bu talep üzerine, başka çıkar yol göremiyerek, istifâsını vermiştir (9 Temmuz 1912).

Lütfî Simavî ... *Gördüklerim*'de "Hacı Âdil, Tal'at ve Evkaaf Nâzırı Hayrî Beyler'in Mâbeyn'e geldiklerini; Levâzım reîsi İsmail Hakkı Paşa'nın ihtilâsâtından dolayı, âmiri sıfatıyle, Meclis'te isti'zâha çekilip paçavraya çevrileceğinden, 24 saat içinde istifâsını tavsiye ettiklerini; Zât-ı Şâhâne'yi, bu istifâya hazırlamaları talebinde bulunduklarını" yazmakta ve "Hâlid Ziyâ Bey ile âciz, hayrette kaldık; bu fevkalâde hâdisenin tevlîd edeceği netâyicin

dûr-ı dırâz düşünülüp düşünülmediğini suâl ettik. Fırkadaki cereyâna tâbi olan nâzır beyler, muknî cevap veremediler... Mahmud Şevket Paşa'nın sahne-i faaliyetten çekilmesi, mebde-i felâket-i memleket oldu." demektedir. Câvid ise hâtıralarında "Mahmud Şevket'in istifâsı, dâhil ve hâriçte, türlü sû'-i telâkkîlere uğradı; hakîkî sebebe hiç kimse inanmıyor; yine tefsîrlere gidiyorlar. Kendisini, Genç-Türk kuvvetinin en büyük zâhir ve istinadgâhı addediyorlar; ne düşmanlık ettiğini bilmiyorlar... İşte bütün târihlerde böyle yazılıyor." demekte ve işin ledünniyâtına, yâni fırkanın asker ve sivil grupları arasındaki ihtilâfa ışık tutmaktadır.

Buradan anlaşıldığı üzere, istifâyı doğuran esas sebep, İttihatçılar'ın, Paşa'nın nufûzundan çekinmeleridir. Halil(Menteşe)'in yazdığına göre, "Mahmud Şevket Paşa, istifâdan bir gün evvel, Meclis'teki riyâset odasına gelmiş; ekseriyet rüesâsından bir kaç zâta hitâben ve Halâskârlar'ı kasdederek 'Fenâ yapıyorsunuz; fenâ yapıyorsunuz; kimmiş o çapkınlar ki, beni makaamımdan atacaklarmış; bırakınız gelsinler ve görsünler." demiştir. Daha evvel Harbiye Nâzırı olarak neşrettiği beyânnâmede ise, Arnavutluk'taki işi mühimsememiş ve 12 zâbitin maiyetlerindeki 17 Arnavut'la dağa çıkıp, yersiz teklîflerde bulunduklarını, bunun, ordunun siyâsetle iştigâlinin netîcesi olduğunu bildirmiştir. Fakat fırka, kendisine karşı harekete geçince, istifâdan başka çâre görememiştir.

Görülüyor ki, komitacı zihniyetin müşahhas timsâli olan İttihat ve Terakkî, memleketin o tehlikeli ânında, hükûmet nufûzunu sarsmakta muhâlefetten aşağı kalmamaktadır. Tabiî bu hâdise, komitacılığın, devlet idâreciliği ile tam bir tezat teşkîl eden icaplarından doğmaktadır.

Mahmud Şevket'in çekilmesi üzerine, yerine vekâleten Bahriye Nâzırı Hurşid Paşa getirilmiş; fakat bu da bir kaç gün sürmüş ve istifâ ile sonuçlanmıştır. Bu esnâda bütçeyi müzâkere ile meşgûl bulunan Meclis'teki meb'ûslardan bâzıları, Sadrâzam ve Hâriciye Nâzırı'ndan, umûmî politika hakkında izâhat istemişlerdir. Saîd Paşa yaptığı konuşmada, Arnavutluk'taki isyandan bahsetmiş; telgraflarla kabînenin düşürülmesi, Meclis'in feshi, yeni intihâb, askerî hizmetlerin mahallî olması, memurların Arnavut olmaları, yâhut Arnavutça bilmeleri gibi taleplerde bulunulduğunu, bunların umûmiyetle kabul edilemiyeceğini söylemiş; Devlet-i Osmaniye'nin esbâb-ı hayâtiyeye sâhip ve bünyesinin kuvvetli olduğunu ifâde etmiştir. Bilâhare Hâriciye Nâzırı Âsım Bey bir konuşma yapmış ve Balkan devletleriyle iyi münâsebetlerin devam ettiğini söyleyerek, siyâsî edebiyatta İttihatçı gafletinin en büyük delîli olarak gösterilen "Balkanlardan imânım kadar emînim efendi-

ler!" cümlesini sarfetmiştir. Bâzı zarûretlerle her şeyi söyleyemiyecek olan mes'ûl adamların, bu derece kat'îyetle konuşmaları, kısır politik görüşlerine işâret etmektedir. İttihatçı reîslerinin hemen hepsi, bu kısa görüşlülükle malûldür. Bundan sonra kabîneye ekseriyet fırkası grubunun teklîfi ile 4'e karşı 194 tasvible i'timad reyi verilmiştir. Bu i'timâdın sebebi, İttihat Terakkî'nin muhâliflerine karşı, bir ve berâber olduğunu göstermektedir. Bununla berâber i'timad reyi alan kabîne reîsi, ertesi gün, istifâsını Pâdişah'a takdîm etmiştir (16 Temmuz 1912/1 Şaban 1330).

Saîd Paşa'nın bu istifâsı için, bâzı sebepler zikredilmiştir. Bunlardan biri, Sadrâzam'ın, Harbiye Nezâreti'ne bir türlü adam bulamamasıdır. Hurşid Paşa, asâleten tâyin teklîfini red ve istifâ etmiştir. Hattâ, bütün kabînenin de, mevcut vaziyet karşısında, aynı yolu tutmasını istemiştir. Bu hususta izâhat veren Mahmud Muhtar Paşa:

"İğtişaş-alûd ahvâl karşısında mevkii tezelzüle uğrayan ve aldığı tehdîd mektublarıyle dûçâr-ı havf-u hıras olan Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa -ki Küçük Saîd Paşa kabînesinin rükn-i rekîni idi- günün birinde kemâl-i tehâlükle istifâ etti. Muhallefât-ı müellimesi râkımü'l-hurûfa devredilmek istendi. Bu âciz, o vakte kadar tâkip olunan siyâsetin tamâmiyle zıddı br meslek ihtiyârını şart koşarak, programımı Bâbıâli'de Saîd Paşa'ya şifâhen izâh ettikten sonra Meclis-i Vükelâ'ca tedkîk ve kabul olunmak üzere tahrîren de verdim. Teklîfâtı münâsip ve ahvâle pek muvâfık görerek bezl-i tebrikât eden Sadrâzam, Meclis-i Vükelâ'ya avdetinde, her ne ise, tebdîl-i fikir edip şakk-ı şefîh bile etmediği, o sırada Bahriye Nezâreti'nde bulundurulup, Halâskârân Grubu'na mensup olduğu söylenen Hurşid Paşa da, müellifin hükûmete iştirakiyle, kabînenin mevki-i iktidarda kalabilmesi ihtimâlinden mütehâşiyen, istifâya müsâraat ettiği, esâsen müşkil işleri deruhde etmek için sinni de müsâid olmayan Saîd Paşa dahi, Harbiye ve Bahriye nâzırlarının istifâlarından bi'l-istifâde benim gibi kendinden çok genç bir nâzırın programına tâbi bir kabîneye riyâsetten ise terk-i mevki'le müşkîlattan sıyrılmayı bi't-tercîh, Hey'et-i Vükelâ'yı haberdar etmeksizin hemen saraya gidip istifânâmesini takdîm eylediği, ertesi gün anlaşıldı."

demektedir. Bu izâhattan anlaşıldığına göre, Saîd Paşa, vaziyeti tehlikeli görmüş ve âdeti veçhile, bir bahane bularak istifâ etmiştir. Bu sebep, hâdiseler karşısında doğru görünmektedir.

Salahaddin Bey ise "Saîd Paşa'nın intikam almayı sever bir zât olduğu için, vergi borcundan dolayı uğradığı hakaarete mukaabeleten istifâ ettiği"ni ileri sürmektedir. Bu sebep pek zaîf ve sahîf olup, kabûlüne de imkân yoktur. Ali Fuad Bey, Saîd Paşa'nın huzûra kabûlünde, Pâdişah'ın "Paşa size emniyetleri vardır; niçin istifâ ettiniz?" demesi üzerine, "Onların bana emniyetleri var ama, benim onlara emniyetim yoktu." dediğini kaydetmektedir.

Diğer taraftan Saîd Paşa kabînesinde tecânüsten eser yoktur. Bilhassa, tehlike karşısında mes'ûliyet kabul edecek derecede bir tesânüde de sâhip değillerdir. Cemâleddin Efendi, "Saîd Paşa'nın İngiltere sefâretine ilticâ ederken bulduğu 'Mâlâ-yûtâk işlerde firar, sünen-i mürselîndendir.' (= Güç yetmeyen işlerden kaçmak, peygamberlerin sünnetlerindendir.) hükmüne ittibâen istifâ ettiğini" ifâde ederek, çekilmesini mizâcına raptetmektedir. Aynı zât "Sırplılar'ın techîzine yarayan top nakli için Avusturya hükûmetinin müsâade vermediği halde, Saîd Paşa'nın Selânik yoluyla Belgrad'a sevk için izin îtâ ettiğini" yazmakta ve Hâriciye Nâzırı Âsım Bey'den naklen "Atina'daki Sırp sefîrinin Bâbıâli ile anlaşmak için mürâcaat ettiğini, bunu Paşa'ya bildirdiği halde, oğlu Ali Nâmık'ı bir elçiliğe getirmediği için hüsn-i telâkkî etmediğini" kaydetmektedir.

Bunlar Saîd Paşa'ya tevcîh edilmiş şiddetli tenkîdlerdir. Paşa, tereddütler ve vehimler içinde yüzen, karar veremiyen ve mes'ûliyetten son derece çekinen, sıkıştığı zaman istifâ eden bir tiptir. Son istifâsını buna bağlamak, daha doğru olsa gerektir. 6,5 ay devam eden sadâreti, pek dağdağalı vukuâtla geçmiştir. Bu vukuât, normal bir hükûmetin mâruz kalabileceği problemlerin çok üstündedir. Paşa da artık yaşını doldurmuş bir politikacıdır. Nitekim istifâsından bir buçuk sene kadar sonra 78 yaşında olduğu halde vefât etmiş ve Eyüp Sultan Türbesi medhâline gömülmüştür (2 Mart 1914).

Bu sadâreti, Saîd Paşa'nın 9'uncu ve son sadâretidir. Paşa, Osmanlı târihinde fazla sadâretiyle büyük bir rekor kırmıştır.

Saîd Paşa'nın istifâsıyle, İttihat Terakkî de, iktidar mevkiinden düşmüş ve meydanı muhâlefete terketmiştir. Onlar da İttihat Terakkî'yi, onun Hamdî idâreye yaptığına benzer bir hareketle iktidardan uzaklaştırmışlardır. Askerin şu veyâ bu fırka lehine harekete geçmesi, bir memleketin başına gelebilecek belâların her halde en büyüğüdür. Maalesef Türkiye, bu hususta rekor kıran memleketlerden biridir ve bu hâdiseler günümüze kadar uzayıp gelecektir. Nitekim Halâskâr hareketi de, ordunun politika batağına saplanmasının netîcesidir. Türkiye'yi çok şiddetli siyâsî sarsıntıların içine atmıştır. Bu mevzûda Von der Goltz:

"Trablusgarb meselesinden Türkiye yıkılmaz. Türklerin en büyük düşmanı dâhilî mücâdelelerdir; bundan korkulur."

demiş; Fransız siyâsîlerinden Paul Cambon ise, Londra sefîri Tevfîk Paşa'ya:

"İtalya muhârebesi, Devlet-i Osmâniye'nin mevcûdiyetini tehlikeye düşüremez. Fakat asıl tehlike, Türkiye içindedir. Osmanlı ordusu ikiye ayrılır ve iki muhâlif fırkaya parçalanırsa, ihtilâl olacaktır. Bu takdîrde Avrupa'nın şarkta statuquo'yu devam ettirebilmesi hemen hemen imkânsız hâle gelir." demiştir.

Maalesef bu hal, umûr-ı tâbiîyeden addedilmiştir. İttihat ve Terakkî'yi, vatanın ve devletin türlü tehlikelerle uğraştığı bir ânda, orduya istinad ederek düşürenler, her halde pek büyük bir millî şuûrsuzluğun içindedirler. Fakat iktidardan düşen İttihatçılar da aynı, hattâ daha büyük bir idrâksizlikle mâlûldürler. Nitekim bunlardan biri, bu düşüşten sonra, arkadaşlarına yazdığı mektupta aynen şöyle demektedir:

"Biz mücâdeleye hazırız. İhtilâl yeni başlıyor. Bilirsin ki, kansız ihtilâl yoktur; inkılâpta afv ve merhamet bulunmaz."

İttihatçılar da bu idrâksizliğin yeni ve fecî bir nümûnesini; Türkiye'nin içine düştüğü ölüm kalım mücâdelesi olan, Balkan Harbi'nde göstermişlerdir. Bu hâdiseler, revolutionnaire zihniyetin devlet hayâtında ne fecî bir tehlike, ne azîm bir belâ olduğunu, yeniden isbatlamıştır. Yâni, devlet şuûrundan yoksunlukta, hamiyet-i millîye fıkdânında, muhâlif ve muvâfıklara göre bir tefrikte bulunmanın imkânı yoktur. Hepsi birbirinden beter, hepsi birbirinden şuûrsuz, millî hamiyeti ve vatan menfaatini kendi dar kafalarının ve mahdud niyetlerinin karanlığında gören adamlardır. Devletin bekaası, vatanın bütünlüğü, milletin istikbâli gibi en azîz ve mukaddes addedilmesi lâzım gelen mevzûlarda bile, âdî bir mirasyedi ve pespâye bir kumarbaz gibi hareket etmektedirler. Siyasî mücâdele, meşrû hudutların çok ötesinde, kıran kırana vukû bulan bir kör döğüşü şeklinde sürüp gitmektedir. Böylece Trablus'un gidişini Rumeli'nin kaybı tâkip edecek, üç buçuk Balkan vahşîsi karşısında siyâset batağına saplanan zâbitlerin idâresindeki ordu fecî bir kötek yiyecek, göz açıp kapayıncaya kadar süren kısa müddet içinde, koskoca bir devlet yele verilecektir.

Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın Sadâreti ve "Büyük Kabîne"

Saîd Paşa'nın istifâsı, o karışık anlarda devleti hükûmetsiz brakmıştır. Bu vaziyetin karşısında Pâdişah, muhtelif paşalarla görüşerek, orduya hitâben bir beyânnâme neşrini muvâfık bulmuştur. "Asker!" hitâbıyla başlayan ve pâyitahtta bulunan bütün kıt'alarda okunması emredilen bu beyânnâmede, Halâskârân hareketi şiddetle yerilmekte, askerliğin esâsının inkıyâd, intizam ve Makaam-ı Saltanat'a bağlılık olduğu, aksi hareketin vatana ihânetten ibâret bulunduğu, zâbitlerin siyâsetçiliği bir tarafa bırakarak emirlere mutlak bir riâyet göstermeleri gerektiği" ifâde edilmiştir (19 Temmuz 1912/4 Şâbân 1330).

Yine bu beyânnâmede Pâdişah, sadârete Londra sefîri Tevfîk Paşa'yı dâvet ettiğini, Hey'et-i Vekile'nin bîtaraf ve her türlü tesirden uzak zevâttan kurulması kararında olduğunu da açıklamıştır.

Görülüyor ki, Hükümdar, hâdiselerin aldığı şekil karşısında derin bir endîşe duymaktadır. Kendisine sadâret teklîfi yapılan Tevfîk Paşa, yeni kabîneyi ancak bütün cemiyetlerin kaldırılması, örfî idârenin ilgâsı, umûmî af ilânı, Meclis'in feshi ile yeni intihâba gidilmesi gibi şartlarla kabul edebileceğini bildirmiştir. Hükümdar, Tevfîk Paşa'ya gönderttiği telgrafta bu şartların umûmiyetle tasvîb edildiğini, yalnız Meclis'in feshi keyfiyetinin kaanûnî esâsa dayanmış olması takdîrinde tedkîk edilebileceğini ifâde etmiştir. Tevfîk Paşa ise cevâbında, Meclis-i Meb'ûsân'ın feshinin, ileri sürdüğü şartların üssü'l-esasını teşkîl ettiğini, bu kabul edilmedikçe sadârete gelemiyeceğini beyân etmiştir.

Tevfîk Paşa'nın bu ısrarını, parlamenter rejimin devâmı zâviyesinden haklı görmek lâzımdır. Câvid Bey ise hâtıratında Tevfîk Paşa'yı "Meclis-i Meb'ûsân'ın feshi hakkında Pâdişah'tan irâde istemesi, Kaanun-ı Esâsî'mizin ve usûl-i meşrûtiyetimizin ne kadar câhil ve yabancısı olduğunu gösterir." diyerek tenkîd etmekte, "Kendilerinin bu adamları, mâzilerine rağmen, mühim hizmetlerde kullanmalarına" hayıflanmaktadır. İntihabâtta yapılan fecî tazyîkler ve hileler, memleketin içinde bulunduğu elîm vaziyet ve fırka mücâdeleleri, parlamenter rejimin devâmı zâviyesinden bu şartı, tabiî bir hâl çâresi olarak göstermekte ve Câvid'in tenkîdini haksız kılmaktadır. Ne var ki, devleti tehdîd eden hâricî tehlikeler ve kör döğüşü şeklinde uzayan fırka münâzaatı gibi sebepler, bu çâreyi huzûr verici olmaktan çıkarmaktadır. Nitekim bu kanaatin doğruluğu, siyasî gelişmelerle de ortaya çıkmıştır.

Tevfîk Paşa'nın sadâreti reddi üzerine Pâdişah yeni temaslarda bulun-

muştur. Hâlid Ziyâ'nın *Saray ve Ötesi*'nde yazdığına göre, Tal'at, "Kâmil Paşa'nın, kendilerinden sonra sadârete getirilmemesini, aksi hâlin harb-i dâhilî demek olduğunu" söylemiştir. Halbuki o sırada, muhâliflerin bir çoğu Kâmil Paşa'yı istemektedirler. Fakat Kıbrıslı, Pâdişah'ın aradığı vasıfların en mühiminden, yâni bîtaraflıktan çok uzak bir şahsiyettir. İşte, bu gibi sebepler, yeni temasları icap ettirmiştir. Lütfî Simavî bu hususta şu mâlûmâtı vermektedir:

"Bâzı şehzâdegân, Kâmil Paşa tarafdârânının taht-ı te'sîrinde olarak müşârünileyhi sadârete getirmek için sarf-ı mesâî ediyorlardı. Kindarlığıyle müştehir olan Kâmil Paşa'nın (!), İttihad ve Terakkî hükûmetinden gördüğü çirkin muâmeleler üzerine intikam politikası tâkip etmesi me'mûl olduğundan, memleketin şu nâzik zamanında bu zâtın serkâre gelmesinin netâyic-i vahîme tevlîd etmesi melhûz olduğunu ve intizâmı muhtel bir ordu üzerinde nufûzu olması lâzım gelen Gâzi Ahmed Muhtar Paşa gibi nîk-nâm kazanmış bir eski müşir ve başkumandanın sadrâzam intihâb olunmasının menfaat-i memleket nokta-i nazarından elbette daha hayırlı olacağını, Hünkâr'a arzdan hâli kalmadım. Zât-ı Şâhâne mütereddid olup, her halde Gâzi Paşa'ya meyyâl görünmüyordu. Mustafi sadrâzam Saîd Paşa Yıldız'a geldi; huzûr-ı şâhânede bulunduğu sırada Hünkâr beni çağırttı. Bana hitâben fem-i hümâyûndan çıkan ilk kelimeler 'Muhtar Paşa sadrâzam olabilir mi?' cümle-i istifhâmîyesi oldu. Cevâben, Şevket-meâbın arzû buyurduğu zâtı o makaama getirmek hakk-ı sarîhi olduğunu ve Muhtar Paşa'nın da bir çokları gibi o vazîfeyi ifâ edebileceği fikrinde bulunduğumu arzettim. Zât-ı Şâhâne dâiresine çekildi. Romatizmadan muzdarip olan Saîd Paşa'nın koltuğuna girdim ve bence bir muammâ şeklini alan ifâdât-ı şâhânenin mânâsını sordum. Sadâret için Muhtar Paşa'yı tavsiye ettiğini ve Pâdişah'ın doğrudan doğruya cevap vermek istemeyip, o suâli bana irâd eylediğini beyân etti. Mustafî Sadrâzam'la nokta-i nazarlarımız muhtelif olmakla berâber, şahıs üzerinde ittihad etmiştik. Saîd Paşa, kadîmî hasmı ve rakîbi olan Kâmil Paşa'nın ser-kâre gelmesini men' için hiç hoşlanmadığı Muhtar Paşa'yı ehven-i şer olarak tavsiye etmişti. Ben ise, memleketin menfaatini, o aralık, Muhtar Paşa'nın sadârete tâyininde gördüğüm cihetle müşârünileyhi ileri sürmüştüm. Saîd Paşa gittikten sonra Pâdişah, beni çağırıp, sadâreti Muhtar Paşa'ya tevcîhe karar verdiğini ve kendisini celbetmekliğimi fermân buyurdu. İstişâre maksadıyle âniden dâvet olunduğuna kaani' olan Gâzi Paşa, kemâ-fi's-sâbık odama geldi. Sadâretini tebşîr ile taraf-ı şâhâneden resmen teblîğ edinceye kadar, kimseye bir şey hissettirmemesini ricâ ettim. Pa-

şa'nın rengi derhal değişti; kuvvetle elimi sıkarak 'Kırk seneden beri nihâyet bugün müyesser imiş.' dedi. Sadây-ı kalbi olan bu sözlerle müşârünileyh, kırk seneden beri sadâreti beklediğini itiraf etti. Önüne düşerek nezd-i hümâyûna i'sâl ettim."

Halid Ziya ise "Pâdişah'ın 'Kimi sadârete getireceğiz?' suâli üzerine, başmâbeynci Lütfî Bey'in Gâzi Paşa'yı sevkettiğini, buna karşı Sultan'ın tereddüd etmeden 'Pek muvâfık olur.' dediğini" yazmakta ve me'lûf olduğu romancılık saîkasıyle tasvîrlere girişerek, yaşlı askerin "Oldukça zor bulunmuş bir kuvvet hamlesiyle ayağa kalktığını, dizleri ve elleri titrediği halde, kesik kesik ve boğuk bir sesle 'Hikmet-i Rabbâniye! Demek bu gün için nasîb imiş.' dediğini" kaydetmekte ve nihâyet şu mülâhazayı ileri sürmektedir:

"Anlaşıldı ki, bütün hayâtında, kendisine teveccüh eden ikbâl şâ'şaâsıyle göğsünü parlatmak emeline karşı titremiş durmuştu. İşte şu dakîkada, o emelin nihâyet tahakkukuna şâhid olunca yine onun heyecânıyle titriyordu."

Bu ifâdelerden Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın heyecânını gizliyemediği anlaşılmaktadır. Bununla berâber, bu heyecan izharı, Paşa için bir nakîse değildir. Bütün Osmanlı ricâli, sadâreti, dünyâda erişilebilecek en yüksek makamı addetmişler ve buraya bir kere oturabilmek için, bütün ömürlerince çalışmışlardır. Paşa'nın, muvaffakıyetin kolay olmadığı o karışık günlerde bile, aynı hisle dolu olduğu görülmektedir. Bu, yerilecek ve tenkîd edilecek bir mesele değildir.

İşte bu suretle sadârete getirilen Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, Bursa'da, Katırcıoğlu Hacı Halil Ağa nâmında birinin oğludur. Bâzılarının zannı gibi, âilesinin, vaktiyle celâlî iken, sonradan dehâlet edip, Girit istirdâdında bulunan Katırcıoğlu ile bir münâsebeti yoktur. Ahmed Muhtar, 1839/1255'te Bursa'da doğmuş; 1861'de erkân-ı harbiye yüzbaşısı olmuş ve serdâr-ı ekrem Ömer Paşa'nın refâkatinde Karadağ muhârebesinde bulunmuştur. 1866'da şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'nin muallimliğinde bulunmuş; işte bu sebeple 1867'de Pâdişah'ın maiyetinde Avrupa'ya seyâhat etmiştir. Paşa'nın Sultan Azîz'e ve Yusuf İzzeddîn Efendi'ye bağlılığı da buradan gelmektedir. 1872'de Yemen'de, 1874'de Erzurum vâliliğinde vazîfe görmüş; 1875'de Bosna-Hersek kumandanı olarak Karadağ harblerine iştirak etmiştir. 1876'da Girit vâli ve kumandanlığına, 1877'de ise Anadolu Ordusu başkumandanlığına getirilmiştir. 93 Harbi'ndeki Zivin ve Gedikler muhârebesinde kazandığı muvaffakıyet sebebiyle "Gâzi" ünvânıyle taltîf edilmiştir. Mağlûben Erzurum'a kadar çekilmiş; fakat burada tutunabilmiştir. Bilâhare Çatalca

müdâfaası ile vazîfelendirilmiş; 1878'de Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyâseti'ne getirilmiştir. Yine aynı sene Girid'e gönderilmiş ve Halepa Anlaşması nâmıyle meşhûr fermanın çıkarılmasında âmil olmuştur. 1879'da 3'üncü Ordu müşîriyeti ile birlikte Manastır vâliliğine tâyin edilmiş; ertesi sene bu vazîfeden ayrılmış ve fevkalâde sefîr sıfatıyle, Berlin'e ve Roma'ya gönderilmiştir. 1885'te Mısır meselesinin aldığı şekil sebebiyle Osmanlı Fevkalâde Komiseri vazîfesiyle Kaahire'ye yollanmıştır. Paşa, 23 sene kadar bu vazîfede kalmıştır. Paşa'nın uzun müddet bu vazîfede bırakılışı, kaba tavrı ve sözleri ile, kendisinden umulmıyacak kadar pestenkârâne mâlâyâniyât, hattâ devlet için öldürücü olabilecek siyâset oyunlarıyla uğraşmasından neş'et etmektedir.

Paşa, Mizancı Murad'ın yazdığına göre, Mısır'daki Jön-Türkler'le birlikte, bâzı numaralara girişmiş; hattâ meşrûtiyeti ilân için İngilizler'den bile destek aramıştır. İstihbârâtı kuvvetli olan Sultan Abdülhamîd, onun bu hallerini gâyet iyi bildiği için, zâhiren tatyîb ederek, bir sû'-i teşebbüse geçmesini önlemiştir.

Paşa 1313'de Hicaz Emîrliği'nin lâğvedilmesini ve buranın vilâyete dönüştürülmesini de istemiştir. Pâdişah, zâhirde iyi gibi görünen bu teklîfin isâbetli olup olmadığını bâzı ricâle sormuştur. Bunlardan biri olan meşhûr târihçi Cevdet Paşa "Bu tedbîrin fâidesi olmadıktan başka muzır ve dâî-i mehâzır olduğunu" arzetmiştir. Hakîkaten bu tedbîri isâbetli addetmenin imkânı yoktur. Tanzîmat esaslarının buralarda tatbîkine girişilince, ne elîm aksülamellerin doğduğu, daha evvvelki bahislerde anlatılmıştır. Yemen ve Hicaz gibi, mahallî, târihî ve ictimaî şartlara uygun şekilde tedvîr edilen yerlerin idâre tarzlarında yapılacak değişiklikler, çok tabiî reaksiyonlar doğuracaktır. Nitekim hem Tanzîmat'tan, hem İkinci Meşrûtiyet'ten sonra aynı aksülameller görülmüştür. Bu sebeple Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın talebini mâkul ve isâbetli görmek mümkün değildir. Ayrıca Pâdişah'a, Paşa'nın, bu yolda mütâlaalarda bulunmasının "ecnebî ilkaatıyle" vukû bulduğu da iş'ar edilmiştir. Bu iş'ara ihtimal vermemek de kolay değildir. İbnülemîn, Ahmed Muhtar Paşa'nın 1902 senesi sonbaharında Petersburg'a gittiğini yazmakta ve bu sebeple mâbeyn başkitâbetinden ora sefâretine gönderilen bir telgrafı neşretmektedir: "Tahsîn" imzâsıyle yazılan ve 3 Eylül 1902 târihini taşıyan bu telgrafta:

"Kendisinin ahlâk ve ahvâli mâlûm bulunduğu, bir münâsebetsizlikte bulunması gibi ahvâle meydan verilmemesi, harekât ve iştigâlâtı hakkında peyderpey arz-ı ma'lûmât olunması, Osmanlı-Rusya dostluğuna halel getirmek arzusunda bulunabileceği, çünki Muhtar Pa-

şa'nın, İsmail Kemal ve sâire gibi hazelenin efkâr-ı sakîmesine hizmet ve husûsiyle hıdiv-i Mısr'a dâima ilkaay-ı ders-i mefsedet ve o yolda nasîhat eden bir adam olduğu"

bildirilmektedir. İbnülemîn bu hususta uzun izâhata girişerek, "Bu sû-i zannın Pâdişah'ın vehm-ü vesvesesinden" doğduğunu söylemektedir. Sonradan neşredilen bâzı hâtıralara ve vesâike istinâden, meselenin boş bir vehim ve vesveseden ibâret bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Paşa maalesef ekserisi hazeleden ibâret olan Jön-Türkler'in telkînleriyle, bâzı teşebbüslere girişecek, hattâ İngiliz vâlisi Cromer'le bu hususta anlaşacak kadar sapkınlık göstermiş ve kendini bednâm etmiştir.

Nitekim Sultan Hamîd'in hal'inde de aynı şekilde hareket etmiş; şöhreti ve mevkiiyle bağdaşmıyacak bir küçüklük göstermiştir. Bu hususta daha evvelki bahislerde mâlûmât verdiğimiz için, sözü uzatmağa lüzum yoktur.

Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, Saîd Paşa'nın istifâsından 6 gün sonra sadârete getirilmiştir. Kurduğu kabîne, üç eski sadrâzamı sînesinde bulundurduğu için "Büyük Kabîne" nâmıyle anılmıştır. Eski sadrâzamlardan Kâmil Paşa Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne, Hüseyin Hilmi Paşa Adâlet Nezâreti'ne ve Ferid Paşa da Dâhiliye Nezâreti'ne getirilmişlerdir. Kabînede Sadrâzam'ın mahdûmu Mahmud Muhtar Paşa da Bahriye Nâzırı olarak bulunmaktadır. Bu sebeple şu hey'ete "Baba-Oğul Kabînesi" nâmı da verilmiştir. Bu hey'et, bîtaraf tanınan zevâttan terekküp etmiş görünmekle berâber, İttihat Terakkî'ye muhâlif unsurları sinesinde barındırmaktadır. Hâlid Ziyâ'ya göre, Sadrâzam bile, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'ya "Cemiyet'in bir kaç günlük ömrü kaldığını" bildirmiştir.

Kabîne 23 Temmuz 1912'de, artık dâimî bir hüviyet kazanan örfî idâreyi kaldırmış ise de, 6 Ağustos'ta yeniden ihdâs etmek mecbûriyetini duymuştur. Aynı anda Halâskârân Grubu, Meclis'in 48 saat içinde kapatılmasını istemiştir. Bu çeşit talepler Arnavutluk'taki kıyâmcılar tarafından da istenmiştir. İşte bu gibi şartlar altında yeni kabînenin programı Meclis-i Meb'ûsân'da okunmuş ve itimâd reyine başvurulmuştur. Parlamento, tamâmen İttihatçılar'dan terekküp etmektedir. Fakat İttihatçı ekseriyet, Meclis'in dağıtılması gibi bir tehlikeden çekindikleri ve ordudaki kuvvetlerini de yitirdikleri için, itimâd reyi vermek mecbûriyetinde kalmışlardır. Böylece yeni kabîne, 45 muhâlif ve 9 müstenkife karşı, 167 reyle, Meclis'in itimâdına mazhar olmuştur (30 Temmuz 1912).

Diğer taraftan, kabînenin de vaziyeti emîn değildir. İttihatçı ekseriyete dayanan bir meclisçe, her zaman istizâha çekilip düşürülmesi mümkündür. İşte bu sebeple kabîne, Arnavutluk'taki kıyâmcıların, Meclis'in kapatılması

hakkındaki taleplerini de nazar-ı dikkate alarak, teşebbüse geçmek lüzûmunu hissetmiştir. Bu hususta bâzı çâreler araştırılmış ve nihâyet, uzun münâkaşalara meydan vermeyen bir yol seçilmiştir. Bu yol, Saîd Paşa zamânında seçilen yeni meclisin "sıfat ve müddet-i me'mûriyeti"dir. Bunun için, yeni Meb'ûsân Meclisi'nin ancak kabîne ile parlamento arasındaki ihtilâfın halli için teşekkül eylediği, bundan sonra dağılarak, yeni seçimlere gidilmek icâb ettiği şeklinde bir mütâlaa ileri sürülmüştür. Kabîne, bu mesele hakkında Kaanun-ı Esâsî'de sarîh bir hükmün yokluğundan faydalanmıştır. Esas kaanunun tefsîri ise, 117'nci maddeye göre Âyân Meclisi'ne âittir. Hükûmet işte bu fırsattan istifâde ederek, "Meclis-i Meb'ûsân-ı hâzırın, ancak kabîne ile parlamento arasındaki ihtilâfı halletmek için teşekkül ettiği, binaenaleyh Meclis'in feshi cihetine gidilmesinin Kaanun-ı Esâsî icâbâtından bulunduğu" hakkında Âyân Meclisi'nden bir karar almıştır. Bunun üzerine mesele, Meclis-i Vükelâ'da kararnâmeye raptedilmiş; aynı gün de "Meclis-i Umûmî'nin seddi ile Meb'ûsân'ın yeniden intihâbâtına mübâşeret olunmak" husûsunda irâde-i seniye istihsâl edilmiştir (4 Ağustos 1912).

Sadrâzam Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, geç vakit aldığı irâde üzerine, derhâl Meclis reîslerine birer telgraf çekmiş ve saat bir'de salonlarında toplanmalarını istemiştir. Fakat Meclis-i Meb'ûsân reîsi Halil Bey, telgrafı almamış gibi hareket ederek, daha evvel toplantıyı açmıştır. İttihatçılar'ın ileri gelenlerinden Câvid söz alarak, uzun ve hissî bir konuşma yapmış, "Vücut verilen şeyin 31 Mart hâdisesine benzediğini, meşrûtiyetin ayak altına alındığını, Bâbıâli'nin âsîlerden terekküp ettiğini, kabîneye adem-i itimâd reyi verilerek Meclis'in bilâ-müddet tâtîl kararı almasını" istemiştir. Âdeta kıyâma dâvet şeklinde cereyan eden konuşması için Câvid "Nutuktan arkadaşlar çok müteessir olup ağladılar; ben de ağlamamak için kendimi güç zaptettim." demektedir.

Bu ifâdeler Câvid'in ne derece marazî bir ihtilâlci olduğuna işâret etmektedir. Bu nutuk hakkında, pek koyu bir İttihatçı düşmanı olan Sabahaddin Bey, istihzaî bir bir edâ ile:

> *"Selânik meb'ûs-ı muhteremi (!), ilm-i iktisâdın allâme-i (kibârı) ve Cemiyet'in sertâc-ı iftihârı, sarrâf-ı ma'rûf ve tâcir-i meşhûr, avdetî Câvid Bey, kürsî-i hitâbete çıkarak, kabînenin bu hareketi meşrûtiyete darbe olduğundan bâhis bir çok hezeyânlarla, meb'ûsân ve ahâliyi galeyân ve isyâna dâvet eylemiş ve kaanuna münâfi olan bu hareketi maatteessüf cezâsız kalmıştır."*

demektedir.

Bu müzâkere esnâsında İstanbul meb'ûsu Hallacyân Efendi de, hükûmetin Dîvân-ı Âlî'ye sevkini istemiştir.

Esâsen bu kapatma ve fesih, Kaanun-ı Esâsî'nin ruh ve maksadına aykırıdır. İttihatçılar'ın uğradığı bu darbeye "el-Cezâ-i min cinsü'l-amel" demek de mümkündür. Fakat ne var ki, Kaanun-ı Esâsî, her kuvvete göre şekil alan bir ucûbe hâline getirilmiş ve bostan korkuluğuna döndürülmüştür. Bununla berâber İttihatçılar, Kaanun-ı Esâsî'nin ırzına, muhâliflerden daha ziyâde geçmişler ve onu çok daha fazla çiğnemişlerdir. Türkiye her halde, esas kaanunlarının çokluğu, tâdili ve çiğnenmesiyle meşhûr memleketlerden biri hâlindedir. Bunun sebebini, esas kaanunların ictimaî bünyeye, millî inanç ve telâkkîlere yaslandırılamamasında aramak lâzımdır.

İttihatçılar'dan mürekkep olan Meclis, bu konuşmalardan sonra, kabîneye adem-i itimâd reyi vererek dağılmıştır. Bir kaç saat sonra ise Sadrâzam gelmiş ve vakt-i merhûnunda kürsîye çıkmıştır. İbnülemîn bu hususu, bizzat Sadrâzam'ın tashîh ve ilâvelerini de hâvi olarak, şöyle anlatmaktadır:

"Yevm-i mezkûrun saat-i mukarrerinde Sadrâzam, Meclis'in feshi hakkındaki irâde-i seniyeyi kıraat etmek için, yalnızca, ictimâ salonuna gelip, orasını boş bulunca, çıngırakları çaldırdığı sırada meb'ûslardan 11 zâtla sâmiîn ve matbuat müntesibleri vardı. Çıngırak çalınmasını müteâkip meb'ûs Hallacyan Efendi 'Reîs'in ruhsatı olmadıkça burada çıngırak çalınmaz.' deyü, dış kapıdan bağırarak itiraz eder idi. Kürsî-i hitâbete çıkmış olan Sadrâzam irâdeyi okuyacağı esnâda, Çamlık meb'ûsu Şâhin Bey 'Biraz bekleyiniz. Belki arkadaşlar gelirler.' demesiyle, Paşa 'İster gelsinler, ister gelmesinler; boş masalarla sâmiîn dinlesin. Meclis-i Umûmî'nin seddi hakkındaki irâde-i seniyeyi nısfu'l-leylde telâkkî etmişdim. Telgrafla Meclis-i Meb'ûsân reîs-i sâbıkına sabahleyin saat 12'de bildirdim. Halbuki telgrafnâmemiz alınmamış gibi, hiç bir sıfatları olmadığı halde Meclis'i cem' etmiş. Bu bâbda şerefsâdır olan irâde-i seniyeyi işte okuyorum.' dedi ve irâdeyi okudu. Âyân dâiresine giderek, beş altı zât bulunduğu halde, irâdeyi orada da okuyup, Meb'ûsân ve Âyân dâirelerinin kapılarını kapattırdı."

Böylece, Meclis, iki seneden fazla kapalı kalmış ve sonra tekrar açılmıştır. Bu açılan Meclis de ciddî bir hayâtiyet gösterememiştir. Esâsen, 100 senelik parlamento târihimizde, ilk Büyük Millet Meclisi ile, 1946'dan sonrakiler hâriç, milletvekilleri heyeti bir ahbâb ve yârân mecmâından ibârettir. Ne seçimler seçimdir; ne seçilenler, hakîkatte milletin temsilcileridir; ne de esas kaanun gerçek bir mer'iyeti hâizdir. Bu sebeple, yakın zamana kadar devam

eden tatbîkat zâviyesinden, Meclis'in Ahmed Muhtar kabînesince kapatılmasını pek büyütmemek lâzımdır. Esâsen hemen bastıran Balkan harbi gibi büyük bâdireler sebebiyle, yeni seçimlerin yapılması imkânı da bulunmamıştır.

Meclis'i kapatan yeni hükûmet bir ihtiyâtî tedbîr olarak örfî idâre de ilân etmiş ve âsâyişin takarrürüne çalışmıştır. Kabînede Bahriye Nâzırı olarak bulunan Mahmud Muhtar Paşa, babasının riyâsetindeki hükûmetin vazîfelerini "Evvelâ, Trablusgarb mâcerâsına bir tesviye-i hasene vermek; sâniyen, alevrîz-i isyân olan memâlik-i Osmâniye'de sükûn ve müsâlemâtı iâde ile ale'l-husûs şimâlî Arnavudluk isyânından mütevellid tehlike-i uzmâyı izâle etmek; sâlisen, ale'd-devâm redif kıtaatiyle tevsî edilen ordudaki nifak ve galeyâna nihâyet vermek; râbian, belki bir misli görülmemiş bir müzâyaka içinde bulunan hazînenin ihtiyâcâtını tehvîn etmek; hâmisen tehdîdâtını gittikçe artıran Balkan hükûmetlerine karşı tedâbir-i lâzımede bulunmak" şeklinde hülâsâ etmektedir.

Gâzi Paşa, bir "cinâyet" olarak vasıflandırdığı Trablusgarb harbini netîceye bağlamak için gayret sarfetmiş; fakat ancak, Balkan devletlerinin Türkiye'ye ilân-ı harb etmesinin ertesi günü bir anlaşmaya varabilmiştir. Bu, daha evvel yazdığımız, Ouchy Muâhedesi'dir. Üsküb üzerine yürüyen Arnavut kıyâmcılarına karşı metânetle hareket edememiş; yâni buralarda sükûnu temin edememiştir. Buraya büyük selâhiyetlerle ve kâfi kuvvetle müşir İbrahim Paşa'yı göndermişse de, lüzumsuz ve tehlikeli imtiyazlar verilmesini kabul etmiştir. Ali Fuad Bey, "Paşa'nın nefsine pek ziyâde itimâdı olduğunu, 'Benim oğlum oraya giderse, onun üzerinde adım olduğundan ve Arnavutlar'ın bana büyük hürmetleri bulunduğundan, derhal ihtilâli teskîne muvaffak olur.' dediğini, fakat böyle çıkmayınca, 'Ah, nankör Arnavutlar, benim onlara ettiğim hizmetleri unutuyorlar.' yollu konuştuğunu" yazmaktadır. Arnavutluk kıyâmı, onun ismiyle değil, ancak bir takım imtiyazlar verilmesi sâyesinde durdurulmuştur. Arnavutlar'a verilen bu imtiyazlar ise, Makedonya kavimleri arasında büyük heyecâna sebep olmuş ve münâzaatı da alevlendirmiştir. Nitekim Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar bile aynı noktaya parmak basmakta ve "Vukua gelen pek büyük heyecan, Sırbiye ve Bulgaristan'ın da Makedonya hıristiyanları için bir adem-i merkeziyet-i tâmme talebinde bulunmasına bâis oldu." demektedir.

Gâzi Muhtar Paşa kabînesi, ordunun zabt-u rabta alınması, zâbitlerin siyâsetle iştigâline mâni olunması husûsunda ise hiç bir şeye muvaffak olamamıştır. Yine, kabînede Bahriye Nâzırı olan Mahmud Muhtar Paşa bu hususta şöyle demektedir:

"Gâzi Ahmed Muhtar Paşa kabînesi re's-i kâra geldiği vakit, ilk

düşüncelerinden biri de, Mahmud Şevket Paşa ve rüfekâsının tensîbiyle -Balkanlar'da bir fırtına kopması ihtimâline rağmen- 240 nefere tenzîl edilmiş olan taburlar mevcûdunu tezyîd teşebbüsünde bulunmak oldu. Hattâ 22 Eylül'de, ordu kısmen seferber edilmeğe karar verilip, manevra bahânesiyle Bulgar hudûdunda tahşidâta başladı. Fakat vaktiyle Üçüncü Ordu zâbitânının açtıkları çığıra imtisâlen, beyne'l-efrad dahi bir nevi sovyetlik (!) hüküm-fermâ olmağa başladığından, orduda serkeşlik hadd-i gâyeyi bulmuş idi. İsyanlar dolayısiyle sık sık taht-ı silâha alınmaktan bîzâr ve yurtlarına avdette pâ-ber-cây-i ısrar olan efrâda söz geçirecek rüesâ da kalmamıştı."

Bu şâyân-ı dikkat mütâlaanın bâzı noktaları sakattır. Bir kere, yeni kabînenin indirilmiş tabur mevcudunu fazlalaştırdığı ifâde edilmektedir. Fakat aynı kabînenin, düvel-i muazzamanın verdiği söze aldanarak, 100 bin miktarındaki tâlimli askeri terhise kalkması, basîretle bağdaştırılacak bir iş değildir. Gerçi kabînede bulunan Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi "Bu terhîs meselesinde hey'et-i vükelânın kat'iyyen rey ve ma'lûmâtı yok idi." diyerek, Nâzım Paşa'dan bu husûsu sorduğunu, onun "Askerin silâh çatıp terhîsi talepden ve dolayısiyle bir ihtilâlden korkarak bunu yaptım." dediğini yazmaktadır. Yine aynı zât, Kâmil Paşa'nın kendisine "Bu tedhîş işinde Bâbıâli ile bir muhâbere cereyân etmedi." dediğini yazmakta, yâni kabahati, katledilmiş olan Nâzım Paşa'ya yüklemektedir.

Başında meşhûr bir askerin bulunduğu, sînesinde en tecrübeli ricâlin mevki aldığı bir kabînenin bu hatâsını mâzur görmenin imkânı yoktur. Diğer taraftan Mahmud Muhtar'ın, kabahati, askerin serkeşliğine ve kaçma arzusuna raptetmesi de doğru değildir. Bu husus üzerinde ileride ayrıca durulacaktır.

Balkan devletlerinin daha evvel vukua gelen ittifaklarına karşı da herhangi bir tedbîr alamamıştır. Yalnız, Saîd Paşa'nın Selânik limanından Sırbistan'a nakline izin verdiği topların gönderilmesini -ba'de harâbü'l-Basra- durdurabilmiştir.

Mâlî müzâyakayı giderme husûsunda ise hiç bir şey yapamamıştır. Esâsen hükûmet, yeni iktidarı devirmek için, meşrû gayrı meşrû her yola başvuran ve köklü bir yeraltı faaliyetine girişen İttihat Terakkî'nin de geniş tahrîkleriyle karşı karşıya kalmıştır. Yeni kabîne, ayrı kanaat ve fikirde olan ve tabiatıyle disiplinden de mahrum bulunan bir halitadır. O karışık ve dağdağalı zamanda böyle bir teşekkülün muvaffak olması da kolay değildir. Ayrıca âzâları arasında, birbirinin altına kaydırak koymak istiyen kimseler de vardır.

İşte bu kargaşa içinde, kabîne ve devlet, mâlûm âkıbetine doğru sürüklenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Karışıklıkların Başlaması

Osmanlı ülkelerinde, 1908'de başlıyan iğtişaş ve karışıklıklar devam etmektedir. Müzmin bir hal alan Trablusgarb harbi, hükûmet merkezinin Avrupa, Asya ve Afrika'daki eyâletleriyle olan deniz muvâsalasını kesmiştir. Ege Denizi'ndeki 12 Ada, Roma hükûmetinin işgâlindedir. İtalya ile harb, devletin mâlî kaynaklarını sarsmış; Balkanlar'daki askerî kuvvetini de zayıflatmıştır. Memleketin içine düştüğü bu elîm vaziyet, ordu zâbitlerinin siyâsete gömülmeleri, pek korkunç bir şekil alan fırka mücâdeleleri, Arnavutluk kıyâmları, Makedonya'daki fesat çetelerinin katliâm hareketleri ile çok daha tehlikeli bir inkişâf göstermeğe başlamıştır.

Bütün bu siyasî karışıklıklar ve zaîf hâlimiz, İ'tilâf ve İttifak bloklarına yaslanan küçük ve şımarık Balkan devletlerinin iştihalarını kabartmaktadır. Berbad ve ölçüsüz bir emperyalist politika güden Avrupa devletleri, Afrika'da ve Asya'daki müstemleke avcılığı yüzünden mücâdele hâlindedirler. Bu emperyalist politika, millet olma vasfından bile mahrum, târih şuûrundan ve uzak siyasî görüşten bi'l-külliye berî bulunan, şımarık Balkan devletlerine dahi sirâyet etmiştir. Wells'in tâbiriyle "Daha 50 sene evvel cesâret hâlinde bulunan bu küçük memleketler, mecnûnâne bir takım emeller beslemeğe başlamışlardır." "Yalancı kayserlerin sonu olan" ve yakın zamanda "Çar" ünvanını alan Ferdinand zavallısı, en büyük devletlerin bile almaya cesâret edemedikleri İstanbul'u işgâl ederek, Roma tâcını giymek ve 4 denize açılan "Büyük Bulgarya"yı kurmak gibi mecnûnâne bir hayâle kapılmıştır. Yunanistan ise, 5 denize açılan bir Bizans hülyâsı içindedir. Sırbistan, Kral Duşan zamânındaki "Büyük Sırbiye"yi tahayyül etmektedir. Belgrad, Sofya ve Atina'daki dükkân vitrinlerinde, bu üç şımarık Balkan kavminin, birbirleriyle tam tezat hâlindeki hayâllerini aksettiren haritalar görülmektedir. Aralarındaki bu derin ihtilâflara rağmen, Türkiye'nin içine düştüğü fecî karışıklık, bir takım mecnûnlar tarafından idâre edilen Balkan devletçiklerinin iştihâlarını kabartmıştır.

Avrupa devletlerinin, basîretten tamâmen uzak olan o günkü menfaat çekişmeleri de işi karıştırmaktadır. Berlin muâhedesinden beri gittikçe gelişen Slav-Cermen çekişmesi, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhâkı üzerine had bir şekil almıştır. Bloklar arasındaki hegemonya mücâdelesi, Balkanlar'da Avusturya ve Rusya çekişmesi şeklinde inkişâf etmiştir.

1909'da Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak kararı üzerine, Bulgaristan da, Doğu Rumeli'yi topraklarına kattığını bildirmiştir. O sırada iktidarda bulunan Sultan Hamîd, büyük ihtiyâtına ve teennîsine rağmen, lehde bulunan Sırbistan ve Girit'te hak iddia eden Yunanistan'ın basitçe tatmîn edilerek ittifaka alınmasını, yalnız bırakılan Bulgar'ın mahdut şekilde te'dîbini arzulamıştır. Bu husus, A. Bedevî'nin neşrettiği, Yıldız'a âit 9 kadar telgrafla da teeyyüd etmekte ve Sultan'ın "Harbin ta'cîlini ve Bulgarlar'ın yalnız kalmasını istediği" ortaya çıkmaktadır. Fakat maalesef, o sıradaki İttihatçı gürûhu, en büyük düşman olarak Abdülhamîd'i görmüş; işin garibi Sultan'a karşı Bulgar komitacılarıyle dahi anlaşmaya kalkışmıştır. 1909'daki Hareket Ordusu ihânetinde, memleketin içine düşebileceği büyük karışıklık, Bulgarlar'ı yeniden teşebbüse sevketmiştir. Bundan kısa müddet sonra ise, Bulgarlar'ı avucunun içine almak istiyen Rusya, Sofya hükûmetiyle 16 maddelik gizli bir askerî ittifak yapmıştır (Kasım 1909).

Diğer taraftan İtalya harbi, Türkiye'nin infirad-ı tam (= tam yalnızlık) hâlinde olduğunu da göstermiştir. Jön-Türk hükûmetleri, birbirinden beter hatalar icrâ ederek vakit geçirmişlerdir. Balkan devletleri beynindeki onulmaz ihtilâflar, aralarında müşterek bir anlaşmayı imkânsız kılmaktadır. Fakat Jön-Türk hükûmetlerinin fecî hataları ve tedbîrsizlikleri, akıl almaz kötü idâre, bu imkânsız işi mümkün kılmıştır. Sultan Hamîd'in münâsip hediyelerle tatyîb ve mâhiyeye (aylığa) bağlıyarak te'min ettiği Karadağ kralcığının bile tahsîsâtını kesmişler; "Meşrûtiyette haraç mı vereceğiz?" yollu bir telâkkî ile hareket etmişlerdir. Velhasıl bitmek tükenmek bilmez acemilikler, tedbîrsizlikler ve idâresizliklerle, birbiriyle anlaşması imkânsız olan Balkan devletlerinin ittifak vasatını hazırlamışlardır.

Türkiye'deki karışıklıklar, Balkan yarımadasında ve Doğu Avrupa'da hegemonya mücâdelesine girişmiş olan Avusturya-Rusya çekişmesini de hızlandırmıştır. Balkan devletleri üzerinde, kendi nufûzunun müessiriyet kazanmasını istiyen Rusya, işte bu sebeple, Bulgar-Sırp yaklaşmasını menfaatine uygun bulmuş ve husûlü için çalışmıştır. Fakat Rusya'nın bundan maksadı, Bulgaristan'ın İstanbul üzerindeki emellerini desteklemek, hattâ Balkanlılar'ı Türkiye'ye karşı bir harbe teşvîk etmek de değildir. Hâdiselerin revîşi de bu kanaati teyid eder mâhiyettedir. Balkan devletleri arasındaki ittifaklar, hep Sofya'da imzalanmıştır. Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki askerî ittifak, 29 Şubat 1912'de akdedilmiştir. Bunun 5 maddeden ibâret gizli bir zeyli daha vardır. 29 Nisan'da Karadağ, 16 Mayıs'ta Yunanistan anlaşmaya dâhil edilmişlerdir. Fakat Yunanistan'ın anlaşması tedâfüîdir. Türkiye'ye tecâvüz için müştereken verilen kat'î karar ise 22 Eylül 1912'de yine Sofya'da alınmıştır.

O sırada ORİM'in Makedonya'da giriştiği tecâvüz ve teaddî hareketlerine karşı, Bâbıâli'nin icrâsına başladığı şiddet politikası, Bulgar başvekil Geşof'u bile endîşeye düşürmüş; memleketindeki harb cereyanlarını durdurabilmek için, münâsip bir lisanla İstanbul'a başvurmuştur. Bu, çok şâyân-ı dikkat bir noktadır. Halbuki o sırada hâkim olan Mahmud Şevket Paşa ve İttihad komitası, Makedonya'da tedhîş politikasının tek çıkar yol olduğu zannıyla, zecrî tedbîrlere başvurmuşlardır. Bundan ürken Makedonya Bulgarları'nın Bulgaristan'a sığınmaları, İttihatçılar'ın hoşuna gitmiş ve yerlerine Bosna muhâcirlerini iskâna başlamışlardır. Bu Bulgarlar Sofya hükûmeti üzerinde çok müessir bir harb tarafdarlığı yapmışlardır. Mâlûm olduğu üzere Makedonya, Rumeli'nin en hassas mıntıkasıdır ve bütün Balkan unsurlarının yaşadığı bir yerdir. Her Balkan devleti, Makedonya'da hak iddia etmektedir. İttihatçılar'ın bu unsurlar arasında, tefrîk kabul etmeden icrâya giriştikleri şiddet siyâseti de, Balkan ittihadının mühim âmillerinden biri olmuştur. Sultan Hamîd'in bura unsurları arasındaki nizâ'ları körükleyici politikasına karşı, İttihatçılar'ın, onları devlete karşı birleştirici bir yol tâkip ettiklerini söylemek lâzımdır. Nitekim Kiliseler ve Çeteler Kaanunu bunu temin edici bir rol oynamıştır.

Fransız başvekili Reymond Poincaré, Balkan İttifakı'nı haber alır almaz, Petersburg'daki sefîrine 8 Nisan 1912'de bir telgraf çekmiş ve bunda, Sasonow'a, "kendilerinin malûmâtı olmadan emr-i vâki karşısında bırakıldıklarını bildirmesini ve taaccüp beyânında bulunmasını" istemiştir. Yine aynı zât, daha evvel, 17 Şubat 1912'de Petersburg sefîrine çektiği telgrafla "Fransızlar'ın, büyük menfaatleri sebebiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamâmiyet-i mülkiyesine çok kuvvetli bir bağlılıkları bulunduğunu" Rusya hükûmetine teblîğ etmesini söylemiş ve Paris'teki Rus elçisi İswolski'ye de "Fransa şarktaki an'anevî politikasının prensiplerine, yâni Osmanlı Devleti'nin mülkî bütünlüğüne ve Balkanlar'da statükonun muhâfazasına kaviyyen bağlı kalacağını" bildirmiştir. Bu telâkkî, Bâbıâli'nin menfaatlerine en müsâit meslektir. Fakat bu adam, Balkan harbindeki mağlûbiyetimiz üzerine aleyhimizde bir beyânât vermiştir.

Rusya hükûmeti, Fransız elçisinin bu yoklamalarına, kendi müzâheretiyle vücud bulan Balkan İttifakı'nın, nufûzunu yürütmeye vesîle olabileceğini gösterir tarzda cevap vermiştir. Nitekim Sasonow, Fransız sefîri Georges Louis'ye "Rusya Balkanlar'da hiç bir mâcera gütmez. Arzûsu statükonun devamıdır. Bir taraftan Avusturya'yı, diğer taraftan Türkiye'yi tecâvüzden men' etmek istemesi bu maksûdu temin içindir. Rusya'nın husûlüne çalıştığı Balkan anlaşmasından maksad da budur. Her iki şıkta tatbîk ettiği metod budur. Şöyle ki, evvelâ, Rusya, İtalya, Avusturya arasında bir anlaşma te'mîni

için, Rus-İtalyan anlaşması; sâniyen bilâhare Türkiye'nin de iştiraki teklîf olunmak üzere, Balkan hükûmetleri anlaşması istemektedir. Bütün bu anlaşmalar, statükonun muhâfazası esâsına dayanacaktır. Fakat bu çalışma, netîce vermez ve hâl-i hâzırın idâmesi de mümkün olmazsa, Rusya hiç bir zaman, büyük şark meselesinin kendi dahli ve te'sîri olmadan halledilmesine müsâade edemez." demiştir.

Sasonow'un bu beyanları, hayâllere müstenid hesaplardan başka bir şey olmadığı gibi, husûlüne çalıştığı Balkan İttifakı da statükoyu tamâmen ihlâl edici bir teşebbüsten ibâret kalmıştır. Nitekim Poincaré, Petersburg seyâhatinde, Balkan devletlerinin akdettiği muâhedelerin metinlerini görünce, Sasonow'a "Bunları birer harb vâsıtası olarak gördüğünü ve şâyân-ı muâheze addettiğini" bildirmiştir. Rus Hâriciye Nâzırı buna verdiği cevapta, kendilerinin sâhip olduğu veto hakkına istinâden, Balkan devletlerini durdurabileceklerini iddia ve te'mîn etmiştir. Fakat bu te'mîn de bir mânâ ifâde etmemiştir.

Bir ara Rusya, Boğazlar üzerinde serbest geçiş hakkını Türkiye ile bizzat görüşerek temin etmek istemiş ve Trablusgarb harbinde İtalya'nın Çanakkale'yi sıkıştırmasından istifâde ederek teşebbüse girişmiştir. Fakat bu da mümkün olamamıştır. Esâsen Rusya'nın bu teklîfi, Boğazlar üzerinde kontrole müstenid olup, tarafımızdan kabul edilebilecek gibi de değildir. Ayrıca beynelmilel muvâzeneyi de ihlâl edebilecek vasıftadır. Rusya bu husustaki teşebbüsünü, İngiltere ve Fransa ile geniş bir ittifak yapma arzûsuna binâ etmiş; fakat talebi, müttefikleri nezdinde kabul edilmemiştir.

Diğer taraftan Avusturya da Balkanlar'da büyük emeller beslemektedir. Onun bu emelleri, Rusya'nınkinden daha tehlikeli ve ölçüsüzdür. Türkiye'nin içinde bulunduğu karışıklık, şarka yayılarak slavlaşmış ve kendi mevcûdiyetini bile tehlikeye atmış olan bu devletin aç gözlülüğünü tahrîk etmektedir. Nitekim 1912 Nisanında; ihtiyar imparator Fransua Joseph, Viyana'daki Fransız sefîrine, Türkiye'deki ve Balkanlar'daki karışıklıkları îmâ ederek "Bana öyle geliyor ki, sekiz aydan beri sulh ve müsâlemet devam edemiyecek bir dereceyi buldu." demiştir. Peşte'deki Fransız baş-şehbenderi de, aynı târihte Paris'e "Avusturya, Türkiye'nin taksîmini öngörmekte ve bugünkü fırsatı, yeni bir merhale teşkîl edecek olan Arnavutluğu ele geçirmeğe müsâid görmektedir." diye yazarak, Viyana hükûmetinin emeline ışık tutmaktadır. Nitekim Viyana'daki İngiliz sefîri de, 16 Ocak 1912'de, Grey'e yazdığı bir raporda "Avusturya'nın Arnavut istiklâli istiyenlere yardım ettiğini, gâyesinin Balkanlar'a daha evvel el atmak olduğunu, târihte hiç bir zaman bir Arnavut devleti olmadığını, Sırplar'ın bundan endîşelendiğini" yazmıştır.

Avusturya, Arnavutlar'ı kendisine bend etmek; Karadağ'ı okşamak, Bul-

gar emellerine müsâid davranmak gibi tehlikeli bir yola girmiş ve bunu, kendi menfaatine uygun görmüştür. Balkan İttifakı'ndan daha evvel haberdar olan ve Avusturya'nın emellerini de gâyet iyi bilmesi icap eden Almanya, bu hususta İstanbul'u haberdar etmemiştir.

Avusturya, entrikalarını çok ileri götürmesine rağmen, Bâbıâli'nin, târihinde hiç vukû bulmamış bir körlük ve gaflet içinde bulunması da dikkate şâyândır. İşin garîbi Bâbıâli, Atina sefîrinin Venizelos adına yaptığı ve Girit ihtilâfının halline bağladığı Yunan ittifak taleplerini de nazar-ı itibâra almamıştır. Bu husus, hemen bütün kaynakların ittifakıyle sâbittir. Bâbıâli'nin dâhilî meselelerden baş alamaması yüzünden böyle bir körlüğe saplandığı iddiası da kabul edilebilecek cinsten bir mâzeret değildir. Bâzı îkazlara rağmen Bâbıâli'nin gösterdiği bu gaflet, "anlaşılmaz bir muamma olarak" kalmaktadır.

Diğer taraftan Rusya ile Avusturya rekaabeti, kendi emniyet ve huzurlarını da ihlâl edebilecek bir şekle bürünmüş ve Balkan devletlerinin taleplerine karşı şuursuz bir müzâyede şeklini almmıştır. Avusturya, Balkan hıristiyanlarının hâmîliği pozuna girerek, Rusya'nın nufûzuna mâni olmak istemiş; Rusya, Avusturya'nın mevkiini sarsmak için Balkanlılar'ın arzularını daha fazla destekler görünmüştür. Kendi menfaatleriyle de tezat teşkîl eden bu kör müzâyedecilik ve şuursuz rekaabet, dünyayı kanlı bir harbe kadar götürmüştür. Bu büyük devletlerin ipinde oynayan, küçük ve yeni Balkan devletleri ise daha fecî bir şuursuzluk ve hayalperestlikle hareket etmişlerdir.

İşte bu hayallerden ve Jön-Türk hükûmetlerinin, Balkanlılar'ı birleştirme netîcesini doğuran hatalarından, önce Bulgaristan ve Sırbistan ittifakı doğmuştur. Bu iki devlet Sofya'da, 29 Şubat 1912 tarihli bir anlaşma yapmışlardır. Anlaşmada "iki kardeş halkın" kendilerini alâkadar eden meselelerde bir yakınlaşmaya vardıklarını, birbirlerinin toprak bütünlüklerini garanti ettiklerini bildirmişlerdir. Bu muâhedenin esas ehemmiyetli olan tarafı, aynı anda imzalanan gizli zeylidir. Bu gizli zeylin birinci maddesine göre:

> *"Türkiye'de, bu iki müttefikten birinin menfaatini tehlikeye sokacak mâhiyette dâhilî karışıklık zuhûr ettiği, veya Türkiye'nin dâhilde ve hâriçte uğrayacağı müşkilât, Balkan yarımadasında statükonun muhâfazası meselesi mevzubahis edecek şekil aldığı takdîrde, taraflardan her hangi biri askerî harekâta girişme lüzûmuna kanaat getirirse, mûcib sebepleriyle diğerine bildirecek; diğer taraf da derhal müzâkereye başlayacak ve burada görüş birliği olmadığı takdirde, esbâb-ı mûcibeyi hâvî bir cevap verecektir."*

Bu maddeden anlaşılmaktadır ki, Bulgar ve Sırp hükûmetleri, Osmanlı Rumeli'sinde çıkacak karışıklıkların, kendi menfaatlerini ihlâl ettiğine bi'l-ittifak kaani olurlarsa, bunu sebep göstererek, Türkiye'ye harb ilân edeceklerdir. Ayrıca Rumeli'de ihtilâl husûle geldiği veyâ sâir devletlerden biri bundan istifâde ederek zapta teşebbüs ettiği takdirde, taraflar yine müttefikan harb açacaklardır. Burada Balkanlar'ı işgâlinden korkulan devletin Avusturya olduğu, esas muâhedenin ikinci maddesinden anlaşılmaktadır. Nitekim bunda:

> *"Balkan yarımadasında, hâlen Türk hâkimiyetinde bulunan herhangi bir parçasını, düvel-i muazzamadan biri mülkine ilhak, yâhut işgâl, veyâhut muvakkat dahi olsa, oralara askerî kuvvetle vaz'iyet ettiği ve taraflardan biri bunu hayâtî menfaatlerine muhâlif ve harb sebebi (= casus belli) addettiği takdîrde, iki taraf, bütün güçleriyle yekdiğerine yardımı taahhüt ederler."* denilmektedir.

Bundan sonra taraflar, gizli kısmın pek uzun olan ikinci maddesinde, muhârebe ile Türkiye'den zaptedecekleri arâziyi nasıl taksîm edeceklerini kararlaştırmışlardır. Bunda, müştereken yapılacak askerî hareket netîcesinde zaptolunacak arâzînin, tarafların müşterek tasarruflarında (condominium) kalacağını ve nihâyet sulhtan üç ay sonra, bâzı esaslara göre taksîm edileceğini kararlaştırmışlardır. Önce, "Sırbistan Usturumca (Struma) nehriyle, Rodop dağlarının şarkında bulunan arâzinin Sırbistan'a âidiyetini tasdîk ederler." denilerek, umûmî bir hudut çizilmiş; bilâhare de harita üzerinde teferruatlı bir taksîm kararlaştırılmıştır.

Muâhedede dikkate şâyân nokta, tarafların Makedonya mevzuunda açık kapı bırakmalarıdır. Burada taraflar, mümtaz bir eyâlet teşkîlini ya kabul edecekler, yahut da kendi milletlerinin menfaatlerine aykırı görürlerse taksîme gideceklerdir. Bu taksîmde ihtilâf zuhûr ederse, Rus Çarı'nm hakemliği kabul edilecek; onun, tarafların hak ve menfaatlerine uygun olarak göstereceği hudûda kat'î olarak uyacaklardır.

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Bulgaristan ile Sırbistan, meşrûtiyetin ilânından beri, gittikçe artan zaafiyetimiz, fecî karışıklıklardan bir türlü kurtulamayışımız yüzünden anlaşmışlar ve kolayca bir muvaffakıyet kapacaklarına inanmışlardır. Yâni meşrûtiyetten beri içine düştüğümüz perîşanlık vukua gelmese, yeni idâreciler biraz basîretli davranıp, mevcut kuvveti sarsıntıya uğratmasalar; Balkan İttifakı'nın değil, harbinin dahi vukua gelmesi kolay değildir. Bu sebeple, meşrûtiyetten beri gelen Jön-Türk hükûmetleri, Osmanlı Devleti'ni pek fecî bir zaafa giriftar ederek, başımıza gelen

felâketlerin, her halde en büyük hazırlayıcısı olmuşlardır. Nitekim Ahmed Reşid Bey, 1914 senesinde yazdığı bir mütâlaada aynen şöyle demektedir:

> *"Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girip, şehzâde Mehmed Reşad Efendi'yi tahta iclâs ettiği târihten bugüne kadar, Osmanlı ülkesi ale't-tevâlî hemen baştan başa ateş içinde kalmış; dört sene içinde âdî vâridâttan mâada istikrâz, müsâdere ve tâviz suretiyle milyonlarca liralar, hiç kimsenin anlıyamadığı ve anlıyamıyacağı surette sarfedilmiş; âsâyiş ve emniyetin fıkdânı ve hükûmetin icraatında zuhûru mütevâlî olan cehil ve hiffet âsârı gibi mevâni' sebebiyle fakr-ü sefâlet bütün bütün artarak, devletin vâridât menbâları daha ziyâde kurumuş; memleketin esas idâresi şöyle dursun, ibâdın mesâlih-i câriyesi bile çığırından çıkmış; cehle munzam kibir ve inat gibi, garaz gibi, kin gibi hisssiyât-ı redi'e, en sahîh mânâsıyle mülk-i Osmâniye'yi yakmış, yıkmıştı. Eğer böyle olmayıp da, memlekette, şöyle sâdece bir hüsn-i idâre teessüs edebilseydi, Rumeli'de, Anadolu'da, Arabistan'da, Suriye ve Irak'ta nisbî bir refah ve saâdet kolaylıkla husûle gelecek ve meşrûtiyet, devletin vücûduna iksir-i hayât olacaktı. Hayfâ ki, bu ümîdin zevâl ve inkisârı, Hareket Ordusu'nun İstanbul'u işgâlinden sonra, devletin bünyesine her gün hayat iksiri yerine zehir kattı."*

Hâdiselerin inkişâfı ve netîceleri karşısında bu görüşe katılmamanın imkânı yoktur. Bizim nifâk ve şikâk içinde yüzüşümüz; Balkanlılar'a en büyük fırsatı vermiştir. Nitekim Sırbistan'la Bulgaristan arasında bize karşı taarruzî bir harb yapma kararı, seçimlerden sonra verilmiş ve askerî bir mukaavele (=convention) yapılmıştır (12 Hazîran 1912). Seçimlerde vukû bulan tazyîk ve baskıların, Rumeli'yi yeni bir karışıklığa atması ve Arnavutluk üzerine açılan yeni sefer ise, Balkanlılar'a son fırsatı vermiştir.

Balkan kavimleri arasında Rumlar, Slavlar'a düşman ve onların nufûzunun artmasından endîşelenmektedirler. İttihatçılar'ın yanlış tasarrufları, bunları da küstürmüş olmakla berâber, Yunanistan, harbe doğru bir seyir tâkip eden vazîyetten korkmaktadır. Hattâ Yunan Kralı kat'iyyen harb istememektedir. Bu sebeple Batı'nın desteğiyle zâten fiilen elde ettiği Girit üzerinde, hukûkî bir tâviz mukaabili, Osmanlı Devleti'yle bir ittifaka tâlip olmuştur. Bu talebi ise, İttihatçı hükûmetçe kaale alınmamıştır. İttihatçılar'ın garip davranışı karşısında Türkiye'nin tecâvüzünden de korkan Yunanistan, 16 Mayıs 1912'de, Bulgaristan'la yalnız tedâfüî bir ittifak yapmıştır. Bu ittifakın birinci maddesinde "Taraflar Türkiye'ye karşı tecâvüz ve nizâ' ihdâs edecek her türlü ef'âlden çekinmeyi, buna mukaabil Türk hücûmuna mâruz

kalırlarsa bütün kuvvetleriyle yekdiğerine yardım etmeyi; ancak müştereken ve bi'l-ittifak sulh akdetmeyi taahhüt" etmişlerdir.

Balkan devletleri arasında yapılan ittifakların tedkîkinden açıkça anlaşılmaktadır ki, Türkiye'ye karşı taarruzî harbin en büyük gönüllüsü Bulgaristan'dır. Yunanlılar, evvelâ İttihat hükûmetine yaptıkları ittifak teklîfi reddedilince, Bulgarlar'la tedâfüî bir anlaşma yapmışlardır. Bilâhare, Rumeli'nin tamâmiyle elimizden gideceğini anlayınca da, yâni 22 Eylül 1912'de, askerî bir mukaavele ile taarruza iştiraki kabul etmişlerdir. Binâenaleyh, İttihat Terakkî hükûmetinin bunu nazar-ı itibara almaması, jeopolitik vaziyeti icâbı, Osmanlı Devleti'nin tabiî cüz'ü ve müttefiki olması gereken Yunanistan'ı, ırkî ve coğrafî düşmanı olan Bulgaristan'la anlaşmaya iten bir tavır takınması da kolayca izâh edilememektedir.

İşte Balkan İttifakı bu suretle husûl bulmuş ve kısa müddet sonra da fiilî taaddîyât başlamıştır. Osmanlı hudutlarına karşı ilk tecâvüz, kiralık mütecâviz vasfını taşımakta bulunan Karadağ tarafından başlatılmıştır. Bu küçük devlet, 8 Ekim 1912/26 Şevval 1330 târihinde Osmanlı Devleti'ne harb ilân etmiştir. Bunun üzerine Balkanlı müttefikler 13 Ekim 1912/6 Zilka'de 1330'da, Rumeli'nin anâsır vaziyetine göre muhtar eyâletlere ayrılmasını, parlamentoda nüfus nisbetinde temsilci bulunmasını, hıristiyanların ekseriyetle bulunduğu yerlerdeki memurların bunlardan tâyin edilmesini, hıristiyan ahâliden aynı yolda kullanılmak üzere askerî birlikler kurulmasını, kendilerinin de işe ortak edilmesini isteyen bir nota vermişlerdir. Bâbıâli buna cevap vermemiş; fakat büyük devletlerin tavsiyesi üzerine, Berlin Muâhedesi'nin 23'üncü maddesinde kararlaştırılan ıslahatın yapılmasını te'mîn sadedinde harekete geçmiştir. Cemâleddin Efendi'nin yazdığına göre "Beyne'l-vükelâ müdâvele-i efkâr edildikten sonra, 1880 senesinde Hâriciye Nezâreti'nde bulunan Âsım Paşa'nın düvel-i muazzama sefâretlerinden tâyin edilen delegelerle bi'l-müzâkere kararlaştırmış olduğu ıslahat lâyihası, vükelâdan bir zâtın beyânı üzere Hazîne-i Evrak'tan celbedilerek okunmuştur. Bu lâyiha, Makedonya'da muhtâriyete yakın bir idâre şeklini derpîş etmesine rağmen, vakit ve hâlin müsâadesizliği sebebiyle, hemen mevki-i tatbîka vaz'ı kararlaştırılmış ve yabancı devlet süferâsına malûmât verilmiştir. Bu tedbîr, süferây-ı müşârünileyhim nezdinde mazhar-ı tasvîb ve istihsân olmuştur."

İşte bu suretle Ahmed Muhtar Paşa kabînesi, Balkan devletlerinin notasını geçiştirmek istemiştir. Fakat, iktidardan düşen İttihat Terakkî, bu karar üzerine, teşkîlâtını seferber ederek, aleyhde nümâyişlere girişmiştir. Bu nümâyişlerin asıl maksadı yeni kabîneyi düşürmek ve iktidar mevkiine yeni-

den geçmektir. İttihat komitaları fecî bir harb taraftarlığı yaparak, sırf mevki kapmak için, devletin istikbâliyle oynamaktan dahi çekinmemişlerdir. Nitekim Cemâleddin Efendi, "mevki-i sâbıkını elde edebilmek için, avamfiribâne efkâr ile hey'et-i vükelâya taarruz ve hücûm ettiklerini, nümâyişler tertîb ettiklerini, kendi mensublarından birinin mütehayyiz ecnebîlerden bir zâttan, Bâbıâli'ye Dârülfünûn talebesini celbederek vükelâya suikasdı düşündükleri haberini verdiğini" yazmakta, "Bunun vukû bulduğunu, fakat çok şükür muvaffak olamadığını" kaydetmektedir.

Mahmud Muhtar Paşa *Mâziye Bir Nazar*'ında, aynı kanaati ileri sürmekte ve:

> *"Fi'l-vâki, herçe-bâd-âbâd tekrar mevki-i iktidara gelmek emelinde olan İttihat ve Terakkî Cemiyeti, hükûmet aleyhinde pek şiddetli tahrikâtta bulunuyordu. Bâbıâli, Berlin Muâhedesi'nde musarrah ıslahatı icrâ etmek niyetinde olduğunu 6 Teşrîn-i evvel'de düvel-i muazzamaya teblîğ ve matbuâtla ilân edince, bir alay serseri Bâbıâli'yi kuşatıp 'Yaşasın harb! Kahrolsun Berlin Muâhedesi!' diye nümâyişlere ve velvelelere başladılar. Bir sû-i tesâdüften ziyâde mürettep olduğu zannolunabilecek surette Dâhiliye Nâzırı Dâniş Bey'le, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa bu gürültüler esnâsında Meclis-i Vükelâ'da nâ-mevcud olup, telefonla ifây-ı vazîfeye dâvet edildikleri halde uzaktan seyirci kaldılar. Tehâcüm artarak, Hey'et-i Vükelâ dûçâr-ı tehlike olmasına binâen, nümâyişçilerin karşısına çıkıp, lisân-ı münâsiple iknâ ve teskîne çalıştığım esnâda, Sadrâzam da geldi ve bir kaç söz söyledi. İçlerinde bâzı sebükmegazânın hezeyânlarına rağmen nümâyişçileri dağıtmak kaabil oldu.*
>
> *"İki ay sonra aynı vechile Kâmil Paşa kabînesi aleyhine vâki olan ikinci bir nümâyiş, kabînenin sukuutu ve Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın alâ-rivâyeten Enver yediyle maktûliyeti ile netîcelendi."*

demektedir. Paşa'nın bu nümâyişin İttihatçılar'ca tertiplenmiş bir darbe-i hükûmet teşebbüsü olduğu iddiası, başka kaynakların beyânıyle de teeyyüd etmektedir. Nitekim Rıza Nur, bu hâdiseyi gördüğünü söyleyerek, şöyle demektedir:

> *"Yukarıdan aşağıya bir kalabalıktır koptu. Dârülfünun talebesi. Başka kalabalık da var.. Bu gençlerin gözleri dönmüş, içlerinde tanıdığım İttihatçı elebaşıları da var. Bir çok dönme de var. 'Harb isteriz.' diye bar bar bağırıyorlar. Gitgide Bâbıâli'ye girdiler. Halleri bir ihtilâl*

manzarası veriyor. Bu esnâda bir müfreze asker geldi. Bu kitle 'Yaşasın kahraman asker!' diye bağrıştılar, el çırpıp alkışladılar ve her biri bir askere sarılıp öptüler. Bu askeri hükûmet getirmişti; fakat asker onların içine birer birer alınarak kaybolmuştur. Fransızlar buna 'kardaşlaşmak' derler. İki taraf uyuşmuş demektir.. Asker âsîlere yanaştırılmaz. Bu bir mühim kaadidedir. Bunu görünce 'Hah, cenâze gitti.' dedim. Kalabalığın bir kısmı artık merdivenleri çıktılar, içeri girdiler, kapıyı kapattılar. İşin bir nümâyiş değil, ihtilâl olduğu, kabîneyi kesecekleri iyice anlaşıldı. Zâten dârülfünunluların gözlerinde ihtilâl lem'ası vardı ki, bu lem'ayı iyi tanırım. O esnâda yukarıdan aşağıya bir asker yürüyüşü işittim. Nedir diye bakıyoruz. Başta binbaşı Rasinbol Hüsnü, asker süngü takmış; sür'atle geliyor. İhtilâlciler bunu da evvelki gibi yaptılar. Yâni alkışladılar, kardaşız dediler, sarılmak istediler. Binbaşı sert bir sesle 'Yanaşmayın.' dedi ve askerine 'Yanaşanı süngüleyin.' emrini verdi. Asker süngüleri çevirdi. Derhal kalabalık ortasından ayrıldı. Bu yarıktan Hüsnü başta, askeri ile şimşek gibi geçti. Mermer merdivenlere vardı. Artık kalabalıkta ses bitmişti. Hüsnü 'Kapıyı açın.' Açan yok. Demek içeri girenler kapıyı zaptetmişler, nerde ise kabîne erkânını keseceklermiş. Tüfenk dipçikleri ve göğüs verdirerek açtı. İçeri daldı. Bir de baktım ki, pencereden atlıyanların, kaçanların bini bir paraya. Dışarıdaki kalabalık da çil yavrusu gibi dağıldı. Vak'a bitti. Tahkîkata giriştim. Bu bir ihtilâldi. İttihatçılar tertîb etmiş ve Dârülfünûn talebesini âlet etmişlerdi. Harb isteriz bahânesiyle Bâbıâli'yi basıp, hükûmeti devireceklermiş. Çocuklar harb istiyor. Yâhu durun! Nice ilimlerle beslenmiş, tecrübelerle 40-50 yaşına gelmişler bile bunu kestiremiyor. İttihatçılar'ın da bu harbi istemesi, fenâlıkları listesinde ayrı bir kara yazıdır. Hem bunu mevkie geçmek için yapıyorlardı..

"Bu vak'a bizim cenâzeyi dehşete saldı ve dediler ki 'Ne yapalım, millet harb istiyor.' Millet kimdir? Onu da bilmiyorlardı. Üç dört yüz kişinin toplanmasından korktular. Üç devlete harb ilân ettiler. 'İnnallâhe ma'assâbirîn.' dedikleri işte budur. Bâri siz yapmayın, ilân-ı harbi hiç olmazsa Balkan devletleri yapsın.. Şu kabîne ne ucûbe idi. Bu isyancıları bile toplayıp, hiç olmazsa bir istintak bile etmemişti."

Rıza Nur, harb lehindeki davranışları sebebiyle, İttihatçılar'ı pek ziyâde yermektedir. Fakat kendisi de, Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası adına tertiplenen nümâyişte, harb lehine bir nutuk vermiştir. Bu sebeple, şu şâyân-ı dikkat ifâdelerdeki tenkîdler, kendisine ve fırkasına da râcidir.

Bu serdedilenlerden anlaşılmaktadır ki, kabîne zaaf içindedir ve âzâları

arasında da ihtilâf vardır. İttihat ve Terakkî iktidara geçmek için, devletin ve milletin içinde bulunduğu en tehlikeli ânda, vatan ihânetinden başka bir şekilde tavsîfine imkân olmayan meş'ûm faaliyetlerle meşgûldür. Bu tehlikeli anda hükûmeti yıkmak ve devleti sarsmak, en basit bir hamiyet duygusuyla bile bağdaşmazken, İttihat serâmidânı bu korkunç ihânetin içindedir. İşin garibi, akıldan ve zekâdan bi'l-külliye berî olan bu komita, Türkiye'nin başına gelecek bir felâketi, rakîblerini yıkacağı için, tasvîb etmektedir. Hattâ bu Balkan komitacıları, daha da ileri gitmekte ve işi bozgunculuğa kadar vardırmaktadırlar. Bu çeşit bir fırka mücâdelesine, en sağlam bünyeli cemiyetlerin bile tahammül etmesi imkânsızdır. Bunun sebebini, her halde, ihtilâlci zihniyetin pek sefîl olan yapısında aramak lâzımdır. Bu mevzuda muhâlif ve muvâfık telâkkîler arasında fazla bir fark da yoktur. Ayrıca, İttihatçılar çok tehlikeli bir harb taraftarlığı içindedirler. Harb lehinde mitingler yapmakta ve hükûmeti pek müşkil bir mevkie sokmaktadırlar. Nitekim Şehremini Cemil Paşa, hâtıratında, saray bahçesinde yapılan bu mitinglerden biri hakkında hülâsaten şu malûmâtı vermektedir:

> *"Bir gün saraya gitmiş; Pâdişah'ı muâyene ediyordum. İşim bittikten sonra, Pâdişah 'Haydi Paşa, alt kata inelim.. Tebaa-i şâhânem, muhârebe için tezâhürât yapacakmış; ben de halka görüneceğim.' dedi.. Salona girince, hemen pencereleri açtılar. Bir de ne göreyim? Tekmil bağçe halkla dolmuş. Herkes birbiri üstüne yığılmış; çimenler çiğnenmiş, tarhlar bozulmuş; hattâ bir çokları ağaçların üzerine çıkmışlar. Pâdişah görününce bir alkıştır koptu; sonra başladılar nümâyişe. Bu arada iki kişi gözüne çarptı: Tal'at Bey ile Hallacyan Efendi. Her ikisinin ortasında, uzun bir direğe takılmış Osmanlı bayrağı vardı. Bayrağın sağ tarafında duran Tal'at Bey sol eliyle; sol tarafında duran Hallacyan Efendi sağ eliyle direği tutuyorlardı. İkide bir bayrağı sallıyorlar ve avazları çıktığı kadar 'Harb isteriz, harb!' diye bağırıyorlardı. Bu sözlerin arkasından da sanki kıyâmet kopuyormuşçasına bir vâveylâ başlıyordu. O zamanki Dârülfünûn talebeleri mitingdekilerin en ateşli ve en heyecanlıları idiler. Tal'at Bey ile Hallacyan'ın bağırmalarını mütâkip, onlar da yumruklarını sıkıyorlar 'Filibe'ye hücûm! Sofya'ya hücûm! Filibe, Sofya.. Filibe, Sofya..' feryâdını basıyorlardı..* (Pâdişah harbi istemiyordu.) *Hâlinden, tavrından düşünceli olduğu anlaşılıyordu. Lisan-ı hâliyle 'Görüyorsun Paşa, harb istiyorlar, benim elimden ne gelir?' diyordu.. Açıkcası gerek Pâdişah, gerek o zaman iktidar mevkiinde olan zâtlar, harbe girmedikleri takdîrde hayatlarının tehlikeye düşeceğini zannediyorlardı.. Harbi isteyen zümre, bu suretle hükûmet makinesi başına geçeceğini ümid ediyor ve bu imkâna kavuş-*

mak için de muhârebeyi körüklüyordu. Bu politika harîsleri gibi, ekalliyet mensupları da, muhârebenin doğuracağı karışıklık fırsatını özlüyorlardı."

Aynı zât, kendisinin harbi istemediğini, bu husûsu Eminönü'nde gördüğü, Sultan Hamîd devri Erkân-ı Harbiye Reîsi müşir Abdullah Paşa'ya da söylediğini, onun nizâmiye askerinin terhîsi ve ordunun noksanlıklarını dile getirerek bu görüşü te'yîd ettiğini, mütâlaayı tedâvî ettiği Pâdişah'a naklettiğini, Sultan'ın çok üzülerek harbe mâni olmak istediğini, fakat muvaffak olamadığını, bir kaç gün sonra toplanan Askerî Şûrâ'da Mahmud Şevket'in de harb lehinde rey verdiğini, kayınbabası Cemâleddin Efendi'nin "Ah o Hâriciye Nâzırı Norodonkyan Efendi yok mu, o! Hepimizin fikrini çelen odur. Çünkü her vükelâ ictimâında, bir sırasını getirip 'Harb gayr-i kaabil-i ictinâbdır diyorsam, inanınız efendim.' cevherini yumurtluyor ve bizi muhârebeye teşvîk ediyordu." dediğini nakletmektedir. Bu mühim şehâdet de İttihatçılar'ın kabîneyi düşürmek için Balkan harbine sarıldıklarını, eski Dâhiliye Nâzırı Tal'at'ın bile mitingde bayrak açtığını, Hallacyan'ın da Ermeni müfsidi olup karışıklığı özlediğini, Norodonkyan denilen leîmin dîn ve devlet düşmanlığında pek ileri gittiğini, kendi icraatını bilmesi lâzım gelen Mahmud Şevket'in harb taraftarlığı fezahatini irtikâb ettiğini, Nâzım Paşa'nın ise pek saf ve gâfil olduğunu anlatmaktadır.

Görülüyor ki, muhâlif ve muvâfık ricâl, birbirinden beter bir körlük ve gafletle ne mevcut siyasî vaziyeti değerlendirebilmişler; ne de askerî vaziyetimizi idrak edebilmişlerdir. Hepsi derin bir düşüncesizlik ve irâdesizlikle, bir kaç bin kişinin vücut verdiği nümâyişlerin tesirine kapılmışlar; cumhûr psikolojisinin körlüğüyle harbe kadar gitmişlerdir. Her ne kadar Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, bilâhare verdiği müdâfaanâmede, bu nümâyişlerin tesirinde kalmadıklarını, işi harbsiz bitirmek yolundaki azim ve siyâsetlerinden dönmediklerini yazıyorsa da, bu iddiayı tamâmen doğru görmek kaabil değildir. Yalnız bizim harb kararından daha evvel Karadağ, devlete harb ilân etmiş ve müsâdemeye başlamıştır. Tabiî Karadağ, bunu tek başına yapmamış; müttefiklerine ve onların arkasındaki büyük kuvvetlere dayanmıştır. Nitekim Poincaré, hâtıratında:

"Bu Karadağ taarruzu âniden nasıl vukua geldi? Bunun Avusturyalılar'la müzâkere edilerek tertip edildiği söylendi.. Karadağ yığınak yaptı ve hücûm etti. Fakat teşvîk eden kimdi? Rusya olmadığı muhakkak.."

diyerek teşvîk edeni tesbîte çalışmıştır. Mahmud Muhtar Paşa bunları naklederek:

"İstanbul'da biz de hissediyorduk ki, hem Karadağ taarruzu, hem de (istiklâl istiyen) Arnavutluk kıyâmcıları arkasında, müttefiki Almanya'nın bile itimadsızlığını celbeden Avusturya vardı... 1913'de idi ki, o sırada Rusya başvekili bulunan Kont Kokofçev ile Berlin'de görüştüm. Rusya'nın, Balkan hükûmetlerini, Türkiye'ye ilân-ı harbe kat'iyyen teşvîk etmediğine dâir nâmusu üzerine yemîn etti. Mümâileyhin bu sözünü pek şâyân-ı kabûl gördüm. Zira Türkler muzaffer olunca, mevkilerini tahkîm etmiş olurlardı. Aksi halde ise Avusturya'nın pişdarı mesâbesinde olan Bulgarlar, İstanbul'a takarrüb eder idi ki, her iki şık da Rusya'nın işine gelmez idi. Elhâsıl her türlü ihtimâlâta karşı Rus parmağıyla teşekkül eden Balkan İttihadı, Petersburg'un yed-i murakabesinden çıktı ve devletlerin vaz'ettikleri statüko formülü hiç kaale alınmaksızın âteş-i harbi körükledi. Zafer Balkanlılar'a teveccüh edince de bütün bütün lafz-ı bî-mânâ kaldı... Avusturya bir Büyük Bulgaristan'ın Balkan muvâzenesinde ağır basmasından istifâde edebileceği ümidiyle, İstanbul kapılarına kadar kesb-i ittisâ etmesinde beis görmüyor; Almanya ise Türkler'in hezîmeti karşısında mütehayyir, müttefiklerinin nazariyesine mütemâyil bulunuyordu." demektedir.

Bu mütâlaa çok şâyân-ı dikkattir ve umûmî zannın aksine bir görüşü aksettirmektedir. Balkan İttifakını Rusya hazırlamış olmasına rağmen, Karadağ'ı harb ilânına teşvîk ve bilhassa Bulgarlar'ı tahrîk edenin Avusturya olduğunu ortaya koymaktadır. Doğru olan bu görüş, Avusturya-Rusya çekişmesinin ne derece gayr-i makûl bir şekle büründüğünü de anlatmaktadır. Nitekim aynı müellif, İkinci Balkan Muhârebesi'nde Edirne'yi zaptımız üzerine, Avusturya ile birlikte Rusya'nın da, şehri boşaltmamız hakkında bir nota tevdî ettiğini yazmakta, Sasonow'un bunun hikmetini soran Turhan Paşa'ya tebessümle şu cevâbı verdiğini nakletmektedir:

"Ruslar'ın, İslav makaasıdına Cermen ırkına mensup bir devletten daha az alâkadar görünmeleri câiz değildir."

Bu ifâdeden, Avusturya-Rusya çekişmesinin, Balkan devletleri lehine ne derece bir müzâyedeciliğe döndüğünü göstermektedir. Bütün bunlar, Sasonow'un Balkan ittifakını teşkîl ederken, yarımadada bir harbi istemediğini, zuhûru muhtemel olan İttifak-İ'tilâf devletleri çatışmasında yanıbaşında bulunacak bir "Balkan bloku"nu düşündüğünü ortaya koymaktadır. Buna mu-

kaabil Avusturya ile, Almanya'daki bâzı çevreler, bir Balkan harbini istemişlerdir. Bilâhare Bulgarlar'ın Boğaz'a doğru ilerleyişlerinde Petersburg'daki telâş ve endîşeye mukaabil, Berlin ve Viyana'daki memnûniyet bu noktaya daha açık bir ışık tutmuştur. Nitekim hâdiseler de bunu te'yid eder şekilde gelişmiştir.

Karadağ'ın harb ilânı, üç Balkan devletinin Makedonya'da muhtariyetten başka bir şey olmayan ıslahat talebini ve silâh altına alınan askerin terhîsini isteyen notası, düvel-i muazzamanın güyâ harbe mâni olmak için aynı arzuyu göstermesi, işi büsbütün karıştırmıştır. Bu vaziyet üzerine Bâbıâli, bir taraftan seferberlik ilân ederken, diğer yandan da eski ıslahat lâyihasını tatbîke koyacağını devletlere teblîğ etmiştir. Bu arada, belki de devletlere karşı harb istemediğini göstermek maksadıyle 324 duhûllü olan muallem askerin terhîsi gibi bir fezâhat irtikâp etmiştir. Kabînenin muallem nizâmiye askerini terhîs ederken, redifleri silâh altına almaya kalkması da pek garip bir hâdisedir.

Diğer taraftan düvel-i muazzama da "Sulhü ihlâl edebilecek her harekete karşı olduklarını, Osmanlı tamâmiyetini bozmıyacak bir ıslahatı ele alacaklarını, bütün bunlara rağmen harb çıkarsa statükonun değişmesine müsâade etmiyeceklerini" bildirmişlerdir.

Bizim ricâl, Türkiye'nin harbde kazanacağı zannıyle söylenmiş bir beyâna, nedense çok büyük itimâd göstermişlerdir. Esâsen o sıradaki kabîne, dâhilî ve hâricî vaziyetten dolayı derin bir şaşkınlık içerisindedir. Nitekim Ali Fuad Bey "Devletlerin harbin önünü almak için, Rumeli'deki ıslahat işine kendilerinin de teşrîki talebinde bulunduklarını, bunun derhal kabûlü ile Balkanlılar'a karşı onları muhatab mevkiine koymak, böylece ikmâl-i tedârikât için vakit kazanmak lâzım gelirken, hükûmetin harb lehindeki tezâhürâttan ürkerek derhal cevap vermeğe cesâret edemediğini, müzâkerâtla 2-3 günlük zaman kaybettiğini" yazmakta ve "Biz buna cevap verinceye kadar Balkan hükûmetleri ultimatomlarını îtâ ve müteâkiben de seferberliklerini ilân ettiler." demektedir.

Bizim için zâhirde haklı gibi görünen bu mütâlaada unutulan nokta, Balkanlılar'a muhâtap olabilecek "müttehidü'l-fikir ve'l-menfaa" bir "düvel-i muazzama"nın bulunmadığıdır. Esâsen böyle olsaydı, biz tâlip olmadan da gerekeni yaparlardı. Fakat bizim gecikişimiz, statükonun muhâfazasına hakîkaten taraftar olan, bir iki devletin müessir olabilme imkânını ortadan kaldırmıştır. Bir cihetten de bunlar, Türkiye'nin nasıl olsa Balkanlılar'a gâlip geleceğine kaani olarak, hâdiseleri oluruna bırakmışlardır. Nitekim Balkanlar'ı dolaşan *Illustration* muhâbiri, Fransız harbiye ve hâriciyesinin, Türki-

ye'nin gâlibiyetine inandıklarını, aksini söylediğinde, alaya alınarak "Senin dünyâdan haberin yok." şeklinde istihfaf edildiğini yazmaktadır. Mahmud Muhtar da Grey'in "Türkler Sofya'ya kadar gidebilirler, fakat bilâhare arâzi mütâlebesinden ictinâb etmelidirler." dediğini, İtalyan başvekili Giolitti'nin de hâtıratında "Türkiye'nin küçük Balkan hükûmetlerini kolayca ezeceği, sonra da vaziyetin bir Avrupa konferansıyle tanzîm olunacağı tahmîn edilmekte idi." dediğini yazmakta, işin Almanya'da da aynı şekilde görüldüğünü söyleyerek, "Devlet-i Osmâniye askerlikçe kıymetinin çok fevkinde görülmüş ve bu hal kendi için mûcib-i felâket olmuştu." demektedir. Aynı müellif Alman siyasîlerinin Balkanlılar'ın mağlub olacağı zannıyle işi durdurma teşebbüsünde bulunmadıklarını, başvekil Bethman Holweg'in kendisine "Eğer muhârebenin netîcesinden şüphe edebilseydik, büsbütün başka türlü hareket ederdik." dediğini yazmakta ve "Avrupa'yı bir kere daha aldatmıştık." gibi bir hüküm vermektedir.

Avrupa, Türkiye'ye âit görüş ve mütâlaalarında millî ölçülerimize yabancı olduğu için umûmiyetle yanılmakla berâber, gâlibiyetimiz hakkındaki tahmîni vehle-i ûlâda doğrudur ve harbin seyri de bunu göstermiştir. Mevcut bütün zaaflarımıza ve askerî ve siyasî perîşanlığımıza rağmen, yüksek kumanda kademelerinin askerlik fennine mutâbık hareketi hâlinde, zaferin bize teveccüh edeceği, harb târihleriyle ortaya konmuştur. Bu sebeple mağlûb bir kumandan olan ve bunun suçunu askere yükleyen Mahmud Muhtar'ın kanaati tamâmen sakattır.

İşte bu gibi sebeplerle Balkan devletlerinin seferberliğine bir şey denmemiştir.

Balkanlılar'ın yığınak yapmaları üzerine Osmanlı Devleti de seferberlik ilân ederek, Şark Kumandanlığı'na, "Kölemen" nâmıyle anılan birinci ferîk Abdullah Paşa'yı, Garb Ordusu'na aynı rütbedeki Ali Rıza Paşa'yı, Vardar Ordusu'na ferîk Zekî, Alasonya Ordusu'na Mahmud Şevket Paşaları tâyin etmiştir. Mahmud Şevket bu tâyini kabul etmiyerek istifâ etmiştir. Bunun üzerine, Alasonya Ordusu kumandanlığı'na, askerî bir kıymeti olmayan, jandarmadan yetişme ferîk Hasan Tahsin Paşa tâyin olunmuştur. Ali Fuad Bey bilâhare Mahmud Şevket'e, neden istifâ edip kumandanlığı nâehillere bıraktığını sormuş; ondan da "Canım efendim, ne yapayım, bu benim şöhretimi ve şeref-i askerîmi ihlâl için yapılmıştı; şöhretimi nasıl fedâ ederim." cevâbını almıştır. Bu garip ifâde, Mahmud Şevket Paşa'nın, dört seneden beri yetiştirdiği ordunun kuvve-i harbiyesine güvenemediğini veyâ başka bir şey beklediğini ortaya koymuştur.

Bu kumandanlardan Abdullah Paşa, operatör Cemil Paşa'ya ve onun

vâsıtasıyle de Pâdişah'a, askerî vaziyetin iyi olmadığını, harbin mağlûbiyetle netîcelenebileceğini söylemiştir. Ali Fuad Bey, mâbeynde bulunurken Şehremîni Operatör Cemil Paşa'nın "Biz harb edecek vaziyette değiliz; evvelki sene Seyidler'de yapılan manevrada askerin vaziyetini gördüm; bu askerle harb olmaz; Zât-ı Şâhâne'ye söyleyin, harbin önünü alsın." dediğini, onların "Kayınpederiniz Şeyhülislâm'dır; beyne'l-vükelâ hâiz-i nufûz ve ihtirâmdır." diyerek, "Vazîfeyi onun yapması lâzım gelir." cevâbını verdiklerini yazmakta ve şöyle devam etmektedir:

"O gün saraya gelen Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın da Bulgar'la harbedecek halde olmadığımızı alenen söylemiş olduğunu haber aldım. Kumandanlığa tâyinlerinden dolayı teşekkür için müşârünileyh ile Ali Rıza ve Yâver Paşalar Hamîdîye Câmii'nde huzûra çıkarken, üçünün de başları önüne eğilmiş halde me'yûsâne bir vaziyette önümden geçtiklerini gördüm. Abdullah Paşa hâl ve kaali ile vaziyet-i askerîyeye vâkıf nufûz-ı nazar sâhibi bir zât olduğunu ispat etmiştir. Fakat mâneviyâtı bu kadar bozulmuş olan bir kumandanın ordunun başına geçerek en büyük kumandan mevkiini deruhte etmesinin netâyic-i muzırra tevlid edeceğini düşünmemiştir."

"Seferberliğin ilânından bir kaç gün sonra velâdet-i hümâyûn olmak hasebiyle saray-ı hümâyûna gitmiş idim. Zât-ı Şâhâne beni kabul buyurdular. Ordunun hâlini sordular. Ben bütün tafsîlâtıyle ordunun hâl-i esef-iştimâlini ve hattâ buraya dercetmediğim bir çok husûsâtı naklettikten sonra harbin, memleketin ne derece perîşaniyetine bâis olacağını tafsilâtıyle arz eyledim. Ve makaam-ı saltanatın hâiz olduğu nufûz ve kudretle, netîcesi pek sûzişli olacak bir harbe kat'iyyen meydan verilmemesini kemâl-i tazarru' ile istirham ettim. Zât-ı Şâhâne, pek müteessir göründüler. 'Yarım saat bekleyiniz, vükelâyı kabûl edeceğim; şu söylediklerinizi onlara da tekrar ediniz, pek mühimdir.' buyurdular. Fi'l-hakîka biraz sonra, tekrar huzûr-ı hümâyûna dâhil olduğumda, Kâmil Paşa, Âyân Reîsi Ferid Paşa ve Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi hazerâtı hazır bulunuyor idi. Ma'ruzâtımı tekrar ettim. Maatteessüf bir netîce-i müfîde vermedi. Ertesi gün, hâl-i in'ikadda bulunan Meclis-i Vükelâ'ya dâvet edildim. Benim gibi Mahmud Şevket ve Hurşid, Erkân-ı Harbiye Reîsi Hâdi Paşalar da med'û idi. Sadrâzam Gâzi Paşa, Balkan hükûmâtıyle harb muhtemel göründüğünden bahisle, böyle bir harbin zuhûru hâlinde İtalya ile harbin devamına imkân olup olmadığını sordu, Balkan hükûmâtından yalnız Bulgaristan'la bile yapılacak harbi başa çıkaracak bir orduya mâlik olmadığımızı ve

kuvây-ı harbiyemizin hâl-i perîşânîsini bir kaç sözle arz ettim ve Osmanlı ordusu düşmanı Çatalca'da tevkîf edebilir ise büyük muvaffakıyet addedeceğimi ilâve ettim... (Bu cümleler paşanın ne kadar bedbîn ve bitik olduğunu göstermektedir. O beğenilmeyen asker ve ordu, bir çok malzemesini kaybetmesine, koleradan ve açlıktan fecî kayıplar vermesine, yâni kuvvetini pek fazla yitirmesine rağmen Çatalca'da düşmanı durdurmuş ve bütün taarruzlarını akîm bırakmıştır. Halbuki yüksek rütbeli kumandanlar ve omuzları kalabalık erkân-ı harbler, Bulgarlar'ın durdurulamıyacağını, acele sulh yapılmasını bâ-mazbata Bâbıâli'ye bildirmişlerdir. Bu bile yüksek kumanda kademesinin ne derece bitik olduğunu göstermektedir. Bizi üç buçuk Balkanlı karşısında mağlûb eden de işte bu bitikliktir.) *Mahmud Şevket Paşa '324 duhûllü efrâdın terhîsi ile ordu mevcûdunun tenâkus ettiğini ve bu sebeplerle Balkanlar'da bir harb vukuu hâlinde ordunun pek zaîf olduğunu, binâenaleyh İtalya ile harbe devam kaabil olamıyacağını' söyledi. Hâdi Paşa, henüz Edirne kalesine bir habbe erzak gönderilemediğini, levâzımâtın pek noksan olup, İstanbul'da bir kat elbise bulunmadığını, ordunun dağınıklığını, bu sebeplerle memleketi müdâfaaya elverişli bir ordunun ancak ve belki 1-1,5 ayda Rumeli'ne tahşîdine imkân bulunabileceğini söyledi. Netîce-i felâket-engîzi bu kadar vuzûhla kestirerek, hükümdârımı, vükelâmızı ve ileri gelen ricâlimizi vaziyetten âgâh etmiş iken Şark Ordusu Kumandanlığını kabul edişim, bu makaama daha münâsip birinin bulunamamasından ve hakkımdaki büyük emniyetten ileri gelmiş; muhakkak olan mağlûbiyetten, zavallı vatan ve milleti en az zararla tahlîs eylemek gibi gayr-i şahsî bir hiss-i mukaddesten doğmuştur."*

Aynı zât "Orduyu vakt-i hazarda yetiştirmiş olanların iş başına getirilmesi icap ettiğini, bu sebeple hassaten Mahmud Şevket Paşa'nın Şark Ordusu Kumandanlığı'nı kabul etmesi lâzım geldiğini, bunu Vükelâ Meclisi'nde söylediğini, fakat onun istinkâf ettiğini" ilâve etmektedir.

Abdullah Paşa'nın ifâdeleri çok şâyân-ı dikkat olmakla berâber, ordu hakkındaki bedbinliği kabul edilebilecek cinsten değildir. Muhârebelerle de teeyyüd etmiştir ki, asker, açlığa, malzemesizliğe, hattâ tâlimsizliğine rağmen vazîfesini yapmıştır. Kumanda kademesi için ise mesele ber'akistir. Abdullah Paşa'nın Meclis-i Vükelâ'daki müzâkere hakkında verdiği izâhatı Cemâleddin Efendi de te'yîd etmekte, Balkan Devletleri'nin tekliflerinin kabul edilemiyeceğini ifâde ederek:

"Aksi hal Rumeli idâresine onları teşrîk etmek, askerin terhîsi ise kendimizi eli bağlı düşmana teslîm eylemekten başka bir şey değildi.

Teklîfin kabûlü şöyle dursun, böyle bir tarz-ı bî-edebânede vukû bulan teklîfe cevap tastîri bile şeref-i millîmize muvâfık görülememek zarûrî idi... Evvel emirde hey'et-i askerîyenin rey ve malûmâtına mürâcaatla ona göre tâyin-i hareket lâzım geldiğinden, Mahmud Şevket Paşa da dâhil olduğu halde rey ve tedbîrleri istifsâr olundu... Ferîk Abdullah Paşa'dan başka erkân-ı müşârünileyhim Rumeli'nin nukaat-ı muhtelifesinde mevcut asâkir-i Osmâniye'nin 18 gün zarfında 400 bin nefere iblâğıyle mevâki-i harbiyeye sevki kaabil ve Edirne, İşkodra ve Yanya gibi mevâki-i müstahkeme elde olduğu cihetle, bu kuvvetle hasm-ı müştereke müdâfaa mümkün olduğunu ve binâenaleyh Bâbıâli'ce bu müddetin kazanılmasına gayret edilmek lâzım geleceğini ifâde ettiler ve hülâsa-i reylerini hâvi bir varaka tanzîm ve imzâ ederek sadrâzama verdiler. Mahmud Şevket Paşa buna iştirak ile berâber, bir sıfat ve memuriyeti olmadığından varaka-i mezkûreyi imzâ etmekten istinkâf etti... (Balkanlılar'ın ultimatomu) *kaabil-i kabul olmadığından yine düvel-i muazzamanın himmetine mürâcaatla son çâre-i selâmet aranmak üzere hükûmât-ı mezkûrenin Dersaâdet'te bulunan sefîrlerine cevap makaamında pasaportlarının îtâsıyle bi'z-zarûre kat'-ı münâsebâta ve bu suretle saltanat-ı seniyenin muhâfaza-i şeref ve nâmusuna karar verildi. Fakat bilâhare iddia olunduğu üzere resmen ilân-ı harb edilmedi."* demektedir.

İşte böylece 17 Ekim 1912/6 Zilka'de 1330 günü Balkan hükûmetlerinin elçilerine pasaportları gönderilmiş ve aynı gün Sırp ve Bulgarlar Osmanlı Devleti'ne harb ilân etmişlerdir. Cemâleddin Efendi, elçilere pasaportları verildiyse de harb ilân edilmediğini yazmakta; Ali Fuad Bey de "Kabînenin irâde-i seniye istihsâl edilmeksizin ilân-ı harb etmiş olduğu bilâhare ictima eden Meclis-i Meb'ûsân'a aksettirilmiş ise de isnâdât-ı vâkıa hakîkate muvâfık değildir. Bâbıâli bilâ-istizân ilân-ı harb etmeyip, harbi ilân eden biz değil, Karadağ hükûmetidir. Mezkûr hükûmet, bize ilân-ı harb etmek için, elbette Bâbıâli'den izin alacak değildi." demektedir.

Görülüyor ki, harbin ilân edilip edilmediği bile münâkaşa mevzuu edilmektedir. Balkanlı müttefiklerin ultimatomuna karşı, Bulgar ve Sırp elçilerine pasaportlarını vermek, harb ilânından başka bir mânâ taşımamaktadır. Fakat İstanbul'daki hükûmet bir çok zâviyeden tereddütler içindedir. Harb ilânında mütereddittir; fakat bunun çıkmaması için bâzı yollara tevessül etmekten de çekinmektedir. Çünkü, bir kaç bin kişilik gencin nümâyişinden ve İttihat Terakkî'nin bunu bahâne edip darbe yapmasından korkmaktadır. Ordudaki İttihatçı zâbitlerden emîn olmadığı ve acz içinde bulunduğu için, dev-

letlerin arzûsunu kabul eder görünerek, 100 bini mütecâviz tâlimli askeri terhîs etmekte, buna mukaabil ihtiyatî tedbîr olarak ve güyâ manevra maksadıyle ikinci sınıf redifleri silâh altına toplamaktadır. İşin garibi hazırlanmamızı temin etmek maksadıyle müddet kazanması lâzım gelirken, bunu yapmaktan bile ürkmektedir. Hükûmeti teşkîl eden âzâlar arasında bile bir âhenk görünmemektedir. Kâmil Paşa ile etrafındaki bir grup, Ahmed Muhtar Paşa'nın indirilmesi için çalışmaktadır. Nitekim bir müddet sonra buna muvaffak olacaklardır. Nâzım Paşa da muhtelif kaynakların yazdığına göre "kayınpederi olan Âli Paşa'nın mevkiine, yâni sadârete göz dikmiş" bulunmaktadır. Rivâyetlere nazaran sadrâzam tâlipliğine, Kâmil Paşa'nın sadâreti esnâsında bir kişi daha katılacaktır ki, bu da Dâhiliye Nâzırı olan Reşid Bey'dir. Bu zât; hâtıratında, böyle bir arzusu olmadığını söylemekle berâbeı, Kâmil Paşa'nın öyle bir zanna kapıldığını da kaydetmektedir.

Kabînede bulunan Norodonkyan nâmındaki laîn ise, Hâriciye Nezâreti'ne değil, Bâbıâli kavaslığına bile getirilemiyecek bir hâindir. Nitekim Celâl Nuri, onun "arkadaşları tarafından ihânetle suçlandırıldığını" yazmakta; Mahmud Muhtar, mânâlı bir ifâde kullanarak "Islahat lâyihasının nâzır tarafından önce Avusturya sefâretine îsâl edildiğini" yazmaktadır. Onun Ouchy Muhâhedesi'nin imzâsı esnâsında, İstanbul'daki İtalyan sefîrine "Dayanacak vaziyetimiz yoktur, ısrar edin, ne isterseniz alırsınız." dediği de ifâde edilmiştir. Edirne'nin Bulgarlar'a tevdîini söyleyen Alman sefîri Wangenheim'e ise Hâriciye Nâzırı olarak "Benim görüşlerime de tamâmen uygundur." demiştir. Aynı adam 1924'teki Lozan Konferansı'nda Ermeni emellerini gerçekleştirmek için çalışmıştır. İşte kabînenin hâricî siyâseti böyle bir hâin tarafından idâre edilmektedir. Böylece kabîne, her birisi ayrı telden çalan adamlardan kurulu bir derintidir. O sıradaki *Daily Telegraph* muhabiri "Bu Osmanlı kabînesi ancak bir fetret kabînesidir ve Türkiye'de bugün tamâmiyle hükûmetsizlik hüküm sürmektedir." diyerek, Balkan harbine tekaddüm eden günlerdeki hâlimizi anlatmıştır. İşte böyle bir kabîne ile şu fecî ahvâl ve şerâit içinde Türk târihinin en büyük yüz karası olan "Balkan Harbi" nâmındaki hâile başlamıştır.

Balkan Harbi'nin Başlaması

Balkanlı müttefiklerin harb gâyesi, Osmanlı Rumelisi'nin ve Trakya'nın taksîmidir. Bunun için "Rumeli'deki hıristiyanların kurtarılması" maksadıyle çalıştıklarını, hıristiyanlık adına hareket ettiklerini ilân etmişler; hattâ "Ehl-i Salîb" muhârebesi yaptıklarını bile söylemişlerdir. İşte bunun için Pierre Lo-

ti, bu Balkanlı reîscikleri "Ehl-i Salîb muhârebesi yapan dört serseri şövalye" diye tavsîf etmiştir.

Bununla berâber, hıristiyanlık adına hareket ettiklerini söyleyen bu adamlar, hakîkatte göz diktikleri topraklar ve kavmî ayrılıklar sebebiyle birbirine pek ziyâde düşmandırlar. Netîcede de birbirlerini yemişlerdir. Fakat onlarca ilk hedef, Balkanlar'dan müslümanları atmak ve İslâm hâkimiyetine son vermektir. İşte bu sebeple bir Ehl-i Salîb muhârebesi yaptıklarını ilân etmişlerdir. Bu ilân, bize karşı dâima derin bir düşmanlıkla dolu olan Avrupa efkâr-ı umûmîyesince tasvîb edilmiştir. Böylece, Balkanlılar, kendilerince mukaddes sayılan dînî ve millî bir dâvâ için harb etmekte olduklarını göstermişlerdir.

Buna mukaabil Türkiye, ne için harbetmektedir? Şu suâle ancak "Bütün canlılar için bayağı ve tabiî bir vâkıa olan, mevcûdiyetini müdâfaa için." cevâbı verilebilir. Artık ordunun, bilhassa zâbitân kadrosunda "İ'lây-ı Kelimetu'llâh" gibi çok yüksek dînî ve millî bir ideal kalmamıştır. Jön-Türk idârecileri ve zâbitleri, sersemce ve câhilâne bir gayretle İslâm'ı istihfaf etmekte, hattâ bu telâkkîyi mürtecîlik saymaktadırlar. Hareket Ordusu vak'a-i kerîhesinde, bütün Birinci Ordu erâtı, irticâ töhmetiyle, Rumeli dağlarında, kar ve kış altında en güç hizmetlere mahkûm edilerek cezâlandırılmışlardır. Genç zâbitân arasında serkeşlik almış yürümüş; yalnız neferin dînî telâkkîlerine değil, askerliğe zıt olan disiplinsizlik, âmir tanımamazlık, fırkacılık ve içkicilik orduyu kemirmiştir. "Hürriyet" denilen saçmalık ve delilikle, milleti ve devleti ayakta tutan en mukaddes mefhumlar istihfâf sehpalarında sallandırılmıştır. Halk ve münevver telâkkîleri arasındaki tezat, orduda da nefer ve zâbitin zihniyet ayrılığı şeklinde tezâhür etmekte ve millî gücü sarsmaktadır. Bu sebeple, Osmanlı ordusunda, erât hâriç olmak üzere, yüksek dînî ve millî duygular zayıf görünmektedir. İşin garîbi, halk ve erât bile, dînî ve millî yoldan tam tahrîk edilmemiştir. Bu sebeple Türkiye, çeşitli iç karışıklıklar, Jön-Türk hükûmetlerinin akıl almaz hatâları, devlet ve câmia bütünlüğünü ifnâ edecek kadar şuursuz bir fırkacılık yüzünden, bütün kuvvetini muhârebe meydanına teksîf etmek imkânından mahrûmdur.

Siyasî ricâli, Balkan İttifakı'nı haber almamak, hattâ muhtemel dahi görmemekle derin bir gaflet örneği vermişlerdir. Askerî ricâli ise, Rumeli'deki kuvvetleri zayıflatmak körlüğünü gösterdikleri gibi, böyle bir ittifak hâlinde ne yapacaklarını da düşünmemişlerdir. Abdullah Paşa hâtıratında, Bulgarlar'a karşı harb için, Ahmed İzzet Paşa'nın hazırladığı üç sahifelik bir plân müsveddesini neşretmekte, dört Balkan devletinin ittifakını nazara alan bir hatt-ı hareket plânlamasını duyduğunu, fakat görmediğini yazmaktadır. Ali Fuad Bey de seferberlik ile harbin ilânı arasında geçen günlerde, odasına ge-

len Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'dan muhârebenin netîcesi hakkında fikrini sorduğunu yazmakta ve:

> *"Müşârünileyh 'Bulgarlar bizden evvel seferberliklerini ikmâl edecekleri cihetle, eğer ilân-ı harb 12 gün kadar uzayacak olursa biz de o vakte kadar hazırlığımızı ikmâl ederiz; netîce lehimize olur.' dedi. Fakat aradan 12 günden ziyâde zaman geçtiği halde netîcesi külliyen aleyhimize çıktı. Harb plânları hazır olup olmadığını sordum. 'Mahmud Şevket Paşa zamânında bir takım plânlar yapılmış; getirtip tedkîk edeceğim.' dedi. Anladım ki, hâlâ tedkîk etmemiş."*

demektedir. Bâzı kaynaklarda pek şişirilen "plân meselesi" budur. Abdullah Paşa bunun Bulgarlar'a ait olan kısmını neşretmiştir. Ondan anlaşıldığına göre, plân denilen şey, bir takım hareket tasavvurlarından ibârettir. Esâsen başka türlü olmasına da imkân yoktur. Bu sebeple Nâzım Paşa'yı, 5-10 sahîfelik hareket tasavvurlarını tedkîk etmedi diye tenkîde yeltenmek doğru değildir. Asıl mesele, son vaziyete göre, askerî durumumuzun değerlendirilmesi ve ona göre bir yol seçilmesidir. Bunun ise yapılmadığı meydana çıkmıştır.

İki hasım taraf için en mühim nokta en kısa müddette seferberliğini yapıp, kuvvetlerini muhârebe meydanına sürebilmektir. Balkan devletleri, küçüklükleri ve toplu bulunmaları sebebiyle, 10-15 gün içinde seferberliklerini yapabilmekte ve birliklerini hududa yığabilmektedirler. Türk erkân-ı harbiyesi 18 günde Rumeli'de 450 bin kişilik bir kuvvetin tahşîd edilebileceğini söylemiştir. Fakat bu mümkün olamamıştır. Seferberliğe, İtalya ile olan harb esnâsında başlanılmıştır. İtalya donanmasının tehdîdi sebebiyle Rumeli-i Şâhâne'nin Adriyatik ve Ege sâhillerine deniz yoluyla asker sevkedilememiş, yine Cenûbî Anadolu, Ege, Filistin ve Suriye sâhillerinden de Birinci Ordu mıntıkasına deniz yoluyla asker getirilememiştir. Marmara ve Karadeniz mıntıkalarından deniz nakliyâtı yapmak mümkün iken, Trakya sâhillerinde ihrâc iskelesi bulunmaması yüzünden bu da yapılamamıştır. Şu sebeple tahşîdât yalnız Anadolu ve Rumeli demiryollarının üzerine binmiştir. *Balkan Harbi* nâmıyle üç ciltlik hacimli bir eser yazan Miralay Nihad Bey'e göre, Osmanlı Devleti, Birinci Balkan Harbi nihâyetine kadar seferberliğine devam etmiştir.

Diğer taraftan Rumeli'deki ordu pek dağınık vaziyettedir. Rumeli'deki kuvvetlerimiz, Şark ve Garb Orduları diye iki büyük kısma taksîm edilmiştir. Bu ordular, İğneada'nın kuzeyinden Gümülcine'ye kadar daralan, sonra da daha ziyâde genişliyen uzun ve müdâfaası güç bir şerit hâlinde uzanan, Osmanlı Rumelisi'ne yayılmış vaziyettedir. Şark ordusu mâlûmâtlı ve iyi bir

erkân-ı harb olan, fakat muhârebe esnâsında ruhen bitik olduğunu ifâde etmiş bulunan Abdullah Paşa emrindedir. Bu kumandan seferberliğin ikmâline kadar, Ergene nehri arkasındaki arâzinin tutulmasını ve tahşîdâtın burada yayılmasını teklîf etmişse de, Harbiye Nâzırı ve Karargâh-ı Umûmî, Edirne-Kırkkilise hattının tutulmasını istemiştir. Buna sebep olarak düşmanın hududtan içeri sokulmasının ordu ve millet üzerinde çok tahripkâr bir tesir yapacağı gösterilmiştir. Bu telâkkî çok doğrudur ve ric'at edip müdâfaaya kalkışma, Osmanlı ordusunu çok zayıf düşürmüştür. Çünkü pek vahşî olan Balkanlı düşmanlarımızın huduttan içeri taarruzları, Rumeli menşe'li olan askerleri ve bilhassa Arnavutları, aile ve ev kaygusuna düşürerek, ordudan firarlarına sebep olmuştur. Osmanlı mukaavemetini ve mağlûbiyetini intâc eden sâiklerden birini de bu teşkîl etmiştir. Nâzım Paşa, işte bu sebeple, taarruzda ısrar etmiş görünmektedir. Fakat ne var ki, orduyu, seferberliğini ikmâl etmeden, insan ve malzeme fâikiyetine kavuşturmadan taarruza sevketmek pek büyük bir hatâ olmuştur. Askerî müelliflerin hepsi, Başkumandan vekîli olan Harbiye Nâzırı'nın bu emrini pek ziyâde hatalı bulmuşlardır. Onlara göre, seferberliğini tamamlayamıyan Osmanlı ordusunun, ilk anda, ancak oyalayıcı bir muhârebe yapması, tahşîdâtını Ergene gerisindeki sırtlarda hazırlaması ve kat'î netîceli muhârebeyi burada vermesi lâzımdır. Çatalca gibi, daha gerideki bir hat, tahşîdât için münâsip değildir. Hele, netîce alacak bir taarruz için, cenahların manevra yapmasına müsâid olmadığından, çok tehlikelidir. Daha ileride, yâni Edirne-Kırkkilise hattında tahşîdâta kalkmak ise, seferberliğin ikmâl edilememesi ve aded üstünlüğünün düşmanda bulunması sebebiyle, çok muhâtaralıdır.

Fakat, bu düşüncelere rağmen, Karargâh-ı Umûmî, tahşîdâtın ileride, yapılmasını emretmiştir. Böylece harbden evvel Rumeli'deki Osmanlı kuvvetleri muhtelif mıntıkalarda toplanmıştır. Şark Ordusu, 4 kolordu hâlinde ve sırasıyle Ömer Yâver, Şevket Turgut, Mahmud Muhtar, Ahmed Abak Paşalar idâresinde Kırkkilise-Edirne hattında mevki almıştır. Oldukça tahkîm edilen Edirne, Şükrü Paşa kumandasında bir müstahkem mevki hâline getirilmiştir. Fakat Kırkkilise'deki tahkîmât tamamlanamamıştır. Halbuki Kırkkilise tahkîmâtı tamamlanmış olsa, Edirne ile birlikte iki müstahkem cenâha dayanan zayıf bir orduyla bile Bulgar kuvvetlerine karşı koymak, arkadan gelen takviyelerle de kat'î olarak bozguna uğratmak mümkün ve tabiîdir. Nitekim Miralay Mahmud Beliğ Bey *4. Kolordunun Harekâtı* nâmındaki eserinde bu husûsa dikkat çekmekte ve "Kırklareli'nin bir tevkîf kalesi derecesinde olsun tahkîm edilmemiş olması Balkan harbini kaybetmekliğimiz esbâbından biridir." demektedir.

Ali Rıza Paşa emrindeki Garb Ordusu ise, beş bölgede bulunmaktadır.

Jandarmadan yetişme olan, askerlikçe hiç bir kıymeti bulunmayan Tahsin Paşa emrindeki kuvvetler, Kozana ve Alasonya'da toplanmakta ve Yunanlılar'a karşı Selânik'i müdâfaa etmekle vazîfeli bulunmaktadır. Esad Paşa emrindeki küçük bir kuvvet Yanya'da bulunmaktadır. İşkodra taraflarında Hasan Rıza Paşa emrindeki kuvvetler ise Karadağ'a karşı koymakla vazîfelidir. Taşlıca ve Yakova taraflarında dağınık bâzı birlikler, yine Karadağ'a ve Sırbistan'a karşı taktik hareketlerle tavzîf edilmişlerdir. Garb Ordusu'nun en kuvvetli kısmı Üsküb, Komanova ve İştip mıntıkalarında bulunan, ferîk Zekî Paşa emrindeki Vardar Ordusu'dur. Bu ordu 5'inci, 6'ncı, 7'nci kolordulardan terekküp etmekte ve bunlara sırasıyla Kara Saîd, Câvid ve Fethi Paşalar kumanda etmektedir. Ayrıca Kırcaali ve Paşmaklı civarında iki fırkadan mürekkep ve Edirne'nin sol cenâhını korumakla mükellef, Yâver Paşa emrindeki kuvvetler bulunmaktadır.

Bu kuvvetlerin mevcûdu hakkında kat'î bir şey söylemek imkânsızdır. Muhtelif kaynakların verdiği rakamlar çok değişiktir. Yabancı kaynaklar Şark ordusunu 100-150-200 bin olarak göstermekte, Garb Ordusu'nun 350 bin raddelerinde olduğunu söylemektedirler. Halbuki yerli kaynaklar ise çok aşağı rakamlar vermektedirler. Meselâ Zekî Paşa emrindeki kuvvetlerin 60 bini geçmediği, bilâhare bu yekûnu bile muhâfaza edemediği söylenmiştir. Bu sebeple Osmanlı kuvvetlerine Trakya'da 100 binin üzerinde, Makedonya'da 150 bin, Arnavutluk'la Selânik'te onar bin olmak üzere, 300-350 bin demek belki mümkündür. Çünkü Abdullah Paşa, seferberliğin ilk günlerinde, elindeki mevcut nizâmiye kuvvetinin 17 bin olduğunu, halbuki bütçe mevcûduna göre 80 binden aşağı olmaması icap ettiğini yazmaktadır. Nihad Bey de artık Anadolu'dan az çok takviye almış olduğumuz, Lüleburgaz muhârebesindeki muhârib mevcûdunun bile 60 bini geçmediğini, Erkân-ı Harbiye vesâikine istinad ederek yazmaktadır. Şu vaziyete göre Osmanlı Garb Ordusu hakkındaki rakamlar, bilhassa düşman hududu geçtikten sonra kitlevî bir hal alan firarların fazlalığı gibi sebeplerle kolayca tahmîn edilememektedir.

Öte yandan Abdullah Paşa, Birinci Ordu mıntıkasındaki kıt'aların son derece dağınık olduğunu yazmakta ve hâtıratının 11'inci sahîfesine ekli lâhikasında uzun bir liste vermektedir. Buna göre "Birinci Ordu'ya bağlı piyâde fırkaları, topçu taburları, Yemen, Arnavutluk, İzmir gibi memâlik-i Osmâniye'nin her yerine dağılmış bulunmaktadır. Bu husus çok şâyân-ı dikkattir. Abdullah Paşa, ordunun "malzeme, techizât, bilhassa top cephânesi itibâriyle noksanı olduğunu, elde mevcut mermiyâtın şâyân-ı itimâd olmadığını, seri ateşli ağır sahra ve obüs bataryalarının ise İtalya harbi sebebiyle Selânik, İzmir, Çanakkale gibi mevâki'e dağıtılmış olduğunu, gerek İkinci ve gerek Üçüncü Ordu'da en muallem nizâmiye efrâdının ve hemen tekmîl seri

ateşli cebel bataryalarının Yemen diyâr-ı menhâsına gönderildiğini" kaydetmektedir. Bu ifâdeler, İttihat Terakkî hükûmetleri zamanında işlenmiş hataların, Rumeli'deki askerî vaziyetimizi ne derece zayıflattığını da ortaya koymakta, onların idâresizliğine ve târih karşısındaki büyük vebâllerine işâret etmektedir. Bu Jön-Türk hükûmetlerinin ileriyi görür ve düşünür bir politikaları yoktur. Her şeyi günlük tedbîrlerle halle kalkışmışlardır. Bu sebeple, ne İtalya taarruzunu derkedebilmişler, ne Balkan İttifakı'nı düşünebilmişlerdir. Bu "Yevmin cedîd, rızkın cedîd" politikası, tabiî ki mensuplarını derin bir şaşkınlığa atmıştır.

Diğer taraftan Balkanlı müttefiklerin kuvveti ilk anda, Bulgarlar 250 bin, Sırplar 150 bin, Yunanlılar 100 bin, Karadağ 30 bin olmak üzere yarım milyondan ziyâdedir. Aslında Balkanlılar'ın çıkarabileceği kuvvet de bundan ibârettir. Bu yüzden Balkanlılar için bu, ilk ve son atımlık baruttur. Bununla kat'î muvaffakıyete ulaşmaları lâzımdır. Muhârebe devam ettiği ve fazla kayıplara uğradıkları takdîrde, kaybettikleri asker ve malzemenin yerini doldurmalarına imkân yoktur. Bunlar iktisâdî kaynakları, insan menbâları ve maddî güçleri itibâriyle küçük ve imkânları kıt devletlerdir. Zorluklara tahammül edemiyecek, fazla sıkıntıya katlanamıyacak, en ufak mağlûbiyetlere bile göğüs geremiyecek, rahatlıktan hoşlanan, devletine her an karşı gelebilecek bir insan unsuruna sahiptirler. En ufak mağlûbiyet veya gâlibiyetin netîcelerini hazmedemiyecek derecede derin ve köklü ihtilâflarla dolu, dâima ayrılmaya müheyyâ bir garip blokturlar. Fakat her zâviyeden zayıflamış ve iç kavgalara düşmüş bir ordu ve hükûmetin, bu zaaflardan istifâde edebilmesi mümkün olamamıştır.

Balkanlı müttefikler için harb gâyesi olan Rumeli'nin taksîmi, ancak Osmanlı ordularının imhâsı ve mağlûbiyetiyle mümkündür. Bu sebeple müttefikler, tahşîdâtını ve seferberliğini ikmâl edememiş Osmanlı ordularına taarruzu ön plâna almışlardır. Bu husustaki en büyük yük de Bulgarlar'a düşmektedir. Türk kuvây-ı külliyesini durdurmak ve mağlûb etmek, onların üzerine tevdî edilmiştir. Böylece dağınık vaziyette bulunan Osmanlı ordularının birbiriyle râbıtası kesilmek istenmiş ve bu plân, muvaffakıyetle tatbîk edilmiştir. Muhârebenin esas sıkleti şarktadır. Bulgarlar, Osmanlı kuvây-ı külliyesini imhâ, yâhut mağlûb veyâ tevkîf etmek mecbûriyetindedirler. Bulgarlar bu büyük işte pek körce hareket etmişler ve kendilerini topun ağzına atmışlardır. Hattâ İstanbul'u zaptetmek gibi bir hayâle bile kapılmışlardır.

Diğer müttefikler, kendileri içinde en kuvvetli orduya sâhip Bulgarlar'ın, Türkler karşısında zayıflamalarını arzu ederek, daha hesaplı davranmışlardır. Fakat Türkiye'nin pâyitahtını sıkıştırmadan kat'î netîce almak mümkün olmadığından, Bulgar ordusunun en büyük hedefi budur. Bulgar or-

dusu, kendi başına Türk kuvây-ı külliyesinin mukaavemetini kıracak ve ona kat'î bir darbe indirmeye çalışacaktır. Müttefikleri, bir takım hesaplar sebebiyle, kendisine yardım etmiyeceklerdir. Ancak mağlûbiyetimizden sonra, Sırplar Edirne muhâsarasına iki fırka göndereceklerdir.

Müttefiklerin her birinin gâyesi, diğerinden daha çok toprak elde edebilmektir. Sırplar Makedonya'yı elde edip, ileride çıkacak nizâ'a karşı kuvvet sarfetmemek istemektedirler. Yunanlılar, Selânik, Yanya gibi elde edebilecekleri avlarla iktifâ etmeyi uygun bulmaktadırlar. Her iki devlet de Bulgarlar'ın Türk kuvây-ı külliyesine karşı hareketlerden faydalanarak, mahdut ve zâyiatsız bir muhârebe yapmak istemektedir. Bu, Balkan koalisyonunun çok açık zaaflarıdır. Fakat, dâhilî karışıklıklar içindeki Türkiye, bundan da istifâde edememiştir.

Diğer taraftan müttefikler, muhârebenin kendileri için kaybedilmeğe yüz tuttuğu anda, düvel-i muazzama denilen Avrupa devletler kliğinin, Türkiye'ye baskı yapıp, toprak zâyiatına uğratmıyacaklarını iyi bilmektedirler. Buna mukaabil kazanırlarsa, elde ettikleri arâzinin kendilerine kalacağından emîndirler. Bu, Avrupa diplomasisinde "Salîbin girdiği yere Hilâl giremez." diye formüle ve hemen dâima tatbîk edilmiş telâkkîden doğmaktadır. Bizim Jön-Türklerin, askerî ve siyasî ricâlin, Avrupa'ca verilen statükonun muhâfaza edileceği hakkındaki beyâna ehemmiyet vermesi, kolay anlaşılır şeylerden değildir. Avrupa'nın şu beyânının hem askerî ve siyasî ricâlimiz, hem de Batı'yı çok yüksek gören ve ona âdî cinsten hayranlık duyan zâbitler üzerinde menfî bir tesir yaptığını, teşebbüs ve gayret eksikliğine sebep olduğunu söylemek lâzımdır.

Diğer taraftan, müttefiklerin durumuna ve o andaki askerî vaziyetine göre Türkiye'nin ilk anda en yakın ve tehlikeli hasmı olan Bulgarlar'a, kat'î bir darbe indirmesi lâzımdır. Tahşîdâtını yapıncaya kadar Bulgarlar'ı oyalaması, kısa müddette Bulgar ordusunu tasfiye etmesi veyâ mukaavemetini kırarak Sofya'ya doğru kovalaması, akabinde de hemen bir anlaşma yaparak, onu müttefiklerinden ayırması gerekmektedir. Bu yapıldığı takdîrde Yunan'a teveccüh edilmesi, zâten kaçacak ve mukaavemet dahi edemiyecek olan bu düşmanı te'dîb ederken Sırbistan hareketine girişmesi icap etmektedir. Bu hareketlerde muhtelif ordu grupları arasında irtibatın kaybedilmemesi lüzumludur. Türkiye, muhârebenin Çatalca'ya kadar uzayan her devresinde bunu yapabilecek bir imkâna sâhiptir. İktisadî menbâları, devlete çok mukaddes bir hisle bağlı müslüman tebea yığınları, her şeyini muhârebe meydanına dökebilecek fedâkâr bir halk Türkiye'nin en büyük kuvvetidir. Ne var ki, bunu fiile çıkaracak cerbezeli ve gayretli siyasî ve askerî ricâlden, milletin bütün kuvvetini muhârebeye sevketmesini temin edecek inanmış ve hamiyetli

idârecilerden mahrumdur. Maalesef 1908'den beri gelen idâreciler, millî imândan uzak, halkın dînî telâkkîlerini ve an'anelerini istihfaf eden, onu gerilikle itham eden, buna mukaabil, bırakınız bir Fransız ve İngiliz'i, "şapka giyen bir Bulgar ve Sırb'ı, hattâ Ermenî ve Rum'u bile yüksek gören" bir aşağılık kompleksinin zebûnudurlar. Edirne'de Bulgarlar'a esîr düşen H. Cemal nâmındaki bir Türk zâbiti, yazdığı hacimli kitabın bir yerinde bunu pek safça dile getirmektedir.

Yeni idârecilere ârız olan bu cins bayağı ve âdî telâkkî, târihi gâlibiyetleriyle doldurmuş koskoca bir millet ve devleti, eski tebeamız olan üç buçuk Balkanlı karşısında perîşân etmiştir. Balkan Harbi'ne dâir kıymetli bir eserin müellifi olan miralay Nihad Bey de "Harbde rütbeli kumandanların ve zâbitlerin askerden evvel kaçtığını, buna mukaabil çekilme emri bile gönderilmiyen bâzı birliklerin yerlerinde şiddetle mukaavemet ettiklerini, bâzı zâbitlerin kıt'alarını bile bırakıp firar ettiklerini, onlarca sebatsızlık ve kaçaklıkla ithâm edilen askerin ise kendi başına çekildiğini" söylemektedir.

Bütün bunlar kumanda kademesinin ve yüksek zâbitânın malûl olduğu bitkinlik ve ezikliği, hattâ hamiyetsizliğe kadar varan teşebbüs fıkdânını göstermektedir. Bu gibi sebeplerle, Osmanlı ordusunun Balkanlı müttefiklere karşı yapması icap eden hareket icrâ edilememiştir.

Balkan muhârebelerinde en mühim cephe şark cephesidir ve iki taraf için de kat'î netîceyi alacak muhârebeler burada yapılmıştır. Garb cephesi ve buradaki muhârebeler o derece ehemmiyetli değildir. Bu sebeple biz de bilhassa şark cephesinde yâni Trakya dârülharekâtında yapılmış muhârebeleri daha ziyâde tafsîl edecek, onlar kadar mühim olmayan diğerlerini ise kısaca nakletmekle iktifâ edeceğiz.

Balkan Harbi'nde Bulgar, Yunan, Sırp Harekâtı

Harbin başlangıcında Bulgarlar hudûdu tecâvüz ederek harekâta başlamışlardır. Garb ordu gruplarıyle muvâsalamızı temin eden ve Şark ordusunun sol cenâhını, yâni Edirne'yi koruyan Ali Yâver Paşa kolordusu, iki Bulgar fırkasının taarruzuna uğramıştır. Bulgarlar Filibe demiryolunu ve geri muvâsalalarını tehdîd eden bu kolorduyu 19 ve 20 Ekim'de püskürterek, Mestanlı cenûbuna, hattâ Gümülcine yakınına kadar sürmüşlerdir. Burada Bulgarlar tarafından sıkıştırılan Türk birlikleri, pek basit bir mukaavemet ve çatışmadan sonra ve düşmanla temâsının 40'ıncı gününde âr-ı teslîmi irtikâb etmişlerdir. Wagner'e göre, Ali Yâver Paşa "En son teslîm olduğumdan dolayı kendimi tebrîk ederim." demiş; karısına yazdığı mektupta da "Kendilerine

gösterilen iltifatların, mâzinin ıztıraplı hâtıratını sildiğini" beyân etmiştir. Fırka kumandanı Fâzıl Bey ise, Alman olan karısına "Artık hiç bir şeyden endîşem yoktur; tehlike zamanları geçmiştir; şimdi yalnız sizi ve çocuklarımı düşünüyorum." diye yazmıştır. Bu mektuplar, Bulgarlar'ın barbar olmadığını ilân maksadıyle gazetelerde neşrettirilmiştir.

Anlaşılıyor ki, kumandanlar, yüzlerinin akıyle işten kurtuldukları; kendileri için pek sıkıcı ve tehlikeli olan muhârebeden esâretle halâs buldukları için sevinmektedirler. Her halde Bulgar ordusunun zaferini temin ettikleri için, kılınçları kendilerinden alınmayan kumandanların, şu ruh halleri, askerlik noktasından haysiyet kırıcı bir hâdisedir.

Ali Yâver Paşa kuvvetlerini hezîmete uğratmak üzere sağ cenâhını emniyete alan esas Bulgar ordusu ise, Edirne-Kırkkilise hattını tutmuş olan Şark Ordumuz üzerine yönelmiştir. Bulgarlar 500 kilometreye varan hudud-larının hemen her tarafında aynı zamanda taarruza geçmek gibi bir hata işlemişler ve bunu stratejinin "yürüyüşte açılmak, muhârebe için toplanmak" kaaidesine bağlanarak, merkezden muhîte doğru müşterek bir hareket olarak icrâ etmişlerdir. Orduların bu suretle sevkedilmesi, kendileri için çok tehlikeli bir dağılmayı mûcip olmuş; muhtelif kollar ve ordular arasında bir irtibat olmadan yapılmıştır. Bir Avusturya zâbiti olan Wagner "Bu irtibatsızlıktan dolayı, Bulgar ordusunun kolları Osmanlı kuvvetleri tarafından perîşân edilebilirdi." demektedir. Fakat maalesef düşmanın askerî zâviyeden pek yanlış olan şu hareketini değerlendirip, istifâde edebilecek bir Osmanlı kuvveti yoktur. İşte böylece Bulgar ordusu, 21 Ekim'de Şark Ordumuzla temâsa başlamıştır.

Bu sırada bizim Şark Ordusu Kumandanı ile Başkumandan Vekili Nâzım Paşa arasında, ordu tecemmü'ünün nerede yapılması lâzım geldiği husûsunda münâkaşalar cereyân etmektedir. 16 Ekim'de Nâzım Paşa, Lüleburgaz'daki Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'ya "Yunanistan hükûmeti müstesnâ olmak üzere Bulgaristan ve Sırbistan hükûmetleriyle suret-i kat'iyede kat'-ı münâsebât edilmiş olduğundan müste'inen bi-tevfîk-i teâlâ, harekât-ı umûmîye-i taarruzîyeye serîan mübâşeret olunması tavsiye olunur." yollu bir telgraf çekerek, taarruza girişmesini istemiştir. Abdullah Paşa hâtıratında "Şark Ordusunu teşkîl edecek olan kolordulardan yalnız 4'üncünün ikmâl-i nevâkıs eyliyerek bir dereceye kadar toplu bir vaziyette bulunduğu, diğerlerinin ise büsbütün dağınık bir halde olduğunu" yazmakta ve nizâmiye kıt'alarının bile seferberliğinin ikmâl edilmemiş olduğunu söyliyerek:

"Nizâmiye kıtâatı hey'et-i zâbitânı mehmâ-emken ikmâl edilmiş

kadrolar mesâbesinde bırakılmış denilse hata edilmemiş olur. Nizâmiye kıtâatının seferberliği bu zaîf kadrolara muînli, muînsiz, muallem ve hattâ ekseri yerlerde sınıf (piyâde, süvâri, topçu, bahriye) *ve sin* (ihtiyat, redif, müstahfız) *aranmaksızın nefîr-i âm suretinde toplanmış, hemen ilbâs olunmuş, kısm-i a'zamı köy kıyâfetiyle hattâ üryân denecek halde yalın ayak, başı kabak halk sürülerini doldurmak suretinde cereyân etmiş ve bu zavallı ahâli-i müctemianın çok yerlerde dahi mürettеplerine iltihakı müyesser olamamıştır. Şark Ordusu'nun mıntıka-i tahşîdde bulunan kıtâatı noksan ve nâ-tamam, I., III., ve IV. Kolordularla II.'nin 4'üncü fırkasından ibâret olup 65.000 mevcûdunu geçmemişti. Bu mevcuddan ancak 57.000 tüfenk hesap olunabilir. Edirne kal'asının seferberliği ise ikmâl olunmuş ve buraya mürettep olan kâffe-i kıtaat her şeye tercihan sevk ve ithâl olunmuş idi."*

demekte ve o günkü askerinin durumunu anlatmaktadır.

İşte bu sebeple Başkumandan Vekili'nin taarruz emrine karşı aynı gün "Harb ilân edilmiş midir? Hudud tecâvüz edilecek midir?" diye sorarak, "Ordunun 3 günden evvel yürüyüşe başlamasının hatalı ve vahîm olduğunu" bildirmiştir. Düşman, Osmanlı ordusuna bu beş günlük fırsatı da vermiş olmasına rağmen, bir netîce alınamamıştır.

Bu sırada Kırkkilise'de bulunan Mahmud Muhtar Paşa, taarruz hareketine girişmek için izin talep etmiş; Şark Ordusu Kumandanı ise, bunun müştereken yapılması lâzım geldiğini bildirerek reddetmiştir.

17 Ekim'de Başkumandan Vekili "Tahşîdâtın ileriye doğru tesrîi mütemennâdır." yollu bir emir daha vermiştir. Abdullah Paşa o sırada, Şark Ordusu'nda erzak sıkıntısı baş gösterdiğini, ikmâl efrâdının istasyonlarda aç ve çırıl çıplak kaldığını ifâde ederek, 18 Ekim'de Başkumandanlık Vekâleti'ne "Yevmiye bu havâliye bir tren ekmek ve peksimed, un ve pirinç ve sâire irsâl olunmazsa, ordu düşmandan değil, açlık yüzünden felâkete uğrayacaktır." meâlinde bir telgraf çekmiştir. Başkumandan Vekili ertesi günkü cevâbî telgrafında "Heman harekât-ı taarruzîyeye mübâşeret buyrulması"nı "kemâl-i ehemmiyetle tavsiye" etmiştir. Abdullah Paşa "Mürettep redif fırkalarının henüz gelmediğini, I. ve II. Kolordu efrâdında ancak 300'er fişenk bulunduğunu, bunların itmam edilmesini, bu noksanlar ikmâl edilmeden yapılacak taarruz dolayısiyle vukû bulacak felâketi düşündüğünü" bildirmiştir. Aynı anda III. Kolordu kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın taarruza şitâb edilmesi icâp ettiğini bildiren uzun bir rapor aldığını söylemekte ve "Görülüyor ki, her yerde taarruz için bir tehâlük var: Başkumandan Vekâleti taarruz emr-i müekkedini te'kîd ediyor; kolordu kumandanları aynı arzuyu izhâra başlı-

yor; biz ise henüz şerâit-i müsâidenin husûlüne intizâren taarruz hakkında teennîmizi muhâfaza ediyoruz. Taarruz icrâsı ve icâbât-ı vaziyete nazaran en değersiz mütâlaa idi." demektedir. Tabîî bu ifâde, aynı zamanda mağlûbiyet ârından kendini tebri'e maksadına mübtenîdir. Şark Ordusu Kumandanı, mâlûmâtlı ve iyi bir erkân-ı harb olmakla berâber, ruhen bitik ve çekingendir. Kendisine tâbi kolordu kumandanları üzerinde de ciddî ve derin bir nufûz kuramamış görünmektedir. Karargâh-ı Umûmî'den gelen dört taarruz emrine rağmen, ordunun hareketsiz kalışı ise, zâbit ve neferler üzerinde fenâ bir tesir uyandırmaktadır. Nitekim I. Kolordu Kumandanı Yâver Paşa "Ordu bir çok defa taarruz emirleri alıyor; bu hakaayıktan haberdar olan zâbitân bir taraftan sızlanıyor; diğer cihetten ileride bir çok müslüman köyleri cayır cayır yanıyor; muhâcirîn-i İslâmiye perîşân bir halde dönüyor; dönemiyenler de düşman ayağı altında çiğneniyor. Bu fecâyi efrâd ve zâbitânın kuvve-i mânevîyesini mahvetmektedir." yollu şikâyetlerde bulunmuştur.

Bu sırada büyük Karargâh-ı Umûmî'den beşinci ve son taarruz emri verilmiş ve bunda "Kırcaali'nin sukuut ettiği, zâbitân, asker ve ahâlinin kâmilen Gümülcine'ye çekildiği, düşmanın Şark ve Garb orduları muvasalasını kesmeğe kalktığı, işgal ettiği yerlerde katliâm yaptığı" bildirilerek, "Bu ihtimâl-i müessife meydan kalmamak için Şark Ordusu'nun hemen taarruza geçmesi" emredilmiştir. Bunun üzerine Kavaklı'daki Şark Ordusu Kumandanı, emrindeki dört kolordu ile müstakil süvâri fırkası ve Edirne Kale Kumandanlığına, 22 Ekim 1912 gününde yapacakları hareketi bildiren bir taarruz emri göndermiştir. Buna göre "III. Kolordu 7'nci fırkasını Erikler'e, diğer fırkalarını da Taşlı Müslim istikaametine sevkederek, düşmanın sol cenâhını ihâta edecektir. II. Kolordu Kiremitli-Simin istikaametine, I. Kolordu Soloğlu Çiftliği ve Geçkinli'ye, IV. Kolordu Muşuç ve Gabiler üzerinden yine Çiftlik istikaametine hareket edecektir. Süvârî fırkası IV. Kolordu emrindedir. Edirne'deki bilumum nizâmiye kıtaatı, düşmanın Tunca şarkındaki kuvvetlerinin yan ve gerilerine taarruz edecektir. Ordu karargâhı Yenice'dedir." Ayrıca toplanmakta olan 16'ncı ve 17'nci Kolordulara da beklemeksizin ve serî olarak Kırkkilise ve Lüleburgaz'a gelmeleri emredilmiştir. İşte böylece 22 Ekim 1912'de "Kırkkilise Muhârebesi" nâmıyle anılan meydan savaşı başlamıştır.

Burada şunu söyleyelim ki, Bulgar ordusu, Osmanlılar'la bir muhârebe temâsına geleceğini hatır ve hayâline getirmeden, dağınık ve derin bir yürüyüşe geçmiş; Şark Ordumuz ise Suluoğlu-Kaypa hattına ilerlediğini farzettiği üç düşman fırkasına cepheden taarruz ederken sol cenah ve yanına düşmek istemiş; bu maksatla Edirne'den de bir kolordu Tunca şarkından hücûma memur edilmiştir. Binâenaleyh iki taraf da hasımlarını, hakîkatte bulunduğundan büsbütün başka bir hal ve vaziyette tasavvur etmiş; yekdiğerine karşı

işte bu zanla harekete geçmiştir. Bu sebeple tarafların yürüyüş kolları arasında çeşitli tesâdüf muhârebeleri inkişâf etmiştir.

Osmanlı Şark Ordusu bu taarruz harekâtını ikindiden sonraya kadar, tâlimsizlik, açlık, cephânesizlik gibi büyük noksanlarına rağmen, muvaffakıyetle sürdürmüş; yer yer karşısındaki düşman kuvvetini bile püskürtmüştür. Hattâ düşman ordusunun bir kaç fırkası çözülmüş ve çekilmiştir. Fakat bu sırada, Abdullah Paşa'nın tâbiriyle "en emîn bir elde bulunan en kuvvetli kolordu"da, yâni Mahmud Muhtar Paşa emrindeki birliklerde "Vukuu hâtır ve hayâle bile gelmiyen bir panik" başgöstermiştir. Bu panik, bilâhare, diğer kuvvetlere de sirâyet etmiştir. Abdullah Paşa, bunu ancak akşama üç saat kala IV. Kolordu Kumandanı Abak Ahmed Paşa'dan aldığı bir yazıyla anlamıştır. Bu haber "İzmid fırkasının geriye çekildiği" hakkındadır ve ric'atin kat'î olduğu da bildirilmemektedir. Abak Paşa, güyâ "işin önünü almak için hareket ettiğini, muvaffak olamazsa Babaeski istikaametine çekileceğini" söylemektedir. Akşama bir saat kala ise Şark Ordusu Kumandanı, Mahmud Muhtar'dan "Petra'yı kaybettim; geri çekiliyorum; Kırkkilise'yi tutamıyacağım, sol taraftaki kolordular tehlikeye mâruz kalmasınlar, onların da geri çekilmeleri lâzımdır." yollu şifâhî bir malûmât almıştır. Bilâhare de ric'ate "9'uncu fırka kumandanının akşamdan şifâhen emir verildiği halde tahrîrî emre intizâren dört buçuk saat te'hir-i hareket eylemesi ve Afyonkarahisar fırkası kumandanının da aynı zamanda istihzârâtını ikmâl etmeyip bilâhare topçusunu terk ederek münhasıran piyâdesini çekip getirmesi"nin sebep olduğunu bildirmiş ve "Şu halde bilâ-harb bir ric'at ve panik karşısında bulunduk. Meğer bu hususta Afyonkarahisar taburları zâten meşhûr imiş." demiştir. Burada da kabahat askere ve rediflere yükletilmiş; emrindeki kumandanlar da tahtie edilmiştir.

Mahmud Muhtar Paşa *III. Kolordu'nun Muhârebâtı* nâmındaki kitabında da aynı kanaatini ifâde etmiştir.

Şark Ordusu karargâhına gelen, I. Kolordu Kumandanı ferîk Yâver Paşa da "Bu işin bitmiş olduğunu, bu askerle harbetmek imkânının adem-i mevcûdiyetini beyân ve ikinci fırkanın gayr-ı muntazam ve karışık bir halde geri çekilmekte bulunduğunu ve üçüncü fırkaya dâir malûmâtı olmadığını" bildirmiştir. Kumandanların kendilerini pek büyük bir ye'se kaptırdıkları ve şaşkına döndükleri, her kabahati askere yüklemeye kalkıştıkları görülmektedir.

İşte bu panik üzerine Abdullah Paşa Kavaklı'ya dönerek, emrindeki kuvvetlerin Pınarhisar-Lüleburgaz hattında toplanmaları için emirler yazmıştır. Aslında bu emirlerin hiç bir kıymeti olmamıştır; çünkü ordu kendi kendine, hattâ kumandansız olarak ric'at etmiştir.

Bu sırada Bulgar ordusunun durumu da fenâdır. Bir iki fırkasının ric'ati karşısında Bulgar ordusu çekilme kararı vermek üzeredir. Bizim ric'atimizden, hattâ vukua gelen panikten hiç haberdar olamamıştır. Bu yüzden, sebebi ve izâhı pek güç olan firarımızdan kat'iyyen istifâde edememiş; hattâ basit ve irtibatlı bir tâkip dahi yapamamıştır. Bu sebeple iki tarafın muhârebesi "Körlerle âmâların harbi" diye tavsîf edilmiştir.

Mâruz kaldığımız bu garip panik, Mahmud Muhtar Paşa erkân-ı harbiyesine bağlı binbaşı von Hochwachter'in *Türklerle Harbe* nâmındaki günlüğünde canlı müşâhedelerle dile getirilmekte ve hülâsaten şu malûmât verilmektedir:

> *"Mahmud Muhtar Paşa'nın kumandası altında bulunan III. Kolordu, bir kaç taburla takviye edilmiş 7, 8, 9'uncu fırkalardan terekküp etmektedir... Gördüklerim, redifler hakkında bana iyi bir fikir vermiyor. Bunların hiç bir disiplinleri yok, techizâtları kifâyetsiz; tâlim ve terbiye mefkud, zâbitleri fenâ. Yürüyüş icrâ eden kıtaat muhâcir kaafilelerine benziyor, yalnız topçu kıtaatında bir intizam eseri görülüyor... Muhtar Paşa, bu âna kadar maksadı anlaşılamıyan Bulgar ordusunu kuşatmak için sağ cenâhiyle ilerlemek emrini aldı... Her ne kadar Muhtar Paşa, kıtaatın hâlinin taarruza gayr-i müsâid olduğunu bildirmiş ise de, taarruz emri bizzat Abdullah Paşa tarafından verilmiştir.* (Halbuki Abdullah Paşa'yı taarruz için sıkıştıranlardan biri de Mahmud Muhtar Paşa'dır ve bu, yazılarıyle sâbittir)... *Paşa ileri gitmek emrini büyük bir teessür ve teessüfle icrâ etti... Paşa her tarafa yetişmek mecbûriyetinde kalıyor... Cesâreti korkaklığı ürkütüyor... 22 Ekim'de şiddetli hücûm emri verdi... Saat 7.30'da Paşa'yla atlara binip 600 metre kadar ilerleyince, redif kümelerinin bağırarak üzerimize gelmekte olduğunu gördük... Paşa hemen kılıncını çekerek, etrafını kuşatan rediflere alabildiğine vurmağa başladı. Biz de aynı şekilde hareket ettik. Rovelverimiz ile firârîlere ateş ettik. İşte bu suretle bir kaç grup teşkîline muvaffak olduk... Paşa tarlalar arasında koşarak lüzumlu emirleri veriyor, kıt'aları ileriye sürüyor. Çalılar ve kayalıklar arkasında rediflerin saklandığı görülüyor. Havanın fenâlığı, gıdanın noksanlığı, elbisenin uygunsuzluğu, ayakkabılarının biçimsizliği sebebi ile tâb-ü tüvânı kesilmiş ve fenâ kumanda edilmiş bu bîçârelerden, muallem olmak üzere her taburda 200 kişi kalmış, onlar da ilk andan itibâren gayr-i muntazam endahtlarla cephânelerini tüketmişlerdir. Cephâne yetiştirilemediği için silâhtan mahrum ve mahsur kalmış olan şu efrad dahi ric'at etti. Geçtikleri yerde rast geldikleri unsuru sürükleyip götürdü... Saat on'a doğ-*

ru muhârebe meşkûk... Diğer taraftan düşman pek az kuvvet göstermekte. Sağımızda bulunan 7'nci fırkanın vaziyeti iyidir ve düşmana karşı şiddetle ilerliyor... Zâyiatımız az, topçumuz sâkin, vazîfesini güzelce ifâ ediyor. Fakat mühimmât tükenmeğe başlıyor.. Yağmurdan şişmiş olan cebhâne sandığı kapakları açılamıyor... Yağmurdan ıslanmış, soğuktan donmuş yaralıların manzarası pek fecîdir. İleri hatta bir sıhhî teşkîlât mevcut değildir... Saat üçte, nizâmiye askerlerinin Bulgarlar'ın şiddetli ateşine rağmen ilerlemesini sevinerek görüyoruz. Topçu mevzi değiştirerek taarruza refakat ediyor... Saat beşte telgraf çekmek için Paşa'yla postahaneye girdiğimizde 7'nci fırka zâbiti gelerek, her ne kadar Bulgarlar ilerlemiyorsa da kıtaatın mevkilerini terkettiğini ve ric'atin umûmîleştiğini haber veriyor. Sebebi anlaşılamıyan dehşetli bir panik vuku bulmuştur. Zâbitler işin önüne geçememişlerdir. Karargâh zabtolunmak tehlikesine giriyor.... Paşa hemen dışarı fırlayıp bir kaç süvâri ile istihkâmlara doğru dörtnala gidiyor... Paşa'yı bulamıyorum.. Her yer askerle doludur, sokaklar, arabalar ve toplarla tıkanmıştır.. Hıristiyan ahâli pencerelerden bize tüfenk atıyor; gürültü ve kargaşalık târif olunamaz... İstasyona gidiyorum. Trenler dolmuş; şimendifer memurları, tehlikeye rağmen hareket için tazyîk olunuyor. Hiç bir tarafta Muhtar Paşa'dan nişâne yok. Hiç bir kimsenin anlamadığı bir sebepten dolayı III. Kolordu kâmilen, I. Kolordu kısmen ric'at ediyor. Maiyetimizdeki 15 süvâri ile en son Kırkkilise'yi terkeden biziz...

"Sel gibi yağmur yağıyor; yorgunluktan öldük; o gün ağzımıza hiç bir şey koymadık... Kolordu'nun tekmîl eşyâ ve mühimmâtı mahvoldu. Çamura batmış; koşumları firârîler tarafından kesilmiş toplardan başka hiç bir şey görünmüyor; cebhâne sandıkları çamurlar içinde yatıyor, kargaşalık nihâyetsizdir. Her tarafta firârîler. Sabah saat 7,5'ta Babaeski'ye geliyoruz. Böyle bir gece ne kadar uzundur... Acaba târih buna benzer bir vaziyeti hiç kaydetmiş midir? İşte bu bir ordu ki, hiç harb etmeksizin, mühim kayıplara uğramaksızın, hattâ bir kısmı gâlip olmuşken dağılıyor; perîşan oluyor. Şimdi ne olacak? Güyâ bir çok Osmanlı askerinin, Rum ve Bulgar ahâli tarafından ifsâd edildiği söyleniyor. Fakat bu bir masaldan başka bir şey olmamalıdır. Paniğin sebepleri daha mühim ve vahîmdir. Her halde yakında anlaşılacaktır. Akşam üzeri diğer kolorduların nâil-i zafer oldukları öğreniliyor...

"Bütün köylüler, çocuklarını, kadınlarını ve pahada ağır eşyâsını manda koşulu arabalarına yükleterek, ya şimendifer yolunu tutturarak veya Tekirdağı'na doğru uzun kaafileler hâlinde kaçıyorlar. Köyler alevler içinde, kargaşalık müdhiştir. Çamurlar arasında koşan yarı

çıplak çocuklardan, yalın ayak kalmış kadınlardan başka bir şey görünmüyor. Zâbitler ve askerler gâyet sert hareket ediyorlar; ellerinde rovelver olduğu halde gözlerine kestirdikleri şeyi zorla istiyorlar...

"25 Ekim'de her tarafta şimendifer kazâları vuku bulduğu söyleniyor. Memurlar çekilmişler; saat 4'te Lüleburgaz'a geldik. Bir saat sonra hareket ettik. Bir koyun sürüsüyle çarpışan vagonlar yoldan çıkmış. Askerler tekerleklere yapışıp kalmış et parçaları için birbirleriyle kavga ediyorlar ve etleri pişiriyorlar. Bu kazâ sebebiyle demiryolu iki gün kapalı kaldı...

"İşittiğime göre vaziyet her tarafta fenâdır. Sağ cenâhımızda bulunan I. Kolordu'ya mensup Prens Aziz Paşa fırkası da paniğe tutulmuş. Bu umûmî ric'at 23 Ekim'de diğer kolordular tarafından iktisab edilen muzafferiyetin ehemmiyetini ıskat etmiştir... 24'üncü günü meşkûk olan vaziyetin Türkler için pek fecî olmamasını, Bulgarlar'ın kazandıklarına vâkıf olmamalarında aramak lâzımdır. Bulgarlar bu fırsattan istifâdeyi bilemediler. Daha doğrusu terkedilen mevzileri bile işgâl etmeyi düşünemediler. 26 Ekim'de düşmanın tâkipte bulunmadığı, hattâ Kırkkilise'yi bile işgâl etmediği söyleniyor. Demek ki arkamızda bu kadar top terkederek Kırkkilise'yi beyhûde yere tahliye ettik...

"Bulgarlar bîtâb kalmış görünüyor. Hiç bir noktadan taarruzî harekete ve tâkibe devam etmediler."

Bu ifâdeler ne kadar fecî ve acîb bir paniğin vücut bulduğunu, ahâlinin ne derece korkunç ve acıklı bir felâkete giriftar olduğunu keskin çizgilerle anlatmaktadır. Kumanda kademesinin ve zâbitlerin asker üzerinde tasaddî ve mânevî bir nufûz kuramamasının ne felâketler doğurabileceğini, itaatı bozulmuş bir ordunun "hiç" olmakla kalmayıp, memleketin ve milletin istikbâlini bile tehlikeye attığını göstermektedir. Ordudaki bu itaatsizlik ise fırka kavgalarından, zâbitlerin politika batağına saplanmalarından, meşrûtiyetin ilânıyle başlayan delice icraattan, menzil hizmetlerinin hiç yürümemesinden doğmaktadır.

III. Kolordu kumandanı Mahmud Muhtar, Abdullah Paşa'ya "gâyet müstâ'cel ve mahremdir" kaydıyle gönderdiği bir raporda bunu "Efrad perâkende halde el'an çekilmek istiyorlar. Akşam firârîlerin vurulması için verilen emir üzerine biraz durdular... Efrad çantalarını, hattâ bâzıları tüfenklerini atmışlardır. Ahvâl perîşândır. İki tüfenk sesi üzerine herkes geri gidiyor (!)... Cebhâne sandıkları yollarda kalmıştır.. Efrâdın hâneleri yağma etmekte olduklarını şimdi öğrendim. Elhâsıl, kuvve-i mânevîye sıfırdan aşağı-

dır. Herkes bir taraftadır. İşbu döküntü, bir tabur piyâdenin göreceği işi görmekten âcizdir." diye dile getirmektedir. Bu cümlelerde pek çok mübâlağa vardır.

Diğer kolordu kumandanlarınca Şark Ordusu Kumandanı'na gönderilen raporlarda da "Vesâit-i nakliyenin noksanlığından, menzil hizmetlerinin mefkudiyetinden, askerin açlıktan şikâyet ettiğinden" bahsedilmekte ve "Orduyu perîşân eden sebeplerden birincisinin bunlar olduğu" bildirilmektedir. Abdullah Paşa "Düşman tarafından hiç bir suretle tâkip yapılmadığı halde, kıtaatın inhilâli ve perîşânlığının ordunun kıymet-i harbiyesine diğer bir örnek teşkîl edebileceğini; kumandanların sû'-i iâşeyi sebep göstermelerinin dağılmanın hakîkî sâiki olmadığını" söylemekte, "218 toptan terekküp eden III. Kolordu'nun ve aynı kuvvetteki I. Kolordu'nun düşman tâcizi olmadan, tabur mevcutlarının 50-60'a, fırka kuvvetlerinin 700'e inmesi, evvelce tasavvuru gayr-ı mümkün vekaayiden ve târîh-i harbde dahi emsâli nâ-mesbûk bulunan ahvâl-i müellimeden olduğundan, istikbâlde dahi pek esef-engîz sahâifden birini işgâl eylese gerekdir." demektedir. Bu mütâlaanın da çok su götürür yerleri vardır.

Bir kere tabur mevcudunun 50-60'a inmesi demek, bütün Şark Ordusu mevcûdunun 5-6 bine düşmesi demektir. Bu adamlar yer yarılıp yere mi girdiler? Bilâhare 5 gün sonraki Lüleburgaz harbinde 50-60 bine nasıl çıktılar? Bu ifâde ile vâkıaların izâhı imkânsızdır. Diğer taraftan, kabahatin asker ile alt seviyedeki kumandanlara yükletilmeğe gayret edilmesi de kabul edilebilir bir mâzeret değildir. Hakîkatte ordu başsızdır. Kumandanlar, emirlerindeki kuvvetlerin hâlinden habersizdir. Çünkü Şark Ordusu ile kolordular arasında, kolorduları ile fırkaları beyninde irtibat yok gibidir. Keşîf işlerinin aslâ yürüyememesinden dolayı, düşman hakkında malûmât alınamamaktadır. Bu sebeple ordu ne yapacağını bilmez haldedir ve âdeta gözsüz ve beyinsizdir. Asker ric'ati kendi başına yapmıştır. Başlarında kumandanlar yoktur ve kaybolmuşlardır. Kolordu ve fırka kumandanları, emirlerindeki kuvvetlerin nerede olduklarından bile habersizdir. Düşman ordusu işin hiç farkına varamamıştır; tâkip yapmadığı gibi, terkettiğimiz yerleri bile işgâl etmekte tereddüt göstermiştir. Bunun sebebini, her halde Balkanlar'daki 500 senelik idâremizin ve "Osmanlı" nâmının eski tebeamız olan Bulgarlar'da uyandırdığı haşyette aramak lâzımdır.

23 Ekim gecesi Başkumandan Vekili, Şark Ordusu'na bir telgraf çekerek, "Büyük Karargâh-ı Umûmî ile yarın Çorlu'ya geliyorum." demiştir. Karargâh-ı Umûmî Çerkezköy'e gelip, bir kaç vagonda kalmaya başlamıştır. O sırada ordu, Lüleburgaz hattında kendi kendine durmuştur. 27 Ekim'de "Erkân-ı harbiye reîs-i sânîsi mirlivâ Pertev" imzâsıyle, Şark Ordusu Ku-

mandanlığı'na, kuvvetlerin Ergene nehri gerisinde tahşîdini mübeyyin bir emir gelmiştir. Kolordu kumandanları, tâbi oldukları makaamı atlıyarak karargâh-ı umûmî ile temasa geçmek gibi yersiz bir harekete kapılmışlardır. Karargâh-ı Umûmî ise, Şark Ordusu Kumandanlığı'na haber vermeden, kolordulara bâzı emirler itâsına başlamıştır. Böylece ordu, iki başlı bir hâle getirilmiştir. Biraz sonra Şark Ordusu da ikiye taksîm edilmiştir. Orduda bu defa da lüzumsuz şekilde bir kumanda ve selâhiyet çekişmesi başlamıştır. I., II., IV. Kolordu kumandanları, ordunun Ergene gerisine çekilmesine muhâlefet etmişler ve askerlikçe merdûd olan müşterek imzâlı bir mürâcaatta bulunarak "Aç kalmış olan kıtaatın bir iki gün istirahate ihtiyacı olduğunu, sükûnete gelmiş olan kıt'aların yeniden ric'ate sevki hâlinde kâmilen firar edeceklerinin muhakkak olduğunu, düşmanın piyâdesine dâir hiç bir eser görülmediğini, bu sebeple emrin te'hîrini" ricâ etmişlerdir. 27 Ekim 1912 târihli bu mürâcaatın altında I. Kolordu Kumandanı Ömer Yâver, II. Kolordu Kumandanı Şevket Turgud, IV. Kolordu Kumandanı Abak Ahmed Paşaların imzâları vardır.

Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa bu mürâcaatın bir kaç cümlesini alınca, muhâberâtı kestirmiş ve "Şark Ordusu, ordu emrini vermiştir. İcrâsını kat'iyyen talep eder. Büyük Karargâh-ı Umûmî'nin de aynı fikirde olduğunu bilmeniz icap eder." demiş ve kendisi aradan çıkarak, kolordu kumandanlarını Karargâh-ı Umûmî ile başbaşa bırakmıştır. Bu defa Karargâh-ı Umûmî, kolordu kumandanlarının taleplerini kabul etmiştir. Bulgarlar'ın da şaşkınlıktan dolayı bize verdikleri büyük vakit ve toparlanma imkânı, böyle garip münâkaşalar yüzünden heder edilmiş ve kısa müddet sonra başlıyacak Lüleburgaz muhârebesine kadar, hemen hiç bir şey yapılmamıştır.

Şu vaziyet bile ordunun nasıl bir kumanda zaafı içinde bulunduğunu göstermektedir. Bu hususlar hakkında Miralay Nihad Bey, *Balkan Harbi* nâmındaki eserinde hülâsaten şu malûmâtı vermektedir:

"Kolordular Pınarhisar hattına ve be-tahsîs Lüleburgaz'a vardıkça, düşmanın tâkip etmemekte olması, kendilerinin yorgun bulunması, büyükçe şehrin menâbiinin câzibesine kapılmaları yüzünden, suret-i umûmîyede kendi kendilerine buraya gelmişler ve durmuşlardır. Bu sebeple hiç bir makaam 'Orduyu Lüleburgaz-Pınarhisar hattında durduran benim' diyemez ve bu, belki kumandanlıklar lehine, bir esbâb-ı muhaffife teşkîl edebilir... Firar eden efraddan hiç birisi ise daha 24 Ekim'de Çorlu'ya gelen fırka kumandanları kadar serî kaçamamıştır. Bu sırada bir ferdi bulunduğum Karargâh-ı Umûmî'de hâkim olan fikir ve kanaat, Çorlu'ya gidileceği, bir kaç gün dârü'l-harekâtta kalınarak

ahvâli düzelttikten sonra avdet edileceği yolunda idi. Fakat daha İspartakule istasyonundan itibâren yaralı, muhâcir trenleri gibi harb fecâyi ile yakından temâsa gelmeğe başlayınca 'Çatalca'dan ileri gitmek hatadır, bu hatta muhârebeyi kabulden başka çâre yoktur.' sözleri dolaşmağa başlamıştı...

"7'nci fırka kumandanı miralay Hilmi, Şark Ordusu menzil müfettişi mirlivâ Hıfzı ile Sinekli'de karşılaşıldı. Bunlar pek bedbîn göründüler ve harbin bir an evvel bitirilmesini söylediler. Bunun üzerine Başkumandanlık Vekâleti Çorlu'ya gitmekten büsbütün vazgeçmiş ve ağleb-i ihtimâl, mâneviyâtı kırık, ne yapacağını bilmez bir hâlet-i rûhiye içinde Çerkezköy'de kalınacağı emrini vermişti... 24 Ekim gecesi Şark Ordusu Erkân-ı Harbiye Reîsi ve reîs-i sânîsi miralay Cevad ve Ali Rıza Beyler, Babaeski'de rastgeldikleri 17. Kolordu Kumandanı'na 'Her şey mahvoldu. Bu mağlûbiyet değil, panik ve inhizamdır. Kıtaatın Çorlu istikaametinde ric'atini emrettik. Orada ikinci bir mevzi alırız. Fakat mütârekeden başka çâre-i halâs yoktur.' demiş oldukları gibi, ordu kumandanlığı ordu emrindeki tasrîhine rağmen, Babaeski'den bir hamlede Çorlu'ya avdet (!) eylemişti... Karargâh-ı Umûmî o anda Trakya'da bulunan, gerek tâze ve gerek muhârebeye girmiş kıtaatın hal ve vaziyeti ve mahall-i hakîkîleri hakkında sarîh bir şey bilmediği gibi, düşman hakkındaki malûmâtsızlık da endîşe-âverdi. Düşmandan hiç bir haber yoktu ve bu habersizlik, en basit mânâsıyle düşmanla temâsın kaybedilmiş olması demekti. Asıl tehlike bunda mündemiçti... Belki Karargâh-ı Umûmî, düşmanın Edirne'ye teveccüh ile kendi seyyar ordusu peşini bırakmış zannediyordu. Her halde henüz kararsızdı, müteredditti. Halbuki Edirne kal'asındaki telsizden düşmanın şarka çark ettiği haberi alınmıştı. 28 Ekim'de ise Petersburg sefâretinden, Edirne istihkâmlarının inşâsında amele gibi çalışan Bulgar erkân-ı harblerinin, müdâfaa tertîbâtını iyi bildikleri kaleye hücûm etmeyecekleri, buraya kuvvetli bir müfreze bırakarak seyyar Osmanlı ordusuna teveccüh edecekleri bildirilmişti. Fakat bu haber alındığı zaman vakit geçmişti...

"Diğer cihetten, Karargâh-ı Umûmî'nin doğruca III. Kolordu ile yaptığı muhâbere, emr-ü kumanda vahdeti üzerine ilk darbeyi indirmiş ve aynı ordu başındaki iki kumanda hey'etinin, bu orduyu bir gün kumandasız bırakması tehlikesinin tahakkukuna ibtidar etmişti... Başkumandanlık karargâhı ise bir nevi menzil nokta kumandanlığına tahavvül eylemişti. Şark Ordusu'nun Ergene hattına ric'ati hakkındaki emri bizzat Pertev Paşa hazretleri tesvîd eylemişlerdi ve bu emir hakkında, Birinci Şube'nin çalışmakta olduğu vagon bölmesi dâhilinde harita üze-

rinde bizlere izâhat vererek, bunun çok parlak bir tertip ve hareket olacağını izâh buyurmuşlardı. 24 Ekim günü öğleden sonra ise 'Vaziyet şimdiye kadar düşündüğümüz gibi değilmiş; kolordu kumandanlarından şimdi alınan telgraf bunu gösteriyor.' demişti...

"Binâenaleyh vaziyeti şöyle telhîs edebiliriz: Şark Ordusu Kumandanı, kolordu kumandanlarının Pınarhisar-Lüleburgaz hattında kalma teklîfini kat'î olarak reddetmemiş ve bilakis kendisini aradan çıkararak, kolorduları doğruca Başkumandanlığa mürâcaatta serbest bırakmak suretiyle, onların cürmüne iştirak etmiştir. Kezâlik, orduca ve Başkumandanlıkça, meselâ gerilerde kalan ve sergerdân dolaşmakta olan, irili ufaklı birliklerin Lüleburgaz hattına sürülmesi, buna göre geri hizmetlerin tanzîmi ve sâire hakkında hiç bir şey yapılmamıştır. Bilâkis cebhânenin kısmen Çatalca'ya sevki devam etmiştir. Bunu olsun durdurmak taakkul edilmemiştir. Bu husus, Çatalca'ya çekilmek hakkında bir fikrin hâlâ hüküm-fermâ olduğunu gösterir... Lüleburgaz'da kalma kararından ve dolayısiyle mağlûbiyetten bütün kumanda kademesi ve kararını yüz seksen derece farkla derhal tebdîl ediveren Karargâh-ı Umûmî mes'ûldür... Bu emirden şımaran kolordu kumandanları, artık doğruca Karargâh-ı Umûmî ile münâsebette bir mahzûr görmemeğe başlamışlardır. Velhâsıl, Karargâh-ı Umûmî 28 teşrîn-i evvel'de muhârebe haberi gelinceye kadar bunlarla iştigâl eylemişti; erkân ve rüesâ bir muhârebeyi her halde karîbü'l-vukû görmüyorlardı ve müsterîhâne bir surette tâli işler ve tedâbirle meşgûl oluyorlardı.

"İşte bu vaziyette iken saat 15.40'da Karaağaç'taki ilk ciddî muhârebe temâsı hakkında rapor gelmiş ve vaziyet bir anda tebeddül eylemiştir... 24 Teşrîn-i evvel sabahı trenle Çorlu'ya ric'at etmiş olan Şark Ordusu Kumandanlığı, o gün akşam düşman süvârisinin tehdîd-i hayâlîsi ile telâşa düşmüş, bir taraftan kendisi gibi kolordularını bırakarak veyâ kolordularına hâkim olamıyarak Babaeski ve Vize'ye gelmiş olan kolordu kumandanlarıyle ve diğer taraftan Karargâh-ı Umûmî ile telgraf muhâbereleri yapmış; ma'haza, vaziyete hâkim olamıyarak bedbinlikte azâmî dereceye gelmiş ve 17'nci Kolordu'ya müsta'celen Çorlu'ya ric'ati emreylemiştir. 25 ve 26 Teşrîn-i evvel'deki hâlet-i ruhiyesi ise büsbütün karışıktır: Bir taraftan bedbinliğinde tevakki ederek, maiyetindeki bir kolordu kumandanı olan Mahmud Muhtar Paşa'ya, müşârünileyhin aynı zamanda Bahriye Nâzırı olmasından bi'l-istifâde 'Orada askerin hâlini bizzat gördünüz. Buradakiler de aynı haldedir. Bu askerle harb ve memleketi müdafaa etmenin imkânı yoktur. Daha ziyâde sefâlet ve fenâlığa meydan kalmaması için siyâseten bir çâre-i

hal bulunmak üzere mensup olduğunuz Hey'et-i Vükelâ'ya iş'ar-ı keyfiyet eylemeniz mütemennâdır.' yollu bir telgraf çekmiştir... Bu bedbînlik Abdullah Paşa'yı istifâ teşebbüsüne sevketmiştir. Fakat her halde Nâzım Paşa, şifâhen onu bundan vazgeçirmiştir. Böylece hiç olmazsa bu andan itibâren, Şark Ordusunun fiilî bir kumanda icrâsına başlaması artık gayr-i kaabil-i te'hîr bir mecbûriyet olmuştu. Fakat yine böyle bir şey görmüyoruz; ordu hâlâ âmirsiz ve emirsizdir. İşin garîbi, cereyân eden muharrerâttan anlaşıldığına göre Nâzım Paşa 'Karaağaç hattında sonuna kadar müdâfaayı düşünmemekte, 'berây-ı istirahat' bir iki gün daha orada kalmayı tasavvur etmektedir ki, şâyân-ı dikkattir. (Yâni kumanda hey'eti Pınarhisar-Lüleburgaz hattında kat'î bir muhârebe vermeği düşünmemekte ve bunun için lüzumlu tedbîrlere tevessülde de ihmâl göstermektedir.)

"26-28 Teşrîn-i evvel'de kıt'aların umûmî vaziyeti şöyledir:

"A) Kırkkilise muhârebesine giren veyâ meydan-ı muhârebede ve civarında bulunup da muhârebeye girmemiş birlikler: Kısmen birdenbire azamî şiddetle başlamış olan ve kısmen tedrîcî ve mütezâyid bir bozguna uğramışlar, Vize ve Lüleburgaz'da iki büyük ve Karaağaç'ta daha zayıf bir kitle hâlinde durmuşlardır... İlk anlarda ordu, kolordu ve fırka kumandanlarının sevk-u idâresinden hiç olmazsa yarı yarıya mahrum bu kitleler, düşmanın bir tâkibi veya tâkib ettiği havâdisi karşısında, maalesef ve muhtemelen yine derhal çözülürler ve yeniden bir hezîmet daha başlardı... Fakat bizim hesâbımıza çok şükür, Bulgar ordusunda çok ihtiyâtkâr (!) ve müteennî (!) bir büyük kumanda (!) vardı (!). (Buna korkak ve şaşkın bir küçük kumanda demek daha doğrudur. Şu hatalarını Lüleburgaz ve Çatalca'da dökecekleri kanla ödeyeceklerdir.)...

"B) 23-28 Teşrîn-i evvel günleri zarfında Osmanlı ordusunun bir çok kuvvetleri, ezelî derdlerimizden birisi olarak hâlâ geriden gelmekte, tecemmü' yürüyüş ve nakliyâtı hâlinde bulunmakta idi. Bir çok fırkalar, taburlar ve bataryalar, nâdiren alay hâlinde olmak üzere, Ereğli ve Tekirdağ ihrac iskelelerine çıkıyor; veyâ muhtelif istasyonlarda trenden iniyor ve vâsi Trakya sahaları üzerinde ne yapacağını, nereye gideceğini, kime iltihak edeceğini, esaslı surette bilmeden ve bunu bilmek esbâbına da tevessül etmeden, yiyeceğini içeceğini tedârik hususunda kendi dûş-ı himmetine kalmış bir vaziyette dolaşıyor, Vize, Karaağaç ve Lüleburgaz'ın câzibesine kapılarak, gâyet batî ve mütereddit bir surette buralara doğru yanaşıyordu. Geriden gelen kıtaatın, değil Lüleburgaz muhârebesi esnâsında, hattâ Çatalca muhârebesinde bile arkası kesil-

memiş; âdeta denebilir ki, harb ve sefer devam ettiği müddetçe, seferberlik ve tecemmü' de devam eylemişti!..

"Bütün kolordularda iâşe müşkilâtı azîmdir... III. Kolordu kumandanı Muhtar Paşa teşkîlâtçılığı, iktidar ve kıymeti hakkında perverde edilen hüsn-i zannın pek ufak bir kısmına mâlik olsa idi, düşman te'sîrinden tamâmen âzâde olarak geçirdiği 25-28 Teşrîn-i evvel arasındaki dört günde çok şey yapabilirdi. Muhtar Paşa şüphesiz çok çalışmış, çok yorulmuş olmasına rağmen, mesâîsini bir plâna istinad ettirememiş; fırkalarla, hiç olmazsa alaylarla iştigâl edeceğine, taburlar ve bölükler, hattâ doğruca neferlerle uğraşmış, hiç bir şeye muvaffak olamamıştır. Daha ilk andan itibâren mürettep kuvvetler teşkîline teşebbüs etmiş ve bunun için de muallem, gayr-i muallem efrad ve iyi kötü zâbit ayırmağa kıyâm etmiş ve ilk günden itibâren sağ cenah muhârebelerinin adem-i muvaffakıyet tohumunu atmıştı. Efradın muallem, gayr-i muallem olduğu nasıl ayrılırdı? Adîmü'l-imkân. Her neferin kendi ifâdesine istinad edilirse, bir çok muallem efrad dâhil 'Ben gayr-ı muallemim.' diyebilirdi ve nitekim demişti. Zâbit tefrîkine kıyâm ise fenâ diye ayrılanların, ilk andan itibâren izzet-i nefsini, azim ve gayretini kırmıştı. Bu davranış, kıtaatı karıştırmak ve insicâmını sarsmaktan başka işe yaramamıştı. Bu beğenilmeyen efrad ve zâbitan 29 Ekim ve 2 Kasım muhârebelerinde büyük bir varlık göstermişlerdi. Eğer düşündüğümüz şeyler kısmen olsun yapılsa idi bu varlık irâesinin kat'î bir muvaffakıyet istihsâline müncer olması çok kuvvetle muhtemeldi. Muhtar Paşa'nın o günlerde çok ümitsiz olduğu, Karargâh-ı Umûmî'ye gönderdiği telgrafın şu satırlarından anlaşılır: 'Kırkkilise'deki düşmana iki günlük mesâfede olduğumdan bugün yarın taarruza mâruzum. Yanımda ancak bir bölük kadar süvâri var. Başka kaabil-i istifâde hiç bir kuvvet yoktur. Edirne'nin ne halde olduğunu bilmiyorsam da, bence bugün Şark Ordusu mevcut değildir denilebilir, zannederim... Hazerî mevcudu 250 iken bir sürü işe yaramaz ve gayr-ı muallem efradla bin küsûra iblâğ edilmiş nizâmiye kıtaatı da belki rediflerden fenâdır. Kıtaattaki hıristiyan efrad da paniklerin tevellüdünde müessirdir.' Muhtar Paşa maksad ve gâyeyi ve diğer kolorduların vaziyetini bilmiyordu; diğer cihetten kendisini Şark Ordusu'nun emrinden çıkmış addediyorsa da Karargâh-ı Umûmî emrine girdiğini de kestiremiyordu...

"İşte bu suretle hepsi semeresiz kolordular emirleri yekdiğerini tâkip ederken ve üç kolordu kumandanı 'Düşman yoktur; geleceği de malûm değildir; burada duralım.' dâvâsını ileri sürmekteler iken,

hakîkatte Lüleburgaz garbında düşmanla bir muhârebe temâsı inkişâfa başlamıştı..."

Bu mâlûmâtı veren Nihad Bey, Türk ve Bulgar kuvvetlerinin o günkü durumunu uzun boylu anlatarak, Türkler'in iyi bir kumanda heyeti elinde gerek Pınarhisar-Lüleburgaz hattında, gerekse Ergene gerisinde kat'î bir gâlibiyet kazanabileceğini, askerî vesîkalara istinaden kesinlikle belirtmektedir. Bunun yapılamadığını söylemekte ve "28 Ekim günü hem Bulgarlar, hem de Türkler için tamâmen gayr-ı muntazar hâdisât ile geçmişti. Bu suretle her iki ordunun, hakîkaten iflâs etmiş büyük sevk-ü idâreleriyle, yekdiğerlerinin ehli olarak, tesâdüfî muhârebe hâlinde karşı karşıya gelmeleri artık bir emr-i mukadder olmuştu." demektedir.

Hakîkaten Bulgar ordusu her hangi bir ric'at ihtimâline karşı ağırlıklarını geriye sevketmiş ve icâbında Yanbolu istikaametine çekilmek emri almıştır. Buna mukaabil, Türk karargâhı da, Lüleburgaz hattında kat'î bir muhârebe verileceğini sanmamaktadır. Hattâ Çatalca'da da tahşîdât devam etmektedir. Tâze kuvvetler ise Lüleburgaz hattına sevkedilmemektedir. Bu sebeple orduda, kat'î bir karar uzvu yok gibidir.

İşte bu vaziyette iken, 28 Teşrîn-i evvel 1912'de, "Ba'de'z-zevâl, Lüleburgaz civarındaki kolordulardan alınan raporlar Karaağaç civarında II. Kolordu ile düşman arasında vukua gelen temâs dolayısiyle başlayan bir muhârebeden bahsetmeğe başlamışlardır." Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa, o günkü ordu vaziyetini şöyle anlatmaktadır:

"III. Kolordu, sekiz tabur kuvvetinde olduğu halde Vize'dedir ve mevcudu 8000 neferdir. II. Kolordu'dan 5. Fırka Karaağaç şimâlinde, 4. Fırka Karaağaç cenûbundaki tepede, 5 taburla Kastamoni fırkası sağ geride ve ihtiyattadır. Bu kolordu mevcudu 6000 neferdir. I. Kolordu'dan 2. mürettep ve Uşak fırkaları Türkbey-Sakızköy yolunun cenûbuna kadarki hattı tutmakta; 3. fırka sağ cenah gerisinde ihtiyatta bulunmaktadır. Bu kolordu mevcudu 20.000 neferdir. IV. Kolordu'dan İzmit fırkası Kavak şarkındadır. 12. fırka Lüleburgaz şarkındadır. Çanakkale fırkası ihtiyat olarak bunun doğusundadır. Bu kolordunun kuvveti 20.000 neferdir. XVIII. Kolordu Uzunhacı'ya doğru yürüyüştedir ve mevcudu 7.000'den ibârettir."

Bu vaziyette Abdullah Paşa'ya göre, Şark Ordusu'nun umûmî kuvveti tahminen 61 bindir. Miralay Nihad Bey ise bu rakamın doğru olmadığını söyleyerek, III. Kolordu'nun 8.000, II.'nin 6.000, I.'nin 20.000, IV.'nün 7.000, XVII.'nin ise 7.000'den terekküp edip, Şark Ordusu mevcûdunun 48.000 olduğunu yazmaktadır. Maamafih Abdullah Paşa, hâtıratının başka

bir yerinde esas tüfenk mevcudunun 50.000 olduğunu söylemektedir. Bu sebeple iki kaynak arasında aykırılık yok demektir.

İşte bu vaziyette düşman ordusuyla bir muhârebe başlamıştır. Bu tesâdüfî harb, "Lüleburgaz Meydan Muhârebesi" nâmıyle anılacak olan büyük savaşın ön çatışmasıdır. Nihad Bey "Tıpkı Kırkkilise muhârebesinde olduğu gibi, 28 Teşrîn-i evvel günü için, gerek Bulgar, gerek Türk ordularında ciddî bir muhârebe teması başlıyacağını zan ve kabul eden, büyük ve küçük hiç bir kumandan yoktu. Binâenaleyh, iki taraf da, tamâmen hazırlıksız ve yine tesâdüfî bir surette yeni bir meydan muhârebesi temâsına girmiş bulunuyordu." demektedir.

Bu ilk tesâdüfî muhârebe, Şark Ordusu Kumandanı'nın nedense hâtıratına dercetmediği şu raporla 15.40'da Karargâh-ı Umûmîye bildirilmiştir:

> *"Karaağaç tarafında bulunan II. Kolordu kıtaatının saat 12 raddelerinde Dolan ve Külbe cihetlerinden gelen külliyetli düşman kuvvetleriyle muhârebeye tutuşarak top ateşinin el'an devam etmekte olduğu ve Türkbey civarındaki I. Kolordu'nun II. Kolordu'ya yaklaşmakta olduğu, IV. Kolordu Kumandanlığı'ndan bildirilmiştir. Muhârebenin kesb-i ciddiyet etmesi muhtemeldir. Vize cihetinde düşman olup olmadığı tahkîk edilmektedir. Lüleburgaz hattında muhârebe-i kat'iyeyi kabul etmek mi, veyâhut evvelce verilen emir dâiresinde Ergene gerisine çekilmek mi lâzımdır? Bu şekillerin hangisi Karargâh-ı Umûmî'ce tensîb olunursa iş'arı ve zât-ı sâmi'lerinin de mahall-i mezkûru teşrîf buyurup buyurmıyacakları arzolunur."*

Muhârebe ânındaki şu rapor pek gariptir. Nitekim Nihad Bey "Bu telgraf ne elîm hakîkatleri fâş ediyordu! Demek oluyor ki, düşman gelmiş çatmış; ordu kumandanlığı hâlâ muhârebe orada mı, yoksa Ergene'de mi kabul edilecek, buna karar vermiş değildir. Yâni cephedeki kıtaata da, orduca hiç şüphesiz henüz bir emir verilmemiştir! Böyle bir emri Karargâh-ı Umûmî dahi vermemiş olduğundan, bu halde kolordular, demek oluyor ki, şu ânda emirsizdir; yâni âmirsizdir; başsızdır. Kolordular, Ordu Kumandanlığı ve Başkumandanlık, baskına uğramış ve daha kötü bir şey olarak da kolordu hâlâ kumandansız bulunmaktadır. Bir muhârebe-i kat'iyeyi kabul için bundan fenâ şerâit kaabil-i tasavvur ve icâd değildi. Bu telgraf aklı başında bir Karargâh-ı Umûmî'nin aklını başından almağa kâfî idi; bereket versin böyle bir tehlike mevcut değildi... Karargâh-ı Umûmî, kolordulara müdâhale etmeğe devam ediyordu. Bu vaziyet 24 Teşrîn-i evvel Meclis-i Vükelâsı'nda atılmış olan çifte kumanda felâketinin artık semere vermeğe başlamış olmasın-

dan başka bir şey değildi. İki başlı bir kumanda ise, hakîkatte yalnız kumandasızlık olurdu. Ordu 5 gündür nasıl kumandansız kalmışsa, bundan sonra da kumandansız muhârebe edecek demekti." diyerek, çok şiddetli ve ifâde bozukluğundan da anlaşılacağı üzere hiddetli tenkîdlerde bulunmaktadır. İşte o andaki Osmanlı ordusu bu durumdadır.

Ayrıca kolordulardan gelen haberler "Askerin ekmeksiz kaldığını, üç günden beri peksimedin de kalmadığını, erâta kaynamış buğday verildiğini, bunun ise ishâl yaptığını" mübeyyindir ve acele ekmek istenmektedir. III. Kolordu Kumandanı "Vize'nin 8 km. ilerisindeki iki tabura hareket emri verdiğini, fakat bu askerin ishâlden hareket edemediğini" bildirmiştir. Burdan anlaşılıyor ki, orduyu kırıp geçiren menhûs kolera illeti o günlerde başlamıştır.

Yine kolordulardan gelen taleplerde top mermisi ve cephâne istenmektedir. Abdullah Paşa aynı gün, emrindeki kuvvetlere "emirsiz geri gitmeyi men' eden bir emir" göndermiştir. Buna göre Ordu Kumandanlığı, hâlâ kat'î bir muhârebe verildiğinin farkında değildir ve geri çekilmeyi nazara almaktadır. Nihad Bey'e göre "Karargâh-ı Umûmî'nin de o ânda hiç bir muayyen ve sarîh bir maksad ve plânı yoktur. Onun ancak teşebbüs-i zâtîyi tamâmen düşmana terkederek, sâdece 'Menfî bir müdâfaa, bir mukaavemet, bir muhâfaza' düşündüğünü kabul etmek mecbûrîdir."

29 Teşrîn-i evvel sabahından itibâren tekmîl hat boyunca, muhârebe kemâl-i şiddetle başlamıştır. Top, tüfenk, mitralyöz ateşleri iki tarafta da hızlanmıştır. Bu sırada Abdullah Paşa, maiyetiyle Lüleburgaz'ın kuzeydoğusundaki Çiftehöyüklere gitmiş, IV. Kolordu karargâhına uğramıştır. Karargâh-ı Umûmî'den "muhârebenin idâresini teshîl" gibi yersiz bir sebep ileri sürülerek, Şark ordusunun iki orduya ayrıldığı ve diğerine XVIII. Kolordu Kumandanı Hamdi Paşa'nın tâyin edildiği emri gelmiştir. "Başkumandan Vekili Nâzım" imzâsını taşıyan bu emir, muhârebe ânında aslâ düşünülmemesi lâzım gelen yanlış ve tehlikeli bir tasarruftur. Tabiî o anda, işi karıştırmaktan başka bir şeye yaramamıştır.

Muhârebe saat 1,5'a doğru bilhassa II. Kolordu ilerisinde şiddet kazanmağa başlamıştır. Buna mukaabil IV. Kolordu cihetinde hafif ateşler teâtî edilmektedir. Saat 4 raddelerinde, Karaağaç mıntıkasındaki muhârebe şiddetlenmiş ve Abdullah Paşa buraya hareket etmiştir. Bu esnâda IV. Kolordu kumandanı Abak Ahmed Paşa'dan "Sol cenâhımız gittikçe sıkıştırılıyor, gurûba kadar inşâ'llâhu'r-rahmân mukaavemete çalışıyoruz; sür'atle Kal'a-i Sultâniye fırkasını yetiştirmeniz müsterhemdir." meâlindeki rapor gelmiştir. Halbuki o sırada Çanakkale fırkası, şiddetli muhârebelerin cereyan ettiği II. Kolordu'yu takviyeye gönderilmiştir. IV. Kolordu Kumandanı'na bu husus beyân edile-

rek, hafif düşman kuvveti karşısında dayanması bildirilmiştir. Abdullah Paşa 4,5 raddelerinde, muhârebenin şiddetlendiği Karaağaç taraflarına gitmiş ve 4. ve 5. fırkaların firar etmekte olduğunu görmüştür. Hemen maiyetiyle, fırka kumandanları ve zâbitleriyle, bunların bir kısmını geri çevirerek, muhârebe hattına sürmüştür. O sırada gelen Çanakkale fırkası kumandanına da geceleyin muhârebe hattında gösterilen yerleri tutmasını emretmiştir. Bu sırada saat 5'i geçmektedir.

Abdullah Paşa saat 6'da Sakızköy'deki ordu karargâhına dönmüştür. Bir saat sonra 4. fırka kumandanı miralay Necib Bey gelmiş, fırkanın dağılarak firar ettiğini, ancak bin kadarının hat gerisinde toplattırıldığını bildirmiştir. Nihad Bey "Gariptir ki, bu fırka kumandanına kimse 'Senin burada ne işin var? Git, nerede ise fırkanı bul, topla!' demiyerek, mümâileyhin gece Sakızköyü'nde kalarak istirahat etmesine müsaade edilmiştir." demektedir.

5'inci fırka kumandanından ve mevkii meçhûl olan II. Kolordu Kumandanı'ndan da haber alınamamıştır. Saat 10'da ise II. Kolordu Kumandanı Şevket Turgut Paşa'dan "Akşam saat 4'e kadar muhârebemiz gâyet iyi, târih-i harbe en parlak bir sahîfe ilâve eyleyecek surette devam etmiş ve düşman defaatle, münhezimen ric'at eylemişti. Saat 3.5'a kadar fırka kumandanlarından 'Düşman ric'ate başlıyor.' diye iki defa rapor almıştım. Saat 4'ü 10 geçe, en emîn olduğumuz bir zamanda, hakîkati anlaşılamıyan mâhud panik vücûda getirilerek bütün hatt-ı muhârebemizin yüz geri etmiş olarak karışık ve perîşân ve kısmen de toplu bir halde ric'at ettikleri görüldü. Her iki fırka âdeta bütün kuvvetiyle geri çekilmeğe ve bütün toplarımızı hatt-ı harbde terk ile zâbitân ve efrad kaçmağa başladı." meâlinde bir rapor alınmıştır. Burada kendisinin askeri topladığı da ileri sürülmektedir. Abdullah Paşa "Kolordu Kumandanı'nın vukuattan bîhaber olduğunu, fırkayı kendisinin topladığını, işbu raporun meşhûdât üzerine mi yoksa mesmûat üzerine mi kaleme alındığını tâyinde tereddüt ettiğini" yazmaktadır.

Diğer taraftan I. Kolordu Kumandanı Ömer Yâver'den "Düşmanın karmakarışık ric'at ettiği, lehü'l-hamd vaziyetin iyi olduğu" bildirilmiş ve cebhâne istenmiştir.

II. Kolordu'da görülen bu paniğin sebebi üzerinde biraz durmak lâzımdır. Miralay Nihad Bey bunu, o günkü askerî vaziyet hakkında mütâlaalarla birlikte, şöyle anlatmaktadır:

> *"5. fırka kendisine ikinci defa gönderilen Kastamoni fırkasının bir taburunu 'Buna lüzûm yok.' diye geriye göndermiş; bu da tekrar fırkasına iltihak eylemişti. Binâenaleyh Kolordu Kumandanlığı, vaziyeti artık nikbîn bir gözle görebilirdi ve cephedeki ahvâl de bu sıralarda fi'l-*

hakîka böyle idi. Nitekim II. Kolordu Kumandanlığı, saat 15 dakîka 15'de, orduya gönderdiği raporda 'Vaziyette büyük bir tebeddül yok, avn-i Hak'la muvaffakıyet ümîd ederiz.' demişti. 5. fırka da 'Bir Bulgar fırkasının dört defa taarruz edip bozulduğunu, şu anda çekilmeğe başladığını, inâyet-i Hak'la muvaffak olunacağını' bildirmişti. 4. fırka saat 16'da 'Her taraftan hatt-ı müdâfaaya 5-6 yüz metreye kadar yaklaşmış olan düşmanın kâmilen geriye çekilmeğe ve tamâmen ric'ate başladığı ve bu muzafferiyetten dolayı tebrikât edildiği' bildirilmişti. Fakat bu rapor daha Kolordu Kumandanlığı'na yeni gelmiş ve henüz elde bulunurken, birdenbire Kolordu'nun tekmil hatları çözüldüğü ve firar hâlinde geriye akmağa başladığı görülmüş, yine panik zuhur eylemişti. (Saat 16, dakîka 30 sıraları.) *Bu neden böyle oldu? Harb cerîdeleri, raporlar ve sâire, yine kabahatin kısm-ı âzamını efrada tahmîl etmekte ve bu türlü bir felâket için vârid-i hatır olabilecek tekmil esbâbı sıralamaktadırlar: Ta'lîm ve terbiye noksanı, zâbit noksanı, şimdiye kadar yapılan ric'atlerden mütehassıl kuvve-i mâneviye kırıklığı, cebhâne ve iâşe noksanı ilh. Bu esbâb fi'l-hakîka kâmilen mevcuddu; fakat bir saat, iki saat evvel de aynen mevcûd ve berdevam olan bu esbâb ve avâmil, Bulgarlar'ın mükerrer taarruzlarını kırmağa, düşman fırkasının birinci hattaki iki livasını perişan bir surette geriye atmağa neden kâfi geldi de, bir saat sonra bu kadar elîm bir vaziyet husûle geldi? Meselenin en ziyâde muhtâc-ı tenvîr ve izâh noktası burasıdır:*

"1) Bir menba-ı kuvvetten yeniden yeniye kuvvet almayan her kuvvet mebde-i faaliyetinde en büyük semere verir; tedrîcen bu semere zayıflar; nihâyet sıfıra müncer olur. Bunun gibi hatt-ı harbde kudret sarfeden her kıt'anın da mütemâdiyen ihmâl edilerek, kuvvetinin, yükseltilemezse bile hiç olmazsa ilk andaki şeklinde idâme edilmesi lâzımdır. Buna imkân kalmadıkça ilk kuvvet tedrîcen zayıflar ve nihâyet sıfıra müntehî olur. Burada ise vaziyet böyle idi: Daha ilk anda 4. ve 5. fırkalar, azamî 5000-5500 tüfenkle, düşmanın iki livasının, en az 15.000 tüfenginin taarruzuna mukaabeleye memur bulunuyordu ve ilk anda, azamî 3500 tüfengimiz birinci hat alaylarında idi... Saat 16 dakîka 30 sıralarına kadar muhârebe hattı yeni bir takviye kuvveti almamıştı. Buna rağmen, müdâfaa kuvveti vazîfesini yapmış ve kendisine lâ-akal 2,5-3 misli derecesinde fâik düşman kuvvetinin mükerrer taarruzlarını kırmış, geriye atmıştı. İşte bu sırada Bulgarlar, terâzinin gözüne tâze 3. livalarını atmışlar ve bunu sonuncu bir taarruza sevketmişlerdi. Bu tâze kuvvete bizim evvelki vaziyette son kudretini sarfetmiş olan eski kuvvetimizin mukaabele etmesi imkânı tabîaten yoktu. Fırka kumandanları vaziyeti ihâta edememiş ve tâze taarruz kuvvetlerine karşı, ellerindeki

sonuncu tâze ihtiyatları, hatt-ı harbe sürmemişlerdi. Bilakis nikbînliğe kapılmışlar, artık mesele halloldu zannetmişler ve lâf-u güzâfa dalmışlardı. Sebât ve mukaavemetinin son haddine varmış olan muhârebe hattı işte bu vaziyette, tâze kuvvetlerin taarruzu karşısında, artık mukaavemet edemiyecek hâle gelmişti. Bu vaziyeti fırka kumanda heyetleri takdîr edememişlerdi. İhtimal meydan-ı muhârebeyi bizzat görecek bir tarassud mahalline mâlik değillerdi.

"2) Kolordu Kumandanlığı ise, meydan-ı muhârebeyi kat'iyyen göremiyordu. Binâenaleyh muhârebedeki temevvücâtı ve tahavvülâtı tâkip edememişti. Bi'n-netîce 6 ve hatta 7 taburluk ilk toplu ihtiyatı, 4. ve 5. fırkanın vaziyeti bildirmesi üzerine parça parça sarfetmeğe başlamıştı. Bu da, yerinde görülen ve muttali olunan bir lüzûmla değildi. Aynı sebeple mühim bir ihtiyat olan 3. fırkanın kullanılmasında da geç kalınmıştı. Halbuki bu esnâda sonuncu Bulgar ihtiyatı, cebheye, netîce-i kat'iye mahalline sürülmüştü. Bu sonuncu Bulgar ihtiyatı, 3. fırkamızdan netîce alacak vaziyette idi ve nitekim öyle olmuştu. Binâenaleyh II. Kolordu karargâhı da tedbîr ittihazında geç kalmıştı ve felâket ânında bile Kastamoni fırkasının hâlâ 3, 4 taburu ve bir bataryası (her türlü ihtimâle karşı) *kolordu ihtiyatında bulunmakta idi!*

"3) Ordu kumandanlığı daha uzakta olduğu halde vaziyeti daha iyi kavramışsa da, ne çâre ki, son ihtiyat olan Çanakkale fırkası el altında hazır değildi. Daha evvel yapılan hatalar yüzünden, netîce-i kat'iye mahalline ancak saat 17-18.30 sıralarında varabilecek, yâni çok geç kalmış olacak derecede geride kalmıştı...

"4) Cebhânenin azlığı, iâşenin temin edilememesi vs. efrâda değil, kumanda heyetlerine âit azim hatalardı. Binâenaleyh, husûle gelen felâketin en büyük mes'ûliyeti, hakîkatte II. Kolordu Kumandanlığı'na, ba'dehu 4., 5. fırka kumandanlıklarına, geri hizmetleri nokta-i nazarından aynı derecede cümlesine, kezâlik vaziyeti bizzat olsun tâkip edemiyerek, vakit ve zamaniyle müdâhale fırsatını fevt etmiş olan 3. fırka kumandanlığına âitti. Efrâda âit kabahat ve kusur, ancak çok sonra gelirdi. Tâli' bize çok müsâid bir vaziyet hâsıl eylemişti: II. Kolordu şimâlinde Bulgarlar'ın 29 Teşrîn-i evvelin mühim bir kısmında hatt-ı harbe sokabildikleri cem'an 4-5 liva, 32-40 tabur karşısında, biz 80 taburdan fazla bir kuvvet toplamak imkânına ferah ferah mâliktik. Yine bunu mütekaddim günlerde XVIII. Kolordu taburlarının geçirdikleri boş günleri, 29 Teşrîn-i evvelde I. Kolordu'nun bir liva karşısında oyalanıp kaldığını düşünürsek, 40-48 taburluk düşman karşısında, 110-115 taburla bulunmak gibi emsalsiz bir fırsatın fevt edilmiş olduğu vâzıhtır.

"29 *Teşrîn-i evvel'de vaziyet-i umûmiye şöyledir: Henüz hiç bir muhârebeye girmemiş olan ve bugün dâhil, müteâkip günlerde harb meydanına gelebilecek tâze kuvvetlerimizin yekûnu* (İstanbul'dakiler sayılmazsa bile) *59,5 tabur, 10 süvâri bölüğü ve 10 bataryadır. Bulgarlar'ın ise buna mukaabil, ayın 29'unda dahi 7-8 kilometrelik bir yürüyüşle iktifa ederek Osmanlı Çiftliği'ne varmış olan 3. fırkanın 1. livasından başka gelecek kuvvetleri yoktur. Diğer cihetten Bulgar sol cenâhı, 29'uncu günü 4. ve 5. fırkalarının tekmîl kuvvetiyle muhârebeye girmiştir, bunu yarın hiç bir tâze kuvvetle takvîye imkânına mâlik değildir. Osmanlılar'ın ise bu cenahda bugün en az 60 tabur, 21 bataryası vardır. Bu kuvveti yarın tâze 24.5 tabur, 10 süvâri bölüğü, 8 batarya takvîye ederek 84.5 tabur, 18 süvâri bölüğü, 29 bataryaya iblâğ edecektir. Yâni şimâl cenâhı yarın Osmanlılar'ın 84.5 tabur, 18 süvâri bölüğü, 29 bataryası ile; Bulgarlar'ın 48 tabur, bir kaç süvâri bölüğü, şâyet nizâm-ı harbindeki tekmil topçuya mâlik ise 35 bataryası karşılayacaktır. Yâni Türk kuvveti, tefevvük itibâriyle lâ-akal muâdil ve hattâ biraz fazladır ve bu vaziyet bir de ümitsiz değildir.*

"29 (Teşrin-i evvel) *günündeki muhârebede çok zâyiat vermiş ve yorulmuş olan Bulgar fırkalarına, Osmanlılar'ın hassâten tâze kuvvetlerini hüsn-i istihdam etmek sûretiyle, bu taraftan lâ-akal II. Kolordu vaziyetini tashîh etmek ve hattâ muhtemelen, muvaffakıyetli bir darbe indirmek taht-ı imkândadır. Bu esnâda sol cenahdaki I. ve IV. Kolordularımız ise 3 tâze taburla takvîye edilerek süvâri ile birlikte 51 tabur, 23 süvâri bölüğü, 17 bataryasiyle Bulgarlar'ın 48 taburu karşısında, çok muhtemeldi ki, 30'uncu günü kazanabilirdi. Nitekim 3 tâze tabur gelmemiş ve 1. fırkanın 6 taburu da israf edilmiş olmasına rağmen yalnız 42 taburla 48 Bulgar taburunu muvaffakıyetle durdurmağa muktedir olmuştu. Bir kere 30 Teşrîn-i evvel günü kazanılabilirse, 31'de tekrar 21 tabur daha takviye edebilirdi; Bulgarlar'ın son ümitleri olan liva ise gelmemiş olurdu. Binâenaleyh Bulgarlar'ın 29'da Karaağaç'ta kazandıkları mevzîî harbe ve istifâde edememiş oldukları muvaffakıyete rağmen vaziyet-i harbiye yine lehimizde idi. Yalnız, kuvvetlerine hâkim olacak ve bunları bir plâna tevfikan müttehiden sevk ve idâre eyleyecek, demir pençeli bir kumanda heyeti lâzımdı. Fakat yine işte bu yoktu! Bunun adem-i vücûdunun ne elîm ahvâle sebebiyet verdiğini, vaziyetin bir çok saatler, hattâ akşama kadar âdeta ısrar ve inadla lehimize devam etmesine rağmen, istifâde edilemiyerek, nihâyet nasıl fenâ bir âkıbete varılmış olduğunu 30 Teşrîn-i evvel vekâayii belîğ bir surette göstermiştir.*

"30. günü Bulgarlar'ın yapabileceği yegâne doğru hareket sol cenâhımız karşısındaki çok fâik kitlelerinden bi'l-istifâde burada bir darbe-i kat'iye indirmeğe çalışmaktan ibâret olabilirdi. Fakat biz kendi sağımızda muvaffak olarak Bulgarlar'a tekaddüm etmiş olurduk ve Bulgarlar, cenâhda istihsâl edecekleri muvaffakıyetten istifâdede geç kalırlardı. Halbuki Bulgarlar bunu da yapamamış ve aykırı cephe harekâtıyle 30'uncu günü kendi aleyhlerine geçirmişlerdi.

"Velhâsıl iki taraf da karşılıklı kör döğüşüne âdeta mukadderâtın eliyle mahkûm edilmişti."

Bu mütâlaalar çok şâyân-ı dikkattir. Erkân-ı Harbiye vesâikine istinaden ve Ordu, Kolordu, Fırka muharebelerini günü gününe tedkîk eden Büyük Karargâh-ı Umûmî emrinde bir zâbit tarafından ileri sürülmektedir. Bu görüşler, Trakya'da o gün mevcut olan kuvvetlerin mevkileri, vaziyetleri hesap edilerek ileri sürülmüştür. Abdullah Paşa hâtıratında o günkü muhârebe hakkında "Bu sırada Bulgar ordusu kısm-ı küllîsinin Osmanlı ordusu karşısında bulunacağı ve bulunmakta olduğu zâhir ve ıyân idi." demektedir. Buna her halde "Hayırlı sabahlar Paşam." demek lâzımdır. Aynı gece "Nısfu'l-leylden 3,5 saat sonra, 2. fırka kumandanı Prens Aziz Paşa ordu karargâhına gelerek, Bulgarlar'ın külliyen firar ettiklerini ve cephesinde düşman kuvvetinden bir eser kalmadığını ifâde" eylemiştir. "Düpedüz yalan ve yanlış" olan bu ifâdenin "adem-i sıhhati 30 Ekim'de tezâhür etmiştir."

17 Teşrîn-i evvel 1328/30 ekim 1912'de muhârebe, bütün hat boyunca başlamış ve gittikçe I. ve II. Kolordu cephesi ilerisinde şiddetlenmiştir. Biraz sonra da IV. Kolordu cephesindeki çatışmalar gelişmiştir. Saat 12.30'da IV. Kolordu Kumandanı Abak Ahmed Paşa "İzmit fırkasından iki alay dağıldı, 12. fırka karşısında lâ-akal bir liva, altı bataryalık bir düşman vardır; Lüleburgaz istasyonu yolu düşman elindedir, vaziyetimiz şüphelidir." yollu bir haber gelmiştir. Bunu tâkiben yine kumandanlıktan "Tamâmiyle çevrilmek üzereyiz; çekilmek için emrinizi intizar ediyorum." yollu bir felâket müjdesi (!) vürûd etmiştir. Bu kolordunun geri çekilmesi, muhârebe hattını, husûsiyle I. Kolordu'yu tehlikeli bir vaziyete sokacaktır. Bu sebeple ric'ate izin vermek imkânsızdır. Abdullah Paşa "Bâhusus bu cenâhın ehemmiyeti ikinci derecede bulunup, asıl netîce-i kat'iyeyi temin eden taraf sağ cenah bulunduğundan, sol cenahta düşmanın yapmakta olduğu ihâta hareketine o kadar atf-ı ehemmiyet edilmiyerek, her halde IV. Kolordu'nun mevziini terketmemesi emredildi." demekte ve "Bundan sonra akşama kadar, bu kolorduyu geri gitmek fikrinden vazgeçirmek için çalışıldığını" yazmaktadır. Fakat bir müddet

sonra gelen Erkân-ı Harb Reîs-i Sânîsi Ali Rıza Bey, kolordunun geri çekilmeğe başladığını ve İzmit fırkasının da dağıldığını haber vermiştir.

Nihad Bey, bu dağılma hakkında "İzmit fırkası 'Uşak fırkası kaçtı.' diye kendiliğinden sağa tebdîl-i cebhe yaparken ve âdeta bu hareket bozgun hâlini alırken, Uşak fırkası da bunu görüp, solundaki 'İzmit fırkası çekildi, artık ben de duramam.' kararına vâsıl olmuştu ve, her iki fırka arasındaki irtibatsızlık, ikisinin de perîşânîsini ve bi'n-netîce ordu kumandanlığının kararı üzerine tesir icrâsını mûcib olmuştu." demektedir. Abak Ahmed Paşa'nın ric'at talebi hakkında da "İstasyona cebhane almağa giden kıt'a mekkârîmizin düşman zannedildiğini, esâsen bedbîn olan Kolordu Kumandanlığı'nın pek fazla telâşa kapıldığını, hattâ daha buraya gelirken durmamak niyetinde bulunabileceğini" yazmakta, "bunun Kolordu emirlerinden anlaşılabileceğini, çünkü her satırda ric'at kokusu bulunduğunu" söylemekte ve "Susuzmüslim cihetinde tam iki Bulgar fırkası bulunduğunu ve ordunun sol cenâhını ihâta etmekte olduklarını, Kolordu erkân-ı harbi ve Kumandan bizzat bana söylemişlerdi. 'Ben bu kuvveti bizzat gördüm, azamî bir alaydır.' deyince 'Sen ne bilirsin, biz sabahtan beri tâkip ediyoruz.' diye tekdîr etmişlerdi." demektedir. Buradan anlaşılıyor ki, kumandanlar, vukuâtı soğukkanlılıkla mütâlaa edemiyecek bir telâş ve şaşkınlık içindedirler.

İşte bu ric'at üzerine Şark Ordusu Kumandanı, ihtiyatta bulunan Nişancı Alayı Kumandanı'na, boşalan mevkiin tutulmasını emretmiştir. Saat 4'e doğru Karaağaç tarafından Çanakkale fırkasının, hey'et-i umûmîyesiyle muhârebe hattını terkederek, dağınık bir halde çekildiği görülmüştür. Abdullah Paşa, karargâhı olan Höyük'e yaklaşan I. Kolordu'ya mensup bir süvâri bölüğüne, derhal kılınç çektirip firârî efrâdı, hatt-ı harbe sürdürdüğünü ve II. Kolordu cephesinin tehlikeli bir vaziyete girmesinin önünü aldığını yazmaktadır. O günkü muhârebede II. ve IV. Kolorduların vaziyeti gergin bir hâle gelmiştir. Yalnız I. Kolordu'nun muhârebesi hafif şekilde cereyan etmiştir. Fakat bu kolordu kumandanının mâneviyâtı sarsılmıştır. III. Kolordu'nun o günkü muhârebesi hakkında Nihad Bey "30 Teşrîn-i evvel'de Muhtar Paşa'nın mesâisi rapor almak, öteye beriye giderek teferruata müdâhale etmek gibi işlerle iştigâl etmişti. Muhârebe vaziyetine değil, hattâ idâresindeki kıtaatına bile hâkim olamamıştı. Bir aralık vaziyetten ümidini keserek ric'ati bile düşünmüştü. Binâenaleyh III. Kolordu halitasının bu en mühim günde icrâ ettiği muhârebe bir hây-u huydan ibâret kalmıştı. Kimse ne yaptığını bilmemiş ve neler cereyan ettiğini anlamamıştı. Halbuki bugün burada, şuurlu bir sevk-ü idâre, Bulgar sol cenâhına tâze ve fakat zâif 17. Kolordu ile birlikte darbe-i kat'iyeyi indirmiş olabilirdi." demektedir.

Abdullah Paşa 27/30 Teşrîn-i evvel 1328/1912 günkü vaziyeti şöyle anlatmaktadır:

"İki günden beri sarfedilen fedâkârlık dolayısiyle yarın kolorduların behemehal mevzilerini muhâfaza suret-i kat'iyede mültezem bulunduğundan, keyfiyet bizzat izâh edilmek üzere kolordu kumandanlıklarına, bu akşam, Sakızköy'de karargâha gelmeleri için haber gönderildi. Gönderilen emir zâbitânı, I. ve IV. Kolordu kumandanlarını bulamadıklarını söylediler.. II. Kolordu Kumandanı'nın akşam geleceği haber alındı. Bu sırada gurup başlamış; muhârebe hattında Karaağacı tarafı hâriç, bir sükûnet hâsıl olmuştu. I. Kolordu Kumandanı Yâver Paşa'nın, bütün karargâh hey'eti ve maiyet süvâri bölüğü ile gelmekte olduğu görüldü ve mevki-i sâbıkını hep birlikte terketmesine bir mânâ verilemedi. Kendisine 'Paşam gazânızı tebrîk ederim, bu günü de kazandık.' deyince 'Öyle ama efendim, vaziyetimiz fenâdır, artık mevzide durmak mümkün değildir. Uşak fırkasının sol cenâhı düşman mitralyözlerinin ateşi altındadır. Zâten asker tek tük savuşmağa başladı; bu akşam mevzilerinde kalmaları şüphelidir. İkinci fırkadan bir alay muhârebe hattını terkederek, orman içinde toplanıp kalmıştır. Elimizde ihtiyâtımız kalmadı; cebhânemiz de bitti, ne yapalım? Ahvâl böyle vahîmdir.' tarzında konuştu.

"I. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reîsi miralay Şevki Bey dahi 'Durmak mümkün değildir, fırkalara, icâb ederse Sakızköy istikaametlerine çekilmelerini söyledik (!)' diyor idi. Cevâben '... I. Kolordu'nun muhârebesi bugün pek hafif idi, vahâmetten eser yok idi. Bu bâbda vaktiyle malûmât verilse idi, muâvenet etmek mümkün idi.' tarzında mukaabele edilmiştir. Bir müddet sonra II. Kolordu Kumandanı gelmiş, vaziyeti ber-tafsîl anlatmış ve topçu cebhânesine ihtiyaç bulunduğunu bildirmiştir...

"Düşman iki günden beri devam eden muhârebede şiddetle sarsılmış ve bilhassa Karaağaç'ın şimâl cihetlerinde ric'at emâreleri göstermiş bulunduğundan, bu akşam Bulgarlar'ın dahi muhârebe meydanını terkederek geri çekilmeleri ihtimâlden baîd bulunmuyor idi. Lâkin düşman geri çekilmiyecek olursa, bugünkü halde muhârebeyi idâme edebilmek için, topçu cebhânesi henüz vürûd etmediğinden, ittihazı lâzım gelen tedâbir hakkında i'mâl-i fikr edilmekte iken, bir zâbit, bulunduğumuz odanın kapısından içeri bakarak, 2. fırka kumandanı Aziz Paşa'yı sordu ve 'Bendeniz 2. Nişancı Taburu Kumandanıyım, taburumla Sakızköy'e gelmemi emretmişler, ben de geldim.' dedi. İkinci Nişancı

Taburu'nun ne münâsebetle muhârebe hattını terkederek Sakızköy'üne geldiği, I. Kolordu Kumandanı Yâver Paşa'dan isti'zâh edildi. Müşârünileyh, boynunu bükerek, bu suâli cevapsız bıraktı. Aynı anda, Uşak Fırkası Kumandanı Cânib Paşa içeri girerek IV. Kolordu'nun geri çekilmesi üzerine, sol cenâhının boş kalarak düşmanın hücûmu üzerine geri çekildiğini ifâde eyledi. I. Kolordu kıtaatının muhârebeyi keserek, birer ikişer geri çekilmekte oldukları anlaşılıyordu. Bu hal hâzirûnu derin bir ye's ve teessüfe müstağrak kılmış idi.*

"Bu sırada nakliye taburu binbaşısı gayyûr Osman Efendi içeri girerek, 50 araba topçu cebhânesi ve 6 araba ekmek getirdiğini ifâde eyledi. Bu haber-i beşâret üzerine karargâh âzasının gözlerinde bir lem'a-i ümid parladı; artık muhârebe hattını terketmek hatıra gelmiyeceğinden, 'Ordunun yarın bulunduğu mevzide behemehal düşmana mukaavemet ve sebat edeceğini' bildiren emir, hazır bulunan kolordu kumandanlarına verildi. Turgud Paşa vedâ ettikten 10 dakika sonra içeri girerek 'Kumandan Paşa hazretleri, sebat için emir verdiniz ama tekmil kolordu dağılmıştır. Kıtaat kumandanları gelmiş, şimdi onlardan haber aldım; bu günkü mevziin tekrar işgâli için, yarın askeri toplıyarak düşmana taarruz lâzım geliyor. Bunu ise bu kolordu îfâ edemez.' diye ifâdede bulundu. İkinci Kolordu kıtaatının gurûbdan sonra dağıldığı, muhârebe hattında kimsenin bulunmadığı anlaşılıyor idi. I. Kolordu Kumandanı daha evvel kıt'alarına geriye çekilmesi için emir vermişti. I. ve II. Kolordu kumandanları verilen emrin icrâsında kat'iyen adem-i imkân gösteriyorlardı. Her şeyden evvel bu iki kolordu askerinin geri toplanarak sağ cenahta muhârebe etmekte olan II. Şark Ordusu'nun vaziyetine icrây-ı te'sîr etmiyecek vechile (Nasıl etmiyecek? Bundan emîn misiniz?!) *Soğucak ovasının gerisinde ahz-ı mevki ettirilmesi mecbûriyeti hâsıl oldu. Binâenaleyh 'Düşmanın Pınarhisar cihetinde bulunan sol cenâhı, sağ cenâh grubumuz karşısında püskürtülmüştür. Fakat bâzı kıtaatın hatt-ı müdâfaayı tahliye etmiş olmalarına mebnî, hatt-ı müdâfaa Soğucak Deresi gerisine naklolunacak ve burada düşmanın ileri harekâtına mukaabele edilecektir.' yollu bir ordu emri isdâr edildi."*

---

* Uşak Fırkası Kumandanı Cânib Paşa hakkında ve onun ric'at kararına müessiriyeti mevzuunda, Çobanoğlu Zeki Bey şunları yazmaktadır: "Ric'at emri fırkalara teblîğ edildiği zaman, fırkaların hatt-ı müdâfaada bulunduğu bilâhare anlaşılmıştır. Yalnız bâzı efrâdın, fi'l-hakîka köylerde dolaştığı ve Sâtıköy istikaametine geldiği görülmüşse de, bu hal umûmun ric'atini işrâb eylemiyeceği bedîhî idi. Merhûm erkân-ı harbiye yüzbaşısı Remzi Bey'in ifâdesine göre, gerek 2. fırkanın, gerek Uşak Fırkasının emrin teblîğine kadar hatt-ı müdâfaada kal-

Bu ifâdeler, Ordu ve Kolordu kumandanlarının ne garip bir telâş ve şaşkınlık içinde bulunduklarını, emrindeki kıt'aların durumundan bile habersiz olduklarını, hemen hemen kat'î bir açıklıkla ortaya koymaktadır.

Nihâd Bey, I. Şark Ordusu'nun vaziyetini tedkîk etmekte ve şöyle demektedir: "Böylece ok yaydan çıkmış ve sol cenâhın ric'ati emr-i vâki olmuş idi. Halbuki, ordu mağlûb olmamış idi; vaziyet hiç de ümitsiz değildi. Fakat ne çâre ki, iki günlük muhârebe, evvel emirde kumanda hey'etini mağlûb etmeğe kâfi gelmiş ve bi'n-netîce umûmî ric'at emr-i vâki olmuştu ve bu hareket, Lüleburgaz Meydan Muhârebesi'ni Bulgarlar'a terketmek demekti. Burada irtikâb edilen en büyük hata, bu ric'at karar ve emrinin, sağ cenâha ve hiç olmazsa Karargâh-ı Umûmîye en seri bir vâsıta ile ve derhal bildirilmemesi idi: Azimkâr ve müteşebbis bir düşman karşısında bu hata bilhassa sağ cenâhın imhây-ı tâmı ile netîcelenebilirdi. Çünki ric'at emrini veren ordu kumandanı, Soğucakdere sırtlarında yeni bir hatt-ı müdâfaa tutulabileceğine hiç emîn değildi. Binâenaleyh, bu gün sağ cenâh düşman aleyhine kat'î bir muzafferiyet istihsal etmemişse -ki etmemişti-, sol cenâhın ric'ati, bunun da derhal ric'atini icap ederdi. Bereket versin Bulgarlar'ın atâleti, tekmil tehlikeleri lehimize izâleye kâfi gelmişti. Bugün ben de Ordu karargâhına gelmiş; oradakileri ruhen çok sarsılmış ve Abdullah Paşa hazretlerini tamâmen bedbîn bir hâlet-i ruhiyede görmüştüm. Karargâh-ı Umûmî ise vaziyete elîm denebilecek derecede gayr-ı vâkıftı.. Binâenaleyh 30 Teşrîn-i evvel'deki

dıkları, suret-i kat'iyede tahakkuk ediyor. Muhterem şehîdimizin (Remzi Bey'in) aynen zaptedemediğim sözleri şu meâlde idi: 'Daha gündüz Çanakkale fırkasının çözülüp geriye gitmekte olduklarını görünce, bir kaç arkadaş, atlarımızı dört nala kaldırarak firârîlerin önünü kesdik; muvaffak da olduk. Fırka tekrar eski yerini tuttu. Bu esnâda akşam karanlığı çökmekte idi. Bundan sonra sol taraftan giden yığın üzerine at sürdüm. Uşak fırkasından imişler. Önlerini kestirince, elimdeki tabancanın parıltısını gören bir atlı 'Oğlum Remzi Bey, beni de mi vuracaksın?' demez mi? Meğer Cânib Paşa imiş. Yanında bir de tabur var. Fırkasının ric'atinden bahsetti ise de, ortada görünen âzamî bir tabur kadardı..' Fi'l-hakîka Cânib Paşa hazretleri ber-vech-i bâla fırkasının son neferi olarak geldiğini (Hep böyledir, kumandanlar fırkalarının son neferi olarak değil, ilk neferi olarak gelmezler mi?) söylemek suretiyle müdâfaa ve mukaavemet emirlerini ric'ate takrîb ettirmişlerse de, bundan yarım saat sonra vâsıl olan fırka erkân-ı harbi İbrahim Bey keyfiyeti tashîh etmişti. Fakat ric'at emri yerini bulduğundan, fenâlığı tâmir mümkün olamamıştı. Fakat bu arada ric'at emri kendisine gitmediğinden dolayı müdâfaa hattında sabahlıyanlar da olmuştu."

Böylece Uşak fırkası, mücbir bir sebep olmadan yerinden söktürülmüş, ric'ate sevkedilmiş; fakat hatt-ı harbde bir haylî kıt'alar, emir almadıkları için yerlerinde sebât edip, 31 Ekim'de de muhârebe etmişlerdir. Bunların ne miktarda olduğunu tesbîtin imkânı yoktur. Nitekim aynı kanaati ileri süren Nihad Bey "Her halde kalanların ekseriyette olduğu anlaşılmaktadır." hükmünü vermiştir. "Be adamlar, bâri kaçtınız yâhut çekildiniz; hiç olmazsa bunu âmirinize (o da yok ya!) yâhut yanınızdaki kıt'alara bildirseniz, bu kadar adamı kırdırmasanız, olmaz mı?" dememek elden gelmiyor!

umûmî vaziyeti şöyle mütâlaa edebiliriz: Bugün muhârebeye giren kuvvetimiz düşmana muâdil olmadığı halde dahi, Bulgar fırkasını sarsmak, zahmetli bir ric'ate mecbûr etmek ve Karaağaç Deresi garbına atmak mümkün olmuştu. Bu halde bilâ-tereddüt hükmedebiliriz ki, o anda elde mevcut tekmil kuvvetimiz muhârebeye girse idi, zafer muhakkaktı.. Hakîkatte 60 bin tüfengimizi 28., 29., 30. günlerinde âdeta yarı yarıya olarak parça parça, gâyet fenâ bir sevk-u idâre ile tertipsiz, plânsız olarak ve tam bir ümitsizlik ve yeis hâlet-i ruhiyesiyle muhârebeye sokmuş ve hattâ sokamamış olmamıza rağmen, 30'uncu akşamı Bulgar ordusu daha 29'da Karaağaç şarkında istihsâl ettiği ve fakat 30'unda dahi asla istifâde edemiyerek tamâmen netîcesiz bıraktığı mevzîî muvaffakıyetten mâada hiç bir semere istihsal edememiş ve kendi kendine itiraf-ı acz eylemiş bulunuyordu. Halbuki işte bu ânda Şark Ordusu Kumandanlığı da 'Eyvah, bittik!' demiş ve ric'at emri vermişti. İşte bu emirdir ki, muhârebenin mukadderâtını bir anda değiştirmiş ve artık muhârebe meydanını tamâmen Bulgarlar'a bıraktırmıştı...

"Velhâsıl tabur kumandanından ordu kumandanına ve Başkumandan'a kadar suret-i umûmîyede tekmil kumandanları ve karargâhları, kendi kıt'alarından, mücâvirlerinden, mâdûn ve mâfevkinin hal ve vaziyetinden haberdar olamayan, efrâd ve hayvanatı aç, topları cephânesiz bırakılan, yaralıları bakımsız sürünen, esâsen yetişmiş bir kumanda hey'etine mâlik olmayan dârü'l-harekâta gelen tâze kıtaatı da harbe sevkedemiyen, mühim bir kısmı gayr-ı muallem olup yalnız millî ve an'anevî cengâverliği, sebât ve tahammülü ile muhârebenin mesâib ve şedâidine göğüs germeğe bırakılan Osmanlı ordusu, kıymet-i harbiyesi kemiyeten ve keyfiyeten kendisinden küçük Bulgar ordusu karşısında bu çok müsâit fırsatları kaçırmağa mahkûm bırakılmıştı."

Nihad Bey'in ifâdeleriyle Abdullah Paşa'nın beyanları arasında pek ziyâde fark olduğu görülmektedir. İşte Lüleburgaz Muhârebesi'nde en mühim gün olan 17 Teşrîn-i evvel 1328 günü de böylece geçirilmiş ve Türk ordusu kumandasızlık yüzünden, mağlûb olmadan, hattâ yer yer gâlibken ve karşısındaki düşman da bozgunluk emâreleri gösterdiği, yâhut ric'ate hazırlandığı anda çekilmeğe başlamıştır. Fakat bu çekilme emri ne sağ cenâha, ne de Karargâh-ı Umûmîye zamânında bildirilmemiş; bu sebeple bir kısım kıt'alar, muhârebe meydanında düşmanla şiddetli muhârebeler vermeğe devam etmişlerdir. 18 Teşrîn-i evvel 1328 günü I. Şark Ordusu Kumandanlığı, Ahmetbey köyünün, çekilen ve kaçan I. ve II. Kolordu efrâdıyle dolduğunu görerek, Soğucak Deresi sırtlarının tutulmasından emîn olamamış ve yine şaşkınlığını belirten bir ordu emri neşretmiştir. Akşama yakın verilen bu emre göre "Kolordular bir evvelki emir mûcibince gösterilen hat üzerinde kala-

caklardır. Düşmanın kolordulan ciddî tâkibi hâlinde dümdarlık ile tutulacak ve II. Kolordu Uzunhacı'ya, I. Kolordu Karamehmed'e, IV. Kolordu Ohlasçiftliği'ne yürütülecek, suvâri fırkası ordunun sol cenâhını setredecektir. Ordu karargâhı Çorlu'dadır."

Akşamdan yarım saat sonra, IV. Kolordu Kumandanı Abak Ahmed Paşa'dan, bir gün evvel ordu karargâhını ric'at için sıkıştıran kendisi değilmiş gibi, işin "el-ıyâzen billâh bir ric'ate munkalib olması" ihtimâlinden bahseden ve varlığı o zamana kadar Ordu Kumandanı'nca meçhûl bulunan dokuz taburluk bir Osmanlı kuvvetinden söz eden bir rapor alınmıştır. Abdullah Paşa bu hususta "Bu rapor dost tarafına mensup ve fakat şimdiye kadar Şark Ordusu Karargâhı'nca vücûdu meçhûl bir kolun hareketinden bahsediyor ve bu sâyede ordu sol cenâhının düşman tarafından çevrilmesi ihtimâlinin zâil olduğunu bildiriyordu. Bu kolun binbaşı Vâsıf Bey kumandasında olarak Lüleburgaz'a yollanmış bir kuvvet olduğu bilâhare anlaşılmıştır. Bu kuvvetin hareketinden bize malûmât verilmemesi, I. Şark Ordusu'nun 17 Teşrîn-i evvel akşamı hâdis olan vaziyetini tashîh ve ıslah fırsat ve imkânının ziyâına bâis olmuştu." demekte, "Kolordu kumandanınm sağ cenâhı için tehlike düşünmesinin vârid olamıyacağını" belirtmektedir. Bu kolordu, meçhûlden gelen takviye kuvveti üzerine, geri hareketinden vazgeçmiş ve Ordu Kumandanı da bunu tasvîb eden bir emir göndermiştir. Bunlar, muhârebe ânında orduların nasıl idâre edildiğini, yâhut idâresiz ve emirsiz kaldığını göstermektedir. Ordu Kumandanı, kendinden aşağıdaki kumandanların hareketlerine göre emirler çıkarmak gibi garip bir davranış içindedir. Onlar üzerinde bir hâkimiyet de kuramamıştır. Bu sebeple muhârebelerde, kıt'aların kendi kendine hareket ettiğini söylemek yanlış bir mütâlaa olmasa gerektir.

19 Teşrîn-i evvel 1328'de Abak Ahmed'den, kolordunun şanlı ve kanlı bir takım muhârebeler yaptığından bahseden bir rapor daha alınmıştır. Abdullah Paşa "Bu muhârebelerin nerelerde ve ne tarzda vukua geldiğini anlaşılamamıştır." demekte, Büyük Karargâh-ı Umûmî'nin, Ordu Kumandanlığı'nı atlıyarak ve ona haber vermeksizin kolordulara emirler gönderdiğini söylemektedir. Bunun Çorlu menzil noktasını düşmana karşı açık bıraktığı ve oraya sevkedilen topçu cephânesi ile erzak kollarının düşmana geçmesi netîcesini doğurduğunu yazmaktadır.

Aynı gün II. Kolordu Kumandanlığı'ndan "4. fırkanın emir almış iken Topçuköy'e gelmediği, Çanakkale fırkasının yalnız kumandanı geldiği, onun da fırkasını aramak üzere gönderildiği, akşama kadar şimâl-i garbîden gelen top seslerinin bu cihette şiddetli muhârebelerin cereyân ettiğini gösterdiği, gönderilen haber zâbitinin Kolordu'nun Karaağaç vâdisine kadar düşmanı tard ettiğini söylediği, fakat ba'de'z-zevâl bu kolordunun da dağıldığının

istihbâr edildiği" bildirilmektedir. Bu rapor çok mühim bir noktayı meydana koymaktadır: Yapılan bütün muhârebelerde de bu hâlet-i ruhiye hükmünü yürütmüştür. O da umûmiyetle gündüz akşama kadar müdafaa veya ileri harekette muvaffakıyet kazanan kıt'a, karanlık basınca efrâdını tazyîk eden açlık ve susuzluk sâikasıyle mevkiini terkedip, geride bunu tedârik etmeğe davranmaktadır. Tabiî bu umûmî bir ric'ate dönüşmektedir. Bu hâdise, ric'atlerin yahut "firar" denilen kaçışın esas ve hakîkî sebebini de göstermektedir. Hakîkatte aç ve susuz kalan asker, kendisine su ve ekmek gönderilmediği için, bunu aramak maksadıyle geriye gitmekte, fakat bu da, bozgunculuk yapanlar veya fazla korkak olanlar tarafından vâki olan telkînler netîcesinde firara dönüvermektedir. Kitle psikolojisinin bir icâbı olan bu vâkıa, bilâhare mağlûb kumandanlar tarafından hep askerin hamiyetsizlik, sebatsızlık, korkaklık, câhillik ve geriliğine yüklenmiştir. Çok yanlış olan bu mütâlaa, maalesef o günkü kaynaklarda pek yaygındır ve mağlûbiyetin esas sebebi olarak ileri sürülmüştür.

Karargâh-ı Umûmî'den "Başkumandan Vekili Nâzım" imzasıyle, Şark Ordusu Kumandanlığı'na, ric'at emrini tenkîd eden bir tevbîhnâme gelmiştir. Bunda "Sağ cenâhın ileri hareketine biraz zaman kazandırılmak için, sol cenâhın icab ederse kendini fedâ ve son neferine kadar sebat etmesi iktizâ ettiği" bildirilerek "Tekmil ordunun Soğucak Deresi'ne ric'atine karar verilmesi son derece mûcib-i hayret olmuştur. Ordunun dört günden beri bunca fedâkârlıkla ettiği şiddetli muhârebenin netîce-i kat'iyesinin ve muvaffakıyetin istihsâl olunacağı bir sırada, zıyâına sebep olacak bir harekete tevessül edilmesi kat'iyyen câiz değildir. Sağ cenah muvaffak olmuş ve sol cenah takviye edilmiş iken, ordunun ric'atini kat'iyyen kabul etmem. Kırkkilise felâketinden hâlâ mütenebbih olunmadı mı? Ric'atin bizde kaçmak demek olduğu unutuldu mu? Bu mütemâdî ric'atlerin vatanın felâketini ta'cîl edeceğinde iştibah buyrulmasın." denmiştir. Bu tevbihnâme, Nâzım Paşa'nın felâketin büyüklüğünü gördüğüne de ışık tutmaktadır.

Abdullah Paşa buna karşı, sevkiyat ma'lûmâtının 'ba'de harâbü'l-Basra' kabîlinden olduğunu, yâni kendisine kuvvet gönderildiğinden haberdar edilmediğini söylemekte ve Başkumandanlık Vekâleti'ne yazdığı cevapları neşretmektedir. Bunlarda "Şark Ordu Kumandanlığı'nın ric'at emri vermediğini, sol cenahın takviyesi hakkındaki emri henüz şimdi telâkkî ettiğini, düşman kollarının şiddetli tâkip yaptığını, Çorlu'nun açık kaldığını, bu hâle göre artık ordunun Çatalca hattını işgâline bile imkân kalmadığını" bildirmiş ve "Ergene gerisinde ictimâ teklîfinin kabul edilmediğini, Karargâh-ı Umûmî ile görüşlerinin bidâyetten beri zıd olduğunu" ifâde etmiştir.

Böylece şu tehlikeli anda eski hesaplar karıştırılmış, "Ben bunu demiş-

tim, ona uyulsaydı böyle olmazdı." gibi mâlâyâniyât ile uğraşılmıştır. Abdullah Paşa'nın cevâbındaki telâşı da açıkça görülmektedir. Ordunun çekilme emri vermediği sûretâ doğrudur, fakat hakîkatte yanlıştır. "Düşman kollarının şiddetle tâkip yaptığı" ve "Çatalca hattında mukaavemete imkân kalmadığı" hususları ise yalnız yanlış olmakla kalmamakta, Ordu Kumandanı'nın asabının bittiğini, ruhen çöktüğünü ve pek büyük bir telâşa kapıldığını göstermektedir.

Tevbihnâmeden alınan Abdullah Paşa, Başkumandanlık Vekâleti'ne ayrıca bir cevap daha yazmıştır. Bunda "Kolorduların nerede olduğunun orduca bilinmediğini, devletin hayâtının Şark Ordusu'nun sebâtına mütevakkıf olduğunu anlamayan bir ferdin bulunmadığını, kendisinin hayâtını istihkar ederek kıtaatı mevziine soktuğunu, efrâdın terk-i mevki etmesinin açlık, sefâlet ve cephânesizlikten ileri geldiğini, kıtaatın zâbitansız kaldığını, menzil hey'etlerinin kat'iyen vazîfelerini yapmadıklarını, açlığın orduda her türlü intizamı istihsâle mâni olduğunu, kendilerinin ordu nezdine gelerek ahvâli tedkîk ve mâneviyâtı tezyîd etmekliği lâzım geldiğini" bildirmiştir. Nâzım Paşa buna verdiği cevapta "Öteden beri itiyâd buyrulan, tekrar edilen iâşe ve menzil hıdemâtından bahsediyorsunuz. Başkumandanlık vazîfesi menzil müfettiş-i umûmîliği değildir. Şark Ordusu'nun iâşe ve cebhâne sıkıntısı, bizzat ordu tarafından iâşe ve cebhâne kolları yapılmamasındandır. Dersaâdet'ten mütemâdiyen akıp gelmekte olan erzak ve cebhâne Çerkesköy ve Çorlu istasyonlarından alınmamasından ileri gelmektedir. Ordu nezdine gitmekliğim bahsine gelince, zann-ı âlîlerinin hilâfına olarak kat'iyen tecvîz edilemiyecek ahvâldendir. Bu bâbdaki iş'arâtınızın tazammun ettiği manâ hey'et-i umûmiyesiyle zât-ı âlîlerine âittir. Efrâdın kuvve-i mâneviyelerinin tezyîdi, onlara mütemâdiyen ric'at emri vererek gayret ve metânetlerini kesele getirmemekle kaabil olabilirdi. Sağ cenahda devam edecek harekât-ı taarruzîyeyi teshîl ve bu suretle ordunun düşmana karşı mutlaka muvaffak olmasını temin eylemenizi te'kîden ve kemâl-i ehemmiyetle tavsiye ederim." demektedir.

Bu cevap, kabul edilmek lâzımdır ki, ağırdır. Abdullah Paşa, Nâzım Paşa'nın kıtaların durumunu yakından görmesini isterken, bunu kendisinin yapmadığını da unutmuş gibidir. Hâtıratında buna cevap olarak, "Şark Ordusu'nun teşkîlât-ı âhiresi hasebiyle doğrudan doğruya Başkumandanlık Vekâleti'nin taht-ı emrine girmiş olduğunu, Harbiye Nezâreti de uhdesinde olan zâtın askerî sevkiyât işleriyle meşgûliyetinin tabiî bulunduğu, İstanbul'dan akıp gelen un ve pirincin nakline imkân bulunsa bile kaabil-i istifâde olamadığını, nakliye kolları teşkîlinin ordu değil, kolordulara âit olmakla berâber, bundan doğan mes'ûliyetin tamâmiyle Karargâh-ı Umûmî'ye râci olduğunu, ordunun Ergene gerisinde tecemmü'üne mâni olmak ve vaktinden

evvel taarruza sevketmek suretiyle tertîbât ve tedârikâtını tamamlatmadığını" ileri sürmektedir. Gâyet tehlikeli bir durumda iki makaamın birbirine kusur isnâdına kalkışmaları ve esas işi bırakarak birbirine uzun cevaplar döşenmeleri de çok dikkat çekicidir. Nitekim Abdullah Paşa "Hâlin vukuatına nazaran iki karargâhın birbirine atf-ı kusurdan ziyâde, şimdiki halde te'mîn-i muvaffakıyet için elbirliğiyle sarf-ı mesâî edilmesi, menâfi-i vataniye iktizâsındandır zannederim." diyerek, bunun lüzumsuzluğunu yazmıştır. Fakat iş işten geçtikten ve meydan-ı muhârebe Bulgarlar'a terkedildikten sonra "te'mîn-i muvaffakıyet" nasıl mümkün olacaktır? Bu belli değildir.

Şark Ordusu Kumandanı emrindeki kuvvetlerin vaziyet ve mevkilerini bilmemektedir. Bunu tâyin için bâzı emir zâbitleri göndermiştir. Bunlardan binbaşı Selâhaddin Bey'in, 19 Teşrîn-i Evvel 1328 târihli olan ve Abdullah Paşa'nın hâtıratında neşredilen raporu enteresandır:

> *"IV. Kolordu Kumandanı'nı muhtelif mahallerde aradım. Geçerler'e giden caddede I. ve II. Kolordulara âit bir çok arabalar yolları tıkamıştır. Bunlar kolordularını bilmiyorlar. Gidecekleri mahalden haberleri yoktur.. Şâyân-ı dikkat olan şudur ki, IV. Kolordu cebhesinde bugün hiç bir harb olmadığı halde kolordu çekilmiştir ve bütün bütün aykırı bir istikaamete giderek bütün kolordular hemen bir yola bağlanmıştır.. Asker açtır, ekmeksizdir.. İzmit fırkasının 6500 mevcudundan zâyiât, mecrûh ve şehîd olarak 2000 mevcud tahmîn olunuyor. Temâdî-i hareketten firar sebebiyle bugün elde 1500 kişi kalmıştır.. Kıtaâtın mütemâdî tebdîl-i mevzii, mütemâdî ve mütehavvil emirlerle mevcud alaylar yerlerini değiştirerek fırkalarını ve fırkalar kolorduyu kaybetmektedir. Fırka kumandanı kolordu kumandanını göremeyip, alaylar fırkayı bulamıyor.."*

Bu cümleler ne elîm bir vaziyetin hâsıl olduğunu, askerin tamâmen başsız kaldığını, fırka ve kolordu kumandanlarının ortalıkta görünmediğini, kıt'alarının nereye gideceklerini bilmediklerini, kendilerine emir bile verilmediğini pek acı ve açık olarak ortaya koymaktadır. Buna rağmen Başkumandan Vekili hâlâ "ric'ati durdurmak için" netîcesiz kalması mukarrer emirler yazmıştır. Nihad Bey, o günlerdeki vaziyeti ve Lüleburgaz muhârebesindeki iki tarafın da kaçırdığı fırsatları şöyle dile getirmektedir:

> *"Şark Ordusu Kumandanlığı, Karargâh-ı Umûmî'nin saat 10 dakîka 30 târihli ilk ric'at emrini almış ve 20 Teşrîn-i evvel için ordu emrini ihzâr etmişse de bunun kolordulara sevki, anlaşılmaz bir sebeple tahakkuk etmemiştir.. Bu korkunç bir erkân-ı harbiye hatasıdır; I.,*

II., IV. kolorduların mahvolmasını intâc edebilirdi. Bereket versin Bulgarlar'ın atâletine! Koca iki karargâh, bir emri üç kolordu ile bir süvâri fırkasına teblîğ edebilmek kudret ve iktidarını gösterememişlerdi.. Bu esnâda sağ cenâh ne merkezde idi? III. Kolordu'ya bağlı Cemal Bey fırkasında bulunan kaymakam Râsih Bey raporunda 'Efrad mevziini terkle firara başladı, 20 Teşrîn-ı evvel sabahı kıtaatın ilk işi geriye dönüp kaçmak oldu.. nihâyet yanımda kimse kalmadı, mevzii en son ben terkeylemiş (!) oldum..' denmektedir. (Kumandanlar tarafından verilen bir çok askerî raporlarda hep en son ric'at edenin kendileri olduğu, yanlarında asker nâmına hiç bir kimsenin kalmadığı zikredilmiştir. Halbuki mesele tamâmen ber'akistir. Niçin yalan söyleyip, askere atf-ı kusûr ve âr-ı firar isnâd ederler bilmem?) *Bundan sonraki satırlarda da kabahat nefere atfolunuyordu. Zavallı Türk neferi! Bu işte her halde en kabahatsiz sen idin ve sensin!.. 19/20 Teşrîn-i evvel'de, II. Kolordu sağ cenâhında mevzîî bir panik olmuş; sevk-u idâre dizgininin zâten çoktan elden kaçmış olması hasebiyle, tedrîcen 3'üncü ve 17'nci Kolordu arasındaki kıtâata da sirâyet etmişti. Fakat bu esnâda mehîb ve kahraman efrâd ve kıtaat kendi kendilerine kalmış, öğleye kadar Bulgarlar'a son bir mukaavemet göstermiş; te'yîd-i nâmus ve ikmâl-i vazîfe eylemişlerdi. Bu esnâda Muhtar Paşa, Kolordu Kumandan Vekili, Cemal Bey, Pertev Paşa, Afyonkarahisar fırkası kumandanı Şükrü Bey ve sâir zevat, çoktan saray yolunu tutmuş bulunuyordu. Düşman bu hâlin farkına varmamış; hattâ yakın mesâfeye kadar bile olsun tâkib cür'etini gösterememiştir ve bu sâyededir ki, el altında kalan son avuç asker, hattâ İzzet Paşa ve Fuad Ziyâ Beyler birlikte 20/21 gecesini, Bulgarlar'ın 2-2,5 kilometre şarkındaki Çeribaşı köyünde müsterihâne geçirebilmişlerdi..*

"Bundan sonra, Başkumandanlık Vekâleti'nden Şark ordularının Ergene hattına kadar ric'atini tanzîm edeceklerini belirten bir emir gelmiş; bilâhare de Çatalca hattına ancak Başkumandanlık emriyle yerleşeceklerini bildirir ikinci bir emir vürûd etmiştir. Herhalde Abdullah Paşa hazretleri bu emirlerden kendisinin kumandadan bilfiil ıskat edildiğini anlamamıştı ve anlıyamazdı da! (Abdullah Paşa ise hâtıratında "23 Teşrîn-i evvel'de, emir üzerine Hadımköyü'ne gittiğini, burada karargâhının lâğvolunduğunu, Nâzım Paşa'nın teşrîk-i mesâî için bilvâsıta arzu gösterdiğini, fakat nokta-i nazar ihtilâfından dolayı teklîfini reddederek emr-ü kumandadan ayrıldığını" yazmaktadır. Bu vaziyete göre Nihad Bey'in kavli daha doğrudur.)

"20 Teşrîn-i evvel'de vaziyet-i umûmîye şöyle görünmektedir: Lü-

leburgaz meydan muhârebesi 28 Ekim 1912 günü Karaağaç garb sırtlarında nasıl başlamışsa, başladığının altıncı günü olan 2 Kasım 1912'de de öylece kendiliğinden nihâyet bulmuş oluyordu. Kendiliğinden; çünki, bu muhârebenin gerek ihzârı ve gerek idâresi ve suret-i hitâmı üzerinde tarafların büyük ve orta kumanda hey'etleri hemen hemen gayr-i müessir kalmışlardı.. Böylece 28 Teşrîn-i evvel'de iki taraf da yekdiğerine karşı âdetâ müsâvî derecede, çok gayr-ı müsâid vaziyette tesâdüf etmiş oluyorlardı ve yâni her hangi taraf ki kendisini çabuk toplar ve karşı tarafın gayr-i müsâid vaziyetinden -bir plâna tevfîkan- sür'atle istifâde imkânını te'mîn edebilirse, o taraf, çok mühim netîce alabilirdi. Fakat meydan muhârebesinin sonuna kadar hiç birisi buna muvaffak olamamışlardı. Meydan muhârebesinin hiç bir noktasında, muayyen maksad ve gâyeleri istihsâle memur, merkez-i sıkletler teşekkül edememiş, hattâ bilâkis ötede beride kendiliğinden tekâsüf eden kuvvetler büyük ve orta sevk-u idâre hey'etleri tarafından tekrar parçalanmış; kuvvetler, bilhassa bizim tarafta parça parça muhârebeye sürülmüş; beheri ayrı ayrı adem-i muvaffakıyete ve hiç olmazsa netîce alamamağa mahkûm bırakılmış, daha ilk anda muhtelif muhârebe grupları arasında mevcut olmayan irtibat ve ittihad, sonuna kadar da mecut olamamıştı..

"Bulgar sevk-u idâresi ise Osmanlı büyük sevk-u idâresi kadar olsun muvaffak olamamış; 16 Teşrîn-i evvel için tesâdüfen teşekkül etmiş Karaağaç merkez-i sıkletini, tekmil muhârebe cephesine karşı parçalamış ve hassaten merkez ve sağ cenahtaki tefevvuk-ı adedîyi bizim tarafta bırakmak hatasını irtikâb etmişti.. Maahaza Osmanlılar da bu Bulgar hatasından istifâde edememişti.. 17'nci günü muhârebe, tamâmen Bulgarlar aleyhine hitam bulmuştu. Fakat ne çâre ki, 17/18'de Osmanlı sevk-u idâresi izhar-ı acz ve i'tiraf-ı mağlûbiyet etmiş ve sol cenahı geriye almak karar ve emriyle, meydan muhârebesini Bulgarlar'a biz kendimiz bahş ve ihsan eylemiştik... 18 Teşrîn-i evvelde Bulgar sağ cenahı ve merkezi sâdece sıkı bir tâkip ile azamî semere istihsâline muvaffak olacak bir vaziyete mâlik olmuştu. Fakat 18'de Bulgarlar bunu yapamayınca, vaziyet-i umûmîye yine bir hamlede lehimize dönmüş ve bu defa Bulgarlar bize sağ cenahta mühim ve kat'î bir netîce kazanarak tekmil âkıbet-i harbi tebdîl edecek bir fırsat vermişlerdi... Fakat biz yine kuvvetlerimizi parça parça muhârebeye sokmuş ve tevhîd-i hareket edememiş ve orta derecede bir muhârebe sevk ve idâresi kudretini gösterememiş olduğumuzdan, bu defa da Bulgarlar tehlikeden kurtulmuştu ve biz 19 Teşrîn-i evvel için Bulgarlara yine lâ-akal 18'deki derecesin-

de kıymetli bir fırsat bahşetmiştik. Bundan istifâde için Bulgarlar'ın 19'da umûmî bir taarruza ve tâkibe geçmeleri tamâmen kâfi idi. Fakat bi'l-mukaabele Bulgarlar 19'da bunu beceremeyince, mâruz kaldığımız tehlike haylice azalmıştı. Maahaza, bizim için artık ne 19'da ve ne de 20'de bir ümîd-i muvaffakıyet kalmamıştı. Binâenaleyh Osmanlı büyük sevk-u idâresinin ve hattâ 18/19'da, en geç 19'da umûmî ric'at emri vererek, imkân bulunursa bir kere de Ergene boyunda tecribe-i tâli'e karar itâ eylemesi mecbûrî olmuştu. Fakat biz bunu yapamayınca 20'de dahi Bulgarlar'a ikmâl-i zafer fırsatı bahşetmiş olduk. Velhâsıl son fırsat olarak Bulgarlar, bundan istifâde edemeyince meydan muhârebesi de kendiliğinden hitâm bulmuş oldu..

"Şu hülâsa bize gösteriyor ki, bu meydan muhârebesi baştan başa cephe muhârebeleri şeklinde devam etmişti ve cephe muhârebelerinin âkıbet-i tabiîsine uğrayarak nihâyet bulmuştu: Düşmanı hatt-ı ric'at-i tabiîsi ortasından çekilmeğe icbâr eylemiş ve bunda serbest bırakmıştı. Gerçi meydan muhârebesini bidâyetten itibâren bir cenah ve yan manevrasıyle tevhîde vaziyet-i arâzî müsâid değildi; şimâl dağlarla muhâttı; cenûbdan Ergene'nin cenûbuna geçerek harekete, cephenin bâliğ olacağı azîm uzunluk hesâb edilince, zaîf Bulgar ordusu muvaffak olamazdı.. Her iki taraf süvârileri de muhârebe meydanında hemen hiç bir vazîfe görmemişlerdi.. Edirne'nin o günlerde tamâmen menfî kalması her halde zararlı olmuştu. Müştereken yapılacak harekette, Edirne'deki kuvvetin hurûc yapması, belki iki livâyı üzerine çeker ve Lüleburgaz muhârebesinin lehimize ikmâlinde müessir olabilirdi."

Bu mütâlaalar Lüleburgaz Meydan Muhârebesi'nde iki tarafın da zaaflarını, hatâlarını ve kaçırdıkları fırsatları açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Lüleburgaz'da ric'ati bizzat gören, Mahmud Muhtar Paşa erkân-ı harbiyesine bağlı binbaşı von Hochwächter'in günlüğünde buna dâir canlı müşâhedeler ve muhârebe hakkında mütâlaalar vardır:

"2 Kasım 1912. Öğleye doğru Vize yakınlarına geliyorum. Tam beş saattir yağmur altındayım. Vize ile kalesi uzaktan hayâl meyâl görünüyor. Fakat birdenbire yaygaralı bir kalabalık içine daldık. Bunlar arkasında, arabalar, süvâriler, mühimmât, bir çok tabîbleri hâvi seyyâr bir hastahane hey'eti geliyor. Hepsi hızlı gidiyorlar. Bunların daha gerisinde, arkalarına telâş ve heyecanla bakınarak gelen münferid neferler, sonra tekmil müfrezeler görülüyor. 1000 metre kadar önümüzde ilerleyen seyyâr kütleler göründü. Arabacılarım daha ileri gitmeyi istemiyorlar. Arabadan indim.. Fevkalâde bir hal vukua geldiği anlaşılı-

yor; suallerime müphem cevaplar veriliyor.. İzdihâm bizi alıp sürüklüyor.. Arabacım savuştu.. Bir dereye geldik. Hepsi bir dar köprünün önüne toplanarak hep birden geçmek istiyor. Kargaşalığın tavsîfi gayr-ı kaabil. Öküzler arabayı dereye doğru götürüyor; onları idâreye muktedir değilim. Arabadan aşağı sıçradım, fakat geç kaldım; araba devrildi. Yüzbaşım, kendini selâmete atmak için firar ediyor. Yanımda kalmasını emrettim. Cevâben 'Lâkin ne olacağım?' dedi. Kumandanları Mahmud Muhtar Paşa'nın eşyâsını kurtarmak için zâbitân ve efrâda yalvardım. Sözüme hiç kimse kulak asmadı. Üzerine atlayıp, bir sefîl hayvanın koşumlarını çıkaran bir neferi gördüm. Bu hayvanı bana vermesini nefere ihtar ettim. Dizginleri yakalayınca göğsüme vurdu. Nihâyet 2 lira teklîf ettim ve hayvanı aldım.. Hayvana atlayıp, bir saatte Saray'a ulaştım. Jandarma kışlasında yardım göreceğimi ümid ediyordum. Fakat burada da kimse yok. İzdiham gittikçe kabarıyor; şimdi her şey mahvoldu! Geçen efrâd yine I. Kolordu'ya mensup. Akşam oluyor. Nihâyet Çerkezköy caddesine geldim. Şimdi harbin dehşetini ilme'l-yakîn biliyorum. Önümde bir asker, tehlikeli bir iş yapmak istiyormuş gibi sıçrıyor, bir defa dönüyor, sonra düşüp ölüyor. Arabalarda kalabalık eden yaralılar, sıkıntı veren cenâzeler yere atılıyor. Dereler taşmış; insanın beline kadar geliyor. Ağlayan, feryâd-ı figân eden ahâli, uzun kaafileler hâlinde çekiliyor. Bu hal, saatlerce devam ediyor. Akşam oldu, yağmur fâsılarla yağıyor. Sırılsıklamım; yorgunluktan hurdahaş oldum. Çerkezköy'e varmadan biraz evvel, yataklı vagonlarda yerleşmiş ataşemiliterlere rastgeldim. İstasyonda tanıdığım memurlar, beni çok büyük hüsnüniyetle ve iltifâtla kabul ettiler... Yağmur altında 14 saat kalmak, beni kazık gibi dimdik etmiştir.

"3 Kasım 1912: Tarla sıçanı gibi uyudum. Bu gece istasyonun şarkında bir tren yoldan çıkmıştır. Zâbitin biri elinde rovelver olduğu halde çatıları yüzlerce kadınlar, çocuklar, yaralılar ile dolmuş olan bir trenin hareketi için kondoktörü tehdîd ve icbâr etmiştir. Vagonların üstü ile köprünün bağlantı kirişleri arasında ancak 10-15 santim kadar aralık bulunduğu cihetle vagonların çatıları üzerine binmiş olan halk tırpan yemiş ekin gibi biçilmiştir. (Ne fâcia! Bu korkak hergele ne biçim zâbittir? Taşıdığı üniformanın şerefini mahveden bu cebîn herifi o anda cehenneme gönderecek bir adam çıkmamış mıdır? Güya Karargâh-ı Umûmî de o anda Çerkezköy'dedir. Hayf, hezâr hayf!...) *İstasyon fevkalâde kargaşalık içindedir. Vagonlar zaptedilmiş. Abdullah Paşa kumandanlıktan azledildi. Biraz sonra iâde edildi. Harbiye Nâzırı, yol açılınca hareket edecek. Karargâhtaki bir erkân-ı harb*

zâbitiyle konuştum. Bana dedi ki: 'Her şey mahvoldu, hattâ nâmus bile!' Mukaavemet mümkün olduğu takdîrde Çatalca hattında müdâfaa ile iktifâ olunacakmış!.. Çatalca'ya gitmeğe ve orada her hangi bir teşkîlâtta bulunmağa çalışıyorum. Maksadım, bedbaht Osmanlı askerlerinin çektiği azab ve ıztırabı tâ nihâyete kadar tâkip etmektir. Levha hüzün verici olduğu kadar da tuhâftır. Yanımda bir kaç Bulgar esîrine nezâret ediliyor. Bunların başlarında Rus biçiminde bir şapka vardır. Maahaza Bulgar ordusu meyânında bir çok Rus gönüllüleri vardır (!); bir çok Rus tüfengleri de toplanmıştır..

"Abdullah Paşa'nın erkân-ı harbi şimdi geldi; suratından yeis akıyor.. Aldığım malûmâta göre 1 Kasım'da Vize'deki Türk taarruzu Bulgarları durdurmuş.. Savaş uzun müddet müphem kalmış; Bulgarlar bir çok ölü bırakarak geriliyormuş.. Türk topçularının endahti iyi imiş. Bulgarlar geniş endaht kullanıyorlarmış, gurûb ile gece arasında atış yapmışlar ki, ancak mânevî tesiri olabilmiş; Muhtar Paşa aynı gün II. Şark Ordusu Kumandanlığı'na tâyin haberini almış ve o sırada hatt-ı ric'ati kesilerek şimâle doğru atılmak tehlikesine mâruz kalmış. Pertev Paşa, delîrâne mukaavemetinden dolayı tebrîk için gelmiş ve Başkumandan Vekili'nin ümîdinin kendisinde olduğunu söylemiş. Fakat bilâhare ric'at dolayısiyle geldiği otomobili yakmak mecbûriyeti hâsıl olmuş. XVII. Kolordu'dan gelen kötü haberler Muhtar Paşa'yı ric'at emrini vermeğe icbâr etmiş. Ric'at, başlangıçta muntazaman icrâ edilmiş.

"4 Kasım 1912. Ric'at esnâsında III. Kolordu topçusu kendi kıtaatı üzerine ateş açmış; bu suretle kargaşalığı da artırmış. Zâbitler emr-ü kumandayı kaybetmişler. Sabah saat 11'den itibâren fenâ hava ve açlık. Kırkkilise bozgununa benzer bir hal doğurmuş ve kolorduları yekdiğerine karıştırmış ve Vize-Saray hattına sürmüş.. Topçu zâyiâtı büyüktür. Bunun 40 batarya olduğu sanılıyor. Bir çok zâbitler mahvoldu. Bir çok kıt'alar artık ümitsiz kalmıştır. Yaralar umûmiyetle hafiftir. Bunlar da ellerde ve sol kollardadır. Bu hâl efrâdın siper içinde sol elleriyle nişan aldıklarını ifâde eder.. Buradaki ateşlerin hepsi; harbin artık uzun müddet devam edemiyeceğini ve Türkiye'nin büyük değişiklik göreceğini söylemekte birleşmektedirler.. Çatalca'ya gidiyoruz. Tren hattı, Çatalca mevziinin solunu dolaşıyor ve Hadımköyü'ne kadar 8 km'lik bir sahayı hattın arkasından kat'ediyor. Eski istihkâmlar tahrîb olunmamış. Fakat mevzi hemen hemen terkedilmiş gibi idi. Zira büyük çaptaki toplar Edirne'ye gönderilmişti. Çanakkale'den veyahut Karadeniz'den diğer büyük topların gönderildiğini ümid ediyoruz. Si-

perler inşâsı için her tarafta gayretle çalışılıyor.. Şu şerâit dâhilinde 25-30 km. uzunluğa mâlik müstahkem bir mevkide yalnız mukaavemet etmek değil; hücûma teşebbüs ederek Bulgarlar'a belâ kesilmek bile mümkündür..

"5 Kasım 1912... Yolda Hadımköy'e giden bir piyâde livâsına rastgeldim. Yürüyüşündeki intizamı ile bana hüsn-i te'sîr icrâ etti.. Ben ciğerleri delik deşik olmuş veyahut göğsüne müteaddid kurşun yarası almış zâbit ve neferlerin üstü açık vagonlarda nakledilmeğe tahammül ettiklerini, bir kaç kilometreyi 3 veya 4 günde aldıktan sonra tedâviye nâil olduklarını gördüm. Binâenaleyh bir çok yaralılar, lâyıkıyle bakılmama, soğuk, şiddetli hava ve mahrûmiyetlere dayanamıyarak vefât etmişlerdir. Obüslerin sebebiyet verdiği tehlikeli yaralarını, kendi kendine pis paçavralar veyâhut çamaşır parçalarıyle saran neferler gördüm.. Tedâvî yerinde su bile bulunmadığından, bunları çekip koparmak lâzım geliyor.. Türkler'in harbin ilk safhasını kapadıkları kabul olunabilir. Bundan sonra tekrar taarruza geçebilmeleri mümkün görünmüyor. Bu şerâit dâhilinde, bu güzel ordunun vaktinden evvel mahvolması sebeplerini, bu ana kadar misli görülmeyen böyle bir felâketin mes'ûliyeti kime teveccüh edecektir? Şark Ordusu'nun tahşîd mıntıkası pek çok garbda bulunuyordu ve cephe çok genişti.. Son dakîkaya kadar harb gayr-ı muhtemel görünmüş idi.. Hattâ nizâmiye efrâdı bile terhîs edilmişti. Seferberlik emri verildiği zaman, düşman, Türklerin kazanamıyacağı bir fâikiyeti hâiz idi..

"Kumandanlığın bir taraftan Abdullah Paşa, diğer taraftan Harbiye Nâzırı'na tevcîhi keyfiyetinin müstelzim-i şeâmet olup olmadığı cây-ı suâldir.. Nîzamiye kıtaatı iyi idi. Güzel techîz olunmuş ve kâfi şekilde tâlim ve terbiye edilmişti... Yemen, Havran, Trablusgarb, Arnavutluk gibi mütemâdiyen vukû bulan askerî hareketlerde mahv ve nâbud olmuş muallem redif askerinin fıkdânı sebebiyle zabt-u rabt-ı askerînin zararına olarak tâlim ve terbiyesi olmayan efrâd silâh altına dâvet edilmeğe mecbûriyet hâsıl olmuştu.. Erzak ikmâli husûsunun te'mîn için hiç bir şey düşünülmemişti. Ne seyyar mutbaklar, ne de seyyar ekmekçi kolları vardı. Her şeyden evvel, müsâdeme mıntıkası dâhilinde erzak depoları teşkîl etmek düşünülmüş.. Cephâne ikmâli işi, anladığımız mânâda te'mîn edilmemiştir.. Ben her muhârebenin cereyanı esnâsında, mühimmât arabalarının geride kalmasından dolayı, topçuların dahi cephânesiz kaldığını gördüm. Çabuk endaht edildi, bu suretle elde bulunan cephâne vakitsiz sarfolundu.. Sıhhî hizmetlere gelince: Pek az tabîb vardı; mevcut olanları da malzemelerini nerede bulacak-

larını bilmiyorlardı. Hiç bir noktada ve emîn mahallerde, su ve nakliye vasıtaları ile mücehhez pansıman postaları te'sîs edilmemişti. Bu sebeple ateş hattı o nisbetle zayıflıyor ve mâneviyat sarsılıyordu.. Telgraf ve telefonla olan muhâberât gayr-ı kâfi idi. İki tayyâre, ilk günden itibâren işletilemedi. Miktarı az olan otomobiller, çamurlu yollarda hiç bir şeye yaramıyordu. Telsiz telgraf muhtelif karargâhları birbirine rabtediyordu. Emirlerin yazılması gâyet yavaş; ulaştırılması ve teblîği ise bî-karardı.. Müteşebbislik, maiyet kumandanlarında aslâ görülmedi.. Yürüyüşte emniyet tertîbâtı yoktu.. Kolordular arasında irtibat, kıtaat arasında olduğu gibi idi; yâni yoktu. İleri karakol te'sîsine fâidesiz nazarıyle bakılıyordu. Cüz'-i tamlar tedrîcen gelip, arz-ı vücûd ettikçe muhârebeye gidiyordu. Ya oldukları mahalde harbediliyor veyahut ric'at ediyorlardı.

"Aynı hataları, Bulgar ordusunda da tarassud ettim: İki taraf ansızın birbiri üzerine düşüyor ve süngü süngüye müsâdemeye sebebiyet veriliyordu..

"Harbi kaybeden Türk askerleri değildir; fakat ihtiyaçlarını temin etmeği düşünmeksizin, onları harbe sürükleyen mes'ûl kumandanlardır. Küçük rütbede bulunan zâbitler arasındaki telefatın çokluğu -zirâ burada neferlerin telefâtından bahseden kim?- onlar tarafından kıt'aların, şeci bir şekilde kumanda ve idâre edildiğini bir gün meydana çıkaracaktır.."

Bu müşâhedeler ve mütâlaalar, Lüleburgaz'daki ric'atin, ne elîm bir bozgun hâlinde cereyan ettiğini ve Osmanlı ordusunun hangi şartlar ve noksanlar içinde harbettiğini dile getirmektedir. Bereket versin ki, düşman, tâkibde bulunamamıştır. Karargâh-ı Umûmî'de küçük rütbeli bir zâbit olarak vazîfe gören Nihad Bey:

"2 Kasım 1912 günü gittikçe sinirlenen Umûmî Karargâh bir an evvel Çerkesköy'den kaçmağa göz dikmişti.. Firârîler toplandıkça heyecan ziyâdeleşmiş; demiryolu memurları hareket için sıkıştırılmış; trenin derhal tahrîki istenmişti. Fakat bu trenle kaçabilmek bir mesele-i azime idi.. Karargâh-ı Umûmî treni, çıkmaz sokak gibi bir kör hattın sonuna çekilmişti. Bir çok manevralardan sonra İstanbul'a mütevecci-hen hareket etmiştik. Esnâ-yı harekette şu manzara pek hayret-âmîzdi: Trenin etrafına binlerce silâhlı, silâhsız, perâkende efrâd dolmuş, hareket hazırlığını seyrediyordu. Tam hareket başlayınca, bunlar âdeta bir ağızdan 'Yuhaa! Paşalar kaçıyor!..' diye bizi, tam yerinde alkışlamağa başlamışlardı; teessür ve hicâbımızdan hep saklanmıştık!"

demektedir. Gerçi Karargâh-ı Umûmî bu alkışı (!) hak etmiştir. Fakat bunun efrad tarafından yapılması çok acıdır. Ordudaki disiplinsizliğe, kumandanların asker üzerinde nufûz te'sîs edemediklerine ve iki taraf arasındaki zihniyet zıddiyetine de işâret etmektedir.

Bu sırada İstanbul'da tevâli eden mağlûbiyet haberleri üzerine Gâzi Ahmed Muhtar Paşa istifâya mecbûr edilmiş ve Kâmil Paşa sadârete geçmiştir. Kıbrıslı, hemen teşebbüsü eline almıştır (29 Teşrîn-i evvel 1912).

Son Lüleburgaz mağlûbiyetini bildiren Başkumandan Vekîlinin raporu üzerine 2 Kasım 1912 târihli Meclis-i Vükelâ cevâbı gelmiştir. Bunda "Telgrafnâme-i devletleri Meclis-i Vükelâ'da okundu. Vaz'iyet-i hâzıra-i siyasiyemize nazaran Şark ordumuzun, Bulgarlar'a karşı muvaffakıyeti, hiç olmazsa bir mevki-i müstahkem tutarak aylarca şedîd mukaavemeti te'mîn olunabildiği halde, düşmanlarımızın menâbi-i askeriye ve iktisadîye ve mâliyesi haleldar olacağından, bu kadar müddet harbde sebât etmiyerek müsâlahaya tamâmiyle mecbûr olacakları; husûsan garb ordusu dahi bir iki hatt-ı müdâfaa te'sîsiyle Makedonya'nın tamâmen düşmanlarımızın yedine geçmediği ve bu noktaların zabtı müşkil bulunduğu, isbata muvaffak olunduğu surette, şerâit-i sulhiyenin tahfif-i mazarratı mümkin olabileceği ve Şark ordularımız hudâ nekerde bir ric'at-i gayr-ı muntazama ile düşman tarafından İstanbul'a kadar tâkib olunduğu takdirde ise şerâit-i sulhiyenin pek muzır bir şekil iktisab ederek teşebbüsât-ı siyâsîyenin müsmi olamıyacağı anlaşıldığından vaziyet-i hâzıra-i askerîyemizin mâhiyet-i hakîkîyesi kemâl-i hakkiha bilinerek işin cihet-i siyâsîyesi ona göre idâre olunabilmek üzere." bâzı suallerin cevaplandırılması istenmektedir. Bu sualler 6 madde hâlinde toplanmış ve acele cevap verilmesi bildirilmiştir. Başkumandanlık Vekâleti, henüz vaziyet tam bir vuzuhla anlaşılmadan, "Şark Ordusu bize müsâid bir surette harb etmekte iken, dün gayr-ı muntazam bir şekilde firar hâlinde ric'ate başlamış ve esnây-ı ric'atte kıtaat yekdiğerine karışmış ve perîşân olmuş bulunduğundan, o cihette ümid-i muvaffakıyet munkatı' olmuştur." diyerek, sualleri cevaplamıştır. Bunda hiç bir hesaba ve kitaba dayanmadan Şark ordusu zâyiatının "20 bin raddesinde" olduğu da söylenmiştir. Sualler ve cevaplar şöyledir:

Sual "1) Garb ordumuzun bir iki noktaya cem'i ile orada bir Plevne vücûda getirerek Makedonya'da temdîd-i mukaavemet mümkin değil midir?"

Cevap "1) Plevne'de kuvve-i mânevîyesi mütezelzil olmamış bir ordu bulunduğu ve o esnâda kıla-i erbaa dâhilinde ve Şıpka'da kuvây-ı mühimme-i Osmâniye düşmanı sarsmakta devam ettiği halde, Garb ordusu bilâkis düş-

man önünde ric'at ederek sarsılmış ve ekser kıtaatı firâr hasebiyle pek zaîflemiş bir ordu bulunduğuna binâen, o cihette bir Plevne vücûda getirmesi mümkin değildir. Vâkıa Yanya ve İşkodra henüz düşmana karşı mukaavemette berdevamsa da, bunların asıl Garb ordusuyla münâsebetleri dolayısiyle harekât-ı askerîye üzerindeki tesirleri mefkuddur."

Bu cevap esas noktaları ile doğru olmakla berâber, Sadrâzam'ın sorduğu şey, sulh müzâkerelerine esas olmak üzere yapılacak müdâfaa ve direnmedir. Nitekim İşkodra ve Yanya müdâfaaları, Sadrâzam'ın fikrindeki isâbeti gösterrmiştir. Esas ve tesirkâr muhârebe Şark Ordusu cephesinde olmakla berâber, Yunan ordusunun kısm-ı küllîsini, Karadağ ordusunun tamâmını tutan ve Sırp ordusu kuvvetlerinin bir kısmını üzerine çeken bu müdâfaa mahallerinin mevcûdiyetini küçümsemek de doğru değildir. Bunlardan, bilâhare vücûda gelen ahvâl sebebiyle maalesef istifâde edilememiştir.

Sual "2) Şark Ordumuzun I. ve II. kısımlarının el-yevm tutmuş oldukları hatlar ne dereceye kadar kaabil-i müdâfaadır; kuvve-i imdâdîye almak husûsunda tarafeyn ordularının farkları nedir?"

Cevap "2) Şark Ordusu'nun Çatalca hattında cem' ve tevkîfi bile ancak geriden tâze kıtaat celbi sâyesinde kaabil olabilir. Ancak Bulgarlar'ın Makedonya'dan getirecekleri 3-4 Bulgar ve Sırp fırkasıyle 100 bin kişi ile takviye-i kuvvet eylemelerine karşı bizim ancak Erzurum'dan kaabil-i sevk iki fırkamız, yâni 15 bin kişi kalmıştır. Suriye'den gelecek fırkalardan kolera hasebiyle sarf-ı nazar edilmiştir. Bittabii Üçüncü Müfettişlik'ten, yâni Şarkî Anadolu'dan diğer kıtaatın celbi oranın boş kalmasını mûcib olacağından mâada, bu harbe iştirak için vakit dahi müsâid değildir."

Şu cevaptan anlaşıldığı üzere, Başkumandanlık Vekâleti bedbîndir ve harbin devamından netîce alınacağına kaani değildir. Düşmanın kuvvetini büyülttüğü gibi, kendi imkânlarımızı da küçültmektedir. Verilen rakamların bir hesâba dayandığı söylenemez. Fakat bu makaamın asâbının muhtel olduğu, derin bir çöküntüye ve bedbinliğe kapıldığı anlaşılmaktadır.

Sual "3) Bulgarlar'ın alabileceği kuvve-i imdâdiyeye mukaabil ordumuzun takvîyesi olmadığı halde ne yapılacaktır?"

Cevap "3) Bu halde ordunun Çatalca hattında iâde-i intizâmı mümkin olursa, orada müdâfaadan başka yapılacak bir şey kalmamıştır."

Buradan anlaşıldığı üzere, Başkumandanlık Vekâleti Çatalca'da bile müdâfaanın yapılabileceğine kaani değildir. Vukuat bu görüşü tamâmen nakzetmiştir.

Sual "4) I. veya II. Şark ordumuzun biri hüdânekerde bir adem-i muvaf-

fakıyete uğrarsa mezkûr ordular, hangi hatt-ı müdâfaaya çekileceklerdir ve bunlar muntazaman ric'at edebilir mi?"

Cevap "4) Şark ordusu zâten gayr-i muntazam ve karışık bir surette ric'at etmektedir. Şimdiden sonra bu ric'at bir kat daha intizamdan ârî olacaktır."

Sual "5) Çatalca'nın te'mîn-i müdâfaası ne kadar askere ve ne miktar topa mütevakkıftır? Bugün orada ne kadar asker ve ne miktar top vardır? Üst tarafı ne kadar müddet zarfında nerelerden gönderilecektir? İcâb eden tertîbât ve ihkâmât icrâ ve ikmâl edilinceye kadar Şark ordularımızın Bulgarlar'ı tevkîf ve işgal ederek Çatalca'yı suret-i mutlaka ve mükemmelede ihkâm ve müteassirü's-sukuut bir hâle ifrağ edebileceğimiz te'mîn olunabilir mi?"

Cevap "5) Çatalca'nın te'mîn-i müdâfaası için şimdi elde mevcud kuvve-i askeriye ile Erzurum'dan gelmekte olan iki nizâmiye fırkası, derece-i kâfiyede olması muhtemelse de bunların orada tevkîf ve iâde-i intizam edebilmeleri (için), işbu kuvve-i askeriyenin toplarını dahi berâber getirebilmesi şarttır. Halbuki yağan yağmurlardan dolayı, yolların batak bir halde olmasından nâşi topların bir kısm-ı âzamı terkedilmiş olduğundan, kısm-i cüz'îsinin Çatalca hattına getirilmesi me'mûldür. Elyevm Çatalca'da 4-5 batarya kadar top varsa da eski usûldendir. Orada Dersaâdet'te bulunan taşralı efraddan teşekkül etmiş iki redif fırkası dahi varsa da kıymet-i harbiyeleri yok demektir. Oraca yapılacak tahkîmâtın ikmâline kadar Şark ordusunun Bulgarlar'ı tevkîf edemiyeceği izâhat-ı mesrûdeden müstebân olmuştur."

Sual "6) Muhârebeye nihâyet verilmek üzere icap eden teşebbüsât-ı siyâsiye bilâ ifâte-i vakit lâzım mıdır?"

Cevap "6) Bu hallere göre harbe nihâyet verilmek üzere icab eden teşebbüsât-ı siyâsiyenin, bilâ ifâte-i vakit icrâsı lâzımdır. Çatalca hattının tertîbât ve ihzârâtı görülmek üzere bugün Hadımköyü'ne hareket edileceği ma'rûzdur."

Sadâretin kanaatleri ile Başkumandanlık Vekâleti ve Karargâh-ı Umûmî'nin görüşlerini ortaya koyan bu iki telgraf çok enteresandır. Bundan çıkan bâzı netîceler vardır: Sadâret ve Meclis-i Vükelâ, artık asker âzaya sâhip olmamakla berâber, siyâsî ve askerî vaziyeti çok daha iyi görmektedir. Muhârebenin siyâsetle münâsebetini daha iyi idrâk etmektedir. Sadârete göre, harb, bir yıpratma harbidir ve bunda mukaavemet ve sebat asıldır. Düşman blok, iktisadî imkânları, askerî ve mâlî kaynakları itibâriyle, böyle bir harbe mütehammil değildir. Bunlara nisbetle daha güçlü durumda olan Devlet-i Aliyye'nin sebât ve mukaavemeti, düşman blokunu parçalayabilir ve

siyasî netîce de o nisbette zararsız olabilir. Sadâret bunun için kat'î bir müdâfaa istemekte ve burdaki gâlibiyeti siyâset sahnesinde devşirebilmeyi arzu etmektedir. Yine Sadaret'e göre, bunun yapılmaması, memleketin idâm hükmünü imzalamak demektir. Buna mukaabil "hey'et-i âliye-i askeriye" ise şimdiye kadarki muhârebelerin muvaffakıyetsizlikle netîcelendiğini söyleyerek, artık hiç bir ümit kalmadığına, vakit kaybetmeksizin sulh teşebbüsüne geçilmesi lâzım geldiğine kaanidir. Her halde ümidini tamâmen yitirmiş ve kendini tam bir bedbinliğe kaptırmıştır. Başkumandanlık ve Sadâret sonuna kadar ayrı düşünmekte devam etmişlerdir. Sadâret "Mutlaka Çatalca'da mukaavemet etmelisiniz ve muvaffak olmalısınız." derken, Başkumandanlık ve Karargâh-ı Umûmî "Hayır yapamayız." demekte ısrar etmiştir. Cevaplarda "Siz bu askerî işi bilmezsiniz." gibi bir hava da sezilmekte ve Sadrâzam'a hafif yollu ders vermeğe kalkılmaktadır.

Bu ayrı kanaatlerin serdi devam ederken, Çatalca muhârebesi kendiliğinden olmuş bitmiş ve Sadrâzam'ın haklılığını ortaya çıkarmıştır. Şimdi Şark Ordularının Çatalca gerisine ric'atini kısaca gözden geçirelim:

II. Şark Ordusu karargâhı ve buna bağlı III. Muhtelit Kolordu 4/5 Kasım 1912'de tam bir inhizam ve dağılma hâlinde Saray'a akmıştır. Sûret-i umûmîyede hiç kimse ric'at emri almadığı halde, büyük küçük herkes Saray yolunu tutmuştur. Bu sırada Mahmud Muhtar Paşa II. Şark Ordusu Kumandanlığı'na tâyin edilmiş; o da ric'at emrini Saray'da almıştır. Bu arada ise kumandanlar kıt'alarını kaybetmiş ve onların nerede olduğundan bile habersiz kalmışlardır. Konya Fırkası kumandanı Cemal Bey (Paşa) bile 4 Kasım 1912 târihli bir raporunda "31 Ekim'den beri her gün başka taburlara kumanda ettim; III. Kolordu muhârebesinin sağ cenâhını idâreye çalıştım; hezîmet üzerine Saray'a geldim. Şimdi Konya taburlarının nerede olduklarını bilmem." demektedir. Bu husus, ric'at denilen şeyin ne olduğunu açıkça göstermektedir.

Bu esnâda çekilme emri almamış bir kısım kıt'alar ise düşmana şiddetle mukaavemet etmişlerdir. Önden çekilmekte olan kuvvetler, arkadan gelen kendilerine mensup birlikleri düşman zannederek, yeni bir paniğe vücut vermişlerdir. Bunun sebebi irtibatlı ve nizamlı bir çekilme yapılamaması ve kumandanların, askerden daha fecî olan telâşıdır. Bu telâş, berbad karışıklıklara sebebiyet vermiştir.

2 Kasım 1912'de Başkumandanlık Vekâleti'ne, I. Şark Ordusu'na mensup IV. Kolordu Kumandanı Abak Ahmed Paşa'dan bir rapor gelmiştir. Bunda ric'at emirlerinin itâsı tenkîd edilmekte, asker kusurlu bulunmakta, "Bu askerle kolorduya tevdî olunacak vezâifin ifâsının imkânsız olduğu" söylen-

mektedir. Nihad Bey bu raporun altında yatan şeyin "Kolordu kumandanının mes'ûliyetten, işten, vazîfeden kaçmak ve oturmak istemesi" olduğunu yazmakta ve "Hiç olmazsa etrafı bulaştırmadan bunu açıkça söylemeliydi." demektedir.

4 Kasım 1912'de umûmî vaziyet, şöyle hülâsa edilebilir: "Azîm bir perâkende ordusu şimdiden İstanbul surlarına ve Çatalca'ya dayanmağa başlamıştır. Maahaza, düşmanın atâleti sâyesinde bu ordu enkâzı, artık tam bir imhâ ve esâretten yakasını kurtarmış ve hey'et-i umûmîyesiyle düşmanın kolayca yetişemiyeceği bir sahaya çekilmiş bulunmaktadır."

5 kasım 1912'de II. Şark Ordusu kumandanı, düşmanın tâkip etmemesi üzerine fikrini değiştirerek, müdâfaa ve sebât edilmesi görüşünü müdâfaaya başlamıştır. Mahmud Muhtar Paşa kitâbında "26 Teşrîn-i evvel 1328 (8 Kasım 1912) sabahı Çatalca civârını bi'l-istikşâf, bunun fevkalâde bir sevkülceyş ileri mevzii olduğu ve ahvâl müsâid olursa asıl muhârebenin dahi burada verilebileceği pîş-i teemmüle alınarak, buranın ihzârı ve bir fırka ile işgâl ve tahkîmi münâsib olacağı, o akşam Hadımköyü'nde görüştüğüm Başkumandan Vekili'ne bâ-rapor beyân olundu (Bu yer İncikler köyünün cenubundaki tepeden başlayıp İlcan köyünün 1 km. kadar cenûb-ı şarkîsine kadar uzanan mevzidir). Fakat Karargâh-ı Umûmî'ce Bulgarlar'a mukaavemet pek müteassır olacağına dâir hâsıl olan kanaat, bütün ordunun Çatalca gerisine çekilmesini müstelzim oldu." demektedir. Halbuki aynı zat, bundan 8 gün evvel, Abdullah Paşa'nın bedbinâne telgrafı ile birlikte sadârete "Gerçi yeniden çalışmağa başladık; fakat istikbâlden ümitvar değilim." demişti. Yeni düşüncesi, harb esnâsında kanaatlerin, ümit ve ümitsizliklerin nasıl birbiri ardınca değiştiğini göstermektedir. Bunu harb hâlet-i rûhiyesine bağlamak lâzımdır. Maamâfih, aynı zamanda Kabîne'de bulunan Mahmud Muhtar'ın, Abdullah Paşa ile birlikte Başkumandan Vekili'ne karşı siyasî bir manevra çevirdikleri de unutulmamalıdır. Devlet ve milletin, ölüm kalım imtihanında böyle siyasî entrikaların düşünülmesi de çok câlib-i dikkattir ve çok acıdır. Ne ise...

Bu zikredilenlerden Karargâh-ı Umûmî'nin, Çatalca'da bile mukaavemetin muvaffak olamayacağı kanaatine saplandığı görülmektedir.

5 Kasım 1912'de IV. Kolordu Kumandanı Abak Ahmed Çorlu'dan Harbiye Nâzırı'na şu telgrafı çekmiştir:

"Bir kısım düşmanın, bir kısım kuvvetle denizle Çorlu arasında ilerliyerek sol cenâhımızı tehdîd ettiği yolunda bir haber aldım. Bunun,

gece Karakenan'da olan süvâri fırkasının değil, bir memleket hâini tarafından vâki ihbâra müstenid olduğunu anladım. Çünki düşman hâlâ Lülẹburgaz'dadır. Şark Ordusu Karargâhı'nın büyük bir mechûliyet içinde bulunduğu ve bu mechûliyetin maalesef İstanbul'a kadar sirâyet etmiş olduğunu hissetmekteyim. Aç, susuz, Lüleburgaz'da 64 saat sebat eden ve düşmanı mağlûb ve perîşan edeceği sırada, yine vaziyet-i hakîkîyeden haberdar olmamak dolayısiyle bir emirle geriye çektirilen bu ordunun hâli, aynen Bulgar ordusunda da vâkidir. Düşman o kadar âtıldır ki, ihtiyâr eylediğimiz bir çok hatalardan, yan yürüyüşlerinden istifade edememiş, her noktayı, tahliyemizden belki 24 saat sonra işgâle cür'et eylemiştir.. Korkak bir düşman karşısındayız. Vaziyet ve ahvâli avcı hatlarında idâre-i harb eden (!) kolordu kumandanlarından sorarak milletin mukadderâtına ona göre hüküm verilmesini istirham ederim (!). Emînim düşman ordusu gece yürüyüşü yapamaz; İstanbul'u tehdîd edemez. Ordumuz ise Çatalca hattında biraz karnı doyarak iâde-i intizam ederse, o kadar emînim ki Bulgaristan'a kadar girebiliriz (!).. Her halde harbe nihâyet vermeden evvel, bir kere daha tecribe-i mukadderât edilmesi mütâlaa ve kanaatindeyim.."

Bu rapordaki esas mütâlaalar ve düşmanı tavsîf şekli doğru olmakla berâber; Paşa maalesef, bu sözlerin adamı değildir. Vazîfe ânında sebâttan, soğukkanlılıktan ve basîretten mahrumdur. Mes'ûliyeti üzerinden atmak için, bâlâpervâzâne atmaktadır. Nitekim Nihad Bey, bu mütâlaaya "A Paşam! 17/30 Teşrîn-i evvelde ordu kumandanını, duramam diye sıkıştıran acaba kim idi?" suâliyle cevap vermektedir. İşte böylece Şark Ordusu, kolorduları arasındaki irtibatsızlığa, kumandanlar tarafından sevk ve idâre edilmemesine rağmen kendi başına ve tabiî pek nizamsız, hattâ yer yer bozgun ve panik halinde Çatalca gerisine çekilmiş ve ordu döküntüleri İstanbul'a kadar dayanmıştır. Bu esnâda Hadımköyü istasyonunda, belli başlı üç ifraz hattından birini körleterek çalışmaya başlayan Büyük Karargâh-ı Umûmî ile Sadâret arasında mukaavemet mevzuunda münâkaşalar cereyan etmeğe başlamıştır. Nitekim 4 Kasım 1912 günü saat 17'yi biraz geçe, Maârif Nâzırı Şerif Paşa, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'yı bizzat makine başına çağırmış ve şu suâli sormuştur:

"Çatalca hattında hiç olmazsa 6-7 gün mukaavemete imkân var mıdır? Meclis-i Vükelâ kararıyle buna cevâb-ı kat'î bekliyorum."

Başkumandan Vekili bu suâle *"Ordu henüz hâl-i ric'attedir. Çatalca hattına tecemmü'ü ve düşmanın gelip müsâdemâta başlaması 5-6*

güne mütevakkıf olduğu tahmîn edilmektedir. Ordu ric'atlerde düşmana çok top terketmiş olduğundan Çatalca'da sebât ve mukaavemetin derecesi, birlikte getirebileceği top ve eslihânın miktarına ve meşhûd olacak ahvâl-i rûhiyeye tâbi olduğundan, şimdiden bir şey kestirilemez." yolunda cevap vermiştir.

Fakat, meşkûkiyet belirten bu cevapla iktifâ etmemiş; erkân-ı harb binbaşısı Kütahyalı Âsım Bey ile Sadâret'e elden bir tahrîrât göndermiştir. Bunda hülâseten:

"Hal-i metrûkiyette kalmış Çatalca hattının, bir kaç gün içinde usûl-i cedîdeye tevfikan tahkîm ve teslîhi mümkin olamıyacaktır. Zâten şimdi, bize adeden fâik olan düşman, Makedonya cihetinde serbest kalan kuvvetini şimendiferle bu tarafa getirerek, fâikiyetini büsbütün tezyîd edebilecektir. Bizim şarkî Anadolu'dan ancak 15-20 günde getirebileceğimiz 15-20 bin kişilik imdad kuvveti ile ihrâz-ı tefevvuk etmekliğimiz kaabil olamıyacağından, yapılacak muhârebenin netîcesi meşkûktur. Bilâkis böyle bir muhârebe netîcesinde ordunun büsbütün dağılması ve düşmanın bilfiil pâyitahta girmesi gibi, maazallah pek elîm ve vahîm ahvâl tahaddüs etmesi muhtemeldir. Binâenaleyh şimdiye kadar yaptığı müteaddit huruçlarda muvaffak olmuş olan Edirne mevki-i müstahkemi ile berâber İşkodra, Manastır, Yanya ve Selânik mevkileri daha elimizde iken ve Bulgar ordusu İstanbul'un pek yakınında bulunan ve kapısı demek olan Çatalca önlerine kadar gelip pâyitahta karşı bir vaz'-ı tehdîd almadan ve ordumuz büsbütün dağılmadan evvel, devletçe harbe nihâyet verilmesi, ahvâl ve şerâit-i hâzıra tahtında en sâlim bir hareket olmak üzere görülmektedir. Buna nazaran hükûmet-i seniyenin iktizâ eden tedâbir-i siyâsiyeyi ittihaz etmesi taht-ı vücûbdadır." denilmektedir.

Fakat Kâmil Paşa ne de olsa Sultan Hamîd sadrâzamıdır ve kendinden çok aşağı gördüğü bir Bulgar emîrine baş eğebilecek, Bulgarlar'ın pâyitaht önüne gelmelerini hazmedebilecek bir adam değildir. Balkan blokunun ne gibi zaaflarla malûl olduğunu da iyi bilmektedir. Bunun için hemen teşebbüse geçerek, İstanbul'da mevcut olan mütekaaid veya vazîfe başındaki askerî ricâli Bâbıâli'ye dâvet ederek, kabîne ile birlikte bir meşveret meclisi toplamış ve mevcut askerî vaziyeti görüşerek mukaavemet kararı almıştır. Bu karar, bir mazbata hâlinde 4 Kasım 1912 gecesi, topçu mirlivası İbrahim Paşa ile Hadımköyü'ne gönderilmiştir. Bu hususta Nâzım Paşa'ya yazılan sadâret tezkiresinde "Ordu erkânından, ümerâ ve zâbitandan icâb edenlerin nezd-i âlîlerine hemen celb ve cem' edilerek mazbatanın kıraatı ile vâki olacak

mütâlaatın bi'l-etraf ve vâzıhan iş'ârı" istenmektedir. Çok uzun olan mazbatada Başkumandan Vekili'nin Çatalca hattında düşmana mukaavemetin mümkün olmadığı kanaati tenkîd edilmekte, "Çatalca hattında bulunabilecek kuvvetin en az 100.000 kişi olacağı, Dersaâdet'ten ve Karadeniz iskelelerinden peyderpey gönderilen kuvvetlerle her halde 165.000'e iblâğ edileceği, hat'da yapılacak ihkâmâtın istikaamet-i fennîye ve cesîme vücûda getirmek olmayıp, ara siperleri ile topların müsâid mahallere yerleştirilmesinden ibâret bulunduğu, elde 100 top kalmış olsa bile, İstanbul'dan gönderilmekte olan 140 top ve obüsün bunlara inzimâmı ile 240'ı bulacağı, Karadeniz ve Marmara sâhillerine ikaame edilecek sefâin-i harbiyenin toplarından da istifâde edilebileceği, ordunun pâyitahta yakın olduğundan yiyecek, gıda ve mühimmât sıkıntısı çekmiyeceği, buna mukaabil merkezlerinden uzakta kalmış Bulgarlar için meselenin ber'akis olduğu" söylenerek şöyle denilmektedir:

"Mukaavemet, menâfi-i vataniyeye ne derece muvâfık ve aksi ise ne derece muzır ve vahîm olacağı müşârünileyhçe anlaşıldıktan sonra, ordu hey'etiyle bi'l-istişâre vâki olacak mütâlaatın muvazzahan bildirilmesi lüzûmunun iş'arı, maahâza gerek Bahr-i Siyah iskelelerinden ve gerek Dersaâdet'te ve mevâki-i sâirede bulunan ve kaabil-i sevk olan kuvây-ı imdâdîyenin ve gönderilmekte olan top ve obüsle levâzım-ı sâirenin kemâl-i sür'atle irsâli ve askerin iâşesi pek mühim olduğundan îsâl ve tevzî-i erzak madde-i mühimmesinin her halde yoluna konulması ve mümkün olduğu kadar sıcak muayyenât verilmesi ve natûk ve efrâdın ahvâl-i rûhiyesine vâkıf ve nâfiz ulemâdan lâakal 100 kadar zevâtın serîan i'zâmıyle efrâda, anlıyacakları lisan ile nesâyih-i müessire ifâsı ve zâbitan kadroları pek noksan olduğundan lüzûmu kadar zâbitan behemehal âcilen gönderilmesi ve alaydan yetişmiş ve harb meydanlarında ehliyet ve hüsn-i idâreleri görülmüş erkân-ı ümerâ ve zâbitândan münâsiblerinin kıtaata dâhil edilmesi pek müfîd netâyic hâsıl edeceğinden, bu evsâfı câmi olanların ordu-yı hümâyûna me'mûr edilmesi ve meydan-ı harbde bulunan ümerâ ve zâbitan ile çavuş ve başçavuşlardan yararlıkları görülenlerin terfii ile bu suretle teşvikat icrâsı, def-i firâra me'mûr kıt'alar teşkîli ve firârîlerin tecziyesi, Çatalca hattında teller ile iş'tial eder lâğımlar envâının âcilen vücûda getirilmesi, erzak ve mühimmât sevkiyât ve naklinin mutlaka tanzîm edilmesi, askerin muhâfaza-i sıhhatlerine pek ziyâde i'tinâ olunması ve Anadolu'dan daha ne kadar kuvvet celbi mümkünse kemâl-i sür'atle taraf taraf celb ve sevki ve bahren mümkün olduğu kadar kereste sevkiyle münâsip mahallerde barakalar ve zeminlikler vücûda getirilmesi

husûsunun Başkumandan Vekili Paşa ile Harbiye Nezâreti vekâletine tavsiyesi tezekkür kılındı."

Bu mazbatanın altında şu imzâlar ve mütâlaalar vardır: "Müşir: Mütekaaid Ahmed Fevzi, Mehmed Fuad, Ömür Rüşdî, Kâzım. Birinci Ferik: Süleyman. Mütekaaid ferik: Âbid, Ahmed Tevfîk, 'Müdâfaanın gayr-ı kaabil olduğu zannını muhâfaza ederim." Ferid, Ali Rifat, Mehmed İzzet, Mustafa Nuri, Danyal, Mütekaaid mirlivâ Sâmi, Ferik: Şâkir, Mehmed Tevfîk, piyâde reîsi Ferid, süvârî reîsi Cemil, jandarma kumandanı Nazîf, 'Netîcesi meşkûk müdâfaa tarafdarı değilim.' Cemil, 'Netîcesi meşkûk bir müdâfaadır.' ağır topçu mirlivâ İbrahim, Veli, Harbiye Nezâreti müsteşar muâvini Mehmed Tevfik, Erkân-ı Harbiye Reîs Vekili mirliva Zeki, Bahriye Müsteşarı Rüstem, 'Netîcesi meşkûk ve tehlikeli bir müdâfaa, pek de fâideli değildir.' Levâzımât-ı Bahriye reîsi Şükrü, Ahmed Fevzi, erkân-ı harbiye binbaşısı Ömer Lütfi, Âyândan Mahmud Şevket Paşa ile ferik Hüseyin Hüsnü Paşa dahi hazır iken, Şevket Paşa imzâlamadan savuşmuş ve Hüsnü Paşa rahatsızlığına binâen gitmiştir."

Burada görülüyor ki, eski müşirler ve yüksek rütbeliler müdâfaada umûmiyetle ısrar etmişlerdir. İşi meşkûk gören bir kaç adam çıkmıştır. Bu mazbatayı ve vazîfeyi alan Karargâh-ı Umûmî, kolordu kumandanlarından Çatalca hattında müdâfaaya tarafdar olup olmadıklarını sormuş ve bunlardan müştereken mütâlaalarını almıştır. Umûmiyetle mukaavemet tarafdarı olan kolordu kumandanlarının mütâlaaları nazara alınmadan karargâhtakilerin görüşleriyle iktifâ edilmiştir. Bu hususta tesbit ve tanzîm edilen mazbatada hülâseten şöyle denilmektedir:

> *"Çatalca hattına 165 bin asker ile 240 top tâbiye edileceği irsâl kılınan mazbatada zikredilmekte ise de, hakîkat-i halde bugün Çatalca hattına doğru çekilmekte olan I. ve II. Şark Orduları'nın mecmu' kuvveti 40-50 bini tecâvüz etmemekte olduğu gibi, İstanbul'dan gönderileceği beyân edilen 140 top ve obüsten başka hiç birisi buraya gelmemiştir. Bunların teşkîlâtı mefkuddur ve eski obüslerin kıymet-i harbiyesi sıfır derecesindedir. Elyevm mevcut topçu bataryaları zâbitanı hayliden hayliye zâyi' olmuştur. Gönderileceği beyân edilen 65.000 kişilik kuvvet dahi gayr-ı muallem efrâddan olduğu cihetle, bunların kuvve-i mânevîyesi muhtel olmuş olan Şark Ordusu üzerinde bir aksülâmel husûlüne muvaffak olmaları ve bir fâide te'mîn etmeleri muhtemel görünmediğinden ve zâten şimdiye kadar ordunun girdiği ahvâl bir mağlûbiyet netîcesi olmaktan ziyâde, askerin esbâb ve avâmil-i muhtelife te'sîriyle kuvve-i mânevîyesi bozulup bilâ-lüzûm dağılmalarından*

ileri geldiğinden ve kuvve-i manevîyedeki bu tezelzül bütün orduda umûmî olduğundan ve 2-3 günden beri meşhûd olmağa başlayan dizanteri ve şüpheli hastalık alâimi dahi ordunun hâl-i perîşânîsini büsbütün tezyîde sebep olacağı şüphesiz bulunduğundan, Bulgar ordusunun mühim bir kuvvetini Yunan donanmasıyle müttehiden Bolayır hattına sevk ederek Çanakkale istihkâmâtının gerisini almağa çalışması da muhtemel olduğundan, bu ahvâl ve şerâit dâhilinde Çatalca hattının müdâfaasına gayret olunmakla berâber, burada verilecek muhârebenin netîcesi meşkûk olduğu hakkında Başkumandan Vekili Nâzım Paşa'nın mütâlaatına tamâmiyle iştirak ederiz."

25 Teşrîn-i evvel 1328/7 Kasım 1912 saat: 10, dakîka: 45'de yazılan bu kararın altında şu imzalar vardır: "Birinci ferik Nâzım, Abdullah, Hâdi, ferik Ali Rıza, Ahmed Hamdi, mirliva Sâlih Hıfzı, Nuri, Ziyâ, Pertev, miralay Cevad, Ali Rıza, Subhi, kaymakam Hasan Cemil."

Tertîb edilen bu mazbata tamâmen bitik ve ümidini yitirmiş bir zihniyetin mahsûlü görünmektedir. Bununla birlikte Sadâret'e bir tahrîrât da yazılmış ve topçu mirlivâsı İbrahim Paşa'ya verilerek gönderilmiştir.

8 Kasım 1912'de I., II. ve IV. Kolordu kumandanlarından gelen cevaplar mukaavemet tarafdarı olmasına rağmen, sadârete bildirilmemiştir.

Bundan sonra Sadâret, düvel-i muazzama vâsıtasıyle sulh teşebbüsüne girişmiş; fakat bundan bir netîce alamamıştır. Bunun üzerine Başkumandanlık Vekâleti'ne 12 Kasım 1912'de, hülâsaten "Evvel ve âhir iş'ârınız üzerine bir iki gündür düvel-i muazzamanın tavassutunu istemek için yapılan teşebbüsâttan ümidbahş bir netîce hâsıl olmayıp, devletlerin bir müdâhale-i fiiliyede bulunmıyacakları münfehim olmasına ve Bulgar ordusunun Çatalca'ya takarrübüne mebnî bir tehlikeye mahal bırakılmıyarak iş'âr-ı devletleri veçhile harbe hemen nihâyet verilmesi zarûrî görüldüğünden, tarafeyn kumandanları arasında bi'l-müzâkere bir mütâreke akdi için Bulgar kumandanlığına emir verilmesi zımnında taraf-ı senâverîden Bulgar kralına telgraf keşide edilmiş olmakla şâyet memurlar gelirse bir taraftan müzâkereye başlanarak diğer taraftan müdâfaa esbâbının istikmâli" lâzım geldiğini bildirmiştir. Buradan da açıkça anlaşılmaktadır ki, hem Pâdişah, hem Sadrâzam, omuzu kalabalık fakat ümidini yitirmiş paşalar tarafından sulh dilenciliğine zorlanmış; pek şımarık ve ahlâken de sefîl olan Ferdinand'a mürâcaat ettirilmiş, âdeta yalvartılmıştır.

Bu sadâret tez tezkiresini alan Karargâh-ı Umûmî 12/13 Kasım günü "Hemen Bulgar kumandanına mürâcaat edeyim mi? Yoksa Bulgar memurlarının gelmesini mi bekleyelim?" suâlini sormuş; buna "Bir memur gönderil-

mesi ve mülâkat talep olunması, müzâkere için muktazî me'mûrîn-i siyâsiyenin İstanbul'dan gönderileceği" cevâbını almıştır. Nihâyet 14 Kasım 1912 günü Sadârete, "Bulgar kumandanı ile görüşüldüğü, onun şimdiye kadar Kral'dan bir emir almadıklarını bildirdiği" yazılmıştır. Bu defa Sadâret 16 Kasım 1912'de "Kral'dan aldığım cevâba göre muhâsımlar beyninde teâtî edilecek müzâkerâtın arasının uzaması muhtemel olduğundan ansızın hücûma karşı Çatalca'nın tahkîm ve müdâfaasına son derece ehemmiyet verilmesi, hâriciyenin iş'arı üzerine Meclis-i Vükelâ kararıyle teblîğ olunur." yollu bir emir göndermiştir. Yâni Pâdişah ve Sadrâzam'a zorla yaptırılan sulh dilenciliği Bulgar iştihâlarını artırmaktan başka bir işe yaramamış ve onların Çatalca'ya taarruzu göze almalarına da sebep olmuştur. Nitekim Ferdinand, bu sırada verdiği bir beyânâtta "Önümde bir Çatalca çiti kaldı; onu da bir tekmede yıkacağım, Ayasofya'da muhteşem dînî âyîne hazır olun." demiştir. Rus Çarı'nın hareketi durdurması lâzım geldiği hakkındaki ciddî notasına rağmen, Bulgar Kralı'nın bu beyânı, Osmanlı mürâcaatlarının iştihâyı ne kadar kabarttığını açıkça göstermektedir. Bulgarlar ancak Çatalca'ya taarruz edip muvaffakıyetsizliğe uğradıktan sonra mütârekeye yanaşmışlardır.

Türk ordusunun bu muvaffakıyetsizliği ve Bulgarlar'ın galebesi Rus siyâsîlerinde derin bir endîşe vücûda getirmiştir. Bulgaristan'ın bu kadar büyümesini istemiyen Rusya, bir takım tedbîrlere de girişmiş ve İstanbul'a asker çıkarmaya bile kalkışmıştır.

Yüksek rütbeli kumandanların şu bitkinliğine ve mânen çöküklüğüne rağmen, kısa müddet içinde ordu âdeta yeniden meydana çıkmış ve sadâret mazbatasındaki tahminler hemen tamâmen husûl bulmuştur. Nitekim Çatalca muhârebesinden bir gün evvel, yâni 16 Kasım 1912'de, mevcut asker 150 bine ve top da 234'e ulaşmıştır. Ayrıca hemen, 10.000 top mermisi gönderilmiş; İstanbul'da da 30.000 mermi hazırlanmıştır. Böylece top başına 200 mermi düşecek şekilde hazırlıklar yapılmıştır. Bilâhare Karargâh-ı Umûmî'ce mermi yokluğundan bahsedilmesi şâyân-ı teemmüldür.

Muhârebe hattında bulunan kumandanlarca vaziyet, bir taarruza geçecek kadar kuvvetli görülmeğe bile başlamıştır. Nitekim Mahmud Muhtar Paşa 13 Kasım 1912'de, mevziin müdâfaadan ziyâde taarruza müsâid olduğu teklîfini yapmış; fakat muvafakat edilmemiştir. Bu teşekkül eden kuvvet, muhârebeden daha fecî tahrîbât yapan koleraya rağmen tahşîd edilebilmiştir. O sıradaki kolera tahrîbâtının 40 bin askerimizi hâk-i helâke serdiği söylenmektedir. Binbaşı von Hochwächter'in günlüğünde koleranın tahrîbâtı, Çatalca hattındaki hazırlıklar ve muhârebe hakkında pek canlı müşâhedeler vardır:

"8 Kasım 1912: Harb sahasında koleranın tahrîbât yaptığını şimdi öğreniyorum. Bu hastalığı getiren Arab kıtaatıdır. Hastalık maatteessüf şiddetli şekilde seyrediyor. Henüz 400 kişi tecrîd edildi. Bu sârî hastalığın önüne geçileceği ümid ediliyor. Bir çok unlar, konserveler, tedâfüî malzeme, kalas tahtaları, tel örgüleri ve harb mühimmâtı toplanıyor.

"9 Kasım: Harbiye Nâzırı 10 adet Fransız tayyâresine mâliktir; fakat kullanmaya elverişli olup olmadığını bilmiyor.. Siperler için çalışılıyor..

"10 Kasım: Daha bu kadar top mevcut olduğunu görerek hayret ediyorum. XVII. Kolordu ile takviye edilen III. Kolordu 22 bataryaya mâliktir. Muhtar Paşa Vize büyük ric'atinde çamura batan ve terkedilen 6 bataryayı, adam gönderip kurtarmıştır. Tekerlekler çamurdan yapılmış bir tabla hâlinde bulunuyor; tekerlek parmaklığı artık görülmüyordu. Eski istihkâmların hiç bir kıymet-i harbiyesi yoktur. Her tarafta mahfûz siperler vücûda getirilmek için bir çok efrada lüzum gösteren ilerlemiş mahfuz tabyalar vardır. Bütün kuvvetlerimiz şimdi gelmiş gibidir. Düşman ağır hareket ediyor.. Yassıviran'da kolera var, bu günkü hasta sayısı 60'tır.

"11 Kasım: Hava çok sisli.. Hayvanla Kurukavak'a gidiyorum.. Hadımköy caddesi karmakarışık kıtaat ile doludur.. Ne hastalar, ne can çekişenler! Hepsi simsiyah kesilmiştir. Şâyet hastalık genişlerse artık yapılacak bir şey kalmıyacaktır.. Bulgarlar'ın vaziyeti de kolay değildir.. Osmanlı kuvve-i mânevîyesi daha hâlâ berbad.. İâşe için hâlâ hiç bir hazırlık yok.. Yassıviran üzerine yürüyüşe devam ediyoruz. Burada da manzara aynıdır. Her tarafta ölüler, hastalar! Yolu, ölmüş hayvanlar kapamıştır. Nisbî bir intizam dâhilinde Kurukavak'ta konaklayan kıt'alar karınca gibi çoktur.. Her cihetin müdâfaa hâline konması için aşk ve şevkle çalışılıyor.. İlerideki arâzî endahta mâni olacak mânilerden temizlenmiştir. Bu tedbîrin ormanla çevrilmiş olan sağ cenâhta tatbîki bilhassa istifâdelidir. Siperler kazılıyor, hattın merkezine 4 adet büyük çapta top yerleştiriliyor. Mesâfeler tâyin ediliyor, işâretleniyor. Her yerde mühimmâtın bol olduğu görülüyor.. Bu kadar vakte mâlikiyet, Türkler için ne saâdettir. Müdâfaa hattına giden yollar iyidir.. Her çeşit istihkâmlar telefonla karargâha bağlanmıştır.. Aç kalmış olan 2000 asker şimdi geldi; onlara yiyecek verildi.. Efrâd sinekler gibi düşüyor.. Aç olanlar koleralı gibi telâkkî olunuyor. Öldüklerine kanaat-i vicdâniye hâsıl etmeksizin üzerlerine klorür mahlülü serpiliyor; bu mahlül gözleri yiyor.. Edirne'nin vaziyeti iyi görünüyor. Şimdi-

ki halde bu kadar lekedar olan Osmanlı askerî nâmusunu bir dereceye kadar iâde ediyor.

"12 Kasım:.. Bir tepe üzerinde, muvakkaten âdi ve geniş bir hendek kazılıyor. Angarya hizmetine ayrılan askerler teskereler ile ölüleri taşıyor ve bu çukur içine atıyor. Bu çukurda ismi cismi bilinmeyen ne kadar insanın ebedî uykuya vardığını kim bilecek!.. Üçüncü defa olarak Bulgarlar, Türkler'i şiddetle sıkıştırıp tâkip etmemek, onların tensîk ve teşkîlâtlarına zaman bırakmak gibi büyük bir hatada bulundular...

"14 Kasım:... Kolera ve tifonun sebep olduğu zâyiât dehşetâverdir.. Ahvâl-i sıhhiye gittikçe fenâlaşıyor. II. Kolordu'nun geri taraflarında bir çok efrad gördüm. Hadımköyü'nün girişinde, bir kaç evi bulunan büyük bir tarla vardır. Ölüleri defne me'mur angaryacılar, cesedleri tarla dâhiline sıralıyorlardı. Bilâhare araba dolusu getirip yığın hâlinde atıyorlardı. Bu korkunç kümelerden katılaşan uzuvların zuhûr ettiği görülüyordu. Diğer hastalar hastahaneye giden yol üzerinde düşüp kalmıştı. Yolun diğer tarafında beyaz elbiseli neferler geniş bir çukur kazıyorlar. Bunlar yalnız, alelacele karşıdaki ölü deposundan getirilen mevtalar değil, araba katarlarının bilâ-fâsıla getirdikleri cenâzeler. Hepsi buraya atılıyor. Ancak istasyon etrafında biraz gezilebiliyor. Zaîf, korkudan gözleri dönmüş, yaprak gibi sallanan binlerce efrâd, vagonlara atlamak ümidiyle iki uzun trene doğru sürüne sürüne gidiyorlar. Vagonların çatıları üzerinde, âzaları acınacak surette sarkan ölüler henüz duruyorlar. Diğer cenâzeler, hat üzerinde yatıyor. Zâbitler ve tabîbler, görünmüyor.. Ova iniltiler ile dolu. Her tarafta başı boş köpekler ile karga sürüleri avlarının başına hücûm ediyor. Hava kokuşmuş; bu yerler artık büyük bir mezarlık hâlinde. Şu korkulu ve dehşetli manzaraları bir türlü unutamam..."

Bu müşâhedeler, askerimizin maddî şartlar itibâriyle ne derin bir sıkıntı içinde bulunduğunu, ne kadar köklü bir tevekkül ve gayretle düşman hücûmunu karşılamaya hazırlandığını göstermektedir. Nitekim düşman taarruzuna tekaddüm eden günlerde ordu mevcudu 125-130 bini bulmuştur. Ordu takrîben bir haftalık bir zaman zarfında, az çok meydana çıkmıştır. Yüzlerce taburun birbirine katılması suretiyle meydana getirilen teşkîlât, cidden güç bir iştir. Fakat orta kumandanların gayretiyle bu da tahakkuk safhasına girmiş ve artık kıt'aya benzer kuvvetler görülmeğe başlamıştır. İâşe meselesi tamâmiyle halledilememekle berâber, askere imkân nisbetinde sıcak yemek verilmiş; efrad dinlenmiş, az çok uyumuş; kendisini toprak siperde ve hâkim

bir mevzide görmüş; nefsine itimâdı artmıştır. Düşmanın pek yakında önündeki geniş düzlükten ilerliyeceği, kendisinin ise hâkim noktalarda bulunduğunu tayakkun ederek, harbe ısınmış, nefse ve silâha itimad uyanmıştır. Artık Kırkkilise ve Lüleburgaz'daki tesâdüfî muhârebe hâlinden tamâmen farklı bir vaziyet almış bulunmaktadır. Az çok tahkîmâtı da gören efradda, "Düşman Çatalca'yı geçemez." kanaati yerleşmiştir. Yüksek kumanda kademesi ise hâlâ bu görüşte değildir. Nitekim Nihad Bey: "Burada düşmanı durdurmak mümkün olacağına inanmıyanlar, yalnız karargâhlardı." diyerek, bu noktaya işâret etmektedir.

Şimdi, muhârebenin vukua geldiği "Çatalca Hattı" üzerinde durmakta fayda vardır. Bu müdâfaa hattının askerî kıymeti nedir? Faydaları ve mahzurları nelerdir? Önce bu suallerin cevaplandırılması lâzımdır. Büyük Çekmece ve Terkos gölleri arasındaki Çatalca müdâfaa hattı, kuş bakışı 29-30 kilometre uzunluğunda, Sancaktepe Kurukavak hatt-ı bâlâsına kadar vasatî 5 kilometre derinliğindedir. Çekmece'ye dökülen Karasu-Sazlıdere vâdisi, Dağyenice şimâline kadar mevziin önünü tahdîd eder. Buradan sonra, bir boyun noktasıyle Terkos Gölü mâilesi başlar. Bu göle dökülen Çerkesköy Deresi ve kolları, mevziin sağ cenâh önünü tahdîd eder. Bu vâdilerin hemen hepsi, 2-3 kilometre genişliktedir ve doğu sırtlarındaki müdâfaa hattının önünde az çok yeterli bir atış sahası vücûda getirir. Mevziin, bilhassa güney kısmı kuvvetlidir. Bu kısımda, mevziin hemen yarısına kadarki sahada, geçilmesi oldukça güç, yazın bile kurumayan bataklıklar vardır. Bunlar, taarruza geçen düşman kuvvetlerini oyalıyacak vaziyettedir. Ayrıca müdâfîler, muhâcimlere nisbeten üstün durumdadırlar. Çünkü karşı sırtlar uzak olduğu halde, müdâfaa sırtları yakındır. Bu sebeple düşman topçusu, açıkta mevzie girmek mecbûriyetinde bulunur. Arâzi ise, bu mıntıkada, hiç bir sütre arz etmez. Karşı sırtlardan inmek, ovayı ve vâdiyi geçmek, müdâfaa sırtlarına tırmanmak tamâmen ateş altında cereyân etmek mecbûriyetindedir. Mevziin sağ cenâhı ise, daha zayıftır. Çerkesköy vâdisi, daha dardır. Dağyenice doğusunda mevzi, ileriye doğru çıkıntı yaptığı gibi, buradaki boyun noktası da yaklaşmaya müsâiddir. Bu havâli, umûmiyetle fundalıktır ve ârızalar daha keskindir. Hatt-ı ictimâlarda bir hayli ölü zâviye kalmaktadır. Yalnız düşman, eğer gece yaklaşmazsa, burada da açıkta ilerlemek mecbûriyetindedir. Merkez ve güney mıntıkalarında müdâfaa sırtları düz ve ölü zâviyelerden ârî olduğu halde, kuzey kısımdaki sırtlar diktir. Huzmeli ateş bile her tarafı tesir altında tutamamaktadır. Karşılıklı sırtlar, aşağı yukarı aynı yüksekliktedir. Yalnız Çatalca güney-batısındaki sırtlar hâkimdir. Fakat uzak olduklarından ancak tarassud noktası olarak kullanılabilir.

Hülâsa olarak diyebiliriz ki, umûmî görünüşüyle bu müdâfaa hattı, fay-

daları mahzurlarından fazla ve "mutlak müdâfaa" için pek elverişli bir mevzidir. Ayrıca, derinliğine ve mıntıka-vârî tertîbât almaya da elverişlidir. Buna mukaabil en büyük mahzûru, karşı taarruzun, yâni müdâfîlerin mukaabil taarruzunun daha büyük müşkilâta tesâdüf etmesi ve sahanın manevraya müsâid olmamasıdır. Yâni mevzi, müdâfîler için, ancak mutlak müdâfaaya müsâiddir. Ayrıca iyi tarassud yerleri de azdır. Her yerde hemen kâfi derecede derinliğe sahip olması yüzünden, müessir yan ve arka ateşleri tanzîmi kaabildir. Böylece hey'et-i umûmîyesi itibâriyle kuvvetli bir müdâfaa hattıdır. 30 km. uzunluğunda, 5 km. derinliğinde, müdhiş bir ateş seddi ve sahası vücûda getirmektedir. Daha geride, müdâfaa hatları, göllerden serbest kalınca, ortalama iki misli uzunluğa mâliktir. Ancak Küçük Çekmece- Baruthâne Derbendi-Arnavutköy -Akpınar hattı ikinci bir hatt-ı müdâfaa olarak nazara alınabilir.

Çatalca hattında, karşılıklı iki düşman için, deniz hâkimiyeti ve çıkarma imkânı mevcut olmadıkça, kuşatma mevzubahis olamaz. Ancak cephe yarması tatbîk edilebilir. Bu da o günkü vâsıtalara göre güçtür. Türkiye, Bulgar-lar'a göre oldukça büyük bir deniz kuvvetine sâhip olmakla berâber, bu çeşit bir çıkarma ve kuşatma yapamamıştır. Somaki Şarköy çıkarması ise netîcesiz kalmıştır. Halbuki Bolayır ve Edirne'den yapılacak hücûm, kuzey ve güneyden donanma desteğinde yapılacak çıkarma, Çatalca'da kalkılacak mukaabil taarruz, iyi bir netîce aldırabilirdi. Bilâhare, Şarköy güneyinde böyle bir hareket düşünülmüş, fakat iyi hazırlık yapılmadığından, çeşitli hatalardan ve imkânsızlıklardan muvaffak olunamamıştır. Çatalca müdâfaa hattının fayda ve mahzurları, kısaca bunlardan ibârettir.

Bu müdâfaa hattının eski bir mâzisi vardır. Bizans İmparatorluğu zamanında dahi, I. Anastas devrinde (491-518 M.), Bulgar ve Slav veyâ barbar istilâlarına karşı, "Uzun Sur" nâmıyle aynı yerde bir müdâfaa seddi inşâ edilmiştir. Bizans târihçilerinden biri, böylece İmparator'un "Şehri, bir yarımadadan adaya döndürdüğünü" yazmaktadır. Fakat acele inşâ ve zelzelelerin vücûda getirdiği yarıkların, sura bağlanan ümitleri boşa çıkardığı kaydedilmektedir. Eserini, Balkan Harbi'nden epeyce sonra yazmış olan A. Vasiliev "Aşağı yukarı aynı yerde inşâ edilmiş olan modern Çatalca Türk istihkâmları, bugün dahi kalıntıları mevcut olan Anastas Suru'nun bir nevi tekerrüründen ibârettir." demektedir.

Osmanlı Devleti'nin haşmetli senelerinde, yâni kara ve deniz kuvvetlerimiz dünyanın en büyük askerî gücü iken, değil böyle bir hat'ta, hudutlar dâhilindeki kalelere bile ehemmiyet verilmemiştir. Bu da pek tabiîdir. Bunun için i'tilâ devri müverrihleri "Osmanlı kalelere ehemmiyet vermez, ordûlara ve askerî güce dikkat eder; parayı burc-u bârûya ve sûra sarfetmez." de-

mişlerdir. Hattâ diyebiliriz ki, Çatalca hattı, 1828 bile değil de ancak 93 Harbi esnâsında nazar-ı dikkati celbetmiştir. Çünkü Ruslar, küçük bir kuvvetle Ayastefanos'a, yâni Yeşilköy'e kadar gelebilmişlerdir. Bu sebeple 93 Harbi'nden sonra, hattâ harb esnâsında, bu mevziye ehemmiyet verilmiş; meşrûtiyetin ilânına kadar, geniş bir takım projelerle tahkîmine çalışılmış; fakat bitirilememiştir. Burada 29 tabya vücûda getirilmiş ve ağır toplarla techîz edilmiştir. 93 Harbi'nin acısını hiç unutmayan Sultan Hamîd'in, buraya verdiği ehemmiyet dikkate değer. Daha harb esnâsında, Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'yı İstanbul'a celbederek, Çatalca istihkâmları için vazîfelendirdiğini evvelce kaydetmiştik. Meşrûtiyetin ilânından sonra burası terkedilmiş; ağır toplar ve diğer silâhlar Edirne'ye nakledilmiştir. Bereket versin ki, buradaki tabyalar tahrîb edilmemiştir. Bunlar, hatta çekilen Osmanlı ordusunun yaptığı sahra tahkîmâtı için kuvvetli birer istinad noktası teşkîl etmiştir.

Askerliğimizi 1960'dan bir iki sene evvel, 33. Tümen Topçu Alay Karargâhı'nda yaptığımız için, mevkii az çok biliyoruz. Balkan Harbi'nden sonra bu hattın ehemmiyeti çok geniş şekilde kavranıldığından bir takım tahkîmât projeleri yapılmış ve teşebbüse geçilmiştir. Fakat bilhassa II. Dünya Harbi'ne tekaddüm eden senelerde ve muhârebe esnâsındadır ki, çok ciddî bir tahkîmâta gidilmiştir. Bir çok beton top mevzileri, makineli tüfenk yuvaları, koruganlar, tank mânialari, ateş tabyaları ve çeşitli sedler ile, mevki çok güçlü duruma getirilmiştir. Ayrıca kademeler hâlinde, derinliğine müdâfaa hatlarına da ehemmiyet verilmiştir. Askerî ricâlimiz tarafından, bu hattın fayda ve mahzurları dâima göz önünde tutulmuştur. Harb tekniğindeki ilerlemeler, silâhların ateş ve tahrîb gücünün artması, yâni tesirliliğinin fazlalaşması, bu teksîfî müdâfaa mevziinin mahzûrunu fazlalaştırdığından, ancak hîn-i hâcette kullanılacak bir geri hattı olarak istifâdesi düşünülmüştür. Bu sebeple kuvvetler Ergene'ye hattâ daha ileriye kaydırılmıştır.

Şunu da söyleyelim ki, bu günkü zırhlı birlikler için Trakya bile dar bir sahadır. Trakya'nın iklimi serttir. Karadeniz rüzgârlarına dâima açık olduğundan rutûbet fazladır. Kış soğuğu fazla olmamakla berâber, rutûbet dolayısiyle adamın iliklerine işler. Arâzînin çamuru meşhûrdur. Mıntıkanın killi toprağı sebebiyle, yağmurlu mevsimlerde kaygan ve yapışkan bir çamur tabakası teşekkül eder. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa da hatıralarında, Çatalca hattının çamurundan şikâyet eder. Balkan Harbi'ndeki müşâhitler ise, bu müdhiş çamuru anlatırlar. "Bütün canlı ve cansız mevcûdâtın kâmilen çamura sıvandığını, çamur rengine girdiğini, lâstiği ayağa iple bağlamadan yürümenin kaabil olmadığını, iki adımda bir çamurun bunu çektiğini, postallar altındaki çamur kesâfetinden hareketin çok güçleştiğini, bir çok mekkâriler ve araba hayvanlarının bu garip ve yapışkan toprak hamuruna saplanarak ölüp gittiği-

ni, bâzan çamurdan kurtarılan araba ve top tekerleri parmaklıklarının silme çamurla kaplı olduğunu ve âdeta kağnı tekerleklerini andırdığını" yazmaktadır. İşte Çatalca hattına çekilen ordunun karşılaştığı tabiî güçlüklerden bâzıları da bunlardı.

28 Teşrîn-i evvel 1328'den itibâren bütün kıt'alar, tahkîmâta başlamış; piyâde ateş hatları eteklere sürülmüş; bir çok yerlerde kademeli siperler yapılmış ve bunlar mestûr yollarla birbirine bağlanmıştır. Bulgar taarruzu başlarken, tahkîmâtın bir çoğu boy siperi hâlini almış; yalnız kuzeydeki kayalık yerlerde diz siperi hâlinde kalmıştır. Topçu umûmiyetle yukarı hatlarda mevki almıştır. Topçu kumandanlığı, her bataryaya ayrı ayrı mevzi kestirmiş; emplacemente'lar yapılmış, cephenin her noktasında müteaddit bataryaların ateşini teksîf ve tevhîd husûsu da temin edilmiştir. Ayrıca mesâfe tahmîni için endahtlar da yapılmıştır. Topçu mestûr ve yarı mestûr şekilde mevzi almıştır. Düşman taarruzunun durdurulmasında bilhassa topçunun tesiri büyük olmuştur. Ayrıca muhâbere şebekesi de mümkün olduğu kadar yapılmıştır. Alaya kadar olan makaamlar arasında telefon muhâberesi temin edilmiş; yer yer helyosta ile haberleşme de vücûda getirilmiştir. Fakat mevzi dâhilinde iyi bir yol şebekesi mevcut değildir. Yegâne yol Hadımköy-Terkos yarı-şosesidir. Bununla berâber bir hayli kol yolları açılmış ve az çok gizliliğine de dikkat edilmiştir. Bu adem-i riâyet câlib-i dikkat bir noktadır. Buna mukaabil düşman gizliliğe ehemmiyet vermektedir.

Tahkîmât için İstanbul'dan bir hayli tel örgüsü de gönderilmiştir. Fakat bunlardan istifâde edilerek bir mânia şebekesi vücûda getirilememiştir. Nihad Bey, "II. Kolordu'ya verilmesi düşünülen bu tel örgülerin şimendiferle naklinin çok doğru olduğunu, çünki Sancaktepe'den itibâren hattın bir hayli zaman bu kolordu geçişinde seyrettiğini, Karargâh-ı Umûmî treninin yolu kapaması yüzünden öne ve arkaya verilen lokomotifler ve telgörgüleri havi vagonlarla yola çıkıldığını, fakat Çatalca ovasını görmeğe başlar başlamaz kumandanlardan bir gürültü koptuğunu ve trenin durdurulduğunu" söylemekte ve şöyle demektedir:

> *"Meğer ya makinist treni alır, doğruca Bulgarlar'a götürürse, yâhut Bulgarlar uzun menzilli toplarla (!) ateşe başlarsa, ne olur imiş! Bunun üzerine vagonları boşaltamadan geriye döndük ve kıtaat, Sancaktepe'ye indirilen bu malzemeyi alıp taşıyıncaya kadar akla karayı seçti."*

Görülüyor ki, kumanda kademesi, bitikliğini hâlâ muhâfaza etmekte, bir takım vâhimeleri hakîkat zannedecek kadar perîşân bir ruh hâlinde bulunmaktadır.

Çatalca önündeki Bulgar ordusunun vaziyeti de iyi değildir. Lüleburgaz meydan muhârebesinden itibâren Çatalca'ya kadar olan 100 km'lik mesâfeyi, âheste beste 7 günde kat'edebilen Bulgar oldusu, çok hırpalanmıştı. Doğuya doğru attıkları her adım, kendilerini merkezlerinden uzaklaştırmış ve iâşe durumunu da vahimleştirmişti. Orduda çoğalan hastalıklara, 26 Teşrîn-i evvel'den itibâren kolera da eklenmiş; bizde olduğu gibi birden genişlemiş ve dehşetli bir hal almıştı. Bulgar ordusu, düşmanın pâyitahtını sıkıştıran muzaffer bir ordu hâlet-i rûhiyesinde bulunmuyordu. İleriye doğru her adım, mütereddidâne atılıyordu. Kendilerini beş yüz sene idâre etmiş; hâfızalarını idâreciliği, kuvveti ve mertliği ile doldurmuş bir millete karşı hareket, onları durduruyordu. 500 senelik Osmanlı hâkimiyeti hâtıraları, bu millette bir insiyâk hâline gelmiş, Türk'ün efendiliği müfekkirelerinde silinmez bir iz bırakmıştı. Bu hâtıralar, Çatalca müstahkem mevkiinden daha büyük bir mânia teşkil ediyor ve Bulgar ordusunu sendeletiyordu. Zâten gerek Kırkkilise, gerek Lüleburgaz meydan muhârebesinde Türkler'den evvel sebâtı sarsılmış ve çekilme teşebbüsüne geçmişti. Fakat sabahleyin muhârebe meydanının boş olduğunu görerek muvaffakıyeti anlamıştı. Yâni yapılan iki muhârebe, tesâdüfî olduğu gibi, zafer de tesâdüfî idi. Bu sebeple, zaferi müdrik değildi ve şaşırmıştı. Zâten Bulgar ordusu gibi vasattan aşağı, çetecilikten azma ve an'anesiz bir ordu, istilâ ordusu hâlet-i rûhiyesinde bulunabilir miydi? Nitekim, rahatına düşkün, sıkıntıya tahammülü az, tevekkülü de nâmevcut bu kavim halitası topluluğun ordusunda da şikâyetler başgöstermişti. "Nereye gidiyoruz? Bunun sonu nereye varacak? Türkler günden güne kuvvetleniyorlar. Bu bizim diplomatlar da ne yapıyorlar? Neye bir an evvel sulh yapmıyorlar?" yollu şikâyetler, her geçen gün biraz daha artmış; yâni sebât ve irâde zaafı başgöstermiştir. Bulgar ordusu nefsine itimâdı kaybetmiş; kendini düşman arâzisi içinde yolunu şaşırmış ve kaybolmuş vaziyette hissetmektedir. En basit askerî düşünce, burada geçirilecek her günün, Türkler lehine kazanılmış olacağını göstermesi icap ederken; Bulgar kumandanları arasında da tereddüt hissedilmektedir. Ne yapılması icap ettiği husûsunda başlıca iki fikir belirmiştir:

1- Vakit geçirmeden taarruz edelim.

2- Kuvvetimiz kâfi değlidir. Çatalca hattı kuvvetlidir. Türkler'in bir çok ağır topu vardır; bizim ise yok gibidir. Muvaffakıyetsizlik, siyâsî ve askerî vaziyeti aleyhimize değiştirebilir.

Bu iki zıt fikrin netîcesi, bir taarruz kararı oldu. Bu, güyâ bir keşif taarruzu idi, fakat keşif taarruzu için çok fazla olan bir kuvvet birinci hatta konulmuş, kat'î netîce için ise, hiç bir yerde kâfi miktarda kuvvetle işe girişilmemişti. Aslında Bulgar ordusunun maksadı tam taarruzdur; fakat muvaffa-

kıyetsizlikle netîcelenince, "Hareketimiz keşf-i taarruzîdir." demişlerdir. Bunu da tabiî görmek icâb eder. Maamâfîh Bulgar sevk-ü idâresi mütereddiddir. Tereddüd ise dâima fenâdır. Elindeki kuvvetli ihtiyatların istihdâmını bile yapamamıştır. Askerî mütehassıslar, Bulgar eserlerine göre, mevcutlarının 140-150 bin olduğunu ve 400 topları bulunduğunu söylüyorlar. Bulgarlar'ın, bize karşı kat'î netîceyi, mevkiin yaklaşmaya müsâadesi, gemi bombardımanından uzaklığı sebebiyle, cephemizin kuzeyinde aramaları icap ettiğini de ifâde ediyorlar. Yine onlara göre, askerî vaziyet pek lehimizde değildir; hattâ aleyhimizedir denilebilir. Yâni kat'î netîcenin istihsâl edileceği mevkide, Bulgarlar'a karşı nisbeten zayıf vaziyette bulunuyorduk.

İşte bu şartlar içinde "Çatalca melhamesi" başlamıştır.

Osmanlı Karargâh-ı Umûmîsi, muhârebe hazırlıklarını yürütmekle berâber, sulh dedikodularıyle fazlaca meşgûldür. Kanaati ve hâlet-i rûhiyesi itibâriyle muhârebeyi beklememektedir. Gözünü sulha dikmiştir ve muhârebe istememektedir. Kendi muhârebe istemediği için, düşmanın da istemiyeceği kanaatındadır. Yâni, arzularını hakîkat zannetmektedir. Askerlikte de, husûsî hayatta da bu hâlet-i rûhiye pek fenâdır. Muhakkak ki, kumanda kademesi, düşmanın hareketlerini ve muhtemel davranışlarını, eldeki istihbarata göre çok iyi değerlendirmeli ve ona göre tedbîr almalıdırlar. İşte bu sebeple Karargâh-ı Umûmî, bulunduğu trende, 3/4 gecesini ber-mutâd geçirmiştir. O günü, Karargâh-ı Umûmî'de küçük bir zâbit olarak bulunan Nihad Bey şöyle anlatmaktadır:

> *"Karargâh-ı Umûmî'de 4 Teşrîn-i sâni'de büyük bir melhame başlıyacağı, hiç derpîş edilmemişti. Bu sebeple 4 Teşrîn-i sâni 1328 sabahı, bizim saatlerimizle 6.30 evvelde birdenbire şedîd bir top sesi başlayınca, hepimiz birden, hâb-ı gafletten fırladık. Bu âna kadar Karargâh-ı Umûmi ateş vaftizini almamıştı. İlk defadır ki, muhârebe heyecânı içinde kalıyordu. Bunun için ilk tesir Karargâh-ı Umûmî üzerinde pek nîk-âsâ oldu. Hepimiz kafa kafaya çarpmağa başladık. Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Reîsi de kendini şaşırmış bir halde don gömlekle kompartıman vagon koridoruna fırlamış; trenin beş on adım uzağındaki Muhâfız Süvâri Bölüğüne hitâben avazı çıktığı kadar 'Bölük borazanları! Çabuk umum ordu silâh başı çal!' emrini mükerreren vermeğe başladı! Fi'l-hakîka akabinde, borazanlar bu havayı çalmaya başlamıştı. Karargâh-ı Umûmî'nin bir kilometre kadar uzağında olan II. Kolordu'da büyük bir telâş başladığı görülüyordu. Nihâyet sinirler biraz yatıştı. Maahazâ, akşama kadar Karargâh-ı Umûmî'nin, cereyan eden muhârebeye müdâhalesi hemen de vâki olmadı.. Münferid zâbitanın bi-*

le bir iki kilometre ileriye giderek muhârebeyi hiç olmazsa seyretmesine müsâade edilmedi. Telefon başında mütemâdiyen makamaât işgâl edildi. İstim üzerine bir lokomotif gelmiş, karargâh trenine takılmış; bizi Hadımköyü'ne ve İstanbul'a çekmek için emre intizar ediyordu."

Bu ifâdeler çok şâyân-ı dikkattir. Kumandanlar, harbe tekaddüm eden günlerde cepheyi gezmedikleri gibi, harble istinâs da kesbedememişlerdir (yâni, harbe alışamamışlardır). En gâlib ihtimal, emirlerindeki askeri ve cephe vaziyetini de iyi bilmemektedirler. Masa başında ve harita üzerinde çalışmaktadırlar. Bu, tabiî çok büyük bir zaaftır. Aynı günkü muhârebeyi ise Nihad Bey hülâsaten şöyle nakletmektedir:

"Cephede Bulgar 10'uncu fırka müferezesi Büyük Çekmece'ye doğru ilerlerken bilhassa donanma ateşi karşısında durdu ve muhârebe sâkit bir vaziyet aldı. Topçu düellosu saat 9'a kadar, yâni 2,5 saat devam etti. Bulgar topçusu bol cephâne sarfıyle, Fransız usûlü derin tenşirlerle (Rafael endahtı); Osmanlı topçusunu aramak, mağlûb etmek istiyordu. Fakat mestûr mevzilere tâbiye edilmiş Osmanlı topçusunun ancak ateş ettiğini görüyordu. Pek uzakta ve mahkûm mevzilerde bulunan Bulgar topçusu, hiç bir te'sîr hâsıl edemiyordu. Endahtı da iyi değildi. Binâenaleyh topçu düellosu, Osmanlı topçusuna hemen hiç zarar verememişti. Saat 9'dan itibâren düşman piyâdesinin taarruzu başladı. Bulgarlar, uzun ve 2-3 adım aralıklı avcı hatlarını, yakın mesâfelerle, yekdiğeri arkasından kademeli sevketmek suretiyle, karşıki sırtlardan inmeğe ve Çatalca ovasında ilerlemeğe başladılar. Geceden istifâde ederek yaklaşma yapmamışlardı. Müteaddit bataryalar da, piyâde hatları arasından, sür'atli dört nal ilerliyerek, yakın mesâfelerde mevzie girmek ve piyâde taarruzunu himâye etmek maksadıyle geliyorlardı. Bu vaziyet Osmanlı topcusuna pek müsâid hedefler gösterdi. Bir kaç gündür, münferit endahtlarla ve çatal teşkîli suretiyle kendi mıntıkaları dâhilinde, oldukça iyi bir tarzda mesâfe takdîri yapmış olan Osmanlı bataryaları, bu hedeflere şiddetle ateş etti. Bulgar bataryalarının bir kısmı, bir çok zâyiât vererek geriye döndü... Bu şerâit altında Bulgar piyâdesinin ilerlemesi, çok müşkil ve zâyiatlı oldu. Hedef hattına 6-7 yüz metreden ziyâde sokulamadı. Çekmece körfezindeki zırhlının uzun ateşi, düşman sağ cenâhını da oldukça hırpaladı. Düşmanın demiryolu cenûbundaki I. Ordu'ya bağlı ve Çatalca önündeki 6. fırkası, bidâyette Mahmud Paşa tabyasının ilerisinde kâin ve işgâl edilmemiş olan, Otluk Tabya'ya girdi. Fakat ön ve sol cenâhında tekâsüf eden şiddetli topçu ve piyâde ateşleri neticesinde, burayı tahliye ederek bir kaç yüz metre

geri çekildi. Bu suretle, cenubdaki düşman I. Ordusunun taarruzu, daha zevâl sıralarında durmuştu. Mevziî ilerleme teşebbüsleri kanlı şekilde kırıldı. Bunun karşısındaki II. Osmanlı Kolordusu, kendi yağıyla kavruldu ve takviye edilmedi. Bilâhare, mütâkere hatt-ı fâsılını tahdît maksadıyle gezildiğinde, görüldü ki, açık arâzîde, uzun mesâfeler kat'ına mecbûr olan Bulgar piyâdeleri, hafriyâta pek büyük ehemmiyet vermişti. En ilerideki hatlardan bile, münferit yere batmış avcı çukurları hâlinde müselsel hafriyât vardı. Anlaşılıyor ki, Bulgar piyâdesi her mecbûrî duruşta, derhal kazma küreğe mürâcaat etmiş; arkadan gelenler de, önde buldukları çukurları tedrîcen takviye etmişlerdi. Buna rağmen, I. Ordu piyâdesi çok zâyiata uğramıştı. Bir hatt-ı müstahkeme açık arâziden, evvelce mümkün olduğu kadar yakına sokulmadan, uzak mesâfeden başlamak suretiyle yapılacak sahra taarruzunda, cephe muhârebesinde ve tesirli silâhlar karşısında muvaffak olmanın hemen de ademü'l-imkân olduğu anlaşılmıştı.

"Topçu ateşi esnâsında piyâdenin ilerlememesi, yâni topçu ile teşrîk-i mesâî etmemesi de hatalı olmuştur. Bulgarlar'ın cephâne durumu da müşkil hâle gelmiştir. Yalnız Mahmudiye civarındaki yarı mestûr bataryamıza 4 ve 5'te Bulgarlar 4000'den fazla mermi sarfettikleri halde zâyiâtımız bir şehîdle 4 yaralıdan ve bir kırık tekerlekten ibâret kalmıştır. Şimâldeki Bulgar III. Ordusu'nun vaziyeti de başka türlü olmamış; kanlı zâyiatla, hücûmları kırılmıştır. Aynı gece, fırtınalı ve yağmurludur. Düşman için bize yaklaşmaya pek müsâiddir. Fakat Bulgar kumandanlığı böyle bir emir vermemiştir. Fakat Âsım Paşa tabyası eteklerinde geceleyin 3. Bulgar fırkasına mensup bir tabur, sabaha karşı sessiz sadâsız ilerliyerek tabyaya girmiş ve buradaki redif Alâiye taburunu son nefer ve zâbitine kadar, yâni 650'den fazla mevcûdiyle yerinde süngü ile imhâ etmişti. (Bu yer, askerliğimizi yaptığımız alay içinde idi ve hâdiseden 50 sene sonra dahi hatırlanarak, gece nöbetlerine daha fazla ihtimam gösteriliyordu. Bulgarlar'ın girdiği yerleri, emekdar bir suyolcu ustası bizzat göstermişti.) *Bu tabur, akşama yakın, kumandanlar tarafından tabyanın ilerisinde kıtaatımız var zannıyle gönderilmiş* - Mühim noktadır bu, kıt'a kumandanının kıt'asına hâkim olmadığını gösterir.-; *tabur kumandanı, 'Nasıl olsa ilerimizde bizim asker var.' diye gelmiş ve yorgun olduklarından herkes uykuya dalmıştır.. İşte bu derin uyku esnâsındadır ki, hepsini süngü ile şehîd etmişlerdir. Vak'a o kadar sessiz olmuş ki, vak'anın bir kaç yüz metre civarındaki kıt'alarımız bile bunu sabaha kadar duymamışlar. Sabahleyin araya Bulgar girdiği görülünce, bir panik başlamış ve tedrîcen ge-*

nişleme alâimi göstermiştir. Bu sırada vaziyeti bir taarruz için uygun gören ve kısa müddet önce mıntıkası dâhilinden her şeyin matlûba muvâfık olduğu haberini alan III. Kolordu Kumandanı Muhtar Paşa, karargâhı ile vaziyeti yerinde görmek için yola çıkmıştır. Tabyaya bir kaç yüz metre yaklaşınca, içeride mâhiyeti meçhûl bir takım harekât görülmüş, bir kaç maîyet zâbiti 20-30 metre kadar yaklaşınca ateş almışlar. Bunun üzerine Paşa dönmüşse de, bacağından yaralanmış. Fakat itidâlini kaybetmiyerek ihtiyattaki 29. fırkanın bir alayına ve Ayvatlı tabyadaki topçuya lâzım gelen emirleri vermiş. Bunun üzerine, düşman taburuna fâik bir taarruz başlıyarak, yaptığının cezâsı verdirilmiş ve pek azı kaçabilmiştir. Bu kaçanlar da, bizzat Bulgarlar tarafından düşmandır diye ateşe tutulmuştur. Böylece açılan gedik kapatılmıştır. Düşmanın bu hareketi de tesâdüfî ve infrâdîdir. Halbuki vaziyeti idrâk etmiş olsalar, bu cephede açılan gediği takviye ederek cepheyi yarmaları ve zafer kazanmaları mümkündü. Fakat düşmanın irtibatsızlığı ve teşebbüssüzlüğü vaziyeti kurtarmıştır. O sırada mıntıkanın meşhûr sabah sisi de durumun kavranmamasına sebep olmuştur.

"Bu haber Karargâh-ı Umûmî'ye 5 Teşrîn-i sâni sabahı velveleli havâdisler hâlinde ulaşmıştır. Fakat aynı anda İstanbul'dan gelmiş olan Ahmed İzzet Paşa, sükûnet-i tab'ı ve i'tidâli ile bir unsur-ı muvâzene teşkîl ederek, haberlerin aks-i te'sîrini büyük mikyasta izâle etmiştir.

"Bu arada bir de Darboğaz muhârebesi cereyan etmiştir. Bu mevki Terkos Gölü ile Karadeniz arasındaki sahadır. Buraya Denizli fırkasından gelmiş 4 tabur, fırka kumandanı erkân-ı harb kaymakamı Tevfik Bey emrinde bulunmaktadır. Kumandan burada durmaktan korkmuştur. Harb gemilerinin himâyesi altında olmasına rağmen, daha 1 Teşrîn-i sâni'de Sadâret'e, Harbiye, Bahriye, Dâhiliye Nezâretlerine, hattâ Bâb-ı Meşîhat'e Terkos-İstanbul telgraf hattından faydalanarak, gâyet telâşlı feryâdnâmeler göndermiştir. Bunlarda 'Allah lillâh aşkına kuvvet ve top istemekte ve İstanbul'un tehlikede olduğunu' bildirmekteydi. Bu infirâdî mürâcaattan hiddetlenen Karargâh-ı Umûmî, kendisini azlederek, yerine bir Alman yarbayı olan Lussov'u tâyin etmiştir. Bunun karşısında ve ormanın şarkında ise, bir Bulgar alayı vardır ve cenubundaki topçunun himâyesi altındadır. Alman yarbay, Muhtar Paşa'nın taarruz maksadından ve emrinden haberdardır. 5 Teşrîn-i sâni'de yandan hareket ve top sadâları işitince, 'Taarruz başlamıştır.' zannıyle harekete geçmiştir. Tevfik Bey'in emrinde, yerinde oturmaktan âciz olan asker, yarbayın vâkıfâne ve baba idâresi altında Bulgar'a ta-

arruza kalkmıştır. Düşmana 600 metre mesâfeye kadar sokulmuş; 6 Teşrîn-i sâni'de ise sıkıştırmağa devam ederek 150 metre kadar yaklaşmıştır. Bulgarlar hücûmdan çok müteessir olarak, Midye'deki alayın iki taburunu yola çıkarmışlardır. İki misli kuvvete taarruz eden 4 taburumuz, hareketini İstanbul üzerinden, Karargâh-ı Umûmî'ye bildirmiştir. Yüksek kumanda kademesinin Muhtar Paşa'nın taarruz maksadına ancak o zaman muttali olabildiği söylenmiştir. Tabiî çekilme emri verilmiş ve Lussov da 6-7'de eski mevzie ric'at etmiştir. Darboğaz muhârebesi böylece bitmiştir. Maamâfih, irtibatsız yapılmakla berâber, şu hareketin çok faydalı olduğunu, hattâ açılmış olan gediği, Bulgarlar'ın anlıyamamasına bir sebep teşkîl ettiği söylenebilir.

"Bulgarlar'ın o günkü teşebbüslerinden de bir netîce hâsıl olmamıştır. İki günlük muhârebede zâyiatları kendi ifâdeleriyle 10 bini geçmiş; bizimki ise tedbîrsizlikten neş'et eden Alâiye taburu dâhil 1200'ü geçmemiştir..."

Muvaffakıyetsizlik, Bulgar hâlet-i rûhiyesi üzerinde menfî bir rol oynamış; istikbâle âit ümitlerini de kaybetmişlerdir. Açlık, yorgunluk, hastalık pek fazlalaşmış; ikmâl işleri de aslâ yürümemiştir. Rahatına düşkün bu Balkan kavmi, güçlüklere ve meşakkate tahammül hassasından mahrum olduğu için şikâyetler artmıştır. Bulgar ordusunun böylece bidâyetteki mevcudunun yarısına, hattâ üçte birine düştüğü rivâyet edilmektedir. 100 km.lik bir ilerleme, Bulgar ordusunu mânen ve maddeten bitirmiştir. Mütârekeden kaçarken muvaffakıyetsizliğe uğraması üzerine, onu aramaya başlamıştır. Artık 6 Teşrîni sâni'den itibâren cephede bir intizar hâli husûle gelmiştir. 5 akşamı, Bulgar kıt'alarına, dere batısına çekilme emri verilmiştir. 6'da Çanakça ve Lazar köyünde bâzı taarruz teşebbüsleri olmuşsa da tardedilmiştir. İzzeddin doğusundaki tepeye yerleşen Bulgar taburu, 6-7 gecesi, II. Kolordu'daki bir Kürd gönüllü ve 35. Alay'ın bir taburu tarafından süngü hücûmuyla ve ağır zâyiatla püskürtülmüş; tepe işgâl edilmiştir. 7'de Büyük Çekmece Köprüsü'ne yapılan taarruz teşebbüsü de yine aynı şekilde kırılmıştır. Artık cephede kayda değer bir şey olmamıştır.

Bir de Çatalca harbinde bulunan Alman binbaşısı Hochwähcter'in kısa fakat canlı müşâhedelerini dinleyelim:

"17 Kasım 1912: Pek şiddetli top sesleri şafakla birlikte bizi uykudan uyandırdı.. Çatalca muhârebesi başlamıştır.. Saat 8'de Kurukavak'a geldik. İstihkâmların tepesinden mevzi kâmilen görünüyor. Alev-

ler içinde kalan köyler, şarapnellerin paralanmasından husûle gelen duman bulutları, havan toplarının kaldırdığı çamur dağlar, hâtıramdan silinmiyecek bir levha teşkîl etti. Muhârebeye iştirak eden üç zırhlı, tâ uzakta denizde duruyor. Muhârebe meydanının merkez-i sıkleti sağ cenahta bulunan Beyker Paşa tabyası karşısıdır. İzzeddin istihkâmı karşısında bir fırkadan ibâret olan Bulgarlar, mühim zâyiata düçâr olmakta gecikmediler. Piyâdelerini ileriye sevkettiler. Fakat dehşetli surette def' ve tenkîl edildiler. Pertev Paşa 8.15'te geldi, hatt-ı müdâfaada güzelce sebât olunduğuna dâir, iyi haberler verdi.. Düşmanın Urcunlu gerisine ric'at ettiği II. Kolordu'dan gelen bir havâdisten anlaşılıyor. Düşmanın bütün piyâde hücûmları püskürtülmüştür. Bulgarlar kol nizâmında açık arâziden geçmeğe muvaffak olamayıp başak gibi oraklanmıştır. Düşmanın telefâtı çok olmalıdır.. Düşman endahtında uzun zaman duruşlar oluyor. Buna mukaabil Türk endahtı iyi görünüyor.. Gece, topçu muhârebesi devam etti. Topçumuz hemen hiç zâyiât vermedi; mühimmâtın arkası da kesilmedi. Zâyiâtımız cüz'îdir.. Parlak soğukkanlılık ve cesâret nümûneleri gördüm. Bunların evvelki muhârebelerden firar eden askerler olduğuna inanılamaz. İyi hava, iyi gıda, daha iyi bir sevk-u idâre ahvâli iyileştirmeğe çok yardım etti. Şimdi zâbitler neferlerini elleri altında tutuyorlar. Verilen muhârebe, büyük bir meydan muhârebesidir. Kıtaat, yeni bir îmân ile gayrete gelmiş görünüyor. Topçu muhârebesi, genişliği sâyesinde, şimdiye kadar görülenlerin ötesine geçti. Türkler, bihakkın iftihar edebilirler.. Bulgarlar, şüphesiz mevzii çabucak zaptedebileceklerini zannetmişlerdi. Eğer böyle bir zanda bulunmamış idiyseler, müteferrik süngü hücûmlarına teşebbüs etmeleri neden ileri geldi? Bu suretle çok zâif düştüler. Halbuki bizim tarafta, her gün tâze ve iyi kıtaat harbe dâhil oluyordu.. Türk askerinin, başında iyi bir kumandan bulunursa, neler yapabileceğini öğrenmekte gecikmedim...

"18 Kasım:.. Çatalca muhârebesi Türkler için iyi bir muvaffakıyet teşkîl ediyor. Bunu da topçularının fâikiyetine borçludurlar.. Bulgarlar pek mecâlsizdir. Kolera onlarda da yüz göstermiştir. Bizim tarafta bu sârî hastalık, düşmeğe başladı. Her halde büsbütün ortadan kaldırılmasına gayret olunuyor..

"20 Kasım: Bir mütârekeden bahsolunuyor.. Bulgarlar Edirne'yi ve bundan başka Çatalca hattını istiyor ve Türkiye'ye Avrupa'dan el çekmesini söylüyor. Türkiye, bir nokta-i istinad muhâfaza etmek mecbûriyetindedir. Muhârebe sahasında her şey sükûnet buldu. Bugün Kurban bayramı. Edirne dâima müdâfaada ber-devâm. Fakat ne vakte

kadar?.. Edirne'nin kahramanca mukaavemeti, Türk askerî târihine şanlı bir sahîfe ilâve edecektir.

"22 Kasım: Müdâfaa hattında tam bir sükûnet hükümfermâdır. Ateş iyice sönmüştür. Murahhaslar müzâkere ediyor. Balkan bloku, iddialarını azaltmağa mecburdur. Zira Bulgaristan'ın sulha ihtiyacı vardır. Tâkatının son noktasına gelmiştir. Gazeteler istediklerini yazabilirler. Kurt masallarına inanmam. Şâyet Bulgarlar, İstanbul'a girmek için kendilerinde kaabiliyet görse idiler, telefât mülâhazasıyle bunu yapmaktan asla çekinmezlerdi. Bulgarlar bunu prova ettiler. Türkler'in delîrâne mukaavemeti gayretlerini kırdı."

Ordumuzda bulunan bir Alman zâbitinin Çatalca muhârebesi hakkındaki müşâhedeleri çok dikkate değer hükümleri ihtivâ etmektedir. Hülâsaten aldığımız cümleler, Türk târihinin her halde en büyük yüz karası addedilmesi icap eden Balkan Harbi'nde, askerimizin ne acı şartlar ve ne elîm yoksulluklar ve idâresizlikler içinde, fakat ne büyük bir ferâgatla harbettiğini, pek açık olarak ortaya koymaktadır. O zamanki zâbit telâkkîsinin ve resmî görüşün aksine, kabahat, geniş kitlenin bir mâkesi olan askerde değildir. Milletimizin hakîkî ve gerçek mümessili olan nefer, vazîfesini beşer tâkatinin üstünde bir gayretle yapmıştır. Hiç övünmeden söyleyebiliriz ki, başka bir milletten olan asker, o şartlar altında muhârebeyi ve mukaavemeti kabul bile edemezdi. Nitekim Alman binbaşısı, müşâhedelerinde "Parlak cesâret ve soğukkanlılık nümûneleri gördüm. Bunların evvelki muhârebelerde firar eden askerler olduğuna inanılamaz." derken, mühim bir noktaya parmak basmaktadır. Bu bir müşâhededir ve cerhedilemez; fakat her halde izâhı lâzımdır. Bunu "Kırkkilise ve Lüleburgaz'da mağlûb olan, yâhut daha doğru bir tâbirle terk-i mevzi eden Osmanlı ordusu, Çatalca hattında ne gibi sâik ve tesirler altında düşman taarruzunu kırdı?" diye sormakta ve cevâbını aramakta fayda vardır. Bunun, bize ve düşmana taalluk eden sebepleri vardır.

Her halde en mühim sebepler, düşman ordusunun hâlet-i rûhiyesinde mündemiçtir. Bulgaristan, kat'î istiklâlini 1909'da temin etmiştir. Daha evvel Türkiye'ye bağlı bir emîrlik oluşunu da, zâtî gayretiyle değil, hâricî güçlerin ve onlar arasındaki muvâzenenin bir netîcesi olarak istihsâl etmiştir. Bulgar idârecilerinin, zimamdarlarının ve kilise ricâlinin Türk düşmanlığını bir dev gibi telkîn etmelerine rağmen, Bulgar halkı bu propagandayı tam benimsiyememiştir. Ata ve dedelerinden duyduğu ve onlardan gelen Türk ile yeni idârecilerinin tavsîfe çalıştıkları Türk arasında siyah'la beyaz gibi korkunç bir fark vardır. 500 senelik Osmanlı idâresinin bıraktığı teshîrkâr hâtıralar, nev-zuhûr idârecilerinin propagandalarıyle silinecek gibi değildir. Kaldı ki,

bu nev-zuhûr idâreciler, gâyet basit, birbirleriyle çatışan, kavgacı ve hafif adamlardır. Osmanlı idârecilerindeki olgunluktan, pederâne vasıflardan bi'l-külliye mahrumdurlar. Bulgar halkı bu idârecilere emniyet edememekte, dolayısiyle nefsine itimâdı da bulunmamaktadır. Bulgar halkının müfekkiresinde, meşrûtiyet karışıklıkları ve kavgalarıyle sarsılmış, birbirine düşmüş; askerî ricâli siyâset çamuruna bulaşmış bir "Jön-Türk" Türkiyesi değil, kendisini 500 sene idâre etmiş, ağır ve olgun "eski Türk", yâni "Osmanlı Türkü" vardır. Bunun ise ne karakterde olduğunu, iyi bilmektedir. Başında itimâd ettiği ve her şeyi ile râm olacağı bir kumandan ve idâreci bulunca, onun ne yapabileceğini bilmekte, dolayısiyle bu muvaffakıyetsizliğini geçici addetmektedir. "Türk sıkışınca her şeyi yapar.", "Türk'ün işine akıl ermez." darb-ı meselleri ile her an vaziyetin değişeceğini zannetmektedir. Bulgar halkının bir mâkesi olan ordusunda da, aynı hâlet-i rûhiye mevcuttur. İki muhârebede olanları da bilmektedir. Ordusunun çekilmeğe karar verdiği, sebatsızlık gösterdiği de malûmudur. Bu sebeple Bulgar neferi, Türk neferi karşısında müteşebbis ve cür'etkâr olamamaktadır. Türk'ün umulmayan bir kahramanlık göstereceğini, kelimenin gayr-i islâmîsiyle, aleyhinde bir mûcize zuhûra geleceğine inanmakta ve bunu beklemektedir. Bu kanaat, Bulgar neferinden zâbitlerine, hattâ kumanda kademesine kadar sirâyet etmiştir. Bu halet-i rûhiyedendir ki, Sülüoğlu muhârebesinde insicamsız ve idâresiz bir Türk taarruzu karşısında kalır kalmaz, soluğu Talsıman'da almışlardır. İçinden nihâyet zayıf iki seyyâr fırka döküntüsü çıktığını gözleriyle gördükleri halde, Bulgar Başkumandanlığı, Lüleburgaz'a yürürken, Edirne karşısında tam 72 taburu yine bu hâlet-i rûhiye ile yerinde bırakmıştır. Lüleburgaz meydan muhârebesi de bu hâlet-i rûhiyeyi değiştirememiştir. Bulgar 5. Tümen'i bir çok defa hayat memat arasında kalmış; karşısındaki İzmit fırkası telâşlanıp kaçırken; Bulgar 1. ve 10. Tümenleri kendilerini mağlûb addetmişlerdir. Karaağaç'ta ise bir alayı hücûma kaldırmak için, bizzat Ordu Kumandanı Radko Dimitriev'in sancak elde, muhârebe meydanında görünmesi lâzım gelmiştir. Çatalca önüne gelen Bulgar neferi, karşısında eflâka ser çekmiş ve bir çok tahkîmâtla bezenmiş müstahkem mevkii görünce, mevcut kuvve-i mânevîyesinden yine çok şey kaybetmiştir. Taarruz ederken dahi kendisine hâkim olan kanaat, "Biz bu hatda öleceğiz, fakat geçemiyeceğiz." hükmünden başka bir şey değildir.

Ayrıca Bulgar ordusu bîtâbdır. Birçok ganîmetler almasına rağmen, ne insan, ne de malzeme boşluğunu dolduramamaktadır. Yağmur, çamur, hastalık da buna eklenmiştir. Kendi çetecilerinin kanlı icraatı yüzünden Trakya müslüman ahâlisi hicret ettiğinden, burası boş bir arâzi hâline gelmiştir. Yiyeceğini, bulunduğu yerden temin edememektedir. Artık çölü andıran Trak-

ya sahralarında kendisini şaşkın ve yalnız hissetmektedir. Krallarının Ayasofya'da merâsimle tâc giyme maksadı, artık tahrîk edici değil, kızdırıcı ve hiddetlendirici bir tesir yapmakta ve bir cinnet olarak görülmektedir. İstanbul'u alma ideali, çektikleri sıkıntı karşısında gülünç görünmektedir. Ordu neferinde "Şimdiye kadar çok sıkıntı çektik. Artık güzel günler görmek hakkımızdır." denerek, sulh beklenmektedir. Her geçen gün, sulhü kendi idârecilerinin geciktirdiği hakkındaki kanaat de kuvvetlenmektedir.

Bulgar kumandanlığı ise zafere olan itimâdını kaybetmiştir. O da askerin ve halkının hâlet-i rûhiyesinde idi. Sulh için bir ara İstanbul'a gelen General Savof, bizim ricâlimize "Bulgaristan küçük bir krallık, Devlet-i Aliyye ise büyük bir imparatorluktur." derken, aynı hâlet-i rûhiye içinde idi. İşin garibi bizim ricâl de bu sözün manâsını idrak edememişler ve hayret alâmetleri göstermişlerdir. Bu hayrettir ki, sözün bize kadar gelmesine sebep olmuştur. Bu söz, Bulgar'ın bize nasıl baktığının açık ifâdesidir.

Gelelim Osmanlı ordusundaki vaziyete. Bir panik ve ric'at, orduları fecî şekilde sarstığı halde, neden Kırkkilise ve Lüleburgaz'da ric'at eden ve kaçan askerimiz üzerinde imhâkâr bir tesir husûle getirmemiştir? Bu suâlin ilk ve doğru cevâbını, müslüman Türk'ün hâlet-i rûhiyesinde, daha doğru bir tâbirle îmânında aramak lâzımdır. Her halde bu, müslümana ve Türk'e mahsus bir fıtrî ve rûhî hassadır. Hepimizin ruhunda, mâhiyeti tahlîl ve idrâk edilemiyen fıtrî hassalara ilâveten, kazâ ve kadere rızâ ile tevekkül ve itimâd vardır. Osmanlı asırlarındaki azim vekaayi, zaferler ve mağlûbiyetler, milletimizin hâfızasında izler bırakmış ve bizde âdeta insiyâkî bir olgunluk tevlîd etmiştir. Tıpkı çeşitli riyâzet, nefsî tecrübe ve terbiye merhalelerinden geçerek kemâle ulaşan bir fert gibi, milletimiz de uzun asırlar boyunca iyi ve kötü vak'aların çemberinden geçerek, çok köklü bir olgunluğa ve kemâlâta erişmiştir. Müslüman Osmanlı tipi, zaferlere sevinen fakat çılgına dönmeyen, mağlûbiyetlere üzülen lâkin ümîdini yitirmeyen ve tedbîrlere tevessül eden bir enmûzec (=tip) hâline gelmiştir. Âdeta insiyâkî şekilde bir olgunluğa sâhip olan milletimizde, bu hâlet-i rûhiye çok tabiî bir haldir. Fakat ondan uzaklaşmış olan münevverde bu hâlet-i rûhiye, yok denecek kadar azalmıştır. Buna en büyük delîl de, Kırkkilise ve Lüleburgaz'da kaçtığı söylenen askerin, Çatalca'daki direnişine, cesâretine ve soğukkanlılığına, bizim askerî ricâlce bile hayret edilişidir.

Bu mühim hâlet-i rûhiye meselesinden ayrı olarak, Çatalca melhamesindeki muvaffakıyetimizi temin eden bâzı sebepler daha zikredilebilir. Hat'daki askerin, muhârebe tecrübelerinden geçmiş olması, müdâfaanın bü-

yük bir tâlim ve terbiyeye ihtiyaç göstermemesi, erâtın iâşe ve ibâtesinin temin edilmiş olması, devamlı tâze kuvvetlerin gelmesi gibi şeylerdir. Bunlara çok yerde temas ettiğimiz için ayrıca üzerinde durmuyoruz.

Çatalca muhârebesi, görüldüğü üzere, bir bakıma menfî bir Osmanlı muvaffakıyeti olarak son bulmuştur. Burada "Acaba bunu, müsbet bir muzafferiyete döndürmek kaabil miydi?" suâli akla gelmektedir. Bizim askerî mütehassıslarımız, bu suâle bâzı sebeplerle ve umûmiyetle menfî cevap vermektedirler. Fakat kanaatimize göre, askerin ve zâbitin itimâdına mazhar, bilgili ve cerbezeli bir kumandan ve erkân-ı harb kadrosu, bunu, müsbet bir muzafferiyet hâline getirebilirdi. Bu nokta üzerinde zannederim şüphe yoktur. Fakat o günkü dâhilî siyâset vasatı, birbirine düşmüş fırkalar; politikaya karışmış ordu, idârecilerin zaafları nazara alındığında, işin çok güç olduğu da aslâ unutulmamalıdır.

Bu hususu, tesbît ettikten sonra, Şark ordusunun bu muhârebeleri hakkında bâzı umûmî mülâhazalar ileri sürülebilir: Kırkkilise ve Lüleburgaz muhârebelerinde Osmanlı askeri, mağlûb olmamıştır. Bir mağlûbiyet varsa, o kumandanlara râcidir. Nitekim miralay Lamouche da "Türk mağlûbiyetinin başlıca sebebi yüksek kumandadaki kaabiliyetsizlikle erkân-ı harbiye hey'etinin zayıf olmasıdır." diyerek, aynı noktaya parmak basmaktadır. Hattâ daha sert bir kanaat ileri sürebiliriz: Zâbit ve askerle birlikte Osmanlı ordusu, iki muhârebe meydanını -kasten kullanıyorum- düşmana bırakmasına rağmen, yine ayakta olduğunu ve kuvvetinden fazla bir şey kaybetmediğini, Çatalca muhârebesinde göstermiştir. Hem de neye karşı? Kendisini, düşmanın verdiremediğinden ziyâde telefâta uğratan kolera'ya karşı! Haritaya göre Bulgarlar, seferberliklerinin 46'ncı günü geriden ileriye, Türkler seferberliklerinin 39'uncu günü ileriden geriye doğru 200 km. kat'ederek, Çatalca'da yeniden karşılaşmışlardı. Çünkü Bulgar ilerlemesi, Osmanlı ordusunun, idâresizlik yüzünden gerilemesindendi. Yine çünkü iki muhârebede de Bulgarlar, ric'at etmek üzere bulunmuşlardı. Türk ordusu Kırkkilise ve Lüleburgaz karşılaşmalarında çok fenâ sevk-u idâre edilmiş; pek kötü bir ric'at yapmış; bir hayli insan, malzeme ve mühimmât zâyi' etmişti. Ülkenin en zengin yerleri düşman eline geçmişti. Buna rağmen Kırkkilise ve Lüleburgaz'da 50-70 bin tüfenk adedini, Çatalca'da lâ-akal 110-120 bine çıkarabilmişti. Bunu, harbden ve menhûs koleradan 50-60 bin zâyiat vermesine rağmen, 12 gün gibi kısa bir zamanda yapabilmişti.

Yüksek rütbeli kumandanların ve Büyük Karargâh-ı Umûmî'nin ruhen bitikliğine rağmen, tekmil Anadolu, bütün menbâları ile bu ordunun arkasın-

da mevki almıştı. Serbest olan Marmara ve Karadeniz'den gemilerle, karadan da demiryollarıyle, Anadolu bu orduyu takviye etmekteydi. Buna mukaabil Bulgar ordusu için vaziyet aksi idi. Çok küçük ve menbâları dar olan bu memleket, ancak 300 km'lik bir kara menzili ile ordusunun hayatını idâme ettirebilecekti.

Bu umûmî tesbitler, Osmanlı büyük sevk-u idâresinin işlediği fâhiş hataları açıkça ortaya koymakta, seferberliği ikmâl etmeden yürüyüşe kalkmanın netîcelerini anlatmaktadır. Binâenaleyh stratejinin "İlk tecemmu'da yapılan hata sonuna kadar düzeltilemeden kalır." değişmez düsturu yeniden doğruluğunu göstermiştir. Fakat kader bize, hatalarımızı tashîh için çok imkânlar bahşetmiş; karşımıza yanlışlarını sâdece büyüten bir Bulgar ordusu çıkarmıştır. Bununla berâber biz bunlardan hemen hiç istifâde edememişizdir. Çıkan fırsatlardan faydalanamamamızın sebeplerini, miralay Nihad Bey şu tarzda hülâsa etmektedir:

"1) Ordu, kolordu, fırka kumandanı yoktu: Yâni bu makaamâtı doldurmakta olan ve hepsi de şüphesiz çok vatanperver, şahsen kibar ve necîb ve hattâ mâlûmâtça yüksek bulunan zevâtın, nâdir istisnâlardan sarf-ı nazar -ki bu sözü de ihtiyâten yazıyorum, yoksa bu istisnâlar hâricinde idi- ekseriyet-i azîmesi kumandanlığa, ilk defa olarak bu makaamlarda başlamış idiler. Yâni mâzileri tamâmen kıt'adan uzak geçmişken, def'aten fırka, kolordu, ordu kumandanı olmuşlardı. Teşkîlât çok yeni idi, ancak 1,5 senedir tatbîkata başlanmıştı. Bu sebeple hiç birisi mevkiini hazmetmeğe muvaffak olmamıştı.

"2) Bu büyükçe ve büyük kumandanlar böyle olunca, bunların yetiştirmeğe memur ve mükellef oldukları alay, tabur, ilh. kumandanları da yetişmiş olamazdı.

"3) Karargâh ve erkân-ı harbiye hey'etleri: Büsbütün zaif idi. Bunlar kendilerinin kıt'a için ihdâs edilmiş olacakları esas-ı mühimmenin tamamen hâricinde kalmışlardı ve masa başlarında nazarî mesâî ve kırtasiyecilik ile iş gördükleri zan ve kanaatiyle yetişmişlerdi. Hemen hiç bir erkân-ı harbiye reîsi ve zâbiti yoktu ki, kıt'a mefhûmunu kavramış; kıt'anın hal ve kıymetine, metâlib ve ihtiyâcâtına vâkıf bulunsun. Hiç bir erkân-ı harbiye zâbiti yoktu ki, kumandanını vakt-ü zamanında irşâd etsin; teklîfâtta bulunsun ve kumandanın kararını, keşif, setir, irtibat, iâşe, ikmâl gibi, asıl kadar mühim olan teferruâtı tanzîm edici emirler ve tertîbât ihzâr edebilsin. Tekmil harb ceridelerinde iâşeye, geri hizmetlerine ve bu gibi husûsâta âit olarak verilmiş etraflıca ve

hattâ en basit bir emre ve ittihat edilmiş bir tertîbâta tesâdüf edemedim.

"4) Binâenaleyh sevk-u idârenin başlıca mesnedleri olan şu esaslar tamâmen gayr-i mevcuttu:

"a) Keşif ve setr: Yâni kumanda hey'etinin gözü kördü.

"b) Muhâbere ve irtibat: Yâni kumanda hey'etinin kulağı sağırdı.

"c) İkmâl ve iâşe: Yâni ordu şahsiyetinin karnı aç, silâhı cephânesizdi. Bu şerâit karşısında ne yapılabilirdi? Hiç!

"5) Halbuki bunlara ilâveten, bunların vakt-i hazardan beri netîce-i tabiîyesi olarak şu fenâlık ve noksanlar da ortada idi:

"a) Efrâdın kısm-ı âzamı gayr-i muallemdi; ilk defadır ki silâh altına geliyor ve eline silâh alıyordu. Seferberlik yanlış yapılmıştı: Piyâdeyi topçuya, telgraf neferini seyyar hastahaneye dağıtmıştı.

"b) Ordunun muhârebe tâlim ve terbiyesi çok zayıftı.

"c) Bölüklerin zâbit kadrosu noksan, küçük zâbit hey'etleri, hassaten rediflerde tamâmen mefkûd idi.

"d) Teşkilât sakat idi. Nizâmiye ve redifler gibi kıymetçe çok farklı kıtaat aynı birlikler hâlinde yan yana hatt-ı muhârebede kullanılıyordu.

"e) Piyâde ile diğer sınıflar arasında müşterek hareket gayr-i ma'lûm bir esas idi. Topçu, elindeki silâhtan âzamî istifâdeyi temine muktedir değildi. Süvârî yalnız, ata binmiş bir hey'et idi.

"İşte bu gibi sebepler dolayısiyle biz fırsatlardan istifâde edememiştik ve edemezdik de. Çünkü elimizde yalnız şu kıymetler vardı:

"a) Zâbit ve nefer bir Türk'ün ecdâddan mevrûs an'anevî fedâkârlık, gayret, tahammül, istihkar-ı hayat, kanaatkârlık... gibi mânevî vasıfları.

"b) Düşmanınkine nisbetle muâdil ve hattâ fâik silâh ve techizât.

"Bu iki kıymet, terâzinin gözünde şüphesiz mühim bir sıkletti. Nitekim Kırkkilise'de 24 saat, Lüleburgaz meydan muhârebesinde 5 gün 5 gece muhârebe eden ve hattâ düşmanı mühim buhranlara düçâr eyleyen, nihâyet Çatalca'da Bulgarlar'ı ilk ve vahîm bir adem-i muvaffakıyetle karşılaştıran, bu iki kıymetin birincisi idi. Fakat bunlar nihâyet işte bu kadar yapabilirdi. Bu iki kıymetin vücûdu, diğerlerinin adem-i vücûdunu bir raddeye kadar tevzîn eder, sonuna kadar aslâ telâfi edemezdi."

Bu mütâlaa ve görüşler biraz sert olmakla berâber, Şark Ordusu muhârebelerini iyi tedkîk etmiş ve bir askerin hüküm halindeki kanaatlarını aksettirmektedir. Çatalca muhârebesinde tâliini deneyen Bulgar ordusu, burda muvaffak olmayınca, Osmanlı yüksek kumandasının Bâbıâli'ye yaptırdığı mütâreke talebine müsbet cevap vermiş ve müzâkereler başlamıştır (25 Kasım 1912/18 Zilhicce 1330).

Başkumandan Vekili Nâzım Paşa ve Ticâret Nâzırı Reşid Paşa, Çatalca'da bir vagonda general Savof ile mütâreke şartlarını kararlaştırmışlardır. Ali Fuad Bey'e göre Pâdişah, Reşid Paşa arz-ı vedâ edip çıkarken, arkasından "Paşa, Edirne sana emânettir." diye bağırmıştır. Yine aynı kaynak, murahhasların Bulgarlar'ı müsâid şartlarla iknâ ettiklerini, fakat Reşid Paşa'nın bu kararı parafe etmeden İstanbul'a döndüğünü, bilâhare birleşilince Savof'un mütâreke esnâsında Edirne'ye erzak idhali şartından rücû ettiğini söylemekte ve "Reşid Paşa'nın bu tedbîrsizliğinin netîcesini memleket çekti." demektedir. İşte böylece, mütâreke esnâsında Edirne dâhilinden geçen demiryolundan Bulgarlar'ın istifâde etmesi, buna mukaabil Edirne'ye zahire sokulmaması kabul edilmiştir. Bu ağır şart, nedense çok acele eden askerî ricâlin ve bilhassa Nâzım Paşa'nın gösterdiği lüzûm üzerine kabul edilmiştir.

Mütârekenin diğer bir maddesi ile de sulh Londra'da toplanacak bir konferansa bırakılmış, burada anlaşma olmadığı takdirde 4 gün müddetli bir mütâreke ile Bulgar ve Sırp hükûmetleri ile muhâsemât durmuştur. Karadağ ve Yunanistan mütârekeyi kabul etmemişler ve muhâsemâta devam etmişlerdir. Bulgar murahhasları Yunanlılar'ın toplantıyı terki üzerine "Bırakınız gitsinler, biz mütârekeyi yapalım, o vakit sulh için sizinle anlaşacağız. O zaman hallerini anlarlar. Onları Selânik'ten çıkarmak işten bile değildir." demişlerdir. Bu söz bizimkileri biraz ümîde düşürmüş görünmektedir.

Maamafih Balkanlı müttefikler arasında ihtilâf da belirmeğe başlamıştır. Bu mütâreke ile muhârebe hemen tamâmen durmuş ve iki taraf da elinde bulunan yerleri muhâfaza etmeğe başlamıştır. Mütâreke protokolünün tasdîk edilmiş sureti aynen şöyle idi:

> *"Bir mütâreke akdi zımnında Sadrâzam, fehâmetlû ve devletlû Kâmil Paşa hazretleri tarafından vâki' olan teklîfe binâen bir tarafın cânib-i seniyyü'l-cevânib-i Hazret-i Pâdişahî'den me'zûniyet ve selâhiyet-i tâmmeyi hâiz bulunan zîrde vazi'u'l-imzâ Orduy-ı Osmânî Başkumandan Vekili ve Devlet-i Aliyye-i Osmânîye Harbiye Nâzırı olup birinci rütbeden Mecîdî nişân-ı zîşânını hâmil bulunan Ferik Nâzım Paşa ile Devlet-i Aliyye-i Osmânîye Ticâret ve Ziraat Nâzırı olup murassa' Osmanlı nişân-ı âlîsini hâmil bulunan Mustafa Reşid*

Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Dâiresi Şûbe Müdîri olup ikinci rütbeden nişân-ı âlî-i Osmânî'yi hâmil bulunan Ali Rıza Beğ ve diğer tarafdan Bulgar Ordusu Başkumandanı bulunan haşmetli Bulgaristan Kralı hazretleri cânibinden me'zûniyet ve salâhiyet-i tâmmeyi hâiz ve Sırb ve Karadağ ordularına icrâ-yı vekâlete me'mûr olan muharrirîn-i imzâ Bulgaristan Meclis-i Meb'ûsân Reîsi olup Sent Aleksandır nâm Bulgar nişânının birinci rütbesini hâmil bulunan Doktor Şoyan Danef ile Bulgar Ordusu Başkumandan Vekili olup Merit Militer nâm Bulgar nişânının birinci rütbesini hâmil bulunan Ferik ceneral Mişel Savof ile Bulgar Ordusu Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Reîsi olup Merit Militer nâm Bulgar nişânının birinci rütbesini hâmil bulunan mirlivâ ceneral Fişef, beyinlerinde mevadd-ı âtiyeyi kararlaştırmışlardır:

"Evvelen, muhârib taraflar arasında iâde-i sulh için müzâkerâta ibtidar olunabilmek üzere bir tarafdan Devlet-i Aliyye-i Osmânîye kuvây-ı müsellehası diğer taraftan Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ kuvâ-yı müsellehâsı meyânında bir mütâreke akdolunmuştur.

"Sâniyen, bu mütâreke, müzâkerât-ı sulhiyenin bütün devâmı müddetince ve müzâkerât-ı mezkûrenin müsâid bir netîceye iktirânına veyâ inkıta'ına kadar akd olunmuştur.

"Sâlisen, müsâlehânın akdine mahsûs müzâkerât Londra'da cereyan eyleyecek ve işbu protokolün imzâsından 20 gün sonra başlayacaktır.

"Râbian, işbu müzâkerât netîcelenmediği takdîrde muhârib taraflardan her biri muhâsamâta tekrar başlanacak târih ve saati beyân ederek mütârekenin mefsûhiyetini dört gün evvel ilân etmeğe mecbûrdur. Bu dört gün taraflardan birinin başkumandanı tarafından diğer tarafın başkumandanına icrâ-yı teblîgat edildiği zamânı müteâkib hulûl eden akşamın saat 1'inden itibâren güzerân etmeğe başlayacaktır.

"Hâmisen, muhârib tarafların asâkiri mevzi-i hâzırlarını mütekabilen işgâl ve muhâfazaya devam edeceklerdir. Muhârib taraflar başkumandanlarınca bu maksada mebnî suret-i mahsûsâda tâyin edilecek olan zâbitler cânibinden bi'l-ittifak bî-taraf bir mıntıka te'sîs kılınacaktır.

"Sâdisen, mütâreke işbu protokolün târih-i imzâsından itibâren mer'îyü'l-icrâ olacaktır. Eğer muhârib taraflardan birinin asâkiri, işbu mütârekenin akdinden sonra hatt-ı fâsılı tecâvüz ederlerse evvelki mevzilerine tekrar iâde olunacaklardır.

"Sâbian, Hükûmet-i Osmâniye Bahr-i Siyah limanlarından abluka-yı ref' etmek ve sefâinin mezkûr limanlara serbestçe duhûllerine müsâade eylemek ve Bulgar asâkirine Bahr-i Siyah tarîkiyle erzak ve me'kûlât celb ve itâsına mümânaatta bulunmamağı taahhüt ettiği gibi, Bulgaristan'dan vürûd eden veyâ oraya avdet eyleyen Bulgar askerî trenlerinin Edirne istasyonu dâhil olduğu halde Edirne kalesi mıntıkasındaki demiryolundan serbestçe mürûr etmelerine müsâade etmeği dahi taahhüd eyler.

"Sâminen, mütâreke 1912 senesi Teşrîn-i sânî-i Rûmî'nin sekizinci günü akşam saat 7'den itibâren başlayacaktır.

"Tasdîkan-li'l-makaal işbu protokol 1912 senesi Teşrîn-i sâni-i Rûmî'nin yirmisinde Çatalca'da 4 nüsha olarak tanzîm ve imzâ olunmuştur.

"Mülâhaza: İşbu protokolün sâbian maddesinde mevzûbahis olan Bulgar asâkirine erzak ve me'kûlât îtâsı zamanı müzâkerât-ı sulhiyeye ibtidar olunacağı günden itibâren başlayacaktır.

"S. Danef, Ceneral Savof, Ceneral Fiçef.- Birinci Ferik Nâzım, M. Reşid, Miralay Ali Rızâ."

Görülüyor ki, mütâreke, bâzı askerî ricâlin de tavsîf ettiği gibi "tam bir kepâzelik"tir. Çatalca'daki Bulgar ordusuna, denizden ve karadan beslenmesi, malzeme noksanlarını itmâm etmesi için, askerlikte ve bu çeşit ateş kesme anlaşmalarında pek âdet olmayan bir rüçhâniyet tanınmıştır. Hattâ diyebiliriz ki, âdeta Bulgarlar'a "Daha iyi hazırlanın ve Çatalca'ya taarruzda muvaffak olun." denircesine bir rüçhâniyet tanınmıştır. M. Reşid'den evvel müzâkere için giden Bâbıâli Hukuk Müşâviri Abdurrahîm Şâdan Bey, bu maddeyi imzâlamaktan istinkâf etmiş ve rivâyete göre "Kabul edersem bu millet benim mezârıma sıçar." demiştir. Yine Ali Fuad Bey'in naklettiği bir rivâyete göre, Savof bu madde olmadan da mütârekeyi kabul etmişken, M. Reşid Paşa'nın iki günlüğüne İstanbul'a gidip gelmesi esnâsında fikir değiştirmiş ve ısrarda bulunmuştur. Anlaşılıyor ki, Bulgar kumandanı bizimkilerin "Ne olursa olsun mütâreke" gâyelerini, hallerinden istidlâl etmiş görünmektedir. Düşmana bunu hissettirmek çok büyük bir basîretsizliktir. Eski Osmanlı ricâlinde böyle bir tedbîrsizlik aslâ görülmezdi. Avrupalı diplomatlarca "Türkler'e masa başında tâviz verdirmek çok güçtür. Türkler, çetin müzâkerecidirler. Harb etmek onlarca daha kolaydır." yollu hükümler de, artık an'anesini yitirmiş yeni Bâbıâli için değildir.

Şunu söyleyelim ki, asırların süzgecinden geçmiş davranış kaaideleri ve

tekâsüf etmiş tecrübe muhassalası demek olan an'ane yitirildikçe, şaşkınlığımız da artmıştır. Bu, yalnız siyasî değil ictimâî hayâtımızda da böyledir. An'anesini en fazla yitirmiş münevverlerin, cemiyetimizin en şaşkın zümresi olması da bundandır. İşte harbde olduğu gibi, mütâreke müzâkerelerinde de böyle bir zihniyet kendisini hissettirmiştir.

Mütâreke akabinde Karargâh-ı Umûmî de epeyce uzak kaldığı İstanbul rahatlığına koşmuş ve bitmez tükenmez kırtasî muâmelât deryâsına dalmıştır. Bu arada en büyük meşgûliyeti de, her ne pahasına olursa olsun sulh'tan ibâret kalmıştır. Büyük Karargâh'ın nufûzluları, yeniden muhârebeye kat'iyen tarafdar değildir. Bu sebeple, 1 Kânun-ı sâni 1328'de Bâbıâli'ye bir "Mukayese-i kuvvâ raporu" vermiş ve Midye-Enez hattına muvâfakat ederek sulh akdini teklîf etmiştir. Karargâh'daki çalışma da artık hazarî şekle döndürülmüştür.

Karargâh-ı Umûmî'nin bu görüşüne mukaabil, ordu kaynamaktadır. Bu kaynama gittikçe de tesirli bir hal almağa başlamıştır. Etrafta Midye-Enez hattının orduca kabul edilmiyeceği, hatta ihtilâl olacağı haberleri deverân etmektedir. Böylece hükûmet, askerî ricâlinin bitikliği ve kendisinin siyasî değerlendirmeleriyle tezat teşkîl eden beceriksizliği yüzünden, hâdiseler önünde sürüklenip malûm âkıbete doğru gitmektedir.

Beşinci Cildin Sonu